

316.861

X.
R.

TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1973|1-2

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1-2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET / 1973

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Társadalomtudományi Közlemények

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

1973/1-2

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Tanácskozás a burzsoá ideológia elleni harc időszerű kérdéseiről</i>	3
<i>Köpeczi Béla: Az „újbaloldal” ideológiája</i>	23
<i>Schmidt Péter: Szocialista és polgári képviselő</i>	29
<i>Kulcsár Kálmán: A demokrácia valósága és a társadalmi részvétel</i>	35
<i>Kiss Arthur: Adalékok a „politikai pluralizmus” bírálatához</i>	41
<i>G. Márkus György: Szocializmuskoncepciók a burzsoá ideológiában</i>	55
<i>Buyer Zoltán: A szociálpolitikai koncepciók és a társadalmi valóság viszonyának néhány vonatkozása</i>	64
<i>Barna József: A kultúra, a kulturális tevékenységek rendszere</i>	97

VITA

Még egyszer agrártársadalmunk néhány alapvonásáról	136
--	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

A munkásosztály és pártja a mai szocialista társadalomban (Nemzetközi elméleti konferencia Varsóban)	145
<i>Jakab Sándor: A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdéséről</i>	147
Az ifjúsági kérdések kutatásának országos középtávú (1973—1975) programja	157
Nézetek az egyetem funkcióiról (Válogatás a kapitalista társadalmi formációban működő felsőoktatás irodalmából) (Csáky Mihály)	162
Tudomány, technika, ember (Információs Bulletin 1973/1. számának ismertetése)	176

INTÉZETI HÍREK

A leninizmus és az ideológiai harc néhány aktuális problémája (Ismertetés az NDK-ban tartott eszmecsereéről) (Sz. I.)	181
Nemzetközi tudományos együttműködés a munkásosztály kérdéseinek kutatásában (H. T.)	191
Kollokvium Berlinben az ifjúságra vonatkozó kutatásokról (L. E.)	193

Tanácskozás a mai burzsoá ideológia elleni harc időszerű kérdéseiről*

A két világrendszer békés egymás mellett éléséből fakadó ideológiai harc kérdéseivel foglalkozó, az MTA Elnöksége mellett működő Probléma Bizottság 1973. április 26—27 között tanácskozást rendezett a békés egymás mellett élés és az ideológiai harc címmel.

Az első nap plenáris ülésén Lakos Sándor elvtárs, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatója tartott megnyitó előadást. A második napon szekció-üléseken folytatódott a tanácskozás. Az egyik a burzsoá demokrácia és a szocialista demokrácia konfrontációjának elméleti problémáival foglalkozott, a másik az imperializmus fellazítási politikája elleni harc elméleti és módszertani kérdéseivel.

Lakos elvtárs bevezető referátumában felvetette a *burzsoá ideológia elleni harc hatékonyságának a kérdését*. Hangsúlyozta, hogy — bár politikai és ideológiai munkánk eredményességének számos jelentős bizonyítéka van mind a társadalom különböző rétegeinek mindennapi tudata, mind pedig a társadalomtudományok területén — ma még nem lehetünk elégedettek társadalomunk ideológiai állapotával. Ennek okait taglalva utalt a tudományos élet nem mindig elvszerű, olykor személyeskedő légkörére, az ideológiai munka kellő koordináltságának a hiányára, az egyes esetekben tapasztalható közömbösségre és kritikátlan viszonyulásra, amely a burzsoá ideológiához bizonyos kutatóknál tapasztalható. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy esetenként védekező pozícióba szorulunk, s a burzsoá ideológia olykor ránk tudja kényszeríteni tendenciózus kérdésfeltevéseit.

De az említett okok közé tartozik az is — hangsúlyozta a referátum —, hogy nem egészen világos az ideológia helye és funkciója a tudomány — ideológia—politika láncolatában. Márpedig a társadalomtudományok valóságfeltáró és tudatformáló szerepe megköveteli a marxista társadalomtudomány és az ideológia egységének biztosítását. Ugyancsak fogalmi tisztázásra van szükség a burzsoá ideológia és a kispolgári ideológia értelmezésében és viszonyuk elemzésében is. A fogalmi tisztázáson túl pedig meg kell vizsgálnunk, hogy „melyek a kispolgári ideológia legjellemzőbb, legnagyobb kárt okozó megjelenési formái, melyek újratermelődésének fő okai, összetevői, milyen a kapcsolat a burzsoá ideológia és a kispolgári ideológia között, hogyan táplálja, terjeszti, közvetíti vagy szüli az egyik a másikat”.

* A tanácskozás jegyzőkönyvének alapján összeállította Hülvely István

Végül — még az ideológiai munka hatékonyságának vizsgálatánál maradvá — Lakos elvtárs utalt az ideológiai harc komplex jellegére, s e komplexitás figyelembevételének fontosságára: „*Egyidejűleg kell vizsgálnunk az ellenséges ideológiák gyökerét, tartalmi mondanivalóját és azt, milyen okok miatt képes egyik-másik hatni a mi körülményeink között. Ez utóbbi nélkül a burzsoá ideológia vizsgálata elvonttá válhat, nem segít eleget.*”

Lakos elvtárs a továbbiakban a *békés egymás mellett élés követelményeiből adódó ideológiai feladatokról beszélt*. A békés egymás mellett élés politikájának térhódítása komplexebbé és differenciáltabbá tette a szocialista világrendszer és a tőkésországok kapcsolatát. A mostani szakaszra pedig különösen jellemzővé váltak az intenzív kezdeményezések. Ilyen körülmények között az ideológiai fronton fejeződik ki a legkoncentráltabban a két rendszer közötti antagonisztikus ellentét. Az ideológia képezi azt a szférát, ahol — bár különböző eszmék és ideológiák egyidejű létezésével számolni kell — nem lehetséges békés egymás mellett élés. Ez pedig megköveteli, hogy figyelmünket az aktuális ideológiai kérdésekre összpontosítsuk.

A polgári ideológia és a marxizmus közötti ellentét pregnánsan mutatkozik meg korunk jellegének és az emberiség jövőjének a megítélésében. Amíg a mi véleményünk szerint — hangzott el a referátumban — korunk a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszaka, addig: „A burzsoá ideológia legfőbb törekvése ennek cáfolata, s olyan elméletek hirdetése, mintha korunk meghatározó vonása nem a társadalmi, hanem a technikai változások lennének, melyek során a két rendszer szüntelenül közeledik egymáshoz. Ezért a polgári ideológiában ma is központi helyet foglal el az ún. konvergencia-elmélet.”

Ezután a referátum rátért a *mai konvergencia-elmélet* sajátosságainak az elemzésére. Míg korábban a konvergencia-elmélet abban a formában jelentkezett, hogy a tőkés társadalomnak a szocializmus felé közeledését tételezte, ma a technikai-gazdasági vonatkozások alapján közeledést állapít meg a két világrendszer között. A konvergencia-elmélet fő mondanivalója ma: a technikai fejlődés következtében az emberiség az ipari társadalmak korszakába lépett, melyben egyre inkább elhalványulnak a társadalmak közötti különbségek és mindinkább kidomborodnak az összemérésre vonatkoztatható általános vonások. Az „ipari társadalmak” alapvető jellemzője a tudományos-technikai forradalom, ez determinálja — e nézetek szerint — a társadalmi folyamatokat is. Ezért váltak divattá a polgári elméletben az „ipari társadalom”, a „jóléti, ill. fogyasztói állam” stb. kifejezések és a tudományos és technikai forradalomra vonatkozó sajátos burzsoá elméletek. Számunkra ez az utóbbi olyan — kissé paradox — helyzetet teremtett, hogy mielőtt még a tudományos-technikai forradalom közvetlen gyakorlati kérdésként és feladatként állna előttünk, az ideológia szférájában már érezteti hatását.

A mai konvergencia-elméletek ideológiai tartalmának vizsgálatában két mozzanatot emelt ki a referátum. Az egyik a marxi forradalom-elmélet, a munkásosztály történelmi szerepének a megkérdőjelezése. Ezek az elméletek új középosztályról, a menedzserekről, a technikai értelmiség alapvető jelentőségéről beszélnek és mellőzik az osztályszempont érvényesíté-

sét. A másik ideológiai-tartalmi mozzanat a nyugati életmód és „fogyasztási modell” felmagasztalása és propagálása, kiegészítve azzal az ideológiai tételezéssel, hogy a „jólét” szükségszerűen maga után vonja az elpolgáriásodás folyamatát, s utat törve magának a szocialista társadalmakban, utópiává változtatja a kommunista célkitűzéseket, a marxai forradalmiságot. Ezzel az utóbbi elméleti képlettel a legkülönbélebb, jobb és ultrabalos politikai áramlatoknál találkozhatunk.

A burzsoá ideológiának, a konvergencia-elméleteknek ez az ideológiai tartalma adja meg azután a „közös emberi problémák” vizsgálatának tendenciózusságát, e vizsgálat ideológiai töltetét is. Miután a társadalmi folyamatokat „egyenműsítették”, ezek legújabb problémái — a környezetvédelem, az urbanizáció kérdései stb. — a polgári tudományban és ideológiában olyan interpretálást kapnak, amelyben fel sem merül az adott probléma és az adott társadalom viszonyainak a különbsége, attól függően, hogy kapitalista, avagy szocialista társadalomról van-e szó. Nyilvánvaló ugyanis — utalt rá a referátum —, hogy az ipari fejlődéssel, a társadalmi termelés szervezésének mai problémáival más eséllyel néz szembe a két-fajta társadalom, s az sem mindegy, hogy a problémák megoldásához szükséges anyagi eszközök előteremtését milyen eszközökkel biztosítja egy társadalom, vagy éppen honnan szerzi a pénzt hozzá. Ezt akkor is hangsúlyozni kell, ha munkánk mai fogyatékoságaiból eredően nem is érvényesítjük mindig a szocializmus adta lehetőségeik előnyeit. A kapitalista és szocialista társadalmak közös gondjait vizsgálva egy percre sem feledkezhetünk meg az elvi vízvázalástól, a két világrendszer közötti gyökeres különbségről, a társadalmi, politikai tényezők meghatározó szerepéről, mert csak így kerülhetjük el a mindent egybeeső „modern ipari társadalmak” téveszméjét.

A burzsoá konvergencia-elméletnek szellemi életünkre tett hatását vizsgálva Lakos elvtárs utalt a társadalomtudományokban tapasztalható negatívumokra, bizonyos kvantitatív-empirikus módszerek túlértékelésére vagy éppen fetisizálására és a polgári elméletek által használt fogalmak esetenként tapasztalható kritikátlan átvételére. Különösen érezhető ez például a polgári szociológia fogalomtárának felhasználásánál. Ez nem jelenti azt, hogy az említett módszerek megfelelő kritikával történő felhasználását mellőzhetnénk. „Természetesen támogatjuk az újkeletű módszerek közül mindazokat, amelyek eredménnyel kecsegtetnek, de elutasítjuk a tőkés ideológusok által kidolgozott módszerek kritikátlan adaptálását — hangsúlyozta a referátum —, amely olykor észrevétlenül a metodikák alapjául szolgáló hipotézisek átvételét is jelenti. Ez egyébként ettől függetlenül a tudományos munka technikai, módszertani oldalainak túlbecsülését, negligálását jelenti, tehát a dezideologizálás egyik markáns tünete.”

A hatás másik vonalát a kispolgári ideológia és életfelfogás összefüggésében jelölte meg a referátum. Ez a befolyásolás a burzsoá propaganda részéről nem nélkülözi a tudatosságot sem. Az antikommunizmus stratégiai között elterjedt az a vélemény, hogy a közvetve, az életmódon keresztül jelentkező ideológiai áramlás szerepe ma sokkal jelentősebb, szélesebb körökre hat, mint a szűkebb értelemben vett ideológiák terjesztése.

Ezekre a problémákra és ideológiai hatásokra — vonta le a következte-

tést a referátum — pozitív marxista választ kell adnunk elméletünkben és gyakorlati munkánkban is. A szocialista szemlélet és a szocialista életmód kérdéseinek jobb kidolgozásával és gyakorlati érvényre juttatásával haladhatunk előre ezen a téren is.

A továbbiakban a *demokrácia* témájának az ideológiai vitákban betöltött funkciójával foglalkozott Lakos elvtárs. A jelenlegi időszak egyik legfontosabb jellemzője — állapította meg —, hogy a burzsoá ideológia egyre gyakrabban keres kapcsolatot a szocializmus építésének belső problematikájához, és ezzel kapcsolatban igen fontosnak tartja a demokrácia kérdésének a napirenden tartását. Így vetődik fel ismételten a politikai pluralizmusnak, a többpárt- és a képviseleti rendszernek, általában a politikai intézményrendszernek a problémája. De akár a többpártrendszer — akár a különböző érdekek képviselőitén az oldalról közelítjük meg a polgári demokrácia rendszerét — előbukkan annak formális jellege. Ott, ahol a tőkés uralkodó körök érdekeit veszélyeztető politikai érdekképviselőt jelentkezik, a burzsoá társadalom antidemokratikus eszközökhöz folyamodik osztályérdeke védelmében. Ezért nincs okunk félni a burzsoá propaganda kérdésselvetésétől: a szocialista állam intézményrendszere — jóllehet egyáltalán nem tartjuk tökéletesnek — a demokrácia szempontjából is túlmegy a polgári rendszer formális demokratizmusán.

Ugyanakkor — folytatta Lakos elvtárs — a kérdés megközelítésében meg kell őriznie a marxista szemléletnek a maga autonómiáját. A képviseleti és a politikai intézményrendszer vizsgálatánál, a szervezési és vezetéselméleti modellek kutatásánál sohasem elégedhetünk meg formális analógiákkal, az egyes területek elvont vizsgálatával. Ha van is hasonlóság, analógia a polgári és a szocialista állam intézményrendszerében, s ha ezeknek a hasonlóságoknak a vizsgálata és feltárása nem is érdektelen bizonyos szempontokból, ez azonban semmiképpen sem homályosíthatja el a tartalmi-funkcióbeli különbségeket a szocialista és kapitalista állam intézményrendszere között.

A témára vonatkozó néhány más kérdésre történő rövid utalás után Lakos elvtárs a következő szavakkal fejezte be referátumát: „A burzsoá ideológia elleni harc élénkítése nem jelenti és nem jelentheti politikánk semmiféle megmerevedését. Bármely oldalról vetődne fel ez a kérdés — válaszunk nyílt és egyértelmű lehet. Nincs és nem is lehet szó semmiféle megmerevedésről. Következésképpen folytatjuk pártunknak 1956 óta sokszorosán igazolódott politikáját, melynek fő jellemzői közé tartozik az új kérdések iránti fogékonyság, az ezekre való szüntelen válaszkeresés és a szigorú elvszerűség a helytelen, nem marxista nézetekkel szemben. Ilyen pozícióból kiindulva akarjuk következetesebbé tenni harcunkat a burzsoá ideológia különböző megnyilvánulásai ellen. Fejlődésünk magasabb szakaszában egyre több új kérdéssel találjuk magunkat szembe, s ezzel egyidejűleg helytelen nézetek megélénkülését is tapasztaljuk, tehát csak az ideológiai munka két oldalának együttes erősítése lehet a helyes út. Ezt a pozíciót képviselte a KB 1972 novemberi állásfoglalása, ez volt a fő mondanivalója az ez év eleji Agitációs Propaganda és Művelődési Tanácskozásnak is.

Ilyen szellemben és ilyen módon kell dolgoznunk, vitatkoznunk e rendkívül fontos, időszzerű témakörrel.”

Lakos Sándor elvtárs referátuma után elsőként Mátrai László akadémikus tartotta meg korreferátumát. Hozzászólásában az ideológiai viták gyakorlati-taktikai oldalával kapcsolatban vetett fel néhány problémát.

Először arról beszélt, hogy létezik ma a társadalomtudomány területén olyan szemlélet, amely szerint az ideológiai kérdések a politikusokra és filozófusokra tartoznak elsősorban, mintegy átengedve az ideológiai harc terhet a filozófiának és a politikának. „Ez a szemlélet nagyon helytelen — folytatta — különösen akkor, ha az ideológiai területen folytatott harcban optimális sikert akarunk elérni; nemcsak saját pozícióink védelmét, hanem offenzív módon saját pozícióink kiterjesztését is.”

Utalt a történészek pozitív példájára, akik nemzetközi és hazai síkon is az ideológiai vitákban nagy aktivitást fejtenek ki. Éppen ezért nem volna érdektelen módszertanilag is elemezni és hasznosítani azokat a tanulságokat, amelyeket a történészek szereztek. Ugyanakkor hasznos lenne, ha más szaktudományos területek is hatékonyabban bekapcsolódnának az ideológiai vitákba.

A továbbiakban a gyakorlati tudománypolitikai munka néhány nehézségéről és hiányosságáról szólt. A közgazdaságtudomány területén fájdalmas hiányosság például, hogy „nincs megírva egy tankönyv jellegű reprezentatív munkában a szocializmus politikai gazdaságtana. Ebben a szakmában világosan észlelhető, mekkora gyakorlati nehézségeket okoz az, hogy amennyire tisztázottak, világosak, egyértelműek a marxista—leninista pozíciók a közgazdaságtanban, annyira nem tisztázottak azok az utak, módok, módszerek, amelyekkel ezektől az általános igazságoktól el lehet jutni a gyakorlati, hétköznapi igazságokig és naponta ütközünk olyan nehézségekbe, hogy folyik tervezés, szervezés, gazdasági tevékenység-irányítás és így tovább, ugyanakkor közgazdaságtani alapfogalmak nincsenek mai nyelven megfogalmazva, s nem hozhatók közvetlen kapcsolatba a gyakorlati munkával. Gondolok itt elsősorban magának a munkának a fogalmára. Ha ezeknek az alapfogalmaknak a politikai gazdaságtani analízise gyakorlati célokra is felhasználható módon rendelkezésünkre állna, akkor egy sereg olyan hiba, amire itt Lakos elvtárs, nagyon helyesen, hivatkozott — nevezetesen például a menedzseri módszereknek „egy az egyben” történő átvétele a nyugati világból —, egyszerűen lehetetlen lenne, mert hiszen, ha egy ilyen vezetéselmélet a munka marxista—leninista fogalmára építene, akkor azonnal nyilvánvalóan szembe-tűnne, hogy azok a javasolt szempontok, módszerek, amelyek beválnak egy menedzsernél kapitalista környezetben, nem célravezetők szocialista környezetben egy szocialista vezető számára, éppen azért, mert nálunk az embereknek a munkához való viszonya más mint a kapitalizmusban.”

Majd az irodalomtörténeti kutatás területén mutatkozó hiányosságokra utalt példaként: „Egy másik jelenség —, amely szintén abból ered, hogy nem vesszük eléggé komolyan a szaktudományok ideológiai elkötelezettségét — hogy azok a filozófiai, világnézeti, ideológiai fogalmak, amelyek egy percig sem élhetnek meg a nagyobb szigorú megkövetelő filozófiai környezetben, nyugodtan tenyésznek, burjánzanak irodalomtörténeti vonatkozásban, hiszen egyes irodalomtörténészek azt mondják, hogy szaktudósok, tényekkel foglalkoznak, a dolog ideológiai részét pedig majd a filozófusok elintézik. Nem vesszük figyelembe azt, hogy a filozófiának van egy ága —

az esztétika —, amely teljesen közelről érintkezik a műtörténettel vagy az irodalomtörténettel, tehát egyszerűen leválaszthatatlan a szaktudományi kutatástól. Így következik azután egy olyan ideológiai kontraszt-jelenség, hogy olyan fogalmak, amelyek a filozófiában ma már nálunk, hogy úgy mondjam »tiltottak«, az irodalomelméletben »békésen megtűrtek«, s néha olyan polgári nézeteket képviselnek, amelyeket a filozófia már régen megcáfolt.”

A hazai pszichiátria negatív példáját hozta fel annak illusztrálására, hogy ott, ahol bizonyos élő problémára nincs marxista válaszunk, vagy ahol nincs jelen a marxista filozófia és ideológia, olyan ideológiai vákuum keletkezik, ahová behatolhatnak a különböző nem-marxista nézetek és ideológiák.

Az ideológiai kérdésekben a szaktudományok területén tapasztalt lemaradásnak még egy következményére utalt Mátrai elvtárs. Arra, hogy ez a lemaradás sokszor együtt jár azzal, hogy a leglényegesebb problémák egyes területeken fel sem vetődnek: „Ugyanakkor tehát, amikor a szaktudományos ideológiai feladatok terén ilyen lemaradás van, például az irodalomtörténetben, ahol közvetlenül világnézeti problémákról van szó, arról ugyan folyanak viták, hogy miként kell értékelnünk a strukturalizmust, vagy a szemantikai felfogást és így tovább — de azok a fő problémák, a valóban kényes és égető problémák, mint például maga az irracionizmus kérdése, fel sem merülnek ezekben a vitákban! Kvázi, a szaktudományos oldalról vitatkozók vagy dolgozók nemegyszer elkerülik azokat a frontokat, ahol tényleges ideológiai színvallásra kerülne sor, ahol azokban a filozófiai kérdésekben kellene vitatkozni, amelyek alapvetőek.”

A szövetségesekhez való viszony azt a módszertani követelményt veti fel, hogy az ideológiai viták területén, a nemzetközi tudományos érintkezésben mindig konkrét közönség számára kell fogalmaznunk: „*A legtisztább és legvilágosabb filozófiai meggyőződést is stílusosan, taktikailag úgy kell megfogalmazni, hogy annak optimális lehetősége legyen az ellenfél meggyőzésére.* Ez nagyon nehéz kérdés. Biztos, hogy vannak témák, amikről nem is érdemes vitatkozni, de ha csak egy kicsit sikerül megmozgatni a hallgatóságot, már akkor is eredményt értünk el.” Különböző ideológiai áramlat jelenlétekor kifejezetten negatív tapasztalatokat mutatnak azok a nemzetközi konferenciák, ahol az előadók nem érzik vagy nem veszik tekintetbe az adott közeget, s úgy járnak el, mint „a rossz tankönyvírók, akik nem a témának és a gyermeknek írták a tankönyvet, hanem a szakfelügyeletnek: hadd lássa az a szakfelügyelet, hogy a tankönyvíró milyen okos, milyen sokat tud — függetlenül attól, hogy a gyermek egy esztendejébe ez belefér-e vagy sem”.

Sok kérdésben hiányzik az egyetértés a marxista kutatók között. Az egyetértés hiánya különösen világosan mutatkozik meg egyes személyek értékelésében is olyanoknál, akik — mint például a nemrég elhunyt Lucien Goldmann — marxistáknak vallják magukat, s konkrétan egy kapitalista környezetben hangoztatják a marxi eszmék fontosságát és jelentőségét, ugyanakkor azonban a marxizmus mibenlétére vonatkozó értelmezésük lényeges pontokon tér el a miénktől.

Hasonló kérdéseket, illetve problémákat vetett fel Mátrai elvtárs a nemzetközi szervezetekben való részvétel és közreműködés területéről is.

Tőkei Ferenc elvtárs hozzászólásában szintén a gyakorlat felől közelítette meg az ideológiai harc problémáját, és vetette fel ezzel kapcsolatos feladataink kérdését. Hangsúlyozta, hogy az ideológiai harc szempontjából alapvető annak a körülménynek a figyelembevétele, hogy — előrehaladva a szocializmus építésében — egyre több olyan problémával találkozhatunk magunkat szembe, amelyekre nem lehetnek sémáink, receptjeink, amelyek csak úgy tudunk megoldani, ha kellő figyelmet és megfelelő rugalmasságot tanúsítunk ezeknek a felmerülő kérdéseknek az esetében. Ez azért is fontos, mert a burzsoázia „ébersége” nem kis mértékben éppen abban mutatkozik meg, hogy hibáinkat, botlásainkat, esetenként naivitásunkat kihasználva igyekeznek fellazítani bennünket.

Ezt a fajta éberséget — folytatta Tőkei elvtárs — nekünk is érvényesíteni kell. Utalt arra, hogy még a burzsoázia fegyvertárában is találhatunk olyan elemeket, amelyeket a magunk javára fordíthatunk. Görög Tibor elvtárs konvergencia-elemzését hozta fel példaként, aki a konvergencia-elmélet történetét elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a konvergencia-elméletek a burzsoázia számára sem egyértelmű és egyelő fegyverek.

Ezután, ideológiai tevékenységünket értékelve, annak a véleményének adott kifejezést, hogy még mindig nem élünk eléggé a marxizmus—leninizmus, a dialektika által biztosított előnyökkel. Majd felvetette azt a problémát, hogy stílusunk, formuláink és módszereink nem mindig a mai valóságból indulnak ki. Ideológiai anyagainkban előfordul egy sereg frázis.

Azt is meg kellene vizsgálni, hogy a jobboldali, a nacionalista jelenségek felbukkanásában nincs-e bizonyos szerepe az ideológiai munka nem kellő hatékonyságának. Mert igaz például, hogy a nemzet el fog tűnni a régi formájában. „Igaz az, hogy a ma még létező jelenlegi szocialista nemzet egyszer majd — nagyon-nagyon távoli időben, a világkommunizmusnak egy ma még alig belátható, nagyon távoli idejében — formájában is el fog tűnni, de évtizedek óta mindig ugyanazt a formulát hangoztatni, ti., hogy a nemzet ma még... Ma még...?! Mintha holnap gyermekeinek már azt mondhatnánk: nekik nem a nemzet kategóriájában kell gondolkodniok.” Vajon a mai körülmények között — tette fel a kérdést Tőkei elvtárs — elégséges-e ezt mondani; egyáltalán jól érvelünk-e, helyesen fejezzük-e ki magunkat?

Bőségesen van mit tenni — összegezte mondanivalóját Tőkei elvtárs. Ismert régi igazságokat újra kell fogalmaznunk, mert múlik az idő és nem hatékony már a régi formákban való ismételtetés.

Berecz János elvtárs az európai biztonság és az ideológiai harc összefüggéséről beszélt. A gyakorlati politika oldaláról közelítve meg a dolgot, az ideológiai harc területén két mozzanatot különböztetünk meg: a különböző eszmék szembenállását és vitáját, továbbá a burzsoá propagandában mutatkozó ideológiai diverziót. Ez utóbbinak a területére az imperializmus erői hatalmas anyagi eszközöket és szervezeti rendszereket összpontosítottak.

Berecz elvtárs beszélt azokról a problémákról, amelyeket az európai biztonsági rendszer kiépítésének, a kiszélesedő gazdasági együttműködésnek a politikája magán a tőkés világon belül felvet. Mint nyugati politikusok és politikai szakértők is megfogalmazzák, az utóbbi időben az egyes

nyugati országok között kiéleződött gazdasági-kereskedelmi rivalizáció kedvezőtlenül hat a két rendszer közötti együttműködés idején a tőkés világon belüli együttműködésre, szövetségi viszonyukat is beleértve.

A békés egymás mellett élés politikájának ebben az aktívabb szakaszában ugyanakkor bizonyos területeken az ideológiai viták kiéleződésére számíthatunk. Példaként említette, hogy a szélesedő együttműködés jobbról és balról is ideológiai problémákat vethet fel. Előbbi az együttműködés ürügyén elmosza a két rendszer tartalmi különbségeit, az utóbbi az együttműködés politikájában megalkuvást látva okozhat ideológiai ellentmondásokat.

Végül a hozzászólás utalt a különböző nem-marxista „szocializmus-konceptcióknak”, és bizonyos szociáldemokrata elképzeléseknek az ideológiai harc jelenlegi szakaszában betöltött negatív szerepére.

A burzsoá demokrácia és a szocialista demokrácia konfrontációjának elméleti problémái című témakörben¹ az eszmecsere során számos lényeges kérdés vetődött fel. Fontos helyet kapott az eszmecsereben annak a jelenségnek az elemzése, hogy a demokrácia kérdése képezi az ideológiának azt a területét, ahol a legtöbb bizonytalanság mutatkozik a kérdésfeltevésében és a problémák megközelítésében. Másrészt ez az a terület, ahol az ideológiai harc szempontjából lényeges kategóriáknak a tartalmi tisztázása hiányzik, s a polgári ideológia és propaganda nem egy esetben éppen ezt a tisztázatlanságot használja fel a maga javára.

Az ideológiai teendők számbavételénél mindenekelőtt szembe kell néznünk ezzel a helyzettel. Másrészt az itt végzett kritikai munka egyúttal nagy mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy a marxizmus megőrizhesse a maga autonómiáját ezen a területen is, s kibonthassa az ebből adódó gyakorlati-ideológiai lehetőségeket.

Ami mármost a kérdésfeltevések bizonytalanságát illeti, ebben nagy szerepet kap a polgári ideológiának az a törekvése, hogy a saját kérdésfeltevéseit kényszerítse ránk, s a vitát ezen a kereten belül tartsa. Ez a törekvés nagyon komplexen jelentkezik és egyáltalán nem szabad lebecsülni.

Ezzel az ideológiai „nyomással” szemben — hangsúlyozták a vitában — csak akkor tudunk hatékonyabban fellépni, ha kellőképp tudatosítjuk és tisztázzuk a magunk számára ezek lényegét. Az *elhatárolódás egyik alapvető feltétele, hogy nyíltan leleplezzük a polgári elméleteknek a demokráciával kapcsolatos eleve ideológikus kérdésfelvetését*. A polgári elméletek mindig egy eszményi modellből indulnak ki, a demokráciának egy olyan modelljéből, amelyik figyelmen kívül hagyja a tőkés termelési folyamat belső ellentmondásosságából eredő szükségszerűségeket, vagy — ami elméletileg ugyanaz — ezeket a szükségszerűségeket véletlennek, tehát a kapitalizmus talaján is kiküszöbölhetőnek nyilvánítják. A polgári demokrácia hívei ebből következőleg nagyon élesen kritizálhatják a polgári politi-

¹ A szekcióülésen Szabó József, az MSZMP KB Politikai Főiskola rektorhelyettese elnökölt. Kulcsár Kálmán, az MTA Szociológiai Intézetének igazgatója tartott vitaindító bevezetőt az előzetesen közzétett tézisei alapján. A vitában a következő elvtársak vettek részt: Schmidt Péter, Péteri Zoltán, Szecskő Tamás, Kiss Arthur, Sarlós Béla és Badaacsonyi György szólalt fel. Az előzetes írásos hozzászólások egy részét kiadványunk e számában szintén közöljük.

kai gyakorlatot, anélkül, hogy magát a tőkés rendszert megkérdőjeleznék. Modelljüket másrészt — éppen ebből a látszólag szabad kritikai viszonyból kiindulva — összemberi érdekek képviselőjének tüntetik fel, s ebből az illuzórikus ideológiai platformból közelítve kérik számon a szocialista politikai berendezésen is azoknak az elveknek a megvalósítását, amelyeket maga a polgári ideológiai eszmekör alakított ki és próbált meg legalábbis egy normatív alkotmányi szinten valósággá változtatni. Sok esetben — ahogy Kulcsár elvtárs kifejtette — a polgári teoretikusok „jóindulatúan fordulnak a szocialista társadalmak politikai berendezése felé és próbálják ugyanezeket az elveket (ti. a polgári demokrácia eszményiesített elveit) itt megtalálni, miután ez a valósággá változtatás a polgári gyakorlatban nem ment végbe. Ha pedig ezeket nem lelik fel — hiszen ezek polgári demokratikus elvek és nem a szocialista demokráciának a sajátos intézményei vagy gyakorlati kiteljesedése — akkor már el is marasztalják a szocialista politikai berendezést, mint olyant, amely antidemokratikus s nem tudta valóra váltani az emberiség értékeiként számon tartott, s a politikai szférában megvalósítani kívánt elveket és eszményeket.”

Bizonyára tudományosabb lenne érvelésünk, ha nem egyszerűen csak annak bebizonyítására törekednénk, hogy a polgárság nem realizálta eszményeit, hanem ideológiai és tudományos munkánkban *differenciált és konkrétább elemzésekben mutatnánk be a polgári valóság és a polgári ideológia strukturális-szerkezeti összefüggéseit*. Ezzel szemben azonban ma még nemegyszer mi is az ideológikus szférán belül maradva érvelünk ezekben a kérdésekben. Ahogy Schmidt elvtárs megfogalmazta: „Ha a polgári államhatalom gyakorlata az, hogy a képviselet alapja az általános, közvetlen, titkos választójog, akkor egyik oldalról azt bizonyítottuk, hogy a polgári államok egyikében-másikában látottak itt meg itt nem valósulnak meg: a másik oldalon pedig azt mondtuk, hogy a szocialista képviselet azért demokratikus, mert az általános, egyenlő, közvetlen és titkos alapelveket megvalósította.” Ez azonban már tényszerűen sem kielégítő. Valójában, amikor a szocialista államok az 50-es évek közepétől kezdve elkezdik keresni a maguk számára jobb, megfelelőbb képviseleti rendszereket, már túl is jutottak az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog polgári koncepcióján.

A polgári elméletnek a polgári valósághoz kötődése, az említett strukturális szerkezeti összefüggés és ideológiai funkció világosan megmutatkozik akkor, amikor egy-egy politikai-ideológiai koncepció *történetét* veszünk szemügyre.

Sokoldalúan szemléltette ezt Péteri Zoltán a polgári jogállam koncepciójának történetét elemezve. Ennek során arra a következtetésre jutott, hogy a jogállam-koncepció történetében bekövetkezett átértékelések és átértelmezések mögött többek között azok az ideologisztikus törekvések húzódtak meg, amelyek ezt az eszmét ma is használható, új, hajlékony eszközzé kívánták formálni. És ez nemcsak egyszerűen annyit jelent, hogy az antikommunizmus köntösébe bújtatott durva jogállam-koncepciót egy liberálisabb és differenciáltabb formában újították fel. A változás mögött nem a kifelé irányuló, fellazító jellegű ideológikus tendenciák játszották a döntő szerepet, hanem a polgári rendszernek az a belső szükséglete, hogy a modern tőkés rendszerek funkcionálásához szükséges újfajta államreformok

végrehajtását belső politikai-ideológiai érdekekből összekapcsolja a jogállam eszméjével, hogy az ideológiailag tetszetős jogállam köntösébe burkolja az uralkodó osztályérdek szolgálatában álló intézményes reformjait. Konkréten a demokratikus hagyományok és az újabb technokrata törekvések összebékítéséről van szó. „Míg korábban ezek a technokrata elméletek — fogalmazott Péteri elvtárs — századunk első felében éppen a demokratikus hagyományokkal szemben jelentkeztek, éppen a jogállam gondolatával szemben érvényesültek — addig most ezek a technokrata elméletek mint egy új jogállam-koncepció részei szerepelnek, lehetővé téve a szakszerűség, a technokraták uralmának behatolását a jogállam-koncepció egész körébe. Ebben az új koncepcióban — és ez talán egy további eleme ennek a sajátos új jogállam fogalomnak — eltűnik az állam osztályjellege. Az állami semlegesség gondolata kerül előtérbe, összefüggésben azzal, hogy alátámaszsa napjaink polgári jóléti állama osztályfeletti jellegét. Ennek a koncepciónak a segítségével lehetővé válik az állampolgárok integrálódása az állam keretében. Ennek a jelszónak a hangoztatása a jogállam új koncepciójával összefüggő követelmény.”

Ilymódon az ideológikus szférából való kilépés egyik lehetőségét nyújtja számunkra az eszmetörténeti változások visszavezetése a társadalmi termelési-irányítási folyamatokban bekövetkezett változásokra, a polgári elméletek funkcionális szerepének a feltárása és felmutatása.

A politikával és a demokrácia kérdéseivel kapcsolatos polgári ideológiáktól való kritikai elhatárolódás másik lehetősége abban állna, hogy tudományos igényvel tisztázzuk a politikai szóhasználatban szereplő fogalmak tartalmát. A polgári ideológiában és propagandában ugyanis a fogalmak tudományos tisztázását és meghatározását nemegyszer helyettesíti — vagy legalábbis színezi — egyfajta moralizáló propagandisztikus értelmezés. Azonkívül a polgári propagandában mindig divatosá válnak bizonyos kategóriák és kifejezések, amelyeket erős ideológikus hangulati elemek fognak körül, s a polgári propaganda, mintegy kihasználva ezt, próbálja ezeket ránk kényszeríteni, és ezzel elfogadtatni a mögöttük levő kérdésfeltevést is. Mint ahogy Szecskő Tamás utalt rá, ilyen moralizáló kategória például a tömegkommunikáció területén a manipuláció fogalma. Ez bizonyos problémák helyes megközelítését fékezi, „mert ez tulajdonképpen egy kezünkbe vagy szájunkba adott — méghozzá kintről szánkba adott — fogalom, és abba az irányba taszít vitáinkban, hogy azon töprengjünk: most manipuláljuk-e a tömegeket; ahelyett, hogy megpróbálnánk egyrészt a szocialista vagy kommunista tömegkommunikációs elméletet vagy sajtóelméletet hangsúlyozni, amely ugyan csak körvonalalaiban van kidolgozva, de azért létezik. Lenin nagyon koherens tömegkommunikációs elméletet körvonalazott írásaiban: egyrészt ebből induljunk ki; másrészt társadalmunk céljaiból, érték- és formarendszeréből; és konkrétan az olyan kérdéseket latolgatva, hogyan téjékoztassunk, hogyan propagáljunk, hogyan fejtsünk ki agitációt ezen célok érdekében — és ne egy mellékvágányon haladjunk. Másrészt a manipuláció fogalma moralizáló köntösbe öltöztet egy alapjában politikai problémát. Mert az, hogy most hogyan agitálunk, tájékoztatunk, nem a morál problémája. Ez politikai probléma.”

De ugyanakkor ilyen értelmezési problémákat vet fel a pluralizmus, vagy politikai pluralizmus kifejezések használata is. S éppen azért — fejtette

ki Kiss Arthur elvtárs — mert hiányzik a fogalom egyértelmű tisztázása, kialakult „a pluralizmusnak egy olyan koncepciója, amelyben minden kívánatos benne foglaltatik és semmit megfogni nem lehet. Nem lehet a politikai uralom szempontjából értékelni e kategóriát, nem lehet bírálni ezen az alapon, mert ki utasítaná el azt, hogy mindenkinek legyen módja kifejezni a maga sajátos elképzelését? Ki merné vállalni annak a leintését, aki — mondjuk — jogos követeléseket óhajt kifejtteni vagy képviselni? Ezért az első dolog, amit szem előtt kell tartanunk: a pluralizmus fogalmának nagyon alapos körülhatárolása. *Erről van szó, általában véve ezt és ezt értjük alatta és ezért ezzel szállunk vitába.* A pluralizmusról szóló különböző propagandaszólamokat, meg egyéb ilyen kívánatos, de nem megvalósítható vagy nemlétező politikai berendezésre vonatkozó szólamokat úgy kell leleplezni, mint szólamokat, de nem mint reális, objektív berendezkedés alternatíváit.”

Ha tehát a marxista elmélet kellő kritikai tartással közelíti meg a demokrácia kérdésének polgári teóriáit és propagandisztikus-moralizáló beállításeit, nagy lépést tehet előre, hogy kikerüljön abból a nemegyszer defenzívnek tűnő helyzetből, amelybe ebben a témakörben kényszerül.

Az ideológiai hatásoknál, az ellenfél sikereinek vagy részikereinek az elemzésénél sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek ezek mögött a hatások mögött munkálnak. Ahogy Schmidt elvtárs megfogalmazta: ezeket „nem lehet egyszerűen szubjektív okokra visszavezetni, tehát nem lehet úgy eljárni, hogy a szocialista ideológia gyengeségét általában valamiféle emberi gondolkodásbeli sajátosságra vezetjük vissza”. Schmidt elvtárs — magára vállalva az oknyozás feladatát is, — a demokrácia, a képviselő körűl kialakult ideológiai képlet és helyzet egyik elsődleges okaként említette azt a történelmi tényt, hogy a szocialista forradalmak a társadalom politikai struktúráját nem tudták minden lényeges vonatkozásban megváltoztatni. (Ez egyébként közvetve bizonyítéka annak is, hogy a polgári intézményeket sem a polgári demokrácia „teremtette meg”, hanem a polgári társadalom meghatározott struktúrájából nőttek ki, a valóságos társadalmi viszonyok hozták őket létre s a polgári ideológia legfeljebb alátámasztotta s a maga részére próbálta felhasználni ezek létét.)

A polgári és a szocialista demokrácia összehasonlításánál gyakori analógiák mögött tehát többek között az az objektív tény húzódik meg, hogy a szocialista államnak a polgári állam politikai intézményei közül sokat át kellett vennie, mert magában a társadalom politikai és osztálystruktúrájában a réginek még sok vonatkozása fennmaradt. „Ezzel lehet magyarázni például — folytatta Schmidt elvtárs —, hogy a társadalomtól elkülönült, tehát politikai állam, mint a hatalom gyakorlásának módja megmaradt szocialista körülmények között is, ennek keretében megmaradtak a képviselői szervek; hogy elfogadja a szocialista állami berendezkedés az alkotmány koncepcióját, elfogadja az állampolgári jogokat mint a szocialista demokrácia részét. Ezek az intézmények azonban annyiban nem szocialista intézmények, amennyiben a polgári társadalom kereteiben jöttek létre egy meghatározott társadalmi struktúra következtében, és miután e társadalmi struktúra sok vonatkozásában a szocialista államban — legalábbis a kez-

deti szakaszon — megmaradt, ezek az intézmények átöröklődtek a szocialista államra is.”

A továbbiakban Schmidt Péter utalt a kelet-európaiság sajátos jegyének a hatására is. A népi demokratikus országok berendezkedésére, a berendezkedés jellegére hatással volt az is, hogy a kelet-európai országok nagy részénél a polgári demokratikus intézmények nem alakulhattak ki, nem valósultak meg. Így itt ezek az eszmék nagyon jelentős társadalmi-politikai tényezőt képeztek és nagy volt a politikai hatásuk.

Az eszmecsere során Kiss Arthur tért vissza Schmidt Péter elemzéseire. Az intézményrendszerünkben tapasztalható említett hasonlóság magyarázatához a következőket fűzte még hozzá: „Úgy gondolom, hogy túl azon a magyarázaton, amelyet Schmidt elvtárs adott, talán egy mélyebben fekvő okra lehetne visszavezetni, és ez a következő: a társadalmi-gazdasági fejlettség adott szakaszában az áruterelés, az árucseré, a pénzviszonyok szükségszerűek mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban. Hogy kialakulnak a citoyen és a burzsoá különbségek, az tulajdonképpen erre a társadalmi-gazdasági szituációra bekövetkező politikai reakció. Igen nehéz kérdés, hogy túl tudunk-e jutni a politikai mozgásformán a jelenlegi fejlődési szakaszban, vagy sem. Ha nem tudunk túljutni rajta, akkor szükségképpen a politikai mozgásformák fognak dominálni, és a politikai mozgásformáknál sajnálatos módon nem tudunk jobbat felfedezni, mint minden állampolgárnak a politikai képviselése, minden állampolgárnak állampolgárként való részvétele a közösség ügyeiben stb. Itt tehát az első, vagy a mélyebben fekvő okot én ezekben a társadalmi-gazdasági körülményekben látom. Ebből következik az a kérdésfelvetés, hogy vajon hogyan lehet kimunkálni egy olyan intézményrendszert, amely egyesíti az átmeneti társadalomnak azt a kettős vonatkozását, hogy mi a politikai társadalomból a nem politikai társadalomba való átmenet útján vagyunk, s itt bizonyos politikai formákra elengedhetetlenül szükség van (és e formák esetében helytálló, ha összehasonlítunk és megmutatjuk, hogy fölényben vagyunk a polgári társadalmakkal szemben); és melyek azok a fél-politikai, vagy már nem politikai mozgásformák, amelyek a mai emberi cselekvésnek már speciálisan a jövő viszonyait kifejező keretei. Ugyanarról a problémáról van szó, amelyet Marx egyik levelében fejezett ki, amikor azt mondta, hogy a politikai képviselet tulajdonképpen a képviseletnek egy specifikus formája, és elrejtett, elidegenült formában benne rejlik az általános képviselet problémája. Ez az tehát, ami — úgy gondolom — sokkal alkotóbb tevékenységet igényel, mint amilyent eddig kifejtettünk, és talán a konferenciát is ebben segíti: egy ösztönzést ad.”

Ebben az utóbbi gondolatban azonban az ideológiai harcnak már egy következő síkja is megjelenik. Az a síkja, amely történelmileg kialakult intézményrendszerünk demokratikusabbá tételével, valamint a szocialista demokrácia és a fejlettebb szintre jutott szocializmus sajátos intézményrendszerének kiformalásával kapcsolatban merül fel. Ezeket a kialakult és kialakítandó intézményeket kell mármint — hangzott el az eszmecsere — szocialista valóságunkhoz igazítani és ideológiakusan is megütköztetni a polgári ideológiával.

Meglévő kereteink demokratizálásával, lehetőségeink jobb kihasználásával kapcsolatban említést nyertek azok a kísérletek, amelyek a képviselet

területén — például a megyei képviselőtestületekbe, a választásokba — kívánt új elemeket bevinni bizonyos érdekek, érdekcsoportok érvényre juttatása céljából. Ezzel kapcsolatban azonban szóba kerültek azok a sokszor magunk által támasztott ideológiai-politikai nehézségek, amelyek nem egy esetben gátolják, vagy legalábbis lassítják az előrehaladást ezeken a területeken. Mert az érdekek mozgásának ugyan megvannak a maguk objektív korlátai — s ebbe többek között belejátszhatnak egy adott osztály uralmának biztonsági szempontjai, a társadalmi-gazdasági körülmények, hogy mennyire érett a társadalom bizonyos érdekek ilyen vagy olyan módon történő kielégítésére — nem állíthatjuk magunkról azt, hogy rendelkezünk a bátorsággal és kezdeményező képességgel, amellyel ezen a területen a mai körülmények között előre léphetnénk. Még a meglévő lehetőségeinket sem mindig használjuk ki.

Ezzel a problémával kapcsolatban vetette fel a vitában Badacsonyi György, hogy komolyan kell foglalkozni annak a kérdésnek a kutatásával, miért fordulhat az elő, hogy bár szervezeteink és intézményeink saját manifesztált céljainkban rendszerint rögzítik azokat a garanciákat, amelyek a szocialista demokrácia érvényesülése szempontjából kívánatosak, mégis „számos olyan szervezeti tényező játszik közre, amely ezeknek az immár rögzített és manifesztált céloknak és garanciáknak az érvényesülését vagy akadályozza, vagy korlátozza, vagy sok esetben lehetetlenné teszi. Mind szociológiai, mind pedig filozófiai szempontból nagy figyelmet kellene szentelni az olyan kérdéseknek, hogy milyen tényezők idézik elő ezt a diszfunkcionális működést, mert sok esetben nem arról van szó, hogy új intézményeket vagy új szervezeteket kellene létrehozni, hanem a már meglévő szervezetek saját norma- és követelményrendszerét kellene e vonatkozásban konzekvensebben realizálni.”

Máskor a túlbiztosítás okoz problémát. A tanácsválasztásoknál például többé-kevésbé kirajzolódtak olyan mozzanatok, hogy egyes helyeken és területeken még a kettős vagy többes jelölés törvényes lehetőségeit is olyan fenntartásokkal kezelték, hogy egyszerűen diszfunkcionálissá vált a gyakorlat a jogszabályrendezéshez, s egyáltalán a törvényes lehetőségekhez képest.

De egyfajta túlbiztosítás, „állandó készenlét” okozza azt is, hogy még a polgári demokráciának azzal a kétségtelen tanulságával sem élünk, hogy az érdekkifejeződések terén a sokszínűség nem feltétlenül az egységnek az ellentéte, hogy ez a sokféleség nem teszi feltétlenül áttekinthetlenné és kormányozhatatlanná a mozgást. „Ha a polgári demokrácia tapasztalatait vizsgáljuk — állapította meg Kiss elvtárs —, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy rendkívül sokféle a mozgás, és végül is ezek bizonyos erőközpontok körül összpontosulnak, és az így felhalmozódott szociális tényezők adott erőviszonyai döntik el, hogy tulajdonképpen mi lesz a különböző mozgások eredménye.”

De az erőviszonyoknak ebből a kikristályosodásából adódik az is, hogy az érdekkifejezés és az érdekvényesülés a polgári társadalom valóságában mindig elválik egymástól. Egyúttal itt lepleződik le a polgári ideológia pluralizmus-konceptiójának apologetikus jellege is, amennyiben ez sohasem az érdekvényesülésre vonatkozik, hanem csupán az érdekkifejezés specifikus formája.

A polgári társadalom politikai szférájára vonatkozó tapasztalatoknak azonban arra kell bennünket ösztönöznie, hogy komolyabban vizsgáljuk meg, vajon minden esetben helytállók-e ma azok a korlátozások, amelyeket a szocialista demokrácia fejlesztésében bizonyos történelmi korszakok indokolttá tettek? Nem tapasztalható-e esetenként, hogy a meglévő intézményi rendszereinken belül az érdekmozgások lehetősége bizonyos értelemben korlátozott? Bizonyára nem felelhetünk nemmel. Pedig mi történik akkor — tette fel a kérdést Kiss elvtárs —, ha egy intézményes formában is szervezett, elhatározott mozgás mellett kialakul egy másik mozgás, amelyet éppen olyan szocialista célok lelkesítenek? „Látnunk kell — adódott a következtetés az elemzésből —, hogy amíg a fegyverek a kezünkben vannak, amíg szövetségi rendszerben vagyunk, amíg a társadalomban normálisak a társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok, addig nincs szükség arra az állandó készenlétre, amely biztonsági szempontból minden mozgást messzemenően és állandóan mérlegel, illetve korlátoz.”

A politikai lehetőségeinkkel való élés kérdése már azért sem lehetett mellékes szempont az eszmecsereben, mert az itt mutatkozó optimalitás egyúttal kedvezőbb háttérrel nyújthat a polgári társadalomtól eltérő, eredetét tekintve is szocialista jellegű és a szocialista demokrácia fölényét biztosító törekvéseink és eredményeink számára.

Ezek a törekvések pedig a polgári demokrácia mozgáskörénél sokkal szélesebb kört ölelnek át. S mint ez a vitában elhangzott, napjainkban egyre inkább megérlelődnek azok a feltételek, amelyek a szocialista társadalom sajátos intézményrendszerének a kialakítását sürgetik. Példaként vetődött fel az új gazdaságirányítási rendszer, a termelés területe, amelyben a bekövetkezett változások azt is tükrözik, hogy túljutottunk egy ideológikus-leegyszerűsítő értelmezésen, amely az államosítás, a szocialista köztulajdon kialakítását és a társadalmisítás hosszas, korszakos problémáját egybemosta, s ezzel korlátozta az államosításban, a központosított irányításban és a terszervezésben rejlő lehetőségeket is. Ehelyett azok az izgalmas, gyakorlati megoldást sürgető feladatok kerültek előtérbe, hogy milyen megfelelő szervezeti és jogi megoldásokat kell keresni az új felismeréseken és intézkedéseken alapuló célkitűzéseink realizálására. Mégpedig olyan feltételek között, amikor az érdekek mozgásának szabadságát is növeltük a gazdaság területének adott formáin belül.

Szabó József éppen gazdasági életünk vonatkozásában mutatott rá a szocialista demokrácia kibontakoztatásának a fontosságára a társadalmi termelés területén. „A szocialista demokrácia fejlesztésének egyik területe — mondotta — a szocialista állam tevékenységének javításával függ össze. Itt is sok szó esett az állammal kapcsolatos politikai intézmények, az államhatalmi, államigazgatási, részben a tanácsi demokrácia fejlesztésének problémáiról. A másik terület közvetlenebbül kapcsolódik az anyagi termeléshez: üzemi, termelőszövetkezeti demokrácia. Itt jelentkezik a szakszervezetnek egészen más és megnövekedett szerepe, és amiről szó volt: hogy a szocialista társadalomban új intézményi rendszereket kell létrehozunk, vagy a régi formákat új tartalommal kell megtöltenünk, hogy hatásosabbá kell tennünk a szocialista demokrácia érvényesülését. Gondolom, hogy ezzel a másik területtel is ugyanolyan alaposan és intenzíven kell foglalkoznunk.”

A termeléshez kapcsolódva — de általánosabb értelemben is — felvetődött a demokrácia és aszakszerűség kérdése. A termelés és a társadalomirányítás egyre szakszerűbbé, tudományossá válása sajátos ellentmondást kölcsönöz a társadalmi demokratizmus növelhetőségének. Ahogy Kulcsár Kálmán megfogalmazta: „Azt mondhatnánk, hogy van egy alapvető folyamat, amely lehetővé teszi, hogy a dolgozó tömegek perspektívikusan minden fajta döntésbe — tehát az állam irányításába is — beleszólhassanak. Ugyanakkor van egy ellentétes irányú, bár az előbbihez mérten talán másodlagos jelentőségű folyamat, amelyből viszont az következik, hogy ennek a beleszólási lehetőségnek a társadalmi bázisa bizonyos fokig szűkül. Ez az az ellentmondás, amelynek feloldására véleményem szerint meg kell találni az eszközöket, s ez az ellentmondás másrészt, amelynek feloldása segítségével — azt hiszem — a szocialista politikai rendszer ki tudja termelni azokat az intézményi formákat is, amelyek mélységesen különböznek a polgári demokratikus politikai berendezkedéstől.”

Míg tehát — mint Péteri elvtárs elemzése mutatta — a mai polgári rendszerben a tőkés árutermelés szakszerűségi-technológiai igénye a technokrata elméletek beépülésével a demokratikus szabadságjogok korlátozásának az irányában oldódik meg, addig nálunk egy ezzel divergáló mozgásnak kell végbemennie. Az a feladatunk, hogy ennek intézményes-vezetési feltételeit is biztosítsuk. A demokrácia és szakszerűség ellentmondásának polgári és a szocialista társadalmakban mutatkozó eltérő „megoldása” egyúttal jó példa arra is, mikor és hol adódhat számunkra olyan lehetőség, amikor offenzív álláspontból, a siker reményében ütközhetünk meg ideológiakusan is a polgári ideológiával.

A polgári és a szocialista demokrácia általános kérdéseinek összefüggésében felvetődő ideológiai viták jellege és összetettsége, többsíkúsága sajátos módon tükröződött vissza Szecskő Tamásnak a tömegkommunikációs rendszerek kérdésével foglalkozó hozzászólásában. A tömegkommunikációs eszközök funkciójáról, módszereiről folytatott vitákban a defenzív helyzetbe kerülést példázza az, hogy a polgári kutatókkal, tömegkommunikátorokkal, propagandistákkal folytatott vitákban gyakran alakul ki olyan látszat, mintha azt próbálnánk bizonyítani, hogy mi közelebb állunk a liberális polgári demokrácia eszméihez, mint ők. Elfogadjuk a polgári kérdésfeltevést, és irreleváns dolgokat kezdünk bizonyítani, ahelyett, hogy felmutatnánk — például a túlpolitizáltság vádjával szemben — a polgári és a szocialista tömegkommunikációs rendszerek alapvető funkcionális eltéréseit.

Itt is kísért az absztrakt, homályos kérdésfeltevés. Tömegkommunikációs robbanásról beszélnek, s közben zárójelbe kerülnek az olyan lényeges társadalmi faktorok, mint az életmód, az iskolarendszer, a kortárs-csoportokkal való azonosulástól vagy elidegenedettségtől a közösséghez való tartozásig minden, amit lehetetlen nem figyelembe venni, hogyha mélyebb tudományos analízist csinálunk, vagy politikai következtetéseket próbálunk levonni. A manipuláció fogalmát már említettük más helyütt.

Ugyanakkor itt is felmerül a kérdésnek a pozitív megoldásokat szorgalmazó része is. Differenciáltabban kell különbséget tennünk a polgári és a szocialista tömegkommunikációs rendszerek szerkezete, funkciói és lehetőségei között. Nem egy esetben még csak nem is tisztázott egyértelműen

a funkció és a lehetőség kérdése. Kísért a polgári értelmezések formalizmusa, például az „elektronikus demokrácia” mítosza. Mintha a televízió, a rádió vagy a sajtó automatikusan demokratikusabbá válna azáltal, hogy egyre több embert kapcsol be a munkájába, vagy éppen mert egyre több embert kérdez meg, egyre több telefont kapcsol be az adásokba stb. Holott — és itt nagyon lényeges a megkülönböztetés — ez csak információ továbbítása ide vagy oda, információ gyűjtés, de nem cselekvési, nem aktív transzmissziós szerep az, amit itt a tömegkommunikáció játszik; nem a politikai aktivista szerepét játssza el. A tömegkommunikációt és a politikai intézményrendszert nem lehet elválasztani egymástól. Együttesen determinálják vagy koincidálják a politikai cselekvést.

S végül a tömegkommunikáció esetében is felmerül, hogy tökéletesítsük és használjuk ki a szocialista rendszerhez és a szocialista demokráciához kötöttségből adódó nagyobb lehetőségeket.

Sarlós Béla a történész szempontjával egészítette ki a polgári és szocialista demokráciáról folytatott eszmecsereét. Egyetértett abban, hogy a polgári demokrácia eszméivel kapcsolatban történelmi múltunk alapján lehetnek bennünk illúziók. Ugyanakkor a propaganda-nevelőmunka szempontjából kiemelte, hogy Magyarországon különösen nem kellene defenzívába lenni. „Magyarországon általában különleges helyzetben vagyunk, ami megkönnyíti dolgunkat a polgári demokratikus ideológia elleni harcban. Megkönnyíti azért, mert Magyarország az egyedüli szocialista állam, amelynek volt 1848—49-ben polgári demokratikus forradalma, 1919-ben szocialista forradalma, 1945 után pedig szocialista forradalmi átalakulása. Éppen e történelmi okok folytán Magyarországon lehet a legtisztábban kimutatni, hogy mi a kapcsolat a francia forradalmi elvek — és itt hangsúlyozom a forradalmi elveket, az 1789—1792-es forradalmi elveket — és az 1919-es forradalmi elvek között... Elég utalni arra, hogy az első magyar írott alkotmány az 1919-es szocialista alkotmány volt. A polgári jogoknak, a polgári demokráciának jelentős részét ez az alkotmány rögzítette írásban. Magyarországon korábban írott alkotmány nem volt. Nekünk tehát okunk, alapunk, bázisunk van a támadásra.”

Sarlós elvtárs ezután részletezte azokat a demokráciával, pontosabban a demokrácia hiányával kapcsolatos történelmi tényeket és összefüggéseket, amelyek ideológiai propaganda munkánk számára használhatók lehetnek. Arra is felhívta a figyelmet, hogy bizonyos szakmai és képviselői problémák megoldása ugyanakkor napjaink számára is például szolgálhat.

Az eszmecsere végén Kulcsár Kálmán összegezte a vita eredményét, majd az elnöki tisztelet betöltő Szabó József reflexiójával fejeződött be a szekció ülése.

*

Az imperializmus fellazítási politikája elleni harc elméleti és módszertani problémái címmel ülésező másik szekcióban² két témakörben bonta-

² A szekcióülésen Berecz János, az MSZMP KB Külügyi Osztályának helyettes vezetője elnökölt. Bevezetőt mondott Pálos Tamás, az MSZMP KB osztályvezető-helyettese. Előadást tartott Köpeczi Béla, az MTA főtitkára; a vitában részt vettek Balogh István, Novák Zoltán, Görög Tibor, G. Márkus György, Balázs József, Gárdos Emil és Bóhm Antal.

kozott ki szélesebb eszmecsere. Az egyik a burzsoá fellazítási politika elméleti és gyakorlati problémája volt, a másik az újbaloldal mibenléte és megítélésének kérdése.

Az első témakör vitájában felvetődött az antikommunizmus és a burzsoá ideológia viszonyának problémája, másrészt az, hogy mennyire kell differenciálnunk az ideológiai diverzió és a nemzetközi méretekben folyó ideológiai osztályharc általánosabb összefüggései között. E kérdések tisztázása szükséges ahhoz, hogy a fellazítási politika tárgyalása is megkaphassa azt a szélesebb elméleti megalapozást, amely biztosíthatja a mélyebb áramlatok és a sokkal inkább feltűnő, de egyúttal felszínesebb jegyek közötti határozottabb különbségtevést.

Akárcsak a társadalomtudományok területén, itt is felvetődött az ideológiai harc hatékonyságával kapcsolatban, hogy a hatékonyság összefügg ideológiai munkánknak azzal a képességével, hogy mennyire tudjuk meghaladni az ideológiai kérdések megközelítésében az „ideológiák ideológikus leküzdésének” a módszerét. Ahogy G. Márkus elvtárs megfogalmazta: „Semmiképpen sem feledkezhetünk meg arról, hogy az ilyen differenciált módszereket megkövetelő igen bonyolult ideológiai helyzetben az ideológiai harcnak az egyik, talán legkényelmesebb módszere az ideológiák ideológikus leküzdése. Ugyanakkor ez a módszer gyakorlatilag csak kevésbé hatékony. A marxizmus egyik alaptétele, hogy az eszmék, az ideológia sohasem értelmezhető önmagában, hanem mindig csak a társadalmi lét dialektikus ellentmondásaira való vonatkoztatottságában. Gondoljunk a Feuerbach tézisekre. Ha az ideológiai szféra meghasonlott, a meghasonlottság okát nem magában az ideológiában, még kevésbé egyes ideológusokban, hanem a társadalom létében és alakulásában kell keresnünk. Az ideológiai harcban elengedhetetlen, hogy — a nemzetközi síkú konfrontáción túl — a burzsoá ideológiákat a kapitalizmus inherens ellentmondásaira, a szocialista társadalom egyes rétegeire gyakorolt hatásukat pedig a szocialista társadalom dialektikus ellentmondásaira, átmeneti jellegére vezessük vissza.”

Kimondatlanul is ez a módszertani alapállás konkretizálta azokat az eszmecsere során elhangzott megjegyzéseket, hogy nem mondhatunk le az átfogóbb értelemben vett ideológia, valamint a politika és propaganda területének egységéről. Társadalomtudományi, politikai és közvetlenebb ideológiai propaganda munkánk elvi alapjait ugyanazok a marxista-leninista tételek képezik, s ennek az elméleti-tartalmi egységnek a biztosítása gyakorlati ideológiai munkánk egyik fontos feladata is.

Ezek a szempontok határozták meg az antikommunizmus és a burzsoá ideológia, valamint az ideológiai diverzió és a nemzetközi méretekben folyó ideológiai osztályharc viszonyainak a differenciált megközelítését is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a burzsoá ideológia nem azonosítható egyszerűen az antikommunista ideológiával, még akkor sem, ha az antikommunizmus a burzsoá ideológia területén — a polgári társadalom legreakcióssabb uralkodó köreinek szférájában — találja meg a maga forrásait. A marxizmus és a kimondottan antikommunista, antimarxista nézetek, mint szélső pólusok között ott helyezkedik el a nemmarxistáktól a marxizálókig a kispolgári harmadikutasság egész eszmerendszere, amelynek képviselőit

— legalábbis részben — potenciális szövetségeseienkként tarthatjuk számon.

Mindez azonban nem változtat azon — hangzott el az eszmecserén —, hogy az antikommunizmus ma is a burzsoá propaganda koncentrált tartalmát képezi. De nem jelenti mindez azt sem, hogy például „az emberek, eszmék és információk szabad áramlásának” nagyon is liberálisan, a polgári demokrácia eszményei felől fogalmazott jelszava mögött ne húzódnának meg akár a legvadabb antikommunista törekvések is.

A békés egymás mellett élés mai, aktívabb korszakának burzsoá jelszavai, propagandisztikus fogásai tehát — éppen a fentiek módszertani következményeként — csak akkor értelmezhetőek megfelelően, ha különböző vonatkozásaitat differenciáltan elemezzük. Az eszmecserében külön témaként szerepelt „az emberek, eszmék és információk szabad áramlásának” elemzése. Többek között ebbe a jelszóba sűrítik a nyugat-európai kormányok az európai biztonsági rendszerről és együttműködésről folyó tárgyalásokon a taktikájukat. Felmerültek azok a különböző tényezők is, amelyek ezt a taktikát meghatározzák. Az egyik — már említett — ilyen tényező az antikommunizmus mozzanata. Ugyanakkor azonban az is felmerült a vitában, illetve a kérdés elemzésénél, hogy a fellazítás kétségtelenül jelen levő mozzanata ellenére sem választhatjuk az elzárkózást. A két rendszer kulturális érintkezését, az értékek cseréjét helyezzük a magunk részéről a nyugatiak propagandisztikus megfogalmazásának a helyébe. Konstruktív ellenjavaslattal élünk tehát, ahelyett, hogy bezárkózánk és védekezésbe vonulnánk, hiszen — mint ezt Pálos elvtárs és Balázs elvtárs is megfogalmazta — nem lehetséges az érintkezés kapuinak a bezárása, nem visszafelé akarunk menni, hanem előre. Egyrészt tudomásul véve, hogy az európai biztonsági rendszer egyik tartozéka a kulturális és tudományos együttműködés, a személyi érintkezés, a turizmus fokozódása, másrészt pedig jó politikai és ideológiai munkával leküzdvé azokat a nehézségeket, amelyek ebből a nyitott érintkezésből esetlegesen ránk háruulhatnak.

Az „emberek, eszmék és információk szabad áramlása” jelszóval kapcsolatban elhangzott az is, hogy ennek a törekvésnek van egy sajátos mai ideológiai „megalapozottsága” is polgári képviselőinek nézeteiben. Ez pedig nem más, mint a konvergencia-elmélet. Az az ideológikus tételezés, hogy a két rendszer nyitottabbá válása, kapcsolatainak kiszélesedése szükségszerűen vezet el a két rendszer lényegi közeledéséhez, mégpedig olyan irányban, amely a szocializmus jellegzetességeinek a megszűnésével jár. Hogy mennyire ez az ideológikus „meggyőződés” vezet a fejlett tőkés világ politikai és ideológiai törekvéseit, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ők mindig nagyon jól tudják, hol nem célszerű ilyen és a hasonló jelszavakkal fellépniük. Jó példa erre számunkra Görögország és Törökország esete, vagy azoknak a polgári demokratikus jogoknak a megnyirbálása, amelyeket „kifelé”, felénk most rendkívül komolyan vesznek.

Ez az utóbbi példa azonban még egy vonatkozásra hívja fel a figyelmet: arra, hogy a polgári ideológia és propaganda, valamint a mai tőkés politika ellenünk felhasználható és felhasználott fegyverei hosszú távon nagyon is kétélűeknek bizonyulhatnak. Mondhatnánk úgy is, hogy „két kapura megy a játék”, s rajtunk múlik, hogy milyen lesz a végeredmény. Ebből a szem-

pontból is jelentősége van annak, amit Görög elvtárs az imperialista taktika változásaival kapcsolatban mondott: „A háború utáni évek első és második évtizedében az imperialista aknamunka elsősorban arra irányult, hogy leválassza a Szovjetunióról a szocialista közösség többi országait és elsősorban azokba a politikai és bizalmi válságokba kapcsolódik be, amelyek egyes szocialista országokban keletkeztek. Azt hiszem, hogy itt érdemes hangsúlyozni azt, hogy ezek a politikai bizalmi válságok nem kizárólag — és talán nem is döntő mértékben — az imperialista aknamunka következtében jöttek létre. Az imperialista aknamunkának jelentős szerepe volt e bizalmi válságok létrejöttében, de a döntő szerepet azért a pártok politikája játszotta. Ebből a jövőre nézve azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy ha egy kommunista párt hibásan politizál, ha a párt tömegkapcsolatai lazulnak, akkor az imperialisták be tudnak avatkozni, az imperialista aknamunka, fellazító munka hatékonyabban tud működni a szocialista országokban.”

Minél jobban sikerül tehát keresztülvinni szocialista politikánkat, minél inkább sikereket érünk el ezen a téren, annál könnyebben vesszük fel a versenyt az imperialista fellazító taktikával. Ahogy Pálos elvtárs fogalmazott: „Mi először »valamiért«, s csak azután »valami ellen« harcolunk.”

Ha ebben az összefüggésben tekintjük az imperialista propaganda és ideológiai diverzió kérdését, akkor csak arra az álláspontra juthatunk, hogy az emberek, eszmék és információk szabad áramoltatása a Nyugat részére sem egyértelműen kedvező, néha kétes értékű, sőt ennél is többről lehet szó. Nekünk is vannak esélyeink. „Angliában például — hozta fel példaként Balázs elvtárs —, ha valaki Magyarországra akar utazni és ezt nem valamilyen minisztérium vagy az Akadémia részéről teszi, 60—70 napig tart a vízum kiadása, míg mi négy-öt nap alatt adunk vízumot az Angliába utazóknak, s ennek is megvan az oka. Vagy nézzük a helyzetet Görögországban, Törökországban, Portugáliában vagy Spanyolországban. Ha a nyugatiak az eszmék, emberek és információk szabad áramoltatásáról beszélnek, akkor nagyon figyelemre méltó a NATO-nak ez a déli szárnya. Ott még az is veszélyes, ha valaki a nagy francia forradalom eszméi közül valamelyiket felveti, vagy olyan mai francia vagy angol teoretikusok nézeteinek valamelyikét hirdeti, akik esetleg közel állnak valamilyen baloldalihoz. Törökországban és Görögországban ez is veszélyes.”

A vita másik — tulajdonképpen az elmondottakkal összefüggő — témakörét az újbaloldal értékelése szolgáltatta. Köpeczi Béla előadásában és az ezt követő hozzászólásokban felmerült az újbaloldal megítélésének a kérdése. Ebben nem mindig mutatkozik egyetértés. Felmerülhet ugyanis az a probléma, hogy az antikommunizmus szemszögéből, vagy pedig a potenciális szövetségek szempontjából közelítsük-e meg a kérdést. A marxizmus klasszikusainál nyílt utalásokat találhatunk arra, hogy a kispolgárságot az eljövendő társadalmi forradalom integráns részének tekintjük. „Szerintem — mondta Köpeczi elvtárs — az újbaloldal kérdését ezzel a komolysággal kell vizsgálni. Nem a múltó divatok szempontjából, hanem abból a szempontból, hogy a kispolgárság — a közbülső réteg a társadalomban a munkásosztály és a polgárság között — milyen szerepet játszik vagy játszhat a társadalmi forradalomban.”

A hozzászólásokban felvetődött, hogy nem eléggé tisztázott az újbal-

oldalnak számos ideológiai és kulturális vonatkozása. A diákság szerepének a növekedését a forradalmi mozgalomban Görög elvtárs a következő strukturális változásokra vezette vissza: „Azt hiszem, hogy a diákság fajsúlya a forradalmi mozgalmakban nemcsak számarányuk következtében növekedett, hanem mindenekelőtt annak következtében, hogy a fejlett kapitalista országokban megszűnt, vagy megszűnőben van a diákság „aranyifjúság” jellege, az egyetemi ifjúság döntően a kispolgári rétegekből verbuválódik, és igen nagy mértékben megnőtt az utóbbi évtizedben a munkásszülők gyermekeinek aránya.”

Szó volt még az „ellenkultúra” és az újbaloldal viszonyáról, a konfliktusok integrálódásának Marcusetól származó elmélete és az anarchista lázadás kettősségéről az újbaloldal magatartásában és azokról a tapasztalatokról, amelyeket az olasz és a francia kommunista párt szerzett az újbaloddallal való szövetség kialakítása terén.

A szekcióülés Berecz elvtárs összefoglalójával ért véget.

Az „újbaloldal” ideológiája

1.

A nemzetközi ideológiai harcnak egyik különleges aspektusáról szeretnék beszélni: az „új baloldal” ideológiájáról és annak hatásáról. Tulajdonképpen ideológiai „közhelyekről” lehet csak szólni, mert nem lehet azt állítani, hogy az „új baloldal” szerves eszmerendszert kovácsolt volna ki magának. E közhelyek a „harmadik utasság” mai megnyilvánulásaihoz tartoznak.

Köztudott, hogy a „harmadik utasság” a kispolgárság politikai állásfoglalását jellemzi s hogy ennek gazdasági-társadalmi okai vannak. Ismeretes Leninnek Anyenkovhoz írott levele, amelyben Proudhont bírálja és kifejti, hogy a kispolgárság mennyire kétkelkű, mennyire kedveli az ellentmondást, mennyire keresi az arany középutat. Nemigen szokták azonban idézni ennek a levélnek utolsó passzusát, amely arról szól, hogy a kispolgárság minden eljövendő társadalmi forradalomnak integráns része. Szerintem az „új baloldal” kérdését nem a múltó divatok szempontjából, hanem abból a szemszögből kell vizsgálni, hogy a kispolgárság mint közbülső réteg a munkásosztály és a polgárság között milyen szerepet játszik vagy játszhat a társadalmi forradalomban. Ezt különösen a fejlett tőkésországok vonatkozásában kell így felvetnünk, ahol a középrétegek jelentősége megnőtt. A szolgáltatási szektor felduzzadása közismert, s az is, hogy az értelmiség számbelileg s ezen belül különösen a fiatal értelmiség, a diákság nagymértékben gyarapodott. Miután a diákság a legaktívabb értelmiségi réteg, érdemes megemlíteni néhány adatot: 1950-ben az Amerikai Egyesült Államokban kerek számban 2,3 millió diákot tartottak számon a felsőoktatásban, 1970-ben 8,5 milliót; Angliában 1950-ben 106 ezret, 1970-ben 400 ezret, Franciaországban 140 ezret, 1970-ben 700 ezret, az NSZK-ban 120 ezret, 1970-ben 380 ezret, Olaszországban 140 ezret, 1970-ben 400 ezret. A középrétegeknek ez a felduzzadása a bérből és fizetésből élők számának növekedését vonja maga után, hiszen ma már a fejlett kapitalista országokban az aktív lakosság 80—85⁰/₀-a ebbe a kategóriába tartozik.

Távolról sem akarom azt az érzést kelteni, mintha a kispolgárság politikailag csak egyetlen utat választhatna. A kispolgárságnak több politikai útja van s az adott helyzettől függ, hogy nagyobb tömegében merre for-

dul. Fordulhat a jobboldal és a munkásmozgalmi baloldal és fordulhat az ultraradikalizmus felé, amely utóbbit nevezzük jobb szó híján „új baloldalnak”.

Az „újbaloldal” létezésének okait a társadalomban, annak gazdasági, szociális és politikai viszonyaiban kell keresnünk. Jelentkezését teljesen helytelen volna kizárólag generációs ellentétekkel vagy pszichológiai, kulturális tényezőkkel magyarázni, ahogy ezt az „újbaloldal” számos teoretikusa teszi, s közöttük főleg Herbert Marcuse. H. M. Enzensberger Marcuseval folytatott vitájában a nyugat-német író — aki egyébként a Kursbuch folyóirattal az „új baloldal” egyik propagátora — éppen azt veti partnere szemére, hogy az objektív tényezőket és társadalmi folyamatot hagyja figyelmen kívül. S ebben egyet is kell értenünk vele.

Az „újbaloldal” ideológiájának vizsgálatánál különbséget kell tenni a fejlett kapitalista országok és a gyarmati sorból nemrég felszabadult „harmadik világ” országai között. Nálunk is jelentkezik az a nézet, amely például a latin-amerikai gerillák mozgalmát azonosítja a nyugat-európai „újbaloldallal”. Persze a nyugat-európai „újbaloldalban” is van hajlandóság erre az azonosításra, ami nem jelenti azt, hogy ezt az álláspontot nekünk el kellene fogadni. A latin-amerikai országok vagy más „harmadik világbeli” országok „újbaloldala” feszítőbb gazdasági-társadalmi ellentmondásokkal, az osztályharc kiélezettebb körülményeivel találja magát szemben, és ha ideológiájában van is sok hasonlóság a fejlett kapitalista országokban jelentkező „balosokéval”, a konkrét helyzet más politikai funkciót jelöl ki számára. Néha persze a hamis ideológia hamis politikához vezethet ezekben az országokban is. Ott van figyelmeztetőnek Chile példája, amely világosan bizonyítja, hogy az Allende-kormány „balos” ellenségei ugyanazokból az ideológiai forrásokból táplálkoznak, mint a nyugat-európai „újbaloldal” s hogy itt a tudati tényezők torzító hatása van.

2.

Az „újbaloldali” ideológia rendkívüli keverék, a legkülönbözőbb ideológiai forrásokból táplálkozik. Gazdasági szempontból a liberális polgári közgazdászok és Marx közgazdaságtana az a két forrás, amelyre az „újbaloldal” hivatkozik. A liberális polgári közgazdászok közül Paul M. Sweezy és Paul A. Baran a fő forrás, de rajtuk kívül sokszor emlegetik John K. Galbraith-t, „Az új ipari állam” című könyv nálunk is ismert szerzőjét.

A szociológiában elfogadják — főleg Nyugat-Európában — a marxista tételeket — az osztályokról és az osztályharcokról, de merítenek C. Wright Millsből is, aki érdekesen írt a mai kapitalista társadalom szerkezetéről, de aki ugyanakkor az „új munkásosztály” elméletének egyik megalapozója és az „újbaloldal” nyílt inspirátora. Nálunk Wright Millsnek csak azokat a vonásait szokták kiemelni, amelyek nem, vagy csak kevésbé vitathatók.

A harmadik forrás a pszichoanalízis, mindenekelőtt a freudizmus és a marxizmus párosítási kísérlete E. Fromm, és az utóbbi időben főleg Wilhelm Reich munkái, amelyekben a szexuális és a társadalmi felszabadítás közé egyenlőségi jelet tesznek.

Filozófiailag mindenekelőtt a „frankfurti iskola”, M. Horkheimer, de különösen H. Marcuse „kritikai” elmélete olvasztja össze mindazt, amit társadalmi vonatkozásban a 20-as évek „baloldali marxistáitól” tanult, azaz, amit a pszichoanalízisből merített s az egészet Hegelre alapozza, tudományosnak tűnő egységet teremt az „újbaloldal” számára. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a filozófiai hatások szempontjából az egzisztencializmust sem. Itt elsősorban nem a sartrai egzisztencializmusra gondolok, hanem sokkal inkább Camus-re és a Camus nyomán kialakult különböző amerikai, angol és más irányzatokra. Jellemző egyébként az egzisztencializmus és az „újbaloldal” újszerű kapcsolatára, hogy Sartre éppen az 1968-as párizsi események kapcsán szakította meg együttműködését a kommunistákkal és lett az „újbaloldal” egy részének profétája, ahogy ő mondja: a franciaországi „maok” támogatója, még ha nem is teljesen azonosítja magát a kínai politikával.

E néhány forrás megemlítése már önmagában is utal az „újbaloldal” ideológiájának eklekticizmusára, még jobban jellemzi ezt a marxizmushoz és a munkásmozgalomhoz való viszony. Általános séma, hogy a fiatal Marxot szembeállítják A tőke Marxszával. Ez a szembeállítás a különböző csoportokban más- és másképpen jelentkezik: Nyugat-Európában az „új baloldal” teoretikusai közelebb állnak A tőke tételeinek elfogadásához, mint az Egyesült Államokban. Lenin munkásságát az „újbaloldal” többsége egyszerűen „kikiáltja” a marxizmusból. A fiatal Marx, mint az utópia kitalálója: igen; Lenin, mint a megvalósított forradalom és az új társadalom építésének vezetője: nem! Természetesen ehhez hozzátartozik a megvalósult szocializmus minden formájának, még a kínai formának az elvetése is, s ez még akkor is így van, ha a kínai „kulturális forradalom” szimpatikus bizonyos irányzatok számára. A marxizmushoz való viszonyra jellemző az is, ahogyan a 20-as évek „baloldali” marxistáit felhasználják, ahogy K. Korschnak, a 20-as évek Lukácsának, vagy Anton Pannekoeknak az írásait népszerűsítik és magyarázzák, szembefordulva azzal a kritikával, amelyet Lenin, Baloldaliság — a kommunizmus gyermekbetegsége” c. munkájában elmondott. Tegyük hozzá, hogy nem veszik tekintetbe azt a figyelmeztetést sem, amelyet Lukács maga 1967-ben adott, amikor *Történelem és osztálytudat* című könyve újból megjelent.

Az utóbbi időben az „újbaloldalon” belül felerősödött a trockizmus hatása minden ismert ideológiai következményével. Sőt feltámadtak Marx hajdani kispolgári szocialista (Proudhon) és anarchista ellenfelei is (Bakunynin). Némelyek szerint ezek a csoportok tulajdonképpen régi politikai irányzatokat képviselnek, az „újbaloldalhoz” csak a spontaneista, szituacionaista, az ösztönösségre építő „diffúz” baloldaliságot lehet számítani. Azt hiszem, hogy ez nem így van, kölcsönhatás áll fenn ezek között az irányzatok között, a trockisták, maoisták, anarchisták befolyásolják a „diffúz” baloldaliságot is.

3.

Ennyit az előzményekről, a forrásokról és most lássuk az ezek alapján magyarázott „közhelyeket”. Az első a virulens *antikapitalizmus*. Az „újbaloldal” antikapitalizmusa az „új ipari állam” és a fogyasztói társadalom

elméleteire épül még akkor is, ha egyes teoretikusok a marxi kategóriákat használják fel a kapitalizmus általános jellemzésénél. Ez az antikapitalizmus nem a termelőerők és a termelési viszonyok összeütközését emeli ki, hanem a hatalmi viszonyokat állítja előtérbe és ennek kapcsán alakítja ki álláspontját az állammonopolista kapitalizmusról. Ennek a kapitalizmusbírálatnak egyik tartozéka a társadalmi struktúra ferde megítélése. Az „újbaloldali” csoportok egy része — Marcuse és mások nyomán — az úgynevezett hagyományos munkásosztályról azt tartják, hogy integrálódott a kapitalista társadalomba s ma már nem játszhat forradalmi szerepet. A nyugat-európai teoretikusok egy része ezt a tételt nem fogadja el, de azt tartja, hogy a „militáns kisebbségnek” forradalmasítani kell a munkásosztályt, amelynek osztálytudatát a „revizionista” pártok és szakszervezetek elhomályosították. Rudi Dutschke, Cohn-Bendit, Robin Blackburn és mások megnyilatkozásai ezt az utóbbi tételt támasztják alá.

Az osztályharcot elvben fenntartják, de sokszor lényegétől megfosztva magyarázzák. Az uralkodó osztályt illetően elfogadják a liberális polgári közgazdászoknak azt a nézetét, hogy a bürokrácia és a technokrácia fogott össze, és legfeljebb azt teszik hozzá — főleg Nyugat-Európában —, hogy ez a két réteg a kapitalizmus érdekeit szolgálja. Itt is különbséget kell tenni azok között, akik az úgynevezett hagyományos munkásosztály-elméletet fogadják el, s akik nem tagadják a hagyományos, a kapitalista uralkodó osztály létét s azok között, akik ezt a felfogást elavultnak tartják.

Az osztályviszonyokkal kapcsolatban két újdonság van az „újbaloldal” ideológiájában. Az egyik az értelmiség mint osztály szerepeltetése, különösen az Egyesült Államokban. Ezzel a felfogással szemben van egyfajta ellenállás Nyugat-Európában, ahol a munkásosztály jelentőségét kevésbé becsülik le. Az értelmiség kérdése egyébként élenként foglalkoztatja itt is a teoretikusokat. Sartre legutóbb a „kritikai értelmiség” fogalmát hangoztatta, amelynek szerinte az a feladata, hogy elsősorban a társadalmi állapotokat bírálja, hogy hozzászóljon a forradalom programjához, hogy a tömegek közé menjen és közöttük felvilágosító munkát végezzen, de nem feladata, hogy politikus legyen. Eszerint tehát az értelmiség nem osztály, de nem is kap a realitásoknak megfelelő értékelést az osztályharc szempontjából.

A másik idekapcsolódó újdonság az ifjúság vagy a diákság mint osztály elmélete. Ez kapcsolódik Marcuse-nak a marginális rétegekről és azok szerepéről kifejtett nézeteihez, ahol a rétegek között nemcsak az ifjúságot és főleg a diákságot említik, hanem a színes bőrűeket és a lumpenproletárokat is.

Az osztálykérdéssel kapcsolatban kell említeni az „új munkásosztály”, teóriáját. Ez az „új munkásosztály”, ha Wright Mills kategóriáit vesszük alapul, akkor technikai, alkalmazotti és fehérgalléros rétegekből áll össze. Némelyek ettől remélik a tömegek forradalmasítását. Az II Manifestocsoport sokat hivatkozik Gramscira és az ún. blokk-elméletére s ezzel a különböző osztályok, rétegek között laza együttműködést hirdet, de úgy, hogy a „balos csoportoktól” várja a forradalmi kezdeményezést. Gramsci azonban nem ilyen blokkra gondolt, hanem valamely *osztály* hegemoniája alatt kialakuló tevékenységre és kultúrára. Egyébként nem a tömbelmélet a legjellemzőbb az újbaloldalra, hanem sokkal inkább egyfajta polarizá-

lódás, hiszen ahhoz a politikai ultraradikalizmushoz, amelyet a különböző „újbaloldali” csoportok képviselnek, hozzátartozik a népfrontpolitika elvetése és a csoportokon belüli frakcióharc és osztódás.

A második „újbaloldali” „közhely” a *forradalmi harc ösztönösségére* épített felfogás. Az „újbaloldal” elveti az egységes ideológia és a párt szükségességét s ezzel szemben a munkásosztály és a tömegek spontán forradalmiságát és kis militáns csoportok öntevékenységét és ideológiai szabadságát emeli ki. Az ösztönösségnek és a forradalmi elmélet és szervezet elvetésének a gondolata összefügg a kapitalista társadalom helyzetének megítélésével is. Ha egyszer a kapitalista társadalom általános válságban van, és ezt a válságot semmi sem tartóztathatja fel, — és ilyenkor Rosa Luxemburgot szokták idézni — akkor tulajdonképpen csak egy szikrára van szükség, hogy kitörjön a forradalom. Úgy vélik, Párizsban 1968-ban a „militáns kisebbség” ezt a tervet már-már meg is valósította, a Francia Kommunista Párt és a CGT akadályozta meg a forradalom győzelmét. Innen ered Sartre hírhedt mondása, hogy „a kommunisták félnek a forradalomtól”.

1969-től kezdve, a sok kudarc után, rájöttek arra, hogy a szervezetségnek sőt az elméletnek is van jelentősége és kialakultak a szűk szekták, amelyek részben spontaneista, anarchista, részben maoista, részben trockista alapon a közvetlen akciókra való áttérést hirdetik, átvéve a városi gerillák módszereit is.

A harmadik közhely — és ez az, ami a legnépszerűbb — a *polgári társadalom kultúrájának* bírálata, a „kulturális forradalom hirdetése”, az „ellenkultúra” vagy a „szubkultúra” megteremtésére irányuló kísérlet. Itt érintkezik egymással a hippi mozgalom és az „újbaloldal”. Az „ellenkultúra” életforma-változást jelent, amennyiben feltételezi, hogy „párhuzamos társadalom” jön létre. A kommunákban részben hippi modell szerint, részben nagyon is szervezett, szinte a XVII. századi vallási szekták közösségeire emlékeztető formákban élnek, főleg a polgárságból származó fiatalok. Ezekben a kommunákban a szexuális szabadság uralkodik, ami azonban nem zárja ki a monogámiát sem. A szűkebben értelmezett kultúra: a rock zene, a protest songok, a happeningek, a különböző pop-artos képzőművészeti irányzatok, kísérleti filmek feladata kifejezni az ifjúság közérzetét, a legtöbbször agitációs szinten. Hozzá kell tennem, hogy ez az „ellenkultúra” hamar kommercializálódik, a kapitalista üzlet integrálja és ezzel együtt politikailag semlegesíti.

A negyedik jellemző közhely, a *megvalósult szocializmus elvetése*. Ez egyrészt arra a felfogásra épül, hogy a szocialista országok is ugyanolyan „ipari társadalomban” élnek, mint a fejlett kapitalista országok, sőt az utóbbi időkben a „fogyasztói társadalom” ideáljait akarják megvalósítani. Tehát ebből a szempontból nincs különbség a kapitalizmus és a szocializmus között. A szocialista országokban — az „újbaloldal” szerint — a bürokrácia és a technokrácia tartja kezében a hatalmat, s ez ugyanúgy viselkedik, mint a fejlett kapitalista országokban. Ez azt is jelenti, hogy a szocialista országokban nem valósulhat meg a demokrácia, amely csak közvetlen lehet, a részvételre, az öngazgatásra épülhet. A legnagyobb vád az, hogy a tulajdonviszonyok, a termelési viszonyok megváltoztatása még

nem forradalom, az igazi forradalom az, amely az életformát, az embert változtatja, ez pedig nem ment végbe a szocialista országokban.

Ezek a tételek számos ponton érintkeznek azzal, amit a jobboldali anti-kommunizmus hirdet. Az „újbaloldal” azonban az „igazi forradalom” nevében lép fel, s ezzel felfrissíti, sőt egyesek szemében egyenesen radikális módon megújítja az antikommunizmus régi érveit.

Nem lehet kétségbe vonni az „újbaloldal” hívei jó részének becsületességét abban a tekintetben, hogy valami mást akarnak, mint kapitalista társadalmat. Ez az, amiben velük egyetérthetünk. Amit bírálnunk kell az — az ideológiai nézeteltéréseken túlmenően — a megvalósult szocializmusról kialakított felfogásuk. Ők a megvalósult vagy megvalósuló szocializmust nem azért bírálják, hogy miként lehetne jobbá tenni, hanem mint rendszert vagy mint modellt vetik el. Ha elvetendő a mai szocializmus, akkor mit lehet támogatni? E kérdéssel eljutunk az utópia témájához, amely oly jellemző az „új baloldalra”. Leninnek van egy cikke, amelynek a címe, *A két utópia*. Akkor írta, amikor Oroszországban a liberális polgárság reformokkal vélte megoldani a cári rendszer válságát, a parasztságban pedig létrejöttek olyan tendenciák, amelyek segítették a demokratikus fejlődést, de szembenálltak a szocialista mozgalommal. Lenin az elsőt „leszerelő”, a másikat „kétértelmű” utópiának nevezi. Lehet vitatkozni arról, hogy különösen olyan kapitalista országokban, ahol nem erős a munkásmozgalom, milyennek tartjuk az „új baloldal” utópiáját, „leszerelőnek” vagy „kétértelműeknek”. A megvalósuló vagy megvalósult szocializmus országaiban azonban ennek az utópiának csak egyetlen jelentése marad, amelyet Lenin álomnak, elképzelésnek, irrealitásnak nevezett.

Az „újbaloldal” egy része megpróbálja ezt a mozgalmat világjelen-séggként feltüntetni és az „újbaloldali jelzöt ráakasztják olyanokra is, akik a megvalósuló vagy megvalósult szocializmus országaiban hirdetnek meg valamiféle nonkonformizmust. Ezzel magyarázható, hogy az ilyenek írásai oly hamar találnak kiadót a különböző nyugat-európai országokban vagy akár még az Amerikai Egyesült Államokban is. A polgári osztály igyekszik semlegesíteni saját „újbaloldalát”, de a szocialista országokban jelentkező nonkonformizmust mint politikai jelenséget használja ki.

Míg az „újbaloldal” politikai megnyilvánulásai gyérek a szocialista országokban, érdekesebb az „ellenkultúra” hatása, amely együtt terjed a kapitalista országokból bejövő, főleg ifjúsági tömegkultúrával. Úgy hiszem, érdemes ezzel a kérdéssel foglalkozni éspedig nemcsak ideológiai, hanem általában művelődési szempontból.

Az „újbaloldal” lehetőségeket ad arra, hogy szembenézzünk a végső kérdésekkel, hogy ezekre reális, tehát gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan megalapozott, történelmileg megvalósítható válaszokat adjunk.

Szocialista és polgári képviselő

TÉZISEK

I.

1. A téma elhatárolása érdekében előre kívánom bocsátani, hogy e tézisekben a képviselő fogalmán az állampolgárok által választott, az államszervezetbe beépülő központi és helyi (pl. országgyűlés, tanácsok) képviselői szerveket értem.

2. A témát a szocialista és a polgári képviselő összehasonlítása során — legalábbis a jog oldaláról — három aspektusból is meg lehet közelíteni.

a) A képviselő jellemzésének egyik fontos faktora, hogy az állampolgárok milyen széles körének van választójoga, akik részt vehetnek a képviselői szervek létrehozásában. A polgári képviselő-elmélet elvileg az állampolgárok egyenjogúságának elismerésével közelítette meg a képviselőt. Ennek ellenére az általános választójog a XIX. század második felében, illetőleg a XX. században válik általános politikai követeléssé, illetve részben akkor valósul meg. Az általános választójogot megfogalmazó politikai szervezetek, mozgalmak között már ott vannak a munkásosztály mozgalmi szervezetei is.

Az általános választójog a szocialista képviselő jellemző vonása, de ez a vonás *nem szocialista*, hanem *polgári követelésként* fogalmazódott meg. A két társadalmi rendszer ilyen alapon történő összehasonlítása szemléletessé teheti ugyan a szocialista demokrácia mélységét, de egyrészt önmagában nem mutatja meg a képviselői szervek közötti különbséget, másrészt részletes elemzése olyan tételek ismételését jelentené, amelyek meglehetősen ismertek politikai közvéleményünk számára. Ezért ennek elemzésére nem térek ki.

b) A polgári és a szocialista képviselő összevetésének egy másik aspektusa a *képviselő tartalmának vizsgálata*. Ennek az a lényege, hogy a képviselőt a különböző társadalmakban *milyen társadalmi ellentmondásokat képes kifejezni* és ezek mennyiben tükröződnek a képviselői szervek tevékenységében, azaz, hogy mennyiben manipulált a képviselőt. Ezt a megközelítést szeretném vázlatosan ismertetni, annak ellenére, hogy ez tulajdonképpen nem tipikusan jogi, hanem politika-tudományi, illetőleg politika-szociológiai téma. E jellemzők meghatározása nélkül a képviselő jogi problémái sem érthetők meg.

c) Végül a polgári és a szocialista képviselői szervezetének jelentős faktora a *képviselői helye az állami szervek rendszerében*, vagy jogilag kifejezve: a képviselői szervek hatásköre. A polgári képviselői hatalommegosztás polgári koncepciójából kiindulva a képviselői „hatalmát” nem tekinti elvileg sem teljesnek, ettől a hatalomtól elkülöníti a bírói és a végrehajtói „hatalmat” mint önálló — a népképviselőket korlátozó — „hatalmakat”.

A szocialista államelmélet a népszuverenitás elvéből a hatalom egységének szervezeti elvét vezeti le, ezzel hangsúlyozva, hogy a központi képviselői szervek hatásköre jogilag korlátozhatatlan hatáskör, hogy minden más állami — így a végrehajtást biztosító — szerv is jogilag korlátlanul a képviselői hatalom alárendelve (ezeket a szerveket a képviselői választja, annak beszámolóval tartoznak, visszahívhatók stb.). A polgári és a szocialista államelmélet, a képviselői hatalom az államszervezetben elfoglalt helyzet elveiben is más kiindulópontokról vizsgálja.

A tényleges helyzet feltárásához, azonban a kiindulópontok különbözősége önmagában kevés. A polgári ideológia ennek ellenére a szocialista demokrácia bírálataként azt hangsúlyozza, hogy ezek a képviselői szervek formális szerepet játszanak, nincs a kezükben valóságos hatalom; de közéletünkben is egyre több az olyan kritikai megjegyzés, illetőleg kíváncsúság, hogy növelni kell a képviselői szervek szerepét. Ez nem egyszerűen hatásköri probléma, hanem alapvetően a képviselői hatalommal összefüggő kérdés. Ezért referátumomban ezzel a megközelítéssel kívánok foglalkozni.

II.

A polgári állam a társadalom belső ellentmondásai közül elvileg a *politikailag megfogalmazódó ellentmondásokra építi képviselői rendszerét*. Más szavakkal: a társadalom különböző osztályainak, rétegeinek érdekei ebben a képviselői rendszerben közvetlenül nem jutnak kifejezésre. Kifejeződésükben, közös nevezőjük megteremtésében jelentős szerepet játszik a politika. Ez az a közvetítő, amelynek segítségével áttételesen szerephez jutnak ezek az érdekek.

A polgári képviselői szervezet egyik ellentmondása, hogy nem minden érdeket enged politikailag kifejezni és nem minden politikává jegecesedő érdeket enged képviselői rendszerbe jutni. Különösen vonatkozik ez a polgári képviselői rendszer első száz évére, amikor állami, jogi eszközökkel is üldözték a fennálló társadalmi rendre veszélyes, vagy veszélyesnek látszó politikai mozgalmakat.

A politikai érdekek manipulált jellege a XIX. század közepétől csak fokozódott azzal, hogy a politikai képviselői rendszer pártpolitikai képviselői rendszerévé változott. Ez azt jelentette, hogy a társadalomban létező különböző érdekek csak akkor játszhattak szerepet a képviselői szervek tevékenységében, ha azok politikai platformmá érlelődtek és szervezeti eszközökkel, általában a politikai párt segítségével kifejezésre jutottak. A XIX. század második felétől a pártok kerültek a képviselői rendszer homlokterébe és ennek megfelelően a képviselői szervek, a parlamentek centrumába is. Az érdekek

tehát még több áttételen keresztül válhattak a képviselet tényezőjévé, és ha azzá váltak, akkor a pártok szervezeti bürokratizmusának keretei közé kerültek.

Ezt jelzi egyébként a pártok szerepének növekedésével együtt az arányos képviselet nagyon logikus és demokratikus követelése. Ha elfogadásra kerül a pártpolitikai képviselet, úgy az annál demokratikusabb, minél inkább a pártok tényleges befolyása alapján osztják fel a mandátumokat. Ilyen arányosság megteremtése csak a lajstromos választási rendszerben lehetséges, mert ennek segítségével a pártok a kapott szavazatok arányában oszthatják fel a mandátumokat. Így azonban még inkább megszűnik a képviselő és a választó, a képviselő és az érdek közvetlen kapcsolata, mert közbeiktatódik a párt. A képviselővel többé már elvileg sem a választók rendelkeznek, hanem a pártok, a jelölteket a pártok szuverén módon indítják el és sorsukat is a pártok vezető szervei határozzák meg. A polgári képviselet elvileg ellenőrzi a kormányt, a valóságban a pártokon és annak szervein keresztül a kormány tartja kezében a parlamentet.

A polgári képviselet elidegenedését tovább lehetne bizonyítani, ezúttal azonban ez itt nem szükséges. Nem hiszem ugyanis, hogy a szocialista képviselet lényegét és sajátosságait a polgári képviselet kritikájával lehetne megalapozni. A szocialista képviselet nem abban különbözik a polgári képviselettől, hogy annak „hibáit”, ellentmondásait kijavítja, hiszen így „csak” arra vállalkozna, hogy a polgári képviseleti eszméket megvalósítja. A szocialista képviselet „másfélesége” a szocialista társadalom új vonásaiból adódik és nem a polgári képviselet hibáinak kijavításából.

III.

A szocialista államelmélet elismeri az állami szervek munkáját ellenőrizni hivatott képviseleti szervek szükségességét. Ez következik abból, hogy a szocialista társadalom hosszú fejlődési szakában jelenlevő különös érdekek, érdekellentmondások következtében a szocialista társadalomban is szükség van hatalomra, állami eszközökkel gyakorolt hatalomra. A marxizmus klasszikusai a polgári állam képviseleti szerveinek hazugságait feltárva keresték az államgépezet társadalmi ellenőrzöttségének jobb szervezeti formáit. Az államgépezet társadalmi ellenőrzésének egyik eszközeként jönnek létre a képviseleti szervek.

A képviseletnek ez a szerepe elvileg azonos a polgári és a szocialista államokban. A szocialista és a polgári képviselet összevetése kapcsán tehát a különbségeket a képviselet tartalmának meghatározása alapján kell keresni. A kérdés ennél fogva így tehető fel helyesen: miben új a szocialista képviselet, miben és mennyiben tér el a polgári képviselet rendszertől. A kérdésnél ismét nem lehet csupán logikai válaszokkal megelégedni, hanem történetileg végig kell kísérni a szocialista képviselet tartalmának alakulását.

1. Magyarországon a népi demokratikus fejlődés első szakaszában (1944—1948) a képviselet társadalmi tartalmát a *többpártrendszerű politikai képviselet határozta meg*. Ennek a fejlődési szakasznak állami szervezeti formája a polgári parlamentáris köztársaság volt, és ennek meg-

felelően a képviseleti tartalom követte az általános fejlődési tendenciákat. Ez együtt járt az általános, egyenlő, közvetlen, titkos és arányos (lajstromos), valamint a lakóterületi elvet követő választási rendszer elfogadásával is.

2. A képviseleti tartalom megváltozott 1949-ben, a népfront típusú választások bevezetésével. Ezt az időszakot — a képviseleti tartalom oldaláról közelítve — *a népfront típusú politikai képviselet időszakának nevezném*, amikor a képviselet politikai tartalma nem különböző pártok különböző politikai platformjára épül, hanem a nemzeti összefogást jelképező, a szocializmus építésének programját elfogadó népfontra. Ez a képviselet a társadalom politikai ellentmondásait a szocializmus vagy a kapitalizmus melletti kiállásban fogalmazza meg. Az ilyen típusú választásnak addig volt értelme, amíg a fenti politikai ellentmondás kifejezte a társadalomban létező összes többi ellentmondás lényegét.

A népi demokratikus fejlődés során a képviseletnek ez a szakasza nem egyformán alakult ki minden országban. Több népi demokratikus országban a munkáspárton kívül más pártjellegű szervezetek — mint szervezetek — is szerepet kaptak a nemzeti összefogás politikai gondolatának megvalósításában (Lengyelország, NDK, Csehszlovákia, Bulgária). Ezek a választások során, és így a képviseleti tartalom tekintetében is bizonyos mértékű szerepet kaptak. (Különösen vonatkozik ez Lengyelországra.)

3. Az 1950-es évek közepétől a szocialista országokban felvetődik *a hatalom gyakorlásának demokratizálása*. A választójog tekintetében Magyarországon ennek jegyében szüntetik meg a tanácsválasztásnál a lajstromos kerületi rendszert, *egyéni választókerületeket* vezetnek be. Az országgyűlési képviselők választásánál erre — különböző okok miatt — csak 1966-ban kerül sor.

Az egyéni kerületi rendszer önmagában is hatással van a képviselet tartalmára. Ez a rendszer megerősíti a képviselők és az állampolgárok, *a képviselők és a lakóterület kapcsolatát*, az általános politikai képviseleti elemeket új vonásokkal gazdagítja. Az egyéni kerületi rendszerű választások megerősítik a *lakóterületi érdekek* szerepét a képviseletben, annál is inkább, mivel az előzőekben jelzett általános politikai tartalom (a kapitalista társadalmi rendszerrel szemben, a szocializmus melletti demonstráció) *egyre kevésbé jelenti a társadalmi ellentmondások közös nevezőjét*. A szocialista társadalom politikailag túljut ezen az ellentmondáson, a fejlődés során a szocialista társadalom keretében új ellentmondások születnek, amelyek már a szocializmus sajátosságaival függenek össze, s felszínre kerülésüket egyre kevésbé befolyásolja a kapitalizmus vagy a szocializmus alternatívája. Ahogy a képviseletben veszít szerepéből az előbb körvonalazott politikai elem, úgy nyomul előtérbe a képviseleti tartalomban a területi érdek.

Ez törvényszerűnek mondható. A képviselet létrehozásánál a polgári tradíciókat követve a szocialista országok mindenütt megtartották a *lakóterületi választási elvet*. A polgári politikai képviselet megteremtése szempontjából a lakóterületi választás megfelelő szervezeti keretet jelentett a választások lebonyolítására, hiszen a képviseleti tartalom döntően pártpolitikai volt, még akkor is, ha itt is éreztették hatásukat területi, lokális érdekek. Ha azonban megtartjuk a lakóterületi választások formá-

ját, és a fejlődés során különböző okok miatt elvész vagy jelentősen csökken az előbb vázolt politikai tartalom, akkor a területi választás döntően a területi érdekeket képes kifejezni.

Ezt a tendenciát egyébként az 1970. évi választási novella megerősítette azzal, hogy jelentősen módosította a választások népfront jellegét (tehát a politikai képviseleti jellegét). A legjelentősebb rendelkezések a következők:

a) A jelölési rendszer módosítása. (Nem a népfrontnak van jelölési joga, hanem a lakosság gyűléseinek.)

b) A többjelöltes választókerületek számának emelésére irányuló törekvések. (A többes jelölés alapja nem az általános politikai, hanem a helyi, lokális érdek lehet, más kérdés, hogy a gyakorlatban ennek hatása ma még alig mutatkozik és ezért tartalmilag értelmét is veszti.)

c) A megyei tanácsstagok közvetett választása. (Megyei szinten a városok és községek képviseletét kívánja megteremteni a törvény.)

A területi érdek mint a képviseleti tartalom fejlődő eleme ugyanakkor reális társadalmi ellentmondást fejez ki. A kérdés az: lehet-e a szocialista képviseletet kizárólag a területi érdekekre építeni, vagy a társadalomban létező más érdekellentmondásokat is kifejezésre lehet vagy kell-e juttatni. (Üzemi elv, a társadalmi szervek képvisellete, szakmai képviselet a képviseleti szervezetekben és az ekörül folyó viták.)

Az utóbbi kérdésekre ma még nem lehet egzakt választ adni. Annyi azonban kétségtelen, hogy a szocialista képviseleti szervek szerepének növekedését nem lehet megállapítani érdekképviseleti szerepük vizsgálata nélkül. Az is kétségtelennek látszik, hogy a társadalomban levő érdekek egyikét sem lehet a képviselet lényegévé tenni, mert az deformálni fogja a képviselet tevékenységét. Problémát jelent, hogy az érdekek — mégpedig a konkrét társadalom érdekeinek — kifejezésében napjainkban mi a szerepe a politikának mint érdekeket integráló társadalmi jelenségnek. A kérdés feltehető így is: lehetséges-e társadalmi ellentmondások létezése mellett a képviseletnek olyan felépítése, amely az érdekeket a maguk „naturális” formájában építi be — a politika közvetítése nélkül — a képviseleti szervek rendszerébe.

A szocialista képviselet fejlesztésénél ezeket a kérdéseket alapvetőeknek tekintem. Mivel azonban a konferenciának nem a szocialista képviselet mai problémáinak megoldása a célja, a polgári és a szocialista képviselet ilyen kérdéseinek feltevésével már e területről levonhatók a két politikai rendszer ideológiai harcára vonatkozó következtetések.

a) A polgári és a szocialista *képviselet létezésének társadalmi, politikai kiindulópontjai közösek*. Mindkettő létét az államhatalom társadalmi ellenőrzésének igénye magyarázza, hiszen innen indult el a polgári felvilágosult irodalom is, amikor a „népképviselet” elméletét kialakította.

b) A képviselet valóságos helyét, szerepét a konkrét politikai viszonyok határozzák meg. Ezért a polgári képviseletet nem valamiféle abszolút demokratikus elképzelések, elméletek talajáról kell bírálni, sőt még csak nem is a polgári elméletek megvalósulásának vagy meg nem valósulásának talajáról, hanem a társadalmi viszonyok konkrét elemzésével az azokból levonható tanulságok alapján.

c) Tehát a szocialista és a polgári képviselet szervezeti-jogi megoldását

politikailag össze lehet — sőt az ideológiai harc során össze is kell — vetni, de ennek ellenére *a szocialista képviselőt előnyeit nem a polgári képviselőt bírálatával kell megalapozni, hanem a szocializmus fejlődési törvényszerűségeinek figyelembevételével és az új igények teljesítésével.* A szocialista társadalom strukturális átalakulásaiból fakadó új igények már gyakran feszegetik a régi szervezeti kereteket, jogi formákat, új szervezeti megoldásokat keresnek a régi helyébe. A megyei tanácsok közvetett választása új érdekstruktúra (telepítési érdek) jelentkezését mutatja, amely többé már nem a régi értelemben vett képviselőt, de amelynek már nem felel meg a régi szervezeti forma (a választások közvetlensége) sem. Új képviselői igények rajzolódnak ki a termelés síkján is a szocialista társadalmakban. A szocialista képviselőt fejlesztése ezért nem képzelhető el valamiféle abszolút demikratizmus, de a polgári politikai elvek alapján sem. Az ilyen lehetőségeket még akkor sem szabad felhasználni, ha felületes megközelítésben előnyösnek látszanak, mert csak zsákutcába vezethetnek.

A demokrácia valósága és a társadalmi részvétel

TÉZISEK

A polgári ideológia elleni harcnak meglehetősen elhanyagolt területe a polgári demokratizmus eszméinek segítségével történő ideológiai behatolás elemzése. A polgári demokrácia ideológiájának társadalmi alapját értékelték ugyan a marxizmus klasszikusai, eszmekörének alapvető elemei többször is bírálatban részesültek, ez az ideológia ennek ellenére — úgy tűnik — napjainkban is jelentős hatást tud kifejteni. A polgári demokratikus államberendezkedéssel kapcsolatban sokféle illúzió él a köztudatban; ennek az ideológiának egyes elemeit olykor számon kérik a szocialista állami berendezkedés gyakorlatában is. Ennek az eszmekörnek jelenlegi helyzetét, megvalósulását a polgári politikai és államberendezkedési gyakorlatban, a szocialista társadalomban jelentkező hatását ezúttal természetesen nem elemezhetjük teljes egészében és minden összefüggésében. Mindössze két, egymással összefüggésben levő probléma felvázolására vállalkozunk.

I.

Mindenekelőtt a polgári demokratikus eszmerendszer megvalósulásának kérdése kerül előtérbe.

A sikeres polgári forradalmak után létrejött államberendezkedésben többé-kevésbé tükröződtek a felvilágosodás politikai gondolkodóinak eszméi; ez az államberendezkedés többé-kevésbé tisztán az ún. képviseleti demokrácia koncepciójára épült fel. Erősen leegyszerűsítve ez a koncepció úgy foglalható össze, hogy az állampolgárok megválasztják képviselőiket, akik azután a különböző testületekben — helyi képviseleti testületekben vagy a parlamentekben — a választók akaratát képviselve, szabad és racionális vitákban döntenek a felmerülő kérdésekben, a társadalmi problémák megoldásában, módoszataiban; jogszabályokba öntik a többség által elfogadott megoldási módozatot, amelyeket azután a különböző szintű végrehajtó igazgatási apparátus s így az állampolgárok akaratára mint jogszabály, bírósági vagy igazgatási döntés jut vissza a társadalomba, és rendezi az állampolgárok viszonyait.

Ezzel az ideális sémával szemben — s erre a következtetésre juthatunk jórészt még a polgári politikai szociológia és politikatudomány eredményeinek tanulmányozása alapján is — a valóság egészen másképpen alakult. Napjainkra a polgári demokrácia klasszikusnak tekintett eszméi ma már legfeljebb formálisan, de nem valóságélemként találhatók meg a tőkés állam berendezkedésében és működésében. Az „ideális” képhez viszonyítva a következő valóságos folyamatok észlelhetők:

1. A szavazó állampolgár és képviselője közé beiktatódtak a különféle pártok, amelyek a választási lehetőségeket eleve leszűkítik néhány, a polgári pártokat tekintve nem túlságosan eltérő programok alternatíváira. Ma már nagyon nehéz a párton kívül induló képviselők sikeres választási harca, sőt egyre több országban polarizálódnak a pártviszonyok: néhány nagy párt alakul ki, s úgyszólván csak ezek vehetik fel sikerrel a küzdelmet a hataloméért.

2. A szavazó állampolgár igen sok esetben közömbös marad a választással szemben, sokszor nagy tömegek tartják magukat távol, ennek következtében lehetségessé válik — és ez az utóbbi időben jónéhány választáson be is következett —, hogy a lakosság kisebbsége által megválasztott párt kerül uralomra. Ezen túl a szavazópolgár választói magatartásában viszonylag kis helyet foglal el a tudatos elem, más körülmények (pl. területenkint történetileg kialakult választási szokások, családi hagyományok stb.) határozzák meg szavazatát.

3. A választópolgár képviselőjére hivatott képviselő működését nem a választópolgár határozza meg, hanem — mivel a képviselő valamilyen párt keretében működik — a párt politikája, amelynek kialakításában a választópolgárok kevéssé működhetnek közre. A képviselőt — éppen mert pártjelölés következtében válik azzá — újbóli megválasztása szempontjából és működésében inkább a pártfegyelem köti, mintsem választóinak esetleg másként megnyilvánult akarata.

4. A választott testületek tevékenysége — a helyi testületektől a parlamentekig — a választói akarattól elszakadt hatalmi küzdelmek színterévé válik.

5. A választott testületek és a végrehajtó-igazgatási szervezetek közötti viszony sok tekintetben megfordult; a hatalmi súlypont a parlamentről jórészt a végrehajtó-igazgatási szervezetekre tolodott át. E súlypontátváltás mögött olyan tényezők állnak, mint: a modern társadalomban a társadalmat érintő döntések előkészítése szakértelmet kíván, és ezzel a szakértelemmel a végrehajtó-igazgatási apparátus rendelkezik (már csak azért is, mert ez a szervezet jelenti az állandóságot is a változékonyabb összetételű választott testületekkel szemben); a választott testületeknek legtöbbször nincs módjukban felülbírálni szakszerűen az előterjesztett döntési tervezeteket; — a többségi párt által irányított kormány, helyi igazgatási apparátus stb. előterjesztéseinek megszavazását ezek a pártok saját belső eszközeikkel is többé-kevésbé kikényszerítik.

6. Az egyes politikai pártok, nemkülönben az állami szervezetek politikájának kialakításában, működésükben, döntéseikben egyre nagyobb szerephez jutnak az ún. befolyásoló csoportok (pressure group), amelyek speciális érdekeket érvényesítenek gyakran országos jelentőségű politikai kérdésekben is.

7. Végül a különböző politikai szervezetekben (pártok, egyes szakszervezetek, állami szervezet) egyre nagyobb hatalomhoz jutnak a vezetők, akik — gyakran még a szervezeti szakigazgatás csatornáit is kiiktatva — néhány emberből álló csoport segítségével szinte „személyi” jellegű politikát formálnak ki.

Ezek a röviden összefoglalt jelenségek, amelyek kétségtelenül jellemzik a mai tőkés társadalom politikai életét, már eleve lehetetlenné teszik a polgári demokratikus államberendezkedés valóságos funkcionálását, még akkor is, ha az egyes államokban az államszervezetre és működésére vonatkozó jogi szabályozás jórésze változatlan maradt. E jelenségek közös vonása egyébként a politikai döntésben való „társadalmi” részvétel szűkülése, illetőleg formálissá válása. Nem véletlen, hogy a társadalmi részvétel kérdése egyre inkább előtérbe kerül a polgári politikai tudományban és szociológiában, hiszen az *egykor* kialakult polgári demokratikus eszmék és a politikai élet *mai* valósága közötti ellentmondás határozottan kirajzolódik.

Bizonyos fokig ugyanennek a problémának másik oldalaként jelentkezik az, hogy a „társadalmi” részvétellel azonosított demokratizmust polgári részről kéri számon a szocialista politikai léttől és a szocialista állam működésétől. A társadalmi részvétel problematikusává válása és fokozódó térvesztése ugyanis a polgári politikai berendezkedés ellenzői, bírálói körében egyes esetekben talán jóhiszemű (bár távolról sem mindig ez) kritikát váltott ki a szocialista társadalmakkal szemben is, azzal az elvárással, hogy az eredetileg polgári demokratikus eszmerendszerben kialakított elveket a szocialista társadalom váltsa valóra. A tényleges társadalmi folyamat ismeretének hiányában, vagy egyéb okok miatt, a szocialista társadalom valamiféle sajátos „ideáltípusából” kiindulva a szocialista demokráciát a közvetlen társadalmi részvétellel azonosítják.

Ez az elvárás egyébként más módon is behatol mai politikai és közéletünkbe, fellelhető politikai berendezkedésünk belső ellenzőinél és bírálóinál is. Résztben úgy, hogy ők is közvetlenül vonatkoztatják a polgári politikai élet fentiekben jellemzett sajátosságait és vele együtt a kritikát a szocialista társadalomra — ahogyan ez más, a polgári társadalmak belülről is bírált jelenségeinek esetében is történik; másrészt olyan módon, hogy az ún. „társadalmi” részvétel kérdését a szocialista társadalom problémájaként felfogva a polgári kritikusokhoz hasonlóan ugyancsak a konkrét történeti folyamatoktól elvonatkoztatva közelítik meg.

Mindezek következtében, úgy vélem, ha a szocialista politikai berendezkedés problémáit az ideoiógiai harc szempontjából kívánjuk vizsgálni, elengedhetetlen a politikai életben való „társadalmi” részvétel néhány problémájának — ismét nem a teljesség igényével történő — konkretizálása.

II.

A társadalmi részvétel — ahogyan Michel Grozier írja — nem csupán divatos, de bizonytalan fogalom is, amely sokféleképpen értelmezhető; céljaiban, formáiban, a részvétel körében egyaránt. A következőkben éppen ezért csupán néhány olyan megjegyzést kívánok tenni, amelyek ezt a

túl általános és bizonytalan fogalmat legalábbis bizonyos fokig konkrétizálhatják.

1. Mindenekelőtt, ha a társadalom fokozódó szerveződése, s ezen belül az állami-politikai, különösen a közigazgatási szervezetek jelentőségének növekedése világosan tapasztalható, és ha világos az is, hogy a politikai elem a közigazgatási szervezetek kialakulásában szakelemmel párosul — különben nem volna értelme az igazgatásnak — s így a politika és a szakszerűség ma már semmiképpen sem állítható szembe egymással, akkor a következő kérdések merülnek fel:

a) vajon az-e a cél, hogy a szerveződő társadalmat a társadalmi részvétellel „szervezetlenné” vagy kevésbé szervezetté tegyünk, illetőleg a szervezettség nem kívánatos következményeit csökkentjük (pl. a szervezeti érdekek hatását);

b) vajon abból a feltételezésből kell-e kiindulnunk, hogy a társadalmi részvétel rendeltetése az állami-politikai, különösen a közigazgatási szervezet „technikai” értelmű tevékenységének korrekciója;

c) illetőleg az állam politikai, s ezen belül közigazgatási tevékenységét kívánjuk-e közvetlenebbül is társadalmi ellenőrzés alá vonni;

d) avagy végül, ismerve a laikus beavatkozás korlátozott lehetőségeit egy technikai folyamatba, a szélesebb értelmű társadalmi részvételt magát is olyan technikai elemnek tekintjük-e, amely fokozza az állami politikai szervezetek, pl. a közigazgatás hatékonyságát?

2. E kérdésekre ehelyütt valószínűleg nem válaszolhatunk, ahogyan — meggyőződésem szerint — nem is válaszolhatók meg általános jelleggel, kortól és társadalomtól függetlenül. A részvételnek a maga elvontságában ugyanis nincs értelme, a részvétel kérdése csak konkrét formában, céllal és körben tehető fel, és hozzátennénk: konkrét társadalmi-történeti helyzetben. Számunkra éppen ezért az állami politikai — s ezen belül a közigazgatási — tevékenységben való társadalmi részvétel problémája elsősorban e tevékenységet végző szervezet és társadalmi környezetének (amely mindig történeti konkrétuságú) összefüggésében jelenik meg.

3. Az állami politikai szervezet és társadalmi környezete szintjén jelennek meg ugyanis azok az elemek, amelyek a szélesebb részvétel szempontjából jelentősek lehetnek. Ebből a viszonyból fakad a részvétel szükséglete és ebből következnek azok a feltételek és körülmények is, amelyek a részvételt lehetővé teszik, vagy a részvétel fokát meghatározzák. (Mind ezt igazolja pl. a népi ülnöki tevékenységre vonatkozó vizsgálatunk.)

4. Mint ismeretes, a részvételnek sokféle típusa van. Sokan hajlamosak arra, hogy csupán a döntés végső, határozati szakaszában való közvetlen bekapcsolódást tekintsék részvételnek, általában abban a formában, hogy egy végrehajtó apparátus számára kötelező döntésben legyen biztosított a laikus, vagy társadalmi részvétel. Holott a „társadalom” részvétele pl. a közigazgatásban nemcsak ebben a formában alakult ki, és még kevésbé kizárólag abban a formában, hogy a társadalom önmaga igazgassa magát, közbenső szakapparátus nélkül. (Az erre vonatkozó koncepciók egyébként többnyire olyan időszakban alakultak ki, amikor a mai társadalom összetettsége, bonyolult viszonyai még alig voltak előreláthatók.) A részvétel célszerű és hatékony formája több tényezőtől függ. Függ mindenekelőtt a közigazgatás hatékonyságának feltételeitől.

5. Ha pl. az információcsatornaként való szereplést részvételnek tekintjük — és véleményünk szerint kétségtelenül az, hiszen az információ és a döntés, valamint a döntés hatékonysága közötti összefüggés világosan megállapítható —, akkor a politikai szervek mindegyikében, s a közigazgatás szinte minden formájában és szakaszában nagyon jelentősen közreható a laikus, vagy „társadalmi” elem, mint információs csatorna. S itt nem csupán a közvélemény és a közigazgatás hatékonyságának összefüggéséről van szó, tehát nem csupán arról, hogy a közigazgatási döntésnek, mint minden politikai döntésnek a közvéleménnyel mint adottsággal — jóllehet bizonyos fokig alakítható adottsággal — kell számolni saját hatékonysága érdekében. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy közigazgatást azok a folyamatok és jelenségek igényelnek, amelyek politikai feszültséget indukálhatnak, akkor alapvető fontosságú az információáramlás biztosítása az igazgatási szervezetrendszer és a társadalmi környezet között. Egyes fontosabb eldöntésre váró problémák előzetes nyilvános vitája — akár a tömegközlelési eszközök közreműködésével, akár pedig más módokon (ilyen lehet pl. az ún. felügyülés, amelyet a tanácsokra vonatkozó legújabb jogszabály a tanácsi igazgatás révén bevezetett a magyar közigazgatásba) — számítva éppen az érintettek aktivitására, jelentős szerepet játszhat a döntésben. De ezzel a kérdéssel összefüggésben is kimutatható, hogy pl. a közigazgatás sem támaszkodhat csak a participációra, hiszen mivel a vitás kérdésekben elsősorban a közvetlenül érintettek nyilatkoznak meg, és mert e kérdések eldöntésének következményei kevéssé tehetők explicitté oly módon, hogy mindenki a maga számára értékelhesse e következményeket, mindig fennáll annak a veszélye, hogy a magát leginkább érintettnek érző réteg, vagy a legaktívabb réteg (és az aktivitás összetevői ugyancsak nagyon sokrétűek) információi polarizálják a döntést. Ezért van korrektív hatása ilyen tekintetben a közigazgatási szervezet által képviselt technikai elemnek — még ha tudjuk is, hogy a közigazgatási szervezet sajátos érdekei a leginkább technikai döntésben is közrejátszhatnak.

6. Az 5. pontban ugyancsak a részvétel egyetlen, kevéssé propagált formájáról szóltunk, de már ezzel kapcsolatban is alá kell húzni, hogy a társadalmi környezet nem csupán a részvétel valamilyen formában történő szükségletét (esetleg a puszta hatékonyság érdekében a részvétel érzetének szükségletét is) határozza meg, hanem egyben meghatározza a részvétel lehetőségét is.

A szocialista társadalmakkal szemben pl. nagyon gyakran hangoztatják, hogy ezek a társadalmak a legszélesebb osztálybázison épülnek ugyan fel, mégsem nyújtanak ennek megfelelő mértékben lehetőséget az államigazgatásban való társadalmi részvételre, és nem következett be az az állapot, amelyre utalásokat olvashatunk pl. a marxista klasszikusoknál is, hogy ugyanis a dolgozók önmagukat igazgatják külön igazgatási szakképzettség nélkül. A kérdés elég bonyolult ahhoz, hogy ne foglalkozhassunk minden összetevőjével, csupán arra szeretnék utalni, hogy az osztálybázis eleve széles lehetőségeket ad részvételre, megfelelő jogszabályok meg is adják erre a keretet, de részben általános történeti fejlődési okok, részben a szocialista társadalom fejlődésének egy, az előbbi történeti mé-

retű okokkal összefüggő sajátos szakasza folytán a jogszabályi keretek sem kerültek mindig kitöltésre.

7. Éppen ezért az ún. részvétel problémájának a szocialista társadalomban meglevő összefüggéseit csak történetileg érthetjük meg. Ebből a szempontból nagyon jelentősnek tartjuk, hogy a szocialista társadalmak viszonylag elmaradott országokban fejlődtek ki, és a fejlődés egyik lényeges eleme a politika, illetve a politikát megvalósító állami, közelebbről igazgatási szervezetrendszer volt, amely szükségképpen a fejlődőt, az újat képviselte. Egy elmaradott gazdasági, kulturális viszonyokkal rendelkező társadalomban a közigazgatás folyamatában a technikai elem jelentősége szükségképpen megnő, különösen, ha a társadalom átalakításáról van szó. (Ez egyébként nemcsak a szocialista társadalmak sajátossága. Észlelhetők az ún. fejlődő országokban is, jól példázza ezt a problémát a perui reformtörekvések és az igazgatás összefüggése.) A technikai elem jelentősége természetesen a részvételi elem jelentősége ellen hat, különösen a részvétel klasszikus formájának tekintett közvetlen döntési részvétel ellen. A technikai elem fontossága a bonyolult viszonyokkal rendelkező modern társadalomban általában igen nagy, mennyivel nagyobb tehát azokban a társadalmakban, amelyek — egyebek között éppen a közigazgatás segítségével is — ilyen bonyolult, komplex és modern társadalmakká fejlődnek. Egyes vizsgálataink szerint a társadalmi környezetben a technikai elemmel szemben bizonyos látens konzervativizmus is élhet, ami éppen úgy megnyilvánulhat az üzemekben pl. új technika bevezetése esetén, mint a közigazgatással szemben az érintett társadalomban. Éppen ezért nagy kérdés, hogy a „társadalmi” részvétel elemét önmagában minősíthetjük-e „humánus” elemként, a technikai elemet pedig „antihumánus”-ként? Azt hiszem, ez a kérdés sokkal összetettebb annál, hogysen a szokásos leegyszerűsített választ adhatnánk rá, és mindenestre nagyon kevésbé kutatott. Ez teszi azonban lehetővé, hogy az ún. „társadalmi részvétel” kérdése — bármilyen paradox megállapításként hangzik — eszköz lehessen a polgári ideológia behatolása számára. Alaposan kell tehát tanulmányozni ezt a problémát, a magyar szocialista társadalom konkrét viszonyai között ahhoz, hogy valóságos hazai kérdéseit s az ezzel kapcsolatos tényleges társadalmi szükségleteinket megismerjük.

Adalékok a „politikai pluralizmus” bírálatához

TÉZISEK

A jelenkori polgári politikai tudományok egyik fontos problémaköre és kategóriája, a burzsoá és a revizionista propaganda egyik legfelkapottabbá váló jelszava a „politikai pluralizmus”. A „Die Welt” 1972. március 20-i száma leszögezi: a polgári államnak „a pluralizmuson kívül nincs más alternatívája”. Joggal állapítja meg a Német Szövetségi Köztársaságban kiadott „Pluralizmus-koncepciók és ellentmondások” c. könyv: a pluralizmus „a nyugati, szabad demokratikus kormányzati rendszer attributumává és szinonimájává, s ezáltal a rendszer apologetáinak és kritikusaiknak vezérszólamává” lett.

A „politikai pluralizmust” a „monolitikusnak” vagy „totalitáriánusnak” mondott szocialista politikai rezsimekkel szemben álló politikai rendszernek állítják be. A „pluralista demokrácia” lényege — Karl Loewenstein amerikai államjog-professzor leírása szerint — az, hogy „a legkülönbözőbben tagolt pluralista csoportok (avagy másképpen kifejezve érdekcsoportok — K. A.) korlátlanul részt vesznek a politikai folyamatokban. Minden lényeges szociális erő számára biztosítják az általa képviselt értékek szabad áramlását, s a versengés szabadságát. A pluralista csoportok szabad kölcsönhatása megfelel a megosztott hatalom elvének. Az alkotmányos hatalom birtokosainak politikai döntései a társadalomban fellelhető különböző, egymással ütköző érdekek aspirációinak kompromisszumaként jönnek létre. Különböző eljárások segítségével ezek a szociális csoportok politikai céljaikat a kormányzat, a parlament, a választók és a közvélemény tudomására hozzák. A társadalom pluralista szervezetét a szabad egyesülés polgári szabadságjoga alkotmányosan garantálja, ezt az egyesülést csak a közrend és az állam biztonságának érdekei korlátozzák.”¹

A tőkés, a kispolgári és a revizionista ideológusok — a burzsoá reklám összes szabályai szerint — a „politikai pluralizmust” a lehető legvonzóbb jegyekkel ruházzák fel. A szocialista rendszer viszonyaival szemben álló polgári demokrácia „pluralizmusát” — szerintük — a politikai, a társa-

¹ K. Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*. Phoenix Books. The University of Chicago Press. 1965. 346. old.

dalmi élet gazdagsága, színessége jellemzi; benne az ember megvalósíthatja önmagát; a visszaélések, a hatalmi koncentrációk ellen hatékony biztosítékok óvnak; a nép minden rétegének részesedést nyújtanak a hatalomból és ezért a döntéshozatali össznépi akaratot és érdeket fejez ki, vagyis a tőkés társadalmi viszonyok a néptől erednek és a nép akaratán nyugszanak. Ezzel egyidejűleg ugyanezek az ideológusok elvitatják a demokratikus centralizmus alapján felépülő szocialista rendszerek demokratikus jellegét, és azokat a nép fölött álló, tőle idegen, érdekeivel szemben álló diktatúráknak tüntetik fel. Azt propagálják, hogy e rendszereket a „politikai pluralizmus” rendszerével kell felváltani, vagy legalábbis bennük a „pluralizmus” irányába ható tendenciákat kell létrehozni, illetve erősíteni.

I. A „PLURALISTA DEMOKRÁCIA” KONCEPCIÓJA

A demokrácia „pluralista” felfogását az erről szóló írások alapján a következőkben lehet összefoglalni:

1. Minden társadalmi csoport akarata, illetve érdekei érvényesítésére önkéntesen és szabadon különböző egyesüléseket, szervezeteket vagy mozgalmakat hozhat és hoz létre.

2. Ezek a szervezetek teljesen szabadon tevékenykednek, fejtik ki célkitűzéseiket és munkálkodnak valóráváltásukon.

3. Az emberek, illetve a különböző szociális csoportok akaratának és érdekeinek szabad manifesztálása már önmagában is hatalmas vívmány. Egyrészt az emberek önkifejezésének eszköze. Másrészt biztosíték az ellen, hogy bármely csoport vagy a kormányzat visszaéléseket kövessen el, illetve a többi sértő túlsúlyra, kizárólagos hatalomra tegyen szert. Valamely csoport vagy a vezetés ilyen irányú törekvései és méginkább akciói ugyanis szükségképpen a negatívan érintettek összefogását és harcát váltják ki, ami meghiúsítja az effajta szándékokat. Általában azonban már az ellenakció lehetőségének pusztá belátása is elegendő ahhoz, hogy senki ne kezdjen visszaélésekbe, hatalmi túlkapaszkokba, illetve a hatalomnak számára később veszélyessé váló összpontosításába.

4. Az emberek önkéntes egyesülései hatnak egymásra és a kormányzatra, eközben kölcsönösen befolyásolják egymást és a vezető köröket. Ezáltal a kölcsönös megértés és az ésszerű kompromisszumok irányába módosítják a társadalom színterén szereplők eredeti elképzeléseit.

5. Ilyen társadalmi tevékenység alapján születnek meg a csoportok egymásközötti relációit, illetve a társadalom egészét érintő csoport- vagy kormányzati döntések, majd akciók és végül ezek eredményei. Ezek egyszerre fejezik ki a társadalom sokszínűségét, továbbá a közösség valamennyi csoportjának — a többi csoport és az egész társadalom jogos igényeinek és a reálisan elérhető célok és módok belátása következtében — racionálissá vált akaratát és optimálisan elérhető érdekét, végül — mindezek következtében — az egész társadalom javát. Vagyis minden szociális csoport részt vesz a döntéshozatalban és — mivel a burzsoá ideológusok jelentős része szerint a hatalom a döntés jogából áll — így részese a hatalomnak is.

A fentiekből kitűnik, hogy a „politikai pluralizmus” hívei elsősorban a polgári demokrácia szervezkedési szabadságát idealizálják és abszolutizálják, s az annak következtében megjelenő egyesületek, szervezetek sokféleségét, sokszínűségét, különböző megnyilvánulási módjait tekintik „pluralizmusnak”.

II. „PLURALIZMUS” ÉS A DEMOKRÁCIA

A „politikai pluralizmus” hívei megalapozatlanul azonosítják a polgári demokrácia egyes vonásait a „pluralizmussal”. Nem helytálló az a megállapításuk sem, hogy csakis a tőkés társadalomban valósult meg a szervezkedés szabadsága, a demokráciának általuk „pluralista demokratikus”-nak mondott vonása.

A politikai pluralizmus elméletei úgy tüntetik fel a helyzetet, mintha a burzsoá társadalomban a legeltérőbb társadalmi törekvések a legteljesebb egyenlőség és egyenlő esélyek alapján, szinte korlátozás nélkül, abszolúte szabadon vetélkedhetnének egymással. Valójában *minden* modern demokráciára, így a szocialista demokráciára is az jellemző, hogy a különböző szociális csoportok — meghatározott keretek között és adott szabályok szerint — szabadon megnyilvánulhatnak, véleményüket kifejezésre juttathatják, azt terjeszthetik, céljaik valóraváltásáért küzdhetnek.

Minden demokrácia, így a szocialista demokrácia is, lehetővé teszi — elsősorban az uralkodó osztályhoz tartozók számára — érdekeik kinyilvánítását és — mindaddig, amíg ez az adott államrendet nem veszélyezteti, hanem azt szolgálja — a kielégítésükért folytatott *szabad* tevékenységet. A „politikai pluralizmus” szószólói azonban nemcsak a tőkés rendszer számára sajátítják ki *minden* demokrácia e jellemző vonását, hanem úgy állítják be, mintha e társadalomban már az érdekmanifesztáció lehetősége önmagában is garantálná bármely kifejezésre jutott érdek kielégítését.

Minden demokráciában, sőt minden racionálisabb hatalomgyakorlás esetén is, a lényegesebb kormányzati döntéseknél számba veszik elsősorban az uralkodó osztályhoz tartozók, majd az uralom mindennapos érvényesítésébe bevontak és végül a vele szemben állók helyzetét, érdekeit, eszmei vagy gyakorlati megnyilvánulásait, a döntések előrelátható következményeit, az érintettek várható reakcióját stb. Ez a számbavétel módosíthatja és módosítja is az eredeti intenciókat, vagy legalábbis megjelenési formáikat, továbbá végrehajtásuk módját és időrelációját. A „politikai pluralizmus” elméletei az ésszerű politikai vezetésnek ezt a vonását ismét csak a tőkés viszonyok kiváltságának tüntetik fel és — minden tudományos tény ellenére — ezt aényt azonosítják a döntéshozatalban és ezen keresztül a hatalomban való részvétellel.

A „politikai pluralizmus” képviselői az igazán demokratikus társadalom ideális modelljeként tüntetik fel az antagonisztikus társadalmakra jellemző érdekmegosztottságot, heterogenitást, az egymással szemben álló érdekek küzdelmét. Ezen az „eszmei alapon” tagadják a szocialista hatalom demokratizmusát, amely a túlnyomó többség uralmán nyugszik s ezért képes a dolgozó nép céljait egységesen, egyöntetűen valóra váltani.

III. „POLITIKAI PLURALIZMUS” ÉS A POLGÁRI DEMOKRÁCIA

1. A „pluralista” demokrácia-koncepciók objektív alapját — mint mondtuk — a tőkés társadalom polgári demokratikus hatalomgyakorlásának egyes jellemzői szolgáltatják. A politikai és egyéb szervezetek „pluralizmusa” kifejezi azt, hogy:

1. a) A tőkés társadalom árutulajdonosai egyenjogúak és többnyire (legalábbis formailag) szabadon konkurrálhatnak egymással;

1. b) az uralkodó osztályon belül különböző frakciók és ennek megfelelően eltérő hatalomgyakorlási programok léteznek, amelyek viszonylag szabadon vetélkedhetnek a kormányzati hatalom elnyeréséért;

1. c) a többi osztály és szociális réteg politikai szabadságáért folytatott harcának eredményeként az állam különböző törvényeiben különböző szabadságjogokat rögzítettek. Ezeket a polgári ideológusok úgy tüntetik fel, mint amelyek minden osztály számára, mindenkor érvényesíthetők és érvényesítettek — és a valóságos politikai életben biztosítottak;

1 d) a haszonért folyó konkurrenciaharc, a bérharc, de ezen túl az egyéb politikai, kulturális, művelődési, szociális stb. érdekek heterogenitása a legkülönbözőbb eszmékben és egyéb szellemi alkotásokban, a legeltérőbb intézmények, szervezetek és egyesületek, mozgalmak megjelenésében, akcióiban manifesztálódik. Ez természetesen rendkívül differenciáltta. sokszínűvé teszi a tőkés társadalom gazdasági, politikai és szellemi életét.

A kapitalizmusban ezeknek és az egyéb ütköző érdekeknek egyikét-másikát időlegesen el lehet nyomni. Azonban elérkezhet — és többnyire el is érkezik — az az idő, amikor valamelyik partikuláris érdek már annyira megerősödik, hogy „kivívja helyét a nap alatt” és az államrezon, az uralkodó osztály érdeke ekkor már azt diktálja, hogy elnyomása helyett megtűrjék a politikai színtéren. Így válik a különböző érdekek konfrontációja — kezdetben túlnyomórészt a birtokos osztályok szükségletei ütközésének, később a kizsákmányoltak osztályharcának eredményeként — a burzsoázia politikai rendszerének általános jellemzőjévé, a polgári demokrácia s benne egyik „politikai pluralizmus”-ként jelölt vonásává. A tőkés osztály politikusai és ideológusai voltaképpen egy rájuk kényszerített helyzetet a kapitalizmus által önként vállalt és fenntartott szituációnak tüntetnek fel, és rendszerük propagálására igyekeznek felhasználni.²

2. a) A tőkés társadalomban megvalósított „politikai pluralizmusról”, a polgári demokrácia egyes „pluralistának nevezett vonásairól” szólva mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy ezek *nem a tőkés rendszer szükségszerű velejárói*, következésképpen nem vezethetők le e társadalmi alakulat törvényeiből, és nem okvetlenül maradnak meg a kapitalista uralomgyakorlás minden szakaszában.

Mint általában a polgári demokrácia, annak a „pluralizmussal” jelölt elemei is viszonylag késői termékek. Tény, hogy a polgári forradalmakat

² Bár a polgári demokrácia viszonylag régi jelenség, „pluralista” leírása és értelmezése meglehetősen újkeletű; a „politikai pluralizmus”, „a pluralista demokrácia” kifejezések csak jóval a második világháború után jelentek meg a polgári politikatudomány szótárában.

követően évtizedekig (sőt egyes országokban, például Angliában évszázadokig) egyszerűen nem létezett a legkülönbözőbb társadalmi erők megnyilvánulásának szabadsága, a politikai, gazdasági, kulturális élet tőkés rendszerbeli, sokat magasztalt sokszínűsége.

A burzsoázia a múlt század közepéig, utolsó harmadáig „monolitikusan” gyakorolta uralmát. Még a hatalmon levő osztály különböző csoportjai sem szervezkedhettek, vagy szerveződtek legálisan és szabadon párttá vagy jelentősebb szerepet játszó politikai szervezetté. A hatalomból kizárt osztályoknak és szociális rétegeknek még kisebb lehetőségük volt a társadalmi viszonyokat lényegesen befolyásolni képes legális politikai szervezkedésre. A polgári forradalmakban megdöntött nemesség például hosszú ideig éppúgy nem juthatott „szabad önkifejezéshez”, mint a kialakuló, majd megizmosodott proletariátus. Szemléltetően jut ez kifejezésre a munkaerő eladásának kedvezőbb feltételeiért küzdő, a kapitalizmust nem vitató, küzdelmeikben a kapitalizmus keretei között maradó szakszervezetek példáján is. Ezeknek a szervezeteknek a munkásérdek pusztá kifejezéséhez való jogáért folytatott több évtizedes történetét általánosítva írják 1953-ban megjelent művükben John és Mavis Biesanz: „Nagy-Britanniában ötven évvel ezelőtt, Svédországban 40 éve, az Egyesült Államokban alig 20 éve kezdtek a vállalkozók a szakszervezeteket, mint vállalkozásaik állandó tényezőjét akceptálni”.³ Vagyis a polgári demokráciának még a munkásságnak a kapitalizmus alapjait nem sértő érdekmanifesztációját eltűrő „pluralizmusa” is meglehetősen új, és egyáltalán nem a tőkésosztály nagylelkűségének nyugvó történelmi vívmány.

2. b) A polgári demokrácia sokszínűsége a burzsoá rendszer keretei között nem kizárólagosan az uralkodó osztály érdekeit szolgálja, hanem bizonyos pozitív értéket jelent az elnyomott tömegek számára is. Lehetőséget nyújt arra, hogy szélesebb tömegek kapcsolódhassanak be a politikai életbe. Ezen túl bizonyos manőverezési lehetőséget ad a tudatos szocialista erők számára. Így esetenként arra is alkalom nyílik, hogy az osztályharc tapasztalatainak hatására a munkásság érdekeivel szemben álló erők befolyása alatt álló, de a dolgozókat képviselni szándékozó szervezetek (lásd pl. a keresztény-szocialista vagy szociáldemokrata szakszervezeteket stb.) az osztálytudatos szervezetekkel együtt lépjenek fel, ami ugyánszerűen növelheti a dolgozó tömegek harci potenciálját a burzsoá uralom elleni harcukban és megsokszorozhatja akciójuk erejét.

2. c) Az imperializmusban éppen ezért számossá válnak azok a törekvések, amelyek „a szervezeti, mozgalmi élet leegyszerűsítése” vagy „racionálizálása” címén a burzsoázia befolyása alatt álló szervezetekben kívánják „egységesíteni” a dolgozók heterogén egyesüléseit, illetve, amelyek a tőkés rendszer manipulációját leegyszerűsítő mozgásformákba kívánják terelni a kapitalizmusban kialakult sokszínű, sokféle politikai mozgásformákat. Ezek a törekvések — akár „a parlamentarizmus szélsőségeinek kiküszöbölése” (lásd De Gaulle V. köztársaságát), akár „a több-pártrendszer korlátozása” (lásd a már kétpártrendszerű tőkésországok mellett például a Német Szövetségi Köztársaságban levő ten-

³ J. és M. Biesanz. *Modern Society*. Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs. 1964. 379. old.

denciákat), akár a „korporációs rendszerre áttérés” jelszavaival jelentkeznek, éppúgy mint a német fasizmus által következetesen végigvitt „gleichbanchaltolás” politikájában öltött szélsőséges formájukban — mélységesen reakciós folyamatok, amelyek a polgári demokráciának a dolgozók számára amúgyis korlátozott szabadságát tovább szűkítik és végső soron felszámolják. Ezért a munkásosztálynak, a dolgozó népnek mindenkor fel kell lépnie az ilyen retrográd törekvések ellen.

Ezeknek a tendenciáknak a megléte — sőt egyes történelmi korokban, egyes országokban a felülkerekedése — ismételten bizonyítja, hogy a tőkés rendszer és a polgári demokrácia, illetve annak szervezeti „pluralizmusa” között nincsen szükségszerű és feloldhatatlan kapcsolat. A burzsoá demokrácia és benne a szervezkedési szabadság — bár arra a dolgozók osztályharca is befolyást gyakorol — elsősorban a kapitalisták és osztályharcuk érdekeitől függően marad fenn, vagy tűnik el, illetve — egészen a teljesen formálissá válásig — korlátozódik.

3. a) A demokrácia „pluralista” koncepciója a különböző szocialista csoportok vélemény-nyilvánításának és terjesztésének szabadságát azonosítja *mindenfajta* nézet- és érdekkülönbség kifejezésének teljes szabadságával.

A tőkés rendszer „politikai pluralizmusa” azonban csak a tőkés *viszonyok* által determinált és kereteiben engedélyezhető programmal fellépők és azok számára is szigorúan meghatározott mederben, pontosan megjelölt intézményes formákban engedi meg a különérdekek kifejezését és mozgását. A. D. Lindsay írta erről a jelen század harmincas éveiben: „A képviselőten nyugvó politikai demokrácia magában foglalja a különbségeket és az ellenzéket, de csupán olyan különbségeket és ellenzékiséget, mint amilyenek egy kis vallási közösség vitáiban lehetők fel, olyanokat, amelyek alárendelhetők és ellenőrizhetők az egész szellemében.”⁴

Ennek megfelelően — mint a fentiekből is kitűnt — a különböző fellépések szabadsága a gyakorlatban nem volt mindig, és ma sem biztosított számtalan esetben az uralkodó osztálytól eltérő csoportok megnyilvánulási számára.

A napjainkat jellemző helyzetről Maurice Duverger, a burzsoá politológia vezető képviselője azt írja: „A kommunista pártok számára nem biztosított a pluralizmus joga”.⁵ Ismeretes, hogy a polgári demokráciák túlnyomó többségében — közöttük Angliában, az Egyesült Államokban, a Német Szövetségi Köztársaságban — meghatározott közfunkciók viseléséből kirekesztik az önkényes alapokon „illegális” elemeknek minősítetteteket, a kommunistákat, az ateistákat, a békeharcban „kompromittáltakat” stb. Lehet-e ezekután ezekben az országokban jogosan és megalapozottan az ott létező „pluralizmusról”, minden nézeteltérés kifejtésének, terjesztésének teljes szabadságáról és akceptált voltáról beszélni?

4. a) A demokrácia „pluralista” felfogása axiómának tekintti, hogy a burzsoázia által meghatározott és uralt „játéktéren”, az általa megszabott

⁴ A. D. Lindsay: *The Essentials of Democracy*. Oxford University Press. London 1935. 49—50. old.

⁵ M. Duverger *Les Regimes Politiques*. A G. Grovitsch: „*Traite de Sociologie*” II. c. tanulmány-kötetben. Paris 1960. 14. old.

módon és a neki kedvező játékszabályok betartásával folyó küzdelmekben minden erő egyenjogú és valóban egyenlő.

Azonban a valóságos életben, még ha formálisan ki is mondják minden nézet és érdeknyilvánítás szabadságát (ami — gondoljunk itt például a kommunista párt elleni törvényekre az Egyesült Államokban, a Német Szövetségi Köztársaságban is és másutt — nagyon sok esetben egyáltalán nem következik be), nincs tényleges egyenlőség a társadalmi küzdőtéren fellépő különböző szociális csoportok akciólehetőségei között. Először is, az uralkodó osztály érdekeit kifejező vélemény-nyilvánítások, mozgalmak szervezetek már eleve élvezik a „saját pálya” előnyeit, azt, hogy ennek dimenziói, a rajta való mozgás módjai számukra kedvezően vannak megállapítva, azt, hogy az uralkodó osztály és szervezetei, az állam, a tömegkommunikációs eszközök többsége és egyéb szervezetek messzemenően preferálják őket. Másodszor, a különböző szociális csoportok eltérő anyagi helyzetük és egyéb lehetőségeik következtében természetesen nem tudják egyenlő anyagi, személyi, politikai és erkölcsi támogatásban részesíteni saját érdekeik képviselőit. Nincs tehát biztosítva az egyforma szabadság és a vele való élés lehetősége a demokratikus folyamatok minden résztvevője számára. Ennek következtében a „politikai pluralizmus” keretei között nem lehet és nincs valóságos egyenlőség.

4. b) *A társadalmi akciókban fellépő erők egyenlőtlensége rányomja bélyegét a tevékenységükből kialakuló végeredményre is.* Abban egyáltalán nem lehet fel a küzdőtéren szereplő minden erő egyenlően számbavett és érvényesített hozzájárulása a társadalmi ügyek eldöntéséhez. Ezt már a múlt században J. St. Mill is megállapította, amikor így írt: „Mindaddig, amíg a demokráciát vagy az arisztokráciát, a tulajdont, illetve az egyenlőséget, az együttműködést vagy pedig a versengést helyeslő, pártoló nézetek... és a gyakorlati élet egyéb antagonizmusai nincsenek egyenlő szabadsággal kifejezve... nincs arra lehetőség, hogy mindkét elem elérje mindazt, ami neki kijár; a mérleg serpenyője minden biztonnal egyikük számára kedvezően emelkedik fel, míg a másik oldalon süllyedni fog.”⁶

4. c) Nem teljes azonban ez az egyenlőség és szabadság még az osztályrelációktól viszonylag különálló szférákban meglévő eltérések, érdekkülönbségek kifejezése számára sem. Így például a gazdasági szférában levő érdekkollíziók manifesztálásának korlátozottságát szemlélteti Vance Packard, a neves amerikai közíró és szociológus, amikor rámutat, hogy az amerikai társadalomban a fogyasztók érdekét vagy egyáltalán nem, vagy csak formálisan képviselik, mivel ezt az érdekkifejezést a pazarló fogyasztást szorgalmazó termelő vállalatok paralizálják. Packard a következőket állapítja meg: „A piaci szakember és a vásárló egyenlőtlen viszonyában a szövetségi kormány — amely állítólag „az általános jólétet mozditja elő” — az utóbbi években több anyagi előnyt és segítséget nyújtott a piaci szakembernek, mint a fogyasztónak. Több milliárd dollárt költött a termelők problémáinak megoldására, a kormányhivatalnokok egy része az ő érdekeiket képviseli. Olyan kormányhivatalnok viszont nincs,

⁶ J. St. Mill On Liberty. Idézi S. K. Padover: The Meaning of Democracy. F. Praeger Publ. New York 86—87. old.

akit azzal a feladattal bíztak volna meg, hogy a fogyasztók érdekeit védelmezze.”⁷ J. K. Galbraith az új ipari államról szóló könyvében megállapítja, hogy az Egyesült Államokban a környezeti feltételeket eltorzító, romboló üzleti vállalkozás érdekei következtében messzemenően elhanyagolják a környezetvédelmet, illetve a környezet esztétikai alakítását.⁸

Ezek a tények bizonyítják, hogy mennyire alaptalanok azok az állítások, miszerint a „pluralista rendszerekben” irratlan szabály az, hogy az egyes érdekcsoportok a kormánnyal, a kormány pedig velük tanácskozva hozza meg döntéseit. Arról is tanúskodnak, hogy a pluralista demokrácia a nézetkülönbségek és az érdekkollíziók kifejezésének esetleges engedélyezésével még nem tette és nem teszi lehetővé, hogy mindenki ténylegesen és egyformán részt is vegyen a közügyekre vonatkozó döntési folyamatokban.

4 d) Végül az eltérések, a szociális differenciák és a heterogén érdekek kinyilvánítása önmagában véve még nem eredményezi sem a különböző nézetek egy nevezőre jutását, sem az érdekek kielégítését. A két folyamat nemcsak időben válik szét, közvetlen kapcsolat sincs közöttük: az érdekek kielégítése csak számtalan közvetítésen — aktív tevékenységen, tárgyaláson, harcon stb. keresztül valósítható meg. Aki *önmagában* az érdekek kifejezést már elegendőnek nyilvánítja ahhoz, hogy az érdek érvényesítése bekövetkezzen, az csodavárásra kárhoztatja azokat, akik e tételt elfogadják. Az leegyszerűsíti az érdek-kielégítés bonyolult folyamatát, gyakorlatilag — minden tény és társadalmi törvény ellenére — a freudi „kibeszélés” gyógymódjával véli orvosolhatónak az érdekek kielégítetlenségéből származó bajokat. Nem nehéz felismerni, hogy ez az eljárás egyedül a kizsákmányoló társadalom uralkodó osztályának érdekeit szolgálja.

5. a) A demokrácia „pluralista” koncepciói az eltérő nézetek és érdekek kifejezésének lehetőségét a polgári demokráciában szinte *korlátlan* szabadságként próbálják feltüntetni. Valójában ezt a lehetőséget — a rendszer biztonságának szempontjából kiindulva — minden demokráciában, minduntalan pontosan körülhatárolt keretekbe szorítják. Már Alexis de Tocqueville is hangsúlyozta a politikai egyesülés teljes szabadságának veszélyeit a burzsoázia uralmára, amikor így írt: „Vitathatatlan, hogy a politikai célokat szolgáló egyesülések korlátlan szabadsága olyan priviligium, amelynek gyakorlását a nép csak hosszú idő eltelte után tanulja meg. Ha a nemzetet nem juttatja anarchiába, szakadatlanul növeli ennek a zűrzavarnak az esélyeit.”⁹ A szerző e veszélyeket látva arra szólította fel az uralkodó köröket, hogy e fenyegető kilátás elkerülése érdekében nagyfokú óvatosságot tanúsítsanak az egyesülési szabadság Európában történő bevezetésekor, és lehetőleg ne engedjék szabadon kibontakozni az emberek szervezkedési szándékát.

5. b) A „pluralista demokráciának” a tőkés rend által meghatározott ke-

⁷ V. Packard. A tékozlók. Kossuth Könyvkiadó 1966. 228—229. old.

⁸ J. K. Galbraith, Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970. 358—365. old.

⁹ A. Tocpueville, Democracy in America. Ed. Ph. Bradley New York 1954. I. köt. 195. old.

reteit általában senki sem lépheti túl, azoknak — egy, az adott viszonyokkal antagonisztikusan szemben álló osztály álláspontjáról történő — kérdésessé tételét, veszélybe sodrását a tőkés rendszer erőszakos szervezetei hátróztatva letörlik és megtorolják. Ezt a kormányzati gyakorlatot elméletileg E. Burke alapozta meg még a XVIII. században. A kialakuló angol pártrendszert elemezve és létezését elvileg megalapozva arról írt, hogy többpárt-rendszer csak akkor lehetséges, ha minden szervezet két alapvető kérdésben megegyezik: „Vállalniok kell, hogy először a termelési eszközök magántulajdonához, másodsor a királyság szimbólumaihoz lojálisan viszonyulnak. A különböző birtokos osztályok szervezetei az e kérdésben elfoglalt álláspontjuk alapján nyernek törvényes jogot arra, hogy szabadon szervezkedhessenek. Bármely politikai pártot vagy egyéb szervezetet, amely nem egyezik bele ezekbe a feltételekbe, nem tekintenek törvényesen engedélyezett egyesülésnek, hanem valamiféle összeesküvő szervezetnek és eszerint bánnak el vele.”¹⁰ Hogy itt nem a politikai pluralizmus valamiféle egyedi felfogásáról van szó, arról szemléltetően tanúskodik az a tény, hogy több mint másfél évszázaddal később a polgári jogtudomány és politológia híres burzsoá tudósa, Leo Pfeffer, az amerikaiak szabadságjogairól írott könyvében hangsúlyozza, hogy minden szabadságjog érvényesítése — így a politikai „pluralizmushoz” elengedhetetlen szólásszabadságé, gyülekezési és egyesülési szabadságé is — a magasabb rendű társadalmi érdekek érvényesítésének (értsd — a tőkés társadalom biztonsága követelményeinek — K. A.) a függvénye. „A szólás szabadságához hasonlóan, a nem szólás szabadsága (az Amerikaelenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság, illetve az egyéb „lojalitást vizsgáló bizottságok” előtti vallomás megtagadása — K. A.) is a magasabb társadalmi érdek függvénye. Ahol a társadalom egy jelentős szükségletét csak a szólásszabadság elnyomásával lehet kielégíteni, az Alkotmány, ahogy azt a Legfelsőbb Bíróság értelmezi, megengedi a kormánynak, hogy elnyomja a szólásszabadságot, minthogy hasonló helyzetben megengedi a kormánynak, hogy elnyomja a hallgatást is” — írja L. Pfeffer. Könyve másik helyén a szerző a békésen végbemenő gyűlés jogát, a szólás- és a sajtószabadság jogához hasonlóan olyan alapvető jogoknak tekinti, amelyeket a kormány mindaddig nem korlátoz, amíg azok a felsőbb társadalmi érdekek” számára nem jelentenek nyílt és közvetlen veszélyt. Ekkor azonban e szerv minden elnyomó rendszabályát teljesen jogszerűnek minősíti. Az egyesülés jogáról szólva a szerző ismét hangsúlyozza: „Az Alkotmány első kiegészítő részében foglalt többi joghoz hasonlóan, amikor szükséges, hogy egy fontos társadalmi érdeket megvédjenek, a kormányzat korlátozó rendszabályai az egyesülési jogra is kiterjednek.”¹¹

5. c) Minél jobban kifejlődik az imperializmus, minél több az ellenfele, annál erőteljesebben kerülnek előtérbe a rendszer biztonságának szempontjai és annál jobban hangsúlyozzák a társadalom politikusai és teoretikusai azt, hogy a toleranciát szűkíteni kell és elkerülhetetlen a „plura-

¹⁰ Lásd H. Aptheker, *O prirogye demokratii, szvobodü i revoljucii*. Moszkva 1970. 44—45. old.

¹¹ L. Pfeffer *The Liberties of an American*. Beacon Press 1963. 88., 104—105., 111. old.

lista" erők szabad mozgásának korlátozása. K. C. Wheare például bírálja azoknak a nézeteit, akik úgy vélik, hogy az alkotmányos kormányzás a kormány formáinak bírálatát és a vele szembeni ellenzék szervezkedésének jogát is jelenti, s e jogok elutasítása az alkotmányos kormányzás végével egyenlő. „Minden bizonnyal nem egyeztethető össze az alkotmányos kormányzással az — írja —, hogy megtúrje vagy felbátorítsa azokat, akik szembenállnak vele... Mindenkor érvényesnek kell tartani azt az elvet, hogy az alkotmányos kormányzat támogatóinak célja az, hogy legyőzzék annak elutasítóit és ha az alkotmányos kormányzat fenn akar maradni, lehetséges, hogy ellenzői szabadságát kell feladnia.”¹² A szerző ezen az „elvi alapon” indokolja, miért üldözik a kommunistákat a tőkés országokban. Hasonló álláspontot foglal el a nyugatnémet CDU/CSU is. 1965-ben az „átalakított társadalom 12 tézise” címen közreadott okmányában a „pluralizmus fegyvelmezését” követelte. Támadta az állítólag „túlfejlett pluralizmust”, a „szervezett érdekek funkciótlán burjánzását”, amely jelentősen gyengítheti az imperialista társadalom „munkabírását”, a kormányzat „vezetőképességét”, és a politikai uralmi rendszer funkcióképességét. A két párttal szembenálló SZDP hallgatónak egyetértett ezzel az állásponttal, amikor kijelentette, hogy olyan erős államra van szükség, amely „nem hasak darabokra a hangos csoportöztéstől”. Fritz W. Scharpf, a politikai tudományok professzora a párt elméleti folyóiratában „a pluralista politika feletti olyan döntési szint kialakításának” szükségességét hirdette... , amelyen prioritásokról, irányvonalokról és reformprogramokról akkor is dönteni lehet, ha általános szavazást nem lehet elérni.”¹³ Karl Loewenstein már idézett munkájában így ír: „Az a veszély fenyeget, hogy a rendkívül finom és komplex pluralista mechanizmus leáll és összetörik... Végül is — a közvetítő testületeknek, a politikai pártoknak éppúgy, mint a társadalomgazdasági csoportoknak és az „oligopoliumoknak” nagyszerűen megszervezett anarchiáját társadalmi ellenőrzés alá kell helyezni... A huszadik század közepének társadalmi állapotát érintő egyik sorsdöntő kérdés az, hogy korszakunkban hogyan kerekedjenek felül egy szabályozhatatlan laissez faire pluralizmuson azzal, hogy hatékony és társadalmilag keresztülvihető törvényes rendezéssel integrálják a politikai folyamatba a pluralista csoportokat, a pártokat éppúgy, mint az egyes érdekcsoportokat... Az egymással versengő pluralista csoportok közé, amelyek dominálják a hatalmi folyamatokat és elfojtják az egyes egyént, egy legfőbb döntőbíró kell lépjen, és ez nem lehet más, mint maga az állam... Csak a politikai állam... tevékenykedhet az egyénnek a pluralista erők által bekövetkezett kollektivizálása elleni védelmezőjeként. A politikai demokrácia alapértékének megmentése érdekében szabályozni kell a pluralista demokráciát.” Bár a szerző látja a veszélyét annak, hogy ez a rendezés utat nyithat az állam neopaternalista törekvéseihez is, a

¹² K. C. Wheare id. mű 141—142. old.

¹³ Lásd Gesellschaftspolitische Kommentare, Bonn 1965/13—14. száma; W. Brand, Mindenki felelőssége a demokratikus államért. A Szövetségi Kormány Sajtó és Tájékoztatási Hivatalának Bulletinje. Bonn 1971. IX. sz.: F. Scharpf, A demokrácia reformja: hatalmi kérdés. Die Neue Gesellschaft, Bonn 1965 márc.—ápr. 125—126. old. Idézi Anneliese Werner az IPW Berichte 1972 júniusi számában.

huszadik század második felében mégis azt tartja fő problémának, hogy „a pluralista csoportoknak, a politikai pártoknak nem kevésbé, mint az érdekcsoportoknak a szabadsága nem szabályozott.”¹⁴ Hasonlóan ír Peter F. Drucker amerikai politológus is. „Olyan politikai elméletre van szükségünk, amely munkabíró, erős államot eredményez és amely ugyanakkor lényeges szabadságokat garantál a polgároknak... Pluralizmusra van szükségünk, de ez az objektív, általános jogba ágyazódjon be és az uralkodjon felette.”

A kör bezárult. A „pluralizmus” a polgári forradalmat követően hosszú ideig nem volt jellemző a burzsoá uralomra. Amikor a polgári demokratikus hatalomgyakorlás megvalósult, távolról sem jelentette az összes szociális erők mindenkor és mindenben megnyilvánuló egyenlőségét és szabadságát. A tőkés fejlődés egy adott szakaszában — az imperializmusban, és ezen belül az állammonopolista kapitalizmus rendszerében — mind nyomasztóbbá válik az állammal összefonódott monopoltoke csúcsainak „monopolitikus” uralma. Ezt alig-alig tudja elleplezni a „pluralizmusról” szóló propaganda. Így teremődik meg az objektív társadalmi alapja annak a követelésnek, hogy csináljanak „tabula rasa”-t, vagyis nyíltan is elismerjék a kialakult helyzetet és mindenféle ködösítés helyett, az új körülményeknek megfelelően szabályozzák a társadalmi viszonyokat.

5. d) A politikai „pluralizmus” rendszerében is érvényesül tehát az az általános politikai elv, hogy az uralkodó osztály, illetve rendszerének érdekei döntenek el, meddig túrnek el valamely nézeteltérést, érdekmanifestációt, ellenzéki mozgalmat. Azt, hogy ezek az érdekek a polgári demokráciában meglehetősen szűkre vonják az effajta akciók mozgásterét, azt a haladó erőket sújtó korlátozások és repressziók végtelen sora és változatos formái tanúsítják. Ezeket a kapitalista rendszer biztonságának érdekeit szolgáló eljárásokat jellemezve Harry Steele, az angol politikai gyakorlatról ezt írja: „Ezek az eljárások azt célozzák, hogy elérjék a maximumát annak, ami szükséges az állam biztonsága szempontjából, és megfoszszák az állampolgárt bármely jogától, amellyel akár a legcsekélyebb módon harcolni lehetne e biztonság ellen.”¹⁵ Mindezek a tények bizonyítják, hogy nincs és nem lehet olyan „politikai pluralizmus”, amely önszántából biztosítaná és megengedné, hogy a keretein belül valamely tényleges tömegerőt képviselő szervezet, mozgalom vagy akció legális formák között, reális kísérletet tehessen az adott társadalmi viszonyok közvetlen gyökeres, haladó átalakítására. Ezért állapítja meg a Washingtoni Sunday Star — az 1972. évi amerikai bányászszakszervezeti választást értékelve, amelyen alulról szervezett reformmozgalom révén sikerült megbuktatni a régi, reakciós vezetőséget: „Ami most a bányász-szakszervezetben történt, arra nagyon ritkán van példa. Legyen ugyanis szó szakszervezetekről, korporációkról, s általában bármilyen amerikai intézményről, a választási, illetve a hatalmi struktúra olyan, hogy gyakorlatilag eleve kizárja az alulról kezdeményezett lázadás sikerének lehetőségét.”¹⁶ Még kevésbé engedi meg a „pluralizmus” azt, hogy a rendszer ellen illegális-

¹⁴ K. Loewenstein id. mű 384—385. old.

¹⁵ H. Steele id. mű 226. old.

¹⁶ Idézi a „Népszava” 1972. december 22-i száma.

nak minősített eszközökkel és harci módon lépjenek fel. A legteljesebb cinizmus, a valóság tudatos meghamisítása és a legalapvetőbb — minden hatalomra vonatkozó — politikai törvényszerűségek szándékos figyelmen kívül hagyása az, amikor a demokrácia „pluralista” koncepciójának hívei ezeket a tényeket elhallgatva, a polgári demokráciát, a „politikai pluralizmust” korlátlan szabadságnak kiáltják ki.

Amikor a burzsoázia és kiszolgálói a szocialista rendszertől a „pluralizmust” kérik számon, amikor a szocialista politikai berendezés kívánatos működési mechanizmusaként a „pluralista” politikai viszonyok és eljárások kialakítását javasolják, olyan szervezeti felépítést és hatalomgyakorlási módot ajánlgatnak, amit a polgári demokrácia sohasem valósított meg és soha nem is kívánt megvalósítani. Olyan hatalmi eljárásbeli változtatásokat követelnek, amelyekben már a tőkés fejlődés is túlhaladt, amelyeknek egyes, még fennmaradt megnyilvánulásait a jelenkori burzsoá uralom rendszerében folyamatosan felszámolják.

IV. A „POLITIKAI PLURALIZMUS” OSZTÁLYSZEREPE

1. A polgári demokrácia korlátozottabb vagy szélesebb jellegétől függően, szűkebb vagy tágabb teret nyit a legelterőbb, legváltozatosabb formát öltő szervezetek, egyesületek, szervezkedési módok, politikai mozgásformák számára.

2. a) Ennek a sokféleségnek és színességnek objektív társadalmi alapja az ellentétes érdekek heterogenitása.

2. b) A legelterőbb szervezetek és mozgalmak létrejötte ezen túl kifejezi az uralkodó osztálynak azt a törekvését is, hogy saját céljainak változatos manifesztálásával minél szélesebb tömegeket állítson maga mellé, olyanokat, akik nem ismerik fel, hogy „a különböző színű és formájú üvegekbe egy és ugyanazon burzsoá löre van töltve”.

A „politikai pluralizmus” döntően nem a különböző osztályérdekeket kifejező áramlatok engedélyezését jelenti. A tőkés rendszer viszonyai között a szervezkedés szabadságának következményeként, elsősorban és túlnyomórészt a fennálló burzsoá rendszer talaján álló, azt szolgáló alternatívákat kifejező szervezetek, irányzatok formálódnak ki; túlnyomó többségben ezek játszanak domináló szerepet. Így az emberek sokasága, a dolgozók is főleg ezekben, és ezeknek a tőkés rend korlátai által vont kereteiben nyilvánulhatnak meg, fejezhetik ki véleményüket, egyetértésüket vagy különállásukat, illetve elégedetlenségüket. Egyáltalán, többnyire csupán ezekben a szervezetekben élhetnek aktív politikai életet. Így az esetek többségében a tőkés társadalom „átlagos”, a szocialista tudatosságot el nem ért embere a jelen politikai viszonyokkal, vagy a kormányzat döntéseivel való egyet nem értését általában és túlnyomórészt egy másik, a burzsoá rend alapjain nyugvó, de pillanatnyilag kormányon nem levő irányvonal, mozgalom vagy szervezet támogatásával fejezheti ki, és többnyire így is szokta kifejezésre juttatni. Vagyis a dolgozók mozgása eleve a tőkés érdekeknek megfelelő úton lehetséges, aktív fellépésük csak meghatározott eljárásmodokat alkalmazhat, választásuk rendkívül korlátozott alternatívák között mozoghat.

Ez a politikai berendezkedés a burzsoá rendszernek nagyfokú mozgékonyt, rugalmasságot, „játéklehetőséget” biztosít. A népszerűtlen párt vagy kormányzat „leszavazásával”, másikkal való felváltásával — úgy tűnik — eltávolították „a hibákat elkövető”, a „bizalmatlanságra rászolgált” vezetést, és a „népakarat érvényesítésével” egy másik irányvonal nyerte el a tömegek bizalmát. Valójában mindkét alternatíva — sokszor csak formailag másként — az uralkodó osztály érdekeit szolgálja. Azzal viszont, hogy a tömegek elégedetlensége csakis egy közvetlenül szem előtt levő kormányzó vagy azt elősegítő csoport — az uralkodó osztály kiszolgálóinak egyik vagy másik csoportja — ellen fordul, amelyek felváltása a gyökeres változások illúzióját kelti, a figyelem elterelődik a „hibák”, a „visszaélések”, a népszerűtlenné vált politika tulajdonképpeni okáról, a burzsoá érdekekről. Ezzel elérik, hogy a tömegek elégedetlensége ne forduljon a kapitalista rendszer ellen. Ezért írja Marx a burzsoá hatalomgyakorlás e formájáról: „Az oligarchia nem azzal örökíti meg magát, hogy állandóan *ugyanabban* a kézben tartja a hatalmat, hanem azzal, hogy felváltva kiejti az egyikből és elkapja a másikkal.”¹⁷

2. c) A burzsoá rendszerben az uralkodó osztály vagy kiszolgálói által létrehozott változatos szervezeti és akcióformák azt a célt is szolgálják, hogy egyrészt a tőkésosztálynak megfelelő mederbe tereljék a különböző nem kapitalista osztályok és rétegek akcióit és mozgalmat, és ezáltal kiszélesítsék és megszilárdítsák a rendszer politikai bázisát. Másrészt az uralkodó osztályhoz közvetlenül nem tartozó sokféle szervezet és mozgalom működésének engedélyezése mögött (a kényszerhelyzeten kívül) az az elgondolás is meghúzódik, hogy a különböző, minél több szociális erő mozgása révén olyan helyzet alakuljon ki, amelyben ezek kölcsönösen paralizálják egymást és ezzel a burzsoá uralom szempontjából kedvező egyensúlyi helyzetet teremtsenek. Ahogy J. Madison, az amerikai alkotmány egyik megalkotója írta: „Egy természetes kormányzatnak úgy kell felépülnie, hogy számos alkotóeleme, kölcsönös viszonyaik következtében eszközül szolgáljon ahhoz, hogy mindegyiket korábbi pozíciójában megtartsák.”¹⁸ Madison az Egyesült Államok szövetsége mellett — többek között — azzal is érvelt, hogy minél kisebb egy állam, annál könnyebb lenne egy olyan többséget elérni, amely elnyomja a többi polgárt. „Növeljük a területet, és ezzel a pártok és érdekek nagyobb változatosságát is elérjük. Így kevésbé lesz valószínű, hogy egy többsége közös motivációval bírjon más állampolgárok jogainak megsértésére; vagy pedig, hogy ha ilyen közös motiváció léteznék, azok számára, akik ebben az érzésben osztoznak, jóval bonyolultabb lenne erejük kinyilvánítása és az, hogy egymással összehangoltan tevékenykedjenek.”¹⁹

*

A polgári demokrácia szervezeteinek, mozgásformáinak sokasága és meghatározott keretek közötti toleráns kezelésük esetenként és egyné-

¹⁷ Marx—Engels Művei. 11. köt. Budapest 1966. 346. old.

¹⁸ Idézi K. Hofstadter, *The American Political Tradition and the Men Who made it*. Vintage Books New York 1961. 8. old.

¹⁹ *The Federalist Papers*. Mentor Books 1963. 83. old.

mely vonatkozásban hasznos tanulsággul szolgálhat a szocialista társadalmak számára is. Szemléltetően bizonyítja, hogy a politikai szervezetek sokfélesége nem feltétlenül az egység ellentéte, hogy az e téren megnyilvánuló változatosság nem vezet szükségszerűen a társadalmi rendszer aláadásához, sőt esetenként éppen stabilizálásának egyik lehetősége lehet. Ezért a szocialista demokrácia, amelyet a legszélesebb tömegek támogatnak, amennyiben és addig, amíg azt a rendszer biztonságának érdekei megengedik, még a polgári demokráciánál is szélesebb lehetőségeket nyújthat, nagyobb toleranciát biztosíthat a szocializmust elősegítő akciók, szervezetek számára.

Ez a tanulság napjainkban különösen nagy jelentőségű. Nemegyszer előfordul, hogy egyes szervezetek, intézmények is túlzott óvatosságot tanúsítanak a szocializmus érdekeit új formákban, a megszokottól eltérő módon szolgáló megnyilvánulásokkal szemben, és indokolatlan korlátozásokkal nehezítik kibontakozásukat. A szocializmust szolgáló tartalom kifejezései viszont megfelelő megújítás, formaváltás híján — nemritkán rutinjellegűvé és formálissá válnak, elszürkülnek. Ennek következményeként csökken a haladó eszme és akció megjelenési módja, vonzóereje.

A polgári demokrácia gyakorlatának itt tárgyalt sajátossága meggyőzően bizonyítja, mennyire káros az e téren megnyilvánuló megalapozatlan és fölösleges óvatosság. Hogyha a kizsákmányoló kisebbség át tudja tekinteni, kézben tudja tartani, fel tudja használni a számtalan egyesülést és mozgalmi formát, ezt hatványozottabban teheti a nép egyetértésén alapuló uralom. Hogyha a sokszínű, változatos kifejezés lehetővé teszi egy adott tartalom jobb, hatékonyabb és eredményesebb szolgálatát, akkor mennyivel inkább megoldandó feladat és kötelesség, hogy a legnagyobb tartalmat, a kommunizmus építését, az emberi szabadság megvalósítását ehhez méltó formákban jelenítsék meg, és ezáltal is vonzóvá téve meggyorsítsák bekövetkezését.

Szocializmuskoncepciók a burzsoá ideológiában

TÁRSADALMASULÁS A KAPITALIZMUSBAN

Amikor különböző társadalmi rendszerek egymás mellett éléséről beszélünk, ez nemcsak azt jelenti, hogy létezik, illetve egymás mellett létezik egy szocialista és egy tőkés világrendszer; a kérdésnek még legalábbis két vonatkozása van. Az egyik, hogy korunk jellegének, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kora jellegének megfelelően a szocialista társadalmak nem „tisztán” szocialista társadalmak, mert az átmenet történelmi dialektikájának kifejezéseként több tekintetben magukon hordozzák a tőkés társadalom anyajegyeit, illetve bizonyos jellegzetességeit. (Utalunk itt Marx szocializmus-konceptiójának prognosztikus elemeire — a párizsi kéziratoktól a Gothai program kritikájáig —, valamint Lenin számos elemzésére, különösen arra, amit a szocialista társadalom keretei között meglevő államkapitalizmusról mondott.) A másik, hogy léteznek kapitalista társadalmak a termelőerők fejlettségének olyan fokán, amely a társadalmi lét különböző szféráiban a tőkéseknek, és még inkább a burzsoázia osztályérdekeit legkövetkezetesebben képviselő „eszmei ösztökésnek” — vagyis a monopóliumokkal összefonódó államnak — a társadalmasulás olyan jelenségeivel kell szembenézniük, amelyek nem egyszerűen a szocializmus irányába mutatnak, hanem — ha elidegenedett, tor formában is — *a szocializmus bizonyos anyagi és intézményi feltételeit jelentik a tőkés társadalom viszonyain belül*. Különösen nyilvánvaló ez a tendencia a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával, amikor a burzsoá spontaneitással, konkurenciával, termelési anarchiával szemben egyre nagyobb jelentőségre tesz szert (és az egyes tőkés országokban különböző mértékben realizálódik is) a gazdasági, sőt bizonyos vonatkozásokban a társadalmi folyamatok tudatos befolyásolása, alakítása, tervezése.

A burzsoázia tehát napjainkban *kettősen* konfrontálódik a szocializmus-sal. Egyrészt *nemzetközileg* — a szocialista világrendszerrel mint a szocializmus élő realitásával; másrészt a *tőkés társadalmakon belül* — a munkásosztállyal, mint a szocializmus, a szocialista forradalom alanyi hordozójával, illetve a gazdasági, szociális és kulturális folyamatok bizonyos — a szocializmust megalapozó, illetve anticipáló — mozzanataival. E moz-

zanatok közül ma nem egy éppen a burzsoá uralom stabilizálását, átmen-tését szolgálja s *ellentmondás alakul ki a kapitalizmus történelmileg meg-fellebezhetetlen túlhaladott jellege és átmeneti stabilizálódási lehetőségei között.*

Ez a folyamat természetesen a burzsoázia ideológiájával szemben is új követelményeket támaszt: megköveteli, hogy a burzsoá ideológusok újrafogalmazzák korunk alapkérdéseire, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kérdésére vonatkozó álláspontjukat. Ha a burzsoázia — nem kis mértékben a munkásosztály küzdelmének nyomására és a szocialista világrendszer létének határása — gazdaságilag és társadalmilag a szocia-lizmus bizonyos elemeit hordozó társadalmasulási folyamatra kényszerül, és alkalmazkodnia kell az új körülményekhez, akkor *ideológiailag is alapvető követelménnyé válik a szocializmus integrálása, a két társadalmi rendszer közötti minőségi különbség elmosása, a szocializmus feloldása a kapitalizmusban. A burzsoá ideológiának ez az új alapállása sajátos Janus-arcú jelenség: egyrészt a burzsoá osztályérdekét szolgáló antikommunista történelemhamisításról van szó, másrészt pedig implicite jelen van — a társadalmasulási folyamatok elismerésével — a burzsoázia szocializ-mussal szembeni ideológiai kapitulációjának, vagy legalábbis visszavonul-lásának a mozzanata.*

A burzsoázia uralmának konzerválása és a szocializmus előtti eszmei kapituláció olyan ellentett mozzanatoknak tűnhetnek, amelyek össze-egyeztethetetlenek az ideológia koherenciájára való törekvésnek még a minimumával is. A tények, az egyes polgári ideológusok eszmerendszeré-nek elemzéseiben azonban arra engednek következtetni, hogy különböző mér-tékben, különböző hangsúllyal igenis jelen van a fent említett kettősség a mai burzsoázia szinte minden egyes „korszerűnek” mondható gazdaság-és társadalomfelfogásában.

A BURZSOÁ SZOCIALIZMUS-MODELL TÍPUSA

Nem ritka eset az eszmék, ideológiák történetében, hogy bizonyos alapvető dilemmák, ellentmondások egy koncepció, egy irányzat története során inkább a kezdeti időszakban jelentkeznek nyíltan s az „eszmetörté-net” folyamán egyre erősebben ködösítve lelehetők fel. (Párhuzamos ez az ideológiai folyamat annak az osztálynak a történelmi szerepvétésével, reakcióssá válásával, amelynek ideológiájáról szó van.) S amikor azt állítjuk, hogy a burzsoá ideológia egyik fő ellentmondása napjainkban az antikommunizmus és a szocializmus előtti kapituláció ellentéte, amely a jóléti gazdaságtantól a konvergenciaelméletig jellemzi a polgári apoló-giákat és szocialistaellenes teóriákat, talán nem tűnik módszertanilag in-adekvátnak az az eljárás, hogy feltevésünk alátámasztására egy több mint negyedévszázados elméletre hivatkozunk.

A polgári ideológiának ez a paradox viszonyulása a szocializmushoz a legnyíltabban J. A. Schumpeternél jelentkezik, aki mint osztrák közgaz-dász-szociológus a weberi hagyományok folytatója, ugyanakkor munkái-ival, különösen „Kapitalizmus, szocializmus, demokrácia” c. amerikai emig-rációban írt — először 1942-ben publikált, majd néhány évvel később ki-

bővített — könyvével főként az amerikai teoretikusokra gyakorolt nagy hatást.

Schumpeter a kapitalizmust hanyatló társadalomnak, *a szocializmus bekövetkezését elkerülhetetlen szükségszerűségnek tartja*. A szocializmusról az alábbi definíciót adja: „Szocialista társadalomnak azt az intézményrendszert nevezzük, amelyben a termelési tényezők és maga a termelés irányítása központi szervre vannak bízva — vagy másképpen kifejezve, ahol a társadalom gazdasági ügyei elvileg közügyek és nem magánügyek.” (Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York 1950.) (15. fejelet.) Az így meghatározott szocializmus jellegzetességei közül Schumpeter kiemeli a nagyvállalatok államosítását, a szakérték által történő irányítást és egyáltalán a bürokrácia döntő szerepét.

Úgy tűnik, Schumpeter, aki egyébként nem titkolja, hogy minden rokonszenve a magántulajdonon alapuló kapitalizmusé, (nevezetesen a magánvállalkozóé) ideológiailag nemcsak visszavonult, hanem „letette a fegyvert” a szocializmus mint fatális történelmi szükségszerűség előtt. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk Schumpeter szocializmusra vonatkozó álláspontját, kiderül, hogy a fegyverletétel, a megadás korántsem egyértelmű, korántsem „feltétel nélküli”.

Ami legelőször feltűnik a tárgyalt elméletben, az, amit Schumpeter a szocializmus „kulturális meghatározatlanságának” nevez.

„Abszolút uralkodó vezetés alatt állhat vagy lehet a legdemokratikusabb módon megszervezve, arisztokratikus vagy proletár jellegű lehet, lehet technokrata és hierarchikus vagy ateista, vagy a vallással szemben közömbös; állhat sokkal szigorúbb fegyelem alatt, mint a férfiak egy modern hadseregben, vagy lehet teljes fegyelmetlen; szellemisége lehet önmegtartóztató vagy élvhajhászó, energikus vagy lanyha; gondolhat csak a jövőre vagy csak a pillanatra, lehet harcos és nacionalista, vagy békés és internacionalista; az egyenlőség elve szerint szervezett vagy ellenkezőleg, követheti urak erkölcsi felfogását vagy rabszolgák etikáját; művésze lehet szubjektív vagy objektív, életformája individualista vagy szabványosított; kedvezhet a normálison felüli vagy aluli emberanyagnak s ennek megfelelően felsőbb vagy alsóbb rendű embereket teremthet.” (170—171. old.)

Ezt a „nyitottságot” még betudhatnánk Schumpeter pozitívista hajlamainak vagy akár a vesztésre álló burzsoázia „utánam az özönvíz” mentalitásának, s ebben az esetben mindez önmagában még nem módosítaná lényegesen az ideológiai kapituláció tényének egyértelműségét. Lényegesebbnek tűnik azonban az, amit végül is a „kulturális meghatározatlanság” ellenére Schumpeter a szocializmus történelmi missziójáról, alapvető meghatározó viszonyáról és e viszony hordozójáról ír.

A szocializmus szükségszerűségét a kapitalizmus vívmányai és sikerei alapozzák meg. A szabadversenyos kapitalizmust felváltja a „big business” uralma, de sem az egyik, sem a másik szakasz által képviselt racionalitás nem képes társadalmi fegyelmet teremteni. A szocializmus magasabb rendű racionalitást teremt, mint ahogy a big business racionalitása is meghaladta a szabadversenyos kapitalizmus racionalitását. A magasabbrendűség lényege az, hogy megteremtődik társadalmi méretekben az

autoritativ fegyelem. „A szocializmus a társadalmi fegyelem helyreállítási eszköz lehet.” (216. oldal. Kiemelés az eredetiben.)

A szocializmus így definiált tartalmából következik, hogy a „magasabb rendű racionalitás” hordozója a lényegi társadalmi viszonyként felfogott bürokrácia. Schumpeter szavaival: „A modern társadalom körülményei között egy szocialista szervezettséget nem tudok másképpen elképzelni, mint egy hatalmas és mindent-átfogó bürokratikus apparátus formájában.” (206. old.)

Milyen az egyes társadalmi csoportok illetve osztályok helye a bürokrácia viszonya által meghatározott társadalmi strukturában? Kikből tevődne össze az uralkodó bürokrácia a szocialista társadalom schumpeteri verziójában? Az irányító bürokrácia tagjai az exburzsoák, hiszen a burzsoázia „olyan osztály, amely az őt létrehozó kiválasztódási folyamatnak betudhatóan szupernormális kvalitású emberanyagot tartalmaz.” Kirajzolódik tehát a *szocializmus(!) mint a polgárság legracionálisabb* (legbürokratikusabb) *uralma*.

Olyan szocializmus lenne ez, melyben a polgároknak nem lenne mit veszteniük, csak korábbi alacsonyabb rendű racionalitásukat. Cserébe ők nyernék egy világot. A munkások megmaradnának annak, amik eddig voltak: „Nem lesz szükség lelki reformra, sem fáradtságos alkalmazkodásra. Munkájuk lényegében ugyanaz maradna, mint ami most.” A schumpeteri „szocializmus” a munkást mint magánembert sem érintené. „Munkájából hazatérve otthona is ugyanaz volna, szokásai is ugyanazok maradnának.” (203. old.) Vagyis amíg az exburzsoázia lesz a szocializmusbeli elit, s a polgárság uralma új formák között szilárdul meg, a munkás alávetettsége változatlan, sőt hatékonyabb lesz. „Végül is a szocialista gazdaság hatékony irányítása nem az üzemi proletariátus diktatúráját, hanem a felette gyakorolt diktatúrát jelenti . . .”

Mindezek után nem meglepő Schumpeternek a forradalommal kapcsolatos álláspontja sem: a normális, vagyis „érett” állapotban bekövetkező szocializmus, úgymond, csakis komoly belső harcok nélkül vezethető be, azaz a burzsoázia önként áttér a szocializmus értékrendszerére, amennyiben a politikai ellentéteket technikai kérdésekként fogja fel, amelyek egyértelműen szakemberek által válaszolhatók meg, s „a proletariátus nem sokat tehet, ha az átalakulás fokozatos”. (310. old.)

A „szocialista” Schumpeter viszonya a Szovjetunióhoz is sajátos: egyrészt pozitívan értékeli — mint a szocializmus lényegi vonásainak megvalósulását — a Sztálin által meghonosított autoritativ módszereket, másrészt ismétli, illetve megelőlegezi az amerikai hidegháborús propaganda legvulgárisabb rágalmaikat az „orosz imperializmusról”.

Saját szocializmusfelfogását élesen elhatárolja az „ortodox szocialistának” nevezett marxista koncepciótól: „Csak a könyvünkben meghatározott értelemben vett szocializmus az, ami megjövendölhető és semmi más. Nincs sok okunk ugyanis abban hinni, hogy ez a szocializmus egy olyan civilizáció hajnalát jelenti, amilyenről az ortodox szocialisták álmodnak. Sokkal valószínűbb, hogy fasiszta vonásokat mutat majd.” (375. old.)

Nem Schumpeter gazdaság- és társadalomelméleti nézeteit kívántuk az eddigiekben átfogóan elemezni, hanem e nézetekből megkíséreltünk egy igen döntő elemet, a szocializmus-koncepciót kiragadni. Elsődleges célunk

nem ideológiatörténeti visszatekintés, hanem sokkal inkább egy elmélet-típus — ha úgy tetszik, prototípus — bemutatása.

Milyen magatartást testesít meg ez az elmélet-típus? Népies hasonlattal élve egy a „kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon” — jellegű kompromisszum kereséséről van szó, arról a kísérletről, hogy az elmélet szintjén bizonyos gyakorlati reformokat előkészítve vagy igazolva —, hogyan lehet a kapitalizmust átmenteni, vagy még inkább úgy megmenteni a szocializmustól, hogy a burzsoázia uralma a gazdasági-szociális folyamatok társadalmasulásának folytatódása mellett is fennmaradjon. A megoldás *egy hibridtársadalom lenne, amelyben a kapitalizmus megszűntetve-megőrződik egy metafizikus Aufhebung értelmében, azaz a kapitalizmus profitelvből eredő korlátai szűnnek meg s uralmi viszonyai konzerválódnak.* Nem célunk, hogy Schumpeter szocializmus-konceptiója és az ipari társadalom legdivatosabb teóriái között közvetlen, genesis szerinti folytonoságot mutassunk ki, bár nem kizárt, hogy ilyen összefüggés is kimutatható. Ami ennél lényegesebb: a szemlélet, a megközelítés rokonsága, a szocializmus valóságos tendenciájával és eszméjével szembeni kettősség, az elfogadás—visszavonulás és a visszautasítás—támadás mozzanatainak együttlétezése, amelynek alapja természetesen nem egyszerűen a gondolkodás következetlensége, hanem az átmenet történelmi korszakának objektív dialektikája, a kapitalizmus rendszerének önmagát túlhaladott jellege.

A Schumpeternél szinte vegyítiszta formában jelentkező szocializmus-modell, a szocializmus — formális és részleges — igenlésének, valamint lényegi tagadásának egysége más szerzőknél már kevésbé nyíltan, egyértelműen rajzolódik ki, de az alapvonások azért könnyen kimutathatók. Vonatkozik ez különösen az ipari társadalmak elméleteire és a különböző konvergencia-elméletekre. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból például Galbraith koncepcióját. A szocializmus elismerése nála abban a tézisben van elrejtve, hogy a mai kapitalizmus már nem kapitalizmus, hogy a tőkések uralmát a technostruktúra¹ domináló szerepe váltotta fel, hogy a piacot aláveti magának a tervezés, az állam és a monopóliumok szintjén megvalósuló gazdaságsszabályozás, stb. A szocializmus „visszavétele”, tagadása ugyanakkor az egész alapállásból kiviláglik: abból, hogy a termelési, tulajdon- és politikai viszonyoktól elvonatkoztat, hogy a technikát autonóm változóként fogja fel, gyakorlatilag a kapitalizmus mozgástörvényei abszolút érvényének igényét, tehát a burzsoázia uralmának konzerválását fejezi ki. A konvergencia feltételezésével, a kapitalizmus és a szocializmus közötti minőségi különbség elmosásával a szocializmus oldódik fel a kapitalizmusban.

A konvergencia-elmélet radikális — jobboldali — kritikája a divergencia elmélete, amely azonban ugyancsak tárgyalt modellünk egy sajátos típusának tekinthető. A divergencia elismeri a szocializmust mint önálló logika szerint eredményesen fejlődő alakulatot, tagadja azonban lényegét, ameny-

¹ Az eltérő terminológia ellenére is feltűnően megmutatkozik a Galbraith-féle „új ipari állam” és a Schumpeter-féle szocializmus struktúráinak, szerkezeti elemeinek erős hasonlósága. (A technostruktúra ill. a bürokrácia, vagyis a szakértők uralma, mint meghatározó viszony.)

nyiben a szocialista fejlődést egyrészt kizárólag az iparosítás szükségletéből magyarázza, másrészt totális párt-diktatúrának állítja be. Lényeges különbség ugyanakkor, hogy kiindulópontja, a szocializmus és kapitalizmus közötti nemzetközi síkú szembenállás, nem pedig a kapitalizmus „hazai” talaja, a tőkés termelési mód éleződő belső ellentmondásai. (Ennek megfelelően más jellegű stratégiai funkciókat is tölt be.)

Rendkívül élesen nyilvánul meg a modern társadalmassult termelőerők és a magántulajdonon alapuló termelési-társadalmi viszonyok ellentmondása és ugyanakkor a burzsoáziának a hagyományos polgári társadalom kereteivel összeférhetetlen eszközökhöz folyamodása a tervezés, a gazdasági-társadalmi tervezés kapcsán. A burzsoázia modern ideológusai a kapitalizmus megmentése érdekében átfogó, a részérdekeken felülemelkedő társadalmi tervezés és ehhez igazodó új társadalmi struktúra követelésével lépnek fel — ami gyakorlatilag ismét a szocializmussal szembeni kettősség kifejeződése. Az átmenet objektíve ellentmondásos korát sajátosan kifejező követelmény olvasható az OECD-országok 1968. évi tervelméleti szimpoziumjának ún. „bellagioi nyilatkozatából”, melynek aláírói között olyan nevek szerepelnek, mint Gábor Dénes, Erich Jantsch, Hasan Ozbekhan, Carl-Christian von Weizsäcker. Annak érdekében, hogy az ember „meghatározza és megalkossa saját jövőjét” a nyilatkozat aláírói szerint „arra van szükség, hogy a rendszereket, mint egészet tervezzük, hogy megértsük a számba jövő tényezők összességét és beavatkozzunk a struktúra alakulásába. Minden nagy és bonyolult rendszer bizonyos mértékig képes alkalmazkodni, de az óriási technikai, politikai, társadalmi és gazdasági nyomással szemben új struktúrát kell kialakítani. Ez könnyen súlyos társadalmi zavarokhoz vezethet, ha az alkalmazkodást nem tervezzük meg tudatosan, hanem csak engedjük, hogy megtörténjék”.

A rendszerelmélet pozitívista terminológiája itt ismét a konvergencia-elmélet megjelenését, a szocializmus sajátos, magasabb rendű minőségének az elmosását, tagadását hivatott kifejezni, de a szocializmus előtti — ki nem mondott — kapituláció mozzanata is egyértelműen felismerhető az osztársadalmi érdek és a partikuláris érdekek kollíziójának felvetésében, a tervezés osztársadalmi tervezés rangjára emelésének igényében. Előtünk áll tehát újból a sajátos ambivalens ideológiai reakció a szocializmusra.

KÖZÉPRÉTEGES SZOCIALIZMUS-KONCEPCIÓK

A mai kapitalizmus középrétegeinek pozíciójából kiinduló szocializmuseszmék vagy eszmepótlékok ugyancsak kifejezésre juttatják a szocializmussal szembeni dualizmust, az elismerve elutasítás domináns mozzanatát. A szocializmust reformpolitikára redukáló harmadikutás reformizmus még ma is fellelhető, azonban — különösen a viszonylagos függetlenségtől egyre tömegesebben bérmunkás pozícióba kerülő kispolgárok, valamint a bérmunkás szituációban tőkefunkciókat gyakorló menedzsertípusú értelmiségiek esetében — gyakorlatilag anakronizmusnak hat. A tőkekoncentráció, az állami dirigizmus, egyáltalán a mind nagyobb méreteket öltő, a szociális lét minden szférájába behatoló társadalmassulási folyamat

— és ez mint az elidegenedés átfogóvá válása jelenik meg — következtében a középrétegek és kispolgárok hagyományos optimista liberalizmusa alól kicsúszik a talaj. Másik magatartási sztereotípjuk kerül előtérbe — a kilátástalanság nihilizmusa és a fejvesztettség anarchizmusa.

A szocializmusképre vonatkoztatva mindez azt jelenti, hogy előtérbe kerül egy sajátos individualista elitizmuson alapuló metafizikus megközelítésű *utópikus szocializmus*, amely egyszerre jelenti — például Marcuse freudi ihletésű, az egyén ösztönei felszabadításaként felfogott szocializmusának esetében — a szocializmus elfogadását, a marxizmushoz való közeledést, és ugyanakkor a burzsoá individualizmus lényegének átmentését, a konkrét politikai akciók, az átmenetek, a szervezethez elutasítását, a munkásosztálytól és pártjaitól való elhatárolódást, a mindent vagy semmit elvvel emelésével a szocializmusról való gyakorlati lemondást, a szocialista forradalom anarchista lázadásá minősítését s ezáltal a kapitalizmus, a fennálló viszonyok előtti kapitulációt.

Paradox helyzet áll elő. A kapitalizmus hivatalos apologetái a tőkés rendszer átmentése érdekében bizonyos értelemben kapitulálnak a szocializmus előtt. Ugyanakkor a középrétegek antikapitalista lázadói a „Nagy Megtagadás” jegyében leteszik a fegyvert a kapitalizmus előtt — antikapitalizmusukat annál radikálisabbnak vélik, minél utopisztikusabban definiálják magát a szocializmust, minél misztikusabban értelmezik a felszabadulást. Ám ez a paradoxia logikusan adódik társadalmi talajtalan-ságukból, a „kontrasztból — magának Marcusénak a szavait idézve — a lázadás radikális és totális jellege, valamint a radikalizmus osztálybázisa között”.

Kiviláglik tehát, hogy minden meglevő különbség, külsőleges és pozicionális szembenállás ellenére mind a középrétegek, mind a burzsoázia „modernizált” szocializmusképe a már vázolt schumpeteri modellt követi: a szocializmus nyílt vagy implicit elismerése a szocializmus visszautasításával fonódik egybe, ami annak ideológikus megjelenítése, hogy a mai kapitalizmus a kapitalizmuson túlmutató intézményeket, eszközöket kénytelen viszonyainak konzerválására alkalmazni.

Megjegyzendő, hogy a szocializmus behatolását a polgári-kispolgári-középréteges ideológiákba kiegészíti egy párhuzamos folyamat: a burzsoázia törekvése arra, hogy ideológiailag leszerelje, integrálja a proletáriátust, s nemcsak direkt ideológiai eszközökön keresztül, hanem — a relatív értékföllet termelésének gazdasági kényszere alatt — a manipulált fogyasztás és a polgári értékrendet újratermelő életmód kiterjesztésével is. A cél a szocializmus kitörlése a munkásosztály tudatából, vagyis a munkásosztály öntudatának likvidálása, olyan munkások kinevelése, akik felszabadulásukat nem az adott rend forradalmasításában, hanem az adott rend keretein belüli fogyasztás hajszolásában keresik.

Ideológikus pozícióváltások, osztály- és rétegideológiák helycseréje — ilyen tendenciák — nem mindig tisztán jelentkező, sokszor ellentendenciák által gyengített folyamatok kísérik szocializmus és kapitalizmus ideológiai konfrontációját, fel nem oldva, hanem új meg új, differenciáltabb és összetettebb formákat adva a két szembenálló ideológia antagonizmusának.

* * *

Néhány következtetést megkísérlünk levonni eddigi fejtegetéseinkből.

1. A burzsoázia „társadalommérnökei” megkísérlik a tőkés társadalmon belül a szocializmus felé hajtó gazdasági folyamatokat, intézményeket torz, elidegenedett formában rendszerük stabilizátoraként integrálni. A szocializmus elleni küzdelem talaja módosulóban van: a burzsoázia a szocializmust ma már elismerve tagadja. Ezzel az új típusú alapelvvel nemcsak a kapitalizmus társadalmi viszonyainak alakulása van összhangban, hanem a békés egymás mellett élés minőségileg új, intenzívebb kölcsönhatásokat tételező szakasza is.

Létrejött a szocializmus eszmerendszerével és világtörténeti realitásával foglalkozó, gyakorlati szükségleteket kielégítő kutatások (a hagyományos „szovjetológia” ill. „keletkutatás”) egyfajta — a burzsoázia szempontjából adekvát — átfogó megideologizálásának a lehetősége. A szocializmusra való ideológiai reagálásnak, mint ismeretes, különböző szintjei alakulnak ki, válnak el, illetve hatnak egymásra. Alapvetően három szintről, elméleti, stratégiai és taktikai szintről van szó. A leíró, empirikus illetve historiográfiai (vagy gyakran csak zszurnalisztikai jellegű) vizsgálatoknak a kb. a hatvanas évek elejéig tartó hegemóniáját felváltja a gazdaság- és társadalomelméleti megközelítési mód dominanciája, ami abban is kifejezésre jut, hogy ma már a leíró jellegű tanulmányokat is megalapozza, illetve áthatja a korszerűbb gazdasági- és társadalomfilozófiai szemlélet. E nézetek hatékony cáfolata megköveteli, hogy figyelembe vegyük ezt a változást, hogy bírálatusunk se maradjon a leíró szinten, hanem a domináns koncepciót ragadja meg.

2. Az a körülmény, hogy a szocializmus bizonyos értelemben pozitívan is behatol a burzsoá társadalomtudományokba, azt eredményezi, hogy még bonyolultabb módon jelentkezik együtt tudomány és ellenséges ideológia (persze nem a Szabad Európa-típusú frázispuffogató propagandára gondolunk most.) Ez megnehezíti ugyan a polgári társadalomtudományi produktumok objektív értékeik szerinti elbírálását, de nem mentesíthet bennünket sem az elvi kritika, sem a hasznossá tehető elemek felismerése és felhasználása alól.

3. Már az eddigiekkel szerettük volna érzékeltetni, de külön hangsúlyozást is igényel egy metodikai alapkérdés. Differenciált módszereket megkövetelő, igen bonyolult ideológiai helyzetben az egyik — talán kényelmes, de alacsony hatékonyságú — módszer az ideológiák ideológikus leküzdése.

A marxizmus egyik alaptétele, hogy az eszmék, az ideológiák sohasem értelmezhetők önmagukban, hanem mindig csak a társadalmi lét dialektikus ellentmondásaihoz való vonatkoztatottságukban. Nem szabad a könnyebb ellenállásnak engedni s a polgári eszmék hatását magyarázva a tudat önmozgásának szintjén adott válasszal megelégedni. Ne kövessük el azt a módszertani hibát, amely általában az „ideológia csapdája”, s amelyre Engels figyelmeztet: „Minthogy a folyamat gondolati, a gondolkodó ennek tartalmát és formáját a tiszta gondolkodásból vezeti le... Pusztán gondolati anyaggal dolgozik, amelyről látatlanban elhiszi, hogy a gondolkodás terméke és nem vizsgálja tovább, valamely távolabb fekvő, a gondolkodástól független eredet szempontjából. Ez számára magától értetődik, mert azt hiszi, hogy minden cselekvés, mivel gondolkodás közvetíti,

végző fokon a gondolkodásban is *gyökerezik*.” (ME. Vál. műv. II. k. 486. o.)

Ha az ideológiai szféra meghasonlott, a meghasonlottság okát nem magában az ideológiában, még kevésbé egyes ideológusokban, hanem magában a társadalom létében és alakulásában kell keresnünk. Emlékeztetőül hadd hivatkozzunk Marx Feuerbach-téziseire, illetve annak egy passzusára: „Minden társadalmi élet lényegileg *gyakorlati*.” Mindazok a misztériumok, amelyek az elméletet miszticizmusra indítják, az emberi gyakorlatban és e gyakorlat racionális megértésében találják racionális megoldásukat. Az ideológiai harc, a burzsoá eszmék hatékony visszautasítása megköveteli, hogy a burzsoá ideológiákat a kapitalizmus inherens ellentmondásaira, a szocialista társadalom egyes rétegeire gyakorolt hatásukat, illetve a mi talajunkon történő újratermelődésüket pedig a szocialista társadalom dialektikus ellentmondásaira, átmeneti jellegére vezessük vissza.

A szociálpolitikai koncepciók és a társadalmi valóság viszonyának néhány vonatkozása*

Az utóbbi időben hazánkban is rendkívül megnőtt az érdeklődés a szociális tevékenység és intézményrendszer, általánosabban fogalmazva: a szociálpolitika iránt. A fokozódó érdeklődésen túlmenően határozott igény is jelentkezett a tudományosan megalapozott szociálpolitika kidolgozására, mert ez mindinkább nélkülözhetetlen társadalmunk szociális célkitűzéseinek elérését szolgáló intézkedések, döntések meghozatalához és megvalósításához. Különösen fontos társadalmi és állami vezetésünknek az a felismerése, hogy — alapos és sokoldalú kutatás, elemzés után — meg kell teremteni a szociálpolitika szervezeten is összehangolt, egységes rendszerét. Ezzel összefüggésben felmerült több, elméletileg is tisztázásra váró probléma. A legtöbb szerző — joggal — azt hangsúlyozta, hogy megérett a helyzet egy átfogó szociálpolitikai koncepció kidolgozására. E koncepció szükségességét a különböző szakágak képviselői szinte kivétel nélkül elismerték, de — s ez jórészt természetes is — más-más oldalról, saját szakterületük problémái és igényei alapján indokolták.

Igy Kulcsár Kálmán a társadalmi tervezéssel összefüggésben a probléma szociológiai vonatkozásait emelte ki.¹ Lengyel László ugyancsak érintette a tervezés problémáját és hangsúlyozta ezzel kapcsolatban a szervezeti-intézményi keretek koordinálásának, a szociális tevékenység hatékonysága fokozásának szükségességét,² míg Gál László a szakszervezetek szociálpolitikai tevékenységének eredményeiből és problémáiból indult ki.³

A szociális tevékenység és intézményrendszer konkrét részterületein is felvetődtek olyan problémák, amelyek általánosabb, elméleti szintézist is igénylő kérdésekbe torkollanak.

Ilyen kérdés például az, hogy a szociálpolitikát a társadalmi tevékenység viszonylag önálló, sajátos területének tekinthetjük-e vagy sem, hogy mi a szerepe, feladata a szociálpolitikának a szocialista társadalmi rend-

* Részlet a szerző készülő kandidátusi disszertációjából. Közlése adalékul szolgálhat a mai tőkés szociálpolitikai koncepciók megítéléséhez, és — noha a szocialista országok problémáival a disszertáció másik, későbbi fejezete foglalkozik — hozzájárulhat a mai, szocializmus viszonyai között felmerülő problémáink tisztázásának elméleti megalapozásához is. (Szerk. megj.)

szer keretei között? Problematikus az is, hogy hol a helye a szociálpolitikának a társadalmi élet más területeihez viszonyítva, illetve milyen kapcsolatban áll ezekkel a területekkel?

E kérdések megválaszolásához véleményünk szerint nem elegendő csupán a részterületekről kiinduló megközelítés, amely ráadásul sokszor szükségszerűen még jobban leszűkül azáltal, hogy kénytelen egy konkrét történeti periódus adott — néha egyáltalán nem általánosítható — problémáinak megoldására koncentrálni, s ezáltal jórészt figyelmen kívül hagyni a felmerülő kérdések lényegi, gyakran éppenséggel meghatározó társadalmi-történeti összefüggéseit.

Ezért — egyetértve a már említett szerzőkkel — szükségesnek tartjuk egy átfogó, realisan megalapozott szociálpolitikai koncepció kidolgozását, amely jellegénél fogva több társadalomtudományi szakág együttműködését, a problémák sokoldalú elemzését igényli.

Ezzel kapcsolatban feltétlenül utalnunk kell még egy mozzanatra, amely az eddigiek során egyáltalán nem, vagy csak a szerzők egy kis részénél merült fel, és akkor is többnyire csak érintőlegesen.

Véleményünk szerint ugyanis egy ilyen átfogó szociálpolitikai koncepció kialakításához mindenképpen szükséges azoknak az elméleti problémáknak a tisztázása, amelyekre utaltunk, s amelyek elsősorban a szociálpolitikának a társadalmi funkciójára, valamint a szociálpolitika területének a megközelítésére vonatkoznak.⁴

E feladatok megoldására természetesen nem vállalkozhatunk, de jelezni szeretnénk azokat a lehetőségeket, amelyek a szociálpolitika történeti, szociológiai megközelítése révén adódnak. A problémák ilyen jellegű megközelítése hozzájárulhat ahhoz, hogy alaposabban megismerjük a konkrét társadalmi-történeti folyamatok közvetlen és közvetett hatásait, amelyek a szociálpolitika formálásában, a szociális problémák kialakulásában, a szociálpolitikai koncepciók változásaiban gyakran jelentős szerepet játszottak, illetve játszanak.

A szociálpolitika fogalmáról

A szociálpolitika fogalma — sok más társadalomtudományi fogalomhoz hasonlóan — rendkívül sokféle értelemben használatos.

Voltak, akik a szociálpolitika értelmezéséhez támpontot keresve a kifejezés nyelvi analíziséből próbáltak kiindulni. Ezek a kísérletek azonban azt mutatták, hogy ennek a latin-görög keverékszónak az etimológiájával nem sok eredményt lehet elérni. Az etimologizálás, a szemantikai problémák vizsgálata magának a szociálpolitikának a tartalmához, lényegéhez nem vitt közelebb. Az eredeti jelentésre ráakódott számtalan, különböző jelentésárnyalat lehántása reménytelen dolognak, de feleslegesnek is látszik. Úgy tűnik, hogy az ilyen „szóhántolás” a szociálpolitika esetében inkább káros, mint hasznos, mivel a fogalom lényegét ma éppen a viszonylag frissen beépült jelentéstartalmak fejezik ki, amelyek mögött a szociális tevékenység körének a múlt század második fele óta mind rohamosabbá váló bővülése, sokrétűbbé válása húzódik meg.

E megállapítás jogosultságának igazolásaként utalnánk arra a folyamatra, amely a személyes sajnálat, részvét, együttérzés közvetlen vagy

közvetett — társadalmi szervezeteken keresztül történő — megnyilvánulásaitól, a fokozatosan eldologiasuló, karitatív jellegű szociális tevékenységtől a társadalmi méretűvé vált és egyre inkább államilag szervezett, intézményesített kereteket igénylő szociálpolitikához vezetett.

H. Achinger szerint minden olyan kísérletnek, amely a szociálpolitikát akarja definiálni, „a fogalom keletkezéstörténetéből kell kiindulnia”.⁵ Amennyiben ezen nem pusztán a kifejezés — előbb már érintett — értelmezését értjük, hanem tartalmi-lényegi körülhatárolását és megragadását, annyiban feltétlenül szükségesnek tartjuk a probléma ilyen jellegű megközelítését.

Egyetértünk azzal is, amit H. Achinger egy másik könyvében sokkal részletesebben is kifejtett, hogy a „szociálpolitika, mint tudományos tárgy mindig tárgya a történetírásnak is”.⁶

Természetesen nem egyszerűen arról van szó, hogy a szociális terület jelenségei vagy akár intézményei történetileg is leírhatók, hiszen ez minden társadalmi jelenségre igaz. H. Achinger — többek között — inkább azt hangsúlyozta, hogy a szociálpolitika történetileg is megbízható leírásához figyelembe kell venni azokat a kritériumokat, amelyek a történeti logikából adódnak.

E ponton azonban már számolnunk kell a történeti logika — vagy általánosabban fogalmazva a társadalmi-történeti folyamatok — eltérő felfogásából származó problémákkal is. E tanulmányban éppen arra teszünk kísérletet, hogy rámutassunk azokra a lényeges különbségekre, amelyek a polgári és a marxista társadalomfelfogás alapvető eltérése talaján a szociálpolitikára vonatkoztatva adódnak.

Ebből következik, hogy a szociálpolitika tartalmát, fogalmát is történetileg változónak tekintjük, s így pontos, minden esetre érvényes definíciót nem adhatunk. A fogalom használatában mutatkozó bizonytalanság miatt azonban szükségesnek látszik, hogy jelezzük, mit is értünk a továbbiakban ilyen kifejezéseken, mint „szociális tevékenység”, „szociális szféra”, „szociális intézményrendszer” vagy éppenséggel „szociálpolitika”.

A „szociális” kifejezést e tanulmányban minden esetben a maga szűkebb — később részletesen is körülírt — értelmében, s nem a „társadalmi” kifejezés értelmében használjuk. Ezért különbséget teszünk a „szociálpolitika” és a „társadalompolitika” között is. A társadalompolitikát átfogóbb, szélesebb kategóriának érezzük, bár használata nyelvünkben és a társadalomtudományokban is meglehetősen bizonytalan és mindezideig még nem túlságosan elterjedt. Ugyanakkor jeleznünk kell már itt, hogy a szociálpolitika tartalmát nem szűkítjük le a polgári szociálpolitika által hagyományosan tárgyalt problémákra.

A szociálpolitika tevékenységi területének körülhatárolását megnehezíti, hogy a társadalmi élet szinte minden területe tartalmaz szociális vonatkozásokat is, ennek ellenére azonban a szociálpolitikára vonatkozó kutatások hiányosak, rendszertelenek.

Ha általánosságban kíséreljük meg a szociálpolitika tartalmának, funkciójának körvonalazását, a szocializmus viszonyai között, akkor azt mondhatjuk, hogy az egyéni és társadalmi létfeltételek összhangjának minél teljesebb biztosítására irányuló törekvések összességét jelenti, amelyek az adott társadalmi-gazdasági viszonyok, a konkrét történeti szituáció függ-

vényében a társadalmi tevékenység sajátos fajtájában, a szociális tevékenységben öltenek testet, s a mindenkor kialakult szociálpolitikai elveket a maguk sajátos eszközei, intézmény- és szervezetrendszer révén közvetítik a különböző társadalmi csoportok és a társadalom egyes tagjai felé.

Ennek megfelelően a szociálpolitika — véleményünk szerint — három szintet foglal magában.

Egyrészt a gyakorlatban folyó, a társadalom különböző szféráit is átható és ennek megfelelően igen változatos formákat öltő konkrét szociális (gondozási, ellátási stb.) tevékenységeket.

Másrészt azokat az intézményi, szervezeti formákat, amelyekeken keresztül ez a szociális tevékenység megvalósul, s amelyek a társadalmi célkitűzések és a valóságos viszonyok összhangját hivatottak megteremteni, a keletkező feszültségeket feloldani a kialakított szociálpolitikai elveknek megfelelően.

Harmadrészt a szociálpolitika azon elvek többé-kevésbé kialakult rendszerét is jelenti, amelyek alapján a szociális tevékenység és ennek intézményrendszere a gyakorlatban megvalósul, illetve működik. Ebben az értelemben e harmadik terület a szociális tevékenység és intézményrendszer elméleti keretét adná.

A probléma jelenleg az, hogy megfelelő kutatások hiányában e szintek problémáiról, egymáshoz való kapcsolódásukról nem áll rendelkezésünkre elegendő ismeretanyag, s így nem sikerült feltárni és elemezni a szociálpolitikai terület sajátosságait, törvényszerűségeit.

A szociális tevékenység és intézményrendszer azonban a gyakorlat oldaláról szükségszerűen felszínre hoz egy sor problémát, tapasztalatot, amelyek elméleti szintű általánosítása elkerülhetetlen. Az ilyen jellegű következtetések így többnyire valamely más társadalomtudományi szakágban csapódnak le. Talán éppen ezzel magyarázható Hans Achinger nem csupán költőinek szánt kérdése, amelyet a szociálpolitikával, mint a tudomány tárgyával kapcsolatban tett fel: vajon szükségszerű-e az, hogy a szociálpolitikát a szociálpolitikuskok írják le?⁷

A szociálpolitika megközelítésének különböző útjai

H. Achinger idézett és első pillantásra értelmetlennek tűnő kérdése a látszatonál jóval általánosabb problémát rejt magában, amely közelről sem a szociálpolitikuskokat magukat érinti elsősorban (s főleg nem személyükben), hanem sokkal inkább a szociálpolitika és az egyes szaktudományi ágak egymáshoz való viszonyát, a tudományos megismerés különböző lehetséges útjainak sajátosságait, az eltérő módszerek várható hatékonyságának mértékét.

Anélkül, hogy részletesen kitérnénk H. Achingernek a fenti kérdésre adott — egyébként több ponton is vitatható — válaszára, mégis utalnunk kell e válasz egyik lényeges, és a továbbiak szempontjából általunk is fontosnak tartott megállapítására. Achinger szerint a szociálpolitika területén egyáramú olyan dolog, jelenség található, amely a szociálpolitikuskok számára egyáltalán nem kérdéses, amelyet általánosan elfogadottnak tekintve magátólértetőnek tartanak. Így ezek a tudományos érdeklődés és kutatás szempontjából hosszú ideig érintetlenek maradhatnak.

Ugyanezt a problémát érintette Max Weber, amikor azt írta, hogy a gazdaság- és szociálpolitikában „számtalan gyakorlati részletkérdés van, melyeknek vizsgálatánál az emberek általános egyetértésben magátólértetődően adottnak tekintenek bizonyos célokat — gondoljunk például a szükségHITELEKRE, a szociális higiénia, a szegénygondozás konkrét feladataira, különféle olyan intézkedésekre, mint a gyári felügyelet, a munkaügyi bíróságok, a munkaközvetítés, a munkavédelmi törvényhozás jelentős része —, vagyis amelyekkel kapcsolatban, legalábbis látszólag, csak a cél elérésének eszközei felől kérdezősködünk.”⁸

Joggal merül itt fel az a kérdés, hogy ily módon el lehet-e jutni a szociálpolitika lényegéhez, azoknak a törvényszerűségeknek, elveknek, intézményeknek a megértéséhez, amelyek a társadalmi tevékenység, a társadalmi élet e növekvő jelentőségű területét alkotják?

A kérdés mögött tulajdonképpen a szociálpolitika tárgyának tudományos megközelítéséről kialakult eltérő álláspontok húzódnak meg.

Az egyik álláspont hívei abból indulnak ki, hogy a szociálpolitika általánosabb érvényű jellemzőihez eljutni csakis a szociális tevékenység konkrét gyakorlatának a vizsgálata során lehet. Ezért figyelmüket elsősorban a szociális munka mindennapi gyakorlatára, az egyes részterületeken belül jelentkező problémák feltárására és elemzésére fordították. Részletelesen vizsgálták a szociális gondoskodás egyes területeit, mint például a gyermek- és ifjúságvédelmet, az anyák vagy általánosabban a nők védelmét, az öregekről, a magukra maradt, a beteg, a rokkant emberekről való gondoskodást, a tőkés társadalmakban szükségszerűen kialakuló — és bizonyos periódusokban különösen nagy problémát jelentő — munkanélküli rétegekről való gondoskodást.

M. Weber erre a szemlélet- és egyúttal vizsgálódási módra utalt, amikor arról beszélt, hogy ilyen esetben valójában csupán a „cél elérésének eszközei” iránt érdeklődik a kutató, mert a célokat és az azokat átható értékmércéket adottnak tekinti. A munkanélküli rétegek segélyezését különböző — a polgári társadalom meghatározott fejlettségi fokától kezdve gyakran intézményes — formákban az említett megközelítési mód képviselői természetes, sőt, humánus tevékenységnek tartották. Lényegében véve maga a munkanélküliség is természetesként, megkérdőjelezhetetlen adottságként jelent meg.

Tulajdonképpen bizonyos szempontból ezzel egyet is érthetjük. Egy vita során M. H. Wachtel más vonatkozásban ugyan, de kifejtette, hogy a szegénység és egyenlőtlenség a tőkés viszonyok között nem véletlen jelenség, hanem a különböző intézmények „szabályszerű tevékenységének logikus következménye”.⁹ Az okok tehát „a kapitalizmus alapvető rendszermeghatározó intézményeiben találhatók: a munkaerőpiacban, az osztályban és az államban”.¹⁰ B. Bluestone hasonlóképpen „természetes következmény”-nek tartotta az említett jelenségeket.¹¹ A munkanélküliség ebből a szempontból ugyanilyen „természetes” folyamánya az adott rendszernek.

Valójában tehát a polgári szociálpolitika — néha rendkívül szisztematikusan kiépített — segélyprogramjai csupán tükrözték ezt a helyzetet.

Azonban már Spencer rámutatott arra, hogy az így megalapozott szociálpolitika kiindulópontjában hibás. Felismerte, hogy a jótékonykodás,

a társadalmi problémák helyi és esetenkénti orvoslása végeredményben nem szünteti meg a bajokat, hogy a különböző részterületeken jelentkező, egyre súlyosbodó társadalmi problémák orvoslását nem lehet egy rendszer lényegétől, összefüggéseitől elvonatkoztatva, felületi kezeléssel megoldani. Bár Spencer a szabadversenyes korszak viszonyait idealizálva és védelmezve hadakozott az állam szociális tevékenységének fokozódása, a szociális törvényhozás ellen, mégis számos olyan tényre hívta fel a figyelmet, amelyek — éppen a polgári társadalom viszonyaiból fakadóan — valóban erősen kérdésessé teszik a polgári szociálpolitika hatékonyságát.

Spencer éles szemmel látta meg és jellemezte azoknak a „hivatásos együttérzőknek” a fajtáját, akik többsége „törvényeket követel, és azt javasolja, hogy ez a segítség elsősorban ne az ő saját, hanem főleg a többiek terhére történjék”.¹² Világos volt az is, hogy az adók és egyéb terhek révén gyakran sikerült is a „jótékonykodás” költségeit — paradox módon — éppen a szegények nagy csoportjára áthárítani. Marx — más vonatkozásban ugyan, de — a probléma lényegére mutatott rá, amikor értelmetlennek tartotta azt az elképzelést, hogy a munkások „lemondással”, takarékoskodással megoldhatják problémáikat. A takarékpénztárak körül csapott nagy hűhónak tulajdonképpeni célja, hogy „a munkások öregkorukban, vagy ha betegségek, válságok stb. jönnek közbe, ne a szegényházakhoz, az államhoz, a kolduláshoz folyamodjanak (egyszerűen magának a munkásosztálynak a terhére legyenek és főleg ne a tőkésének, ne az ő zsebükre tengődjenek), tehát takarékoskodjanak a tőkés javára; a munkások termelési költségeit csökkentsék a tőkés számára”.¹³ Marx ugyanitt arra is utalt, hogy az ilyen — természetesen nem a tőkésektől, hanem a munkásoktól elvárt — aszkétikus takarékoskodás többek között „prémiumot halmozna fel a lumpenproletariátus, gazemberek stb. számára” is. Spencer ezt az utóbbi mozzanatot hangsúlyozta, amikor azt írta, hogy a „becsületes szegények azok közé tartoznak, akik meg vannak terhelve azal, hogy fizetniük kell a nem becsületes szegényekről való gondoskodásért”.¹⁴

Jóllehet Spencer itt a maga szempontjai szerint kategorizálta a szegényeket, s ezzel a kategorizálással nem érthetünk egyet, mégis felismerte az együttérzés és segítség ilyen módja mögött rejlő igazi érdekeket. Erre utalt akkor is, amikor gúnyosan beszélt azokról az érzékeny lelkű együttérzőkről, akik — ha érdekeik úgy követelik — a legszörnyűbb vérontástól, gyarmatosító háborúktól sem riadnak vissza. Állítólagos érzékenységüknek ilyenkor nyoma sincs.

Végeredményben Spencer úgy vélte, hogy „a jótett nem a nyomor enyhítésére irányuló mesterséges eszközök megsokszorozásából származhat, hanem éppen ezeknek az eszközöknek a csökkentéséből”.¹⁵

Spencer tehát a maga korában sok vonatkozásban jól látta meg a polgári szociálpolitika korlátait, viszonylagos eredménytelenségének okait. A nyomor enyhítését célzó eszközökre azonban szerinte nincs szükség, mert a szenvedés, a nyomor a létért való küzdelemnek nemcsak szükségszerű, hanem kifejezetten hasznos velejárója. Azoknak a lényeknek, amelyek nem képesek magukat fenntartani, el kell pusztulniuk — hangoztatta Spencer több ízben is.

Spencer felfogása — amint ezt Kulcsár Kálmán részletesen elemezte —

jól tükrözte a tőkés társadalom korszakváltásával együttjáró problémákat, ellentmondásokat. Tulajdonképpen „utóvédharcot” folytatott a szabadversenyes korszak védelmében, a monopolkapitalizmusba hajló korszak egyre erősödő — többek között a szociálpolitikában, a szociális törvényhozásban is megnyilvánuló — tendenciái ellen. Ez viszont azt mutatja, hogy Spencer maga nem ismerte fel azokat a társadalmi összefüggéseket, saját kora társadalmi viszonyai megváltozásának objektív szükségszerűségét, amelyek pedig társadalomfelfogására és ezen belül a szociálpolitikával kapcsolatos nézeteire is rányomták bélyegüket. Az állami beavatkozással, a szociális törvényhozás növekedésével szembeni harca végül is szélmalomharcnak bizonyult.

A marxista társadalomfelfogás viszont egészen más oldalról közelíti meg a Spencer által leírt folyamatot. Spencernek igaza volt abban, hogy nem a nyomorenyhítő eszközöket kell szaporítani, hanem éppen ellenkezőleg, meg kell ezeket szüntetni. De érvelése, — amely jellemző módon a biológiai szociológia által kedvelt analógiára, a létért való küzdelem „szabadságának” elvére épül — nem fogadható el. A marxista társadalomfelfogás tárta fel azokat a mélyebb társadalmi összefüggéseket, amelyek világossá tették, hogy a problémák forrásainak, alapvető okainak megszüntetése jelenthet csupán megoldást. Az okok jórésze viszont éppen a polgári társadalom egészének talaján, a tőkés viszonyokban gyökeredzik. Ezért megszüntetésük is csak magának a tőkés társadalomnak a megszüntetése útján valósítható meg.

Így tehát a társadalmi problémákat — Weber kifejezésével élve — pusztán „technikai kérdésként” kezelő, s a szociálpolitikát csak meghatározott részterületekre korlátozó megközelítési módot több oldalról is kritika érte. Ez a — polgári szociálpolitika jelzett irányát érintő — kritika joggal hangsúlyozta, hogy a szociálpolitikai jellegű érdekkonfliktusokat, problémákat nem lehet megoldani, ha azokat elszigetelt, adott részterületek korlátai közé zárt és e kereteken belül „elintézendő és elintézhető ügyekként” fogjuk fel.

A polgári szociálpolitika számos példáját sorolhatnánk fel annak bizonyítására, hogy amikor valamely társadalmi probléma megoldását egyszerűen csak „technikai kérdésként” kezelték, akkor tartós eredményt a többszöri megoldási kísérletek sem hoztak. Az eredménytelenség okát is „technikai szinten”, az alkalmazott eszközök nem megfelelő voltában, a módszerekben vagy ezek kiválasztásának hibáiban keresték és vélték is nemezszer megtalálni. Fel sem merült, sokszor nem is merülhetett fel az a lehetőség, hogy a probléma forrását szélesebb társadalmi összefüggésekben kutassák.

Ez elsősorban a marxista társadalomfelfogás alapján vált csak követelménnyé, amely hangsúlyozta, hogy a tágabb, de a szűkebb értelemben vett „szociális” problémák vizsgálata során sem lehet eltekinteni azoktól a társadalmi-förténeti folyamatoktól, összefüggésektől, amelyek ezeket át meg átszövik. A marxista társadalomfelfogás mutatott rá arra is, hogy a hagyományos polgári szociálpolitikai megközelítés nem lép ki a rendszer kereteiből, napjainkban pedig — amint ezt a „jóléti állam”-, „szociális állam”-konceptiók tanúsítják — éppenséggel igyekszik mind tökéletesebben beépülni a rendszerbe.

J. Habermas is utalt arra, hogy a tömegeknek — nagyrészt éppen az állami beavatkozás és a választójog révén nagyobb lehetőségekkel rendelkezve — sikerült a gazdasági antagonizmusokat politikai konfliktusokká változtatniuk. Így a beavatkozások esetenként a gazdaságilag gyengébbek érdekeit, védelmét is szolgálták. Ennek ellenére — hívta fel rá a figyelmet Habermas — „még ha az »uralkodó« érdekek ellenében kényszerítik is ki őket, a rendszer egyensúlyának megtartására irányulnak; ezt ugyanis a szabad piacon keresztül már nem lehet biztosítani”.¹⁷

A szociális problémák ilyen jellegű megközelítése azonban már túlmegy az eddig jelzett megközelítési mód keretein.

A túllépést éppen az jelentette, hogy ez a másik megközelítési mód — amint ez Habermas idézett soraiból is kitűnik — már számolt a szociálpolitika távolabbi társadalmi összetevőivel és a kölcsönhatásokkal. Valamilyen módon a rendszer egészével próbálta összekapcsolni a szociálpolitikát, vagy a gazdaságpolitikát, vagy magán a politikán, vagy — újabban — a szociológián keresztül, sőt még tágabb összefüggésben a már említett „jóléti állam”-, „szociális állam”-konceptiója segítségével.

Az egyik, ma is gyakori vélemény képviselői a szociálpolitikát a politika egyik részterületének tekintik. „A szociálpolitika politika és mint ilyen meghatározott célok szolgálatában álló tevékenységek sora” — olvasható az 1969-ben kiadott W. Bernsdorf-féle szociológiai lexikonban.¹⁸ Másutt kevésbé tömören, de hasonlóképpen az általános politikához vagy meghatározott politikai jelenségekhez, problémakörökhöz kapcsolták a szociálpolitikát. A Brusatti és W. Pollak hangsúlyozták, hogy a mai szociálpolitika szorosan összefügg olyan tényezőkkel, amelyeket a társadalmi helyzettől függő eltérő álláspontok különbözőképpen értelmeznek. Szerintük ez az oka annak, hogy a szociálpolitikát az „általános társadalompolitika szerves részének kell tekintenünk”.¹⁹ Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a szociálpolitika többé nem munkáskérdés elsősorban, mint volt a századforduló táján, „hanem ma az általános politika része, amely a társadalmi csoportok egymásközi viszonyainak szabályozásával és különösképpen az egyének biztosításával foglalkozik egy átfogó szociális rendszer keretében”.²⁰

A változó szóhasználat (egyszer a társadalompolitika, majd az általános politika kifejezés használata) már a szociálpolitika tartalmát, fogalmát is érintő problémát takar. A kérdés gyakran úgy vetődik fel — amint erre G. Weisser is utalt —, hogy a szociálpolitikát egy általánosabb társadalompolitika részeként fogjuk-e fel vagy éppen fordítva.²¹ Vagy — amire szintén akad példa — a kettőt azonosnak tekintjük.

Valójában arról van szó, hogy a szociálpolitika és politika kapcsolatát hangsúlyozó szerzők egy részénél a probléma a szociálpolitika—társadalompolitika—általános politika hármasságának, illetve ezek egymáshoz való viszonyának a kérdésévé tágul.

Más szerzők inkább hajlottak arra, hogy a szociálpolitika és a gazdaságpolitika kapcsolatát tekintsék meghatározónak. Ennek a megközelítési módnak a gyökerei igen messzire nyúlnak vissza, s lényegében azon a feltevésen alapulnak, hogy a szociális problémák végeredményben egyszerűen gazdasági (még jobban leegyszerűsítve: elosztási, jövedelmi, pénzügyi) természetűek. Ha pedig ez így van, akkor a szociálpolitika egész

rendszerét is meghatározza a gazdaságpolitika adott jellege, s ez szükség-szerűen tükröződik a szociális tevékenység konkrét területein, intézmény- rendszerében is.

Napjainkban viszont az eddig említettek mellett — amint G. Weisser jelezte — „a szociálpolitikában mind több szerző kapcsolódik tudatosan a szociológiai alapdiszciplína vagy tudatosan szociológiailag megalapozott más specifikus társadalomtudományok (családszociológia, ifjúságszociológia stb.) tételeihez”.²²

Anélkül, hogy a szociálpolitika eddig érintett megközelítési lehetőségeit — amelyek eltérő tartalommal ugyan, de a polgári és a szocialista társadalom viszonyai közepette is megjelenhetnek — részletesebben elemeznénk és értékelnénk — amelyre itt nincs lehetőségünk — néhány megjegyzést mégis szükséges tennünk.

A szociálpolitika olyan felfogását, amely a szociális problémákat „technikai” kérdésekként — Weber kifejezésével élve — „karitatív-rendőri gondozás”-ként közelíti meg, semmiképpen nem tartjuk járható útnak. A félreértések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy nem az egyes — példaként is említett — részterületek problémáinak jelentőségét, még kevésbé az e területeken folyó konkrét kutatások szükségességét akartuk kétségbe vonni. Csupán arra kívántuk a figyelmet felhívni, hogy a részterületeken folyó szociális tevékenység hatékonysága ma már a polgári társadalom viszonyai között is elképzelhetetlen egy átfogóbb, általánosabb társadalmi összefüggéseket is figyelembe vevő szociálpolitikai koncepció nélkül.

Az a megközelítési mód, amely a szociálpolitikát a politika, a gazdaság szférájához, vagy akár a szociológiához próbálta kapcsolni, véleményünk szerint éppen azt bizonyította, hogy a szociálpolitika kizárólagos módon egyikhez sem kapcsolható (vagy ha úgy tetszik, mindegyikhez kapcsolható), mert a szociális problémák egyik sajátossága az, hogy át meg át-szövik a társadalmi élet legkülönbözőbb szféráit. A szociális szféra lényegét adó sajátosságokat mégis ezen az általánosságon túl kell keresnünk. A szociálpolitika problémáit, sajátosságait nem lehet sem a politikából, sem a gazdaságból, sem a szociológiából levezetni, de a szociális problémák politikai, közgazdasági vagy szociológiai szempontból történő vizsgálata hozzájárulhat a szociális szféra lényegének, sajátosságainak a világosabbá tételéhez.

Egyetértünk Kulcsár Kálmánnal abban, hogy ha túl akarunk lépni a szociálpolitika hagyományos felfogásán, akkor meg kell keresnünk azt a valóságos társadalmi tartalmat, amelyhez a szociálpolitika a szocialista társadalmi rendszerben kapcsolódik.²³

Ehhez járulhat hozzá — véleményünk szerint — a szociálpolitika történeti-szociológiai megközelítése is.

A történeti megközelítést — amelynek szükségességét a polgári szociálpolitika is mindinkább elismeri — azért tartjuk fontosnak, mert a szociálpolitika igen nagy mértékben — és sok esetben más területekhez képest jóval közvetlenebbül — ki van téve a társadalmi-gazdasági viszonyok, a történeti szituáció, a politikai rendszer hatásainak. Így a szociálpolitikai elvek, célkitűzések és a mindenkori szociális tevékenység gyakorlata is csak akkor érthető meg, ha a társadalom egészében lezajló fo-

lyamatokkal összefüggésben vizsgáljuk őket. A társadalmi összefüggések feltárása viszont csakis a társadalmi valóság mélyreható ismeretén alapulhat.

A társadalmi valóság ismerete, amely a történetiség elve mellett rendkívül lényeges a szociálpolitikában, a tudományos igényű, megalapozottságra törekvő szociálpolitikának elengedhetetlen feltétele. Különösen fontos azoknak a tényeknek, összefüggéseknek az elemzése, amelyek ugyan a társadalmi élet legkülönbözőbb területeiről származnak, de „szociális töltésük” folytán áttételeződnek a szociális szférába.

Ez azonban nem csupán a szociálpolitika feladata, hanem a társadalomtudományi szakágak egész sorát érinti. A szociológia is ezen a ponton kapcsolódhat a szociálpolitikához, vizsgálva a problémák szociológiai vonatkozásait, a szociálpolitikai intézményrendszer működését befolyásoló társadalmi tényezőket stb.

A szociálpolitika keletkezésének, fejlődésének társadalmi-történeti háttere

A szociálpolitika — bár keletkezését esetenként egészen az ókori Rómáig vezették vissza²⁴ — valójában a polgári társadalom terméke.

A. Brusatti és W. Pollak szerint a szociálpolitika kialakulása azzal függött össze, hogy az ipari társadalom szétérté a korábbi, paraszti-kézműves jellegű társadalmi, gazdasági szerkezet kereteit. „A szociálpolitika tehát attól az időponttól kezdve fejlődött szükségyszerűen — írták —, amikor a tradicionális közösségek (a család, a városi céhszervezetek, a földesúri viszony stb.) nem voltak képesek többé a fellépő társadalmi feszültségeket feloldani.”²⁵

Bár e megállapítások egy része vitatható — például a szociálpolitika fejlődése és a tradicionális közösségek között ilyen szorosnak feltételezett kapcsolat —, A. Brusatti és W. Pollak mégis kétségtelenül helyesen ismerték fel, hogy a tőkés társadalmak kibontakozása, a modern nagyipari termelés teremtette meg azokat a gazdasági, politikai és részben ideológiai feltételeket, amelyek szerteágazó társadalmi következményeikben egy viszonylag új típusú társadalmi tevékenységfajta és a neki megfelelő intézményi formák megjelenését nemcsak lehetővé, hanem egyre inkább szükségyszerűvé is tették. E folyamat egyes mozzanataira a polgári szociálpolitika és társadalomtudomány más képviselői is számítottak, akik a szociálpolitika kialakulásának okaikat elsősorban a 19. század polgári társadalmának viszonyaiban, illetve a társadalmi viszonyok változásaiban keresték. Ennek során számos tényezőre hívták fel a figyelmet, de ezek jelentőségét illetően már igen megoszlottak a vélemények.

Az egyik — véleményünk szerint valóban lényeges — tényezőt jelentette a hagyományos értelemben vett szegénykérdés, szegényügy átalakulása munkáskérdéssé, amely a folyamat egyidejű politizálódása révén a szociálpolitikába torkollott.

A korai kapitalizmus időszakától kezdve, a tőkés viszonyok rohamos kibontakozása és megszilárdulása során a társadalmi struktúrában gyökeres és sokszor robbanásszerű változások következtek be. Egész társadalmi csoportok, rétegek emelkedtek fel vagy süllyedtek le, a maguk számára gyakran teljesen érthetetlen és megmagyarázhatatlan okok következtében.

Helyzetük megváltozása többnyire együtt járt egész életmódjuk, életfeltételeik átalakulásával, amely a süllyedő csoportok problémáit csak súlyosbította. A nyomor, a szegénység elterjedése és fokozódása ebben a folyamatban csupán egyetlen — bár talán a leginkább szembeszökő — mozzanat volt. Különösen a korabeli Angliában zajlott le rendkívül kegyetlen körülmények közepette az a társadalmi átalakulás, amely — szétszabdalva a korábbi viszonyokat — az emberek nagy részét mérhetetlen nyomorba, szegénységbe és szenvedésbe taszította.

E folyamat lényegét, okait, lezajlását a marxizmus klasszikusai tárták fel máig is a legmélyrehatóbban. Ezért a polgári szociálpolitika képviselői — néha még a marxizmussal kifejezetten szembenálló szociálpolitikuskok is — kénytelenek a marxizmus által feltárt társadalmi összefüggéseket, tényeket figyelembe venni. Achinger is utalt például olyan — a marxizmus által is elemzett — jelenségekre, mint a munkaadóhoz fűződő személyes kapcsolatok eltűnése, a teljes bizonytalanság, a munkaviszony tartamának kiszámíthatatlansága.²⁶ A. Brusatti és W. Pollak ugyancsak hangsúlyozták a személyes kapcsolatok hiányát, hozzátéve, hogy a korábban vallási, társadalmi, gazdasági kapcsolatai révén sokszoros kötelekekkel rendelkező ember számára e kötelekek elvesztése új lehetőségek reményét, de egyúttal konfliktusok és problémák sorozatát is jelentette.²⁷ Ha a szociológia mai fogalmait használhatnánk, akkor a területi és foglalkozási mobilitásból fakadó adaptációs problémák, konfliktusok egész soráról beszélhetnénk. A munka jellegének és az életformának a megváltozása révén a többnyire vidékről a városba özönlő emberek helyzete (a kezdeti periódusában különösen embertelen tőkés viszonyok közepette) gyakran szinte elviselhetetlen volt.

Ezek az emberek sehol sem találtak segítséget. „Sem az egyháznál, amely karitatív juttatásokra korlátozódott, sem az államnál, amely a liberális alapelvekből kiindulva nem volt hajlandó beavatkozni.”²⁸

A. Brusatti és W. Pollak szerint csak a tudomány képviselőinél találtak — ha szórványosan is — megértést. Angliában és Németországban is akadtak, akiket foglalkoztattak a szociális problémák és akik keresték a segítség lehetőségeit, de valamennyien „vagy csak tudományos vagy csak politikai kritikát gyakoroltak, és ha ők maguk tettek is pozitív javaslatokat, ezek még nem voltak teljesen érettek vagy egyáltalán nem váltak ismertté”.²⁹

Véleményünk szerint mindez szorosan összefüggött azzal a — különösen Angliában jól megfigyelhető — szemléletmóddal, amely hosszú ideig meghatározta az államnak, a társadalomnak a szegényebb néprétegekhez való viszonyát.

Ennek a szemléletmódnak az alapját az a gondolat képezte, hogy a nyomorók maguk az okai szegénységüknek és helyzetüknek. Vagy egyéni képességeikben, jellemükben, tulajdonságaikban van a hiba, vagy egész egyszerűen nem akarnak dolgozni. Így a legtöbb esetben kifejezetten bünyösnek, ha éppen nem bűnözőnek tekintették őket, akik mindenféle segítségnyújtásra méltatlanok, egyes esetekben pedig kimondottan büntetést érdemelnek. Ezt fejezték ki a korabeli szegényházak, vagy dologházak közismert és hírhedt intézményei.

Éhhez a felfogáshoz képest már komoly változást jelentett az a nézet,

amely szerint a nyomor sajátos, de — és ez itt még igen lényeges — elsősorban egyedi okok következménye. Ezek az okok részben függetlenek is lehetnek az egyéntől, aki így sokszor ártatlan vagy legalábbis többé-kevésbé ártatlan áldozata csupán a szerencsétlen és véletlen körülményeknek.

További lépést jelentett az, hogy a nyomor okait lassanként a társadalmi viszonyok egyes tényezőiben is keresni kezdték. Sok esetben rámutattak olyan társadalmi tényezőkre, amelyek az emberek elszegényedéséhez, nyomorúságos körülmények közé jutásához vezetnek, és függetlenek az egyes emberek személyes magatartásától. Ilyen tényezőt láttak például a tőkés viszonyokat kísérő és mind nagyobb problémákat jelentő válságokban, munkanélküliségben.

Mindezek eredményeképpen lassanként elterjedtek a segítségnyújtás és támogatás legkülönbözőbb — elsősorban egyedi vagy kisebb társadalmi csoportok, szervezetek által megteremtett — formái. Ugyanakkor mind gyakrabban vált szükségessé a társadalmi méretű segítségnyújtás, amely közintézkedések, a szociális törvényhozás, az állam ilyen jellegű és egyre erősödő tevékenysége révén valósult meg.

H. Achinger utalt arra, hogy a szegénység okainak és a helyes szegényügyi politikának a kérdése már a klasszikus nemzetgazdasági tudományos értekezéseinek is integráns része volt, s hogy e kérdések a 19. század első felében szinte minden politikai vitának tárgyát képezték.³⁰ A nyomor, a szegénység tulajdonképpen csak a politizálódással egyidejűleg vált szociális problémává. Szociálpolitika ezért nem mindenütt alakult vagy alakul ki, ahol az emberek, társadalmi csoportok szükségét szenvednek, nyomorognak, hanem csak ott, ahol ez a helyzet egyúttal politikai problémává is vált, „ahol a szükség politikai csoportosulásokhoz és akciókhoz vezetett vagy előreláthatólag vezetni fog”.³¹

Ahhoz tehát, hogy a szegénység problémája politikai problémává is váljon, olyan viszonylag szervezett és aktív társadalmi erőkre volt szükség, amelyek kellő súlyt adhattak a problémának és amelyeknek érdeke is volt e probléma megoldása.

A kérdés az volt, hogy akad-e ilyen erő? A szegények meglehetősen heterogén összetételű népességcsoportjából erre a feladatra egyre inkább a munkásság látszott alkalmasnak. Kezdetben a munkások itt csupán az egyik réteget jelentették sok más mellett. A munkáskérdéssel, akárcsak az elszegényedett kézművesek vagy a tönkrement parasztok problémájával egy általánosan felfogott szegénységkérdés keretein belül foglalkoztak.

Találón jellemezte ezt a helyzetet J. Habermas, amikor azt írta, hogy „a polgári társadalom rendjei között a proletariátus pusztán negatív határozódik meg, mint a szegénygondozás egyik kategóriája”.³²

A munkáskérdés csak később, a múlt század közepe táján kezdett az adigi keretekből kiemelkedni, s egyre központibb helyet elfoglalni a társadalmi problémák sorában. Ettől az időtől kezdve már a munkáskérdés volt az, amelyet semmilyen módon nem lehetett többé elkerülni.

„Ezzel — A. Brusatti és W. Pollak szerint — adva volt az első lökés egy átfogó szociálpolitika számára, amely máris magában hordozta a modern szociális törvényhozás csíráját.”³³

Kétségtelen tény, hogy a szociálpolitika kialakulásában döntő szerepe

volt az osztályá szerveződött munkásság fellépésének, a szakszervezetek és a munkáspártok megerősödésének. J. Habermas rámutatott arra, hogy a szakszervezetek nemcsak a munkapiacra jelentettek érdekvédelmi erőt, hanem a szocialista pártokon keresztül magára a törvényhozásra is igyekeztek befolyást gyakorolni.³⁴

A munkásosztály a maga gazdasági érdekeit és követeléseit tehát egyre inkább a politikai szféra eszközeinek felhasználásával próbálta megvalósítani, amelyhez rövidesen kiépült a megfelelő ideológiai bázis is a marxizmus fejlődése révén.

Az ún. „munkáskérdés”-re a marxizmus klasszikusai adtak feleletet, amikor a problémák alapvető okait kutatva mélyrehatóan elemezték a munkásosztály helyzetét a polgári társadalomban. De sem Engels, sem Marx nem maradtak meg a „szegény vagy elszegényedett munkás” problémánál, hanem sokkal mélyebben fekvő, a társadalmi viszonyok, a rendszer egészét érintő okokat és összefüggéseket tártak fel, amelyek az egész munkásosztály problémáit gyökeresen új megvilágításba helyezték.

A munkásosztály behatolása a politikai és ideológiai szférába az uralkodó osztályt is aktivizálta, újabb eszközök és módszerek keresésére ösztönözte. J. Habermas rámutatott arra, hogy a munkásosztály törekvéseivel szemben az ún. „államfenntartó erők” is találtak megfelelő megoldást, amely abban állt, hogy magánjellegű társadalmi hatalmukat közvetlenül átváltották politikai hatalomra. „Bismarck szocialista törvénye ennek egyik mintapéldája; a társadalombiztosítás azonban, melyet egyidejűleg létrehoz, azt is mutatja, hogy a magánszférába történő állami beavatkozásnál mennyire figyelembe kell vennie az alulról jövő nyomást.”³⁵

Bismarck példája több és más szempontból is igen jellemző. Tevékenységében jól megfigyelhetők azok a különböző tényezők és indítékok, amelyek a szociálpolitika kialakulásában fontos szerepet játszottak.

Bismarck természetesnek vette és felhasználta a szociálpolitikát, amíg Spencer — idealizálva a szabadversenyos kapitalizmus viszonyait — indulatosan hadakozott a szociális törvényhozás, a szociálpolitika ellen, mivel helyes felismerései ellenére sem értette meg a monopolkapitalizmusba hajló korszak új tendenciáit. A különbség kettőjük között ebben a tekintetben az volt, hogy amíg Spencer a polgári szociálpolitika — valóban alapvető — korlátait hangsúlyozta, addig Bismarck éppen a szociálpolitikában rejlő lehetőségeket igyekezett kiaknázni.

Ez a különbség azonban nem csupán abból adódott, hogy Spencer a probléma elméleti oldalából indult ki, bár jelentős tényanyagra támaszkodva, Bismarck pedig a gyakorlati politikus szemszögéből és a gyakorlati politika igényeiből, hanem az angol és a német viszonyok, az angol és a német társadalmi fejlődés sajátosságaiból is.

A német állami szociálpolitika 100 évét tárgyaló, átfogó és rendkívül részletes mű a 19. századi német szociálpolitika sajátosságait más európai országokkal, különösen Angliával összehasonlítva, három tényezőben látta.³⁶

Egyrészt Németországnak az ipari fejlődésbe való késői bekapcsolódásában és az ipari munkásság ezzel összefüggő sajátos kialakulásában. A késés Angliához viszonyítva csaknem 100, Belgiumhoz, Franciaországhoz viszonyítva 50 évre tehető, amit az is bizonyít, hogy a legfontosabb ipari te-

rületek, például a Ruhr-vidék ipari fellendülése jórészt angol, francia, belga közreműködéssel, külföldi szakemberekkel, angol, francia és belga tőkével ment végbe. A késői, de rendkívül hirtelenül és óriási ütemben megindult iparosodás viszont ugyanilyen módon hatalmas létszámú ipari munkásságot teremtett. Becslések szerint a számuk 1867-ben 2 millió körül mozgott, 1882-ben viszont már 6 millió volt, a századforduló táján pedig mintegy 12 millió.³⁷ A társadalmi struktúra változása, a nagymértékű mobilitás, az urbanizáció folyamata, a szokatlan üzemi környezet és az ehhez való adaptáció nehézségei a szociális problémák olyan tömegét hozták egyszerre felszínre, amelyre más országban szinte nem volt példa, s amelyek megoldásának igénye, szükségessége a német szociálpolitikát sajátos feladatok elé állította.

A német szociálpolitika sajátos helyzetét másrészt abban látták, hogy már igen korán észlelhető volt az a törekvés, hogy a törvényeken, állami intézkedéseken és szociális intézményeken keresztül a szociálpolitikát a társadalmi rendszer eszközeként használják fel. Szinte kezdettől fogva jellemző volt az, hogy a szociális problémák megoldását az államra hárították, az állami beavatkozástól várták. A szociálpolitikának hangsúlyozottan állami szociálpolitikaként való megjelenése német sajátosság, amelynek gyökerei igen messzire vezetnek. Erre a problémára a későbbiekben még visszatérünk.

Az említett mű a német szociálpolitika sajátosságát harmadsorban abban látta, hogy a porosz-német hivatalnoki kar egyes kiemelkedő személyiségei különös érdeklődést tanúsítottak a szociálpolitika iránt.

Elfogadva azt, hogy mindezek a tényezők — bár véleményünk szerint igen különböző mértékben — meghatározták a német szociálpolitika sajátos jellegét, még egy tényezőre feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet. Ez pedig a német munkásmozgalom — minden más ország munkásmozgalmánál erőteljesebb — fejlődése a 19. század végén. Ennek a tényezőnek a jelentőségét éppen az idézett bismarcki példa bizonyítja a legjobban. Magának Bismarcknak a tevékenysége körül is rendkívül nagy a vita, az értékelések gyakran éppen egymással ellentétesek. Véleményünk szerint ez éppen azzal a sajátos társadalmi-történeti szituációval függ össze, amely Bismarckot magát is „megkettőzte”.

Mailáth József Bismarck szociálpolitikájáról szóló könyvében világosan feltárta ezt a kettősséget. „Bismarck két irányban folytatott küzdelmet a szociáldemokrácia ellen. Szigorú megrendszabályozó törvényekkel és szociálpolitikával.”³⁸

Ez a magyarázata annak, hogy ugyanaz a Bismarck, aki a szocialista-ellenes törvényeket megalkotta, a szociálpolitika területén jelentős alkotásokat hozott létre. Ezért tulajdonított az egyébként vasszigoráról ismert Bismarck oly nagy jelentőséget a „szociális olajcseppeknek”, azaz a forradalmi mozgalmak leszerelését célzó szociálpolitikai intézkedéseknek. „Egyszer már hozzá kellene fognunk ahhoz, hogy a munkásokat az állammal megbékítsük. A vagyontalanok és kifosztottak osztályának megelégedését igen nagy összeggel sem vesszük meg drágán” — hangsúlyozta Bismarck.³⁹ 1884. május 9-i beszédében, még világosabban fogalmazott, amikor azt mondta, hogy „ily módon nem teszünk egyebet, mint nyilván-

nos alamizsna helyett kissé bővebb és méltóbb segélyt adunk a munkásnak”.⁴⁰

És hogy a célokkal kapcsolatban se maradjanak senkinek kétségei, a nyomaték kedvéért hozzáfűzte: „ezáltal forradalmat előzünk meg, mely 50 év alatt kitörhet, de talán már tíz év alatt is ránk szakadhat”.⁴¹

A Bismarck iránt elfogult Mailáth végül is úgy vélte, hogy „ha Bismarck kudarcot vallott a szocialisták ellen a nyers erő alkalmazásával, sokat tett szociális téren”.⁴² A dolog érdekessége az, hogy Bismarck bukásában az is közrejátszott, hogy a szocialista problémák megoldásában nem akart továbbmenni, s összeütközésbe került emiatt a munkásbarátiságát éppen bizonyítani szándékozó II. Vilmostal.⁴³

Pedig a munkáskérdés rendezése egyre sürgetőbbé vált az uralkodó osztályok számára is, mivel a szocialista-ellenes törvény hatályát vesztesével a munkásmozgalom egy ideig még jobban fellendült. Ezzel is magyarázható, hogy Bismarck után Németország számos kezdeményező lépést tett a probléma felszámolására, amelyek révén az ország a szociálpolitikában nemzetközileg is kiemelkedő szerepet játszott.

A német szociálpolitika egyik sajátosságaként a mind erősebben jelentkező állami jellegű emeltük ki.

Az állami jellegű szociálpolitika kibontakozásához — véleményünk szerint — legelsősorban a monopolkapitalizmusba való átmenet szükségletei és politikai, ideológiai igényei járultak hozzá. Amikor a korábbi ideológia és a valóság közötti diszkrepancia mind nyilvánvalóbbá vált, s a hirdetett egyenlőség helyett a gazdasági, társadalmi egyenlőtlenség fokozódása következett be, a kialakuló új korszak talajáról megkezdődött a szabadversenyos kapitalizmus — vagy a polgári társadalomtudományban szívesen használt kifejezéssel élve a liberalizmus, a liberális viszonyok — kritikája. A kialakult és egyre súlyosbodó feszültségekért, társadalmi problémákért a szabadversenyos korszak viszonyait tették felelőssé. Ugyanakkor — e mellett — szükségessé vált az erősödő munkásmozgalmakkal, a forradalmakkal szemben valamilyen rugalmasabb, a társadalmi rend fenntartására, az osztályharc élességének csökkentésére szolgáló eszköz.

A polgári szociálpolitika lényegét éppen ez a kettős irányultság határozta meg ebben a korszakban. Egyrészt tehát a szabadversenyos korszakkal való szakítás, szembehelyezkedés, másrészt a szocializmussal való — sokkal alapvetőbb — szembenállás. Ezek ellen, ezekkel szemben vélték megfelelő eszköznek a szociálpolitikát. Így a polgári szociálpolitika a szabadversenyos kapitalizmus viszonyainak kritikáján keresztül végül is magára vállalta — idomulva a megváltozott történeti-társadalmi szituációhoz — az osztályharc és a forradalmi mozgalmak fékezését, illetve megakadályozásának a feladatát is. „A szociálpolitika tehát lényegében állásfoglalást jelent az osztályellentétekkel kapcsolatban” — idézte Alfred Ammon véleményét H. Achinger.⁴⁴ Ő maga még világosabban fogalmazta meg ezt a problémát, utalva arra, hogy „a munkáskérdéssel való összefüggésből ered a szociálpolitikának az a szerepe is, hogy az osztályellentéteket tompítsa”.⁴⁵

E feladatok betöltéséhez a polgári szociálpolitika szükségszerűen egyre növekvő mértékben volt kénytelen az állam segítségét igénybe venni. Az állam „éjjeliőr” szerepét védő nézetek ebben a helyzetben talajukat

vesztve háttérbe szorultak, s megerősödtek azok a vélemények, amelyek az államnak a szociális szférába való beavatkozását sürgették.

A német szociálpolitika állami jellege többek között éppen azzal függött össze, hogy az ország egysége már a monopolkapitalizmusba hajló korszakban alakult ki, amihez az iparfejlődés késői beköszöntése és erőltetett üteme, felgyorsulása, valamint az ezzel kapcsolatos társadalmi következmények egész sora járult még hozzá. „Az intervencionizmus abból származik, hogy az olyan érdekkonfliktusokat, melyeket a magánszférán belül már nem lehet elintézni, politikai síkra viszik át” — írta J. Habermas.⁴⁶

Az állam azonban nem egyszerűen csak kiterjesztette vagy erőteljesebben érvényesítette korábbi, már a „liberális” korszakban is meglévő funkcióit, hanem új, alakító jellegű funkciók léptek be ezek mellé. Habermas az előbb említetteken kívül ide sorolta azt a feladatot is, amelyet az államnak a társadalmi struktúra hosszabb távú változásainak elkerülése vagy éppen irányítása érdekében kell ellátnia.⁴⁷

A társadalomalakítás, a tudatos társadalomformálás szándékával történő beavatkozás problémája, amely az ún. „szervezett” vagy irányított kapitalizmus elméleti köntösében jelent meg később, már a szociálpolitika létrejöttének és fejlődésének újabb — különösen a jelenkori polgári társadalmakban nagy szerephez jutott — összetevőjét jelenti.

Az eddigiekben korántsem törekedtünk — nem is törekedhettünk volna — arra, hogy a szociálpolitika keletkezésének, fejlődésének akárcsak valamennyi lényeges tényezőjét is érintsük. Csupán vázolni kívántuk azokat a problémákat, amelyek — természetesen a mindenkori társadalmi-történeti szituációnak megfelelően megváltozott tartalommal és formában — alapvetően befolyásolták és részben mind a mai napig befolyásolják a polgári szociálpolitikát. Így nem térhetünk ki e helyütt számos olyan — egyébként jelentős, a szociálpolitikát befolyásoló — tényezőre sem, mint például a család szerepének és helyzetének megváltozása, amely a szociális problémák egész sorát vetette fel, vagy például az új jövedelemformák következményei stb.

Ugyancsak el kellett tekintenünk most a szociálpolitikával kapcsolatos mai polgári felfogások vizsgálatától, amelyek gyakran a „jóléti állam” vagy „szociális állam”-koncepciók meglehetősen tágan értelmezhető problémakörébe torkollanak.

Szükségesnek tartottuk viszont, hogy a nyugat-európai országok szociálpolitikájától éppen az adott társadalmi-történeti szituáció következtében sok vonatkozásban eltérő magyar polgári szociálpolitika sajátosságait a továbbiakban legalább vázaltszerűen érintsük.

A magyar polgári szociálpolitikai koncepciók változása

A különböző országok szociálpolitikájának kialakulása és fejlődése számos közös vonást mutatott, sok hasonló problémát vetett fel, amelyek kétségtelenül szorosan összefüggtek a polgári viszonyok lényegével. Az előző fejezetben éppen ezekre a szociálpolitikai fejlődésben többé-kevésbé általánosnak mondható tényezőkre igyekeztünk rávilágítani.

Ugyanakkor már ott jeleztük — például a német szociálpolitika sajá-

tosságainak elemzése kapcsán, — hogy az egyes országok szociálpolitikáját nagymértékben befolyásolják az adott ország társadalmi-gazdasági fejlettségével, hagyományaival összefüggő tényezők. A német szociálpolitika rendkívül erőteljes állami jellege éppen azzal magyarázható — többek között —, hogy az ország egységének megteremtése, az ipar fejlődésének megindulása Angliához viszonyítva későn következett be, már a szabadversenyes korszak monopolkapitalizmusba történő átmenete idején. Ez a helyzet, a fáziseltolódásból adódó, felfokozott ütemű iparfejlődés a maga összes társadalmi következményeivel, ennek alapján a polgári ideológia megváltozott felfogása az állam szerepéről és a sajátos hagyományrendszer — mindezek együttesen vezettek ahhoz, hogy az állami jellegű szociálpolitika igénye Németországban jelentkezett a legerősebben.

A magyarországi és általában a közép-kelet-európai fejlődést még nagyobb fáziseltolódás jellemzi, számos ellentmondással és sajátossággal.⁴⁸

Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy vajon tükröződött-e ez a helyzet a magyar szociálpolitikában, és ha igen, akkor hogyan? A kérdés megválaszolásához — ha vázlatosan is — érintenünk kell a magyar polgári szociálpolitika fejlődésének főbb csomópontjait, legfontosabb problémáit.

Kezdetben a magyar polgári szociálpolitikai elképzelések kibontakozására és fejlődésére elsősorban az iparilag fejlettebb országok szociális törvényhozásának, szociálpolitikai tevékenységének és az ott kialakult szociálpolitikai felfogásoknak a hatása nyomta rá a bélyegét. Amíg azonban az első lépéseit tevő magyar szociológiában Spencernek volt a legnagyobb hatása,⁴⁹ addig a szociálpolitikában a közismert angol fejlődés hatásán túl egyre inkább előtérbe került a hozzánk sok szempontból közelebb álló — és ebben az időben a szociálpolitika területén nemzetközileg is éltető — német fejlődés, német szociálpolitika hatása.

A hazai szociálpolitika első képviselői megkísérelték, hogy ezeket a különböző, más társadalmi-történeti talajból fakadt elméleteket valamilyen módon átültessék a korabeli magyar viszonyokra.

A magyar szociálpolitika — különösen korai periódusában és elsősorban a szociális törvényhozást illetően — gyakran meglepő gyorsasággal követte a nálunk jóval fejlettebb ipari országok szociális intézkedéseit. Ugyanakkor azonban, amikor egyes területeken a magyar szociálpolitika alig maradt el az említett országoktól, más területeken viszont még évtizedek múlva sem oldotta meg a legalapvetőbb problémák egész sorát. Hozzájárult mindehhez, hogy a szociálpolitikai intézkedések jó részét a gyakorlatban sohasem valósították meg, vagy azért, mert az érintettek nem is akarták, vagy azért, mert esetenként objektíve lehetetlen is volt következetesen megvalósítani. Így a szociálpolitika vívmányainak elkönyvelt törvények, intézkedések egy része csak papíron volt meg. Ezek az ellentmondások és problémák jól jelzik a magyar szociálpolitika sajátos helyzetét, amely mindenekelőtt az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének elmaradottságával, a társadalmi struktúrában jelentkező feszültségekkel függött össze.

Ez az oka annak is, hogy a nyugat-európai országok, elsősorban Anglia és Németország szociálpolitikáját meghatározó tényezők, problémák Magyarországon többnyire sajátos formában jelentek meg.

A tudományos társadalomalakítás igénye és gondolata például — amely a nyugati szociálpolitika kibontakozásában és fejlődésében maig hatóan is igen fontos szerepet játszott, illetve játszik — nálunk alig volt érzékelhető. Annál erőteljesebben jelentkezett viszont a szociális egység, az osztályok közötti megértés és társadalmi együttműködés gondolata, amely mögött — különösen a Tanácsköztársaság után — a társadalmi forradalmaktól való félelem, a szocializmussal való szembenállás húzódott meg. Az időnként rendkívül veszélyesen kiéleződött társadalmi feszültségek csökkentésére, feloldására irányuló törekvés tehát kezdettől fogva lényeges motívuma volt a magyar szociálpolitikai koncepcióknak.

Ezzel együtt a magyar szociálpolitikában is megjelent az a gondolat, amely a szociális problémák súlyosbodásáért a szabadversenyessé kapitalizmus viszonyait tette felelőssé. Ferenczi Imre szerint a „munkáskérdés tárgyi előfeltételeit”, a szociális nyomort éppen az okozta, hogy a „liberális állam” magára hagyta a munkaerején kívül mással nem rendelkező bérmunkást, s nem teremtette meg azokat az intézményeket, amelyek képesek lettek volna a szabadverseny körülményei közepette megfelelő támogatást nyújtani a gazdaságilag gyengébbeknek. A nyomor tudatosulása pedig szükségszerűen vezetett el a szociális kérdésnek, mint a társadalmilag egyre jelentősebbé váló és mielőbbi megoldást igénylő problémának a kibontakozásához.

Ennek megfelelően fogalmazta meg Ferenczi a szociálpolitika lényegét és céljait is. „A szociálpolitika — írta — ama rendszabályok összessége, amelyek az osztályellentéteket, különösen pedig a modern tőkés és bérmunkás osztály érdekellentéteit az összesség szempontjából kívánatos irányban, tehát a vagyontalanok anyagi, értelmi és erkölcsi színvonalának emelése (szűkebb értelemben vett szociális reform) útján óhajtják befolyásolni.”⁵⁰

Ferenczi hozzátette, hogy éppen a kérdések rendkívüli súlya és a konfliktusok jellege miatt ezt a feladatot mindenképpen csak az állam oldhatja meg. Több helyen is hangsúlyozta, hogy éppen azért szakítani kell a szabadversenyessé korszak államának megmerevedett felfogásával, amely a magántulajdon, a szerződési és személyes szabadság közismert, de már idejét múlt értelmezésével képtelen biztosítani a társadalom rendjét. „A szociálpolitikai irány ama meggyőződés következetes hirdetője, hogy a társadalmi jogrend e nagy intézményei az egyes konkrét viszonyokra való hatásuk szerint változó, közérdekkívánta korlátozásoknak vetendők alá.”⁵¹

Végeredményben itt éppen a társadalmi rendszer egészének védelme érdekében követeli a rugalmasabb eszköznek vélt szociálpolitika fejlesztését. Ez teljesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy könyvének magának is az volt — a sajátmaga által is kinyilvánított — célja, hogy megfelelő biztosítékokat és ellenszert javasoljon a társadalmi rendet fenyegető sztrájkok ellen. A szociálpolitikát tehát elsősorban preventív eszközként tartotta rendkívül fontosnak, figyelmeztetve egyúttal az uralkodó osztályokat arra, hogy felhasználása teljesen értelmetlen, sőt, csaknem lehetetlen, ha a megmozdulások „már az egész állami rend megtámadásává, valóságos forradalommal szélesednek”.⁵²

A Ferenczi által kifejtett gondolatok jellemző módon szinte az egész magyar polgári szociálpolitikai irodalomban nyomónkísérhetők. Balás Ká-

roly például azt hangsúlyozta, hogy nem az államot, az állam rendjét kell „elpusztítani”, mint ahogyan azt — véleménye szerint a „forradalmi szocializmus” kívánja —, hanem éppen ellenkezőleg, a szociálpolitikának kell „örködni és javíthatnia a modern társadalom rendjén és szerkezetén, de megőrizni és fenntartani magát a társadalmat, annak alapintézményeivel együtt”.⁵³

Hilscher Rezső hasonlóképpen abban látta a szociálpolitika lényegét, hogy az a „társadalmi rend keretén belül kívánja kitűzött céljait megvalósítani, míg a szocializmus gyakorlati irányai új társadalmi rend létrejöttéért küzdenek”.⁵⁴

Mailáth József, aki — amint ezt már korábban érintettük — Bismarck és a német szociálpolitika hatása alatt állt, ennek megfelelően vélekedett a szociálpolitika céljáról is. Azt már ő is látta, hogy a nyers erők nem jelenthet tartós megoldást a szocializmus egyre erősödő bázisával szemben, hiszen éppen Bismarck szocialista-ellenes törvényének példája bizonyította ezt a legjobban. Éppen ezért úgy vélte, hogy a bismarcki második út lehet csupán eredményes, bár maga Bismarck ezt az utat nem járta következetesen végig. „A szocializmust — írta Mailáth —, különösen annak kinövését, a szociáldemokráciát csak két úton lehet ellensúlyozni: az egyik a higgadt, okos szociális politika, a másik a mérsékelt állami szocializmus.”⁵⁵

Rendkívül jellemző, hogy később — a Tanácsköztársaság után — már ez a „mérsékelt” jelzős állami szocializmus is túl veszélyesnek látszott, s ezért a fogalmazás a legtöbb szerzőnél kategorikusabbá vált. Heller Farkas, a magyar polgári szociálpolitika egyik vezető alakja például kifejezetten úgy fogta fel a szociálpolitikát, mint amely „egyrészt a liberális gondolatvilágnak, másrészt a szocializmusnak a visszautasításából keletkezett”.⁵⁶

Ugyanakkor Ferenczihez hasonlóan Heller Farkas a szociálpolitikát a szabadverseny korszak kritikájaként is értelmezte, ellentétben Spencerrel, aki néhány évtizeddel korábban még éppen fordítva járt el: a szabadverseny korszak talajáról gyakorolt kritikát a szociális törvényhozás felett.

A szabadverseny korszak kritikája során mind több szó esett az állam szerepének megváltozásáról is, amelynek révén a szociális tevékenység köre, intézményrendszere — ha lassan is —, de Magyarországon is egyre jobban kiépült. Ehhez az uralkodó osztály egyes tagjai is hozzájárultak. Tisza István például a munkásvédelmi törvények képviselőházi tárgyalásakor kifejtette, hogy nem kedveli a nincstelen tömegeket, mert nincs mit veszíteniök, s ez veszedelmes dolog az államra nézve.

Az uralkodó osztály nagy része azonban, ha egyet is értett ezzel, jótékonykodáson, karitatív szervezetek és nyomorenyhítő akciók során kívül többről hallani sem akart. Mégis mind többen akadtak, akik felismerték az államilag szervezett szociálpolitikai tevékenység szükségességét.

Hilscher Rezső rámutatott arra, hogy a szegényügy tulajdonképpen csak felületi kezelést nyújt a már bekövetkezett bajok esetében, míg a szociálpolitika — szerinte — a megelőzés eszközeivel dolgozik, azaz preventív jellegű. „A közjótékonyosság — írta — a társadalomnak karitatív te-

vékenysége a nyomorúsággal szemben. Tökéletes szociálpolitikai berendezettségű államban jótékonyásra szükség nincs.”⁵⁷

Éppen ezért úgy vélte, hogy a szociálpolitikai tevékenység megszervezése, irányítása mindenképpen állami feladat, amely azonban nem zárja ki azt, hogy a különböző részfeladatok megoldásában társadalmi szervezetek, egyesületek is részt vegyenek. „A szociálpolitika legfőbb szerve az állam” — állapította meg, majd felsorolta az általa legfontosabbnak tartott szociálpolitikai tevékenység irányait is. Megkülönböztette az általános politikai, kultúrpolitikai, egészségügy-politikai, népesedéspolitikai, gazdaságpolitikai, és a szűkebb értelemben vett szociálpolitikai irányokat, amelyek — szerinte — az állam legfőbb feladatait is jelentik, majd részletesen elemezte is ezeket a feladatokat.⁵⁸

Bikkal Dénes elsősorban azt hangsúlyozta, hogy az érdekkülönbségek-ből fakadó problémák előbb-utóbb valamiféle beavatkozást igényelnek. Ezért úgy vélte, hogy a szociálpolitika nem más, mint beavatkozás a társadalom belső rendjébe.⁵⁹

A modern állam beavatkozásának konkrét lehetőségeire utalt Balás Károly is. Kiemelte, hogy például a jövedelemelosztás szabályozására az állam egy sor hatékony eszközzel rendelkezik (adó-, árpolitika stb.), csak élnie kell ezekkel az eszközökkel.⁶⁰

A munkásvédelmet és a munkásbiztosítást is állami feladatnak tartotta, de bizonyos szerepet szánt ebben a szakszervezeteknek is. Hogy mi is lett volna ez a szerep, arra jól rávilágít az az elképzelése, hogy ebből a munkából a szakszervezetek a maguk részét ne mint az „osztályharcnak elfogult szervei vegyék ki, hanem mint a nemzeti társadalomnak közérdekű célkitűzésű intézményei”.⁶¹

Valójában tehát arról volt itt szó, hogy a szakszervezeteket ezen a módon integrálják a fennálló társadalmi rendszerbe, s ezáltal csökkentsék „osztályharcos elfogultságát”.

Már az eddig idézett nézetekből is kiderül, hogy a magyar polgári szociálpolitikuskok nagy része szükségesnek tartotta az állam erőteljesebb szociálpolitikai tevékenységét, de ezt elsősorban nem a szociális munka hatékonyságának fokozása, hanem inkább az osztályharc, a munkásmozgalmak megfékezése érdekében hangsúlyozta. Heller Farkas lényegében véve szintén valamiféle „osztályközi politika” érdekében hangsúlyozta az állami beavatkozás növelésének szükségességét, de nála a szociálpolitika racionális megszervezésére irányuló törekvés is világosan érzékelhető. „A szociálpolitika — írta — tervszerű, vagyis intézményszerű orvoslást követel. Nem éri be azzal, hogy egyszerűen a bajbajutott embereknek segít, hanem azokat az okokat kívánja megfelelő társadalmi berendezkedésekkel kiküszöbölni, amelyek a bajok forrásai és a bajbajutottakon is intézményesen törekszik segíteni. A szociálpolitika tehát állami törvényeket követel.”⁶²

Ez a felismerés, amelyet a szociális igazgatás, a szociális tevékenység intézményrendszerének célszerű összehangolásával kapcsolatban mások is hangsúlyoztak, abból is fakadt, hogy az állami beavatkozás egyéb területeken is növekedett, a feladatok rohamosan szaporodtak a szociális tevékenység területén, s ezzel együtt erősödött az igény a megfelelő szervezeti keretek és intézményes formák átgondolt kiépítésére. Ez utóbbiakat

az időnként bekövetkező társadalmi megrázkódtatások, forradalmak is ösztönözték, amelyek valódi mélységükben mutatták meg a társadalmi feszültségeket, ellentmondásokat.

Ilyen tényező volt többek között a századforduló táján és utána az egyre nagyobb méreteket öltő kivándorlás, az I. világháború és az azt követő polgári, illetve szociálista forradalom, a gazdasági válság a maga társadalmi következményeivel.

Már az itt felsorolt tényezők is magukban hordozták azt a lehetőséget, hogy a társadalmi élet különböző oldalait kiragadva a szociápolitikát erkölcsi, gazdasági vagy éppenséggel politikai motívumokkal kapcsolják össze. Ezeket a lehetőségeket a magyar polgári szociápolitika fel is használta, s többnyire az adott társadalmi-történeti szituáció szükségleteinek megfelelően kerültek előtérbe a szociápolitika megalapozásában hol az erkölcsi, hol a gazdasági, hol a politikai motívumok. Néha viszont együttesen is előfordultak.

Rendkívül jellemző például az, hogy a szociápolitika erkölcsi indítékait hangsúlyozó koncepciók éppen olyan elvekből indultak ki, mint a közjó szolgálata, a humánus szempont érvényesítése, a „gyengék”, az „elcsúszott” társadalmi osztályok és csoportok segítése stb. Ezek az elvek ugyanis pontosan akkor jelentkeztek erőteljesebben a szociápolitikai elképzelésekben, amikor kiderült, hogy a polgári társadalom egyáltalán nem ezekre az elvekre épül a gyakorlatban, amikor mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a ma már szinte elképzelhetetlenül nyomorúságos viszonyok között élő munkásosztály nem nyugszik bele helyzetébe, változtatni akar rajta. A munkásosztály minden korábbi mozgalomnál szervezettebb, tudatosabb küzdelmet indított létfeltételei javításáért, amelyben a bérharcok, a munkaidő kérdésében folytatott küzdelmek, a szociális ellátásért, a juttatásokért lezajlott csatározások csupán egyes állomásokat, különböző fokokat jelentettek. E küzdelmek politikai síkra terelődése és fokozódása végül is elkerülhetlenné tette a burzsoázia számára, hogy belássa: a korábbi eszközök már nem elegendők a társadalmi rendszer fenntartására. Szükségessé vált újabb, hatékonyabb elvek, módszerek és eszközök keresése. A magyar viszonyokat illetően jellemző, hogy a Budapesti Magyar Királyi Tudomány Egyetem a következő téma kidolgozására írt ki pályázatot: „Fejtsenek ki a társadalmi rend biztosítékai a sztrájkok ellen.” A már idézett „Sztrájk és szociápolitika” című könyv például éppen ennek a pályázatnak a kapcsán született meg. Mindez érthető, ha csak egy pillantást is vetünk a könyvben közölt sztrájkstatisztikákra, s ha arra gondolunk, hogy a könyv maga végül is már az 1905-ös oroszországi események és azok magyarországi hatása, következményei után jelent meg, amelyek még időszerűbbé tették a problémát.

A szociápolitikai koncepciókban tehát már az is tükröződött, hogy a szabadversenyes kapitalizmus átalakulásával az uralkodó osztály reálisabban gondolkodó tagjai az ellentétek tompítására, rugalmasabb megoldásokra törekedtek. Így a mindenáron nyereségre törő vállalkozó korábban szentesített „korlátlan” szabadságával szemben, ennek ellensúlyozására mind sűrűbben kerültek előtérbe a fennköltebb erkölcsi, érzelmi motívumok.

Hilscher Rezső egyenesen odáig ment, hogy kijelentette: „a szociális

kérdés erkölcsi kérdés és a megoldásra törekvő tevékenység tulajdonképpen erkölcsi funkció”.⁶³

Balás Károly is hangsúlyozta, hogy bár az állam keretében lehet megoldani a szociális kérdéseket, de végeredményben erkölcsi tényezőkön múlik, hogy valójában megtörténik-e az vagy sem. Igaz, hozzátette ehhez még, hogy az sem mindegy, milyen az ország parlamentje.⁶⁴

A társadalmi problémákat erkölcsi problémákra redukáló szociálpolitikai törekvések Magyarországon is megjelentek tehát, de gyengeségük és a társadalom vezető rétegeiben tapasztalt visszhangtalanságuk önmagában is jelezte e felfogás alapvető korlátait. Ezért azután a közjó érdekében folytatandó tevékenységre, az „elesett” osztályok megsegítésére, a humánusra vonatkozó elvek a szociálpolitikának egyre inkább állandósuló, de ugyanakkor fölöttébb általánosan és üresen hangzó jelszavaivá váltak. A magyar polgári szociálpolitika későbbi képviselői ezt érezték is és igyekeztek ezeknek az elveknek a frázisszerűségét enyhíteni. Ez az enyhítés többnyire együttjárt azzal, hogy a megváltozott és viszonylag már fejlettebb szintet tükröző viszonyok következményeinek megfelelően újabb szociálpolitikai elvekből indultak ki, a korábbiakat pedig megkísérelték ezekbe beolvasztani.

Ezt a megváltozott gazdasági-történeti szituációt jellemző módon tükrözte Heller Farkas szociálpolitikai koncepciója. Ő a szociálpolitikát már kifejezetten a gazdaságpolitika részének tekintette. Ebből következően érvelésében igen nagy súlyt helyezett arra, hogy a szociálpolitika létjogosultságát és jelentőségét gazdasági szempontokkal is alátámassza.

Bár a humánus szempont és a gazdasági érdek összeegyeztethetőségéből indult ki, végeredményben a gazdasági szempontot előnyben részesítette. „A szociálpolitikának mindig hajlama van arra — írta —, hogy az erkölcsi szempontot helyezze előtérbe és ezzel könnyen az a látszat keletkezik, mint hogyha a szociálpolitikának ésszerű, tisztán a meggondolásból eredő okai nem volnának.”⁶⁵

Fejtegetéseiben elismerte ugyan az erkölcsi felfogás létjogosultságát, de erőteljesen hangsúlyozta, hogy gyakran összetévesztik a szociálpolitikát az egyszerű humanizmussal. Szerinte azonban „tisztán a humanizmus elvéből nem lehet a szociálpolitikát a maga egészében megérteni, mert ezen az általánosságon erősen túlemelkedett”.⁶⁶

Heller Farkas úgy vélte, hogy a szociálpolitika két vonatkozásában is túlmegy az erkölcsi felfogás által kiemelt humanizmuson. Egyrészt ugyanis preventív jellegű, azaz a bajokat megelőző tevékenységet, másrészt tervszerű, intézményes beavatkozást követel. Hogy ez a gyakorlatban mit jelent, azt Heller Farkas a következőképpen fogalmazta meg: „Így a szociálpolitika annak helyébe, hogy valakinek erkölcsi igénye van valamire, tényleges jogigényeket állít. A munkásbiztosítás terén például jogigényt, perelhető igényt ad a munkásnak betegség, baleset esetére”.⁶⁷

A szociálpolitika ilyen értelmezéséből logikusan adódott azután az a következtetés, hogy maga a gazdasági érdek (tudniillik az uralkodó osztály gazdasági érdeke) is azt kívánja, hogy kisebbek legyenek a társadalmi feszültségek, hogy a munkás munkaerejét ne használják el idő előtt, hogy viszonylag normális létfeltételek közepette élhessen, amelyek révén termelékenysége is nagyobb.

Hasonló gondolatmenettel kapcsolta Martonyi János is a szociálpolitikát a gazdaságpolitikához. Szerinte a kizárólag munkájukból, fizikai munkából élő tömegek különös figyelmet érdemelnek a helyes jövedelemelosztásra való törekvés során, mivel ezek a munkaerő alacsony ára, munkalehetőségek, illetve munkaképesség hiánya folytán még elemi szükségleteiket sem mindig tudják kielégíteni. „Ennek, a közösség iránti kötelességeik teljesítését lehetetlenné tevő és így az állam szempontjából is káros állapotnak a megszüntetését célozza a gazdaságpolitika egyik különleges ága: a szociálpolitika” — írta.⁶⁸

A szociálpolitika legfontosabb feladatainak felsorolása és részletes elemzése kapcsán hangsúlyozta, hogy az életkörülmények javításának, a munkaképesség fenntartásának olyan lényeges feltételeit is figyelembe kell venni, mint a megfelelő táplálkozás, lakás, higiénia stb. Ugyanakkor helyesen mutatott rá arra, hogy „viszont fordítva, az egészségvédelmi rendszabályok betartásához elegendő kereset szükséges”.⁶⁹

A szociálpolitika tehát bizonyos anyagi áldozatot is követel, de a szociális tevékenységre és szervezetekre fordított befektetések végül is megtérülnek, sőt gazdaságilag előnyösek is lehetnek. Heller Farkas ezt a gondolatot egy bizarr fordulattal még a hadsereg érdekeivel is összekapcsolta: „Gazdasági szempontból nem józan a nemzeti munkaerővel való rablógazdálkodás, de állami szempontból sem kárnélküli, sőt igazában nagyon káros. Tulajdonképpen a katonaságnak kellett volna érdeklődnie a szociálpolitika iránt, mert hiszen ütőképes hadsereget nyomorékokkal és elcsenevészdedt emberekkel kiállítani nem lehet.”⁷⁰

A továbbiakban azt próbálta bizonyítani, hogy a szociálpolitika közgazdasági szempontból nézve egyáltalán nem kerékkötője a gazdasági fejlődésnek, nem rontja a versenyképességet. Ez a gondolat már korábban is újra meg újra felmerült, amikor valamely szociális intézkedés kapcsán biztosítani kellett az uralkodó osztályt arról, hogy érdekeit nem fenyegeti veszély. „A magyar szociális teher fejlődését okozó társadalompolitikai jogalkotások előkészítésénél arra törekedtem, hogy a magyar termelés versenyképességéhez fűződő érdekek sérelme nélkül fakasszon a legtöbb szociális előnyt a dolgozó népesség számára” — mondta az 1928. XI. tc. általános indoklásában Vass József miniszter.⁷¹

Heller Farkas szerint viszont a szociális kiadásokra fordított befektetések megtérülését éppen az bizonyítja, hogy a szociálpolitika pontosan a gazdaságilag legfejlettebb országokban érte el a legmagasabb színvonalat. Ezen országok versenyképességének tehát egyáltalán nem ártott.

Az itt említett nézeteket elemezve megállapíthatjuk, hogy a szociálpolitika ilyen értelmezésének előtérbe kerülésében kétségkívül jelentős szerepet játszottak azok a változások, amelyek a polgári társadalom, s ezen belül a magyar társadalom gazdasági szerkezetében, s a társadalmi viszonyok egy sor más területén végbementek.

Ezzel is magyarázható az uralkodó osztály nagy részének megváltozott magatartása a szociálpolitikát illetően, melynek eredményeképpen a 30-as évek második felében a szociálpolitika egyre inkább a társadalmi problémák egyik központi kérdésévé vált. Megélénkült a szociális tevékenység is, és néhány valóban jelentős szociálpolitikai intézkedés látott napvilágot. Jóllehet ezek sem valósulhattak meg maradéktalanul, s a világháború

előtti külső és belső helyzet is sok probléma megoldását akadályozta, a szociálpolitikában mégis szemmel látható változás indult meg.

Mindez természetesen összefüggésben állt az 1929—33. évi válság következményeivel, a gazdasági és politikai tényezők egész sorával.⁷² Ezek közül itt csak az osztályellentétek, az osztályharc további éleződésének tényét emeljük ki, amely a szociálpolitika „politika” jelentőségének fokozódásához és előtérbe kerüléséhez vezetett.

Miután a szociálpolitika erkölcsi-érzelmi, gazdasági indítékai többé-kevésbé láthatóvá váltak, ismét szükségszerűen előtérbe kerültek a politikai szempontok, amelyek a szociálpolitikát tulajdonképpen születése pillanatától kezdve kísérték. „A szociálpolitika tartalma keletkezésénél fogva elsősorban a munkáspolitiká volt”⁷³ — írta Heller Farkas. Ez a megállapítás igen közel áll ahhoz a korábban már említett felfogáshoz, amely a szociálpolitikát a szegénykérdés munkáskérdéssé való átalakulásából, s egyidejű politizálásából származtatta.

Éppen ezért volt már annakidején is furcsa Vass József egykori népjóléti és munkaügyi miniszter kijelentése, amely szerint a „szociálpolitika nem politika, nem munkáskérdés, és különösen nem a munkások vezéreinek a kérdése”.⁷⁴

De egyre többen akadtak olyanok, akik vele ellentétben a szociálpolitikát éppenséggel politikai kérdésnek, sőt, kifejezetten a politika egyik részterületének is tekintették. Hangsúlyozták azt, hogy éppen a politikai érdekek kívánja meg, hogy a szociálpolitikát komolyan vegyék. Emögött azok a társadalmi, politikai feszültségek húzódtak meg, amelyek fokozódását a háború előtti időszak légkörében már semmiképpen sem lehetett figyelmen kívül hagyni.

Ezzel magyarázható az is, hogy mind sűrűbben hangoztatták a „szociális gondolat, szellem” jelenlétének szükségességét a társadalomban, amelyek át kellene hatni a társadalmi élet valamennyi területét. Ennek érdekében nagyobb szerepet szántak a „szociális nevelésnek”, amely hivatott lett volna arra, hogy kialakítsa az egyes emberekben, a hivatalokban, sőt a társadalom egészében a „szociális lelkületet”, a szociális problémák iránti érzékenységet.

Az már más kérdés, hogy a polgári szociálpolitika megvalósítható célokat tűzött-e ki maga elé vagy sem, és hogy a létrehozott szociális intézmények képesek lehettek-e egyáltalán feladataik elvégzésére.

A polgári szociálpolitika eddig felsorakoztatott elveiből lényegében logikusan következett az, hogy a szociálpolitika mely területei bontakoztak ki elsősorban, s hogy ezekhez milyen intézményrendszer kapcsolódott. Emellett természetesen a történeti-társadalmi szituáció nagymértékben befolyásolta, hogy adott esetben milyen szociálpolitikai problémák kerültek előtérbe, és hogy mely intézmények váltak az éppen felvetődött, konkrét célkitűzések és feladatok végrehajtásának legfőbb eszközeivé.

Nagyon jól megfigyelhető ez a polgári szociálpolitika — máig is nyomkísérhető — változásaiban. A magyar szociálpolitika számos lényeges eltérést mutatott a fejlett tőkés országok szociálpolitikájához viszonyítva és útja a szocialista átalakulással meg is szakadt.

A fejlett tőkés országokban a kezdetben főleg az általános szegénygazdagság területén és intézményein belül bontakoztak ki a szociális tevékeny-

ség sajátos formái, majd később a munkáskérdés már említett előretörésével kapcsolatban a munkásvédelem területén, hogy végül is napjainkban a jóléti állam koncepciójának egyik jelentős elemeként a szociálpolitikát az összes társadalmi szempont és érdekek szilárd biztosítékának tekintésük. „A szociálpolitika, amely eredetileg a dolgozó nép viszonyaival foglalkozott, most kiterjeszkedik minden réteg anyagi és általános jólétére” — írta a mai finn szociálpolitikai törekvésekkel kapcsolatban Kauko Sipponen.⁷⁵ Egyúttal hangsúlyozta, hogy Finnország a jóléti állam modelljének tekintett Svédország szomszédja, s az ezzel járó hatásokkal is számolnia kell.

A nyomorenyhítő akcióktól a jóléti állam koncepciójáig vezető út során tehát a polgári szociálpolitika szükségszerűen differenciálódott. Területei és intézményrendszere a társadalmi-gazdasági változások, nem utolsósorban a munkásosztály következetes harcai és a szocialista világrendszer létrejöttének eredményeképpen jelentősen fejlődött.

Ezt a fejlődést elsősorban a legfejlettebb polgári országok szociálpolitikai tevékenységében figyelhetjük meg, de — ha meglehetősen erőteljesen is — a magyar szociálpolitikában is felfedezhetjük. A magyar szociálpolitika erőtlenségét elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy az uralkodó osztály nem volt rákényszerítve 1919 után arra, hogy a szociálpolitika eszközeivel éljen, mivel a nyílt terror és erőszak alkalmazása után ez feleslegesnek látszott. Másrészt tartottak attól is, hogy bármily csekély szociálpolitikai engedményt is tesznek, ez újabb követelésekhez és a munkásmozgalom ismételt előretöréséhez vezethet. A Tanácsköztársaság után ettől a veszélytől rendkívüli mértékben félték.

Amennyiben mégis rákényszerültek bizonyos szociális intézkedések meghozatalára és a szociális tevékenység egyes ágazatainak fejlesztésére, annyiban igyekeztek azokat a maguk helyzetének megerősítésére kihasználni. Ennek megfelelően a szociális tevékenység olyan irányait próbálták létrehozni, amelyek a legkirívóbb társadalmi problémák enyhítését célozták. A törekvések megvalósítása során azonban a szociálpolitika területén dolgozók beleütköztek a magyar társadalom valóságos helyzete és fejlettsége által megszabott korlátokba. Így a ténylegesen kialakult szociális intézmények, a szociálpolitika kibontakozó területei végül is többnyire csak érintették a társadalom legsúlyosabb gondjait, anélkül, hogy lényeges változást eredményeztek volna. A magyar szociálpolitika gyengeségét jelzi, hogy tevékenységi köre elsősorban olyan problémákra korlátozódott, amelyek a társadalom valóban nyomorúságos helyzetben levő széles tömegeit szinte egyáltalán nem érintették.

Jó példa erre a Magyarországon rendkívül nagy létszámú agrárproletariátus problémája. A századforduló táján a földtelen agrárproletárok családtagjaikkal a lakosság 1/3 részét tették ki, s ha ehhez hozzávesszük még a közel 3 milliós félproletár mezőgazdasági réteget, akkor arányukat az összlakosságon belül megközelítőleg 50%-ra tehetjük.⁷⁶ E rétegek súlyos gondjaira, helyzetére mégis csak akkor kezdtek felfigyelni, amikor az egyre tömegesebb kivándorlás, a földmunkás mozgalmak és az aratósztrájkok miatt már nem lehetett tudomást nem venni róla. Ezért akarta Ferenczi Imre felhívni a figyelmet — „a nagy tévedések egész sorozata” miatt hibáztatott vezető körök figyelmét is — arra, hogy Magyar-

országon „nem annyira az ipari, mint inkább a mezőgazdasági munkáskérdés bír a nemzet egész jövőjére nézve rendkívül nagy fontossággal”.⁷⁷

Mindezek ellenére e rétegek szociális problémáinak megoldására alig történt érdemleges intézkedés, ezt a területet Ferenczi a szociálpolitika legelhanyagoltabb részének tartotta.

Ez a probléma tulajdonképpen szintén a sajátos magyar viszonyok következménye volt, amelyek eltértek a nyugat-európai, különösen az angol fejlődéstől.

Balás Károly mutatott rá arra, hogy a munkásvédelmi politika az angol nagyipari viszonyokból indult ki, s jó ideig egyáltalán nem fordított figyelmet a mezőgazdasági munkások problémáira.⁷⁸ Ez részben természetes volt, hiszen Angliában a parasztság szinte teljesen eltűnt. Magyarországon azonban egyáltalán nem ez volt a helyzet, a mezőgazdasági munkások szociális problémáinak elhanyagolása tehát nem volt indokolt. Igaz, Balás Károly szerint a mezőgazdaságban fennálló egészségesebb életviszonyok (!), az alacsonyabb munkabér lehetőségei, valamint a kedvezőnek tartott természetbeni, élelemben kapott fizetés magyarázatot adnak itt a szociálpolitikai tevékenység hiányára, a valóságban azonban ez egyáltalán nem így állt.

Sokkal inkább Rónai Zoltánnak volt igaza, aki rámutatott arra, hogy Magyarországon a „Szociálpolitikát elsősorban a földbirtokos osztály érdekei irányítják”, s hogy ennek az osztálynak a mezőgazdasági munkásághoz való viszonya, az ellene folytatott éles harc döntő tényezője a magyar szociálpolitikának.⁷⁹

A mezőgazdasági proletariátus helyzete egyre rosszabbodott, s ez az ipari munkásokra így nem vonatkozott. Az ipari munkások ugyanis részben külföldről, részben a mezőgazdaságból, az agrárproletariátusból toborzódtak, s így ezeknek a rétegeknek a számára a munkássá válás anyagi és társadalmilag is inkább emelkedést, semmint süllyedést jelentett.⁸⁰ Más kérdés az, hogy helyzetük, életszínvonaluk, munka- és egészségügyi körülményeik a nyugat-európai munkásokéhoz viszonyítva sokkal rosszabbak voltak.⁸¹

Amíg tehát a viszonylag kis számban munkássá váló mezőgazdasági munkások helyzete javult a korábbi állapothoz képest, addig a növekvő számú nincstelen agrárproletariátus körülményei egyre rosszabbodtak.

A szociálpolitikai beavatkozást tehát a munkásosztály legrosszabb helyzetben levő csoportjain kívül főleg ezek a mezőgazdaság területén található és később irodalmi, szociográfiai művek révén megismert, nyomorúságos körülmények között tengődő rétegek igényelték volna a legjobban. Segítség híján viszont — amint erre Rónai Zoltán utalt — a „nyomorúságból elégtelenség lesz és a nép elégedetlensége a kivándorlásba és a munkásmozgalmakban érezteti hatását”.⁸² Azokon a helyeken, ahol a leg súlyosabb volt a helyzet, a mezőgazdasági munkások mozgolódní kezdtek. A földművelő munkások 1891-ben Orosházán és környékén, 1894-ben Hódmezővásárhelyen köröket alakítottak, majd megjelentek a szociáldemokrata párt kongresszusain is. 1896-ban pedig önálló földműves kongresszust tartottak.

Mindez azt jelenti, hogy az a folyamat, amelyet korábban a szegénység, a nyomor politizálódásaként írtunk le, Magyarországon is bekövetkezett,

mégpedig a sajátos magyar viszonyoknak megfelelően kezdetben legerőteljesebben az agrárproletariátus körében.

Az uralkodó osztály eleinte a hagyományos módszerekkel, erőszakkal próbálta az agrármozgalmakat letörni. Betiltották az egyesületeket, a gyűléseket, a lapokat elkobozták, a vezetőket megbüntették, sőt fegyveres erőt is alkalmaztak. A beavatkozásnak számos sebesültje és halottja is volt. A lezajlott események és a szinte állandósuló konfliktusok végül is némi lökést adtak a szociális tevékenység ilyen irányban való kiterjesztéséhez. A problémák azonban igen gyakran jogi síkra terelődtek, s a megoldást is a jogi eszközöktől várták. Martonyi János például a mezőgazdasági munkavállalók jogviszonyait szabályozó 1898. II. tc-t kifejezetten úgy fogta fel, mint amelyet a „forradalmi jellegű alföldi agrármozgalmak lecsendesítése érdekében” hoztak.⁸³

Rónai Zoltán ugyanakkor azt is jelezte, hogy még ebben a szociálpolitikai jellegű intézkedésben is „igen sok a gazdavédelem, de természetszerűen kevés a munkásvédelem”.⁸⁴ De még ezt sem valósították meg általában, mert a végrehajtást a földbirtokosok által választott közigazgatási hivatalnokoknak kellett volna foganatosítaniuk. A mezőgazdasági munkások kiengesztelése érdekében hozott intézkedésnek tartotta Rónai Zoltán az 1900. XVI. és 1902. XIV. tc-t is, amely a mezőgazdasági munkások biztosítása tárgyában született. Ez betegségyezést nem adott, s lényegében véve önkéntességen alapult, aminek következtében az amúgy is nyomorúságos viszonyok között élő földműves munkásság nem vette igénybe ezt a lehetőséget. Még 1906-ban is csak kb. 26 000 tag volt biztosított. Ráadásul a biztosítást az uralkodó osztály érdekeinek biztonságával is összekapcsolták, amennyiben ezúton is igyekeztek elejét venni az aratósztrájkoknak. Azt a munkást ugyanis, akit sztrájkért megbüntettek, kizárták és elveszítette a befizetett díjakat is.⁸⁵

Tulajdonképpen csak a Tanácsköztársaság intézkedései jelentettek komolyabb változást a mezőgazdasági munkavállalók szociális problémáival kapcsolatban, de hatályon kívül helyezésükig a megvalósítás éppen csak elkezdődhetett. (Ez egyébként a Tanácsköztársaság más, rendkívül jelentős szociálpolitikai intézkedései esetében is így volt. A Tanácsköztársaság szociálpolitikájának elemzése és értékelése Petrák Katalin: Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája c. könyvében található.) Az ellenforradalmi rendszer lényegében konzerválta a Tanácsköztársaság előtti helyzetet, bár egyes szociálpolitikai törekvések segítségével nyugtatni igyekezett az említett rétegeket is. Ez utóbbi célt szolgálta a már rengeteget ígérgetett és ezért végül kikerülhetetlen földreform is. A nincstelen, földnélküli agrárproletariátus egy része így némi földhöz jutott, amely ugyan az alapvető problémákat nem oldotta meg, de megélhetési lehetőségeiket valamivel javította. A földreformra jellemző, hogy az a korábbi magyar birtokstruktúrában alig hozott változást. Ennek ellenére az uralkodó osztály egy része, elsősorban persze az érintett földbirtokosok, minden eszközzel akadályozták a végrehajtást.

Jól látható ez abból a memorandumból, amelyet a vármegyei gazdasági egyesületek a földreform törvény végrehajtásáról készítettek. Ez kiemelte, hogy „a földkérdés nyitvahagyása veszedelmes rést kínál az izgatásoknak”, s ezért a rendezés a földbirtokosoknak is érdeke.⁸⁶ Ugyanakkor je-

lezte, hogy a föld tulajdonjogi megszerzésére készpénzfizetés ellenében a vagyontalan munkások többsége képtelen, s ez nagy akadálya a földhöz juttatásnak. A számukra kedvezőbbnek látszó kishaszonbérlet sem jelent megoldást, mert „a kishaszonbérlet sem boldogul termelési eszközök és jószág híján, mert bérszántást és fuvarozást kénytelen igénybe venni, s így e munka hasznának jelentős részét idegennek engedi át”.⁸⁷

De a földreform végrehajtását más eszközökkel is halogatni próbálták. Egy előszállási nincstelen paraszt kérvényéből, amelyet az Országos Földbirtokrendező Bírósághoz írt, kiderült, hogy a mérnöki díjat megfizettették vele, s bár 1921-ben iratott házhelyet, azt még 1924 közepén sem kapta meg.⁸⁸

Egy másik előszállási paraszt kérelme jelzi, hogy esetenként megfélemlítéssel, fenyegetésekkel még az igényléstől is igyekeztek visszatartani a házhelyet vagy szántóföldet iratni akaró parasztokat. „Én mint Szili József, házhelyet iratni nem mertem, mert az apósom 18 éve, hogy szolgálja a zirci apátságot, és aki iratott házhelyet vagy a családja iratott házhelyet, azt elküldték a szolgálathoz.”⁸⁹

A legjellemzőbben a hercegfalvi földreform ügyében tartott kiegészítő helyszíni tárgyalás jegyzőkönyve tükrözte a helyzetet, melyben a tárgyalásvezető meglegedetten állapíthatta meg, hogy a „törvény és rendelkezések ismertetésének megvolt az az eredménye, hogy a kérelmezők igyekeztek megszabadulni attól a hiedelemtől, hogy ez az eljárás földosztás”.⁹⁰

A sajátos magyar viszonyok következtében tehát a szociálpolitika, a rendszeres, intézményes szociális tevékenység éppen azokra a — lakosság csaknem felét kitevő — rétegekre nem terjedt ki, amelyek pedig a leginkább rászorultak volna erre a segítségre. Szerepet játszottak ebben természetesen a politikai erőviszonyok is, a parasztságnak a munkásosztályhoz viszonyított kisebb szervezettsége, olyan tudati tényezők, mint a szegény-parasztság jelentős tömegeiben kialakult fásultság, közöny stb.

A magyar polgári szociálpolitika egyik ellentmondása tehát az volt, hogy bár művelői látták a mezőgazdasági munkások helyzetét, mégsem voltak képesek — elsősorban a földbirtokos osztály ellenállása miatt — a szociális tevékenység, a szociálpolitika hatókörét ezekre a társadalmi rétegekre kiterjeszteni. Ez magyarázható persze részben azzal is, hogy eleve nem is várhattak sok eredményt a szociálpolitikától e területen.

A sajátos magyar helyzet, fejlődés szociálpolitikai tükröződésének jellemzéséül még egy problémakörre utalnánk.

A magyarországi — jelentős fáziseltolódást mutató — iparfejlődés egyik sajátossága, hogy a női és a gyermekmunka aránya a megfelelő angol és általában nyugat-európai helyzethez viszonyítva lényegesen csekélyebb volt. Ez a tény — Berend T. Iván és Ránki György szerint⁹¹ — az „ipari forradalom magyarországi sajátosságaival függ össze”, s okai egyrészt abban keresendők, hogy amíg Angliában a textilipar betanított munkásszükséglete miatt nagy tömegben alkalmaztak női és gyermekmunkát, addig Magyarországon a textilipar a munkásoknak csupán 6⁰/₁₀₀-át foglalkoztatta. Másrészt valószínűleg nem maradt hatástalan a Nyugat-Európában már jóval korábban kialakult, meglehetősen kiterjedt szociális törvényhozás sem. Mindezek következtében Magyarországon a női munka aránya az iparban mintegy 15⁰/₁₀₀ volt a megfelelő angol iparfejlődési szakasz

25—30%-os arányával szemben, s a gyermekmunka aránya is jóval kisebb volt a megfelelő nyugat-európai adatokhoz viszonyítva.

Számunkra a továbbiakban nem maga ez a tény, hanem a belőle levonható szociálpolitikai következtetések a fontosak. Polgári szociálpolitikaisaink egy része ugyanis a női és a gyermekmunka viszonylag csekély arányát az iparban az ország fejlett szociális rendszerének tulajdonította.

A valóság ezzel szemben az volt, hogy a női és gyermekmunka alacsony aránya az iparban éppen az iparfejlődés késői megindulásával, ebből adódóan az iparszerkezet sajátosságaival és a jóval fejlettebb szintet tükröző nyugat-európai szociális törvényhozás és intézményrendszer hatásával függött össze. Ehhez hozzátehetjük még, hogy a mezőgazdaságban viszont — éppen az ország elmaradott jellegéből következően — rendkívül nagy mértékű volt a gyermek és a női munka felhasználása. Rónai Zoltán utalt arra, hogy „az 1900-as népszámlálás szerint kb. 300 000 7—14 éves gyermek dolgozik a magyar mezőgazdaságban”.⁹² Szintén ő mutatott rá arra is, hogy bár gyári munkás 10 éven aluli gyermek nem lehetett, de a tanoncokra nem volt alsó korhatár. Ezért így jelentették be a gyermekmunkásokat. Hasonlóképpen éjjeli munkát is végeztek velük, a tiltó törvény ellenére, amint ezekre a tényekre néhány gyárvizsgálat fényt derített. Az iparfelügyelők maguk is elismerték, hogy egyes helyeken a tiltott gyermekmunkát a „legerélyesebb intézkedésekkel” sem sikerült megakadályozni.⁹³

1921-ben a genfi nemzetközi munkaügyi konferencia a gyermekmunka esetében a mezőgazdaságra is ki akarta terjeszteni a 14 éves korhatárt. Jellemző, hogy Balás Károly ezt a lépést teljesen elhibázottnak tartotta, mert úgy vélte, hogy nem a termés érése fog az iskoláztatás idejéhez alkalmazkodni, s a család sem nélkülözheti a gyerek munkáját. „A tenni való ennél fogva nem a gyermekmunkának az általános eltiltása a mezőgazdasági üzemekben, különösen a kisgazdaságokban, hanem az esetleg előforduló egyes, különösen káros foglalkoztatási módok megakadályozása.”⁹⁴

Ebből világosan látható, hogy a sajátos és nagy mértékű elmaradottságot mutató magyar viszonyok milyen erősen nyomták rá bélyegüket a kibontakozó magyar szociálpolitikára. A polgári szociálpolitika területeinek és intézményeinek kialakulása tehát szorosan összefüggött a konkrét társadalmi-történeti szituációval, még akkor is, ha — polgári jellegénél fogva — nem akart vagy nem is tudott sok esetben az adott társadalmi valóság lényeges tényezőiből kiindulni. Éppen ez az, ami a polgári szociálpolitika korlátait is jelentette, s amely a társadalom lényeges problémáit illető eredménytelenségét is jórészt magyarázza.

Ezért felmerül a kérdés, hogyan értékelték a polgári szociálpolitikát, különös tekintettel arra, hogy gyakran a munkásosztállyal és a társadalom más, „elégedetlenkedő” csoportjaival szemben politikai eszközként használták, és célja részben a forradalmi mozgalmak leszerelése volt. Lenin is utalt arra, hogy a burzsoázia a polgári szociálpolitika révén lényegében a kapitalizmus fenntartása érdekében tesz bizonyos engedményeket, gyakran felemás módon és nem is egészen önszántából. Ezért a valódi társadalmi problémák gyökeres felszámolására természeténél fogva

képtelen. A szociálpolitika ellenzői sokszor hivatkoznak is Lenin és mások ilyen értelmű megjegyzéseire.

Valójában ez a kritika nem általában a szociálpolitika ellen, hanem kifejezetten annak polgári jellege és egyes megnyilvánulási formái ellen irányult. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy Lenin mindezek ellenére szükségszerűnek tartotta a polgári társadalom szociálpolitikai tevékenységét. Sőt! Úgy vélte, hogy éppenséggel annak fejlesztésére kell törekednie, s minél több szociális reformot kényszeríteni ki az uralkodó osztálytól. A munkások sérülésével, betegségével, öregségével, munkanélküliségével kapcsolatban írta, hogy „az említett esetekre szóló munkásbiztosítás olyan reform, amelyet parancsolóan ír elő a kapitalizmus fejlődésének egész menete”.⁹⁵

Ez természetesen korántsem jelentette és nem is jelenthette azt, hogy a munkásosztálynak meg kell elégednie ezekkel a reformokkal. Még a mai polgári szerzők egy része is utal arra, hogy a „szociálpolitikát sok bíráló érte, minthogy lényege a hatások helyesbítése, de nem célozza a struktúrák és alapviszonylatok helyesbítését a hatalom és az ellenőrzés tekintetében”.⁹⁶

A kérdés most már az, hogy jogos volt-e ez a bíráló, s főleg, hogy vonatkoztatható-e a mai polgári társadalmak szociálpolitikájára? A példa, amelyet az idézett finn szerző felhozott, hogy a társadalombiztosítási rendszer, a táppénz stb. adott esetben „az elért fogyasztási szintet biztosítja, de a jövedelem elosztásra nincs kiegyenlítő hatása”⁹⁷, jól mutatja a polgári szociálpolitika eddig elért fejlettségi színvonalát. Ugyanakkor jelzi a továbbra is fennálló problémákat.

Tehát a munkásosztály a tőkés társadalmi rendszer megváltoztatására törekszik ugyan, de természetszerűen nem utasítja el a polgári szociálpolitika által nyújtott lehetőségeket, hiszen ezek nagyrészt éppen a saját harcának, sztrájkjainak, megmozdulásainak az eredményei.

Az eddigiekből is látható, hogy még a szociálpolitika polgári formáját sem szabad sommásan elítélni vagy elutasítani, hanem a munkásosztály érdekeiből kiindulva differenciáltan kell megközelíteni. A polgári szociálpolitika már említett felemássága, kétarcúsága csupán tükröződése annak a lényegéből fakadó kettősségnek, hogy egyidejűleg szolgálja a polgári társadalom fennmaradását és (vagy éppen ezért) részben a munkásosztály és más társadalmi csoportok érdekeit is. E. Heimann szerint a szociálpolitika sajátos jelentősége éppen abban a kettősségben áll, hogy egyrészt idegen test, de egyúttal szerves része is a kapitalista társadalmi rendszernek. „a szociális eszme megvalósítása a kapitalizmusban — a kapitalizmus ellen”.⁹⁸ Így jut el ahhoz a következtetéshez, hogy a szociálpolitika előrenyomulásának arányában egyre inkább visszaszorul a kapitalizmus.

A polgári szociálpolitika elutasításával vagy jelentőségének lekicsinylésével szemben ez persze a másik véglet. Olyan illúzió, amely a szociálpolitika és a polgári társadalom kapcsolatának idealizálásából ered. A polgári szociálpolitika — Heimann kifejezésével élve — valóban „az ellenelv beépítése” a tőkés társadalmi rendszerbe, de általában nem az uralkodó osztály akarata ellenére, még kevésbé az ő érdekei ellen.

Az viszont mindig a konkrét erőviszonyok, a történeti szituáció függvénye, hogy a szociálpolitika végül is milyen szerepet tölt be a különböző

érdekű osztályok, társadalmi csoportok küzdelmei közepette. Így — megfelelő feltételek esetén — a munkásosztály kiaknázhathatja még a polgári szociálpolitikában rejlő lehetőségeket is.

Mindezzel csupán jelezni kívántuk annak a szemléletmódnak az egyoldalúságát, amelynek képviselői a polgári szociálpolitika tényleges korlátai és hibái alapján mindenféle szociálpolitikai törekvést értelmetlennek tartanak. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy ez a szemléletmód volt részben az alapja annak az álláspontnak is, amely szerint a szocialista társadalomban szociálpolitikára semmi szükség nincs.

Ennek a problémának a vizsgálata azonban már átvezet a szociálpolitika és a szocialista társadalmi rendszer viszonyának kérdéséhez.

JEGYZETEK

- ¹ Kulcsár Kálmán: Gazdasági hatékonyság — társadalmi hatékonyság. *Gazdaság*. IV. évf. 3. sz.
- ² Lengyel László: Szociálpolitikánk néhány alapkérdése. *Gazdaság*. V. évf. 1. sz.
- ³ Gál László: Szociálpolitikánk néhány kérdéséről. Szakszervezeti Szemle. 1972/3. sz.
- ⁴ E tanulmány elkészülte után jelent meg a „Társadalmi tervezés és szociológia” c. kötet, amelyben Ferge Zsuzsa: A társadalompolitika fogalmáról írt tanulmányában foglalkozik e kérdésekkel.
- ⁵ H. Achinger: Sozialpolitik als Gesellschaftspolitik. Rohwolt, Hamburg, 1958. 161. old.
- ⁶ H. Achinger: Sozialpolitik und Wissenschaft. Ferdinand Enke, Stuttgart, 1963. 24. old.
- ⁷ H. Achinger: Sozialpolitik als Gesellschaftspolitik. Rohwolt, Hamburg, 1958. 7. old.
- ⁸ M. Weber: Állam, politika, tudomány. KJK. Bp. 1970. 13. old.
- ⁹ M. Howard Wachtel: Kapitalizmus és szegénység Amerikában. Paradoxon vagy ellentmondás? Fordítás. TTI Dokumentáció, 15. old.
- ¹⁰ M. Howard Wachtel: id. mű 16. old.
- ¹¹ Barry Bluestone: Kapitalizmus és szegénység Amerikában. Fordítás. TTI Dokumentáció, 9. old.
- ¹² H. Spencer: Az ember az állammal szemben. Fordítás. TTI Dokumentáció, 108. old.
- ¹³ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Bp. 1972. I. rész 186 és köv. old.
- ¹⁴ H. Spencer: id. mű 109. old.
- ¹⁵ Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, 1971, 68 és köv. oldal, valamint Kulcsár Kálmán: A társadalom és a szociológia, Kossuth Könyvkiadó 1972, 22. és köv. old.
- ¹⁶ H. Spencer: id. mű 6—7. old.
- ¹⁷ J. Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat, Bp. 1971. 710. old.
- ¹⁸ Wörterbuch der Soziologie. (W. Bernsdorf) Ferdinand Enke, Stuttgart, 1969. 1039. old.
- ¹⁹ A. Brusatti—W. Haas—W. Pollak: Geschichte der Sozialpolitik mit Dokumenten. Verlangsanstalt Lentia, Wien—Linz—München, 1962. 63. old.
- ²⁰ Ugyanott.

- ²¹ Wörterbuch der Soziologie. (W. Bernsdorf) Ferdinand Enke, Stuttgart, 1969. 1039. old.
- ²² U. o. 1041. old.
- ²³ Kulcsár Kálmán: A társadalmi tervezés és a szociológia. Társadalmi tervezés és szociológia. Gondolat. Bp. 1973. c. kötetben, 101. old.
- ²⁴ Lásd: Mailáth József: Szociálpolitikai tanulmányai és beszédei. Bp. 1903. 28—29. old.
- ²⁵ A. Brusatti—W. Haas—W. Pollak: Geschichte der Sozialpolitik mit Dokumenten. Verlagsanstalt Lentia, Wien—Linz—München, 1962. 9. old.
- ²⁶ H. Achinger: Sozialpolitik als Gesellschaftspolitik. Rohwolt, Hamburg, 1958. 67. old.
- ²⁷ A. Brusatti—W. Haas—W. Pollak: id. mű 25. old.
- ²⁸ Ugyanott.
- ²⁹ Ugyanott.
- ³⁰ H. Achinger: id. mű 7. old.
- ³¹ H. Achinger: id. mű 61. old.
- ³² J. Habermas: id. mű 174. old.
- ³³ A. Brusatti—W. Haas—W. Pollak: id. mű 9. old.
- ³⁴ J. Habermas: id. mű 210. old.
- ³⁵ Ugyanott.
- ³⁶ F. Syrup—O. Neuloh: Hundert Jahre staatliche Sozialpolitik. 1839—1939. W. Kohlhammer V., Stuttgart, 1957. 49. és köv. old.
- ³⁷ Lásd: F. Syrup—O. Neuloh: id. mű 50. old.
- ³⁸ Mailáth József: Bismarck mint szociálpolitikus. Stephaneum, Bp. 1906. 58. old.
- ³⁹ Idézi: Mailáth József: id. mű 67—68. old.
- ⁴⁰ Idézi: Mailáth József: id. mű 73. old.
- ⁴¹ Idézi: Mailáth József: id. mű 68. old.
- ⁴² Mailáth József: id. mű 62. old.
- ⁴³ Lásd: F. Syrup—O. Neuloh: id. mű 86. old.
- ⁴⁴ Lásd: H. Achinger: id. mű 69. old.
- ⁴⁵ H. Achinger: id. mű 59. old.
- ⁴⁶ J. Habermas: id. mű 205. old.
- ⁴⁷ J. Habermas: id. mű 212. old.
- ⁴⁸ Lásd: Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. KJK. Bp., 1969. és Berend T. Iván—Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth és KJK. Bp. 1972.
- ⁴⁹ Lásd: A szociológia első magyar műhelye. Gondolat, Bp. 1973. I. köt. 31. old.
- ⁵⁰ Ferenczi Imre: Sztrájk és szociálpolitika. Athenaeum, Bp. 1907. 66. old.
- ⁵¹ Ferenczi Imre: id. mű 68. old.
- ⁵² Ferenczi Imre: id. mű 69. old.
- ⁵³ Balás Károly: A szociálpolitika fő kérdései. Pallas, Bp. 1929. 9. old.
- ⁵⁴ Hilscher Rezső: Bevezetés a szociálpolitikába. Szövétnék kiadás. Bp. 1928. 10. old.
- ⁵⁵ Mailáth József: Szociálpolitikai tanulmányai és beszédei. Kilián, Bp. 1903. 8. old.
- ⁵⁶ Heller Farkas: A szociálpolitika alapja és lényege. A mai magyar szociálpolitika c. kötetben. Szerk.: Mártonffy Károly, Bp. 1939. 65. old.
- ⁵⁷ Hilscher Rezső: id. mű 17. old.
- ⁵⁸ Hilscher Rezső: id. mű 11. és köv. old.
- ⁵⁹ Bikkal Dénes: Bevezetés a szociálpolitikába. Athenaeum, Bp. 1941. 4. old.
- ⁶⁰ Balás Károly: id. mű 13. old.
- ⁶¹ Balás Károly: id. mű 24—27. old.
- ⁶² Heller Farkas: id. mű 69. old.

- ⁶³ Hilscher Rezső: id. mű 9. old.
- ⁶⁴ Balás Károly: id. mű 13. old.
- ⁶⁵ Heller Farkas: id. mű 71. old.
- ⁶⁶ Heller Farkas: id. mű 69. old.
- ⁶⁷ Ugyanott.
- ⁶⁸ Martonyi János: A magyar szociális igazgatás félszázados fejlődése. Stephaneum. Bp. 1942. 2. old.
- ⁶⁹ Martonyi János: id. mű 3. old.
- ⁷⁰ Heller Farkas: id. mű 74. old.
- ⁷¹ Idézi: dr. Laczkó István: A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Táncsics, Bp. 1968.
- ⁷² Lásd erről részletesebben: Berend T. Iván—Ránki György: id. mű 199—201. old., illetve Csépanyi Dezső: Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája 1935—39. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972.
- ⁷³ Heller Farkas: id. mű 70. old.
- ⁷⁴ Idézi: dr. Sík Ferenc: A polgári szociálpolitika egyes kérdései. Tankönyvkiadó, Bp. 1968.
- ⁷⁵ Kauko Sipponen: Korszerű népesedési politika. Demográfia. 1972/2. sz. 207. old.
- ⁷⁶ Berend T. Iván—Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth és KJK. Bp. 1972. 87—88. old.
- ⁷⁷ Ferenczi Imre: id. mű 4. old.
- ⁷⁸ Lásd: Balás Károly: id. mű 23. old.
- ⁷⁹ Rónai Zoltán: A magyar szociálpolitika mérlege. Huszadik Század. 1908. évf. 2. félév. 513. old.
- ⁸⁰ Lásd: Katona Imre: Átmeneti bérmunkaformák. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. c. kötetben. Szerk.: Szabó István. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. II. köt. 428. old.
- ⁸¹ Berend T. Iván—Ránki György: id. mű 96—99. old.
- ⁸⁴ Rónai Zoltán: id. mű 517. old.
- ⁸³ Martonyi János: id. mű 4. old.
- ⁸⁴ Rónai Zoltán: id. mű 517. old.
- ⁸⁵ Lásd: Rónai Zoltán: id. mű 518. és köv. old.
- ⁸⁶ Lásd: Iratok az ellenforradalom történetéhez. II. kötet. Szikra, Bp. 1956. 440. old.
- ⁸⁷ U.o. 441. és köv. old.
- ⁸⁸ Lajtos József előszállási nincstelen paraszt kérvénye az OFB-hez. Iratok az ellenforradalom történetéhez. II. kötet. Szikra, Bp. 1956. 427. old.
- ⁸⁹ Szili József előszállási nincstelen paraszt kérelme az OFB-hez. U.a. 425. old.
- ⁹⁰ Jegyzőkönyv a hercegfalvi földreform ügyében tartott kiegészítő helyszíni tárgyalásról. U.a. 430. old.
- ⁹¹ Berend T. Iván—Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth és KJK. Bp. 1972. 92. és köv. old.
- ⁹² Rónai Zoltán: id. mű 517. old.
- ⁹³ Lásd: U.a. 529—530. old.
- ⁹⁴ Lásd: Balás Károly: id. mű 34. old.
- ⁹⁵ Lenin: Művei 17. köt. 466. old.
- ⁹⁶ Kauko Sipponen: id. mű 207. old.
- ⁹⁷ Ugyanott.
- ⁹⁸ Lásd: Erik Boettcher: Sozialpolitik und Sozialreform. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1957. 25. old.

A kultúra, a kulturális tevékenységek rendszere*

I. BEVEZETÉS

Közhely, hogy a társadalom bonyolultabbá válása — a tudományban s eredményeink alkalmazásában érvényesülő munkamegosztás rohamos növekedése — meghatványozza a részismeretek felhalmozódásának sebességét. Ezzel számos ok miatt nem tart lépést az ismeretek közötti összefüggéseknek, a különböző nagyrágrendű „egész”-eknek — éppen mint egésznek, mint részek egyszerű összegéhez képest új, más törvényszerűségekkel rendelkező tárgyakkal — a megismerése. A közismert hasonlatot némileg módosítva: a fák és a rájuk vonatkozó ismeretek ugrászerű szaporodása egyre inkább eltakarja a megismerő és cselekvő ember elől az erdőt. A következmény, az erdőben való eltévedés veszélyének, az elidegenedő „egész” ember fölötti uralmának fokozódása, semmivel sem kevésbé fenyegető, mint az, amely abból ered, hogy az erdőtől nem látjuk a fákat, hogy az egész takarja el előlünk egyes részeit, az ezekkel kapcsolatos problémákat. Mindez világszerte életrehívja azokat az elméleti és gyakorlati törekvéseket (interdiszciplinaritás, tervszerű társadalomirányítás), amelyek az „egész” elméleti megragadására, s ennek segítségével a fölötte való gyakorlati uralom kivívására irányulnak. Míg a kapitalizmusban ennek, az előbbi ismeretelméleti tényezőkön kívül, magában a társadalmi rendszerben, a tulajdonviszonyokban rejlő elvi korlátai is vannak, addig a szocializmusban létrejön a „társadalomegész” fölötti uralom objektív lehetősége, de egyben a kényszerítő szükségessége is.

Az objektíve adott lehetőség egyre teljesebb realizálásának — s tegyük rögtön hozzá, hogy egész további fejlődésünk optimalizációjának — legdöntőbb szubjektív feltétele a szó igazi értelmében *konkrét*, tehát nemcsak az egyest, a különöst, hanem az általánost is, nemcsak a részt, hanem az egészet is számításba venni akaró és képes gondolkodásmód s e mozzanatok harmóniájára törekvő cselekvésmód fejlődése, terjedése. Ennek viszont további előfeltétele az *egész* egyre átfogóbb s mélyebb ismerete, valamint az olyan érdekeltségi rendszer, amely minden szinten a rész és egész lehetőség szerinti maximális összhangjának megvalósítására ösztönöz mindaddig, amíg majd az egyéneken interiorizálódva, belülről

* A tanulmányt — amely a szerző egy készülő nagyobb terjedelmű munkájának része — műhelymunkaként közöljük (szerk.).

vezérlő eszmévé nem válik. Ennek a szubjektív feltételnek a megteremtése tehát olyan feladat, ami szemmel láthatóan meghaladja az elmélet lehetőségeinek határait, de ugyanakkor az *egész* megismerésére irányuló elmélet közreműködése, segítsége nélkül sem oldható meg.

A jelen írás kísérlet az intenzív értelemben vett *egész* megragadására, egy olyan heterogén, bonyolult szerkezetű tárgy esetében, mint amilyen a *kultúra*. A marxista kultúraelmélet a szocialista kultúra struktúráját, fő alkatelemeit, ezek mindenirányú összefüggéseit, kölcsönhatásait, fejlődésének általános törvényszerűségeit ábrázoló modelljének kidolgozásával jelentős segítséget nyújthat, mind a kultúra egyes részterületeit vizsgáló tudományoknak, mind a kultúra fejlesztésére irányuló gyakorlati tevékenységeknek. A marxizmus klasszikusai megalkották ugyan a marxizmus általános kultúraelméletének alapjait, de ma még e tudomány felépítésének csak a kezdetén tartunk. A szocialista kultúra rendszerének feltárása, a helyes, nem prakticista módon értelmezett operacionabilitás követelményeit kielégítő elméleti modelljének megalkotása, olyan hosszabbtávú, interdiszciplináris feladat, amit végső fokon csak a társadalomtudományok különböző ágainak szakembereiből álló kollektíva oldhat meg.

A tanulmány vázlatos jellegét (ami különösen az utolsó három fejezetben jelentkezik) az magyarítja, hogy egy nagyobb terjedelmű munka része — mégpedig a rendelkezésre álló tér korlátozott terjedelmének megfelelően, erősen tömörített része. Az olvasónak feltűnhet továbbá, hogy a kulturális tevékenységek rendszeréből hiányzik az esztétikai-művészi tevékenység. Ennek az az oka, hogy ez az említett munkának egy külön, itt még vázlatosan sem ismertethető fejezetét képezi. Az adott keretek között nincs mód az itt kifejtettektől eltérő álláspontok ismertetésére s bírálatára sem. Ezek közül csak a marxista irodalomban találhatóakra s csak ott s annyiban utalunk, ahol s amennyiben az elkerülhetetlennek mutatkozik.

II. A KULTÚRA FOGALMA

1. Szabadság és kultúra

Kiinduló tételünk — amit a következőkben kísérünk meg konkrétizálni, bizonyítani — az, hogy a kultúra leglényegibb specifikuma, legátfogóbb rendező elve a *szabadság* kategóriája. A szabadságnak igen sokféle konkrét fajtája, megjelenési formája van, amelynek közös lényege nem más, mint a legszélesebb értelemben vett „természet” — a külső természet, az emberi természet és a társadalmi természet — objektív törvényszerűségeinek megismerésén és gyakorlati alkalmazásán alapuló (a maga dialektikus ellentétét, a nem-szabadságot is magában foglaló), történelmileg ellentmondásosan fejlődő emberi-társadalmi uralom a természet e három formája fölött, aminek legmagasabbrendű eredménye a sokoldalúan s harmonikusan kibontakozott egyének közössége a kommunista társadalomban, a „szabadság igazi birodalmában”, amely, mint Marx írja, „minden emberi erőnek mint olyannak, előre adott mértékkel fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi.”¹

¹ MEM. 46/I. 367. o.

A szabadság kategóriájában találjuk meg a kultúra differencia specifikáját legáltalánosabb ellenfogalmával a „természet”-tel szemben, s egyben ez az a kategória, amelyben megszüntetve-fenntartva egyesül a kultúra *ontológiai* és *axiológiai* aspektusa is. A kultúra szférája — mint látni fogjuk — legáltalánosabban éppen a szabadság (és nem-szabadság) szférájaként különbözik a természettől, mint a szabadságon még „innen” levőtől, mint a „szükségszerűség birodalmától”. Ugyanakkor a szabadság mint a legátfogóbb kulturális érték, a *kulturális haladás* legfőbb mértéke. A szabadság különböző mozzanatait, formáit képezik az egyes anyagi és szellemi kulturális tevékenységek területén a tevékenység *szintjének* (értéknagyságának) az adott szférában legfőbb kritériumát is.²

A marxizmus klasszikusai egyértelműen a szabadságban látták a társadalmi embert a természettől, az állatvilágtól leglényegibben megkülönböztető ismérvet s egyben a kulturális haladás legfőbb, átfogó mértékét is. Marx szerint az ember lényegi specifikuma a szabad tevékenység, s mivel „az életveszély minden lény számára abban áll, hogy önmagát elveszíti”, ezért a szabadság hiánya az igazi halálos veszély az ember számára. Az állat „csupán felhasználja a külső természetet — írja Marx felfogásával teljes összhangban Engels —, az ember... uralkodik rajta. És az ember ebben különbözik végső fokon, lényegében a többi állattól, ezt a különbséget pedig ismét a munka idézi elő.”³ Majd másutt: „Az állatvilágból kiváló első emberek minden lényeges dologban éppoly nem-szabadok voltak, mint maguk az állatok; de a kultúrában elért minden előrehaladás egy-egy lépés volt a szabadság felé.”⁴

A következőkben e kiinduló tételünk konkretizálását, a „kultúra”-fogalom határainak a kijelölését kell megkísérelnünk, a szabadság kategóriájának mint magyarázó elvnek a segítségével, a természet, a társadalom és az ember vonatkozásában.

2. Természet és kultúra

A kultúra ellentétes fogalma, a nem-kultúra azonos a természettel, mégpedig e fogalmat abban a legszélesebb értelemben véve, amelyben magában foglalja mind a *külső*, mind a *társadalmi*, mind pedig az *emberi* természetet. Jelenleg azonban a kultúrának a szó szűkebb értelmében vett, a *külső* („első”) természethez való viszonyáról van szó. Ebben az értelemben a természet fogalmán értjük mindazt, ami létezett az ember, a társadalom létrejötte előtt is, ami nem az emberi tevékenység eredményeképpen létezik, ami az emberi tudattól és gyakorlatától függetlenül adott, de ami ugyanakkor történelmileg egyre növekvő ter-

² A kultúra ontológiai és axiológiai aspektusának viszonya, a különböző anyagi és szellemi kulturális javak értéknagyságának s értékelésének problémája egyike a kultúraelmélet legbonyolultabb, s egyben a gyakorlat számára is igen jelentős problémáinak. Erre a kérdésre azonban, az adott keretek között külön nem térhetünk ki.

³ Marx—Engels Válogatott Művek. II. k. 82. o.

⁴ MEM 20. k. 112—113. o.

jedelemben az emberi-társadalmi tevékenység talaját, anyagát, tárgyát, „edényét”, az ember „társadalmi szervesen testét” képezi.

A külső természet és a kultúra viszonyában különös világossággal mutatkozik meg kiinduló tételünk, miszerint a kultúra legátfogóbb specifikuma a szabadság. A külső, a társadalmi embertől elvonatkoztatott, magában vett természetben a vak szükségszerűség uralkodik, nincs olyan lény, amely a felismert és alkalmazott természeti törvényszerűségek alapján képes lenne uralkodni önmagán és környezetén. Az állat nem helyezi magát saját belső természetével és az őt környező külső természettel mint a maga *tárgyaival* szembe, nem uralkodik rajtuk, hanem ellenkezőleg, a benne nem tudatosodott, s ezért rajta uralkodó természet parancsait követi. Kultúráról csak ott beszélhetünk, ahol az eredeti természet egy részében önmaga tudatára ébred, elvileg végtelenül növekvő terjedelemben s mélységben megismeri s gyakorlatilag, valóságosan a maga képére formálja az őt környező természetet; ahol nem mindennek a lelegejéről való állandó újrakezdése megy végbe, hanem a régmúlt tevékenységek egyre halmozódó tapasztalatait s gyakorlati hatalmát tartalmazó, rögzítő objektivációk lépcsőfokain „fölfelé” haladó mozgásról, a természet fölötti uralom növekedéséről, — tehát nemcsak egyetlen, hanem alacsonyabb és magasabb tevékenységi szintről, azaz viszonylagos kulturálatlanságról — is lehet szó. Röviden: a külső természetben nincs szabadság, nincsen tehát kultúra sem; a kultúra ebben a tekintetben nem más, mint a természet munkával átalakított, emberiesülő-társadalmasuló formája, s ennek alapján a társadalmi ember extenzíve és intenzíve elvileg határtalanul növekvő uralma a külső természet fölött. A szabadság legalapvetőbb, szubsztanciális formája, a munka hozta létre eredetileg s termeli állandóan magasabb szinten újra a természet emberi-társadalmi formáját, az anyagi kultúrát mind alanyi, mind pedig tárgyi értelemben (ha az első esetben nem is mentesen a munkamegosztásból és kizsákmányolásból eredő súlyos ellentmondásoktól).

Az anyagi termelés nemcsak a külső és az emberi természet kulturális formájának létrehozója, hanem egyben a társadalom, a történelmileg törvényszerűen váltakozó termelési viszonyok termelője is. Ez átvezet bennünket a társadalom és a kultúra viszonyának kérdéséhez.

3. Társadalom és kultúra

Hogyan oldódik meg az előbb kifejtettek alapján a *kultúra és a társadalom* viszonyának problémája?

A polgári kultúrfilozófiában az egyik uralkodó koncepció a kultúrát a társadalom szellemi szférájára korlátozza, s ezzel mereven s gyakran el-lenségesen szembeállítja a civilizációnak nevezett anyagi kultúrát. A kultúra elméleti kérdéseivel foglalkozó (sajnos, még mindig kis számú) marxista irodalomban viszont találkozhatunk olyan tendenciákkal, amelyek a társadalom és a kultúra fogalmainak azonosítására hajlamosak.⁵

⁵ Így pl. E. Markarjan — aki egyébként a szociális rendszer struktúrája és funkciója alapján érdekes kísérletet tesz a társadalmi viszonyok és a kultúra közötti különbség megragadására — helyenként mégis azonosnak tételezi őket. „Az adott

Fellelhetők irodalmunkban ezzel szemben olyan törekvések is, amelyek a kultúra és társadalom kategóriáinak azonosulását — és az ebből eredő elméleti következményeket — elkerülni kívánva, többféleképpen is megkísérlik különbségüket megragadni. Az egyik elmélet szerint a kultúra minden társadalmi jelenség egyik sajátos oldala, mozzanata. Ezt a felfogást jól példázza a következő meghatározás: „A marxista-leninista filozófiában a kultúrát a társadalmi élettevékenység egyik oldalának tekintik, amely a társadalmi élet minden területén immanens, anélkül, hogy azzal azonosná válna.”⁶ Az ilyen típusú meghatározások közös hibája, hogy formálisak maradnak, hogy nem adják meg a társadalmi élet kulturális és nem-kulturális oldalainak az ismérveit, nem tárják fel azonoságuk és különbségük, egymásba való átmenetük dialektikáját, s főképpen, hogy a kulturális formát *minden* társadalmi jelenség immanens tulajdonságának tartják.

Egy másik — még inkább elterjedt — értelmezés szerint a kultúra fogalma csak a társadalom *szellemi* életének formáit, a tudományokat, a művészeteket, az erkölcsöt, az előbbieket területén folyó alkotótevékenységet, e szellemi javak terjesztésének, elsajátításának intézményesített tevékenységét, a közoktatást, a közművelődést foglalja magában. Ez a felfogás főleg a köznapi és a gyakorlati politikai szóhasználatban jelentkezik, de találkozhatunk olyan teoretikus formájával is, amely kifejezetten elzárkózik az „anyagi kultúra” fogalmának a bevezetése elől, azzal a szerintünk kellően meg nem alapozott indoklással, hogy ebben az esetben a társadalom és a kultúra fogalmai egybeesnének.⁷

A probléma megoldását a társadalom fogalmának tisztázása útján közelíthetjük meg. Mint a természet kategóriájánál, ebben az esetben is meg

fogalom (a kultúra — B. J.) — írja — elsősorban azoknak a minőségileg sajátos elveknek a kifejezésére hivatott, amelyekre az embereknek a külvilághoz és egymáshoz való viszonyai, e viszonyok általános rendszere (tehát a társadalom — B. J.) épülnek.” (*E. Markarjan: A marxista kultúraelmélet alapvonalai*. Kossuth 1971. 66. o.) Egyértelműbben azonosul a társadalom és a kultúra Gutter József felfogásában: „E három kategória (termelőerők, termelési viszonyok, felépítmény — B. J.) egysége képezi a társadalom lényegét, amelynek végtelenül sok megnyilvánulását — kivéve az ember biológiai és fiziológiai szféráját — kultúrának nevezhetjük.” (*Gutter József: Adalékok a marxista filozófia kultúraelméletéhez*. Borsodi Szemle, 1967. 11/2. 20. o.) Itt csak mellesleg jegyezzük meg, hogy az ember fiziológiája — éppen amennyiben a ráirányuló tudatos emberi-társadalmi alakító és „karbantartó” (sport, orvosi stb.) tevékenységek eredménye is — a kultúra egyik sajátos szférájának, a testkultúrának a része, s csak mint vele született adottság, mint eredeti, „első” természet esik kívül a kultúra fogalmán. A társadalmi fejlődés mai fokán az egészség is „természeti anyagból” készült kulturális termék.

⁶ Philosophische Wörterbuch VEB Bibliographisches Institut, Leipzig 1969, Band 2., 629. S.

⁷ Ezt az álláspontot vallja, többek között, a hazai szakirodalomban Bence László „A kultúra meghatározásának problémái” című cikkében (Népművelési Értesítő 1964/4. sz.).

kell különböztetnünk a társadalom fogalmának egy szélesebb s egy szűkebb terjedelmű jelentését.

A társadalom szélesebb értelemben vett fogalma tulajdonképpen a külső természettől különbözteti meg. Beletartozik ebbe a fogalomba mindaz a létező, amit emberi tevékenység hozott létre, akár tudatosan kitűzött céljainak többé-kevésbé adekvát megvalósításaként, akár a tudatos tevékenység nem-szándékolt eredményeként.

Közelebről a társadalom e legszélesebb terjedelmű kategóriája magában foglalja a természeti (fizikai, biológiai, pszichikai) anyagban eltárgyasult társadalmi tevékenységeket, viszonyokat, tehát magukat az egyéneket, és a mesterséges tárgyakat; az osztályok közötti dolgok által közvetített társadalmi viszonyokat, s az intézményeket mint e viszonyok sajátos megjelenési formáit; az egyének közötti informális, interperszonális viszonyokat; mindezek tükröződéseit a társadalmi tudat olyan eszmei objektívációiban, mint a tudományos, a művészi alkotások, az erkölcsi normák, a nyelv stb., végül az összes előbbieket tudatosan vagy öntudatlanul állandóan újratermelő, közvetítő, elsajátító eleven, „folyékony” anyagi és szellemi tevékenységeket is.

A szűkebb értelemben vett társadalom fogalma viszont csak a társadalmi *viszonyok* összességét jelenti. „A társadalom — írja ebben az értelemben Marx — nem egyénekből áll, hanem az összégét fejezi ki azoknak a viszonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással.”⁸ Ilyenek a tulajdon, az osztály, az elosztási stb. viszonyok. Ezeknek a társadalmi viszonyoknak a megkülönböztető sajátossága az olyan társadalmi képződményekhez képest, mint az élő egyének, a mesterséges tárgyak, hogy nincs bennük (ahogy Marx a csereértékről írja) egy atomnyi fizikai, kémiai, biológiai anyag sem, noha ezeknek társadalmiasult, elemberiesített formái (az egyének és a társadalmi dolgok) nélkül nem léteznek, ezek hordozzák, közvetítik őket, hasonlóan ahhoz, ahogyan a csereértéket a használati érték.

A társadalmi viszonyok azonban nemcsak anyagiasult, hanem eszmeiesült formájuktól, a társadalmi tudatban adott tükröképeitől is különböznek, mégpedig abban, hogy a társadalmi viszonyok nem tükröképek, nem pszichikai, eszmei mozgásformában léteznek, hanem sajátos, érzékfeletti társadalmi „anyagot” képeznek, amely az egyéni és társadalmi tudaton kívüli, attól független és elsődlegesként meghatározza a tudatot, a szubjektum teleológikus tevékenységeit.

Hogyan kell ebben a vonatkozásban — a társadalmi viszonyokat illetően — a *társadalmi természet* fogalmát értelmeznünk?

Marx a társadalmi, a „második” természet fogalmán egyrészt az egyén biopszichikai természetében, a mesterséges tárgyakban — tehát a természeti anyagban — eltárgyasult társadalmi viszonyokat, tevékenységeket érti. A társadalmi természet fogalma azonban nem korlátozódik nála az így anyagiasult-természetesült társadalmiság körére.

Annak a történelmi jelentőségű felfedezésnek, amely a marxizmust megkülönbözteti minden előző filozófiától, társadalomelmélettől és minden mai polgári társadalomfelfogástól, az egyik leglényegesebb mozzanata

⁸ MEM 46/I. k. 168. o.

éppen abban áll, hogy a társadalom története egy bizonyos vonatkozásban — a társadalmi-gazdasági alakulatoknak a szubjektum célkitűzéseitől független, objektíve törvényszerű váltakozása, egymásba való átmenete értelmében — természettörténeti folyamatként megy végbe. „Álláspontom... — írja erről Marx — a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti *folyamatként fogja fel*...”⁹

Ennek a marxi tételnek centrális jelentősége van a kultúra elméletét, a kultúra és a társadalom viszonyának helyes értelmezését illetően is. A társadalmi-termelési viszonyok fejlődésének „természettörténeti” jellege éppen annyiban mutatkozik meg, amennyiben az emberi-társadalmi tevékenység tudatos céljaitól függetlenül, ezek nem-szándékolt eredményeként az emberek „háta mögött” jönnek létre, s amennyiben létrejöttük után társadalmi formameghatározásként (s nem elvont „okszági sorok”-ként) determinálnak minden tudatos anyagi-szellemi teleológikus tevékenységet, ezeknek minden mozzanatát, termelő, fogyasztó alanyát, a forgalom szféráját, a tevékenységek produktumát. A spontán létrejött társadalmi viszonyok olyan társadalmi-természeti „anyagot”, adottságot jelentenek, amelyet azután a társadalmi (osztály) szubjektum sajátos teleológikus tevékenységei, a gazdasági, a politikai gyakorlat tárgyává tesz. intézményesít, új, e társadalmi természet által meghatározott kulturális formába (pl. a politikai kultúra olyan formába mint az állam, párt stb.) önt.

A társadalom és a kultúra egymáshoz való viszonyát, pontosabban egymásbanlétüknek sajátosságát tehát első megközelítésben akkor foghatjuk fel helyesen, ha a kultúra szféráját a *formális szabadság* szférájával, vagyis a tudatos, célszerű társadalmi (gazdasági, politikai) tevékenységekkel, s ezek tárgyiasult eredményeivel, az intézményesített társadalmi viszonyokkal azonosítjuk. Nem tekintjük viszont a kultúra szférájába tartozóknak azokat a még tudatosan nem szabályozott, nem intézményesített, nem szervezett társadalmi viszonyokat, tendenciákat, amelyek a tudatos emberi tevékenységek nem szándékolt eredményeként, a tudat „hátramögött” jöttek (s jönnek állandóan) létre, mint pl. egykor a család, a nép. az osztályok, az egymást törvényszerűen váltó társadalmi-gazdasági alakulatok, az egész eddigi történelem mint a teleológikus tevékenységek nem-szándékolt eredménye. A „természettörténeti” folyamat eredményeként kialakult termelési viszonyok nem kulturális alkotások. hanem a *mindenkori kultúra döntő társadalmi-természeti meghatározói*. Ennek következménye, hogy az osztálytársadalmakban a kultúra sem egységes, hanem — ha a kultúra területei szerint eltérő mértékben is — osztályjellegű, ellentmondásos, „kettős kultúra”.

A kultúra körébe kell sorolni viszont a társadalmi viszonyokat mint intézményesített viszonyokat, magukat az intézményeket, az osztályok tudatosan létrehozott gazdasági, politikai, kulturális szervezeteit, az államot, a pártokat, a gazdasági, politikai és kulturális irányító mechanizmusokat stb., amelyek új, kulturális formát adnak a társadalmi természetnek. Ez utóbbi ebben az új formában már maga is a kultúra része.

A társadalom és a kultúra viszonyát tehát nem lehet sem merev határ-

⁹ MEM 23. k. 9. o.

vonalakkal, sem mindenütt s minden korszakban egyformán különböző, állapotszerűen létező szférák, oldalak viszonyának felfogni, hiszen ezek az egymásonkivüliség, az egymásbahatolás, az egymásbanlét, az egymást bonyolultan s egyre inkább áthatás történelmileg ellentmondásos folyamatában vannak. Amennyire lehetetlen éles határt vonni a mesterséges tárgyak természeti anyaga és a munka által létrehozott formája, az emberi egyén vele született adottságai, lehetőségei s ezek kulturált alakja között, annyira nem lehetséges az egyes társadalmi formációkban adott gazdasági, politikai és kulturális viszonyok, folyamatok spontán és tudatosan szabályozott, intézményesített oldalait mereven elválasztani egymástól.

Ez a határ annál is kevésbé éles, mert a társadalmi természetet kulturáló tevékenységeknek és eszközeiknek is megvan a maguk — a kultúrával együtt szünet nélkül újratermelt — „természete”. A kulturális tevékenységek, a létrehozott kulturális objektumok, olyan objektív kölcsönhatásokba lépnek egymással, amelyeknek eredményeit nem lehet minden vonatkozásban előrelátni, és olyan új, korábban nem is sejtett egyéni és társadalmi szükségleteket hívnak életre, amelyek kielégítést követelnek. A kulturális (a technikai, az intézményszerű és az eszmei) objektivációk létrehozásuk után kényszerítő jellegű „természeti” adottságokként hatnak a társadalmi szubjektum technikai, gazdasági, politikai s szellemi-kulturális tevékenységére. Különösen világos ez az új generációk esetében, amelyek számára az a társadalmi környezet, amelybe beleszületnek, akaratuktól, tudatuktól független, objektív „társadalmi-természeti” valóságot jelent, annak ellenére is, hogy az előző generáció tudatos, intézményesítő tevékenysége nyomán jött létre. A kultúra és az emberi-társadalmi természet közötti határok viszonylagossága fejeződik ki a hamis tudattal létrehozott kulturális értékek, mint például az őskori művészetnek a mitologikus-mágikus tudattal létrehozott s elsajátított alkotásai esetében is. Az esztétikai-művészeti kultúra azonban a maga teljességét csak a kultúra tárgyi oldalával adekvát alanyi oldal, az esztétikai tudat, érzék történelmi megjelenése után éri el.

A társadalmi természet és a kultúra viszonya történelmileg változó, ellentmondásos viszony, amelyben az előtörténet folyamán a társadalmi természetnek a kultúra fölötti uralma dominál, s amelynek csak a jövőben igazán kibontakozó fő pozitív tendenciája a társadalmi természet korlátainak visszaszorítása, a természet e formája fölötti uralom megvalósulása. A kezdetek kezdetén minden vonatkozásban a természeti jelleg dominál, a társadalmi természet természeti társadalomként s az egyén e közösség természetes tagjaként létezik. A társadalom — s ezt a társadalom-ontológiának, az aktivizmusnak azzal a koncepciójával szemben kell hangsúlyozni, mely szerint a társadalom az egyének teleológikus tevékenységének az emberré válás tudatos intencióinak terméke — az egyének számára eleve adott, készentalált, azaz ugyanúgy nem az egyének által eredetileg létrehozott feltételként szerepel, mint a külső természet, a munka őseredeti objektív feltétele. „Az őseredeti feltételei a termelésnek... — írja Marx — maguk eredetileg nem lehetnek termeltek — nem lehetnek a termelés eredményei... A termelő úgy találja magát, mint tagját egy családnak, törzsnek, tribusnak... Az élő egyén egyik természeti termelési

feltétele az egy természetadta társadalomhoz, törzshöz stb. való tartozása.”¹⁰

A társadalmi természet és a kultúra viszonyában tehát az előbbi a történelmileg elsődleges, s az előtörténet folyamán végig a meghatározó. A termelőerők fejlődése szüntelenül növeli a külső természet fölötti emberi uralmat, az anyagi termelési kultúra színvonalát, de ezzel együtt jár a társadalmi természet uralmának növekedése az emberen, ami a kapitalizmusban éri el a csúcspontját.

Marx a tőke és a bérmunka mint tulajdonformák létrejöttével kapcsolatban ugyanott továbbviszi azt a gondolatát, amelyet a termelés „őseredeti” feltételeinek „természetadta”, „készenalált” jellegére vonatkozóan az előbb idéztünk tőle. Marx itt egyrészt azt hangsúlyozza, hogy „a munkás a munka objektív feltételeit készen találja mint tőle elválasztottat, mint tőkét, és hogy a tőkés a munkást készen találja mint tulajdonnélkülit”, vagyis, hogy ezek a feltételek „természetiek” a tőkés gazdaság számára, hogy annak előfeltételeként „gazdaságonkívüli” módon keletkeztek; másrészt azt emeli ki, hogy ez társadalmi-történelmi természet, hogy e „tulajdon gazdaságonkívüli keletkezése nem jelent egyebet, mint . . . történelmi keletkezését”. Ezeket a társadalmi-természeti előfeltételeket a tőkés és a proletár többé-kevésbé tudatos tevékenységgel csak újratermeli, egészen addig, amíg ez az újratermelés át nem csap valami újnak (új típusú tulajdonviszonynak) a termelésébe.

A munkának a tőkés termelés előtti „természetadta” megosztását felváltja a termelésnek — az egyszerű kooperáció, a manufaktúra, a nagyipar fokozatainak keresztül — az egyes gyárakon, üzemeken belül létrejött nagyfokú társadalmassulása, a munkamegosztás tervszerű fokozása s megszervezése, vagyis a termelés egy-egy üzemen belüli magas fokú kultúrája. Ez a tőkés üzemen belüli termelési kultúra azonban nemcsak önmagát termeli mindig magasabb fokon újra, hanem az elidegenült társadalmi természetet is, egyrészt a társadalmi termelés válságokhoz vezető anarchiája, másrészt a gyáron belül a munkás dekulturnálódása, részgyegényé, pusztázza „fizikai szubjektummá” változtatása értelmében. Viszont a termelés anarchiája, a konkurrenciaharc formájában adott társadalmi természet meghatározza a termelési kultúra fejlődését, természeti erőként, a pusztulás terhe mellett kényszerítve a tőkést a termelési kultúra extenzív és intenzív fejlesztésére, a gépi berendezések állandó tökéletesítésére, a termelés szüntelen bővítésére. Az ilyen módon hatalmasan tovább növekvő termelőerőknek a rohamosan fokozódó társadalmi jellege egyre élesebb ellentmondásba kerül a tulajdon és az elsajátítás magánjellegével (a termelési kultúra a társadalmi természetként adott tőkés termelési viszonyokkal), arra kényszerítve a burzsoáziát, hogy — amennyire ez a tőkés viszonyokon belül egyáltalában lehetséges — hátrább szorítsa a társadalmi-gazdasági természet korlátait, a politika eszközeivel is igyekezzen kiterjeszteni a tervszerűség, a gazdasági kultúra hatókörét a társadalmi termelés egészére. Azonban a kapitalizmus gazdasági természete kulturálásának megvannak a maga korlátai, és az olyan súlyos belső ellentmondásai, amelyek végső fokon csakis a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével oldhatók meg. Ezzel teremtdődnek meg fokozatosan s el-

¹⁰ MEM 46/I. k. 368—369—371. o.

lentmondásosan a társadalmi természet fölötti — most már elvileg korlátlan — uralom objektív s szubjektív feltételei. „Az embereket körülvevő életfeltételek köre — írja Engels a társadalmi természet kultúrálásának minőségileg új korszakáról, a kommunista társadalomról —, amely idáig uralkodott az embereken, most az emberek uralma és ellenőrzése alá kerül, akik első ízben válnak a természetnek tudatos, valóságos uraivá, mert és amennyiben saját társadalmasításuknak uraivá válnak. Saját társadalmi tevékenységük törvényeit, amelyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként álltak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szakismerettel alkalmazzák s ezzel uralkodnak majd rajtuk. Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig a természet és történelem által rájuk kényszerítettként állt velük szemben, most az ő szabad tettükké válik. Az objektív, idegen hatalmak, amelyek eddig a történelmen uralkodtak, maguknak az embereknek az ellenőrzése alá kerülnek. Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásai is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.”¹¹

A tárgyalás adott fokán csak jelezhetjük, hogy a kultúra fogalmát tovább kell konkretizálni a társadalom olyan fő szféráinak, mint a gazdasági, a politikai, a szellemi tevékenységek, továbbá a társadalmi struktúra, a kultúrát hordozó társadalmi csoportok, osztályok, rétegek szociális meghatározottságai szerint. Így joggal beszélhetünk a termelés, a gazdaság, a politika, a tudományos, a művészeti élet, az erkölcs, a nyelv, valamint a munkásosztály, a parasztság, az értelmiség különböző rétegeinek kultúrájáról is. A gazdasági, politikai és szellemi, valamint a munkás, az értelmiségi stb. kultúrának bonyolult belső struktúrája van, mindegyik sajátos módon magában foglalja a másikat, kölcsönhatásban vannak, átmeneti formák találhatók közöttük. A gazdasági, a politikai kultúra szintje legáltalánosabban szintén a szabadság, vagyis a spontán gazdasági, politikai folyamatok fölötti uralom fokával mérhető, s a szabadság sajátos megnyilvánulási formái képezik a szellemi kultúra egyes területeinek immanens mértékeit is.

4. Az ember és a kultúra

A harmadik alapvető reláció az *ember és a kultúra* viszonya. Ezt a rendkívül kiterjedt problematikát itt még az előbbieknél is csak vázlatosabban érinthetjük.

Mint erről már szó esett, a természetnek — a külső és a társadalmi természet mellett — a harmadik alapvető formája az *emberi természet*, ami elsődleges alakjában magában foglalja mindazokat az adottságokat, ösztönöket, hajlamokat — mint lehetőségeket —, amelyek az emberrel vele születnek.

Az alanyi (az egyéni) kultúra nem más, mint ennek a természetnek a társadalmasulása, a társadalmiság egyéniesülése, mégpedig úgy, hogy az

¹¹ MEM 19. k. 216. o.

egyén az adott társadalmi formáció s az abban elfoglalt (osztály) helyzete által meghatározott módon s mértékben spontánul, valamint a nevelés és önnivelés útján elsajátítja, interiorizálja a társadalmi, anyagi és eszmei objektívációkban felhalmozott kulturális javakat, értékeket, (ismereteket, készségeket, magatartási szabályokat, világnézetet stb.), vagyis a társadalmi tárgyi kultúrát. Az alanyi kultúra történelmi fejlődésének fő pozitív tendenciája az emberi természet emberiesülése, humanizálódása, az emberi lényegi erők, képességek, szükségletek gazdagodása, aminek legfőbb mértéke a *személyiség szabadságának fok*a. Marx szerint az egyén gazdagságának mértéke nem egyéb, mint „a természeti erők — mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői — feletti emberi uralom teljes kifejlődése.”¹² Marx azonban — a ma nálunk elterjedőben levő koncepciókkal ellentétben — ezt az uralmat nem tekintti a mindennapisággal azonosított társadalmiságból kiemelkedő, általában vett „nembeli” egyén uralmának saját „pusztán természeti, partikuláris egyedisége” fölött, hanem azt hangsúlyozza, hogy csak a közösségben válik lehetővé az egyéni szabadság; továbbá Marxnál ez az uralom még tendenciaszerűen sem azonosul az emberi természet legyőzésével, az „önlegyőzéssel”, hanem magában foglalja ennek a természetnek a kibontakoztatását az egyén emberi lényegi erőinek, „az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott”¹³ egyetemességét, a fejlődésnek azt a totalitását, ami az alanyi kultúra legmagasabb formáját, minden emberi lényegi erőnek a maximális s harmonikus kifejlődését öncéllá teszi.

Az egyén mindenoldalú s harmonikus kibontakozása mint öncél azonban csak a kommunizmusban, a „szabadság igazi birodalmában” kezd először közvetlenül realizálódni. Az előtörténet folyamán ennek — súlyos ellentmondások között — túlnyomóan csak a társadalmi előfeltételei halmozódnak fel. Ez ellentmondások közül (amelyeket a társadalom-ontológia figyelmen kívül hagy) a legdőntőbb először is: hogy az egyéni kibontakozás, a „nembeliség”-ben való részesedés csak a mindenkori uralkodó osztályhoz tartozó egyének (a túlnyomó többség rovására élvezett) monopóliuma volt, hogy „a személyes szabadság — mint ezt Marx kiemeli — csakis az uralkodó osztály viszonyai között fejlődött egyének számára létezett, és csak annyiban, amennyiben ennek az osztálynak az egyénei voltak”;¹⁴ másodsor: hogy az adott termelési mód kifejlődésének, kezdetének viszonylag rövid haladó időszakaira korlátozódott; harmadszor: hogy az elidegenedés általánossá válásával elérkezik a dolgok emberek fölötti, az egyéneket — az uralkodó osztályhoz tartozókat is — elszemélytelenítő, eldologiasító, őket bensőleg kiüresítő uralma, amitől csak a haladásért folytatott mindennapi harcban való részvétel s nem a mindennapiság fölé emelkedés óvhatja meg az egyént. „A polgári gazdaságban — és a neki megfelelő termelési korszakban — az emberi benső e teljes kiművelése, mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a

¹² MEM 46/I. k. 367. o.

¹³ Ugyanott.

¹⁴ MEM 3. k. 63. o.

lerombolása pedig, mint az öncélnak egy egészen külsődleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg.”¹⁵ Az egyéni és a társadalmi, az alanyi és a tárgyi kultúra egyenlőtlen fejlődésének átfogó ellentmondása az előtörténet folyamatán végig abban áll, hogy a társadalmi-tárgyi kultúra kibontakozása az egyéni-alanyi kultúra stagnálását, egyoldalúvá, torzzá válását követeli árul, hogy Marx szavaival szólva „az emberi nem képességeinek ez a fejlődése, az emberi egyedek, sőt az emberi osztályok többségének rovására valósult meg”, de miután ugyanakkor ebben az elidegenedettségben létrehozta önmaga meghaladásának társadalmi, anyagi, tárgyi s részben szubjektív, alanyi előfeltételeit, „végül áttöri ezt az antagonizmust, és egybeesik az egyes egyed fejlődésével”. Az egyéni-emberi természet és a kultúra viszonyának dialektikája egyébként fő vonalaiban azonos a társadalmi természet és a kultúra előbb vázolt dialektikus kölcsönviszonyával.

Az alanyi kultúrának a tárgyi kultúra által meghatározott, történelmileg egyre gazdagodó, bonyolultabbá váló struktúrája van, amelynek azonban itt csak a legfőbb körvonalait vázolhatjuk. Az alanyi kultúra mindenekelőtt *testkultúrára* (táplálkozáskultúra, *higiéniá-, sport-, orvosi-egészségügyi kultúra*) és *szellemi kultúrára* osztható fel. Az utóbbin belül meg kell különböztetnünk az *ismereteket*, a *képességeket* (készségeket) és a *szükségleteket*, amelyek között (itt nem tárgyalható) törvényszerű összefüggések vannak. Az *ismereteket* tárgyak szerint a természetre, a társadalomra, az emberre, a világegészre vonatkozóakra, alanyuk és funkciójuk szerint az általános műveltség és a szakműveltség körébe tartozókra oszthatjuk fel. A *képességek* fizikaiak és szellemiek; az utóbbiakhoz tartoznak az érzékelő, a képzelő, az emocionális, a megismerő, az akaró és a cselekvőképesség, amelyeket a nevelés és az önnevelés a társadalmi, tárgyi kultúra megfelelő objektívációinak segítségével, azoknak belsővé, majd ismét külsővé tétele, objektíválása során készségekké fejleszt. Ezen az úton jönnek létre az alanyi „természetes” képességek olyan kulturált formái, mint a vizuális és az auditív kultúra, az érzelmi kultúra, a gondolkodás, az akarás, a magatartás, a cselekvés kultúrája.

Az alanyi kultúra harmadik alapvető komponense, a *szükséglet*, igen nagy szerepet játszik a marxi kultúraelméletben. Marx szerint a legkezdetlegesebb, de már specifikusan emberi szükséglet létrehozása „az első történelmi tett”, a személyiség gazdagsága, szabadsága pedig nem utolsósorban a szükségletek gazdagságában, szegénységében, kiüresedettségében, nemszabadságában pedig (elsősorban a szellemi kultúra javaira való) szükségletnélküliségben mutatkozik meg. A szükségletekhez képest azonban mégis elsődleges a termelés, amely nemcsak tárgyat termel a szükséglet (az alany) számára, hanem szükségletet (alanyt) is a tárgy számára. A szükségletek, anyagiak és szellemiek (s mindkettőnek további fajai vannak); elsődlegesek az anyagiak, amelyeknek megfelelő kielégítettsége nélkül nem termelődnek ki magasabb fokon a szellemi szükségletek sem, ami viszont nem jelenti azt, hogy az anyagi kultúra fejlődése automatikusan szülné a szellemi kultúra magasabb fokait. Az anyagi és szellemi szükségleteket *szintjük* szerint is meg kell különböztetnünk, s e szinteknek minden terü-

¹⁵ Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra 1963. 22. o.

leten megvannak a maguk sajátos mértékei, kritériumai. A szocialista kultúrforradalom egyik fő feladata megszüntetni a dolgozó tömegek örökölt szükségletnélküliségét a magasabb értékű, szellemi kulturális javak területén, s a kulturális szükségleteket egyre magasabb színvonalra emelni. A *szellemi* szükségletek magasabb szinten való tömeges újratermelése a jórészt spontán emelkedő anyagi szükségletekéhez képest mérhetetlenül bonyolultabb olyan hosszútávú feladat, amely nem oldható meg a szellemi kultúra területén, hanem a szocializmus építésének átfogó optimalizációját előfeltételezi.

Összefoglalva: a kultúra és a (külső, a társadalmi és az emberi) természet tehát az ellentétek olyan egymástól elválaszthatatlan egységét képezik, amelyek történelmileg állandóan változó, a társadalmi formációk által átfogóan meghatározott sajátos kapcsolatban vannak egymással, kölcsönösen szülik egymást, átmennek, átcsapnak egymásba. A kultúra — a fogalom legszélesebb értelmében — nem más, mint a külső, az emberi és a társadalmi természet döntően az utóbbi által determinált, de viszonylagosan s formálisan szabad tevékenységgel átalakított formája, amely megszüntetve-fenntartva magában foglalja az átalakított természetet is. E történelmi változás, fejlődés ellentmondásosan, visszaeséseken keresztül érvényesülő, soha le nem záruló fő tendenciája a külső természet fölötti uralom állandó növekedése, a „természeti korlátok visszaszorítása”, amellyel azonban az előtörténet folyamán együtt jár a társadalmi természet uralmának növekedése, az egyéni kibontakozás társadalmi korlátainak erőrehatolása. A szabadság e három alapformája közötti ellentmondás kiéleződése során azonban létrejönnek a társadalmi természet fölötti uralomnak és az egyének mindenoldalú kibontakozásának objektív és szubjektív feltételei is, amelyek már előremutatnak az osztály nélküli társadalom, a kultúra minőségileg új s történelmileg legmagasabb formájának, a „szabadság birodalmának” megvalósulása felé.

III. A KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGEK RENDSZERE

1. A rendszer főbb alapelvei

A kultúra-fogalom tartalmának általános körvonalazása után a kultúra egyes belső szféráit képező tevékenységeket, ezek sajátos struktúrájú rendszerét kell valamivel részletesebben szemügyre vennünk.

A külső, a társadalmi és az emberi természetet átalakító, annak kulturális formáit megteremtő emberi-társadalmi tevékenységeket különböző, de egymással törvényszerűen összefüggő szempontok alapján rendszerezhetjük. A tevékenységek mindenekelőtt különböznek alanyuk, tárgyuk, céljuk elméleti, gyakorlati és társadalmi szintjük, intézményes formájuk, továbbá módszerük, eszközeik, termékeik jellege, létformája stb. tekintetében. E szempontok közül alapvető jelentőségű az adott tevékenységben megvalósuló s a társadalmi forma által meghatározott sajátos alany—tárgy viszony, az, hogy a társadalmi ember milyen *alanyi* lényegi erőivel, képességeivel, a *tárgy* mely oldalait sajátítja el, termeli megváltozott formában újra. „Az ember — írja Marx — a maga mindenoldalú lényegét

mindenoldalúan sajátítja el... az emberi valóság ezért éppoly sokféle, mint amilyen sokfélék az emberi lényegi meghatározások”.¹⁶ Az alanyi lényegi erők *egyéniek* és *társadalmiak*; az *egyéniek* fizikaiak és szellemiek, úm. a testi erő és ügyesség, valamint az érzékelő, képzelő, érző, élvező, gondolkodó, akaró és cselekvőképesség, a *társadalmiak* (Marxnál az ún. „közösségi szervek”) azok az anyagi és szellemi objektívációk, intézmények, amelyekben megtestesül az egyéni lényegi erők egyszerű összegéhez képest — a kooperációból eredően — minőségileg új, magasabb társadalmi (osztály) hatalom, úgy mint a technika, az állam, a tudományok, a művészetek, az erkölcs stb. A *tárgy* kimeríthetetlenül sok oldalal, aspektussal rendelkezik, amelyeknek bizonyos közös vonásait olyan kategóriák jelölik, mint az anyagi-tudati, az egyes-különös-általános, a tér-idő a mozgás-változás-fejlődés-haladás, a szükségszerű-véletlen, tartalom-forma, jelenség-lényeg, természeti-társadalmi stb. A következőkben számunkra a tárgy oldalai közül a jelenség-lényeg (-mélyebb lényeg), és a természeti-társadalmi, valamint ezek variációi (a természeti jelenségek természeti és emberi-társadalmi lényege, valamint a társadalmi jelenségek természeti és társadalmi lényege) lesznek a legfontosabbak.

Az alany lényegi erői és a tárgy oldalai azonosak s különbözőzőek egyszerre, átmennek egymásba s közöttük meghatározott megfelelések vannak: így például a tárgy lényegi, általános oldalát, törvényszerűségeit végső fokon csak a gondolkodás képes megragadni, az érzékelés, az érzelmek, az akarat nem, viszont „az ész tárgya csak az ésszerű”, s nem léteznek számára az objektum érzéki minőségei. A tevékenységek tehát az előbbieket értelmében, abban különböznek egymástól, hogy az alany inkább egyéni, vagy inkább társadalmi, inkább fizikai vagy szellemi, inkább érzéki, érzelmi, vagy gondolati, akarati stb. lényegi erőivel, ezek sajátos struktúrájú szintéziseivel az objektum inkább jelenségi, vagy inkább lényegi, természeti vagy társadalmi stb. oldalait, illetve ez oldalak specifikus szerkezetű komplexumait sajátítja el, ismeri meg, termeli újra, anyagi vagy szellemi egyéni vagy társadalmi szükségletei kielégítése céljából.

A tevékenységeket *szintjük* szempontjából is meg kell különböztetnünk egymástól. A „szint” fogalmának kettős, egy szociológiai s egy axiológiai értelme van. Az első esetben a tevékenység (mindegyik esetben sajátos törvényszerűségek uralma alatt álló) *egyéni*, *csoport* és *össztársadalmi* szintjeit, a tevékenység alanyának közvetlenül egyéni vagy társadalmi voltát jelzi. A tevékenység axiológiai szintje érték nagyságát jelenti, aminek a legáltalánosabb mértéke magában az adott tevékenységben, eredményeiben eltárgyasult, valamint a tevékenység által, egy rajta kívüli cél szolgálatában realizált szabadság. Ezen alapul a tevékenység önértéke és eszközértéke, mely értékformák mindenütt sajátos viszonyban vannak egymással. Csakis a szabadság foglalja magában a tevékenység optimalizációjának összes konkrét előfeltételét, úm. a tárgyról való igaz ismereteket s ezek alkalmazására irányuló érdekeket, a tudományos kutatáshoz s eredményei gyakorlati alkalmazásához szükséges anyagi és szellemi erőket, a tevékenységek helyes (egyéni, csoport vagy társadalmi szinten végbemenő) megtervezését, megszervezését, irányítását, ellenőrzését, mind-

¹⁶ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, Kossuth 1962. 71—72. old.

ezek állandó elemzését, korrekcióját stb. Az egyes tevékenységcsoportok, tevékenységek területén sajátos, egyre konkrétább értékek s mértékek hierarchiája uralkodik, amelyek azonban végső fokon nem mások, mint a szabadság egyes mozzanata, megnyilvánulási formái.

A tevékenységeket alapvetően *gyakorlatiakra és elméletiekre* oszthatjuk. Az elsőkre az jellemző, hogy az ember ezekben a maga tárgyát céljainak megfelelően reálistan, valóságosan megváltoztatja, magához, társadalmi szükségleteihez, érdekeihez idomítja, miközben ő maga, mint a tevékenység alanya is megváltozik. Az *elméleti* tevékenységek viszont csak a tárgy tudati tükörképeit hozzák létre, tárgyakat közvetlenül nem változtatják meg (érzéki megismerés), sőt arra törekszenek, hogy azt a szubjektív tevékenységtől érintetlenül, magábanvalóként hagyják (mint a tudományos megismerés). Így itt csak az alany tudattartalmai változnak, alkalmazkodva a tárgy sajátosságaihoz. Az elméleti és a gyakorlati tevékenységek között olyan történelmileg törvényszerűen alakuló kapcsolatok, átmeneti formák, kölcsönhatások vannak, amelyekben a gyakorlat az elsődleges, a meghatározó.

Tárgyuk szerint a gyakorlati és elméleti tevékenységek alapvetően a *természetre*, a *társadalomra* és az *emberre*, az ezeken belüli mechanikai, fizikai, kémiai, biológiai, pszichikai, logikai, valamint a társadalmi anyagi és társadalmi tudati mozgásformákra, e mozgásformák sajátos szintéziseire irányulhatnak. A tevékenységek és tárgyaik közötti viszony különös formáit képezik azok, amelyekben az adott gyakorlati, vagy elméleti tevékenység önmagát teszi tárgyává (mint pl. a politika területén az állam- és pártpolitika, a tudományról szóló tudomány, az egyén öntudata stb.).

2. A természetre irányuló tevékenységek

A külső természetet teszik tárgyukká a gyakorlati tevékenységek közül a *munka- és természetvédelem*, az elméletiek közül pedig a *természettudományok* és a természetre vonatkozó *köznapi tudat*. Közvetlenül ide tartoznak az ezek között közvetítő tevékenységek, mint a *technikai* (mérnöki) és *ökológiai* tudományok, valamint a *természettudományos oktatás, ismeretterjesztés* és a *szakképzés*.

A gyakorlati viszonyok közül a külső természetet teszi tárgyává a társadalmi ember legalapvetőbb, szubsztanciális, az összes többi végső fokon létrehozó és meghatározó tevékenysége, a *munka*, amely mint az anyagi javak termelése, egyben a termelés objektív és szubjektív feltételeinek, az ezeket átfogó, meghatározó társadalmi formáknak mindig magasabb fokon végbemenő újratermelése, tehát a történelemnek a mindennapokban s döntően a néptömegek, az anyagi termelés folytatói által való termelése is.

Az anyagi termelés, a természet és a társadalom kölcsönviszonyának, a kettő közötti anyagcserének a természet kulturálásának és a kultúra természetiesülésének a szférája, „az objektumoknak a szubjektumok által való elsajátítása”, „az objektumok formálása, egy szubjektív célnak való alávetése”, „a szubjektív tevékenység eredményeivé és tartályaiává való átváltoztatása” (Marx). Ebben az anyagcsere-folyamatban történelmileg

egyre inkább a társadalom, a kultúra a meghatározó oldal, ugyanakkor a természetnek, a természeti környezetnek is viszonylagos önállósága, vizsgálható szerepe van. A természet elsődleges a társadalommal szemben, maga az ember természeti, érzéki-tárgyi lény is, a munka által elembe-riesült-társadalmiasult, tudatosult, formálisan szabadabbá vált természeti, biopszichikai anyag; a természeti anyag, a természeti környezet, az aktivizmus felfogásával ellentétben — eleinte döntően és közvetlenül, majd a történelem folyamán a társadalom által mindinkább meghatározva, módosítva —, egész sor vonatkozásban befolyásolja az egyének társadalmi életfolyamatát, az anyagi és szellemi kultúra jellegét, gyorsítja vagy lassítja a kultúra fejlődését. A társadalmi ember és a természet egységére mutat rá Marx, amikor a külső természetet az ember „szervetlen testének” nevezi: „A természet az ember *szervetlen teste*, tudniillik a természet amennyiben maga is nem emberi test. Az ember a természetből él, ez azt jelenti: a természet az ő teste, amellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon. Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a *természet* összefügg önmagával, mert az ember a természet része.”¹⁷

Abból, hogy a természet és a társadalom anyagcseréjében a társadalomnak van döntő, meghatározó szerepe, az következik, hogy a természet és társadalom viszonya történelmileg változó viszony, a természet kulturált formája történelmileg változó forma.” A törzsek vadászkodása által — írja Marx — válik csak egy vidék vadászterületté; a földművelés által tételezik csak a földet, a talajt az egyén testének meghosszabbításaként.”¹⁸ Marx szellemét félreértik, eltorzítják azok, akik úgy magyarázzák, hogy tagadja a munka, a használati érték társadalmi-történelmi jellegét. Valójában Marx a társadalomra való vonatkozásában véve még a természetet is történelminek tekintette. Attól függően, hogy milyen a társadalom termelési módja, milyen fejlettek a termelőerők, a munkamegosztás, változik, fejlődik a természetnek mint a társadalom anyagi és ennek alapján szellemi „szervetlen testének” összetétele: még egy s ugyanaz a természeti környezet is más a gyűjtögető, a vadász, a földműves, a kézműves, a nagyipar számára, a természet különböző anyagai, szférái közül mások és mások, újabbak és újabbak emelkednek ki mint a társadalom anyagi és szellemi kultúrája (a termelő fogyasztás és a természethez való elméleti viszonyok) számára a legfontosabbak, legnagyobb jelentőségűek.

Marx megkülönbözteti a természet *anyagi és szellemi* szervetlen társadalmi testként való létezését: a „növények, állatok, kövek, levegő, fény stb. — írja — *elméletileg* az emberi tudat egy részét alkotják, részint mint a természettudomány tárgyai, részint mint a művészet tárgyai — *szellemi* szervetlen természete, szellemi létfenntartási eszközei, amelyeket az élvezet, az emésztéshez előbb el kell készítenie —, ugyanígy *gyakorlatilag* is az emberi élet, az emberi tevékenység egy részét alkotják.”¹⁹

A természetet mint társadalmiasuló, a kultúrába behatoló (az embertől

¹⁷ Marx: Gazdasági-filozófiai *kéziratok*. Kossuth, 1962. 49. o.

¹⁸ Uo. (Az én kiemeléseim — B. J.)

¹⁹ MEM 46/I. 372. oldal

való idegensége, elidegenedése fokozatos leküzdésén át) egyre szervezettebbé váló „szervetlen testet” éppen e „szervesülés” formái és fokai alapján mindenkor három részre oszthatjuk fel: az első a munka által reálisan, anyagilag átalakított természet, a második a megismert, de még át nem alakított természet s végül a még nem ismert, a „magábanvaló” (mikro- és makro) természet. A munka folyamatában a társadalmi ember lényege eltárgyasul, reálisan, *valóságosan* bekerül a természeti anyagba, ez utóbbi viszont társadalmasul — emberiesül, emberi, társadalmi szükségletek, mértékek által meghatározott új formát ölt, amelyben érzéketlenül ki is fejeződik, meg is jelenik az ember számára a természeti anyag munka által nyert emberi-társadalmi lényege. „A munka tárgya ezért — írja Marx — az ember nembeli²⁰ életének tárgyiasulása: amikor magát nemcsak — mint a tudatban — intellektuálisan, hanem dolgozva-tevékenyen, valóban megkettőzi és ennél fogva önmagát egy általa teremtett világban szemléli.”²¹ Mindez azt jelenti, hogy nemcsak az embernek van természeti lényege (domináns társadalmi lényegének alapjaként), hanem — s ez kiemelkedő jelentőségű az esztétika módszertana számára is —, a *természetnek is van emberi-társadalmi lényege* (természeti lényegével sajátos egységet alkotva).

Az egyes társadalmi formációkban konkrétan adott emberi-társadalmi lényeg, az *osztályok közvetítésével* egyéniesülő társadalmi viszonyok, mindez történelmi kategória, amely a „számunkra-valóságában” véve szintén történelmileg változó természettel — mint a társadalmi ember „szervetlen testével” — ez utóbbiban eltárgyasulva, minden formációban, minden osztályon belül, olyan sajátosan különböző társadalmi tartalmú, formájú, funkciójú, jelentésű mesterséges tárgyakat, osztályalapon különböző tárgyi környezetet, *tárgyi kultúrát* (Marx kifejezésével élve „tárgyi-embert”) alkot, amelynek ugyanúgy a társadalmiság képezi a szubsztanciáját, mint az élő-eleven emberi egyéneknek. Az anyagi termelés így olyan tevékenységként jelenik meg, amely egyidejűleg termeli újra a tárgyi és az alanyi embert, valamint — „nem tudva, de téve” — az ezeket történelmileg meghatározó társadalmi-gazdasági formákat. A természetátalakító tevékenység, a munka naturális mozzanataiba, objektív és szubjektív feltételeibe behatoló társadalmi formameghatározottság olyan, minden társadalmi-gazdasági alakulatban sajátos, történelmileg konkrét és megismételhetetlen objektum-szubjektum szerkezeteket, viszonyokat alakít ki, amelye-

²⁰ A „nembeliség” Marxnál nem olyan kategória, amely a „tisztán emberi”, szellemi erők komplexumaként, tudományként, művészetként, erkölcsként szembenállna az anyagi-társadalmi feltételek által korlátozott „mindennapisággal”. Teljesen ellenkezőleg, Marx már e korai művében is félreérthetetlenül hangsúlyozza, hogy a legmindennapibb tevékenység, „a közönséges anyagi ipar” által létrehozott tárgyakban „az ember tárgyiasult *lényegi* erői állanak előttünk”, hogy e tárgyak „az emberi *lényegi erők* nyitott könyvét” képezik, s hogy az a tudomány, amely „előkelően elvonatkoztat” az e „könyvben” relevánssá váló emberi lényegtől, amely ez utóbbi „az ember elvont-általános lényegére”, a tudományra, művészetre, erkölcsre korlátozza, „nem válhatik valóságos, tartalmas és *reális* tudománnyá”. (Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. I. k. 74. o.)

²¹ Uo. 50. o.

ket nem lehet megérteni s helyesen magyarázni, ha a munkát s termékeit egyszerű naturális mozzanataikra redukáljuk.

A munka az egész kultúra szubsztanciális alapja, forrása. Mint a külső természet kulturális formájának, az anyagi javaknak, használati értékeknek a termelése, az *anyagi-tárgyi kultúra* megteremtője. A termelési viszonyoknak mint társadalmi természetnek az állandó spontán újratermelésével végső fokon meghatározza a politikai, jogi, tudományos, művészi stb. kultúrát. A munka és technikai bázisa fejlődéséből eredő szükségletek közvetlenül is hatnak a szellemi kultúrára, amennyiben a természet-tudományok fejlődésének leghatalmasabb ösztönzőjét képezik. A munka az *alanyi kultúra* alapja is. Az előtörténet ellentmondásaihoz tartozik, hogy a kultúra egész hatalmas épületét hordozó munka folytatói részsedtek a legkevésbé az anyagi és szellemi kultúra értékeiből, hogy a kizsákmányolásból, a fizikai és szellemi munka szétválásából következően, a munka az egyéni kibontakozás, kulturálódás korlátjaként szerepelt. A munka technikai-műszaki bázisának fejlettségén alapuló kvalifikációs szükségletei, fizikai nehézségének foka, alkotó mozzanatainak megléte vagy hiánya, meghatározzák a munkásszemélyiség kulturális fejlődését magában a munkában s (a gazdasági tényezőkkel szoros összefüggésben) a munkán kívül, a szabad idő tartamán s tartalmán keresztül is. Így a munkáskultúra fejlődésének legalapvetőbb meghatározója a technikai-műszaki fejlődésben rejlik.

A társadalmi emberre vonatkoztatott természet előbb vázolt három szférája között történelmileg változó viszony van, amelynek fő tendenciája a társadalom és a természet közötti anyagcsere egyre *egyetemesebbé* válása, a gyakorlatilag átalakított és az elméletileg megismert természet — az anyagi és szellemi kultúra — határainak mindenirányú állandó kiterjedése, s ezzel egyidejűleg a magábanvaló természet korlátainak elvileg soha le nem záruló visszaszorulása, ami egyben a társadalom természet fölötti uralmának — a szabadság ez alapvető formájának — állandó növekedését, az anyagi kultúra társadalmi szintjén s tárgyi oldalában végbemenő haladását is jelenti.

A társadalmi munka egyetemessé válásával, természet fölötti uralmának növekedésével azonban együtt jár a részlegessé válás tendenciája, magának a munkának ágazatok, szakmák szerinti, a munka eredeti tárgyának, a természetnek, mozgásformák szerinti, valamint alanyának, a munkásnak a fizikai és szellemi, a rutinszerű készség és alkotóképességek szerinti olyan fokozódó megosztása, a fizikai munkás részgyénné, egyszerű „fizikai szubjektummá”, a gép alkotórészévé válása, mely megosztottság csak a munkástól kisajátított munkatermékben integrálódik. A tőkés formát öltött anyagi termelés, a társadalom természet fölötti uralmának növelésével párhuzamosan, növeli a társadalmi természet uralmát az ember fölött, a tőkeformát öltött, eldologiasodott, holt munka uralmát az eleven munka, a munkás fölött. Ezen az elidegenedésen belül azonban fokozatosan felhalmozódnak megszüntetésének objektív és szubjektív, technikai és társadalmi feltételei is. A tudományos-technikai haladás már a jelenben is megmutató tendenciája olyan jövő felé mutat, amelyben a fizikai munka fokozatosan szellemivé, a rutinmunka alkotó-jellegűvé válik, a munkás megszűnik a gép alkatrésze, „kereke-csavarja”

lenni, fokozatosan kikerül a technológiai folyamatból, hogy annak univerzális, szellemi irányítójaként most már ő tegye a gépet a maga sajátos részévé, személyiségének „meghosszabbításává”, immár nemcsak a társadalmi, hanem az egyéni szabadság, azaz a személyiség sokoldalú, harmonikus kibontakozásának közvetlen társadalmi-természeti eszközévé, alapjává is.

A munkatevékenységbe belefoglalódik a köznapi tudatnak egy sajátos, emócionálisan is erősen színezett formája, a *munka tudata*. Tartalmát a tudományossá válás történelmi tendenciáját mutató termelési tapasztalatok, a szakismeretek, a munka technikai, társadalmi feltételei, körülményei által meghatározott jellegének, értelmes vagy értelmetlen voltának tudata, érzete, az ún. munkahelyi közérzet, a munkaerőkölcs, a munkához, a munkatársakhoz, a vezetőkhez való szubjektív értékelő viszony képezi. Ennek a tudatformának a tartalmai — viszonylagos önállóságuk megtartása mellett — együtt változnak a munka fentebb vázolt társadalmi-történelmi változásaival.

A munka a *termelési kultúra* legfontosabb eleme. A termelési kultúrának azonban a munkán kívül egy egész sor olyan alkateleme van, mint a *műszaki*, a *vezetési*, a *humán*, a *politikai*, az *erkölcsi*, a *szociális-egészségügyi*, az *esztétikai* kultúra, amelyek (amellett, hogy belül is igen sokrétűek) a vállalat intézményes keretei között bonyolult struktúrában egyesülnek. A termelési kultúra, a vele szorosan összefüggő (anyagi) *fogyasztási kultúra* s e kettő között közvetítő *szállítási*, *kereskedelmi kultúra* alkotják együttesen az *anyagi kultúra* szféráját. Az anyagi kultúra e formái mindegyikének megvan a maga sajátos konkrétabb mértékrendszere, (pl. a technikai-műszaki szint, a szakképzettségi szint, a használati érték nagyságának, a fogyasztás szintjének mércéi), amellyel e tevékenységek egészének, alanyi—tárgyi—szervezeti oldalainak kulturális színvonala többé-kevésbé egzaktt módon mérhető.²²

A külső természetire irányul a gyakorlati tevékenységeknek egy különös, túlnyomórészt a termelés egy új aspektusaként adott (csak a termelőerők egy már igen magasan fejlett, de össztársadalmilag még nem ellenőrzött fokán létrejövő) formája, a *természetvédelem*. Mindaddig, amíg a termelőerők a fejlettség alacsonyabb szintjén álltak, míg a földi természet átalakított, az anyagi kultúra körébe bevont része a mainál lényegesen kisebb volt, a természet átalakítása során elegendő volt csak a munka közvetlen tárgyát képező természeti anyag — tehát mindig csak a természet egy-egy kis része — törvényeit, „belső mértékeit” ismerni és figyelembe venni. Azzal párhuzamosan azonban, ahogyan az anyagi termelés mind társadalmibbá, egyetemesebbé, hatalmasabbá — s ezzel az általa létrehozott anyagi kultúra szférája egyre kiterjedtebbé — vált, ahogyan a még át nem alakított természet határai egyre inkább hátrahúzódtak, nőtt egyre rohamosabban azoknak az előre nem látott, nem szándékolt — s ezért túlnyomóan káros — következményeknek a jelentősége, amelyek

²² Az anyagi kultúra struktúráját itt tovább nem részletezhetjük. Az ezen belül is elsődleges termelési kultúra alkatelemeire és szerkezetére vonatkozólag lásd a szerző „A munkáskultúráról” című cikkét, amely a Palócföld 1971/4. számában jelent meg.

a társadalmi ellenőrzés alól kikerülve, rombolták mind a „második”, mind pedig az „első”, az át nem alakított természetet, a társadalmi ember „szerves és szervetlen testét”. A természetvédelem rohamosan fokozódó szükségességét, a természet „fellázadása” (Engels kifejezésével „bosszúja”) hozza létre, a társadalom fölötté gyakorolt olyan uralma ellen, amely nem számol a természetnek mint *egésznek* a belső mértékeivel, a természet és társadalom anyagcseréjének mindenoldalú teljességével, harmonikus fejlődésük követelményeivel. A természet e lázadásában, a természeti környezet védelmének csak nemzetközi összefogással kielégíthető szükségletében, egyben kifejeződik a termelőerők és termelési viszonyok antagonizmusa megszüntetésének, a termelőerők világméretű társadalmasításának, mint a szabadság egy már sok tekintetben megérlelődött magasabb történelmi fokának a szükségszerűsége is.

A természetvédelmi gyakorlattal a közvetlen tevékenységcsere viszonyában áll s szorosan kapcsolatos a természettudományoknak egy fiatal ága, az *ökológia*. Ez különös helyet foglal el a tudományok rendszerében, amennyiben tárgyát nem az embertől, a társadalomtól függetlenül vett, hanem éppen az ezekre vonatkoztatott, a társadalommal anyagcserét folytató természet — azaz a természet mint a társadalom „szervetlen anyagi teste” — képezi. Az ökológia a természetvédelmi gyakorlattal együtt lényegében ennek a „szervetlen testnek” a karbantartását célozza (ugyanúgy, mint az emberi test esetében az orvostudomány), a munka olyan megosztásával, hogy ő maga a diagnózist szolgáltatja, a környezetvédelmi gyakorlat pedig a terápiát valósítja meg. Az ökológia így sajátos átmenet a természettudományok, valamint a technikai, a társadalom- és humántudományok között, amennyiben a természet, az ember és a társadalom közötti kölcsönhatásokat vizsgálva, már annak a kulturális haladásnak az egyik láncszeme, megjelenési formája, amelyben Marx szavai szerint a „természettudomány később éppúgy be fogja maga alá sorolni az emberről szóló tudományt, mint az emberről szóló tudomány a természettudományt”.²³

Az ökológia különböző ágai az átalakított és eredeti természeti környezet különböző szféráin (mint pl. a litoszféra, hidroszféra, atmoszféra, kozmikus szféra, bioszféra stb.) belüli, ezek egymás közötti, valamint az emberi szervezet, az anyagi termelés s e szférák közötti kölcsönhatásokat vizsgálják, olyan módon, hogy felhasználják eközben mind az e szférákat vizsgáló természettudományok, mind az anyagi termelés különböző oldalaival foglalkozó technikai és társadalomtudományok, mind pedig az egyénre irányuló tudományok (pl. orvostudomány) eredményeit.

Az ökológia ágazatai ezzel olyan új, interdiszciplináris kulturális tevékenységi területeket alkotnak — amelyek igazán még csak a jövőben fognak a társadalom és természet magasabb fokú egységének szükségletéből kifejlődni —, mint amilyenek pl. a mérnökökológus, vagy az ökonómia és ökológia egyesüléséből létrejövő új tudományt művelő közgazdász-ökológus, akik egyrészt a gyártási folyamatot már eleve a természeti környezetre való hatásaival együtt tervezik s szervezik meg, másrészt, akik a gazdasági döntésekbe, a gazdaságossági számításokba előre bealkaladják

²³ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok Kossuth, 1962. 73. o.

a természeti környezet esetleges károsodásainak s ezek megelőzésének költségnövelő hatásait is. Közvetlenül különösen nagy szerepet játszik az orvostudomány és az ökológia (ezek különböző ágazatainak, mint pl. az orvos-meteorológia) szintézise, amely lényegében az átalakított s az eredeti külső természetnek az emberi egyén biológiai természetére gyakorolt hatásait vizsgálja, abból a célból, hogy biztosítsa a társadalom állandóan változó szervesen teste és az egyén szerves teste, életműködése közötti megfelelő egyensúlyt.

A természetvédelem szubjektum-objektum elve, közvetlenül nézve, fordítottja az anyagi termelésének: míg abban a szubjektum, a társadalmilag termelő ember alkalmazza magához az objektumot (ez utóbbihoz való alkalmazkodást átmeneti, „eltűnő” mozzanattá téve), addig ebben megfordítva, ő maga alkalmazkodik gyakorlatilag az objektumhoz, a természet-egész követelményeihez, „belső mértékeihez”.

Ez az alapelv a kulturális fejlődés egy olyan magasabb fokának első, kezdeti jele, aminek az esztétika számára is nagy jelentősége van: a szabadság lényegi mozzanata, az uralom, kezdi elveszíteni azt az elnyomó, az uralt objektum immanens fejlődési tendenciáit kibontakozni nem engedő, azokat eltorzító jellegét, ami a szabadság egész előtörténetére jellemző volt, s ami magának az uralkodó szubjektumnak a korlátozott voltából, a kapitalizmusban alapvetően a termelés társadalmi és az elsajátítás egyéni jellegének ellentmondásából ered. A szabadság- az alanyi és a tárgyi kultúra előtörténetét a jövőben majd lezáró- „igazi történetének” (elméletileg az esztétikum szférájában „előlegezett”) alapelve viszont, a szubjektumnak önmaga és objektuma fölötti olyan — az „anyagszerűség” követelményeit minden tevékenység területén érvényesítő — uralma lesz, ami nem elnyomja, hanem elősegíti az objektum (és ezzel a szubjektum) saját természetének, minden oldalának, alkatelemének kibontakozását. A társadalom és a természet vonatkozásában a szabadság fejlődésének ezt a tendenciáját fejezik ki Marxnak azok a szavai, melyek nemcsak a természet elemberiesüléséről, hanem az ember természetessé válásáról is szólnak.

Az elméleti tevékenységek közül túlnyomóan szintén a külső természet teszük tárgyukká az anyagi termelésből eredő, arra épülő, s abba visszatérő *természettudományok*, amelyek elvont törvényszerűségek formájában a természeti jelenségek magábanvaló természeti lényegét tükrözik, tárják fel, fejlődésük folyamán egyre inkább maguk mögött hagyva kiindulópontjukat, a természet emberi érzékek számára adott jelenségvilágát.

A természettudományok a munkában felhalmozódó, s kezdetben mágius-mitológikus burokból fejlődő empirikus termelési tapasztalatokból származnak. A társadalmi munkamegosztás fokozódásával a természet megismerése lassan kiválik a munkából s a rabszolgatartó társadalomban — egyelőre még a filozófia részeként — viszonylag önálló tevékenységgé alakul. A természettudományok előtörténete a kapitalizmusban zárul le, ekkor kezdik rohamosan levetni középkori, vallásos-ideológiai köntösüket, s a nagyipar kifejlődésével indulnak azelőtt elképzelhetetlen gyorsaságú fejlődésnek, ennek a vonzására kezdenek visszatérni az anyagi termelésbe is, hogy ott anyagi erővé, új, hatalmas termelőerővé váljanak. E

téren a termelés tőkés formameghatározottsága forradalmasító erővel, de ellentmondásosan hat: a folyamat egyik oldala, hogy az összes tudományok „a tőke szolgálatának rabjaivá válnak”, de egyben a tőkés termelés tendenciája, „hogy a termelésnek tudományos jelleget adjon”.²⁴ Napjainkban ugrásszerűen felgyorsul, tudományos-technikai forradalom formáját ölti a természettudományok anyagi termelésbe való behatolásának (sőt, a számítógép-technika közvetítésével, a társadalomra irányuló elméleti és gyakorlati tevékenységben, a társadalmi viszonyok termelésében is termelőerővé válik) folyamata.

A természettudomány mint a természet és társadalom között folyó anyagcsere körforgásának elméleti szakasza, mint a természeti szükség-szerűségek, törvények, a természetre vonatkozó igazságok felismerője, a természet fölötti uralom, a szabadság *elméleti* formája, eszköze, amiben létének, lényegének legfőbb értelme rejlik.

Ebből érthető meg az elméleti természettudományok terén érvényesülő szubjektum—objektum viszony sajátossága is: a természetet csak neki engedelmessé lehet legyőzni; s itt az anyagi termelés és a természettudományok között olyan munkamegosztás van, amelyben túlnyomóan ez utóbbinak jut a természeti objektumnak való engedelmesség feladata. Ezt viszont a természettudomány mint szubjektum csak úgy teljesítheti, ha teljesen alárendeli magát az objektumnak, ha saját szubjektív tevékenységével semmiképpen nem érinti, nem változtatja meg azt, ha arra — a csak végtelenül közelíthető célra — törekszik, hogy az objektumot úgy tükrözze vissza, hogy a tükörképben ő maga mint szubjektum semmiképpen ne „látszódjék”, ne érvényesüljön. A természettudomány tendenciaszerűen érvényesülő alapelve tehát a szubjektum megsemmisülése az *objektumban*. (Ennek az elvnek fontos szerepe van az esztétikai szubjektum—objektum viszony sajátosságának megvilágításában.)

A természettudománnyal szoros kapcsolatban van, annak különös eszközeként, a tevékenységek sajátos típusát képező *tudományos kísérlet*, a „gyakorlati absztrakció”; ez átmeneti forma az elmélet és a gyakorlat között, amennyiben a megismerés, a megfigyelés szükségletei, céljai szerint a zavaró körülményektől elvont, mesterségesen alakított feltételek mellett idéz elő természeti folyamatokat, vagyis a munkával ellentétben azért változtatja meg gyakorlatilag az adott természeti jelenség feltételeit, hogy azt mint magában-valót helyesebben ismerhesse meg. A tudományos kísérlet különös alapelve tehát röviden kifejezve az, hogy *a szubjektum a megismerés, mégpedig a természeti lényeg megismerése céljából változtatja meg, idézi elő gyakorlatilag az objektumot*.

A külső természetre irányuló tudományos elméleti és gyakorlati tevékenységek között olyan önálló, intézményesített közvetítő kulturális tevékenységi szférák vannak, mint az elméleti természettudományok alkalmazott formáit képező s azok termelőerővé válását közvetítő *technikai (mérnöki) tudományok*, valamint az ezzel szorosan összefüggő *természettudományos oktatás—ismeretterjesztés—szakképzés* (a nevelés, a kommunikáció egyik sajátos területeként), ami az előbbivel ellentétben nem a termelőerők tárgyi oldalában, a technikában, hanem az alanyiban, a munka-

²⁴ MEM 46/II. k. 163. o.

erőben objektiválódik. Mindezek a tevékenységek sajátos intézményrendszerek keretei között folynak s legmagasabb fokon a gazdaságpolitika, a tudomány- és oktatáspolitika irányítja őket.

Tárgyát tekintve túlnyomóan szintén a külső természetre irányul a köznapi tudat egyik sajátos — többi formájától (a tudományokkal ellentétben) határozottan el nem különülő, azokkal egybefonódó — alakzata, a *természet köznapi tudata*. Tartalmát a természettudományokkal nem hivatásszerűen foglalkozóknak a természetre vonatkozó nézetei, véleményei, ismeretei, illúziói, a köznapi gondolkodásban egyre inkább teret nyerő természettudományos jelleg, tartalmak képezik. A kezdetek-kezdetén mitológikus formában volt adva, ugyanúgy mint a természettudomány csírái s történelmi fejlődése során tartalmaikat az életmód egészével, különösen a munkával, ennek tudatával, valamint a vallással és a természettudománnyal való társadalmilag-történelmileg konkrét viszonyai határozták meg. A fő történelmi tendencia az, hogy a természettudományos ismeretek terjedése (terjesztése) fokozatosan kiszorítja a köznapi tudat e formájából a mitológikus-vallásos elemeket, megszüntetve-fenntartva a természet közvetlen érzéki tapasztalatában adott látszatokat. A természet köznapi tudata közeledik a természettudományokhoz, a természettudományos, a „reál” műveltség a „humán” műveltséghez, de ennek a folyamatnak az ütemét meghatározza társadalmi formája, e tudat hordozóinak a társadalmi struktúrában elfoglalt helye, az anyagi termeléstől való távolsága, osztályérdekei, a haladáshoz való viszonya.

A természettudományos ismeretek terjedésével azonban párhuzamos a természettudományok rohamos előrehaladása a természet egyre mélyülő megismerésében, a természet „rejtett arcának” feltárásában, ami együtt jár a tudományos tükröződés fokozódó elvontságával, matematizálódásával, s következésképpen a természet közvetlen érzéki képétől s az ehhez közelebb eső köznapi tudatától való viszonylagos távolodással.²⁵ Ennek a két ellentétes folyamatnak jelentős szerepe van az esztétikum, a művészet XX. századbeli fejlődésének alakulásában.

3. A társadalomra irányuló tevékenységek

A célszerű természetalakító tevékenység, a munka — mint erről már szó esett — akkor is, ha ennek nincs tudatában, a saját mindenkori társadalmi formáját, a termelési viszonyokat is állandóan újratermeli. „A társadalmi termelési folyamat — írja Marx — az emberi élet anyagi létfeltételeinek termelési folyamata és egzsersmind sajátos történelmi-gaz-

²⁵ Hasonló folyamat végbemegy a „második” természetben is. Azzal párhuzamosan, ahogyan a természettudomány termelőerővé válik, s eltárgyasul a technikai alkotásokban, nő azoknak a mesterséges tárgyaknak a köre, amelyeket használni ugyan tudunk, de amelyeknek a lényegét nem értjük, nem ismerjük. A technikai lényeg és jelenség e távolodása azonban nem végzetserű, nem vezet a technika elidegenedéséhez (mint ezt egyes technicista irányzatok állítják), mert ellensúlyozza a természettudományos-technikai kultúra tömegessé válása, színvonalának emelkedése.

dasági termelési viszonyok közt végbemenő, magukat e termelési viszonyokat és ezzel e folyamat hordozóit, azok anyagi létfeltételeit és kölcsönös viszonyait, vagyis azok meghatározott gazdasági társadalomformáját termelő és újraformáló folyamat.”²⁶ A munka megosztásának, termelékenységének emelkedésével, a többlettermék megjelenésével együtt létrejön annak a lehetősége is, hogy a munkafeltételek és a munka, a termelés és a fogyasztás, az élvezet az egyének más-más, ellentétes érdekű csoportjának, az antagonisztikus osztályoknak jusson.

Az osztálytársadalomban, az egyre bonyolultabb munkamegosztás talaján, az eddigiekhez képest minőségileg más típusú gyakorlati és elméleti tevékenységek bontakoznak ki, azok, amelyek már nem a külső természetre, hanem magára a társadalomra, a társadalmi természetre irányulnak.

A gyakorlati tevékenységek közül idetartozik a *gazdasági, a politikai tevékenység*, az elméletiek közül pedig a *társadalom- és történelemtudományok*, az elméletiek s gyakorlatiak között közvetítő konkrét *közgazdasági és politika-tudományok*, valamint a *társadalom köznapi tudata*.

A *gazdasági tevékenység* fogalmának megvilágítása előfeltételezi a *gazdaság* fogalmának rövid körvonalazását. A szó szűkebb értelmében vett, a tulajdonképpeni gazdaság szférája lényegében azonos az anyagi javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának *társadalmi formájával*, azokkal a történelmileg mindenkor konkrétan adott termelési viszonyokkal, amelyek között az anyagi javak termelésének, fogyasztásának természetes folyamata, mint e társadalmi formáktól *viszonylag* független társadalmi-természeti tartalom megvalósul. A természetes tartalom és a társadalmi-gazdasági forma között dialektikusan ellentmondásos viszony van, mégpedig abban az értelemben, hogy e forma egyszerre magában is foglalja s mint pusztán „hordozóját” ki is zárja magából e tartalmat (s megfordítva, a természetes tartalom a társadalmi formáját). A gazdasági forma kizárja magából a munkát mint konkrét munkát, a munka műszaki, technológiai oldalát, a megtermelt javak használati értékét, a biológiai, pszichológiai szükségleteket, amelyeket e javak kielégítenek, egyáltalában a hús-vér emberi személyiséget, mivel, mint Marx ezt hangsúlyozza, „személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megismerésük, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói.”²⁷ Ugyanakkor a gazdasági forma magában is foglalja e természetes tartalomnak azokat a mozzanatait, amelyek közvetlenebbül rá vonatkoznak, amelyek változásai már őt magát mint társadalmi formát is érintik. Innen van, hogy a politikai gazdaságtan tárgyába már beletartozik pl. a műszaki fejlődés a társadalomra, a *gazdasági formára való vonatkozásában véve*, amennyiben tehát ágazatok szerint különböző mértékben növeli a termelékenységet, csökkenti a szükséges munkaidőt, változtatja a munkamegosztást, s ezzel az emberek között az elosztás tekintetében kialakult viszonyokat (amik azután a maguk részéről visszahatnak a termelőerők fejlődésére). A társadalom anyagi életfolyamata tartalmi és formai oldalának erre az egységére s különbségére mutat rá Marx, amikor a következőket írja: „Bármilyen is a termelés társadalmi

²⁶ Marx: A tőke III. k. Budapest, 1967. 784. o.

²⁷ MEM 23. k. 9. o.

formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalában termelni lehessen, egyesülniök kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözőzeti meg egymástól a társadalom-struktúra különböző gazdasági korszakait.”²⁸

Azok a tényezők, amelyek egyesülnek és az egyesülés sajátos módjai, különbségük ellenére is elválaszthatatlanok egymástól. Az egyszerű, elvont mozzanataiban vett munka, „az emberi élet örök természeti feltétele”, társadalmi-gazdasági formájától elvonatkoztatva, a történelemben valóságosan soha, sehol sem létezett. Ezért problematikus minden olyan társadalomontológia, amelyben a gazdaság azonosul a konkrét munkával s a mindenkor társadalmi formájától elvonatkoztatott munka (és az egyszerű áruforgalom) lesz a társadalmi lét modelljévé. Ebben az esetben ugyanis az a veszély fenyeget, hogy az egyéni teleológia, az egyén tudatos tevékenysége, a „tudva tett” lesz szubsztanciálissá, elsődlegessé. A „tudva és nem tudva tett” történelmi dialektikája nem egyszerűsíthető a munka, mint az egyének tudatos, teleológikus tevékenysége által nem tudva létrehozott „oksági sorokra”, a „történelemre” általában, mert így a történelem kontinuitásában feloldódik diszkontinuitása, elmosódnak a termelési-gazdasági alakulatok történelmileg megismételhetetlen sajátosságai s a társadalomnak az egyének tudatos tevékenységét elsődlegesen meghatározó szerepe. Így — többek között — megmagyarázhatatlanná lesz az objektum—szubjektum viszony visszajára fordulása a termelés egy meghatározott időszakában, az, hogy a tőkeformát öltött eldologiasult társadalmi-gazdasági viszonyok, maguk diktálva a célokat, formálissá teszik az alany teleológikus tételezéseit, objektummá változtatva, eldologiasítva magát a szubjektumot is.

A *gazdasági tevékenység* (a gazdálkodás) mindebből következően nem más, mint a társadalmi termelés, az elosztás, a forgalom, a fogyasztás különböző szinten folyó újratermelésének céltudatos megtervezése, megszervezése, ami egyben az adott társadalmi forma, s az új termelési viszonyok feltételeinek (a szocializmust megelőző formációkban túlnyomóan öntudatlan) termelését is jelenti.

A gazdasági tevékenységnek különböző területei és társadalmi szintjei vannak. Főbb területek szerint az anyagi és a szellemi termelés, szolgáltatás különböző fajtáival úm. az ipari, mezőgazdasági, szállítási, kereskedelmi, az anyagi szolgáltatási, valamint a közigazgatási és a kulturális (kultúrgazdaság) szolgáltatásokkal kapcsolatos gazdasági tevékenységeket kell egymástól megkülönböztetnünk. Szintjük szerint a gazdasági tevékenységek lehetnek mikro- és makroökonómiaiak, közelebből egyéniak, mint a háztartásokban folyók (amelyek az életmód kultúrája gazdasági szférájának egy részét alkotják), csoportszintűek, amelyek a szocialista gazdaság alapegységei, a *vállalatok* intézményes keretei között folynak, s társadalmi szintűek, amelyek egy-egy terület, ágazat (mint a trösztök, iparági központok, gazdasági minisztériumok), illetőleg több vagy minden ágazat koordinálását végzik (mint a bankok, adóhivatalok, OMF, OT). Az alacsonyabb szinteken a gazdasági tevékenység egyes fajtái szorosab-

²⁸ MEM 24. k. 37. o.

ban belefónódnak az adott területen folyó anyagi természetes tevékenységekbe, mint a termelőüzemekben belüli ún. technikai-gazdasági viszonyok, a legmagasabb szinteken viszont a gazdaságpolitika közvetítésével a politikai tevékenységbe mennek át.

E rendkívül sokféle gazdasági tevékenység végső, közös lényege a *munkaidővel* való gazdálkodás: „Idővel való gazdálkodás — írja Marx —, ebbe oldódik fel végül minden gazdálkodás.”²⁹ A gazdasági tevékenység szférájában uralkodó immanens, centrális érték, aminek megvalósítására e tevékenység mindenekelőtt törekszik s ami a gazdasági kultúra színvonalának mértéke is, a *gazdaságosság*, a maximális eredmény elérése minimális ráfordítással. A kapitalizmusban az egyes termelési egységeken belül a munkaidővel való gazdálkodás tervszerű, de társadalmi méretekben csak az értéktörvény által post festum, spontánul s erőszakosan — tehát vakon ható természettörvény módján — szabályozva megy végbe. Emellett a társadalmi munkaidő megtakarítása nem az emberi személyiség gazdagodását, hanem végső fokon a tőkefelhalmozást szolgálja. A kapitalizmusban az anyagi és szellemi kultúra minden területén a csereérték válik uralkodóvá s eltorzítja, kiszorítja e területek sajátos értékeit. Különösen érzékenyen reagál erre az elidegenedésre az esztétikai kultúra, a művészet: „az egész mai zenei életen — írja az összes többi művészeti ágra is érvényesen Adorno — az áru-forma uralkodik... Azok a művek, amelyek fetisizálódnak..., ezáltal konstitutív elváltozásokat szenvednek... Az eldologiasodás belső szerkezetüket támadja meg.”³⁰

A szocializmusban az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével létrejön a spontán gazdasági folyamatok, a gazdasági „természet” fölötti uralom, a gazdasági kultúra minőségileg magasabb szintjének *lehetősége*, amit a tervgazdálkodás hivatott realizálni. A társadalmi tulajdonon alapuló gazdaság természete nemcsak a tervszerűség lehetőségét, hanem objektív *szükségyszerűségét* is létrehozza: „Az idővel való gazdálkodás tehát — írja Marx —, akárcsak a munkaidőnek a termelés különböző ágaira való tervszerű elosztása, első gazdasági törvény marad a közösségi termelés alapzatán. Sőt, sokkal magasabb fokban válik törvénnyé.”³¹

A tervszerű szocialista gazdasági tevékenység legfőbb célja nem teljesen a gazdaságon belül maradó (mint a kapitalizmusban), hanem azon túlnyúló cél: az ember mindenoldalú anyagi és szellemi szükségleteinek egyre magasabb színvonalon való kielégítése, képességeinek kibontakoztatása.

A szocialista gazdaság éppen annyiban, amennyiben a tervszerűség törvénye érvényesül benne, nemhogy ellenségesen állna szemben a szellemi kultúra szféráival, hanem ellenkezőleg, ezek fejlődésének alapját képezi. Azonban a szocialista termelési viszonyokban rejlő lehetőségek a gazdasági kultúra kibontakoztatására nem egycsapásra s nem is ellentmondásoktól mentesen valósulnak meg. A népgazdasági szintű tervezés s e tervek realizálása a gazdasági tevékenység történelmileg gyökeresen új, bonyolultságában minden addig felülmúló, olyan formája, amelyet nem le-

²⁹ MEM 46/I. k. 88. o.

³⁰ Th. W. Adorno: Zene, filozófia, társadalom. Gondolat, 1970. 240. és 244. o.

³¹ MEM 46/I. k. 88. o.

het előzőleg laboratóriumban kikísérletezni, hanem azonnal alkalmazásának folyamatában, a szocializmus építésének gyakorlatában kapitalista, — tehát túlnyomóan nem tervszerűsége épülő — gazdasági környezetben kell kialakítani, elsajátítani. Emellett a termelőerők adott fejlettségi szintjén elkerülhetetlenek a gazdaságosság és a személyiségfejlődés követelményei közötti bizonyos ellentmondások, amelyeket a gazdasági tevékenység szubjektív hibái fokozhatnak, a népgazdaság fejlődésének optimalizációja csökkenthet, de amelyek végső fokon csak a termelőerők egy, a maihoz képest összehasonlíthatatlanul magasabb fokán oldódhatnak meg.

A *politikai tevékenység* első megközelítésben úgy határozható meg, mint a társadalmi csoportok, a nemzetek s döntően az osztályok viszonyával, harcával, szövetségével kapcsolatos sajátos társadalmi tevékenységek összessége, amelyeknek centrális kérdése az *államhatalom*, ennek megdöntése, megszerzése, illetve megtartása, fejlesztése, használata, az ezt birtokló osztály általános (a társadalom többségének érdekeivel ellentétes vagy ezekkel egybeeső) érdekeinek, ez érdekek által meghatározott s jogi formában kifejezett akaratának érvényesítése céljából. Lenin szerint a politika központi, lényegi magja az államügyekben való részvétel, az állam irányítása, az állami tevékenység tartalmának, formájának, feladatainak meghatározása. Az osztályérdekeknek a politikában játszott döntően meghatározó szerepére utalva, Lenin azt hangsúlyozza, hogy a politikában „az emberek mindig együgyű áldozatai voltak és mindig is együgyű áldozatai lesznek az ámításnak és önámításnak, amíg meg nem tanulják, hogy bármely erkölcsi, vallási, politikai és szociális frázis, nyilatkozat, ígéret mögött a különböző osztályok érdekeit kell keresni.”³²

A politika szférájának bonyolult struktúrája van, s emellett mindenoldalú kapcsolatban, kölcsönhatásban áll a többi társadalmi tevékenységi szférával, elsősorban a gazdasággal, a joggal, a társadalomtudományokkal. A politikai tevékenység olyan alkotóelemeit kell megkülönböztetni, mint a politika szubjektuma, objektuma, (taktikai-stratégiai) céljai, eszközei (a politikai mechanizmust alkotó intézmények rendszere), a politikai tevékenység típusai (irányítás, törvényhozás, szervezés, végrehajtás, ellenőrzés, meggyőzés, kényszerítés stb.). A politikai gyakorlat egyes formái *tárgyuk* alapján bel- és külpolitikára, az előbbi gazdaságpolitikára, állam- és pártpolitikára, kultúrpolitikára (tudomány-, művészet-, közművelődés- és oktatáspolitikára) stb. oszlik. A politikai gyakorlat szociológiai és axiológiai *szintje* alapján először helyi, országos és világpolitikára, axiológiailag pedig a tudományosság s az ezen alapuló gyakorlati hatékonyság különböző fokán levő szintekre osztható. A politikai-ideológiai tevékenység egyrészt — mint a politikatudományok alkalmazása — a legszorosabban belefoglalódik a politikai gyakorlat előbbi formáiba, másrészt — mint a politikai ideológia terjesztése, mint politikai propaganda és agitáció, az ideológiai osztályharc elemeként a politikai szféra viszonylagosan önálló, sajátos intézményrendszerrel rendelkező részét képezi.

A politika viszonylag külső összefüggései közül a legfontosabb a *gazdaság és politika* viszonya. Az idealista történetfelfogás egyik típusával szemben, amely a társadalom történetében a tudatos politikai tevékeny-

³² Lenin Művei 19. k. 8. o.

seget tartja a legdöntőbbnek, a történelmi materializmus szerint a politika szféráját a gazdasági viszonyok (legalapvetőbben a tulajdonviszonyok) határozzák meg. A termelőeszközök közösségi tulajdonának első, primitív fokán még nincs, s a jövőben létrejövő legmagasabb formájában, a kommunizmusban már nem lesz politika, mert léte s lényege elválaszthatatlan a tulajdonviszonyok ellentétességétől, különbözőségétől, az osztályok lététől. A politika összes előbb vázolt eleme végső fokon a gazdaság koncentrált kifejeződése: a politikai tevékenység szubjektuma a pártok és vezetők által képviselt *osztály*, legfontosabb objektuma a fennálló tulajdonviszony; az állam, az alapvető termelőeszközöket birtokló s ebből kifolyóan a politikában is uralkodó osztály által létrehozott s a gazdasági viszonyok fejlettsége által meghatározott típusú eszköze, fegyvere az osztályharcban, a fennálló tulajdon és elosztási viszonyok védelmére, fenntartására. Lényegét tekintve az osztályharc legmagasabb formája, a politikai forradalom sem más, mint a társadalmi-gazdasági forradalomnak (a termelőerők és termelési viszonyok ellentétbe kerülésének) politikai megnyilvánulási formája. A politikai forradalom specifikuma, hogy egyedül ez képes a termelőerők és termelési viszonyok kiéleződött (az anyagi termelés által „nem tudva, de téve” létrehozott) ellentétét megoldani, a régi társadalmi-gazdasági forma lerombolásával s újjal való felváltásával a természet fölötti uralom növekedésének, s a társadalmi haladásnak az útjában álló akadályt eltávolítani, s az általa teremtetett új társadalmi viszonyok között ezt a haladást meggyorsítani.

A társadalmi természet és a kultúra már több más összefüggésben tárgyalt viszonya sajátosan mutatkozik meg a politikai forradalmak történelmileg legmagasabb típusában, a proletárforradalomban. A szocializmus előfeltételei hosszú időn keresztül spontánul s jórészt észrevétlenül, (Engels kifejezésével: „teljes csendben”) halmozódnak fel a kapitalista társadalom méhében, azaz a kapitalizmus túlnyomóan társadalmi-természeti folyamatait eredményeképpen lesz terhes a szocializmussal.

Az új társadalom megszületése történelmi szükségserűség ugyan (s a folyamat természeti volta ebben a kényszerítő jellegben is kifejeződik), de a külső természettel ellentétben, csak egy teleologikus tevékenység, a proletariátus kommunista pártja által, tudományos elmélet, stratégia s taktika alapján vezetett forradalom „bábáskodása” mellett mehet végbe. A marxizmus—leninizmus a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet, a proletárforradalom tudománya, de egyetlen kommunista pártnak sem ad kész receptet, hanem csak általános vezérfonalat, a mindig rendkívül sok tényező által feltételezett, konkrét forradalmi helyzet elemzésére, a sokszor gyorsan változó, bonyolult körülmények között követendő taktika és stratégia meghatározására. A proletariátus hatalomért folyó forradalmi harcának irányítása gyakorlati tudomány, „művészet”, amelyben az objektív faktorok mellett hatalmas szerepe van az alanyi tényezőknek (az osztály, a párt, a vezetők meghatározott szubjektív sajátosságainak), s amelyet éppen ezért különböző színvonalon — a politikai gyakorlat kultúrájának különböző szintjén — lehet megvalósítani. E szintnek számos (most nem részletezhető) konkrét kritériuma van, amelyeknek átfogó mértéke a forradalmi tevékenység *effektivitása*, az, hogy a fennálló államhatalom megdöntése, a körülményekhez képest, a burzsoázia erejétől és ellenállásától

függően, minimális áldozatot követeljen, lehetőleg viszonylag békés úton s módon menjen végbe, hogy a forradalom erői szükségtelenül ne érezzék ki a hatalomért folyó osztályharcot.

Mindez — a minőségileg új helyzet sajátosságai szerint módosult formában — érvényes a forradalomnak a hatalom átvétele utáni időszakára is. A proletárdiktatúra politikai mechanizmusának — s ezen belül a döntő szerepet játszó államgépezetnek — a létrehozása ismét tudatos szubjektív tevékenység eredménye, amely azonban nem lehet önkényes, mert mindenütt s mindenkor konkrétan adott objektív feltételek határozzák meg. Ezek az objektív feltételek nem hozzák létre automatikusan a nekik leginkább megfelelő államszervezeti formákat, e formák modellje, a maga konkrétumában nincs készen a marxizmusnak az államról, a proletárdiktatúráról szóló tanításaiban sem. E formákat fel kell fedezni, forradalmi-politikai tevékenységgel meg kell alkotni, s a társadalom, a termelési viszonyok fejlődésének változó követelményei szerint állandóan tovább kell fejleszteni.³³ A szocialista állam, a politikai kultúra centrális jelentőségű objektivációja, amely a párt elvi irányításától függően, de *szerkezetének, felépítésének konkrét sajátosságaiból következően is, különböző színvonalon töltheti be alapvető feladatait*, a fejlődés során egyre inkább előtérbe kerülő gazdasági-építő és ideológiai-nevelő funkcióit.

A szocialista politikai kultúra szintjének számos konkrét s meghatározott rendszert alkotó mértéke van. E mértékek egy sora metapolitikai, s különbségük a politika ágainak, alapvetően a gazdaságpolitika és kultúrpolitika (s az ezeken belüli ágazatoknak, ún. ipar- és mezőgazdasági stb., illetve tudomány-, művészet-, közművelődési-oktatáspolitika) tárgyainak különbözőségéből ered. A gazdaságpolitika esetében e mértékek a gazdasági fejlődés mutatóiban, a kultúrpolitikában pedig a természet- és társadalomtudományos kutatómunka társadalmi szükségleteknek megfelelő irányulásában, a ráfordításokkal arányban álló eredményességében, a tudományos eredmények gyakorlati felhasználásának, az oktatás és tudományos ismeretterjesztés útján történő elterjesztésének, tömegessé tételének, a népesség iskolázottságának, a művészetek terén a szocialista tendenciák erősödésének fokában állanak. E mértékekben lényegien közös mozzanat ismét a szabadság, azaz az előbbi társadalmi tevékenységi területek objektív fejlődési törvényszerűségeinek felismerésén és helyes alkalmazásán alapuló uralom, a mindegyiken belül érvényesülő, s a társadalmi természet sajátos formáit képező, spontán tendenciák fölött.

A szocialista politika kulturális színvonalának vannak immanens, specifikusan politikai mutatói is. Ezek közül elsődleges jelentőségű a párt fő politikai irányvonalának, a döntő stratégiai célok meghatározásának a tudományossága, helyessége, ami az előbbi részcélok lehetőség szerinti összehangolásában, a szocialista társadalom tervszerű, arányos fejlődésében, a szocializmus építésének optimalizációjában realizálódik. A helyesen kitűzött célok realizálásához a politikai mechanizmus, elsősorban az ál-

³³ Lenin egyik nagy történelmi érdeme éppen az volt, hogy a Párizsi Kommün és az orosz forradalmak tapasztalataiból kiindulva a forradalmi tömegek spontán alkotásában, a munkásküldöttek szovjetjeiben *felfedezte* a proletárdiktatúra legalkalmasabb államformáját.

lamgépezet hatékonysága, „termelékenysége”, s a szocialista demokrácia fejlődése, a dolgozó néptömegek politikai aktivitása — egyszóval a tömegmozgalom és a tudományosság összekapcsolása — szükséges, mely utóbbinak előfeltétele a szocialista tudat erősödése a marxista—leninista világnézetnek, politikai ideológiáinak a tömegek tudatába való behatolása útján.

A politikai gyakorlat területén az objektum—szubjektum viszony különös, minden más tevékenységtől minőségileg különböző alapelve érvényesül. A proletariátus objektumként, magáról mint osztályról nem tud társadalmi természetként, magában-való osztályként jött létre. Ösztönös mozgalma során fokozatosan önmaga homályos tudatára ébred, amit felgyorsít az általa meghatározottan, de rajta kívül létrejött öntudatával, a marxista világnézettel való részleges egyesülése. A proletariátus, párttá szerveződött képviselői közvetítésével, politikai szubjektummá, majd állammá szerveződve uralkodó osztállyá válik, s ebben a minőségében megszünteti az osztályokat, az államot, s ezzel párhuzamosan saját magát is feloldja az önmagát igazgató társadalmasult emberiségben.

A *társadalomtudományok* minden vonatkozásban lényegesen különböznek a természettudományoktól, noha elhanyagolhatatlan azonosságok is vannak közöttük. Az alanyukban, tárgyukban, módszereikben levő különbségek alapja az, hogy a társadalomtudományok magát a társadalmat teszik tárgyukká, s így eredményeik közvetlenebbül érintik az osztályok sajátos érdekeit, s megfordítva, ez érdekek magukat a társadalomtudományokat, mint a természettudományok eredményei. A társadalom tudományos igényű megismerése a legszorosabb kapcsolatban van az osztályokkal, az osztályok gazdasági, politikai és ideológiai harcával, amely utóbbinak a társadalomtudományok maguk is sajátos eszközei, megtestesítői. A társadalomtudományok alanya — a politikai gyakorlat alanyához hasonlóan, s a természettudományéval ellentétben — *az osztályegyén*, vagyis a személyiség annyiban, amennyiben meghatározott osztályok érdekeinek, tudatának képviselője, hordozója.

Ebből eredően a társadalomtudományokban meg kell különböztetnünk két lényeges aspektust, mégpedig *megismerő* és *ideológiai* funkciójukat. Az utóbbi azt fejezi ki, hogy a társadalomra vonatkozó eszméknek nemcsak valóságtükröző, elméleti, hanem gyakorlati funkciójuk is van, nevezetesen, hogy az osztályok számára megteremtsék azt az emocionálisan is színezett tudati, öntudati formát, amely a legalkalmasabb arra, hogy benne történelmi feladataikat megoldják, hogy tudományossá vált formájukban eszmeileg vezessék, irányítsák az osztály harcát. A tudományos és az ideológiai mozzanatok nem zárják ki elvileg egymást, de maradéktalan egységük lehetősége csak a marxizmusban jön létre.

A marxista társadalomtudományok bonyolult szerkezetű, nyílt rendszert képeznek, s ebben, többek között, tárgyuk, általánossági fokuk, időbeli dimenzióik alapján különbözve helyezkednek el.

Tárgyuk alapján a társadalomtudományok aszerint oszlanak meg, hogy a társadalmi-gazdasági alakulat mely oldalaival, szféráival foglalkoznak: a természettudományokhoz képeznek átmenetet azok, amelyek a társadalom anyagi életfeltételei közül a földrajzi környezetet vizsgálják (pl. gazdasági földrajz); a népesség alakulását, struktúráját a demográfia, ugyan-

ezt a gazdaság fejlődésével összefüggésben a gazdaság-demográfia, a termelőerőket többek között a technikatörténet, a termelési viszonyokat a politikai gazdaságtan, a konkrét közgazdaságtani ágazatok, a gazdaságtörténet, a politikai és jogi felépítményt a politikai, valamint az állam- és jogtudományok, az egyes társadalmi tudatformákat, általában a szellemi kultúra elmélete és története, különösen a tudományelmélet és -történet, a valláskritika és vallástörténet, az etika, a művészetelmélet és a művészetek története, a nyelvtudomány stb. vizsgálja. A társadalmi csoportok életmódját, ennek különböző oldalait a konkrét szociológiai tudományok teszik tárgyukká.

A társadalomról szóló tudományok megoszlanak aszerint is, hogy tárgyat milyen idő-dimenzióban vizsgálják. Az általános és konkrét történettudományok a múltat, a konkrét szociológia a jelent, a prognosztikai, futurológiai tudományok a közelebbi és távolabbi jövőt teszik vizsgálat tárgyává. A társadalomtudományok mindezen túlmenően különböznek általánosságuk, átfogó jellegük fokában is. Ebben a tekintetben, időben és térben a legátfogóbb a társadalmi-gazdasági alakulatok legáltalánosabb törvényeit vizsgáló történelmi materializmus. Ennek, mint a társadalomegészről szóló világnézeti tudománynak nagy módszertani jelentősége van a konkrétebb marxista társadalomtudományok számára. Az általánosság egy ettől különböző, sajátos formáját képviselik a társadalmi jelenségek számszerűsíthető, mennyiségi oldalát tükröző statisztikai tudományok.

Míg a természettudományok a külső és az emberi természet, addig a társadalomtudományok a társadalmi természet fölötti uralom — a szabadság e második alapvető formájának — elméleti eszközei, mozzanatai. A külső természet a természettudományokban, a társadalmi természet pedig — az emberi lényeg elidegenedett alakja — a társadalomtudományokban ébred önmagának, saját törvényszerűségeinek tudatára. Ez azonban a társadalmi természetnek, mint a megismerés objektumának, viszonylag igen magas fejlettségi fokát (a kapitalizmust), valamint ez objektummal adekvát szubjektumot (a proletár osztályalapon létrejött marxizmust) előfeltételezi. A társadalmi természet objektív törvényszerűségeinek feltárása — a társadalomtudományi igazság — csak e természet fölötti uralom részmozzanatát, olyan elméleti előfeltételét képezi, amit — ez igazságok helyes gyakorlati alkalmazásával — csak a gazdasági és a politikai tevékenységek válhatnak valóra, teljesíthetnek ki. A társadalomtudományok, amennyiben ennek megvannak a mind bennük, mind pedig a gazdasági és politikai mechanizmusban rejlő feltételei, ugyanúgy termelőerővé válnak a társadalmi viszonyok termelésében, mint a természettudományok az anyagi javak termelésének a területén. A társadalomtudományok kulturális színvonalát a kutatás gazdaságossága, irányainak helyessége, termelékenységű, a feltárt törvényszerűségek igazsága, mélysége, operacionabilitása s elterjedtsége — mint a szabadság részmozzanatai — mérik.

A *társadalom köznapi tudatának* alanya (hasonlóan a természet köznapi tudatához) a nem-szakember, az, aki a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyéből következően, nem a társadalom hivatásszerű megismerésével foglalkozik. A köznapi tudat a társadalmi viszonyokat, eseményeket nemcsak az osztályérdekek, az osztálytudat, hanem ezen túl még az

(előbbit módosítva magábanfoglaló) rétegbeli, családi, egyéni életmód, a mindennapi tapasztalatok, vélemények, hiedelmek, társadalmi emóciók stb. közegén is megtörve tükrözi s fejezi ki.

A társadalmi viszonyok köznapi tudata általában nem jut el a jelenségek olyan mélyenfekvő lényegéig, mint a haladó osztályok érdekei által ösztönzött társadalomtudományok. A két tudatforma objektivációik létformájában is különbözik, amennyiben a köznapi nem írásbeli, rögzített formában, hanem élőszóban s meghatározott társadalmi — magasabb szintjein politikai — magatartásban, állásfoglalásban, legmagasabb szinten a tömegeknek a társadalmi forradalmakban játszott történelemformáló szerepében testesül meg.

A jellegbeli és szintbeli különbségek mellett azonban nem szabad elhanyagolni a köztük levő azonosságokat, átmeneteket sem. A társadalom köznapi tudata — a „mindennap”-elméletekkel ellentétben — nem kizárólag csak az egyén partikularitása által van meghatározva, társadalmilag sem homogén, hanem osztályjellegű. Osztályjellege az egyéni tudatban, annak egyedi sajátosságai szerint módosultan, a többi osztály ideológiai hatásaival alkotott eredőként, többé-kevésbé tudatosultan van adva. Ezért helytelen a köznapi tudat társadalmi (osztályszerű) formameghatározottságaitól, ebből eredő lényeges tartalmi különbségeitől eltekinteni, s ezzel ezt a tudatformát antropologizálva-ontologizálva szembeállítani a társadalmiságtól, az osztályjellegétől hasonlóképpen absztrahált „nembeliséggel”, az adott esetben a nembeli egyik formájának tekintett tudománnyal. A társadalom tudományos és köznapi tudata között minőségi különbség van, de ez sem logikailag, sem történelmileg nem abszolutizálható. A tudományos igényű ideológiákat nem lehet felosztani egy olyan alacsonyabb s egy magasabb szintű csoportra, amelyek közül az elsőhöz tartozók mindig a konkrét aktualitáshoz idomulnak, az aktuális küzdelem megvívásának szándékoltan különböző változatai szerint vannak felfegyverkezve, s csak a felsőbb szintűek, a nagy filozófia és a nagy művészet (valamint egyes cselekvő emberek példaadó magatartásmódja) tűnnek ki azzal, hogy kizárólag ők mutatnak a magáért való nembeliség irányába, hogy csak ezek őrződnek meg kényszer nélkül az emberiség emlékezetében.

Valójában — s ebben a tényben megmutatkozik a két tudatforma különbségein túl meglevő azonossági mozzanata — egyetlen osztály ideológusai sem képesek a kor aktuális küzdelmein, az osztályok ideológiai harcán s tudatán kívül vagy felülálló „nagy” társadalomelmélet, filozófia létrehozására, hanem ha az osztály tömegeihez képest a műveltség sokkal magasabb fokán, ha tudatosabban s világosabban is, de a *lényeg*et tekintve az osztály tömegei által is sejtett, érzett, többé-kevésbé felismert s (a néptömegek, az emberiség érdekeivel egybeeső vagy ellentétes) osztályérdekeket fejezik ki, osztálykorlátokat nyilvánítják meg. „Műveltségük s egyéni helyzetük tekintetében — írja Marx — olyan távol állhatnak tőlük (az osztály tömegeitől — B. J.), mint ég a földtől. Ami őket a kispolgár képviselőivé teszi, az az, hogy a fejükben nem jutnak túl azonkon a korlátokon, amelyeken amaz az életben nem jut túl, hogy ezért ők az elméletben ugyanazokra a feladatokra és megoldásokra hajtatnak, amelyekre amazt hajtja a gyakorlatban az anyagi érdek és a társadalmi hely-

zet. *Egyáltalában ez a viszonyuk valamely osztály politikai és irodalmi képviselőinek ahhoz az osztályhoz, amelyet képviselnek.*³⁴

Korlát nélküli, igazán tudományos filozófia — mint ezt éppen a marxizmus története bizonyítja — éppen a korlát nélküli osztály aktuális küzdelmeit előfeltételezi, csak ezekkel a küzdelmekkel a legszorosabb kapcsolatban jöhet létre, bontakozhat ki.

Más oldalról az a megállapítás sem abszolút érvényű, hogy a társadalom köznapi tudata nem jut el a jelenségek lényegéig. A proletariátus legöntudatosabb, de nem hivatásos ideológus képviselőinek tudatában az osztályharc olyan gyakorlati tapasztalatai halmozódnak fel, amelyek tartalmazzák a társadalmi viszonyok egyes új, a tudomány számára jelentős lényegi vonatkozásait is. Ebben kifejeződik a gyakorlat elsődlegessége az elmélettel szemben, az, amiből következően a tudományos marxista világnézet hordozójának, a kommunista pártnak nemcsak tanítania kell az osztály tömegeit, hanem tanulnia is kell tőlük. Marx a társadalom tudományos és köznapi tudatának viszonyát illetően egyrészt a minőségi különbséget hangsúlyozza (ha a jelenség és a lényeg egybeesne, nem lenne szükség tudományra), másrészt azonban — s a köznapi tudatot a lényegtől kiüresítő, azt a partikulárisan egyéni tartalmakra szűkítő elméletek éppen ezt hagyják figyelmen kívül — számos helyen rámutat a köznapi gyakorlati tudat előbb vázolt tulajdonságára is. „Az az értelem — írja Marx, kiemelve az elnyomott osztály, helyzetéből eredő előnyét a társadalmi lényeg megismerésében — amellyel a termelés a gazdagokra vonatkozólag bír, *kinyilatkoztatva* megmutatkozik abban az értelemben, amellyel a szegények számára bír; felfelé a nyilvánulás mindig finom, rejtett, kétértelmű — látszat; lefelé goromba, egyenesbeszédű, nyíltszívű — lényeg.”³⁵

Másutt azzal a felfogással szemben, amely a proletariátus tudatát tisztán partikulárisnak, a proletártömegeket olyannak ábrázolja, akik „sohasem néznek túl tűzhelyükön, gyárukon, kerületükön”, azt hangsúlyozza, hogy ha a lentről nézve „egyesbeszédű” társadalmi lényeg fel is ismeri a forradalmasodó proletariátus: „*egyetlenegy* francia vagy angol munkásfelkelésnek sem volt annyira *elméleti és tudatos* jellege — húzza alá Marx —, mint a sziléziai takácsfelkelésnek... A sziléziai felkelés éppen azzal *kezdődik*, amivel a francia és az angol munkásfelkelések *végződnek*, a proletariátus lényegének tudatossá válásával... El kell ismerni, hogy a német proletariátus az európai proletariátus *teoretikusa*, ahogyan az angol proletariátus a *nemzetgazdája* és a francia proletariátus a *politikusa*.”³⁶

Nem abszolutizálható a két tudatforma különbsége történelmileg sem. Ez a szintkülönbség nem a „partikularitás” és a „nembeliség” egyszer s mindenkorra adott ontológiai viszonya, hanem a társadalmi munkamegosztás történelmi produktuma. Igaz, hogy a társadalomról való köznapi tudat tudományossá válásának folyamata a kapitalizmusban jelentősen elmarad a természet köznapi tudatától, a társadalmi élet atomizálódása,

³⁴ MEM 8. k. 131—132. o. (Az én kiemeléseim — B. J.)

³⁵ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth 1962. 84. o.

³⁶ MEM 1. k. 403—404. o.

az objektív társadalmi látszatok, a manipuláció, a polgári társadalomtudományok apologetikus, a társadalom-egészet homályban hagyó, a részletekre korlátozódó jellege, a marxizmus terjedését fékező hatása következtében. A proletárforradalom győzelme, a szocialista fejlődés útjára lépő társadalmak létrejötte azonban a tömegkultúra történetében ebben a vonatkozásban is fordulópontot jelentett, amennyiben minőségi ugrásszerűen kiterjesztette s felgyorsította a társadalomra vonatkozó köznapi tudat tudományossá, s a társadalom tudományos tudata tömegessé, köznapivá válásának folyamatát, a korszerű alanyi kultúrának, a szocialista általános műveltségnek minőségileg új alkatelemet (s ezáltal új struktúrát is) teremtve. A társadalomra vonatkozó tudományos marxista ideológia behatolása a tömegek tudatába nem spontán s nem ellentmondásoktól mentes folyamat, hanem csakis a kispolgári, a vallásos ideológiával, az ezeket fenntartó, kívülről s fejlődésünk belső ellentmondásaiból eredő hatásokkal szembeni ideológiai harcban mehet végbe. Az átmenet korszakában a társadalom köznapi tudatának tartalma is ellentmondásos, amennyiben a marxista és a nem-marxista ideológia elemeiből, s az egyén társadalmi helye által meghatározott s ez ideológiák eredőjének alapján általánosított, értékelt tapasztalataiból (minden egyes társadalmi csoport, réteg tudatában sajátosan strukturálódva) tevődik össze. A társadalom e két különböző szintű tudata közötti kölcsönhatás tényének megállapítása, elismerése (ami megvan az általunk vitatott elméletekben is) azonban nem elegendő: azt is hangsúlyoznunk kell — s ennek, a látszat ellenére, nem csupán elméleti jelentősége van —, hogy ez a kölcsönhatás, a történelmi perspektívát tekintve, e tudatformák tudományos síkon végbemenő szintbeli egységesülését hozza létre.

A társadalomra irányuló gyakorlati és elméleti tevékenységek a kultúra egészén belül olyan, viszonylag önálló, sajátos struktúrával rendelkező rendszert alkotnak, amelyben mindenirányú kölcsönhatásban állanak egymással, kölcsönösen átmennek egymásba. A gazdasági gyakorlat és a társadalomtudományok között (az elméleti természettudományok és a termelés között közvetítő technikai tudományokhoz hasonlóan) a közgazdaságtudomány konkrét ágazatai, a politikai gyakorlat és a társadalomtudományok között a politikatudományok és (a politikai oldaláról) a tudománypolitika közvetítenek. A köznapi tudathoz az oktatás és a társadalomtudományi ismeretterjesztés, a propaganda és az agitáció közvetítik az ideológia tudományos formáit. Ez a rendszer ugyanakkor nyitott mind a természetre, mind pedig az emberre irányuló tevékenységrendszerek irányában, s ezekkel is kölcsönös, a társadalomfejlődés során egyre gazdagodó átmeneteket képez.

4. Az emberre irányuló tevékenységek

Az egyelőre rendelkezésünkre álló teret ezzel ki is merítettük. Most már csak az marad hátra, hogy a lehető legtömörebben összefoglaljuk mindazt, aminek részletesebb kifejtésére csak egy ezután következő külön részben kerülhet sor.

Ahhoz, hogy a (nem-esztétikai) kulturális tevékenységek rendszerét teljessé tegyük, a következőkben még az egyén és a kultúra problémáját,

az egyénre irányuló gyakorlati és elméleti tevékenységeket kell majd áttekintenünk. A személyiséget három mozgásforma, a biológiai, a pszichikai és a társadalmi olyan, egymást különböző mértékben átható, szerves s megismételhetetlen egységének, olyan — az osztályok, rétegek közvetítésével — különböző fokban egyéniesült (biopszichizálódott) társadalmiságnak és társadalmasult egyéniségnek tekintjük, amelynek centrális elve a formális szabadság, döntő meghatározója a történelmileg mindig konkrét társadalmi formáció s az egyénnek abban elfoglalt osztályhelyzete.

Az egyénre irányuló tevékenységek alapvetően abban különböznek egymástól, hogy *előbbi oldalai közül dominálónan melyiket, milyen színvonalon teszik elméleti vagy gyakorlati tárgyukká*. A maguk közvetlenségében vett, tehát az egyén által folytatott s az egyénre irányuló tevékenységeket — képszerűen érzékeltetve — egyre emelkedő, szélesedő, egymásba átmenő körökben veszük körül, az éppen adott tevékenység csoport- és társadalmi, köznapi és tudományos szintű, intézményesített és informális, technikai, gazdasági, politikai, erkölcsi stb. minőségű síkjai, vetületei, amelyek tulajdonképpen a szóban forgó tevékenységeknek a már tárgyalatka való átmeneteit képezik, s amelyeket átfogóan s döntően ismét a társadalmi-gazdasági formáció határoz meg, tesz történelmileg megismételhetetlenül konkrétá. Mindez nem marad valami külső az egyén mint a tevékenység objektuma és szubjektuma számára, hanem az elidegenedés által társadalmi-történelmi korszakokként, osztályonként különböző mértékben akadályozva, behatol az egyénekbe, áthatja őket, sajátosan módosul, alanyiasul bennük, hogy azután újból külsővé, társadalmivá váljon a tevékenységek s azok tárgyasult (elidegenült) eredményeinek formájában.

Ezen az alapon különböztethetjük meg egymástól az egyén társadalmasult (osztályosult) biológiai, anyagi szükségleteinek kielégítésére irányuló *önfenntartási* tevékenységét (táplálkozás, ruházkodás, lakás stb.), amely csoport- és társadalmi szintű intézményesített tevékenység-hálózatával együtt az anyagi kultúra sajátos szféráját, a *fogyasztási kultúrát* alkotja; a *fajfenntartást*, az egyéni élet biológiai újratermelését az egyének által, az *orvosi-egészségügyi*, a *sport-* és a *játéktevékenységeket*, amelyeknek szintén megvan a maguk mindenkor társadalmi, gazdasági, erkölcsi stb. formája, sajátos intézmény- és mértékrendszere.

Kiemelkedő jelentőségű helyet foglal el a gyakorlati tevékenységek sorában a *nevelés*, mint az egyén (csoport, tömeg) spontán társadalmasulásának, valamint az önnevelésnek osztályérdekek által meghatározott különböző szinten folyó (többé-kevésbé tudatos, tudományos) irányítása, befolyásolása, az eredeti egyéni-emberi természet kulturálása. Az oktatást, képzést, a közművelődést is magában foglaló nevelés (s ennek tudománya, a pedagógia tudomány) lényegében az egyén társadalmiságának (osztálylényegének), az alanyi kultúrának a termelője (az emberi élet biológiai újratermelésének sajátos, új, specifikusan társadalmi minőségű folytatása), annak a folyamatnak a közvetítője, elősegítője, amelyben az egyének el-sajátítják a társadalmilag felhalmozott tárgyi kultúrát, a termelési tapasztalatokat, magatartási formákat, szellemi javakat, értékeket. A nevelés tehát a (vele mindenkor sajátos egységet alkotó tanulással együtt) a *szel-*

lemi kultúra fogyasztásának szférája, amely azonban egyben az alanyi kultúra, azaz a műveltség termelése is.

Az összes előbbi tevékenység egyéni-családi szinten az életmód kultúrájának — túlnyomóan az otthon, a család keretei között realizálódó — szféráját alkotja. Az életmód kultúrája azonban a maga egészében ennél szélesebb terjedelmű, mivel magában foglalja a munkahelyen és a lakóterületen végbemenő tevékenységeket is.

Az otthoni-családi kultúrának ugyanúgy megvan a maga belső szerkezete, mint a vele törvényszerű összefüggésekben, kölcsönhatásokban álló munkahelyi és lakóterületi kultúrának. A meghatározó alap itt is a gazdasági, az egy főre eső családi reáljövedelem, amelynek nagysága függ a népgazdaság, a vállalat fejlődésétől, a család keresőinek a munkamegosztásban elfoglalt helyétől, az eltartottak és a keresők arányától. A családi anyagi és szellemi kultúrájának, kulturálódásának megvannak a (gazdasági szint által meghatározott) tárgyi feltételei, mutatói, úm. a lakás (az egy főre eső lakóterület nagysága, a komfort foka), a lakberendezés, a háztartás gépesítettségének szintje, a család közlekedési eszközei, valamint a szellemi szükségleteket kielégítő olyan eszközök, mint a rádió, televízió, magnó, könyvek stb. A családi kultúra alanyi feltételei, mutatói, a családtagok (azonos vagy különböző) iskolázottsági szintje, általános, szakmai, politikai, világnézeti műveltsége, erkölcsi, esztétikai, táplálkozási, higiéniai kultúrája s az ezek által meghatározott színvonalú kulturális szükségletei.

A családon belül folyó tevékenységeket kötött, félig kötött és kötetlen tevékenységekre oszthatjuk. A kötöttek az egyéni élet állandó újratermeléséhez elengedhetetlenek (táplálkozás, bevásárlás, főzés, mosogatás, takarítás, gyermekgondozás, alvás stb.), a félig kötöttek, amelyeket az egyén saját elhatározásból vállal, de aztán már többé-kevésbé kötötten folytatnia kell (továbbtanulás, társadalmi munkák). Kötetlenek a szabadidő-tevékenységek, amelyeket teljesen az egyén (akár pillanatnyi) belső szükséglete határoz meg. Ezek a pihenés, a szórakozás, és a személyiség fejlődését eredményező művelődés körébe tartozókra oszlanak. A szabad idő nagyságát, tartamát — „a szabadság mennyiségi meglétét” (Marx) — valamint tartalmát, a munkaidő, az otthoni kötött s félig kötött tevékenységekhez szükséges idő hossza, valamint a kulturális szükségletek határozzák meg.

A szabadidő-tevékenységek struktúrája, a személyiség szabadságának bennük s általuk realizált foka, az egyén kulturális színvonalának legfontosabb mutatóját képezik. Ezen kívül minden egyes kötött és félig-kötött tevékenység kulturális szintjének is megvan a sajátos, naturális vagy pénzértékben kifejezett mértéke, mint pl. a fogyasztás növekedésének üteme, ezen belül az élelmiszerek és a tartós iparcikkek fogyasztásának aránya, a kalóriaérték, a használati érték nagysága, a népszaporulat, az orvosokkal egészségügyi intézményekkel, iskolákkal közművelődési intézményekkel való ellátottság, az iskolázottság, a munka mellett továbbtanulók, az iskolán kívül különböző formákban művelődők, a társadalmi munkát végzők stb. számának, arányának mutatói.

Az egyénre irányuló tudományos elméleti tevékenységek egy része szintén az ember fizikumát (anatómia, biológia, fiziológia stb.), más ré-

szük pszichikumát (általános és ágazati pszichológiák) s végül a személyiségelmélet az egyént mint szocio-biopszichikai totalitást, mint egyéniesült társadalmiságot s társadalmasult egyéniséget teszi tárgyává. Az elméleti és gyakorlati tevékenységek között itt is olyan átmeneti formák közvetítenek, mint pl. a pedagógiatudomány egyrészt a nevelési gyakorlat, másrészt a pszichológia, a személyiségelmélet között.

Az *emberről való köznapi tudat* tartalmainak olyan típusai vannak, mint az egyén öntudata, önismerete, a (gyakorlati) emberismeret, valamint ezekkel minden osztályban, rétegben, egyénben sajátos eredőket alkotva, az ember mibenlétéről, rendeltetéséről szóló előbbi szaktudományos és filozófiai-világnézeti ismeretek, nézetek vetületei a köznapi tudatban.

Az egyénre irányuló gyakorlati és elméleti tevékenységek egymás közötti mindenirányú átmeneteiken túlmenően, ugyanilyen átmeneteket képeznek a természetre és a társadalomra irányuló tevékenységrendszerre; mindezek a valóságban a mindenkori társadalmi forma által meghatározott módon s mértékben kölcsönösen áthatják egymást, egymásban is vannak. Így pl. az egyén önmagáról való tudata törvényszerű összefüggésben van a másik emberről s a társadalomról való tudatával. Az egyéni öntudat szintjeit többek között éppen az egyén társadalmi (osztály) lényegének tudatosultsági foka különbözteti meg egymástól.

Itt kell szót ejtenünk a köznapi egyéni tudat egy rendszertanilag s ismeretelméletileg is határesetet képező formájáról, az *álomról*. Az álom a leginkább önmagába zárkózott egyéni tudatállapot, amelynek sajátos viszonya van a társadalmi valósághoz, mint tárgyhöz és alapjához, az egyén éber tudatához, s amelynek nemcsak a vallás, az idealizmus egyik ismeretelméleti gyökereként van társadalmi jelentősége, hanem az esztétikummal, a művészetekkel való logikai összefüggésében is (ebben az utóbbi vonatkozásban az álommal egy sorba kerül a *patologikus tudat* is).

5. Univerzális jellegű tevékenységek

A nem-esztétikai kulturális tevékenységek rendszerét azok a gyakorlati és elméleti tevékenységek zárják le, amelyek nem a természetre, a társadalmi viszonyokra vagy az egyénre irányulnak, hanem — ilyen vagy olyan módon — ezek sajátos egységére, egészére. A gyakorlati tevékenységek közül ide tartozik a társadalmi tevékenységek összességét átfogó *politikai elvi irányítás* gyakorlata, valamint a minden társadalmi tevékenység egyik sajátos aspektusát képező *erkölcsi gyakorlat*. Az elméleti tevékenységek közül ide kell sorolnunk a természet, a társadalom és a tudat legáltalánosabb törvényeit vizsgáló *filozófiát*, ennek köznapi szintű formáját, a *világnézetet*, s a világnézet egy sajátos, tudományellenes, a valóságot torzán tükröző típusát, a *vallást*.

Ezek között a tevékenységek között is különleges hely illeti meg végezetül a *kommunikációt*. A legszélesebb értelemben véve a kommunikáció a társadalmi individuumok közötti anyagi és szellemi tevékenységek cseréje, amelyet e tevékenységek tárgyiasult produktumai közvetítenek. Szűkebb értelemben csak a tudattartalmak olyan cseréjét jelenti, amelynek konkrét formái legáltalánosabban a közlő és a felfogó alany, a közölt tar-

talmak, e tartalmak formája, jelei (a jel—jelentés egység), valamint a közlés technikai eszközei tekintetében különböznek egymástól.

6. A tevékenységrendszer struktúrájának fő vonalai

Az egyes tevékenységek és részlet-összefüggéseik felvázolása után a rendszernek mint *egésznek* a struktúráját, az egyes tevékenységek belső szerkezetét, egymással való mindenoldalú s mindenirányú kölcsönhatásait, egymásba való átmeneteiket, egymásban létük fő formáit kell feltárni. Ehhez ismernünk kell a rendszer fő strukturáló tényezőit, alapelveit (amelyek maguk is meghatározott rendszert alkotnak), amelyeket azonban jelenleg csak futólag érzékeltethetünk:

— egy adott tevékenység egyes alkotóelemein *belüli* és ez alkotóelemek *közötti* viszonyok: a) az objektum oldalai, b) a szubjektum oldalai, c) a szubjektum és objektum oldalai közötti, d) a tevékenység alany—tárgy és alany—alany reláció közötti; e) a gyakorlati tevékenységek egymás közötti; f) az elméleti tevékenységek egymás közötti; g) az azonos és a különböző tárgykörű gyakorlati és elméleti tevékenységek közötti, (a természetre, a társadalomra és az egyénre irányulók közötti, közelebből például a természettudományok egymás közti, a társadalomtudományok egymásközti, valamint a természet és a társadalomtudományok stb. közötti),

— az ismeretelméletileg (köznapi—tudományos) és társadalmilag (egyéni—csoport—társadalmi) azonos és különböző szintű tevékenységek közötti,

— az alanyi és a tárgyi kultúra közötti,

— a gyakorlati és elméleti tevékenységek önmagukhoz való viszonyai (pl. a politikai munka megszervezése, önnevelés, a tudomány tudománya stb.),

— a termelés—forgalom—fogyasztás egyes tevékenységeken belüli formáinak és a különböző tevékenységekben adott formáinak egymás közötti,

— a tevékenységek ontológiai és axiológiai aspektusai közötti,

— az összes előbbi tevékenység társadalmi—természeti (naturális) mozzanatait, tartalma és specifikusan társadalmi formája közötti viszonyok, kölcsönhatások, átmenetek.

Befejezésül a nem-esztétikai kultúrát alkotó tevékenységrendszernek az esztétikai kultúrához, az esztétikum rendszeréhez való viszonyáról kell még néhány szót szólnunk.

Az esztétikum határán elhelyezkedő különböző nem-esztétikai tevékenységi körök és az esztétikum különböző belső területei, képződményei között az átmeneti szférák egész sora található, amelyeknek minősége közvetlenül az egymásba hatoló esztétikai és nem-esztétikai tevékenységi területek immanens természetétől, valamint egymást áthatásuk fokától függ. Így minden korszakban, minden társadalmi formációban különös átmeneti szférák keletkeznek a technika, a gazdaság, a politika, az erkölcs, a vallás, a (természetre, a társadalomra, az egyénre irányuló) tudományok, a filozófia, a köznapi gyakorlat és tudat, valamint az esztétikum határain, amelyeket átfogóan s döntően a társadalmi formáció határoz meg. Ezek az átmenetek az esztétikum központi magja, koncentrált,

„tisztá” formája felé irányulnak, mely utóbbi azonban maga sem más, mint a benne tükröződő, megszűnve-megmaradó „nem-esztétikai” különböző formáinak sajátosan strukturált, új — esztétikai—művészi — minőségű szintézise.

Ezzel már el is érkeztünk ahhoz a tartalmi kérdéshez, hogy mi ennek az új minőségnek, a benne megszűnve-fennmaradó nem-esztétikai alkat-elemeit strukturáló alapelve, vagyis hogy mi az esztétikum legátfogóbb lényegi specifikuma.

Az egyes nem-esztétikai tevékenységekben, ezek rendszerében érvényesülő szubjektum—objektum viszonyok vizsgálata azt mutatja, hogy mind a szubjektum, mind az objektum olyan oldalai, mozzanatai (mint természeti—társadalmi, egyéni—társadalmi, jelenségi—lényegi, érzéki—érzékfeletti stb.) ha nem is abszolút módon, de megoszlanak az egyes tevékenységek között, mégpedig úgy, hogy az egyikben csak a természetet, a másikban csak a társadalmat, a harmadikban csak az egyént s e tárgyaknak is csak egyes különböző oldalait, sféráit, mozgásformáit, viszonylag inkább csak az érzéki jelenséget, vagy inkább az érzékfeletti lényegét teszi a maga elméleti vagy gyakorlati tárgyává a képességeiben hasonlóan megosztott alany. Ezen túlmenően, a nem-esztétikai tevékenységek szubjektum—objektum viszonyait, egyrészt az objektumnak a szubjektum fölötti (pl. természettudományban), másrészt a szubjektumnak az objektum fölötti (mint a kellemesség sférájában) tendenciaszerű eluralkodása, dominanciája jellemzi, amely abban jut kifejezésre, hogy a tevékenységek egyik csoportjában az objektum szünteti meg magában tendenciaszerűen a szubjektumot, a másikban pedig megfordítva, a szubjektum az objektumot.

Ezek a tendenciák azonban nem merítik ki sem az objektum, sem a szubjektum lehetséges struktúráit, sem pedig a kettő közötti viszonyok alternatíváit. A természeti anyagban eltárgyasult s ebben mint lényeg, ön-maga alanyi formája számára érzékletesen kifejeződő, megismételhetetlenül személyiesült társadalmiság s ennek objektum és szubjektum alakja közötti harmonikus viszony olyan elv, olyan tendencia, ami nem realizálódik, illetve nem bontakozik ki a nem-esztétikai tevékenységek rendszerében, s ezzel határozottan annak határain túlra, az esztétikum sférájára utal.

VITA

Még egyszer agrártársadalmunk néhány alapvonásáról*

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata, a Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. számában közölte Márkus István: Mai agrártársadalmunk néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága c. tanulmányát. A szerkesztőség azért adott helyet Márkus írásának, mert az sok valós, fontos problémát érint és alapvető jelenségeket tárgyal, s főleg abban a reményben, hogy Márkus állításai nyomán nyílt, tárgyilagos, elvi vita alakul majd ki és lehetőség nyílik a szocialista mezőgazdasággal kapcsolatos elvi kérdésekben az eltérő nézetek konfrontálására. Úgy gondoltuk, hogy a gyorsan változó falusi valóság ellentmondásait felfedni szándékozó kísérletek indíttatást adhatnak marxista megalapozottságú társadalomtudományi kutatások számára, esetleg — mint ezúttal is — éppen azzal, hogy Márkus tanulmányában olyan álláspontok fogalmazódtak meg, melyek vitája, bírálata a leírtaknál fontosabbnak bizonyulhat. Ennek szükségességét az is fokozza, hogy a folyóiratok hasábjain folytatott mélyreható, nyílt vita nem erőssége tudományos közéletünknek.

Melyek Márkus tanulmányának legfontosabb tézisei?

1. A családszervezet mai jelentősége

Márkus ebben a fejezetben kifejti, hogy a falusi család, melyet ő „utóparaszti családnak” minősít, jóllehet három, négy nemzedéket foglal magában, ma is bontatlan tömbként létezik, működik; a falu a maga egészében családok tágabb közössége, és a vidéki család minden más szervezetet és intézményt igazodásra készítet. Gazdasági életünk három alapvető szervezeti formára és érdekstruktúrára épül: család, üzem, állam. A falusi család bontatlanságának és erejének forrása annak termelő funkciója, lévén, hogy ma a falusi gazdálkodás családi gazdálkodás. A család a termelőmunka és a háztartási tevékenység közössége, valamint a gyarapodás szervezete. A két fő tényező — a családi munkaszervezet gazdasági szerepe és a tágabb falusi közösség családközpontú szokásrendje — egymást erősíti.

* A témában lezajlott vita szerkesztőségi összefoglalója.

2. A nagyüzem és az érdekeltségi viszonyok

Márkus állítása szerint a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása idején „úgy képzeltük, hogy a jó szövetkezet igazi kollektíva lesz”. „Ábránd volt ez — ma már látjuk. Aminthogy gyermekded — az agrártársadalom hazai fejlettségével és élettörvényeivel össze nem egyeztethető — elképzelés volt az is, hogy a szövetkezeti kollektíva mintegy felszívja, magába olvasztja a parasztcsaládokat, és egyik évről (vagy évtizedről) a másikra gyökeresen átgyúrja az emberek mindenféle viszonylatát, tudatát, érzés- és ambícióvilágát.” Ezzel szemben — írja Márkus — a család megmaradt elemi, elsődleges társadalmi egységnek, *kollektívának*, „a szövetkezet viszont nem kollektíva lett, hanem: *szervezet*.” „Mennél nagyobb, mennél korszerűbben felszerelt, mennél szakszerűbben vezetett egy tsz-gazdaság, annál kevésbé emlékeztet spontán, rugalmas kollektívára. Annál inkább szervezet.”

A kollektíva (család) és a szervezet (tsz-üzem) — melyek jellege és fejlődési tendenciája divergáló — között a kapcsolat *szereződésszerű*. Ebben az irányban módosul a mezőgazdaság egész jövedelemelosztási, érdekeltségi szisztémája. A termelési fellendülés egyik legfontosabb oka: „az üzemi és családi érdekek újféle összeegyeztetése, realista egymásbakapcsolása.” Az egyedül érvényes érdekfaktor, amelynek alapján az ember és az üzem kapcsolata fejlődésképesen elrendezhető: a család stabilitása és emelkedése.

3. Az értelmiségi funkciók kapcsolódása

„Család, üzem, állam összekapcsolódó és egymásnak feszülő funkciói, a három szervezeti forma párhuzamos és ellentétes érdekei, egymásközi kapcsolatai szabják meg a szellemi munka és a szellemi munkások helyét mai gazdasági és társadalmi szervezetünkben”, — állapítja meg Márkus. Majd megkísérli tisztázni: kit tekintünk falun értelmiséginek? Megítélése szerint ne az iskolai végzettség alapján osztályozzunk, hanem a munkamegosztásban elfoglalt hely szerint — felsorolva minden irányító jellegű munkakört — amivel parttalaná tágítja az értelmiség fogalmát. Majd megkérdezi: „mi köze ennek az állam-, üzem-, család hármasságához?” Az, hogy a mai falu értelmiségijeit állami vagy üzemi szervezetben dolgoznak, tevékenységük kívül reked a család világán és egyelőre nincs szellemi munkakör, értelmiségi tevékenység, amely „valahogy átfogná a család érdekszféráját és belső érdekvilágát”.

4. Művelődés és érdek

A mai magyar falu Márkus által vázolt „érdekstruktúrájában” a családok, illetve a mezőgazdasági nagyüzemek érdekszférája kapcsolódik vagy ütközik egymással. De „mindkettő felett ott létezik és érvényesül, emezekkel is összefonódva, mégis külön érdekkomplexumként az osztársadalom fejlesztési és védelmi érdeke, amelyet az állam és annak szervei testesítenek meg és hordoznak.” A művelődés osztársadalmi érdek, a közműveltség elemi közérdek. De melyik hatékony kollektíva vagy szer-

vezet közvetíti a leghatásosabban ezt az érdeket? A közművelődési közérdek — írja Márkus — nem találta meg a maga „új mechanizmusát”. „A családi érdek, az üzemi és osztálytársadalmi érdek gazdasági összekapcsolását nagyjában-egészében sikerült — legalábbis egy hosszú fejlődési szakaszra érvényes módon — megoldani. Az osztálytársadalmi művelődés, a mélyebb közművelődés érdekét még nem tudtuk sem az üzemi, sem a családi érdekekkel elevenen összeötvözni.”

Szerkesztőségünk eleve vitaindító tézissorozattal együtt tette közzé Márkus István írását. (Szerkesztőségi megjegyzések Márkus István tanulmányához, Társadalomtudományi Közlemények, 1972/2.) Ezekben a tézisekben a következő kérdésekben vitattuk Márkus állításait.

1. Jeleztük, hogy nem értünk egyet Márkus István sajátos értékelésével a termelőszövetkezeti mozgalom múltját, jelenét, és jövőjét illetően.

a) A szerkesztőség véleménye szerint a valóságban sohasem léteztek olyan elképzelések amelyeket Márkus a szocialista fejlődés korábbi szakaszában érvényesülő elméletnek és gyakorlatnak tulajdonít. A párt soha nem törekedett „újkommunistikus” formák létrehozására, elképzeléseink a lenini szövetkezeti tervnek feleltek meg, még akkor is, ha ennek során sok hibát követtünk is el egy időben.

b) Vitattuk Márkus értékelő általánosításainak valóságtartalmát, miszerint a termelőszövetkezetek nem kollektívák, hanem szervezetek csupán; lévén, hogy az ő szemléletrendszerében kizárólag a család tekinthető valóságos kollektívának. A valóságban a termelőszövetkezetek működésében szervesen összefonódik a termelési és társadalmi tevékenység, melyeket egymástól sem elválasztani, sem szembeállítani nem lehet. A mai termelőszövetkezetek a tagok közreműködésével dolgozó, vállalati és társadalmi tevékenységet folytató *kollektívák*. „Szövetkezeti tagságunk ma még »ketlős arculatú« — állítottuk megjegyzéseinkben — egyrészt munkavállaló, másrészt tulajdonos. Agrárpolitikánk eredményei — többek között — éppen ennek a ténynek a tudatából következnek, ennek a felismerésnek köszönhető az egyéni és szövetkezeti érdek rugalmas, a ma realitásaiból és lehetőségeiből következő egyeztetése.

1. Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy teljesen azonos szövetkezet kettő sem található az országban. Az alapformák, az alapelvek azonossága mellett tehát nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy valamely tsz-ben a „szervezet” *időlegesen* túlsúlyba kerülhet a „kollektívával” szemben.

c) Felhívtuk a figyelmet arra a tanulmány egészét átható *szemléleti* tévedésre, melynek jegyében Márkus egybemossa a jelen gyakorlatát a jövő, a várható fejlődés esetleges problémáival; figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a távoli jövő és a jelen gyakorlata között egy *egész történelmi korszak* húzódik, és hogy éppen ennek a történelmi hosszúságú szakasznak a létrejöttére épült a lenini szövetkezeti terv.

2. Kifogásoltuk, hogy Márkus új érdekstruktúráját konstruál, melyben az autonóm mezőgazdasági nagyüzem csupán szervezet; míg az autonóm család mint kollektíva, az érdekek valódi kifejezője. Ennek az új érdekstruktúrának az összetevői az össznépi (társadalmi), csoport-, és a családi érdek, méghozzá oly módon, hogy a családi érdek a meghatározó, a lényegét tekintve dominál mind az össznépi, mind a csoportérdek fölött. Márkus elmélete jegyében az egyéni érdek eltűnik, ez a fogalom az ő

tárgyalásában a családi érdekek fogalmkörébe olvad és azon belül realizálódik.

3. Alapvető — és az egész tanulmány szemléletét meghatározó — tévedésnek minősítettük Márkus családcentrizmusát, melyből következik az az állítása is, hogy a családstruktúrájának van alárendelve mindaz, ami a termelőszövetkezetekben lehetséges, ez határozza meg az értelmiség helyzetét, sőt azt is, hogy mikor válik a művelődés elemi közérdekké. Elismerve a család valóságos és tényleges szerepét, valamint a falusi családok sajátosságait — utaltunk rá, hogy a falusi család és a közvetlen környezet közötti kölcsönhatásban a környezet: ipar, mezőgazdaság, művelődés befolyása az erőteljesebb; hogy a falu társadalmában ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, mint a városban, a falusi élet kibontakozó új vonásai tipikusan közelednek a városiakhoz.

Nem elszigetelt Márkus felfogása, erős szellemi rokonságot mutat az utóbbi időben helyenként jelentkező (lásd pl. Kunszabó Ferenc írásait, az Élet és Irodalom egyes riportjait) tanyaszemlélettel. Ennek a szemléletnek a képviselői nem veszik figyelembe, hogy ma már a tanyákon sem folyik családi gazdálkodás, hogy a tanyai családok is csak nagyon elvétve — a szakszövetkezeti, kisüzemi tanyákon — többnemzedékesek. Emögött a felfogás mögött is — akárcsak Márkus István egyes kitételeiben — „az örök paraszt” ideája húzódik meg, vagy más végletként: a farm lehetőségének feltételezése szocialista viszonyok között. Hiányoltuk Márkus társadalomtudományi vizsgálódásainak osztályszempontú meghatározottságát, pl. amikor gazdasági életünk szerkezetéről szólván a „család, üzem és államban” jelöli meg az alapvető összefüggést. Rámutattunk, hogy a családcentrikus szemléletből eredő ferdeség Márkusnál a család termelő funkciójának a valóságtól eltérő felnagyítása, valamint az a tévedés is, melynek jegyében Márkus a tudatalakítást szinte globálisan (de legalábbis irányítóan) a családra bízta, mellőzve szocialista társadalmunk minden egyéb, tehát állami és pártszerveink, valamint a társadalmi jellegű tömegszervezeteknek és maguknak a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek a tudatformáló tevékenységét.

A felsorolt szemléleti problémákon kívül néhány módszertani kérdést is felvetettünk:

a) Márkus „romantikus-feudális” elképzelését az „utóparaszti” család bontatlanságáról eleve cáfolja az a tény, hogy jelenleg hazánk ipari munkásságának 47⁰/₀-a falun él.

b) Bizonyítottuk: az adatok alapján elképzelhetetlen, hogy agrártársadalomban domináns lehet három, négy nemzedék együttlése.

c) Megjegyeztük: senki sem állította soha, hogy a vidéki család termelőfunkciója megszűnt volna, és a család fogyasztó kollektívává vált. Mezőgazdaságunknak jelenleg éppen az a valós problémája, hogy gyorsabban csökken a háztáji termelés, mint ahogy azt a közös gazdaságok termelésének növekedése kívánatosná tenné. Igaz viszont, hogy a csökkenéssel egyidejűleg jelentősen megváltozott, átalakult a család termelőfunkció-jellege is — éppen a termelőszövetkezeti közös gazdaság hatására.

d) Módszertani hiányosságként vitattuk Márkus István a mai falu emberének érdekfelfogására vonatkozó fejtegetéseit, mondván, hogy érdeket

önmagában vizsgálni, a szükséglettől és a munkától elszakítva, módszertanilag lehetetlen.

Márkus István tanulmányát és szerkesztőségünk vele vitatkozó megjegyzéseit azzal a szándékkal és meggyőződéssel tettük közzé, hogy a felvetett kérdések körül kibontakozó tudományos, érvelő, elvi vita az álláspontok tisztázásához járul majd hozzá. Valóban így történt: A Társadalomtudományi Közlemények 1972/3. számában Csizmadia Ernő: Hozzászólás Márkus István családcentrikus szövetkezetpolitikai elképzeléseihez, Zsarnóczai Sándor: Agrártársadalmunk megítéléséről, Gulyás Pál: Megjegyzések egy tanulmány szemléletéhez c. írásában; a Társadalomtudományi Közlemények 1973/4. számában pedig Nagy László: A szövetkezeti kollektíva lényegéről és kettős természetéről című tanulmányában vitatják Márkus szemléletét, módszerét és megállapításait. A vita a Magyar Nemzet hasábjain is folytatódott: itt Kovács Judit, S. Hegedűs László, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára Egyéni és közösségi érdekeltség címen és Szabó Imre, a Budapesti Rozmaring Tsz párttitkára szólott hozzá Kollektíva vagy nagyüzemi szervezet? című cikkében. Valamennyi cikk Márkus István koncepciójával és tételeivel vitatkozik, egyetértően kibővíve és meggyőző érvekkel támasztva alá a szerkesztőség megjegyzéseit. Sajnáljuk, hogy Márkus István nem reagált a nézeteivel vitatkozó írásokra, amit szerkesztőségünk természetesen felajánlott neki.

A vita — röviden összefoglalva — a következő lényeges kérdéseket érinti:

1. Az említett tanulmányok határozottan és egyértelműen elutasítják Márkus Istvánnak a szövetkezeti múltra vonatkozó állításait. „Az ellenforradalom előtti agrárpolitikának számos fogyatékosága és hibája volt.

... A bajok gyökerét több helyen is lehet keresni, de ott nem, hogy a szövetkezetpolitika nem számolt volna eléggé a család tartós létezésével, a családi érdekekkel” — írja Csizmadia Ernő. Gulyás Pál ugyanerről: „Jó, ha emlékeztetjük és figyelmeztetjük magunkat arra, hogy nem szabad megvalósíthatatlan célokat kitűznünk, hiú ábrándokat kergetnünk. De mi szükség van arra, hogy utólag kitaláljunk sohasem volt ábrándokat, a ténylegesek helyett nem létezett csalódásokat emlegessük, vagy általános érvényűnek tüntessük fel azt a csalódást, amely legfeljebb azért érhető valakit, mert esetleg maga festette egekbe nézett, kancsalul, s azután csalatkozott. Ez az eljárás nem lehet alapja elfogadható érvelésnek. »Nagy László alapvető tanulmányában a kérdés jogi vonatkozásait is ismerteti és az 1947-es szövetkezeti törvény előkészítésének vitájából idézi a Magyar Kommunista Párt véleményét, amely szerint« »a szövetkezet olyan egyesülés, amely egyrészt tagjai egyéni és közös érdekeit hivatott előmozdítani a kölcsönösség alapján, másrészt közérdekű feladatot lát el. Tagjai a szövetkezet céljainak megvalósításához a vagyoni szolgáltatáson felül személyes közreműködésükkel, illetve a szövetkezet igénybevételével járulnak hozzá«. Ha mai szemmel nem is elégíti ki minden igényt ez a megfogalmazás, a lényegét mégis kifejezi: e fogalomba minden típusú szövetkezet belefér, plasztikusan érvényesül benne az egyéni, a kollektív és az osztársadalmi érdek kielégítésére irányuló törekvés. De nincs benne semmiféle olyan utalás, amely arra engedne következtetni, hogy a ma-

gyar kommunisták kommuna-jellegű parasztközösségekben vélték volna látni a termelőszövetkezeti kollektíva lényegét.”

2. Valamennyi tanulmány szembeszegül Márkus István családcentrikus gazdasági romanticizmusával és visszautasítja a bontatlan „utóparaszti” család létére alapított utópisztikus koncepciókat. „... a család szerepének ennyire egyoldalú eltúlzásával — ahogy Márkus írásában olvasható — még nem találkoztam” — írja Csizmadia Ernő. Majd bizonyítja, hogy a falusi család semmivel sem szilárdabb kollektíva, mint a városi; hogy a környezet befolyása a kimutathatóan erősebb. Való, hogy a családi érdekesség mint a csoportérdekesség egyik formája létezik — de míg Márkus a család jelentőségének lebecsülésétől óvja szövetkezeti mozgalmunkat, Csizmadia véleménye szerint ma inkább a család jelentőségének esetenkénti eltúlzása okoz problémát. A család szerepének túlértékeléséből származik az a probléma is, hogy társadalmi rétegeket, osztályokat vizsgálva sokszor a családot veszik alapul, holott osztály és család határa egyre kevésbé találkozik. Zsarnóczai Sándor, aki Márkus család-szervezettel kapcsolatos álláspontját egész tanulmánya fundamentumának tekintti, egyértelműen elutasítja azt. „A családdal kapcsolatos ténymegállapítása nem igaz, következtetéseiben pedig figyelmen kívül hagyja a történelmi fejlődés tanulságait.” Gulyás Pál is elutasítja Márkus család-koncepcióját: „Nincs létjogosultsága... annak a szemléletnek, amelyik a mára, sőt a holnapra is vonatkoztatott érvénnyel valamiféle magát makacsul megtartani képes paraszti vagy »utóparaszti« közösség feltételezéséből indul ki... Ha abból indulnánk ki, amiből a tanulmány, hogy ti. gazdasági életünk — országosan, városon, falun egyaránt — három alapvető szerkezeti normára épül. Az egyik a család. A második az üzem, a harmadik az állam, akkor menthetetlenül eltévednénk. Ez a hármasság, ez a szervezeti forma ugyanis nem létezik, nem úgy hat egymásra, ahogyan a tanulmány állítja. Sem a termelésben, sem társadalmi szempontból, sem pedig a tudatformálásban.” Nagy László, — aki a vita kapcsán tanulmányt írt. A szövetkezeti kollektíva lényegéről és kettős természetéről — Márkussal szemben azt fejt ki, hogy a szövetkezet nem a család és a társadalom, hanem a tag és a társadalom között közvetít; a szövetkezettel nem a család áll jogviszonyban, hanem az egyén, a tag. „Ma a paraszti házközösségek koncepciójának felelevenítése ízetlen romanticizmus” — állapítja meg.

3. A legszenvedélyesebb ellenérzést és a legalapozottabb ellenérveket Márkusnak az az állítása váltotta ki, mely szerint a szövetkezetek nem kollektívák, hanem szervezetek. Nagy László említett tanulmányában filozófiai, jogi, szociológiai, történelmi és agrárpolitikai megközelítésben elemzi az alapvető két osztályt, a munkásságot és a parasztságot átfogó *munkahelyi kollektívákat*. „Ha nem ismerjük el ezeket a valóságosan létező kollektívákat, akkor a társadalmi valóság, az igazság megismerésének eszköze a tiszta tűnődés, amely aligha lehet azután a társadalmi magatartás mércéje. Nos, Márkus — híven a Comte-i hagyományokhoz — elhanyagolva a társadalmi-termelési viszonyok meghatározó jellegét, a Comte-i spontán sociabilitás tételén nyugvó elméletet konstruált, amely szerint a társadalom kiindulópontja a család. S amikor ez az elmélet a családi érdeket tekinti meghatározónak, nemcsak egy régi elmélethez »iga-

zítja» a szocialista érdekstruktúrát, hanem egyben — alapozásként — hangot ad annak a Comte-i felfogásnak is, miszerint a társadalom fejlődése a társas hajlamnak mint megmásíthatatlan faji tulajdonságnak az eredménye. S nézetem szerint ebből a felfogásból ered Márkus elméletének sarkpontja: az a valódi kollektíva, amelyik spontánul fejlődik. (Erre a »spontán« elméletre az egyébként kitűnő Szerkesztőségi megjegyzések sem figyeltek fel!) Ebből erednek azután a következtetések, s minél távolabb van a következtetés az alaptételtől, egyben annál messzebb a valóságtól, s annál torzabban exponálja e »sarkított fényben« a valóságos problémákat is.”

A továbbiakban a szövetkezet fogalom meghatározását tárgyalja, világossá téve, hogy csupán a tulajdonviszonyok alapján a probléma lényegét megérteni nem lehet, a szövetkezet nem azonosítható üzemi szervezettel, „a dolog lényege a szövetkezet kettős természetében van: kettős a szövetkezet célja: gazdasági és társadalmi, kettős ennek megfelelően lényege: vállalat és társadalmi szerv egy szervezetben, ehhez igazodik a vezetés, amely a kollektív és egyszemélyi vezetés ötvözete, s végül kettős a tag pozíciója: tulajdonos és közreműködő egy személyben. Ha az objektív viszonyokban gyökerező e kettősséget nem tekinthetjük fundamentális alapnak, nem a szövetkezetet szabályozzuk, s nem a szövetkezetről beszélünk, hanem valami olyan sajátos szervezetről, ami csak a mi fejünkben létezik.” Ennek jegyében elemzi a szocialista szövetkezeti mozgalom gazdasági és társadalmi célját, a szövetkezetek társadalmi viszonyait és a szövetkezeti kollektíva *kettős természetét*. A szövetkezetek társadalmi viszonyai komplexek: a gazdálkodási, érdekvédelmi és művelődési viszonyok sajátos ötvözetei. A társadalmi viszonyok illetően komplexitása alakítja ki a szocialista társadalom egyik sajátos kollektíva típusát: „a szövetkezet a vállalat és a társadalmi szervezet egysége Éppen ennek a *kettősségnek* a léte a szövetkezeti kollektíva lényege.” Márkus felfogásában az emberek közössége és a közösség szervezeti formája elválik, szembe kerül egymással. Felfogásában a kollektíva spontán, rugalmas, képlekeny társadalmi alakzat, ahol a hatásköri viszonyok „spontánul kifejeződő tekintélyen” alapulnak, tehát bizonyos öskommunistikus vonásokat hordanak magukban. A szervezet „mesterségesebb, kifinomáltabb, tartósabb és merevebb”. Miközben a szocialista kollektíva fogalmát ismét a Comte-i spontán sociabilitás serpenyőjén mérlegeli, megfedkeznek arról, hogy modern társadalomban kollektíva nincs szervezet nélkül (még a jog által el nem ismert galéri is kialakítja a maga szervezettségét), és tartalmatlan az a szervezet, amely mögött nem áll valamilyen kollektíva.

A kollektíva objektíve azonos érdekű emerek csoportja. Az összkollektíva (a társadalom) és az egyén között a kis kollektívák széles láncolata képezi azt a hidat, amelyen keresztül a két pólus közötti összhang megvalósul. E kollektívák természetük szerint lehetnek politikai, kulturális, gazdasági, biológiai stb. kollektívák, s önállóságuk foka is igen változó. Az egyén létfenntartása szempontjából legjelentősebbek azok a kollektívák, amelyek a társadalmi termelőtevékenységben való részvételét biztosítják. Ilyén értelemben a szövetkezet — az állami vállalat mellett — a szocialista társadalmi struktúra egyik alapkollektívája.

Zsarnóczai Sándor is a kollektíva, illetve szervezet alternatívái kapcsán

rendszeri agrárpolitikai tételait, melyek agrártársadalmunk alapvonalait tárgyalják a jelen fejlődési szakasz problémáit elemezve. Tények és adatok sorával bizonyítja, hogy még nem vagyunk túl a szocialista mezőgazdaság teljes megszilárdításának szakaszán, és hogy a szövetkezetek mai gondjait semmiképpen sem lehet a tagok és szövetkezetek érdekeltségével magyarázni. A kollektíva és szervezet szembeállításával kapcsolatosan megjegyzi: „nem nehéz Márkus István kollektívizmussal kapcsolatos eszmefuttatásában a paraszti romanticizmus jeleit felismerni”. Véleménye szerint az a körülmény módosítja a szövetkezeti gazdaságok kollektív jellegéhez fűzött korábbi elképzeléseinket, hogy a szocialista mezőgazdaság a tudományos technikai forradalom korszakában alakult ki. S. Hegedüs László is szintén Márkus kollektíva kontra szervezet elméletét bírálja, különös tekintettel a szövetkezeti demokrácia tapasztalható erősödésére. Szabó Imre is ebben a kérdésben száll határozott vitába Márkussal.

A vita minden résztvevője messzemenően egyetért a szerkesztőség vitatkozó jellegű megjegyzéseivel és az említett konkrét vitapontokon túl is általában valamennyien erősen bírálják Márkus szemléletét és módszerét.

A szerkesztőségi cikk egy tételét azonban két szerző is vitatkozva finomítja, pontosítja. Nevezetesen azt, hogy szövetkezeti parasztságunk ma még „kettős arculatú”, egyrészt munkavállaló, másrészt tulajdonos. Megjegyezzük, hogy a mondanivaló lényegét tekintve a szerkesztőség megállapítása — amely megegyezik a szakmai köznyelvben használatos kifejezéssel — és a hozzászólók fejtegetése között nincs érdemi tartalmi különbség. Gulyás Pál szerint „A tsz-tag mindig dolgozó résztulajdonosa volt szövetkezetének. Még a lehetősége sem merült fel annak, hogy munkabíró tsz-tag kivonhassa magát a közös munkából. Nem volt, s ma sincs ok a »munkavállalói« és a »tulajdonosi« mivolt szembeállítására. ... A munkamegállapodás, a »szerződés« a tagok és a szövetkezet között nem érinti a tulajdonosi lényegét. Munkaszervezési, tervezési, a munkarenddel összefüggő segédeszköz, nem több. Semmiképpen sem érthetünk egyet azokkal, akik a »szerződéssel« helyettesíteni akarják a szövetkezeti önkormányzatot, akik szeretnék háttérbe szorítani, sőt kiiktani a demokráciát, akik azt a téveszmét hirdetik, hogy a korszerű üzem- és gazdaságvezetés nem fér össze a szövetkezeti jelleggel.”

Ugyanezt a megállapítást (a szövetkezeti tagság kettős arculatáról) vitatta Zsarnóczai Sándor, nemcsak a szerkesztőség kivételével, hanem a szakmai közvéleménnyel szemben is. „Az ellentétpár leggyakoribb megfogalmazása a következő: a szövetkezeti tagok egyrészt tulajdonosok, másrészt dolgozók. ... Ez az ellentétpár annyira közismert, hogy szinte axiómának számít. Mégsem a »szobordöntés« kétes értékű dicsősége miatt érdemes nekivetni ennek a tételnek a kételkedés feszítővasait, hanem azért, mert ha ebből a tételből kiindulva keressük a megoldás útjait, nem érünk célhoz. ... Úgy vélem, akkor jelöljük meg pontosabban ezt az ellentmondást, ha így fogalmazzunk: a termelőszövetkezeti tag sajátos helyzete abból ered, hogy egyrészt társtulajdonos, másrészt a nagyüzemi munkaszervezet kezei között rész munkát végző beosztott. A rész munkát végző beosztott helyzetéből eredően alakul ki tulajdonosi mivoltának ellentéte, az ellen-

tétpár másik oldala.” Az ellentmondás feloldásának — írja Zsarnóczai — legfőbb útja a szövetkezeti demokrácia érvényesítése, s ezen belül az információ javítása. Ebből következően tartja helyesebbnek, ha a „több község — egy szövetkezet” elv érvényesítésekor az illetékes szervek elsősorban a szövetkezeti forma elveit tartják szem előtt, nem pedig a mai szűkös anyagi lehetőségeket. A szövetkezetek egyesülésének engedélyezésében ne csak üzemszervezési, termeléstecnológiai önköltség-alakulási tényezők domináljanak, hanem főként a szövetkezeti forma azon követelménye, hogy „a szövetkezeti tag alkotó módon azonosuljon munkájával, mindinkább kezdeményezővé váljék, és gazdaként, a közös gazdaság minden fontos folyamatát átfogva és megértve érvényesítse kollektív tulajdonosi jogait”.

Nagy László viszont, aki erőteljesen hangsúlyozza a szövetkezeti gazdálkodás vállalati voltát, Márkussal vitatkozva, így ír: „S vajon igaz-e, hogy minél nagyobb, minél korszerűbben felszerelt, minél szakszerűbben vezetett egy tsz-gazdaság, annál kevésbé emlékeztet spontán, rugalmas kollektívára? Hát spontán kollektívára nem. Ez kétségtelen. De már szó volt róla, hogy a kollektívának nem a spontaneitás a jellemzője, s főleg nem az a szocialista kollektíváé. A modern nagyüzem és a kollektíva Márkus-féle szembeállítás nemcsak a magyar szövetkezetelmélet alap-tételeit vonja kétségbe, hanem a szövetkezeti parasztság vezetésre való képességét is. A probléma ott van, hogy sem a tudományos kutatás, sem a szövetkezeti szövetségek nem elemezték és általánosították azokat a jelenségeket, amelyek a társadalmi cél megvalósításban a szövetkezeti tagság és vezetés értékítéletében bizonyos megvalósítási sorrendet, ha úgy tetszik, rangsort eredményeztek.”

Mindebből vitánk eddigi hasznossága következők: elvek szembesültek, nézetek konfrontálódtak. A gyakorlat azt mutatja, hogy a mezőgazdaság és a falu szocialista építése a szorosabban vett szakmai — agrár és közgazdaságtani, üzemtani — kérdések mellett egyre inkább előtérbe állítja a tipikusan *társadalmi jellegű* problémákat. Ilyenek a vitában felvetődött kérdések is: a szövetkezeti parasztság átalakulása, a munkavállalási és tulajdonosi természet változása, a szövetkezet kettős természetének vállalati és társadalmi jellegének változása stb. Nem periférikus társadalomtudományi témák ezek, hanem a szocializmus teljes felépítését jellemző társadalmi átalakulás alapvető kérdései. Éppen ezért úgy véljük, hogy az említett vagy nem is érintett problémakörök és nézetkülönbségek érdekessé és szükségessé teszik — különböző fórumokon — a vitában felvetett kérdések további elemzését.

TÁJÉKOZÓDÁS

A munkáosztály és pártja a mai szocialista társadalomban

Nemzetközi elméleti konferencia Varsóban

A Béke és Szocializmus Szerkesztősége, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Társadalomtudományi Főiskolája és a Nowe Drogi folyóirat Szerkesztősége rendezésében 1973. május 21—23-án nemzetközi elméleti konferencia volt Varsóban, a címben jelzett témáról. Nyolc szocialista ország — pártvezetőkől, pártmunkásokból, ideológusokból, társadalomkutatókból álló — delegációja, valamint a Béke és Szocializmus szerkesztőbizottságának tagjai vettek részt a tanácskozáson és a vitában.

A konferencia első felében valamennyi küldöttség vezetője előadást tartott a téma átfogó kérdéseiről. Így — a felszólalások sorrendjében — a következők: A. Werblan, a LEMP KB Titkárságának tagja, a Nowe Drogi főszerkesztője, K. F. Katusev, az SZKP KB titkára, K. Gyaurov, a BKP Politikai Bizottságának póttagja, a Bolgár Szakszervezetek Központi Szövetségének elnöke, V. Kves, a CsKP Központi Ellenőrző és Revíziós Bizottságának tagja, a Politikai Főiskola rektora, G. Csimid, a Mongol Népi Forradalmi Párt KB tagja, a Pártélet c. folyóirat szerkesztője, Hanna Wolf, a NSzEP KB tagja, a Pártfőiskola rektora, S.

Voicu, az RKP KB tagja, a Társadalmi-politikai Tudományok Akadémiájának alelnöke, a Szocialista Kor c. folyóirat főszerkesztője, Jakab Sándor, az MSZMP KB tagja, a KB osztályvezetője.

A tanácskozás második részében még 17 felszólalásra került sor, s azt az előadásokhoz feltett kérdésekre adott válaszok követték. A konferencia eredményeit K. Zardov, a Béke és Szocializmus főszerkesztője összegezte záró előadásában.

Tartalmilag az elméleti tanácskozáson a fejlett szocialista társadalom munkáosztályának és a párt vezető szerepének legjelentősebb kérdései szerepeltek. Az előadások és felszólalások egyik fontos jellemzője volt, hogy nem elvont síkon mozogtak: az elméleti kérdéseket a mély teoretikus igényű elemzés és a politikai gyakorlat szoros kapcsolatában vetették fel, törekedve saját pártjuk egyes tapasztalatainak általánosítható következtetései ismertetésére is. A téma a konferencia célkitűzéseinek megfelelően négy problémakörre bontható:

— *A mai társadalmi-gazdasági folyamatok és hatásuk a munkáosztály és pártja vezető szerepére.*

Különösen sok szó esett arról, hogy hogyan lehet és kell helyesen értelmezni azokat a változásokat, amelyeket a szocialista forradalom megvalósítása és a kibontakozó tudományos-technikai forradalom létrehozna a társadalmi struktúrában, a fejlett szocialista társadalom munkásosztályának arculatában; ugyancsak sok szó esett a munkásosztály meghatározásáról, „határai-ról”, más osztályokhoz, rétegekhez való viszonyáról. Példaként érdemes idézni A. Werblan előadásából: „A munkásosztály a tudományos-technikai forradalom új, a jövő felé forduló, ellentmondásoktól mentes modelljének előhírnöke, de ezt a forradalmat eltéphetetlen szálak fűzik a szocialista forradalomhoz. A Szovjetunió, az egész szocialista közösség országai egy új civilizációt hoznak létre, az anyagi jólét és az emberek közötti mélyen emberi kapcsolatok civilizációját, a közösség és az egyén harmonikus fejlődésének civilizációját. Ebben a civilizációban testesülnek meg azok az értékek, amelyeket a munkásosztály képvisel.”

— *A munkásosztály vezető helye a szocialista társadalom rendszerében és a párt irányító szerepe.* Nagyon fontos volt annak a közeledési folyamatnak az elemzése, amely a munkásosztály és parasztság, a munkásosztály és értelmiség között végbemegy, mely azonban nem gyengíti, hanem erősíti a munkásosztály és pártjának osztályjellegét, illetve vezető szerepét. Rendkívül érdekes elemzését adta K. F. Katusev annak, hogy a fejlett szocialista társadalom körülményei között miért növekszik a munkásosztály szerepe. A fő okokat a következőkben jelölte meg: a munkásosztály számbeli növekedése (pl. a Szovjetunióban a társadalom legnagyobb osz-

tálya, a keresők 60%-a); a társadalom fő termelőereje volt és marad, tevékenysége döntő a termelés növekedésében, a tudományos-technikai haladás realizálásában; általános és szakmai műveltsége egyre nő; vezető szerepe olyan tulajdonságaihoz kapcsolódik, mint a politikai érettség, fegyelmezettség, szervezettség, kollektívizmus, kérlelhetetlenség a polgári és kispolgári individualizmussal és egoizmussal szemben. A szocialista társadalom e fejlett szakaszában bontakozik ki valamennyi osztály és csoport közeledésének intenzív folyamata. „Ezek . . . — mondotta Katusev elvtárs — azok a fő objektív tényezők, amelyek a fejlett szocialista társadalomban a munkásosztály vezető szerepének nemcsak a megőrzését, hanem fokozottabb érvényre juttatását is indokolják.”

— *A párt és a munkásosztály kapcsolatainak erősödése a szocialista építés mai szakaszában.* Több szocialista ország politikai mechanizmusának konkrét elemzésén keresztül nyertek hangsúlyt az olyan kérdések, mint a kommunista párt vezető-irányító szerepének szükségessége és növekedése a szocializmus—kommunizmus építése során, a munkásosztálynak a pártján keresztül megvalósuló vezető szerepét érvényesítő mechanizmus korszerűsége, a pártirányítás formái és módszerei. Több felszólalás foglalkozott a párt élcsapat jellegével, számszerű növekedésével, szociális összetételének kérdéseivel. A magyar delegáció — Jakab elvtárs — előadása is kapcsolódott e kérdéskörhöz.

— *A munkásosztálynak és pártjának a szocialista társadalomban betöltött vezető szerepével kapcsolatos revizionista, technokrata, dogmatikus nézetek kritikája.* Gyakorlatilag minden előadás és hozzászó-

lás, az összes alapvető kérdésekben élesen bírálta a vonatkozó anti-marxista álláspontokat, elméleti-politikai torzításokat. Nagy súlyt kaptak a kritikában a politikai pluralizmusra, a munkásosztály „beolvadására”, forradalmiságának tagadására, a fejlett szocialista társadalomban betöltött vezető szerepe kétségbevonására irányuló ismert nézetek, s e kérdéskörrel kapcsolatban a maoizmus.

„A munkásosztály és pártja a mai szocialista társadalomban” témáról tartott nemzetközi elméleti tanácskozás anyagát a rendező szervezetek publikálni szándékoznak. A Béke és Szocializmus folyóirat közeli számában részletes ismertetést ad az előadásokról, vitákról, zárszóról. Itt most — hazai olvasóközönségünk számára — a magyar küldöttség által elmondottak teljes szövegét hozzuk nyilvánosságra.

JAKAB SÁNDOR ELŐADÁSA A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS A PÁRT VEZETŐ SZEREPÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

A konferencia napirendjére tűzött témát rendkívül fontosnak, időszerűnek tartjuk a forradalmi munkáspártok egész tevékenysége szempontjából. Felszólalásomban elsősorban a párt és a munkásosztály kapcsolatának és a párt vezető szerepének néhány elvi kérdésével kívánok foglalkozni a Magyar Szocialista Munkáspárt tapasztalatai alapján.

A munkásosztály alapvető érdekeinek és távlati céljainak érvényesülését a párt politikája biztosítja. Az MSZMP — az ellenforradalom tanulságait levonva — mindig különös gondot fordított a munkás-

osztállyal való kapcsolatának erősítésére, fejlesztésére. Ezt mutatják a párt X. kongresszusának határozatai és ennek következetes megvalósítását célzó 1972-es novemberi központi bizottsági állásfoglalás is.

Pártunk történelmi tapasztalatai alapján megtanulta, hogy a szocializmus sikeres építésének alapvető feltétele a párt és a munkásosztály szilárd kapcsolata. Ez politikánk olyan sarkalatos, állandó eleme, amelyet nem változtattak meg sem a munkásosztály struktúrájában az elmúlt évtizedekben végbement változások, sem az ezekről folytatott viták. Sőt, ezek a változások méginkább abba az irányba hatnak, hogy a szocialista építés jelenlegi szakaszában, a fejlettebb társadalmi és technikai körülmények között, a proletárdiktatúra mechanizmusának továbbfejlesztésével erősítsük a munkásosztály vezető szerepét, a párt és az osztály összeforrottságát.

A munkásosztály fejlődésére, mai helyzetére vonatkozó vizsgálatok többsége a munkásosztály változásaira teszi a hangsúlyt, az objektív tendenciák elemzését tekinti feladatának. Ez rendjén is van, hiszen a termelőerők rohamos fejlődése, a tudományos-technikai haladás, ennek a társadalmi struktúrára gyakorolt hatása világjelenség. A szocialista országokban a társadalom szerkezetében végbemenő alapvető változásokat azonban a szocialista forradalom, a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása eredményezte. Hazánkban is megszűnt a magántulajdon, erősödik a szocialista tulajdon. Gazdasági fejlődésünk extenzív időszakának lezárulásával kibontakozik az intenzív szakasz. Előtérbe kerül az ipar, a közlekedés, a mezőgazdaság technikai, műszaki fejlesztése, új, dina-

mikusan fejlődő iparágak létesülnek, emelkedik a munkásság szakmai színvonala, bővülnek a szolgáltató és egyéb ágazatok. Mindez átalakítja a szakmai rétegződést, közelebb hozza a fizikai és szellemi dolgozókat, növeli a harmadik szektorban foglalkoztatottak arányát, meghonosítja a mezőgazdaságban az ipari jellegű munkafajtákat stb. A fejlődés ilyen új jelenségeit reális számba kell venni. A politikai gyakorlat, a pártvezetés számára ezeknek a tendenciáknak az ismerete biztosítja a perspektívikus tervezést, a biztonságos, tudományosan megalapozott cselekvést.

Gyakran tapasztalható azonban, hogy *a változásokra figyelve, nem tartjuk számon kellőképpen a munkásosztály állandó vonásait, amelyek pedig ezt minden változás mellett, vagy éppen azok révén, folytonosan jellemzik.*

Melyek a munkásosztály legfontosabb jellemzői a szocializmus építésének jelenlegi viszonyai között?

A munkások zöme ma is a társadalmi termelés legelőrehaladottabb ágában, ipari nagyüzemben dolgozik. Ezért a munkásosztály tevékenységének alapvető jelentősége van a társadalom egész fejlődésében. Ma is ez az osztály a legdöntőbb társadalmi erő. Politikai szempontból elsősorban érdekelt a munkáshatalom védelmében és erősítésében. Társadalmi helyzeténél fogva és szervezettsége, fegyelme, koncentráltága következtében a legfőbb politikai erő mind a szocialista rendszer külső és belső ellenségei elleni harcban, mind pedig a rendszer továbbfejlesztésében. Az a körülmény, hogy a munkásosztály az össznépi tulajdonhoz kapcsolódik, a leginkább érdekeltté teszi a szocializmus elveinek — többek között a munka szerinti elosztás szo-

cialista elvének — következetes érvényesítésében, a nem munkán alapuló jövedelmek keletkezésének megakadályozásában. Ennélfogva a szocializmus eszméinek és erkölcsi normáinak, a kollektívizmusnak elsősorban a munkásosztály a hordozója. A kispolgári eszmék és erkölcsi felfogások maradványai a munkásosztály létfeltételeinek körülményei között találnak legkevésbé talajra. A párt elsősorban e közegeben találja meg támaszát, elveinek, politikájának követőit.

Összegezve úgy mondhatnánk, hogy a szocializmus jelenlegi körülményei között is létezik és érvényesül a munkásosztály forradalmisága, azaz képessége a társadalom gyökeres átalakítására. Pártunk világosan látja, hogy ez a forradalmiság, mint a munkásosztály lényegét kifejező tulajdonság, nem szubjektív óhaj, hanem sajátos, körünkben a munkásosztályra jellemző történelemalkotó képesség. Ez megmutatkozik a szocialista építés egész gyakorlatában.

Az utóbbi években az is gyakori jelenség, hogy elsősorban arról vitatkoznak, hol vannak a munkásosztály határai, milyen új társadalmi csoportok kapcsolódnak a munkásosztályhoz. De jelentőségénél kisebb súlyt kap *a legfontosabb politikai kérdés, az, hogy a munkásosztály melyik része képezi az osztály gerincét*, mely rétegének létfeltételei, öntudata és politikai aktivitása tükrözi legteljesebben a munkásosztály egészének valóságos érdekeit, tehát vezető szerepének érvényesítése érdekében mely részre kell elsősorban orientálódni.

A munkásosztály vezető szerepének érvényesítése osztályérdekeinek — egyszersmind az osztálytársadalmi érdek — megvalósítását jelenti. Ez közelebről annyi, mint a

szocializmus építésének, a társadalmi haladás fő irányában való haladás biztosítása. Ebben mind a társadalom egésze, mind az egyes osztályok, rétegek egyaránt érdekeltek, de érdekeltységük foka és közvetlensége nem egyforma az osztályon belül sem. *A szocialista építés konkrét követelményei* — kapcsolódva Werblan elvtárs egyik fő mondanivalójához — *a nagyüzemi munkásság létfeltételeivel állnak legszorosabb kapcsolatban.* Az ő számukra a leginkább magától értetődő, hogy saját érdekeikről van szó, s az ő érdekeiket fejezi ki leghívebben a párt politikája. Éppen ezért van szükség arra, hogy *a nagyüzemi munkásság szerepével megkülönböztetett módon foglalkozzunk.* A nagyüzemi munkásság közvetlenül érdekelt például a szocialista gazdaság fejlődésének olyan törvényszerűségében, mint a technikai fejlődést leginkább elősegítő nemzetközi kooperáció, specializáció — egyszóval a szocialista gazdasági integráció. Az integráció teszi lehetővé a nagyüzemek számára, hogy hosszú távra tisztázzák a termelés szerkezetét, hogy a rendelkezésükre álló termelő kapacitást helyesen használhassák fel és fejleszthessék. Az integrációval érhető el, hogy a rendelkezésükre álló munkaerőt a szakmai struktúrának és a szakképzettségnek megfelelő színvonalon hasznosíthassák, hogy fokozott mértékben aknázhassák ki a modern nagyipari termelés lehetőségeit. A nagyüzemek munkásainak tehát közvetlen érdeke a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztése. Az üzem gyarapodása biztosítja életszínvonalának rendszeres emelkedését, egyben alkotó emberi kiteljesedését.

Politikai gyakorlatunk az elmúlt években újból megerősítette azt a

régen tudott tényt, hogy a párt politikájának és egész tevékenységének legfontosabb társadalmi bázisa a munkásosztályon belül is a nagyüzemi munkásság. Ha csak az ország 50 nagyvállalatát tekintjük, itt dolgozik az iparban foglalkoztatottak 43%-a, innen származik az ipari termelés mintegy 55%-a, az ipari export csaknem kétharmada. Ezért is veti fel pártunk napjainkban, hogy a munkásosztály, mindenekelőtt a szocialista nagyiparban dolgozó nagyüzemi munkásság megfelelő súllyal vegyen részt államunk irányításában, minden kérdésben döntő mértékben hallassa szavát, mind az ország, mind munkahelye ügyeiben, hogy anyagi értelemben is legyen élvezője az ország gyarapodásának.

Az osztályon belül a nagyüzemi munkások általában szocialista tudatosságban, politikai aktivitásban, közéleti érdeklődésben, a fejlődést segítő kritikai szellemben is élen járnak. Fontos ezt hangsúlyozni, mert társadalmunkban a munkásosztály az elmúlt 15—20 évben számbelileg rendkívüli mértékben megnövekedett és a mai munkásosztálynak több mint fele ebben az időszakban más osztályokból, más rétegekből került az osztály sorába. Ezért bizonyos időre van szüksége, hogy asszimilálódjon — és ebben jelentős előrehaladás van — a munkásosztály törzséhez, öntudatos magvához, és világosan felismerje azokat az osztályérdekeket, amelyek ebből az új osztályhelyzetből következnek.

Mindezek alapján a párt, amikor az egész osztály és társadalom érdekében megfogalmazza a szocialista építés célkitűzéseit, elsősorban a legöntudatosabb rétegekre, a munkásosztály politikailag legaktívabb részére támaszkodik. A mun-

kásosztály vezető szerepének való-
ságos érvényesítése nem utolsó sor-
ban azt jelenti, hogy az osztály
többi rétegét is erre a színvonalra,
a tudatosságnak erre a fokára emel-
jük.

A párt és a munkásosztály kap-
csolatában az osztály vezető szervei
és testületei megfelelően betöltik
hivatásukat. Biztosítják a munkás-
osztály — a párt politikájában meg-
fogalmazott — történelmi célkitű-
zéseinek, hosszabb és rövidebb távú
érdekeinek megvalósulását. A párt
és az osztály kapcsolatainak erősíté-
sében szerzett fontos tapasztala-
tunk, hogy számunkra *állandó, so-
ha el nem hanyagolható feladat a
választott testületekben, a különbö-
ző szervek munkájának irányításá-
ban a munkások részvételének, a
fizikai munkások funkcióba kerülé-
sének segítése*. Az olyan felfogások
és törekvések, amelyek a választott
testületekben visszaszorítják a
munkásokat azzal a megokolással,
hogy azok nem rendelkeznek a
szükséges szakismeretekkel és átte-
kintéssel, politikailag veszélyes,
szocialistaellenes álláspontok. A fi-
zikai munkásoknak a társadalmi
struktúrában elfoglalt helyéből, lét-
feltételeiből fakadó látásmódja, tö-
rekvései, magatartása és közvetlen
ellenőrző szerepe feltétlenül szük-
séges a vezetés szocialista jellegé-
nek biztosítása, és a döntések rea-
lizmusa érdekében. Bár a munkás-
politika érvényesítése nem közvet-
lenül az illető politikai testület szo-
ciális összetételének függvénye, de
nem is független attól. Azokban a
politikai vezető testületekben, szer-
vekben, ahol kedvezőtlen a szociá-
lis összetétel, fennáll a lehetősége
annak, hogy hiányos valóságtartal-
muk folytán a döntések egyoldalú-
ak lesznek, hogy az adott területen
nem a társadalmi érdeket kifejező

munkáspolitiká, hanem az osztály-
érdektől eltérő csoportérdek érvé-
nyesül.

A párt és a munkásosztály viszonyában rendkívül nagy jelentősége van az *üzemi demokrácia intézményének*. Az üzem, a vállalat nemcsak termelési szervezet, hanem társadalmi-politikai egység is, ahol emberi sorsok, viszonyok, nézetek formálódnak. Pártunk az elmúlt években nagy erőfeszítéseket tett a tulajdonosi tudat elmélyítésére, hogy felébredjen a dolgozók felelősségérzete saját üzemük iránt, hogy kibontakoztassa a dolgozók aktivitását, hogy részt vállaljanak a gazdálkodás irányításában, ellenőrzésében. Arra törekedtünk, hogy ismerjék meg az üzemi feladatokat, és vitassák meg belső problémáikat, szóljanak bele a döntések hozatalába és azok végrehajtásába. Ma már látjuk, hogy e folyamat kibontakoztatása csak lassú, szívós munka eredménye lehet. Egyrészt az általános képzettségi szint emelkedésével párhuzamosan bátorítani kell a dolgozókat, hogy éljenek jogaikkal. Másrészt a gazdasági vezetők kötelesek biztosítani a feltételeket a demokratikus jogok gyakorlásához. Ez vonatkozik a dolgozók tájékoztatására éppúgy, mint véleményük meghallgatására, tanácsaik, észrevételeik figyelembevételére a döntések meghozatalánál. Minden vezetőtől elvárjuk, hogy irányító munkájának szerves része legyen a szocialista demokrácia gyakorlása, a munkásosztály iránti felelősségérzet.

Pártunk politikájának az elmúlt években szerzett fontos tapasztalata, hogy *a szövetségi politika is csak akkor életképes, ha erős a párt és a munkásosztály kapcsolata*. A munkásosztály vezető szerepe és szövetségi politikája dialektikus egységet alkot. A pártnak mindig a

munkásosztály érdekeiből kell kiindulni. De a munkásosztály nem önös osztályérdekből gyakorolja hatalmát; a hatalom gyakorlásába bevon minden haladó, a szocializmusért dolgozni kész osztályt, réteget, személyt. A szövetség a munkásosztály történelmi feladatából adódik. Az objektív alapja az, hogy a munkásosztály nem változtathat saját helyzetén másképpen, csak úgy, ha egyidejűleg javul a többi dolgozó osztály és réteg helyzete is. Nem valósíthatja meg a maga érdekeit anélkül, hogy egyúttal ne valósítsa meg a többi dolgozó osztály és réteg érdekeit is. Ez a lényegi érdekazonosság az alapja annak, hogy ez a szövetség a szocializmus építésének folyamatában erősödik. Ebben a folyamatban ugyanis mindig közelebb kerülnek az egyes osztályok és rétegek objektív életfeltételei és ennek alapján érdekeik egybeesése is egyre nagyobb mértékű. Felmerül azonban két szemléleti-politikai kérdés, amit szükséges hangsúlyozni.

Először: reálisan kell felmérni, hol tart a társadalom különböző osztályainak, rétegeinek egységesülési folyamata. A párt politikája az egyes társadalmi osztályok és rétegek közeledésének, egységbe forrasztásának elősegítésére irányul. Azonban az előreszaladás az osztályok, rétegek közeledésének megítélésében, a társadalmi különbségek kiegyenlítésének túlbecsülése, a meglévő osztály- és szociális különbségek szerepének, jelentőségének politikai alábecsülése akarva-akaratlanul a munkásosztály vezető szerepének degradálásához vezet.

Másodszor: az előzővel szoros kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy az alapvető érdekek egybeesése mellett léteznek az osztá-

lyok sajátos érdekei, s ebből fakadó érdekkülönbségek, sőt érdekütközések is. Az egyes osztályok, rétegek objektív létfeltételeiben még lényeges különbségek vannak. A pártnak ezekre nagy gondot kell fordítani, figyelemmel kell követni az egyes osztályok, rétegek önálló érdekeit, az azok megvalósítására irányuló törekvéseket. Rendszeresen figyelemmel kell kísérni a munkásosztály helyzetének alakulását, hiszen ennek érdekei fejezik ki leginkább az osztálytársadalmi érdeket, ennél fogva a leginkább progresszív érdekek.

Elmondhatjuk — és a Központi Bizottság 1972 novemberi határozata kapcsán erről újra meggyőződhattünk —, hogy a párt politikája a munkásosztály körében aktív támogatásra talált, tehát megfelelően kifejezi az osztály alapvető és közvetlen érdekeit. Pártunk kormányzó párt. politikája meghatározóan kihat az ország, a társadalom életének egészére. Politikájának formálásában a marxizmus—leninizmus elveiből, a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalataiból — mindenekelőtt a kommunizmust építő szovjet nép gazdag, számunkra felbecsülhetetlen értékű történelmi tapasztalataiból — indul ki. Az előrehaladás irányát a munkásosztály, a társadalom konkrét helyzetének konkrét vizsgálata alapján határozza meg. Irányítja a szocialista építést, döntéseivel, a problémák osztályszempontú megválaszolásával, a végrehajtás ellenőrzésével feltárja és feloldja a fejlődés, az élet ellentmondásait. Nagy segítséget jelentenek pártunknak ebben a munkában a szocialista építés kérdéseiről a testvérpártokkal, mindenekelőtt az SZKP vezetőivel folytatott eszmecserék.

Pártunk társadalomszervező és irányító munkája *mindenekelőtt elvi-politikai irányítás*. Az elvi-politikai állásfoglalásokat, a párt határozatait az állami, társadalmi élet különböző területein dolgozó kommunisták hajtják végre. Alapvetően így realizálódnak a párt törekvései, így érvényesül a párt központi akaratára. A politika végrehajtásának döntő mozzanata, hogy a párt állandó harcot folytat a döntések egységes értelmezéséért, eszmei tudatosításáért, az ideológiai egység erősítéséért. Az állam és a társadalom intézményeinek önállóságát, hatáskörét a párt tiszteletben tartja és törekszik rendeltetészerű működésüket elősegíteni. Az elmúlt évek során kimunkált *feladateltávolítás* folytán minden szerv azt a feladatot végzi, ami létét indokolja. Így elkerülhetők a felesleges párhuzamosságok. A párt elvi-politikai állásfoglalásai alapján az állami és gazdasági irányító szervek, a társadalmi szervezetek vezető testületei önállóan dolgozzák ki a szükséges konkrét intézkedéseket, a megvalósítás módozatait. Maguk határoznak és intézkednek a végrehajtásról. Az elvi-politikai irányítás ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a párt minden körülmények között lemondana az operatív vezetésről. Abban az esetben, ha az adott területen az érdekellentmondások, a konfliktusok feloldása, az egymást keresztező érdekek rangsorolása a politikai szervek operativitását igényli: azaz, ha egy ügy politikai kérdéssé válik, akkor a párt haladéktalanul és közvetlenül beavatkozik azok megoldásába.

Pártunk fontos tapasztalata, hogy az elvi-politikai irányítás feltételei között a párt központi akaratának érvényesítése, a politika egységes értelmezése és végrehajtása *foko-*

zottabban megköveteli a következetes és szigorú pártellenőrzést. A határozatok végrehajtásáról való beszámoltatás az alapszervezetektől a legfelső pártszervek szintjéig e pártirányítási forma alapkérdése.

Különösen fontos feladat a párt alsó sejtjei, az alapszervezetek politikai ellenőrző funkciójának fejlesztése. Minden párttag — legyen az a vállalat igazgatója, vagy besztott munkása — leelőször a saját pártalapszervezetének tartozik politikai felelősséggel. Mindenekelőtt a párttaggyűlés előtt köteles beszámolni végzett tevékenységéről. A pártszervezetbe nem lehet bevinni a gazdasági élet hierarchiáját, a technikai munkamegosztásban szükségszerűen létező alá- és fölérendeltséget. A pártalapszervezetnek ugyanakkor kötelessége ellenőrizni és számonkérni kivétel nélkül minden tagjától, hogy hogyan áll ki a párt politikája mellett, hogyan hajtja végre, hogyan képviseli azt munkája során, emberi magatartásában. Ehhez természetesen biztosítani kell a pártszervezeteknek a szükséges feltételeket, hogy színvonalas ellenőrző munkájukkal vívják ki társadalmi presztizsüket. A mi tapasztalataink azt mutatják, hogy a párt vezető szerepének érvényesülése akkor hatékony, ha az alapszervezetek nemcsak formálisan léteznek, hanem ténylegesen betöltik a párt kormányzó helyzetéből következő sajátos feladatait, ha a vezető szerep az alapszervezetek szintjén épp olyan intenzitással jut kifejezésre, mint a legfelsőbb szerveknél.

Pártunk a munkásosztály érdekeit következetesen, hazai társadalmi, politikai körülményeinkhez igazodva, a leghatékonyabb formában fejezi ki. A párt a társadalom legszélesebb tömegeivel való szoros

kapcsolattartás hatékony, jól bevált rendszerét dolgozta ki, hogy társadalmi méretekben elfogadtassa a munkásosztály alapvető érdekeit, a szocializmust. Vezető szerepét úgy gyakorolja, hogy társadalomszervező és irányító tevékenysége során a társadalmi és tömegszervezetek széles rendszerére támaszkodik. Egyes szocialista országokban többpártrendszer alakult ki. Nálunk úgy alakult a történelmi fejlődés, hogy a proletárdiktatúra mechanizmusa az egypártrendszer viszonyai között működik. A párt ezért a legszélesebb mértékben igényli a társadalom más, a szocializmust elfogadó szervezeteinek, mozgalmainak véleményét, támogatását.

A párt a politika alakításába bevonja a tömegszervezeteket — az utóbbi években különös hangsúllyal törődött a nők és a fiatalok bevonásával. Minden jelentős társadalompolitikai döntés előtt kikéri véleményüket, s az érdekek egybevetésével alakítja ki a társadalom egészének, s a munkásosztály érdekeinek megfelelő álláspontot. A tömegszervezeteknek a döntések előkészítésében való részvétele az alapja annak, hogy igen aktívan részt vállalnak a feladatok végrehajtásában. A párt arra is igényt tart, hogy a tömegszervezetek visszajelezzék a végrehajtás során felmerülő problémákat, feszültségeket. Így biztosítják a párt számára, hogy áttekintése legyen a társadalom legszélesebb rétegeinek körében zajló folyamatokról és lehetőséget biztosítsanak számára a menetközbeni cselekvésre. A párt tömegkapcsolatainak e formája, mechanizmusa a munkásosztály érdekeinek legkövetkezetesebb képviselése, mert biztosítja a munkásosztály hatalma szilárdságának belső feltételeit.

A párt és a munkásosztály vi-

szonya szempontjából különös jelentősége van a szakszervezeteknek. A szakszervezetekre kettős feladat hárul. Egyrészt a munkásosztály politikai hatalmának, a nép közös érdekeinek védelme, a szocialista társadalom támogatása; másrészt a szakszervezet tagjainak, az egyes dolgozók anyagi, szociális, kulturális érdekeinek védelme. Pártunk tapasztalatai azt mutatják, hogy bár a törvények biztosítják a dolgozók jogait, mégis — az időleges érdekellentétek folytán — szükség van arra, hogy a szakszervezetek védjék a dolgozó kollektívák és az egyes emberek jogait, képviseljék napi érdekeit. Jelenleg a szakszervezeteknek — politikai szerepük növekedésével, jogkörük bővülésével — a korábnál lényegesen jobbak a lehetőségei arra, hogy beleszóljanak a vállalat rendelkezésére álló anyagi eszközök, a bér-, a szociális, kulturális alapok felhasználásába. Nagy munkát ró a szakszervezetekre a munkások bevonása a vállalati tervek előkészítésébe, a kollektív szerződések kidolgozása, megkötése és betartásuk ellenőrzése. A szakszervezetek sokat tesznek a dolgozók gazdálkodással összefüggő észrevételeinek és javaslatainak érvényesítéséért. Eredményesen foglalkoznak a munkaverseny, a szocialista brigádmozgalom szervezésével. Jogaik gyakorlásán keresztül általában sikeresen egyeztetik a szocializmus általános érdekeit a dolgozók személyes érdekeivel.

Pártunk nagyjelentőségű tapasztalata, hogy állandó és *megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a párt munkásjellegének erősítésére*. Sokat mond számunkra, hogy e kérdésre tegnapi felszólalásában Katusev elvtárs is megkülönböztetett figyelmet fordított. Ismeretes, hogy a párt munkásjellegének

gyengülése csorbítja a párt élcsapat jellegét. A nem munkás rétegek beáramlása természetesen még nem jelenti azt, hogy a párt osztályjellegét tekintve megszűnt élcsapatnak lenni. A szociális összetétel nyilvánvalóan nem határozza meg ilyen mechanikusan a párt osztályjellegét. Kádár elvtárs ezt úgy fejezte ki, hogy más a párt állapota és más az összetétele. Az osztályjelleg kérdésében az a döntő, hogy a párt milyen politikát folytat, a politika kinek az érdekeit juttatja érvényre. Ha a párt törekvéseiben, politikájában a munkásosztály érdekeit fejezi ki, ezen érdekek realizálásáért harcol, akkor osztályjellegét tekintve munkáspárt. Még akkor is, ha a nem munkásrétegek számaránya növekszik.

Az osztályjelleg megőrzése szempontjából azonban mégsem közömbös a párt szociális összetételének alakulása. A párt nagy tömegei ugyanis döntően befolyásolják a politika kidolgozását és gyakorlati megvalósításának következetességét. Éppen ezért alapvető kérdés az, hogy a munkásosztály milyen arányban van képviselve a pártban, mert objektív helyzeténél fogva a munkásság a legérdekeltőbb a hatalom védelmében, erősítésében. A forradalmi munkásosztály létviszonyait naponta átélő munkások viszik be a pártba közvetlenül az osztály szellemét. Pártunk éppen ezért — hogy folytonosan és kellő intenzitással képes legyen érzékelni a munkásosztály soraiban lezajló folyamatokat, politikai tendenciákat — állandó feladatának tekinti a munkások párton belüli számarányának növelését. Ebben a párt és az osztály közvetlen kapcsolatának egyik legbensőbb formáját látja.

A Magyar Szocialista Munkáspárt hosszú évek óta megkülönböz-

tetett figyelmet szentel a tanácskozás napirendjén szereplő kérdéskörnek. Csak a legutóbbi években hozott párthatározatokat alapul véve is kimutatható, hogy a munkásosztály pártunk politikájának tengelyében áll. Ilyen jelentős és közvetlenül a munkásosztályt érintő határozatok voltak a kongresszusi határozatokon túl — többek között a szakszervezetről, a nőkről, az ifjúságról szóló határozatok, s legutóbb a Központi Bizottság 1972 novemberi állásfoglalása, többek között az ipari, építőipari munkások központi béremelése. Azon dolgozunk, hogy komplex áttekintést nyújtsunk a munkásosztály problematikájáról a Központi Bizottságnak. Ezek a határozatok a referátumban bemutatott politikai törekvéseket és tendenciákat erősítik. Napi munkánk, ideológiai, politikai erőfeszítéseink szempontjából nyújt tehát hasznos tanulságokat és ad sok segítséget a jelenlegi tanácskozás.

••

A referátumokat és korreferátumokat követő vita során Jakab elvtárshoz a következő kérdés érkezett: *Milyen kölcsönös viszony áll fenn a párt élcsapat jellege és taglétszáma között?* A kérdés politikai időszerűségére való tekintettel a válasz teljes szövegét közöljük.

„A rendelkezésemre álló néhány perc alatt csak nagyon vázlatosan tudok válaszolni:

Felfogásunk szerint a párt élcsapat jellege a szocializmus mai viszonyai között azt jelenti, hogy a párt magába tömöríti a társadalom legjavát, mindazokat, akik világnézetileg, politikai-erkölcsi nézeteikben a marxizmus—leninizmus ta-

laján állnak, képesek a párt vezető szerepének érvényesítésére, készek a párt politikájának megvalósításáért, a születő új társadalom megteremtéséért minden erejükkel harcolni.

Az természetes, hogy objektív helyzeténél fogva a párt tagjai a munkásság, s elsősorban a nagyüzemi munkásság köréből kerülnek ki, hiszen ma is a nagyüzemek a kommunista nevelés legjobb iskolái. A munkások jelentős, a társadalmi aránynak megfelelő képvisellete biztosítja a pártban — legalábbis az objektív lehetőségek oldaláról — annak osztályjellegét. Ezt azzal együtt hangsúlyozzuk, hogy — amint az elmúlt napokban már többen is elmondták — a párt politikájának osztályjellegét mindennek előtt az határozza meg, hogy a párt kinek az érdekeit juttatja érvényre.

Idő hiányában a kérdés kifejtése nélkül csak felvetném, hogy a párt nagy tömegei döntő hatást gyakorolnak a politikára, ezért tartjuk annyira fontosnak a szocialista társadalom fejlesztésében objektíve legérdekeltebb osztály megfelelő képviselétét a pártban. Ha a párton belül a nem munkások aránya túl magas, ez egészségtelen jelenségek forrása lehet. Fennáll a lehetősége annak, hogy a nem munkás elemek egyrésze — ahol a tudatosság alacsonyabb szinten áll — a munkásosztály ügyével szemben, a saját létfeltételeik által meghatározott csoport, illetve egyéni érdekeiket helyezik előtérbe. A nem munkás elemek aránya tehát nem *statisztikai, hanem politikai kérdés*.

Bár az arányok szóbanforgó eltolódásának veszélye gyakran kísért, a párt létszámának állandó növekedése a munkások mellett a többi dolgozó rétegből mégis pozi-

tív, mert hatékonyabbá teszi a párt politikai vezető szerepét. A párt soraik bővülése ugyanakkor feltételezi a lenini szervezeti normák érvényesítését. Azt, hogy a munkások mellett a többi dolgozó osztály és réteg legöntudatosabb tagjai is felismerjék alapvető érdekeik azonosságát, illetve felismerjék, hogy alapvető és ezzel összhangban álló sajátos érdekeik csak a munkásosztály szocialista céljainak elérésével valósulhatnak meg. Egyszóval: a nem munkás rétegek legjobbjai is magukévá teszik az osztály történelmi céljait, az osztály érdekeinek harcosává válnak. És ezekkel az emberekkel — még ha történetesen nem is munkások — nem gyengül, hanem erősödik a párt és politikájának osztályjellege, élcsapat jellege. Annak ellenére, hogy a párt soraik lényegesen kiszélesednek, hogy a párt tömegpárttá válik.

Ebben a felfogásban, és ilyen feltételek mellett a párt élcsapat és tömegpárt jellegének szembeállítását tehát formális. A párt ugyanis nagy létszáma ellenére nem oldódik fel a társadalom egészében, irányító, vezető erő marad, betölti alapvető hivatását, biztosítja a munkásosztály érdekeinek — amely osztálytársadalmi érdekként jelenik meg — az érvényesülését.”

Halay Tibor korreferátuma a munkásosztály fogalmi kritériumaival foglalkozott:

„Ügy vélem az eddigi vitában egyértelművé vált az az álláspont, hogy a munkásosztály a forradalmi osztály és a szocialista társadalom vezető ereje; s ez korunkban és a fejlett szocialis-

ta társadalomban is érvényes, sőt még tovább erősödött. Ezért ez jelenti a kiindulópontot nemcsak a politikai elemzések számára, hanem minden elméleti vizsgálódás, így a munkásosztálynak a társadalmi struktúrában elfoglalt helye kérdésében is. Ilyen alapon szeretnék néhány megjegyzést tenni a *fejlett szocialista társadalom munkásosztálya kritériumaihoz* — kapcsolódva a Rutkevics elvtárs által mondottakhoz, akivel teljesen egyetértek.

1. Rendkívül fontos az osztály-meghatározó tényezők helyes értelmezése. Nálunk a viták egy részében leegyszerűsítve jelentkezik: úgy tesz fel a kérdést, hogy vagy a tulajdonhoz való viszony a meghatározó, vagy pedig a munkajelleg, illetve a munkamegosztásban elfoglalt hely. Véleményem szerint a helyes kiindulópont a tulajdonhoz való viszony alapvető szerepének elfogadása a szocialista társadalomban is, de a társadalmi struktúra alakulására, s így a munkásosztály határait is csak az *ismérvek együttesen, komplexen* adnak választ. Ilyen komplex megközelítést jelentenek az ismert lenini kritériumok. Ezért a viták úgy is megszoktak fogalmazódni: érvényesek-e ma is — a kibontakozó tudományos-technikai forradalom idején és a szocialista társadalomban — a lenini ismérvek? Álláspontunk szerint érvényesek, s csakis ezek alapján kapunk valóságos képet a struktúráról. Ezen semmit sem változtat az, hogy még jelentős további kutatómunkára van szükség a mai konkrét viszonyok között való értelmezésének tisztázására.

2. A fentiek értelmében a szocialista országok munkásosztálya határainak értelmezéséhez szeretnék még néhány megjegyzést tenni.

— Az ezzel kapcsolatos változások tekintetében ma már többé kevésbé elfogadott, hogy nem azonos a munkásosztály az iparban foglalkoztatott fizikai munkások statisztikai összességével. Részben *horizontálisan szélesebbé* válnak e határok: a szállítás, kereskedelem, szolgáltatások, a mezőgazdaság dolgozóinak egy része is a munkásosztály soraiba kapcsolódik. *Vertikálisan pedig* a művezetők-technikusok irányába *szélesül*. Mindebből logikusan következik a munkásosztály belső struktúrája kérdésének nagy jelentősége, s azt hiszem, elmondható, hogy ebben a vonatkozásban a kutatómunka még épp' hogy elkezdődött. Ilyen összefüggésben még további kutatást igényelnek olyan kérdések is, mint a termelő munka, a szellemi és fizikai munka meghatározása stb.

— A megközelítés másik lényeges pontja, hogy az osztályok és rétegek közeledésénél, a munkásosztály határai megvonásával a folyamat-jelleget kell hangsúlyozni: vagyis az *alapvető kérdés nem az egyes emberek vagy munkakörök egyedi besorolásának eldöntése*. Márcsak azért is így van, mert tapasztalati tény az úgynevezett „*határrétegek*” megnövekedése. Ez mintegy gyakorlati jelentkezése annak a tendenciának, hogy az egyes osztályok, rétegek egymáshoz közelednek.

— Végül nagyon lényegesnek tartom, hogy — szemben a gyakorlata tapasztalható absztrakt, futurologikus felvetésekkel — mindig a *valóságosan* végbement változásokat, az objektíve tényleg kibontakozó gazdasági, technikai stb. tendenciákat elemezzük és ezek struktúrára gyakorolt hatásait vizsgáljuk. Magyarország például a tudományos-technikai forradalomnak még

csak küszöbén áll, még csak nagyon szűk termelési szférában szűnik meg a tényleges különbség a szellemi és fizikai munka között. Teljesen egybevág ez azokkal a véleményekkel, hogy a valóságos folyamatok tényleges hatásait sem

túlbecsülni, sem negligálni nem szabad. Sok nagyfontosságú kérdés között — úgy érzem — ez is egyik mondanivalója a konferenciának s ez politikailag is, elméletileg is nagyon fontos.”

Az ifjúsági kérdések kutatásának országos középtávú (1973—1975) programja

Az ifjúsági kérdések kutatásának életbelépett országos középtávú programja a korábban elfogadott általános kutatási koncepcióra* épül. A kutatások alapvető irányainak és kiemelt témaköreinek meghatározásakor abból indultunk ki, hogy ezeken belül elsősorban az ifjúságnak a társadalmi struktúra egészében betöltött helyét és szerepét, továbbá az ifjúság társadalmi nevelésének folyamatát és mechanizmusát kell feltárni. Ezért a javasolt program nem tartalmazza mindazon témák teljes körét, amelyeket az adott időszakban az ország különböző kutatóhelyein vizsgálni fognak, csupán azokat a *komplex kutatásokat* igénylő és *országos* szinten kiemelendő témaköröket és konkrét témákat körvonalazza, amelyek az *átfogó jellegű ifjúságpolitikai döntések* megalapozását, továbbá az *ifjúság egyes rétegei helyzetének, életmódjának, társadalmi beállítódásának és magatartásának* tudományos megismerését leginkább segíthetik. A program célja, hogy a rendelkezésre álló szellemi és anyagi kapacitást elsősorban ezekre az alapvető és leginkább aktuális ku-

tatási feladatok megoldására koncentrálja.

A kutatási program nem tartalmaz külön „elméleti” kutatási irányt, de az egyes témakörökben megjelölt kutatásoknak elméleti szintű általánosításokhoz kell eljutniuk, és ily módon kell hozzájárulniuk az ifjúság társadalmi helyzetével és szerepével összefüggő elméleti problémák megoldásához. A pusztán empirikus elemzést épp úgy nem tekinthetjük kívánatosnak, mint az elvont, a tényeket és a tények módszeres *megközelítését* figyelmen kívül hagyó eszmefuttatást.

A középtávú terv kimunkálása-
kor az eddigi kutatások eredményeit és tapasztalatait is mérlegeltük, számba vettük az ifjúsági kérdések kutatásában érdekelt intézmények és szakemberek véleményét és javaslatait. A kiemelt témák egy része máris szerepel az érintett intézmények folyó kutatási terveiben, mások viszont új feladatként hárulnak az intézetekre és egyéb kutatóhelyekre. E témák a következő két nagy csoportba tartoznak:

I. A munkássá válás folyamata és mechanizmusa, a fiatal munkások különböző rétegeinek élet- és munkakörülményei, életmódja és élet-

* Lásd a Társadalmi Szemle 1971/12. és a Társadalomtudományi Közlemények 1971/2. számát.

eszményei, társadalmi-közéleti beállítódása és aktivitása, művelődési, kulturálódási igényei és lehetőségei.

II. Az ifjúság és a szervezetek. A szervezetek és intézmények hatása az ifjúságra, az ifjúság viszonya a szervezetekhez.

Az említett két témakörben a kutatások tartalmi koordinálásának feladatait a Társadalomtudományi Intézet látja el. A kutatásokat az Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács anyagilag megkülönböztetetten támogatja.

Természetes, hogy az adott időszakban sem nélkülözhetjük azokat a kutatásokat, amelyek az ifjúság más rétegeivel, életviszonyaival foglalkoznak. Ezek között különösen fontos a *falun élő és a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok helyzetének vizsgálata*. A falusi fiatalok rétegződése, életmódja, kulturális ellátottsága és igény szintje, részvétele a falu közéletében — megannyi olyan téma, amelynek feltárása a társadalom- és kultúrpolitikában közvetlenül is hasznosítható ismeretekkel szolgálhat.

A mai tudományos, műszaki fejlődés, az elméletileg is megalapozott, szakszerűbb szervező és irányító munka szükségessé teszi az *értelmiségivé válás folyamatának tudományos elemzését is*; gyakorlati fontosságú a *pályakezdő értelmiségi fiatalok szakmai és társadalmi beilleszkedésének vizsgálata*, csakúgy, mint a politika síkján a *fiatal értelmiségiek közéleti-politikai aktivitásának* megismerése. Mindezekben a területeken tehát tovább kell folytatni a kutatómunkát, ha nem is kerültek be az ifjúságkutatás országos középtávú tervének kiemelt témakörei közé. Kimaradásukat csakis az magyarázza, hogy a kutatási kapacitás korláto-

zottsága miatt a programnak a *legfontosabb* témákra kellett *koncentrálnia* az erőt.

I.

Társadalmunk jellegét, a munkásosztály politikai és gazdasági szerepét, továbbá az ifjúság munkássá nevelésének kérdéseit mérlegelve — a munkássá válás folyamatának és a munkásfiatalok társadalmi helyzetének tudományos vizsgálatát kell az ifjúságra vonatkozó kutatások centrális feladatának tekintenünk.

Hazánkban a pályakezdő fiatalok túlnyomó többsége képzett vagy szakképzetlen fizikai munkásként kapcsolódik be a társadalmi munkamegosztás rendjébe. E nagy létszámú és az ifjúság túlnyomó többségét magában foglaló csoport természetesen nem homogén; a szakképzettség, iskolázottság, társadalmi származás, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely stb. szerint számos alcsoportra tagolható.

Az utóbbi években több helyütt megindult kutatások elsősorban a munkássá válás folyamatának egy-egy részproblémáját vizsgálták, s főként a pályaválasztás jelenségekével foglalkoztak. Szinte teljesen hiányzott viszont a fiatal munkások egyes rétegei helyzetének, munkahelyi közérzetének, életmódjának, társadalmi értékorientációjának, politikai érdeklődésének és társadalmi-közéleti aktivitásának vizsgálata.

A munkásifjúsággal kapcsolatos kutatások tematikáját tehát jelentősen ki kell szélesítenünk, és a kutatási kapacitást az ifjúságpolitikai döntések megalapozása szempontjából elsőrendűen fontos témák vizs-

gálatára kell koncentrálnunk. A közéletű terv időszakában a tervezett kutatások a következő tematikus irányokhoz igazodnak:

1. *A szakmunkás tanulók helyzete, élet-, munka-, művelődési viszonyai, társadalmi rekrutálódásuk folyamata, szakmai és társadalmi beállítódásuk.*

A fiatalok munkássá válásuk során minőségileg különböző utakat járhatnak végig. A tömeges út: a tanulás útja. A munkásutánpótlás abszolút többsége a szakmunkás-képző iskolákból kerül ki. E nagylétszámú ifjúsági réteg helyzetének, szakmai és társadalmi beállítódásának, továbbá a fiatalok munkássá válását meghatározó vagy befolyásoló gazdasági, társadalmi és pedagógiai faktorok együttes hatásmechanizmusának feltárása mind közoktatáspolitikai, mind általános ifjúsáspolitikai szempontból nélkülözhetetlen.

A vizsgálat alapvető célkitűzése az, hogy átfogó képet nyújtson a szakmunkástanulók élet- és munkakörülményeiről, tanulásuk pedagógiai hátteréről és társadalmi rekrutálódásukról, a szakmaválasztás körülményeiről és motívumairól, a munkához való viszonyuk jellegzetességeiről, összetevőiről, a társadalmi értéktudat és a politikai, közéleti, közösségi aktivitás alakulásáról.

2. *A fiatal munkások különböző rétegeinek élet- és munkakörülményei, életvitelük fő vonásai*

Az empirikus jellegű kutatás alapvető célja a munkásfiatalok kereseti-jövedelmi viszonyainak, lakáshelyzetének, családi viszonyainak feltérképezése. Az életkörü-

mények jellemzőinek megismerése szükségessé teszi az életmód egész struktúrájának és az életvitelt befolyásoló gazdasági, társadalmi és pszichikus tényezőknek az elemzését. A kutatás felöleli a munkásfiatalok vertikális és horizontális mobilitásának jelenségkörét is.

3. *A fiatal munkások ideológiai-politikai beállítottsága, társadalmi-közéleti érdeklődése és tevékenysége; társas kapcsolataik rendszere.*

Az e témában folytatandó kutatás célja, hogy feltárja a munkásfiatalok politikai érdeklődésének és tájékozottságának jellegzetességeit, közéleti-politikai tevékenységének, aktivitásának mértékét és formáit; képet adjon a társas-közösségi kapcsolatok alakulásáról, a közös tevékenységek jellegéről.

4. *A fiatal munkások szakmai azonosulása, üzemi és munkahelyi beilleszkedése.*

A pályakezdő szakmunkások körében végzendő empirikus vizsgálat célja: elemezni a munkába lépés előzményeit és körülményeit, a munkára vonatkozó elvárások jellegét és azok realizálódásának mértékét; a szakmai felkészítésről és az ismeretek alkalmazásának lehetőségéről vallott felfogást; a szakmával, munkakörrel, beosztással való elégedettség mértékét és motívumait; a munkahelyváltoztatási és pályakorrekciós törekvéseket; a munkahelyi beilleszkedéshez nyújtott segítség formáit és módzatait; a munkahelyi közérzet alakulását befolyásoló tényezőket.

5. *A fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek továbbtanulása, iskolai mobilitása.*

A kutatás kiterjed a fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek közép- és felsőfokú továbbtanulásával összefüggő társadalmi, közoktatáspolitikai és pedagógiai kérdések széles körére. Az eddigieknél részletesebb képet nyújt a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulását és iskolai érvényesülését befolyásoló társadalmi, családi és pedagógiai faktorokról. *A kutatásnak elsősorban a mobilitással összefüggő közoktatáspolitikai döntésekhez és a gyakorlati megoldások kimunkálásához kell segítséget nyújtania.

II.

Az ifjúság és a szervezetek viszonyának, tevékenység-formáinak és szerveződéseknek vizsgálata a középtávú kutatási terv másik fő témaköre. Az ifjúság nevelésének hatékonyabb tervezésére és megvalósítására való törekvés megfelelőképpen indokolja e témakör kiemelt helyét. A fiatalok különböző rétegeinek tevékenysége jórészt olyan szervezeti formákban zajlik, amelyeknek rétegspecifikumaikon túl általános sajátosságai is vannak. Ezek feltárása nagymértékben hozzájárulhat e szervezetek nevelő hatásának javításához.

Ezen a területen az eddigiekben csak igen szórványos, kis határfokú, partikuláris szempontokhoz igazodó, és tudományos szempontból alkalminak nevezhető vizsgálódások folytak. Így a KISZ megfelelő szervei időről időre számot vetettek ugyan az e témakörbe tartozó problémákkal is, a tapasztalatok azonban nem váltak az ifjúsággal kapcsolatos munkában érdekelték közkincsévé. Hasonló a helyzet azokkal a speciálisan pedagógiai elemzésekkel, amelyek az iskolán belüli szer-

vezetek — szakkörök, önképzőkörök, sportkörök stb. — és a fiatalok viszonyát vizsgálták. Az utóbbi időben megnőtt az érdeklődés a fiatalok szabadidős tevékenységének szervezeti formái iránt, azonban az ilyen eléggé esetleges vizsgálatok is még éppen csak megindultak.

Az ifjúság tevékenységének keretét, formát adó, azt befolyásoló, valamint a belőle kinövő szervezetek hazánkban igen változatosak. Egy részük közvetlenül az állami oktatási intézményekhez kapcsolódik (pl. szakkörök), más részük politikai-mozgalmi jellegű szervezet (pl. KISZ, úttörőmozgalom, Ifjú Gárda), sok szervezet pedig a fiatalok művelődéséhez, szabadidős tevékenységéhez kapcsolódik (pl. klubok, sportszervezetek). A témakör kutatását ezeknek a formáknak a feltérképezése, összefüggéseik, a köztük kialakult sajátos munkamegosztás feltárása alapozza meg.

Az ifjúság és a szervezetek témakörén belül a következő kiemelt témák kutatására került sor:

1. *Az ifjúság és a KISZ*

A KISZ, mint a magyar ifjúság egységes politikai tömegszervezete kiemelkedő szerepet játszik mindazon szervezetek között, amelyek a fiatalok élettevékenységét formálják. A téma vizsgálata során fel kell tárnai az ifjúság és a KISZ kétoldalú viszonyának fő jellemzőit, valamint szervezetén belüli és szervezetén kívüli determinánsait. Komplex módon vizsgálandók a KISZ különböző területeken kifejtett nevelő hatásának összefüggései, különösen az ideológiai-politikai tevékenység, illetve a kulturális és sportmunka, valamint a társadalmi munkaakciók tekintetében. Feltétlenül tanulmányozandó a KISZ,

mint politikai nevelési tényező struktúrájának és működésének sajátos hatása. A téma kutatása természetesen a sajátos társadalmi körülmények — pl. társadalmi rétegződés — által determinált konkrét sokféleségből indulhat csak ki, hogy végül érvényes elméleti általánosításokig jusson.

2. Az ifjúság és a társadalmi szervezetek

Az ifjúság közösségi életének a KISZ mellett sok más szervezet is keretet nyújt. Ezek között a szervezetek között gyakorlati munkamegosztás alakult ki a fiatalok nevelésének területén. A téma kutatásának célja e sajátos munkamegosztás feltárása, és a munkamegosztásban részt vevő szervezetek és az ifjúság kapcsolatainak tudományos elemzése. Különösen fontos területe e kutatásnak a munkásfiatalok és a szakszervezeti mozgalom viszonya, mivel ez egyrészt hozzájárul a fiatalok üzemi élet- és munkakörülményeinek komplex feltáráshoz, másrészt — a kutatás országos szintjén — kapcsolatot teremt a kiemelt témák között. Hasonlóan fontos e téma kutatása falusi viszonyok között, ahol a munkahelyi és lakóhelyi társadalmi szervezetek hatásai még szorosabban összefonódnak.

3. Az ifjúság és a nevelési intézmények

A kutatás mindenekelőtt a fiatalok és az iskola viszonyának feltáráására hivatott. Vizsgálja, hogy mennyiben és milyen módon járul, illetve járulhat hozzá az iskola az életfelfogás, a személyiség e marandó és meghatározó jellegű tartalmának alakításához. Kiterjed a pedagógiai intézmények formális és

informális viszonyrendszerének egészére — a csoportképződés folyamatától a tudatos pedagógiai és oktató tevékenység hatásain át a diák-önkormányzat problémáig —, s az ifjúsági közösségek fejlődéstörvényeinek meghatározását tűzi célul. A jellegében komplex longitudinális vizsgálat a közösség tevékenységének egész spektrumában vizsgálja az iskolai tanulók kezdeményezőképességének, felelősségérzetének fejlesztésével kapcsolatos problémákat.

4. A fiatalok szabadidős tevékenysége

A téma kutatása a fiatalok szabadidős tevékenysége sajátos formáinak, struktúráinak feltáráására, az ezeken keresztül érvényesülő spontán és szervezett nevelő hatások feltérképezésére, a bennük megnyilvánuló életfelfogások és értékrendek tudományos megismerésére irányul. Célul tűzi ki egyrészt a különböző ifjúsági rétegek szabadidő-struktúrájának és a szabad idővel kapcsolatos igényeinek feltárástát, másrészt azoknak a közvetítő csatornáknak a hatékonyságvizsgálatát, amelyek a kulturális értékeket közvetítik az ifjúságnak, harmadrészt a kulturális ellátottság tárgyi, anyagi, személyi feltételeinek elemzését. A vizsgálatot szükségképpen a fiatalok különböző csoportjainak életkörülményei (üzemi munka, mezőgazdasági munka, iskolai tanulás, hivatali munka, értelmiségi foglalkozás stb.) szerint differenciáltan kell elvégezni.

5. Az ifjúság közéleti tevékenysége

A szocialista demokrácia fejlesztésének egyik kulcskérdése a fiata-

lok részvétele az állami-politikai életben. E kutatás a részvétel formáit és jellegét kívánja feltárni, hozzájárulva ezzel a fejlesztés további feladatainak és módjának meghatározásához. Alapvető kérdés: hogyan viszonyulnak a fiatalok az állami-közigazgatási szervek (pl. tanácsok), valamint a jogi intézmények tevékenységéhez, hogyan támogatják ezek munkáját; s fordítva: ezek tevékenysége mennyiben veszi figyelembe az ifjúság problémáit. Fel kell tárnunk, hogy mennyiben van lehetőség a fiatalok véleményének, javaslatainak megismerésére és kezdeményezéseinek hasznosítására, hogyan működnek az erre hivatott szervezetek és fórumok. A kutatás várható eredménye

a társadalmi-politikai aktivitásra való felkészítés módszereinek és formáinak gazdagítása, tökéletesítése.

*

A középtávú terv megvalósításában a kutatások bázisát a meglévő alkotóműhelyek, kutató kollektívák és egyének alkotják. Az ifjúsági témákat egyrészt a folyó kutatási tervekbe építik be az érintett intézetek, másrészt bizonyos témák kutatását új feladatként kell elvégezniük. Az intézetek és kutatóhelyek együttműködésének, továbbá a kutatások finanszírozásának módját és formáit külön konkrét tervben rögzítettük.

G. F.

Nézetek az egyetem funkcióiról

Válogatás a kapitalista társadalmi formációban működő felsőoktatás irodalmából.

A felsőoktatás kutatásának szükségessége ma már nem szorul indokolásra. Az ötvenes évektől kezdve mindenütt rohamosan növekvő egyetemi létszámok, az egyre szélesebben kibontakozó viták az egyetem és gazdaság viszonyáról, oktatás és kutatás kapcsolatáról, az egyetemek struktúrájáról, a 68-ban a tőkés országokban lezajló diáklázadások határozottan az érdeklődés előterébe állították a felsőoktatást. Nyilvánvaló, hogy az érdeklődés mélyebb oka, akárcsak az ún. „egyetemi válságé”, nem magában az intézményben rejlik, hanem a társadalomhoz való viszonyában, társadalmi funkciójában. Pontosabban:

az egyetem* társadalmi funkcióinak változásában. Ehelyütt — még a funkciók változásának szempontjából is — csak a kapitalista társadalmak felsőoktatásának irodalmával foglalkozunk.

Abban a legkülönbözőbb szerzők is egyetértenek, hogy a felsőoktatásnak nem egy, hanem több társadalmi funkciója van; ezek meghatározásában és összefüggéseik megállapításában viszont már sok nézeteltérést találunk. Ha nem akarunk elveszni a funkciók számával és meghatározásával kapcsolatos leírások tengerében, félre kell tennünk a megfogalmazásokban és

* A „felsőoktatás” és „egyetem” terminusokat mindenütt azonos értelemben használjuk, s csak az ettől való eltérést jelezzük.

részletkérdésekben mutatkozó különbségeket. Valamilyen tagolásban és megfogalmazásban mindenki beismeri ugyanis, hogy a felsőoktatás a szakképzéssel jelentős gazdasági funkciót teljesít, hogy fontos kulturális funkciót tölt be a legmagasabb fokú műveltség és áttekintő képesség továbbadásával, és az is általánosan elismert, hogy az egyetemektől elválaszthatatlan a tudományok művelése-fejlesztése, vagyis egy kutatási funkció. Ezekhez képest másodlagosnak tekinthetjük, hogy a kutatásban megkülönböztetik-e az alap- és alkalmazott kutatásokat vagy a természet- és társadalomtudományi kutatásokat, hogy a kulturális funkcióba belefoglalják-e az „igazság keresésére” való felkészítést és a kritika képességét, avagy külön tárgyalják ezeket stb. Annyi bizonyos, hogy a három kiemelt funkció valamilyen formában minden egyetemnél fellelhető.

A termelési folyamat egészen a XIX. századig nem igényelt tudományos ismereteket, így az egyetemekkel sem volt kapcsolata. „Az ipari forradalmat nehéz fejek és könnyű ujjak vitték végbe” — írja ASHBY 1968-ban. Az ipari forradalom nyomán kialakuló gyár- ipar azonban a szerszámgépek, később az erőgépek alkalmazásával egyre jobban dehumanizálta a munkafolyamatot. Ezáltal alkalmassá tette arra, hogy mind egyes műveleteiben, mind pedig egészében tudományos elemzés és szervezés tárgya legyen — a természeti valósághoz hasonlóan. Ezzel nemcsak a tudomány és a termelés összekapcsolódásának alapja jött létre, hanem megfelelő szintű tudományos képzettséggel rendelkező munkaerő iránti szükséglet is, amelynek kielégítését a termeléstől független, hagyományos egyetemek nem tud-

ták és nem is akarták vállalni (BROSAN 1971/2). „Az európai és amerikai egyetemek története a szén és a goz iparosításának korában egy sikeres ellenállás története, amelyet a »felépítmény« ideológiai és egyéb elemeivel folytattak a gazdasági változás által támasztott nyomasztásokkal szemben” (HALSEY). Az egyetemek ellenállásával szemben a polgárság új intézmények alapítására kényszerült, amelyek főleg a fejlődő gyár- ipar számára hasznos természettudományokat művelték és oktatták (fizikát, kémiát, geológiát). A XIX. század folyamán azonban ezek az új egyetemek és főiskolák nem tudták megtörni a hagyományos intézmények presztízsét. Ez egyrészt színvonaluk ingatlanságából, másrészt a polgársághoz kötődő társadalmi helyzetükből eredt: a gazdasági uralom megszerzése a burzsoázia számára nem járt együtt automatikusan a — weberi értelemben vett — rendi hierarchia megváltozásával (GREEN, HALSEY). A diplomás munkaerő termelésének, képzésének funkciója egészen a XX. századig másodlagos maradt, mivel a szellemi munka jelentős része még mindig a termelés szféráján kívül zajlott, és a termelésen belüli szellemi munka megosztása még kevésbé fejlődött ki.

E funkció súlya a XX. század első felében növekedett meg. Fellen- dülése együtt járt a kutatás fellendülésével, a laboratóriumok és a kutatók számának növekedésével. Ezt a folyamatot nem csupán az segítette, hogy fokozódott a múlt század utolsó negyedében megindult állami támogatás, hanem a felhasználásának módjában bekövetkezett fordulat is. A XIX. század nagy egyetemalapítási hulláma véget ért, s az egyre növekvő összegeket a

meglevő intézmények intenzív fejlesztésére fordították (GREEN).

A felsőoktatás hallgatói létszámának egyelőre nem túl gyors növekedését a középiskolások számának sokkal gyorsabb növekedése alapozta meg. Ezt természetesen még nem a felsőoktatás igénye, hanem a termelési folyamatban és az adminisztrációban bekövetkezett újabb változások tették szükségessé. A II. világháború után ez a fejlődés oda vezetett, hogy számos fejletlen kapitalista ország (pl. Anglia) mindenki előtt megnyitotta a középiskolák kapuit. Ez az igények újabb hullámát zúdította az egyetemekre is.

Az ötvenes években az egyetemi hallgatók száma világszerte megsokszorozódott (v. ö. VÖRÖS). Ennek nyomán számos szerző az egyetem új típusának, a „tömegegyetemnek” a kialakulásáról vagy kialakításának szükségességéről beszél — szemben a régi „elitegyetemmel”. Az „elitképzésre” orientált egyetem struktúrája ugyanis nem felel meg az új helyzet követelményeinek.

A megnövekedett létszámok társadalmi vonatkozását mindenütt a *demokratizálás* fogalmában fejezik ki. E fogalmat azonban az egyes szerzők különbözőképpen értelmezik. Egyesek csupán a létszámok nagyarányú növekedését, mások a felsőoktatásban mint elitképzésben eddig alig képviselt rétegek részesedésének növekedését, megint mások e rétegek részvételi arányának növekedését értik demokratizálásban (MICHAUD, UNESCO 1967). A legkörültekintőbbnek tűnik BOURDIEU—PASSERON álláspontja. Ők nem egyszerűen a hallgatók társadalmi származás szerinti rétegződésének változását tekintik a demokratizálás kritériumának, hanem az

egy-egy társadalmi rétegek azonos arányú egyetemi részesedésének (azaz valóságos esélyegyenlőségének) közelítését. A szerzőpárnak francia felsőoktatásra vonatkozó kutatásai azonban azt mutatták, hogy bár abszolút számokban jelentős változás történt, ennek ellenére e kritérium alapján nem ment végbe demokratizálás, sőt bizonyos visszaesés tapasztalható (BOURDIEU—PASSERON 1970).

Az egyetemmel foglalkozó irodalom nagy része azonban nem vesz tudomást erről, s a demokratizálás kiterjedését sürgeti vagy ünnepli. A felsőoktatás mint mobilitási csatorna kiszélesedésében az egyenlőség közelítését, a tanulás alapvető emberi jogának kiterjedését üdvözlük (BROSAN, IMBODEN, FLETCHER UNESCO 1967). E fejlődés szerintük alapjaiban harmónikus: az egyén kiteljesedését összekapcsolja a társadalom haladásával. Az útjában álló nehézségek megfelelő eszközökkel leküzdhetők. Így, ha a középiskolai esélyek egyenlőtlensége gátolja az egyetemi esélyegyenlőség elérését, előbb biztosítani kell a középiskolai esélyegyenlőséget. Ha ez az általános iskolából öröklődik, az pedig a családi környezetből, ahol a társadalmi hátrányok kulturális hátrányvá válnak*, akkor új pedagógiai módszerek és intézmények kialakításával már a kisgyermekkorától — az óvodától — kezdve intézményesen gondoskodni kell a hátrányok kiegyenlítéséről (BOURDIEU—PASSERON 1964, FLETCHER, MICHAUD).

* A hátrányok öröklődési mechanizmusainak feltárásához BOURDIEU és PASSERON szociológiai kutatásai mellett jelentősen hozzájárult HYMAN a pszichológia oldaláról, BERNSTEIN pedig a szociolingvisztika területén.

Egy ilyen megoldás azonban nem a kulturális hátrány újratermelődését szünteti meg, hanem csak a továbbra is újratermelődő hátrányt igyekszik ellensúlyozni (BADIOU). Ezért bármekkora eredményeket érjen is el, ha megvalósul — alapjában nem oldja meg a problémát. HALSEY helyesen mutat rá, hogy „valójában az egyetemek mindig játszanak bizonyos szerepet a rétegződésben, mivel a magasra értékelt kulturális elemekhez való hozzáfutást ellenőrizve *lényegileg inegalitáriusok*” (kiemelés tőlem — Cs. M.).

Így a demokratizálás lényegileg egyfajta humanista haladás-ideológiaként áll előttünk, amely egyszerűen haladó, népi vívmánynak tekintti az iskoláztatás fejlődését, okát pedig a mind szélesebb tömegek kiművelésének emberbaráti szándékában leli fel. Néhány marxista szerző azonban világosan felismerte, hogy „ami ezt a növekedést igazában irányítja, az egyáltalán nem a vezető csoport jóakarata azok iránt, akiknek az iskoláztatásáról szó van, hanem a munkakerő termelésének benső követelményei...” (BADIOU). Ezek a kapitalista termelési rendszerben egyenlőtlenségen alapulnak, és ennek újratermelését célozzák. Ez a felismerés azt jelenti, hogy az oktatási egyenlőtlenségeket többé nem a termelési szférától külön létező kulturális kiváltságok terminusaiban értelmezik — amelyek csupán azt a követelést tették lehetővé a baloldali mozgalmak számára, hogy mindenkinek joga legyen belépni a szelektáló gépezetbe (GORZ) —, hanem a termelés struktúrájának követelményeként, aminek magának is alapvetően át kell alakulnia a termelés módjának átalakításával. Ez a felismerés azonban szükség-

képpen csak akkor jöhetett létre, amikor az iskoláztatás minden foka integrálódott a termelés rendjébe, s a társadalom minden rétegét átszúri a maga rostjában a „tehetségek kiemelése” érdekében.

Miben különbözik ez a felfogás attól a polgári meggyőződéstől, amely az egész XIX. századon végighúzódik, s amely azt tartja, hogy az egyetemeknek a termelés szükségleteit kell kielégíteniük (ASHBY, GREEN, HALSEY)? Mindenekelőtt abban, hogy míg annak képviselői — a régi egyetem kulturális-rendi beállítottságával szemben és a helyett — a termelés alá kívánták rendelni az oktatást, mert az adott termelési rendszer fejlesztésének *hívei* voltak, addig a mai baloldali kritika azért bírálja az egyetemet, mert az emberi fejlődést már nem szolgáló társadalmi rendszer funkcionális része. Innen érthető meg a polgári irodalomnak az a változása is, hogy amikor még oktatás és gazdaság összekapcsolódása éppen csak megkezdődött, akkor világosan a termelés oktatási szükségleteinek terminusaiban fogalmazott; amikor azonban a XX. század folyamán ez az összekapcsolódás rohamosan szorosabbá vált, a demokratizálás-ideológiát állította előtérbe. Az alap mindvégig egy rendszerimmanens álláspont következetessége. A mai ideológia funkcionális magyarázatként kézenfekvő, hogy az összes társadalmi réteg bevonása a *tőkés* oktatási rendszerbe csak azáltal valósulhat meg, ha a „mobilitás” növekedése, a „tehetségek útjának” biztosítása, az „általános emberi kultúra” terjesztése, az „emberi jogok” kiszélesítése nevében, nem pedig a *tőkés* termelési rendszer újratermelése nevében történik.

A demokrácia-ideológia uralma természetesen nem jelenti azt, hogy

a felsőoktatási szakértők nem számolnak a termelés és az oktatás tényleges összefüggésével. Bármilyen homályosan fogalmazzák is meg ezt a kapcsolatot („az egyetem a társadalom része” stb.), nyilvánvaló a számukra, hogy a gazdasági szférának szüksége van különböző szintű és irányú képzettséggel rendelkező szakemberek bizonyos mennyiségére, hogy szükség van a termelésben igényelt tudás létrehozására és továbbfejlesztésére, s hogy a gazdaságnak ezt a megrendelőként fellépő szféráját ma már nagyon tágan kell felfogni, beleértve az igazgatás, a kutatás és fejlesztés, sőt az oktatás területét is.

A diplomás munkaerő termelésének és újatermelésének — mégpedig bővített újatermelésének — funkcióját többféleképpen lehet teljesíteni. Az egyik megoldás a termelési rendszer differenciált munkaerőszükségletéből indul ki: „az embereket munkakörök ellátására (to do jobs) kell kiképezni” (BRO-SAN, 1971/1.). Ebben az esetben a feladat az, hogy meg kell állapítani a szükséglet belső arányait és differenciáltságát, s ehhez kell idomítani a felsőoktatást. Ennek a törekvésnek a jegyében *Eckaus* 1962-ben azt javasolta, hogy pontosan írják le az egyes foglalkozási kategóriáknak azt az oktatási szükségletét, amelynek kielégítése nélkül az adott foglalkozást nem lehet sikeresen folytatni. Nem arról van szó, hogy e koncepció képviselői szűk és lezárt munkakörökre kívánnának felkészíteni: a differenciáltság mai fokán a felsőoktatás ezt nem is tudná teljesíteni. A gazdasági fejlődés gyorsasága és differenciálódása rugalmas képzettséget igényel, s ez szerencsésen találkozik az oktatás lehetőségeivel. De e koncepcióval szemben alapjában ér-

vényes marad az a módszertani el-
lenérv, amely szerint „jelenlegi ismereteinkkel, még ha kívánatos volna is, lehetetlen a munkaerőszükségletnek — mondjuk — tízéves előrebecslése” (LAYARD—WILLIAMS). Az is vitathatatlan, hogy a koncepció végső alapja az az elv, amely az embereket pusztán egy termelő gépezet alkatrészeinek tekintti. E koncepció szempontjából a demokratizálás a termelési rendszer objektív velejárója, s ha azt valaki pozitívan értékeli, ezzel a rendszert értékeli pozitívan.

Másképpen használja ki a demokratizálás ideológiáját az a koncepció, amely az egyének képzettségi szintjét tartja döntőnek (ANDERSON, LAYARD—WILLIAMS, OECD, ROBBINS, SANDERS—BARTH). Képviselői szerint a gazdasági növekedés alapja a munkaerő képzettségének növekedése. A foglalkozások és a képzettség összefüggésében nem annyira a foglalkozás által meghatározott oktatási szükséglet, mint inkább a rendelkezésre álló munkaerő képzettségi szintje a meghatározó (OECD). A képzettséggel rendelkező egyén a termelésben maga is tőkeként funkcionál — ezen alapel az „emberi tőke” fogalma —, amelynek egyre döntőbb része van a gazdasági fejlődésben. A feladat tehát a képzettség általános növelése; e koncepció képviselői a kapuk szélesre tárásának hívei. Az egyén és a társadalom érdekeinek egybeesését feltételezve a felsőoktatás fejlesztésének legfőbb kritériumává az iránta megnyilvánuló igényt kívánják tenni (FLETCHER, LAYARD—WILLIAMS, ROBBINS). Legtöbbjüknél*

* A fennálló határán túlmutató, radikálisabb demokratikus koncepciókra (pl. MOBERLY, VENABLES) később térünk ki.

az oktatás demokratizálásának értelme mégsem az ember fejlődése, hanem pusztán a gazdasági rendszer szükségletei. (Emellett a fejlődés irányának és jellegének kérdése föl sem merül.) Jól látszik ez abban, hogy a munkaerőstruktúra és az oktatási output gyakorlatilag is hiányzó* összehangolására — ami ebben a koncepcióban elvileg megoldhatatlan — egyetlen eszközük a pályorientáció fejlesztése; ez sokat javíthat, de az elvi problémát nem oldja meg. Világossá teszi viszont, hogy e koncepció alapja — ha finomabb formában is — szintén az egyén besorolásának, alárendelésének elve. A „demokratizálás” itt is egy rendszerimmanens gazdasági elképzelés ideológiai burkaként lepleződik le.

A képzettség növelésének szükségessége szorosan összefügg a termelésben hasznosítható tudomány és technika haladásával. Egyrészt úgy, hogy szükség van olyan szakemberekre, akik ezt a haladást létrehozzák és továbbvizik, másrészt úgy, hogy minden szakembernek képesnek kell lennie arra, hogy lépést tartson ezzel a haladással, hogy eredményeit alkalmazni tudja. Az alap-, de az alkalmazott kutatások jelentős része is az egyetemeken folyik. Így figyelmet keltő hiányosság, hogy a felsőoktatás irodalma a „kutatás és oktatás összefüggését” lényegében külön, a

* „Bárhol készítettek is a legutóbbi években munkaerőfelméréseket, mindenütt óriási eltéréseket tapasztaltak — a jelenre és a jövőre nézve egyaránt — az oktatás kimeneti eredményének (outputjának) struktúrája és a gazdasági növekedéshez szükséges munkaerőstruktúra között.”

(COOMBS)

gazdasági funkciótól független, strukturális, szervezési és pedagógiai kérdésként tárgyalja, anélkül, hogy a gazdasági funkció rendszerébe szervesen beillesztené (pl. FLETCHER, LÖWENTHAL, MICHAUD).

A képzettség növelésének szükségessége a képzés tartalmának problémájához vezet: miből és kinek kell „többet” adni? Ez a kérdés nem fogalmazódik meg világosan, így a válasz is homályos marad. Homályosságát főleg az okozza, hogy többféle igény és törekvés keveredik benne. Az alaposabb szakmai felkészültség szükségletét mindenki természetesnek tartja, de azután minden rend nélkül sorolnak fel például olyan igényeket, mint az emberi kapcsolatokra való felkészítés, bizonyos vezetési képességek kifejlesztése (BROSAN 1971/1.), alapvető értékek átadása, széles körű áttekintőképesség biztosítása (IMBODEN, UMBRICHT), a kritika és a döntés képességének kialakítása (DUBOS, KERR, LÖWENTHAL, MICHAUD, VENABLES), „kerek személyiség” formálása (MICHAUD, MITCHELL, MOBERLY) stb. Legtöbb szerzőnél teljesen összemosódnak a gazdasági és a kulturális funkció elemei. Az biztos, hogy a gazdasági rendszer szempontjából funkcionális „többször” még rendszerimmanens felfogások is beleértik bizonyos vezetési elemek megtanításának demokratizálását, ami azt jelzi, hogy ezek nem feltétlen részei a hagyományos „elitképzésnek”. Az egyetemi képzés és a különböző elitek viszonyának régi és nem eléggé tisztázott kérdéséhez így most egy új kérdés csatlakozik: az „elitképzés” és a tömeges szakképzés közötti tartalmi határoké.

Míg a vezetés és a döntési készség fejlesztését legtöbbször a szak-

képzés kiszélesítéseként említik, az értékátadás, a személyiségformálás, az áttekintés és a kritika funkcióit a kulturális címke alá sorolják inkább. A szerzők egy része úgy véli, hogy ez utóbbiak biztosítása egyrészt hagyományos funkciója a felsőoktatásnak, másrészt nélkülözhetetlen szolgálat a modern társadalom számára. Gyors változások idején, amilyen pl. a technológia és nyomában az egész gazdaság mai fejlődése, különösen nélkülözhetetlen az állam számára egy olyan intézmény, amely közvetlen gazdasági és politikai kötöttségektől mentesen, viszonylag függetlenül, kritikailag figyelemmel tudja kísérni a fejlődést (BROSAN, FLETCHER, HUTCHINS, KERR, LÖWENTHAL, ORTEGA Y GASSET). Ez a feedback funkció fennmaradási értékkel bír a társadalom számára. Legfőbb előfeltétele az egyetemi autonómia biztosítása. Ezért „olyan országokban, ahol az egyetemi oktatók virtuálisan közalkalmazottak, sokhelyütt törvény biztosítja mindenegyes egyetemi oktatónak azt a jogát, hogy úgy keresse és fejezze ki az igazságot, ahogyan személy szerint ő látja, s ez a törvény a többi közalkalmazottétól eltérő pozícióba helyezi őt” (FLETCHER). A visszacsatolás megvalósulásának két fő formája: az egyetemek (oktatók) által nyújtott kritikai elemzések, tanácsadói vélemények és a közvéleményt befolyásoló nyilvános állásfoglalások; valamint az alapvető értékeknek mint az önálló gondolkodást orientáló pontoknak a továbbadása a nevelési folyamatban. A kritika-funkciónak ez a koncepciója lényegileg rendszerimmanens: a beleszólás és a kritika szempontja a fennálló rendszer működésének elősegítése.

Főleg az angol irodalomban je-

lentkezik az a másik tendencia, amely — anélkül, hogy a kapitalista rendszer túlhaladását magát szükségesnek tartaná — szükségesnek tartja egy transzcendens kritika képességének és lehetőségének biztosítását. Alapja egy olyan műveltség-fogalom, amelybe beleértik a társadalmi-emberi problémák alapjaikig való végiggondolásának és egyéni eldöntésének képességét is. (DUBOS, MICHAUD, MITCHELL, MOBERLY, STAAL, VENABLES). Ez a tendencia történelmileg a régi angol egyetem „kerek személyiség” eszményéhez kapcsolódik, és annak demokratikus kiterjesztéseként fogható fel. Jól látható ez Walter MOBERLY bírálataból: „A legtöbb diák keresztülmegy egyetemeinken anélkül, hogy valaha is kénytelen lenne elméjét valóban fontos kérdésekben gyakorolni. Az akadémikus semlegesség leple alatt ügyesen hozzá vannak szoktatva, hogy gondolkodás nélkül belenyugodjanak a társadalmi és politikai *status quo*-ba és egy olyan szekularizmusba, amelyen komolyan sohasem gondolkodtak. A tudományok uralkodó szétdaraboltságának köszönhetően sohasem kerültek szembe azzal, hogy egy életcélről felelősséggel döntsenek, s nincsenek is felkészülve rá, hogy bölcsen megtegyenek egy ilyen lépést. Nincs ösztönzésük arra, hogy feltárják és kritikailag megvizsgálják az általuk folytatott partikuláris tanulmányok mögött meghúzódó előfeltevéseket és érzelmi attitűdöket; a foglalkozást, amelyre készülnek; az erkölcsi ítéleteket, amelyeknek kimondását megszokták; a politikai vagy vallási meggyőződést, amelyvel rendelkeznek. Alapjában véve műveletlenek.” Az álláspont legradikálisabb változataiban teljesen egyértelmű az a vélemény, hogy

egy ilyen műveltségnek ma tömegméretekben kellene kialakulnia, s hogy ez a folyamat egyszersmind politikai-hatalmi harchoz vezethet: „Az a társadalom, amely vakon elfogadja a szakértők döntéseit, beteg társadalom” — állapítja meg DUBOS; VENABLES szerint pedig az átmenet a „Megkövetelt Beleegyezés Korából... a megvitatásból szabadon adódó Önkéntes Egyetértés Korába... láthatóan nem kelleme a hatalmon levőknek”. Az álláspont gyengéje az, hogy nem számol az ilyesfajta műveltség objektív feltételeinek hiányával és az egyetemek állami függőségével. STAAL a nemzeti államoktól független nemzetközi egyetemek megteremtésében látja a kiutat. Elképzelését éppen ez a függetlenség különbözteti meg a nemzetközi egyetemek felállítását javasló egyéb tervektől (UNESCO, WEIDNER). Csakhogy ilyen „független” egyetemek fenntartásának anyagi fedezete is csak a nemzeti államoktól származhat, s ez fenntartja a függést. DUBOS feltételezi, hogy a demokratikus döntésekben való részvételhez inkább megfontolt értékítéletek kellene, nem felsőfokú képzettség, de nem számol azzal, hogy a végiggondolás képessége alapos tárgyi ismeretek nélkül üres és tehetetlen marad (sőt, ki sem fejleszthető). Nyilvánvaló, hogy egy ilyen műveltség anyagi és kulturális alapjainak biztosításával a kapitalista állam maga ellen kovácsolna fegyvert, s erre nem lesz hajlandó.

A hatvanas évek második felének diákmozgalmi azonban azt mutatják, hogy ez sem pusztán hajlandóság kérdése. E mozgalmak egyik legfontosabb követelése éppen az áttekintés és a beleszólás képességének kifejlesztése volt, ami azt

jelzi, hogy a felsőfokú gondolkodásnak még a specializáló által szétördelt, korlátozott elsajátítása is elég volt ahhoz, hogy hozzásegítsen legalább e töredékesség és korlátozottság felismeréséhez, a totalitás és az alkotás szükségletének felébresztéséhez.

E követelések hatása erősen hozzájárult az „egyetem válsága” kifejezés elterjedéséhez és ahhoz, hogy az egyetemre vonatkozó szakirodalomban is erősebben hangot kapjon egy „teljesebb képzés” igénye. A válság tényleges tartalma — mint láttuk — az „elitképzés” válságában keresendő. Több marxista szerző ezt a kapitalizmus általános válságának jeleként értelmezte; érvelésük azonban erősen ellentmondásos. SACRISTÁN egyik fő érve az, hogy a létszámok növekedése miatt a felsőfokú végzettség már nem jár automatikusan magasabb társadalmi pozícióval, ez pedig a tanulás és a tudás kapitalista értelmének megszűnését jelenti. Tény azonban, hogy a diploma általában mindenütt magasabb társadalmi pozícióval jár, ha ez a mobilitás nem is vezet feltétlenül az uralkodó elitig. SACRISTÁN szerint a diplomás proletárok tömeges termelése a diploma elértéktelenedését, csereértékének megszűnését hozza magával. Valójában sokkal inkább arról van csak szó, hogy a diplomások a munkaerőpiac rendes tagjaivá váltak. GORZ érvelése — ugyanezen tények alapján — éppen ellentétes SACRISTÁN-éval. Ő csupán a diploma gazdasági használhatóságát vonja kétségbe, s egyetlen társadalmi funkciójának a hierarchizálást tartja, amely az egyetem kulturális funkcióján alapul. Nyilvánvaló azonban, hogy az egyetemen ma a szakképzés dominál, nem pedig a kultúraátadás, az utóbbit leg-

többször az előbbi hordozza valamilyen módon. Ugyanakkor döntő fontosságú maga az a tény, hogy a kapitalista rendszer tudott valamiféle saját megoldást találni az egyetem válságára. Az egyetem nem funkcióját veszített kolonc a kapitalista gazdaságon — mint GORZ gondolja —, hanem a gazdasági rendszernek ma is egyre fontosabbá váló része. TOURAINE álláspontja éppen azért figyelemreméltó, mert egyrészt elismeri az egyetem pozitív szerepét a modern tőkés termelés rendszerében, ugyanakkor az egyetemi mozgalmakban nem pusztán egyetemi válságot lát, hanem közvetlenül társadalmi mozgalmat.

Az új egyetemi reformok — mint a fennálló rend válasza az egyetem válságára — gyakorlatilag eldöntötték a kérdést: kinek a számára biztosítsák a kritika és az áttekintés képességeit, kit formálnak „kerek személyiséggé”? Egy mindenki javára szóló döntés azt jelentette volna, hogy bizonyos elit-funkciókhoz szükséges képességeket ezután tömegmérésekben fognak kifejleszteni, ami minden elit megszűnése felé közelített volna. A ténylegesen és mindenütt választott megoldás a felsőoktatás belső hierarchizálására, az „elitképzés” új intézményes elkülönítésére irányul (BROSAN, ZAMANSKY). Technikailag sokféle megvalósulását ismerjük (az angol „bináris rendszer”, több hierarchikus intézménytípus bevezetése, különböző hosszúságú tanulmányi idők után nyerhető különböző értékű oklevelek stb.), lényegük azonban közös: szétválasztják a társadalmi munkamegosztás különböző posztjaira pályázókat, hogy elkerüljék a „túlképzést”, vagyis mindenkinek csak annyit nyújtsanak, amennyi a szá-

mára kijelölt poszt betöltéséhez szükséges (SACRISTÁN).

A felsőoktatás belső rétegzése világosabbá teszi a helyzetet a társadalmi funkciók elemzése számára. Az „egyetem válsága” azt jelentette, hogy a felsőoktatás struktúrája nem felelt meg a társadalmi funkciókban bekövetkezett változásoknak. A gyakorlati megoldás anélkül jött létre, hogy e változások világos elméleti feltárása megtörtént volna. De 1968 után a kapitalista államoknak nem volt többé szükségük rendkívüli tudományos éleslátásra, hogy megértsék, mit kell tenniük.

Az elméleti tisztázás feladata ezzel ismét a baloldali kritikára hárult. A burzsoá egyetemi reformok sikerét csak akkor lehet ismét kérdésessé tenni, ha sikerül megérteni, hogyan működik az új rendszer. — A felsőoktatás hierarchiájának egyes fokai a társadalmi munkamegosztás mely posztjaira termelnek munkaerőt? — Miben különbözik a társadalmi integráció megvalósulása e fokokon? E kérdések megválaszolására még csak az első kísérletek történtek meg (BADIOU, SACRISTÁN), amelyek között jelentős nézeteltérések vannak. SACRISTÁN elemzése során figyelmen kívül hagyja a felsőoktatás belső tagolódását, és a kulturális hegemónia újratermelését általában csak a szakképzésen keresztül látja megvalósulni. Szerinte a termelés módjának megváltozása esetén a szakképzés bármiféle kulturális funkció nélkül is végbemehet, sőt úgy is kell végbemennie, mivel a kulturális funkció a burzsoázia par excellence osztályjellegű eszköze. BOURDIEU—PASSERON (1964) ezzel szemben megőrzendő pozitívumot is lát a kulturális funkcióban: „nem elég kijelenteni, hogy az iskolai kultúra osztálykultúra,

ha úgy teszünk, mintha semmi más nem volna, mint osztálykultúra, ezzel mindent elkövetünk annak érdekében, hogy az is maradjon". BADIOU a kulturális integrálás legfőbb eszközét nem is egy kulturális funkció ilyen vagy olyan formájában látja, hanem főleg abban a tényben, hogy az oktatási — és ezen belül a felsőoktatási — rendszer hierarchizált „apparátusokra” oszlik. Biztos, hogy ez a hierarchikus rendszer mint az egyének életútjainak lehetőségeit, perspektíváit megszabó keret szükségképpen rákényszeríti magát az egyének gondolkodására és törekvéseire is. Ezt a kényszert csak a rendszerhez való kritikai viszonyulás oldhatja fel, amely a működés megértésére támaszkodhat. De ez a megértés a jelzett pontokon ma még nagyon hiányos.

Az alapvető tény azonban világos: az új hierarchizálással lényegében megtörtént a felsőoktatás

sági rendszer új követelményeihez. Az oktatási rendszer ismét be tudja tölteni azt a funkcióját, hogy „egész életükre kiválogatott és hierarchizált szubjektumokat termeljen” (BOURDIEU—PASSERON 1964). A hierarchizálás szorosan összefügg a képzés specializáltságával, ami a tudományok specializáltságára és végsősoron a munkamegosztásban bekövetkezett specializációra megy vissza. Ez a munkamegosztási rendszer társadalmi hierarchiát feltételez, így a társadalmi hierarchia újratermelésében egyre fontosabb szerepet játszik a munkaerő képzettségének újratermelésében résztvevő felsőoktatási rendszer is. Ennyiben „az egyetem a szervezett technokratikus társadalom tükre és fő hajtómotorja” (FOQUÉ). E motor működésének feltárását mindenestre nem üzemeltetőitől várhatjuk, hanem azoktól, akik az egész gépezetet meg akarják állítani. struktúrájának adaptálása a gazda-

IRODALOM

A cikk alapjául szolgáló irodalomfeldolgozás anyagának összegyűjtésében és a bibliográfia összeállításában fontos része volt Zsurzs Máriának és Rédei András-nak, a TTI Dokumentációs Csoportja munkatársainak, akiknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

ALLEN, P., "Scientific studies in the English universities of the seventeenth century", *Journal of the History of Ideas*, 1949. 10. sz.

AMERICAN HIGHER EDUCATION. A documentary history. (Ed. by R. Hofstadter, W. Smith), vol. I., Chicago—London, 1968. University of Chicago Press.

ANDERSON, A., "A sceptical note on education and mobility", *Edu-*

cation, economy and society (Ed. by A. H. Halsey—J. Floud—A. C. Anderson), New York, 1968. Free Press — Macmillan.

ANTOINE. G—PASSERON, J.-Cl.. *La réforme de l'université* Paris 1966. Calmann—Lévy.

APPROACHING EQUALITY OF OPPORTUNITY IN HIGHER EDUCATION (Ed. by J. Brown), Washington D. C., 1966. American Council of Education.

ARNOLD—KROEBER—KENETH—LÜSCHER, *Alma mater moribunda oder ist die Universität noch zu retten?* Heidelberg, 1970. Quelle—Meyer.

ARON, R., „Academic tradition and university reform”, *The modern uni-*

- versity (Ed. by P. A. Miescher, C. Henze, R. Schett), Stuttgart, 1969. Georg Thieme Verlag. 58—70. p.
- ARON, R., "Sociological comments on concepts of quality and quantity in education", *Qualitativ aspects of educationnal planning* (Ed. by C. E. Beeby), Paris, 1969. UNESCO—IIEP. 131—149. p.
- ASHBY, E. Sir, *Technology and the academics*, London, 1958. Macmillan.
- ASHBY, E. Sir "On universities and the scientific revolution", *Education, economy and society*, op. cit.
- BADIOU, A., „Système scolaire et lutte des classes”, *Que faire* 1970. 1. sz.
- BANTOCK, G. H., *Education and values*. Essays in the theory of education, London, 1965. Faber and Faber.
- BARZUN, J., *The American university*. How it runs, where it is going, New York—Evanston—London, 1968. Harper and Row.
- BASIC READINGS IN THE SOCIOLOGY OF EDUCATION (Ed. by D. F. Swift), London, 1970. Routledge and Kegan Paul.
- BEN DAVID, J., *La universidad en transformacion*, Barcelona, 1966.
- BENSON, Ch. S. "Economics and education", *Review of Educational Research*, 38 (1967).
- BERNSTEIN, B., „Some sociological determinants of perception. An enquiry into sub-cultural differences", *British Journal of Sociology*, 9 (1958).
- BERNSTEIN, B. "Social class and linguistic development: a theory of social learning", *Education, economy and society*, op. cit.
- BERNSTEIN, B., "Social class, language and socialisation", *Current trends in linguistics* (Ed. by A. S. Abramson), Hague, 1971.
- BERNSTEIN, B.—HENDERSON, D., "Social class differences in the relevance of language to socialisation", *Sociology*, 3 (1969).
- BOLAFFI, G.—FLORES, M.—INGRAO, B.—RUFFOLO, U.—RUSSO, F., „Rapport sur l'école", *Les Temps modernes*, 26 (1970), 289—290. sz.
- BOURDIEU, P., „L'école conservatrice", *Revue française de sociologie*, 7 (1966).
- BOURDIEU, P.—PASSERON, J.-Cl., *Les héritiers*, Paris, 1964. Minuit. (Magyarul részlet: „Az örökösök — A főiskolások és a kultúra", *Ifjúság-szociológia* (Szerk. dr. Huszár Tibor és Sükösd Mihály), Budapest, 1969. KJK.
- BOURDIEU, P.—PASSERON, J.-Cl., *La reproduction*. Éléments pour une théorie du système d'enseignement-Paris, 1970. Minuit.
- BOWMAN, M. J.—ANDERSON, C. A., "Concerning the role of education in development", *The old societies and new states* (Ed. by C. Greetz), New York, 1963. Free Press.
- BRANDIS, W.—HENDERSON, D., *Social class, language and communication* (primary socialisation, language and education, I.) London, 1970. Routledge and Kegan Paul.
- BRAUBACHER—RUDY, *Higher education in transition*. A history of American colleges and universities 1936—1968, New York—London, 1968. Harper and Row.
- BRINSON, P., "Learned, not cultured", *Universities Review*, 34 (1961).
- BROSAN, G., „A polytechnique philosophy", *Patterns and policies in higher education*, Middlesex, 1971. Penguin Books (Penguin Educational Special) (1).
- BROSAN, G. "A self-limited function". *Patterns and policies in higher education*, op. cit. (2).
- CAINE, *British Universities*. Purpose and prospects, London—Sidney—Toronto, 1969. The Broadly Head.

- CARLSON, G.—GESSER, B., "Universities as selecting and socializing agents: some recent Swedish data", *Acta Sociologica*, 9 (1965).
- CARTER, Ch., "Variety and vision", *Patterns and policies in higher education*, op. cit.
- CASTEL, R.—PASSERON, J.-Cl., *Education, développement et démocratie*, Paris—La Haye, 1967. Mouton.
- CLARK, B. R., "The 'cooling-out' function in higher education", *Education, economy and society*, op. cit.
- COLLIER, K. G. *New dimensions in higher education*, London, 1968. Longmans.
- COMESSIE, J.-Cl., "Education et valeurs de classes dans la sociologie américaine", *Revue française de sociologie*, 10 (1969).
- COOMBS, Ph. H., *Az oktatás világváltsága*, Budapest, 1971. Tankönyvkiadó.
- CORREA, H., "Quality of education and socio-economic development", *Comparative Education Review*, 8 (1964).
- COURNAUD, A., "The role of the university in the planning for the future". *The modern university*, op. cit.
- DAHRENDORF, R., *Arbeiterkinder an deutschen Universitäten*, Tübingen, 1965. Mohr.
- DIETRICH, T., „La scuola senza scuola”, *Il Manifesto*, 1970. 2. sz.
- DUBOS, R., "The impact of science and technology on human affairs", *The modern university*, op. cit.
- EDUCATION FOR TOMORROW, The role of media, career development and society, (Ed. by W. Lifton), New York, 1970. Wiley and Sons.
- ENSEIGNEMENT SUPERIEUR (I'), Paris 1970. S. E. U. P. E. N.
- FLETCHER, B., *Universities in the modern world*, Oxford, 1968. Pergamon Press.
- FLEXNER, A., *Universities: American, English, German*, New York, 1930. Oxford University Press.
- FLOUD, J. E.—HALSEY, A. H., „The sociology of education. A trend report and bibliography”, *Current sociology*, 7 (1958).
- FOLK, H., „L'enseignement supérieur face aux besoins économiques”, *Personnel de haute qualification*. Politique de formation et d'utilisation, Paris, 1967. OCDE.
- FOOTE, G. A., "Science and its function in early nineteenth century England", *Osiris*, 2 (1954).
- FOQUÉ, R., *Socio-technology or solving the paradox*, A Tudományos Munkások Világszövetségének szimpóziumán elhangzott előadás. Hollandia, Enschede, 1971. július 14—16.
- GEORGE, F. H. *Science and crisis in society*, London—New York—Sidney—Toronto, 1970. Wiley-Interscience.
- „FREE UNIVERSITY”, *The Times* (Educational Supplement), 1969. 2798. sz.
- GOLDBERGER—LINDSTROMBERG, "The university as an anachronism", *Journal of Higher Education*, 1969. 3. sz.
- GOODWIN, Ph., „Das Hochschulwesen in der kapitalistischen Gesellschaft”, *Marxismus Digest*, 1971. 1. sz.
- GORZ, A., „Détruire l'université!", *Les Temps modernes*, 26 (1970). 215. sz.
- GREEN, V. H. H., *The Universities*, Harmondsworth, Middlesex, 1969. Penguin Books. (The British Institutions")
- GOULD, S. B., "Higher education in the eye of the hurricane", *Journal of Higher Education*, 1969. 3. sz.
- HABERMAS, J., „Az egyetem a demokráciában. Az egyetem demokratiszálása”, *Ifjúságszociológia*, op. cit.

- HABERMAS, J., „Az iskolai és főiskolai képzés hatása a diákok politikai tudatára”, *Iffjúságszociológia*, op. cit.
- HALSEY, A. H., "The changing functions of universities in advanced industrial societies", *Education, economy and society*, op. cit.
- HANS, N., *New trends in education in the eighteenth century*, London, 1951. Routledge.
- HOFSTADTER, R.—HARDY, C. P., *The development and scope of higher education in the United States*, New York, 1952. Columbia University Press.
- HUTCHINS, R. M., *La universidad de Utopia*, Buenos Aires, 1968.
- HUTCHINS, R. M., *The learning society*, Middlesex, 1970. Penguin Books.
- HYMAN, H. H., „Classe sociale et système de valeurs: contribution psychologique à l'analyse de la stratification”, *Le vocabulaire des sciences sociales* (Ed. by R. Boudon, P. Lazarsfeld), Paris, 1965. Mouton et Co. (Méthodes de la sociologie 1.)
- ILLICH, I., „Révolution culturelle, école et développement”, *Les Temps modernes*, 26 (1970), 287. sz.
- IMBODEN, M., "The university and the State", *The modern university*, op. cit.
- THE INTERNATIONAL ROLE OF UNIVERSITY. Proceedings of a World University Service Symposium, Ley-sin, Switzerland, July 1968., Genf, 1968. W. U. S.
- JACKSON, B.—MARSDEN, D., *Education and the working class*, New York, 1962. Monthly Review Press.
- KELLY, R. K., *The American colleges and the social order*, New York, 1940. Macmillan.
- KERR, C., "The modern university in crisis", *The modern university*, op. cit.
- KOZMA T., „Az amerikai főiskola társadalmi funkciója”, *Magyar Pedagógia*, 1968. 4. sz.
- LAGNEAU, J. *Stratification et égalitarisme. Théorie et pratique de la différenciation sociale en pays socialistes*, Paris, 1967.
- LATORRE, A., *Universidad y sociedad*, Barcelona, 1964.
- LAYARD, R.—WILLIAMS, G., "Scale of the future expansion", *Patterns and policies in higher education*, op. cit.
- LAWTON, D., *Social class, language and education*, London, 1968. Routledge and Kegan Paul.
- LIBERAL EDUCATION IN A TECHNICAL AGE: A survey of the relationship of vocational and non-vocational further education and training, Chicago, 1955. National Institute of Adult Education.
- LIBRO BIANCO SULL'UNIVERSITA, Roma, 1969. Abete.
- LOGAN, D. Sir, *Universities: the years of challenges*, London, 1963. Cambridge University Press.
- LÖWENTHAL, R., *Hochschule für die Demokratie. Grundlinien für eine sinnvolle Hochschulreform*, Köln, 1971. Markus Verlag (HPI Schriften).
- MACCARTHY, M. C., *The employment of highly specialised graduates: a comparative study in the United Kingdom and the USA*, London, 1968. H. M. S. O.
- MARKIEWICZ-LAGNEAU, J., *Education, égalité et socialisme*. Paris, 1969. Anthropos.
- MERRETT, S., "The rate of return to education: a critique", *Oxford Economic Papers*, 1966.
- MICHAUD, G., *Révolution dans l'Université*, Paris, 1968. Hachette (Classiques Hachette).
- MOBERLY, W., *The crisis of the University*, London, 1949.

- MONDOLFO, R., *Universidad: pasado y presente*, Buenos Aires, 1966.
- (OECD), *Structures professionnelles et éducatives et niveaux de développement économique*, Paris, 1970. OCDE.
- ORTEGA Y GASSET, J., „Misión de la universidad”, *Obras Completas*, 1947.
- PARNES, H. S., *Besoins scolaires et développement économique et social*, Paris, 1962. OCDE.
- PAVALKO, R. M.—WALIZER, M. H., „Parental educational differences and the college plans of youth”, *Sociology and social research*, 1969.
- „PROPOSITION DU P. C. F. POUR UNE RÉFORME DÉMOCRATIQUE DE L'ENSEIGNEMENT”, *L'école et la nation*, 1970. Numéro spécial. XI. L'enseignement supérieur.
- RELATIONS BETWEEN THE UNIVERSITIES AND INDUSTRY, Proceedings of the Home Universities Conference, London, 1963.
- ROBBINS, L. Ch. Lord, *The universities in the modern world and other papers on higher education*, London—New York, 1966. Macmillan—St. Martin's Press.
- ROSSANDA, R., *L'anno degli studenti*, De Donato, 1968. Bari.
- ROSSANDA, R.—CINI, M.—BERLINGUER, L., „Tesi sulla scuola”, *Manifesto*, 1970. 2. sz.
- SACRISTÁN, M., „Lezioni su l'università e la divisione del' lavoro”, *Critica marxista*, 1971. 5—6. sz.
- SANDERS, D. P.—BARTH, P. S., „Education and economic development”, *Review of Educational Research*, 1968. 3. sz.
- SCHULTZ, T., „Resources for higher education. An economic view”, *Journal of Political Economy*,
- SCIENCE AS A CULTURAL FORCE (Ed. by A. Wolf), Baltimore, 1964. John Hopkins Press.
- SCOTT, D. F. S., *Wilhelm von Humboldt and the idea of a university* (pamphlet), Durham, 1960. The University.
- SEWELL, W.—SCHACH, J. I., „Social class, parental encouragement and educational organisations”, *American Journal of Sociology*, 1968.
- SMITH, G. K., *Current issues in higher education, 1961. Goals for higher education in a decade of decision*, Washington, 1961. National Education Association.
- SOREL, A., „Le VIe plan et l'éducation”, *Économie et politique*, 1971.
- STAAL, J. F., *The internationalisation of the universities*, A Tudományos Munkások Világszövetsége szimpóziumán tartott előadás, Hollandia, Enschede, 1971. július 14—16.
- §ZCZEPANSKI, J., *A felsőoktatás szociológiája*, Budapest, 1969. FPK.
- TILLYARD, A. J., *A history of university reforme from 1800 A. D. to the present time*, Cambridge, 1913, Heffer.
- TOURAINÉ, A., „The student movement. Crisis and Conflict”, *The modern university*, op. cit.
- TROVAR, A., *Universidad y educacion de masas*, Barcelona, 1968.
- UMBRICHT, V. H. „The universities and industry”, *The modern university*, op. cit.
- (UNESCO 1963), *Access to higher education. The international study of university admissions*. Vol. I. (Ed. by E. Bowles), Paris, 1963. UNESCO.
- (UNESCO 1967.), *L'éducation dans le monde. L'enseignement supérieur*, Paris, 1967. UNESCO.
- (UNESCO 1968), *Access to higher education in Europe*. Comparative background documents and report of the conference. Conference of Ministers of Education of European Member States of UNESCO on

- Acces to higher education, Vienna, 20—25. nov. 1967., Paris, 1968. UNESCO.
- UNIVERSITÀ DI OGGI E SOCIETÀ DI DOMANI, Bari, 1969. Latorza.
- UNIVERSITIES AND UNIVERSITY EDUCATION. A select bibliography, London, 1968. National Fundation of Education.
- UNIVERSITY DEVELOPMENT 1952—1957., London, 1958. University Grants Council.
- UNIVERSITY EDUCATION AND BUSINESS, Cambridge, 1945. The University Press.
- VAIZEY, J. *Education in the modern world*, London, 1967. Weindenfeld-Nicolson (World University Library).
- VENABLES, P., *Technical education: its aims, organisation and future development* London, 1955. Bell.
- VENABLES, P., "Seven principles for expansion", *Patterns and policies in higher education*, op. cit.
- VÖRÖS L., *A felsőoktatás fejlődésének iránya a XX. század közepén*. Összehasonlítható statisztikai tanulmány, Budapest, 1969. FPK.
- WEIDNER, *The world role of universities*, New York—San Francisco—Toronto, 1962. McGraw-Hill.
- WOLF, R. P., *The ideal of the university*, Boston, 1969. Beacon Press.
- YOUNG, M., *The rise of the meritocracy 1870—2033: an essay on education and quality*, London, 1958.
- ZAMANSKY, M., *Mort ou résurrection de l'université?*, Paris, 1969. Plon.
Csákó Mihály

Tudomány, technika, ember

A szocialista országok tudományos akadémiái mellett a kölcsönös tudományos együttműködés alapján működik „A két világrendszer békes egymás mellett éléséből fakadó ideológiai harc kérdései” Problémabizottság. E Bizottság rendszeresen megjelenteti Információs Bulletin-jét, amely 1973/1. száma első oldalain közli az 1972. XII. 12—15-ig Katowicében tartott ülésének jegyzőkönyvét.

A jegyzőkönyv alapján a következő főbb témákat emelhetjük ki: „A két világrendszer egymás mellett élésének feltételei között vívott ideológiai harc mechanizmusa” c. beszámoló nagy érdeklődést keltett. A beszámolót követő vitában az összes delegáció képviselői ismertették véleményüket, és javas-

latokat tettek néhány kérdés kiegészítő vizsgálatára, mint pl. „az ideológiai harc nemzetközi és belső aspektusai”, „a szocialista országok pozícióinak megerősödése az ideológiai harcban”; ugyancsak javaslatok hangzottak el egy sor — az ideológiai harc kérdéseivel kapcsolatos — fogalom pontosítására.

A delegáció-vezetők beszámolója alapján az ülésen megállapították, hogy az elkövetkező időben az alábbi témákban várható pozitív eredmény: „A burzsoá futurologia kritikai elemzése”; „A tudományosteknikai forradalom marxista értelmezése és a burzsoá elméletek kritikája ezen a területen”; „Az ideológiai harc mechanizmusa a két világrendszer együttélésének körülményei között”; „A mai szo-

ciáldemokrácia kritikája”. E témákkal kapcsolatban szükségesnek tartják, hogy viszonylag rövid időn belül létrehozzák azokat a munkacsoportokat, amelyek tevékenysége a Bizottság munkájának alapját képezheti majd.

Az elért eredmények és a felhalmozódott tapasztalatok — olvashatjuk a jegyzőkönyvben —, lehetővé tették, hogy az Információs Bulletin terén is áttérjünk a hosszútávú tervezésre. Ennek megfelelően elkészültek a 73—74-es évfolyamok tartalmi tervei, a kiadásért felelős nemzeti Problémabizottságok megjelölésével. Az 1973/1. szám egységes szerkesztőségi koncepción belül mind a szerzők nemzeti és szakmai hovatartozását, mind a témák sokrétűségét tekintve igen változatos. A szerkesztők célja, amint ez az anyagokból kitűnik, az 1973 szeptemberében, Várnában megrendezendő XV. Nemzetközi Filozófiai Kongresszus előkészítése volt, a „tudomány, technika, ember” téma több szempontú kidolgozásával. A teljes oldalszám több, mint 3/5-ét szentelték e problémakörnek.

A szocializmus és a tudományos-technikai forradalom kérdéseivel foglalkozik Kurt Hager (NDK) tanulmánya.

A NSZEP VIII. Kongresszusa — írja a szerző — tisztázta, hogy a fejlett szocialista társadalom létrehozásának szakaszában az eddiginél is nagyobb reménnyel és várakozással tekintünk a tudományra és a tudományos-technikai haladásra. „A tudományos-technikai forradalom eredményeit — hangsúlyozza a kongresszus — organikusan egyesíteni kell a szocialista gazdaság szervezés előnyeivel, és minden eddiginél jelentősebb mértékben ki kell

fejleszteni a tudomány és a termelés kölcsönhatásának a szocializmusra jellemző sajátos formáit.”

A tanulmány rámutat arra, hogy a fizikai és szellemi munka ma még meglevő különbsége a fejlett szocialista társadalom építése során a tudomány és a technika fejlődésével mindinkább eltűnik, háttérbe kerül. Ezért különösen nagy figyelmet érdemel értelmiségünk, különösen az új, főiskoláinkról most kikerülő munkásértelmiség. De ugyancsak ennek következtében fordul elő, hogy nem lehet egyszerű „igen—nem” felelettel tisztázni sok olyan értelmiségi személy szerinti besorolását a társadalom szociális struktúrájában belül, aki maga is munkásszármazású, ma is szoros kapcsolatban van a munkásosztállyal. Képzettsége és munkájának túlnyomóan szellemi jellege folytán azonban mégis sajátos társadalmi réteget képez.

Marx volt az első, aki feltárta azokat a törvényszerűségeket, amelyek a tudomány közvetlen termelőerővé válását meghatározzák. De egyben Marx és Engels voltak azok, akik minden alkalommal megmutatták azokat a korlátokat, akadályokat is, amelyeket a tőkés magántulajdon állít a fejlődés útjába. Megfigyelhetjük azt is, hogy Lenin milyen következetességgel követelte a tudomány tervezését, a tudósok bevonását a szocialista építés kérdéseinek kidolgozásába; „A tudomány, a proletariátus és a technika szövetségének semmilyen sötét erő sem állhat ellen”. — írta Lenin 1920 márciusában. A tudomány és a technika hatékony felhasználása. amit már Lenin oly fontosnak tartott, ma is társadalmi fejlődésünk legfontosabb kérdése. A NSZEP — mint más baráti országok pártjai is —, már jónéhány éve

központi problémaként kezeli a tudományos-technikai forradalom kérdését. A szocializmus további építéséhez, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtéséhez elengedhetetlen a fejlett tudomány és a termelés szerves kapcsolata.

Az utóbbi tíz évben alapvető változás történt a tudományos tevékenység jellegében, szervezetében, módjaiban. A legfontosabb tényezők közül érdemes kiemelni néhányat:

— Hatalmas mértékben felduzzadt a tudósok száma. Azt mondhatjuk, hogy az iparilag fejlett országokban ez a szám 10—15 év alatt megduplázódik. Az aktív tudósok egy-negyede ma a Szovjetunióban él.

— A tudományban bekövetkezett fordulatot jelzi a tudományos információk robbanásszerű felduzzadása. Pl. a kémiai információ — évi 8,4%-os növekedésével — 1960 és 1971 között megduplázódott. — Távolról sem utolsó sorban kell rámutatni magának a tudományos tevékenységnek a változásaira, a korszerű módszerekre való átmenetre, amelyeket a kollektív munka, intézetek kooperációja, sőt nemzetközi együttműködés jellemez.

— Az utóbbi tíz évben több új tudományág keletkezett, elsősorban olyanok, amelyek eddigi tudományos diszciplínák határterületeit kutatják, mint például a fizikai-kémia, az asztrofizika stb.

— Egy egészen fiatal tudományág, a molekuláris biológia váratlan, új ismeretekkel gazdagított minket az emberi szervezet folyamatairól, és komoly hatást gyakorolt a hagyományos biológia más ágaira is.

— A matematikai és a kibernetikai módszerek alkalmazása bevonult egy sor tudomány eszköztárába. Joggal beszélhetünk a tudó-

mányok matematizálódásáról. Ugyanakkor olyan új tudományágak is keletkeztek ennek következtében, mint a biokibernetika, biomatematika, neurokibernetika stb.

Mindezek után Kurt Hager felteszi a kérdést: Mi hát a tudományos-technikai forradalom?

Meg kell különböztetnünk — írja —, a tudományos-technikai forradalom fogalmát a tudományos-technikai haladás fogalmától, jelleget gyakran használjuk szinonimaként a két szót. A tudományos-technikai forradalom fogalma a termelőerők olyan robbanásszerű változását jelöli, amelynek következményei a termelési folyamatnak vagy a társadalmi életnek nemcsak egyik vagy másik oldalát érintik, hanem a társadalom létfeltételeinek legtöbbször — ha nem éppen egészére —, gyökeres hatással vannak. A tudományos-technikai haladás azokat a tudományos és technikai tevékenységeket és rendszabályokat jelenti, amelyek elvezetnek a tudományos-technikai forradalom kibontakozásához.

Tisztán kell látnunk, hogy a tudományos-technikai forradalom célja és megvalósulási menete — mint egyébként a tudomány és technika minden eleme — függ attól a társadalmi formától, amelynek keretei között végbemegy, s ilymódon alapvetően különbözik a kapitalizmusban és a szocializmusban.

Nézzük meg, mit jelent a szocializmus előnyeinek teljes kihasználása?

1. A tudományos-technikai forradalom nem irányulhat csak arra, hogy majd a jövőben élvezzék gyümölcseit a munkások, hanem már ma is minden megtett lépés egyidejűleg a dolgozók szükségleteinek jobb kielégítéséhez is kell vezetnie.

2. Olyan formákat kell kialakítanunk, amelyekben a munkások, parasztok és értelmiségiek alkotó aktivitása mind széleskörűbben bontakozhat ki.

3. A tudományos-technikai haladásnak a munkatermelékenység emelkedését kell szolgálnia, alapot kell biztosítania a fizikai és szellemi munka, a város és a falu között ma még meglevő lényegi különbségek eltűnéséhez.

4. A tudományos-technikai forradalom lényegi ismerve a munka jellegének, a munka- és életfeltételeknek a megváltozása.

A szerző elemzi a fejlődő szocialista integráció — elsősorban a Szovjetunióval való együttműködés — szerepét e célok elérésében, majd kitér a tervezés fontosságára, a tudományos-technikai haladás megvalósításában.

Az alap kutatás — írja — csak hosszú távú, perspektivikus tervekkel tervezhető — szemben az alkalmazott kutatással —, sokkal nagyobb a bizonytalansági tényező, hogy vajon a befektetett költségek megtérülnek-e. De ebben rejlik jelentősége is; az alap kutatás távlati terveinél nem a mai szükségleteket elégítjük ki, hanem a jövőbeni szükségleteket tervezzük, azokat vesszük számításba. Jó példa erre az a 12 éves céltudatos munka, amelyet a Tudományos Akadémia kutatói a mikrobiológia és a biokémia terén végeztek annak a hatásmechanizmusnak a feltárására, amely előidézi az anyatej fertőzés elleni védőhatását, s ennek következtében a csecsemők alacsonyabb megbetegedési arányát. Elmondhatjuk, hogy ez az alap kutatás sikeres volt, s jelenleg az így készült tápszerek konkurrencia nélkül áll a nemzetközi piacon és várható, hogy elősegíti a gyermekhalandóság és a

csecsemőkori megbetegedések szintjének további csökkenését. A példából látható az is, hogy az esetek többségében nem húzható éles határvonal az alap- és az alkalmazott kutatás között. Erőfeszítéseink éppen ezért arra irányulnak, hogy a kutatási eredményeket minél rövidebb idő alatt ültessük át az anyagi termelésbe, hogy eredményeit az egész népgazdaság élvezhesse. Erre mutat az is, hogy csak a fémfeldolgozó iparban az 1966—70-es időszakot tekintve több mint 13 000 új, vagy korszerűsített terméket vettünk gyártásba, s ez az adott iparág össztermékeinek 50%-át jelentette.

Amikor a tudomány és termelés kapcsolatáról beszélünk, nem hallgathatjuk el nehézségeinket sem ezen a területen. Sok új tudományos eredmény veszít értékéből azáltal, hogy hosszú idő telik el tudományos felfedezése és széles körű ipari felhasználása között. Ez a tempóvesztés negatív következményekre vezet a gazdaság egyéb területein is, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy így a termelékenység sem emelkedhet a kívánt mértékben. Tévedés volna azt hinni, hogy az időtényező lerövidítése megoldható pusztán adminisztratív intézkedésekkel, vagy gazdasági szabályozókkal. Ezzel kapcsolatban igen fontos ideológiai feladataink is vannak.

Akadályt jelent az is, hogy a technológiai kérdéseknek nem szentelnek kellő figyelmet; lebecsülik ennek jelentőségét. Ez a magatartás igen széles körben tapasztalható, jellemző az üzemek felelős vezetőinek nagy részére, de a felsőoktatási intézmények hallgatóira is. Holott a korszerű termelési folyamatokban a vegyiparban, a kohászatban, az energetikában, de még

a fémfeldolgozó iparban is, egyre nagyobb mértékben alkalmaznak tudományos-technikai ismereteket. Lényeges tehát, hogy már a felsőoktatási intézményekben úgy neveljük a fiatalokat, hogy ne idegenkedjenek a termelő munkától, a konkrét technológiai folyamat megismerésétől, az üzemben pedig a pártszervezetek ideológiai-nevelő tevékenységének részét kell képeznie az ezzel összefüggő kérdések tisztázásának.

A filozófiai általánosítás elvontabb szintjén tárgyalja ugyanezt a kérdést „*Technikai fejlődés, tudomány, tudományos filozófia*” című cikkében T. Pavlov (Bulgária).

A témával kapcsolatban — írja — három alapvető gondolatot kell szem előtt tartanunk:

Az első: általános, elméleti-metodológiai kérdések az anyagi-technikai alap elsődleges és meghatározó szerepéről a társadalmi felépítmény vonatkozásában.

A második azzal függ össze, hogy Bulgária a szocialista forradalom előtt elmaradott agrár-ország volt, kistulajdonosi mezőgazdasággal, szinte teljesen nehézipar nélkül, és gyenge könnyűiparral — hogyan gyorsítható meg ilyen közvetlen előzmények esetén az áttérés a kibernetizálásra, a gazdaság elektrifikálására, nagyüzemi megszervezésére.

Harmadszor: figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a technikai haladás országunkban a Szovjetunió és a többi szocialista ország önzetlen támogatásával valósul meg. Ez a kérdés itt most nemcsak mint alapvető politikai, kulturális, vagy tudományos kérdés merül fel, hanem elsősorban mint filozófiai téma, amelynek helyes felvetése hozzásegíthet bennünket az úgyneve-

zett harmadik világ néhány problémájának tisztázásához.

A továbbiakban a szerző felveti annak szükségességét, hogy a szocialista országok tudósainak fel kell készülniük a várnai XV. Nemzetközi Filozófiai Kongresszus éles vitáira erről a kérdésről. Ennek során nem csupán a burzsoá elméletekkel folytatott vitára kell felkészülni, hanem arra is — és ennek különös fontossága van —, hogy saját gyakorlatunkat elemezzük.

Abban az esetben — írja —, ha a technikai fejlődés felgyorsulását nem követi nálunk — és nem csak nálunk — a nép műszaki ismereteinek, műszaki kultúrájának igen nagy fejlődése, és ha ez a fejlődés nem szövídik dialektikusan össze népünk kommunista nevelődésével, úgy a technikai fejlődés elvezethet a technokratizmushoz, a primitivizmushoz a politikában, a gazdaságban és a kultúrában, sőt az úgynevezett „konvergenciához” is, amelyet a burzsoá szociológusok és filozófusok olyan gyakran emlegetnek.

A másik probléma a kibernetika térhódításával, az ember és a gép viszonyával kapcsolatban merül fel. Jóllehet már működnek automaták a Holdon, a Marson, a Vénuszon és a világűrben, mégis biztos állíthatjuk, hogy a földi irányítóközpont (az ember!) közreműködése nélkül ezek — előbb vagy utóbb — katasztrófával fejeznék be működésüket. Ismeretes, hogy csak az emberi értelem képes alkotni, egyetlen gép sem rendelkezik azzal, amit alkotó fantáziának, alkotó személyiségnek, vagy alkotó közösségnek nevezünk. Látnunk kell azt, hogy a technikai haladás nem vonja magával automatikusan a társadalmi, emberi haladást. Különösen jelentősnek tartja a szerző ennek fon-

tosságát a visszatükrözési elmélettel kapcsolatban, itt is elsősorban a pszichológiai és logikai megközelítések különbségének tisztázását hangsúlyozza.

Miután megállapítja, hogy ma már bizonyított ténynek tekinthetjük, hogy nemcsak a pszichológia, hanem a logika is folyamatot kutat, ennél fogva a gépi és az emberi „gondolkodás” különbsége nem elsősorban az emberi pszichikum folyamat voltából és a gépi logika állapot jellegéből fakad, hanem az alkotó gondolkodás specifikusan emberi sajátosságából. Természetesen jónéhány egyéb különbséget is értelmezhetünk, például a gépi „emlékezés” bármely válfaját vizsgáljuk, akár a mágnesszalagot, akár a lyukkártyát, akár a legkorszerűbb eszközöket — ha mechanikus, mágneses, vagy kémiai úton letöröljük, teljességgel eltűnik, és semmi módon a gép számára többé fel nem idézhető.

Befejezőként T. Pavlov arról beszélt, hogy várhatóan mely kérdések fognak még felmerülni a XV. várnai Nemzetközi Filozófiai Kongresszuson, s előreláthatólag milyen burzsoá nézetekkel való vitákra kell még felkészülnünk. Ezek főként az új „tudomány a tudományról” azaz a tudomány-kutatás kérdéskörébe tartoznak. Így például a tudomány filozófiája, a tudomány logikája, csökkenő mértékben ugyan, de még mindig hat a strukturalista módszer, a modellezés módszere, az úgynevezett metamódszerek, metaelméletek, metainformációk stb. Ha a burzsoá elméletekkel szemben meg akarjuk védeni eszméinket, úgy a marxista tudósoknak közös álláspontot kell kidolgozniuk e kérdésekben, s egyetemesen fellépniük a várnai kongresszuson.

Főleg tudományelméleti kérdésekkel foglalkozik a gyűjtemény másik tanulmányában: „A *«tudomány, technika, ember»-problémához*” című cikkében Sz. Ganovszki (Bulgária).

Ganovszki úgy közelíti meg a kérdést, hogy a három fogalmat külön-külön veszi vizsgálat alá, s tárja fel belső és külső struktúrájukat.

A *tudomány* legfőbb sajátossága — írja —, hogy a gyakorlat legmagasabb fokú általánosítását adja, a valóság lényegének, törvényeinek absztrakt-logikai formában történő visszatükrözésével. A tudomány struktúrája mindig igen bonyolult, de három alapvető, egymással kölcsönhatásban álló komponensre visszavezethető: Először, a tudomány tartalmaz empirikus ismereteket, másodsor, elméleti tudást, harmadszor, elválaszthatatlanok a tudománytól a világnézeti és filozófiai alapok és eredmények elemei. A burzsoá ideológusok a tudományt meg akarják „tisztítani” az ideológiától. Ez náluk közvetlenül és elsősorban azt jelenti, hogy a marxista ideológiától kívánják „megtisztítani” a társadalomtudományokat, s végső soron a természettudományokat is. Márpedig korunkban a tudomány mind mélyebben tárja fel a jelenségek és folyamatok lényegi természetét, a világnak mint tágabb és tágabb körét kutatja, s így állandóan növekvő mértékben rendelkezik filozófiai tartalommal.

A természettudományok és a műszaki tudományok alapvető funkciója, hogy információkat nyújtsanak a társadalom számára a természetről és az ember által alkotott technika világáról. Ezt az információt aztán a társadalom különböző osztályai felhasználhatják, történelmi érdekeiknek megfelelően. Ebből következik, hogy ezen tudományok

tartalma alapvetően nélkülözi az osztályjellegét, s ez csak a tudomány úgynevezett „legfelső szintjén”, a filozófiai-világnézeti kérdésekkel kapcsolatban kérhető számon. Másképp áll a dolog a társadalomtudományokkal. Ezek problémái közvetlenül érintik az osztályérdekeket, s így alapvető tartalmuk is osztályjellegű.

A tudomány fejlődésének általános törvényszerűségeinél figyelembe kell venni viszonylagos önállóságának növekedését is. Annak következtében, hogy a felhalmozott ismeretek mind nagyobb mértékre duzzadnak, s a tudósoknak mindent el kell sajátítani, ami maradandót előtte alkottak, mind nagyobb lesz a már felhalmozott ismeretek „indító” szerepe a tudományos kérdések felvetésénél és megoldásánál.

A tudomány fejlődésének jelentős belső forrása a különböző iskolák, irányzatok, tanítások eszmei harca. Az eszmék harca a tudományban mindig a fejlődés motorja volt. Harc és szabad kritika nélkül a tudomány dogmatizálódhat, fejlődési tempója lecsökkenhet, megragadhat egy adott szinten. A tudomány szerepének növekedése a társadalmi termelésben törvényszerű folyamat. A szocializmus egyik legjelentősebb előnye ezen a téren, hogy a közös tulajdon talaján lehetőség nyílik egységes tudománypolitika kidolgozására, megvalósítására, és nem utolsósorban finanszírozására.

A *technika* problémáira áttérve a szerző részletesen elemzi a tudományos-technikai forradalom technikai vonatkozásait. Bírálja a technikai fejlődésből technicista következtetéseket levonó burzsoá filozófusokat, s rámutat, hogy a történelmi materializmus a társadalmi és technikai fejlődést dialektikus köl-

csonhatásukban vizsgálja. Visszatüsitja az „új ipari forradalom”-ról szóló elméleteket, amelyeknek az célja, hogy elméletileg indokolják a kapitalizmus és szocializmus „konvergenciáját”.

Az *ember*, a személyiség problémája — írja —, már régóta a társadalmi elméletek középpontjában áll. Más kérdés persze, hogy mikor hogyan tárgyalták. A filozófia történetében először a marxizmus tárta fel az ember lényegét, történelemalakító szerepét. Előrelátható, hogy a Várnai Kongresszuson különösen éles vitákat fog kiváltani az ember és a természet kölcsönhatásának, az ember társadalmi és természeti környezetének a kérdése. A burzsoá filozófusok az utóbbi időben arra törekednek, hogy a környezetszennyezés, a víz és a levegő tisztaságának kérdését általános technikai problémaként tüntessék fel, elhallgatva társadalmi vonatkozásait. A marxizmus ellenségei körében az egyik „legdivatosabb” tézis napjainkban az úgynevezett ökológiai katasztrófa elmélete, amely szerintük egyaránt fenyegeti az összes iparilag fejlett országot, függetlenül azok társadalmi rendszerétől. Az ember szerepével kapcsolatban alá kell húznunk, hogy napjainkban megnőtt a tudomány etikai kérdéseinek jelentősége. A tudomány és humanizmus, az alkotó tevékenység morális lényege, a „technikai civilizáció általános értékei” — megannyi olyan kérdés, amely minden bizonnyal széles körű vita tárgya lesz a Várnai Kongresszuson.

Ehhez a problémához kapcsolódik *L. Szkvorcov: (SZU) „A burzsoá értékek válsága és az idealista filozófia” című cikke.*

A szerző áttekinti a polgári filozófia fejlődését és válságát, kimu-

tatja, hogyan függ össze a filozófiai idealizmus, miszticizmus térhódítása a társadalom válságával.

A burzsoá társadalom absztrakt értékei — a magántulajdon éretnyességébe és a „becsületes” felhalmozásba vetett hit, hit a burzsoá-individualista értelemben vett „szabadságban” és a keresztény erkölcsiségben, s ennek olyan formáiban, mint pl. a puritanizmus, elkerülhetetlenül ellentmondásba kerülnek a hétköznapi valósággal. Ha korábban ezeket az ellentmondásokat úgy kezelhették, mint a normától való eltérést, ma viszont már több mint szembetűnő, hogy a valóságban éppen az a norma, ami koráb-

ban eltérésnek mutatkozott. Szembetűnő az az éles kontraszt, ami a XVIII—XIX. század eleji polgári filozófia és a XIX. század végi XX. századi filozófia összehasonlításakor mutatkozik. A haladásban való hitet, a történetiséget felváltotta a dekadenciával áthatott, a történelemtől elforduló idealista filozófia.

Amint az Információs Bulletin cikkgyűjteménye is bizonyítja —, ha ily módon vesszük számba történelmi lehetőségeinket, adottságainkat, helyzetünket, akkor felkészülten szállhatunk vitába a burzsoá filozófusokkal, s vitánk kritikai, offenzív, meggyőző ereje fokozódik.

INTÉZETI HÍREK

„A leninizmus és az ideológiai harc néhány aktuális problémája”

(Ismertetés az NDK-ban tartott eszmecszeréről.)

A fenti címmel rendezett konferenciát Berlinben 1973. július 3—5 között a szocialista országok tudományos akadémiáinak a munkásosztály témában multilaterális együttműködését koordináló bizottság. A konferencia megrendezője, házigazdája a NSZEP Társadalomtudományi Intézete volt.

A tanácskozás alkalmat adott arra is, hogy az összegyűlt kutatók az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt megalakulásának 70. évfordulójáról is megemlékezzenek. A résztvevők között voltak szovjet, bolgár, lengyel, csehszlovák, magyar kutatók és természetesen a konferencia német rendezői.

A vita alapját a NSZEP KB Társadalomtudományi Intézete „Imperializmus-kutatás” tanszékének tézisei képezték. A tézisekben elemzett téma: „A szociáldemokrácia és helye a szocializmus és imperializmus között folyó ideológiai harcban a hetvenes években”. A vitaindító referátumokat Werner Paff (a téziseket készítő tanszék vezetője) és N. A. Kovalszkij szovjet professzor tartották. A továbbiakban a tézisek és a vita néhány leglényegesebbnek ítélt gondolatát, valamint a magyar résztvevők felszólalásának részletes ismertetését adjuk.

A konferencia igen nagy figyelmet szentelt a szociáldemokrata pártok tömegekre gyakorolt befolyásának és a kommunista pártokhoz való viszonyuk alakulásának.

A szociáldemokrata pártok Európában taglétszámukkal, választóikkal jelentős erőt képviselnek. Befolyásuk, társadalmi bázisuk, különösen a kistulajdonosi és középrétegek között erősödött. A szociáldemokrata pártok tömegbázisa rendkívül heterogén, különböző társadalmi rétegek vannak jelen soraikban. Ez objektív alapot képez a politikai irányzatok, áramlatok differenciálódásához. Az utóbbi években az európai szociáldemokrata pártokban megerősödtek az erőviszonyokat reálisan felmérő erők és több kérdésben: az európai biztonság, békés egymás mellett élés, indokínai politikával kapcsolatos pozitív megnyilvánulások, konkrét lépések voltak tapasztalhatók.

E változások okai az osztályharc feltételeinek változásában is kereshetők. A szocialista országok társadalmi-gazdasági erősödésének tényei a tőkés országokban a tömegek között is nyilvánvalóak s ez a szocializmus népszerűségét, befolyását növeli. Ugyanakkor a nyugat-európai fejlett tőkés országok társadal-

mi, gazdasági viszonyaiban egy sor újabb ellentmondás kiéleződése tapasztalható, ami a szociáldemokrata pártokat is új helyzet elé állította.

Míg számos politikai, gazdasági követelés kivívásában a kommunista pártok a szociáldemokrata pártokkal együttműködésre törek-szenek, addig az ideológiai területen állandó és éles harcot kell vívniuk a szociáldemokráciának az új körülményekhez alkalmazkodó, de továbbra is reformista, antimarxista ideológiája ellen.

A mai reformizmus jellegzetes ideológiai kiindulópontja az úgynevezett „demokratikus szocializmus”. Az európai szociáldemokrata pártok megfogalmazása szerint olyan integrált Európát kell teremteni, amelyben „a tőkés gazdasági dinamika és a szocialista demokrácia egyesül”. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a tőkés termelési viszonyokat nem kell felszámolni, mert a tőkés állam bizonyos korlátozásával elérhető a társadalom demokratizálása. A kapitalizmus különböző reformok segítségével javítható. Társadalmi koncepciójuk tehát a szocialista forradalomról való lemondást s ezzel a termelési eszközök társadalmi tulajdonának, a proletárdiktatúrának tagadását fogalmazza meg.

A vitában a fő hangsúlyt a nyugatnémet szociáldemokrácia politikájának, ideológiájának elemzése kapta, amely politikájával, tömegkommunikációs eszközeivel közvetlenül érinti az NDK szocialista társadalmát.

A vitában megfogalmazódott, hogy a nyugatnémet szociáldemokraták külpolitikája az utóbbi években pozitív irányú volt. Külpolitikájuk lényeges céljaként tűzték ki a béke és békés egymás mellett élés gyakorlati megvalósítását. Ez azt is

jelentette, hogy míg korábban a két német állam újraegyesítését jelölték meg elsődleges célként, addig ez jelenlegi politikai koncepciójukban távolabbi, másodlagos céllá vált.

A bevezető referátumban és a vitában felvetődött, hogy a szociáldemokraták soraiban, politikai állásfoglalásaiban erőteljes differenciálódási folyamat megy végbe. Ez a differenciálódás nem generációs probléma, hanem a végbemenő társadalmi-gazdasági változások következménye. E változásokat foglalta össze felszólalásában dr. Szántó György, az MSZMP KB Politikai Főiskolájának tanszékvezető tanára — felvázolva a nyugat-európai szociáldemokráciában történt változások néhány sajátosságát.

„A mai szociáldemokráciával kapcsolatban — mondotta Szántó elvtárs — szeretnék két kérdéshez hozzászólni, amelyeket többen érintettek, de kifejezetten Paff elvtárs fejtett ki.

Az egyik: mi az összefüggés a kommunista pártok ereje, illetve gyengesége és a szociáldemokrata pártok progresszív tevékenysége között? Másképpen feltéve a kérdést, csak az a tény befolyásolja-e az adott kapitalista országban a szociáldemokraták állásfoglalásait, vagy progresszív tevékenységét a bel- és külpolitikai kérdésekben, hogy a kommunista párt erős-e? Úgy gondolom, teljesen igaz van Paff elvtársnak, hogy a kommunista pártok tömegbefolyása döntő tényező a szociáldemokrata pártok magatartásában. Erre kiváló példa, ami Franciaországban történik.

De az is igaz, hogy emellett még más tényezők is hatnak. Olaszországban például az ötvenes évek közepéig szilárd munkásegységfront volt az Olasz Szocialista Párt és az Olasz Kommunista Párt kö-

zött. 1956-tól a szocialista párt többségének (eltekintve a bal-szárnytól) álláspontjai a kommunista párt erejének gyors növekedése ellenére egyre jobboldalibbá váltak, sőt, az olasz burzsoázia erőivel kötődtek szövetséget.

A különböző, más tényeket is figyelembe véve a szociáldemokrata magatartás változásai több objektív és természetesen szubjektív okra vezethető vissza. Néhányat szeretnék ezekből kiemelni.

1. Az adott ország gazdasági ereje, helyzete, társadalmi struktúrája. Azokban az országokban, ahol az állammonopolista-kapitalizmus gyengébb gazdasági struktúra talaján bontakozott ki, ott a gazdasági, társadalmi, következőképpen a politikai feszültségek nagyobbak, a radikalizmus a szociáldemokrata munkásokat jobban érinti. Ez fejeződik ki a szociáldemokrata, illetve a szocialista pártok vezetésében is. Az utolsó két-három évtized konjunktúrája másképpen hatott Franciaországban, Olaszországban, Japánban, mint például Angliában, vagy különösképpen az NSZK-ban.

Ez utóbbi megállapításom nem zárja ki, hogy Angliában és az NSZK-ban ne lennének olyan jelenségek (esetenként például Angliában krízisszerűek), amelyek fokozatosan táplálják a munkásosztály, az értelmiség és más rétegek radikalizálódását. De éppen az objektív talajból kiindulva, ez a folyamat egyelőre lassúbb, mint a kevésbé fejlett, gyengébb tőkés országokban. (Itt megemlítem, hogy a sokat emlegetett „gyengeség” a fejlett tőkésországok egymáshoz viszonyítására vonatkozik.)

2. A tudományos-technikai forradalom hatása is különbözik az adott ország gazdasági szerkezetétől függően. A szilárdabb bázison létreho-

zott technikai fejlődés hosszantartóbban hat a munkásosztály anyagi-szociális színvonalára, megnyújtja a konjunktúra idejét, következőképpen annak az életszínvonalra gyakorolt hatását. (Nem felejthető el ugyanakkor ennek negatív, a kiszákmányolást növelő hatása sem.)

3. A kibővült Európai Gazdasági Közösség és a multinacionális konszernek szintén kétirányú hatást gyakorolnak. Egyrészt elősegítik az erősebb gazdasági hatalmak (NSZK, Anglia, USA) befolyásának erősödését más országokban, mégis — véleményem szerint — a fejlett tőkés világban a belső ellentmondásokat élezzik, mind egymásközti, mind nemzeti viszonylatban.

4. Természetesen számtalan történelmi és szubjektív politikai tényező játszik szerepet még a szocialista, szociáldemokrata tömegek és vezetők politikai magatartásának változásaiban. Így például olyan történelmi tradíciók, mint a népfrontpolitika Franciaországban, Spanyolországban. Vagy a váltógazdaságon alapuló politikai rendszer Angliában, a burzsoá rend fenntartása érdekében. Ez utóbbi jelenség — többek között — felerősödött az NSZK-ban és Ausztriában is.

Anélkül, hogy a kérdést tovább részletezném (a téma rendkívül kiterjedt és bonyolult), összefoglalás-képpen szeretném hangsúlyozni, hogy sok gazdasági, társadalmi, politikai tényező játszik szerepet abban, hogy a szociáldemokraták tesznek-e valamit a társadalmi haladás érdekében vagy sem (lásd pl. még Japán vagy Chile esetét is).

Ebből következik a második kérdés is. Ha jól értettem Paff elvtárs zárószavait, a szociáldemokrata pártok — nyilván elsősorban a Német Szociáldemokrata Pártra

gondolt — lényegében nem sokat lépnek előre a radikalizálódásban. Eszmeileg, elvileg, általánosságban ez a szociáldemokrata-szocialista pártok zömét illetően igaz. Ezt igazolja az a tény, hogy többségük ma is elveti a leninizmust, az Októberi Szocialista Forradalmat „orosz jelenség”-nek tartja, bürokratikus etatizmusnak ítéli meg az európai szocialista országokat is — ez meg-egyeznek a kínaiak súlyos tévedésével —, nagyon sok antikommunista elemmel találkozunk (lásd a Német Szociáldemokrata Párt hírhefti le-velét tagságához).

Ezen súlyos igazságok ellenére sem mondanám, hogy e téren moz-dulatlan van. A Német Szociál-demokrata Pártnak az európai rea-litások felismeréséből fakadó poli-tikai ténykedése — bizonyos illü-ziókat is elvetve — előbb-utóbb po-zitív irányban kell hogy hassanak belpolitikailag is a német szociálde-mokrata munkásokra, alkalmazot-takra (beleértve a gazdasági ténye-zőket is).

De túl az NSZK-n, más pozitív tények is nehezítik a jobboldali so-cióldemokratáknak a kapitalista rendszert védő álláspontjaik érvé-nyesítését. Egyes kapitalista orszá-gokban érlelődnek a szorosabb együttműködés szálai a szocialisták és a kommunisták között. Ez törté-nik Franciaországban, Olaszország-ban, Japánban, Chilében.

A francia kommunisták és so-cialisták közötti együttműködés kö-zös kormányprogramban is kifeje-ződik. És ez a program — ha meg-valósul — a francia társadalmi rendszer alapjait érinti (a post-gaulleista kormány leváltása egy baloldali többségen alapuló egység-kormányval, a tőkés tulajdonviszo-nyok korlátozása nacionalizálással és azt érintő alulról jövő demokra-

tikus ellenőrzéssel). Ilyen jelek mu-tatkoznak máshol is.

Elismerve és hangsúlyozva a szo-cióldemokratizmus reformista lé-nyegét, a burzsoá rend védelmező-jének szerepét egyre nehezebben játszhatja el. Úgy gondolom, ezekre a jelenségekre is fel kell figyelni. A kapitalista országok dolgozó töme-geinek, elsősorban munkásosztá-lyának gazdasági-politikai harcai, követelései elől a szociáldemokra-ták nehezen térhetnek ki. Ezt bizo-nyítják a szakszervezetekben ki-bontakozó baloldali szárnyak tevé-kenységei és egységtörekvései is.

Ismételten hangsúlyozva a tézi-sekkel való egyetértésemet, úgy gondolom, az általam említett je-lenségek figyelembevételére a nem-zetközi munkásmozgalom eddigi ez-irányú harcai is tanítanak. A refor-mizmus elleni harc nem zárja ki, sőt feltételezi a munkásegységnek a különböző szinteken való megte-remtését, a még reformizmus ha-tása alatt álló szociáldemokrata tö-megek forradalmi tudata kialakítá-sának elősegítését.”

Más felszólalók az angol, skandi-náv országok szociáldemokrata mozgalmával foglalkozva kiemelték a kommunista pártok szociáldemok-rata mozgalmakra gyakorolt befolyását. Ez a befolyás nemcsak nem-zeti, hanem nemzetközi méretekben is megfigyelhető. Más felszólalás-ban kifejezésre jutott az a problé-ma, hogy a szociáldemokrata pár-tok tevékenysége, ideológiája ha-tást gyakorol a kommunista moz-galomra is és frakciók kialakulását eredményezheti, mint ez a görög, a török, a jugoszláv munkásmozga-lomban tapasztalható.

Több felszólaló megfogalmazta, hogy az osztályharc alakulásának fejleményei, a kapitalizmus általá-nos válságának jelenlegi szakasza

reális céllá teszik a munkásmozgalomban a szociáldemokraták és kommunisták közös fellépését, számos kérdésben való szövetségét. Ezzel egyidőben fokozni kell a harcot a szociáldemokrácia reformista ideológiája ellen. Ezen ideológia sarkalatos tételei között említették a nemzeti és nemzetközi viszonyának antimarxista értelmezését, az anyagi javak megszerzéséért vívott harc egyedüli, központi célként való megfogalmazását, az erősödő antikommunizmust. A jobboldali opportunizmust, reformizmust a tömegkommunikációs eszközök segítségével széles körben terjesztik.

A szociáldemokrácia ideológiájának elemzéséhez kapcsolódott dr. Szpirulisz Ildikó, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete tudományos munkatársának felszólalása is.

„A szociáldemokrata pártok politikájában az utóbbi években erősödtek a reális, előremutató tendenciák. A világpolitikában, az erőviszonyokban, valamint országaik belső helyzetében bekövetkezett változásokból számos pozitív irányú következtetést vontak le. Ezt tapasztalhatjuk a nyugat-német szociáldemokraták a béke és a békés egymás mellett élés megvalósítása irányába tett lépéseiben, a francia szociáldemokratáknak a kommunistákkal, baloldali pártokkal kötött választási szövetségében. Mindez nem változtatja meg azonban a szociáldemokraták ideológiájának alapvetően antimarxista jellegét. Fontos feladatunk e nézetek marxista kritikája, az ellenük folytatott következetes, állandó harc.

A mai jobboldali szociáldemokrácia platformját is az úgynevezett humanizáló irányzat képezi. Ideológiájuk jellegzetes tétele a társadalmi determinizmus tagadása, a

marxista politikai gazdaságtan filozófiai antropológiaként való ábrázolása. Így az „emberi lényeket” elszakítják a társadalom uralkodó termelési viszonyaitól, az emberi természetet történelmietlen, absztraktt felfogásban interpretálják. Az emberi cselekvés célját elvont etikai normák alapján fogalmazzák meg s ezeket nevezik az ember igazi szükségleteinek. »A kommunisták valamennyi reformintézkedését aszerint fogjuk értékelni, hogy azok a gyakorlatban az emberek önmegvalósításához fognak-e vezetni, akik mint társadalmi lények szabadságra és önrendelkezésre vágnak.«. (Határozat a szociáldemokrácia és a kommunizmus közti viszonyról. Vorwärts, 1971. március 4.) Ugyanezt fogalmazta meg Willy Brandt is Engels születésének 150. évfordulóján mondott beszédében: »A dogmatikus marxizmus azoknak az üdvtanoknak egyike, amelyek az emberiség történelme során jönnek és mennek. Marx és Engels örökségének azok a legjobb őrzői, akik dogma nélkül vallják, hogy az emberi társadalmat humanizálni kell.«. (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1971. november 28.)

Marxisták számára nem ismeretlenek az ilyen típusú nézetek. Már maga Marx is élesen bírálta, elvetette azokat az elméleteket, amelyek az örök emberi lényeg alapján magyarázták a társadalom mozgásait, elszakítva azokat a termelőerők, termelési viszonyok történelmi mozgásától. E nézetek reakciós, apologetikus funkciói a kapitalizmus általános válságának korszakában tovább fokozódtak. Ennek az »emberközpontú filozófiá«-nak a tendenciája teljesen világos: az embert leválasztja arról a természeti és társadalmi alapról, amelyen létrejött és kifejlődött és pusztá abszt-

rakcióvá változtatja. Az emberi individuum valóságos egyediségét és választási lehetőségét abszolutizálja ez a felfogás. Szerinte az ember abszolút értelemben autonóm lény, akinek képzelt autonómiája a természet és a társadalom objektív, az emberek akaratótól és tudatótól független törvényeinek tagadásán alapul. A jobboldali oportunizmus a fenti tételek hirdetésével szükségszerűen eljut odáig, hogy a tulajdonviszonyok változása nem módosítja lényegbevágóan a társadalom életét, tehát a forradalmi mozgalom célja sem lehet a termelési viszonyok megváltoztatása, hanem csak a harc, az »elidegenülés«, a »manipuláció«, a »technológiai terror«, az »apparátus« ellen. Ezek a jobboldali szociáldemokrácia »neokapitalista« reform-programjának fő jelzavai.

Az úgynevezett újbaloldal »antikapitalista« reform-programja és a szociáldemokrácia »neokapitalista« reform-programja között — az újbaloldal radikálisnak tűnő jelszavai ellenére — a lényegét tekintve nincs nagy különbség. A reformizmus, amely a szociáldemokrata pártok hivatalos programjaiban »a demokratikus szocializmus« jelszavával lép fel, azt hirdeti, hogy a szocializmus a burzsoá demokrácia keretei között — elsősorban az államhatalomra gyakorolt befolyás útján — fokozatos reformokkal létrehozható. Ugyanez a lényege Gorz, Serge Mallet és mások új stratégiájának is, hiszen a szocializmus győzelmét ők is a társadalom szocialista elemeinek fokozatos kialakulásától, majd uralkodóvá válásától várják. A lényegét nem érintő különbség abban van, hogy a reformizmus a polgári demokrácia keretei között folyó harcnak, a reformista munkáspártok politikai tevé-

kenységének, az államhatalomra gyakorolt befolyásának tulajdonít döntő szerepet, az úgynevezett »forradalmi reformizmus« pedig a közvetlen akciók révén, az egyes vállalatokban, szövetkezetekben, közösségi szervezetekben kiharcolt helyi vívmányoknak. Mindkét reform-program a harc különböző, de egyaránt a kapitalizmus keretei között maradó formáit abszolutizálja: az egyik a »felülről« végrehajtott, a másik az »alulról kiharcolt« reformokét.

Ezen irányzatok szellemi elődeivel foglalkozva már Lenin megállapította, hogy ezek — eltúlozva a tőkés fejlődés egy-egy vonását — képtelenek olyan álláspont kidolgozására, amelynek a megvalósítása túlmutatna a fennálló viszonyokon. »A neokapitalista« vagy »antikapitalista« reformok szembeállításával mellett elsikkad a reform és forradalom közti alapvető különbség s eltűnik a reformok megítélésének egyedüli objektív mércéje. A marxizmus a reformok szükségességéért való harc elismerését elválaszthatatlannak tartotta a reformizmus minden formája elleni küzdelemtől. Marxisták sohasem tekintették a reformok elérését az osztályharc központi, végső céljának. A marxisták a reformokért folytatott harcot mindig alárendelték a kapitalizmus megdöntéséért folytatott harcnak.

A jobboldali oportunizmus célja nemcsak a munkásmozgalom dezorientálása, hanem a létrejött szocialista országok diszkreditálása is. Ismertetett nézeteikből következik, hogy náluk a szocializmus létező formái lényegileg azonosak a kapitalizmus mai formáival, azaz a tőkés és szocialista országok az ipari társadalom két változatát képviselik. A létrejött szocialista országokban fellelhetők mindazok az ellentmondások, amelyek az úgynevezett

ipari társadalmakat jellemzik. E nézetekben is az a történelmietlen, szubjektív idealista felfogás jelentkezik, amely a termelőerők fejlődésének néhány hasonló vonására hivatkozva ignorálja a termelési viszonyok determináns szerepét. Így eljutnak ahhoz a következtetéshez, hogy a szocialista forradalom nem szükségszerű, s meghirdetik az úgynevezett demokratikus szocializmus alternatíváját. »A demokratikus szocializmus a jövőben is politikai alternatíva lesz a kommunizmussal szemben. Egy humánusabb, liberálisabb, jogállamszerűbb kommunizmus... A lényeges pontokat nézve közelebb volna az alapvető szociáldemokrata nézetekhez, mint Lenin alapvető elképzeléseihez«. (Részlet a már idézett Határozatból.)

Ez a felfogás az ismeretelméleti relativizmus tipikus példája és a történeti fejlődés folyamatában tagadja az objektivitást, az általános törvények megvalósulását és mindent az ideológiai viták, és politikai harcok esetleges, egyedi véletlen tényezőivel magyaráz. A szocializmus »modelljeinek«, alternatíváinak hirdetése gyakorlati következtetéseként kialakítható a sajátos nemzeti vonásoknak megfelelő szocializmus. Mindez, amint a kiküldött tézisek is megfogalmazzák, ma az antikomunizmus megnyilvánulása is egyben. E nézetek további szükségszerű következménye a munkásosztály fogalmának fellazítására, ezáltal forradalmi szerepének tagadására irányuló törekvés. Itt is kitapinthatók a reformista és trockista, anarchista ideológia azonosságai. Az előbbi a »jómódú munkás«-ra hivatkozva szorgalmazza az osztálybékét, az együttműködést a kapitalizmus megreformálására, az utóbbi ugyancsak a »jómódú munkás«-ra hivatkozva, tagadja a munkásosztály

forradalmiságát és más forradalmi erőket keres.

E felfogás végeredményben tagadja, hogy a munkásosztály képviseli korunkban is a reális forradalmi erőt, s ezzel együtt tagadja a kommunista pártoknak, mint a munkásosztály élcsapatának szerepét, mivel — mint állítják — a jómódú munkás életfeltételeiből nem forradalmi, hanem azzal éppenséggel ellentétes célok fakadnak.

A felgyorsult tudományos-technikai fejlődés természetesen a kapitalista országokban is hatást gyakorol a munkásosztályra. Átalakul a munkásosztály szakmai-ágazati struktúrája, kiszélesednek a munkásosztály sorai. A fejlett tőkés országok kommunista pártjai, ideológiai felismerve, elemezve a végbemenő folyamatokat, fokozottan kezdenek támaszkodni az újabb rétegekre is. (Kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási dolgozók, üzemi laboratóriumok nem privilegizált kutató személyzete, gépi adatfeldolgozás, műszaki tervezés dolgozói stb.). Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a mai kapitalizmusban is a munkásosztály az alapvető forradalmi erő.

Ennek szellemében állapította meg a kommunista és munkáspártok 1969-es moszkvai tanácskozása: »A kapitalizmus fellegváraiban — amint ezt a legutóbbi idők eseményei bizonyították — a munkásosztály a forradalmi harc, az egész demokratikus, imperialistaellenes mozgalom fő mozgatóereje. A jelenlegi időszakot az jellemzi, hogy a munkásosztálynak, a dolgozó tömegeknek nemcsak gazdasági helyzetük megjavításáért, hanem politikai követeléseik teljesítéséért vívott harca is erősödött. A létfontosságú érdekeiket védő dolgozók egyidejűleg harcolnak a szociális joga-

kért és a demokratikus szabadságjogokért. Követeléseik mindinkább közvetlenül a monopóltöke uralmi rendszere, politikai hatalma ellen irányulnak. Erősödik a dolgozó tömegek kívánsága, hogy gyökeresen megváltoztassák az emberi kizsákmányoláson alapuló gazdasági és társadalmi rendet. A munkásság nagy osztálycsatái sok kapitalista országban megingatják a monopóliumok hatalmát, fokozzák a kapitalista társadalom bizonytalanságát és kiélezik ellentmondásait. Ezek a harcok előhírnökei olyan új osztályütközeteknek, amelyek alapvető társadalmi átalakuláshoz, szocialista társadalomhoz, a más dolgozó rétegekkel szövetséges munkásosztály politikai hatalmának megte-

remtéséhez vezetnek«. (A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 18. old.)

A konferencia második napján megélné a vita. Főként a reformizmus és a modern kapitalizmus viszonyát, a szociáldemokrácia körében végbemenő ellentétes folyamatokat, a kommunisták által vívott ideológiai harc fontosságát elemezték a felszólalók.

A vitát lezárva Paff elvtárs kiemelte, hogy ez a tanácskozás kezdeti lépésnek tekinthető s további konkrét kutatások szükségesek e rendkívül összetett probléma mélyebb elemzéséhez, feltárásához.

Sz. J.

Nemzetközi tudományos együttműködés a munkásosztály kérdéseinek kutatásában

A szocialista országok Tudományos Akadémiái a többoldalú együttműködési programok keretét 1972-ben új témakörrel bővítették: megállapodás született „A munkásosztály a világforradalmi folyamatban” című nemzetközi problémabizottság megalakítására, a munka koordinálása, közös kutatások és a tudományos véleménycserék céljából. Az együttműködésben bolgár, csehszlovák, lengyel, magyar, NDK, román, szovjet akadémiák vesznek részt. A bizottságnak már kapcsolata van a kubai és mongol akadémiákkal is.

A munka 1972 májusától folyik. A nemzetközi problémabizottság elnöke T. T. Timofejev akadémiai levelező tag, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Mun-

kásmozgalmi Intézetének igazgatója. A résztvevő országok képviselőiből álló Végrehajtó Bizottságban a Magyar Tudományos Akadémia nevében Zsilák András kandidátus, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese vesz részt. A konkrét tevékenységet a résztvevő országokban az Akadémia keretében működő bizottságok irányítják. A magyar bizottság tagjai Zsilák Andráson kívül a következők: Halay Tibor kandidátus, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese (a bizottság elnöke), Farkas János kandidátus, az MTA Szociológiai Kutató Intézet igazgatóhelyettese (a bizottság titkára), Buza Márton kandidátus, a Szakszervezetek Elméleti Kutató In-

tézetének igazgatója, Illés János, a KSH főosztályvezetője, Laczkó Miklós kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, Szántó György kandidátus, az MSZMP Politikai Főiskola tanszékvezető egyetemi tanára.

A többoldalú tudományos együttműködésben jelenleg hat témakör szerepel, melyek mindegyikében — a témában érdekelt országok részvételével — munkacsoport alakul. Ezek a következők:

1. A munkásmozgalom és a monopoltőke elleni harc, a demokráciáért és a szocializmusért folyó küzdelem problémái az imperialista országokban.
2. A munkásosztály és szervezeteinek tevékenysége a szocialista országokban.
3. A munkásmozgalom kutatásának és az antimarxista nézetek bírálatának metodológiai kérdései.
4. Munkásosztály és az ifjúság.
5. Automatizálás és az ipari munkások.
6. A proletariátus kialakulása a fejlődő országokban és szerepe az imperializmus elleni harcban.

A Magyar Tudományos Akadémia — a hazai kutatóbázisra és az eddigi eredményekre, valamint az igényekre és feladatokra támaszkodva — bejelentette érdeklődésünket minden téma iránt, a 2—3—4—5 témakörben pedig már konkrét részvételünket. A „munkásosztály és az ifjúság” téma- és munkacsoport nemzetközi koordinációs feladatát mi látjuk el. Ez utóbbi minőségben 1973 őszére ki kell dolgoznunk a téma koordinációs tervét.

A témával kapcsolatos többoldalú együttműködés keretében eddig a következő rendezvényeken vettünk részt:

- 1972. május 15—19 között a Nemzetközi Problémabizottság megalakulása Moszkvában.
- 1972. május 15—16-án tudományos konferencia Moszkvában: „Új jelenségek a világforradalmi munkásmozgalomban, a kommunista és munkáspártok 1969. évi nemzetközi értekezlete után.” Itt szerepelt Komócsin Zoltán elvtársnak, az MSZMP Politikai Bizottsága tagjának, a KB titkárának előadása, mely tanulmányként is megjelent. (Magyar nyelven: Társadalmi Szemle 1972. 7—8. sz.)
- 1972. május 17—20-án Batumiában szimpózium: a munkásosztály és az ifjúsági mozgalom időszakos kérdései témából.
- 1972. december 6—10. között Szófiában tudományos szimpózium: „A mai munkásosztály kutatásának módszertani problémái”-ről. Két magyar résztvevő — Kovács Ferenc kandidátus és Szpirulisz Antoniszné, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — szólalt fel a vitában. (Ennek ismertetését lásd: Társadalomtudományi Közlemények 1972/4. számában.)
- 1973. február 21—22-én Berlinben a Kommunista Kiáltvány megjelenésének 125. évfordulója tiszteletére tudományos szimpóziumot rendeztek. Itt egy magyar felszólalás — Zsilák András előadása — hangzott el.
- 1973. július 3—5-én Berlinben nemzetközi tanácskozás volt: A leninizmus és az ideológiai harc néhány aktuális problémája címmel. A vitában felszólal a két magyar résztvevő is: Szántó György és

Szpirulisz Antoniszné. (Ismer-
tetését lásd e számban.)

A nemzetközi együttműködés ke-
retében, a magyar bizottság — mint
a 4. sz. téma felelőse — rendezésé-
ben 1973. december 4—7. között
Budapesten nemzetközi szimpózium
lesz, valamennyi felsorolt ország ér-
dekelt szakembereinek részvételé-
vel. Témája: „A munkásosztály
utánpótlásának forrásai és útjai; a
munkásifjúság időszerű kérdései”.
Az ülészak keretében két tudomá-
nyos téma és egy tudományszerve-
zési kérdés kerül megvitatásra. Így
a napirend a következő lesz:

1. A munkássá válás folyamata; a
a munkásifjúság politikai, szo-
ciális, ideológiai stb. kérdései a
szocialista országokban.
2. A fejlett tőkésországok mun-

kásifjúságával kapcsolatos esz-
mei — elméleti problémák.

3. Eszmecsere a „munkásosztály
és az ifjúság” c. téma nemzet-
közi koordinációs tervéről.

Mint látható, egy esztendő alatt
több fontos lépés történt már a szo-
cialista országok közötti tudományos
együttműködés terén a munkásosz-
tályra vonatkozó kutatások tekin-
tetében. A munkának természeté-
sen még csak kezdetén vagyunk, és
lehetőségeinket is csak részben vet-
tük még számba. Az azonban bizo-
nyos, hogy politikai, társadalmi és
tudományos szempontból egyik leg-
jelentősebb kérdésről van szó, s ez
a valóságos igény a legfőbb ösztön-
zője a további eredményes együtt-
működésnek.

H. T.

Kollokvium Berlinben az ifjúságra vonatkozó kutatásokról

A Német Demokratikus Köztár-
saság „Központi Ifjúságkutató In-
tézeti”-ét 1966-ban alapították Lip-
csében az NDK Minisztertanácsa
Ifjúsági Ügyek Hivatala intézmé-
nyeként. A kutatóintézetnek —
amely országos koordinációs és in-
formációs központ is, 9 „részlege”
(kutatás-szervezési, adatfeldolgozó,
módszertani, operatív kutatási,
munkásifjúság, egyetemisták, tö-
megkommunikáció, szabad idő, há-
zasság-család, koordinációs-infor-
mációs), 45 tudományos és ugyan-
annyi technikai-adminisztratív
munkatársa van. A kutatások fő
céljai:

— a 14—25 éves korosztály sze-
mélyiségfejlődése feltételeinek és

törvényszerűségeinek feltárása a
jelen társadalmi körülmények kö-
zött;

— a szocialista ifjúságpolitika tu-
dományos megalapozásához szüksé-
ges elméleti általánosítások kidol-
gozása, valamint konkrét, gyakorla-
ti ajánlások, javaslatok kialakítása.

Az intézet tevékenysége, 1975-ig
szóló középtávú kutatási terve szer-
vesen illeszkedik az országos társa-
dalomtudományi kutató-programba.

A lipcsei intézet, illetve az Ifjú-
sági Ügyek Hivatala ez év május
16—17-én immár harmadszor ren-
dezett nemzetközi kollokviumot (az
első kettő 1965-ben és 1969-ben volt
Lipcseben) ezúttal Berlinben, „Me-
todológia és a kutatási .folyamat

szervezése a marxista—leninista ifjúságkutatásban” címmel. A kollokviumon a lipcsei intézet kutatói mellett az NDK számos egyetemének, főiskolájának, kutatóintézetének munkatársai, a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete, a Szabad Német Ifjúság Központi Tanácsa képviselői, valamint 2—5 fős bolgár, lengyel, román, csehszlovák és magyar delegációk vettek részt; filozófusok, pszichológusok, szociológusok, valamint a neveléstudomány különböző ágainak művelői.

A kollokvium nyitó referátumát Walter Friedrich, a lipcsei intézet igazgatója tartotta „Az ifjúságkutatás feladatai és metodológiai problémái az NDK-ban” címmel. Ezt követően 3 szekcióban folyt a tanácskozás: I. A kutatási folyamat és a társadalomtudományi kísérletek problémái. II. A társadalomtudományi módszerek. III. Statisztikai problémák a társadalomkutatásban.

A mintegy 30 előadás és korreferátum felölelte valamennyi lényeges kutatási témát, amely az NDK-ban jelenleg az ifjúság nevelésének körülményeit, feltételeit és törvényszerűségeit vizsgálja. Ezek:

- Az ifjúság ideológiai meggyőződésének kialakulása és fejlődése;
- A szocialista öntudat formálódása a fejlett szocialista társadalmi körülmények között;
- A szocialista alkotóerők kialakulása a munkásifjúság és a fiatal értelmiség körében;
- Az öntudatos alkotó munkássá válás folyamata a szakmunkás tanulónál;
- A szocialista ifjúsági brigádok fejlődése;
- A kultúra és sport iránti érdeklődés;

- A tömegkommunikáció hatása az ifjúságra;
- A család hatása a személyiség fejlődésére;
- A szocialista személyiség kialakulása.

Az ifjúságkutatás szervezési és metodológiai kérdéseiről, problémáiról (intervallum vizsgálatok, probléma-megfogalmazás és hipotézisek kialakítása, társadalomtudományi kísérletek, a kutató és a kutatási alany viszonya, mérési eljárások, a válaszmodellek és az indikátorképzés befolyása, a tudatos szuggesztív, preferenciakutatás, empirikus analízis, elméleti analízis, munkamotivációs teszt, faktoranalízis, matematikai modellek, operacionális definíciók, típusképzés stb.) a felszólalók konkrét kutatásaikat, azok problémáit-nehézségeit és eredményeit ismertetve beszéltek — kritikusan és önkritikusan.

A lipcsei intézetben az elmúlt években komoly metodológiai munka folyt. Elsősorban nem új kutatási módszerek, eljárások kidolgozására törekedtek, hanem különböző kísérletek, kis populációkon végzett próbák stb. során adaptálták, az NDK konkrét szocialista társadalmi viszonyaihoz igazították, módosították, továbbfejlesztették a polgári szociológia ismert vizsgálati és értékelési módszereit.

A különböző tudományok tárgyáról, határaitól és kompetenciájáról folytatott sokévi viták után az NDK-ban — így a lipcsei ifjúságkutató intézetben is — egyre biztatóbbak az interdiszciplináris kutatás próbálkozásai, de az is megfogalmazódott Berlinben, hogy sok még a teendő a pszichológusok, szociológusok, filozófusok, pedagógusok stb. hatékony gyakorlati ko-

operációjához szükséges elméleti és metodikai problémák tisztázásában.

Zavarokat okoz a fogalmak eltérő értelmezése, a különböző szaktudományos diszciplinák összehangolatlansága.

A német ifjúságkutatók a kutatási módszerek és eljárások standardizálására, egységesítésére törekcszenek, hogy a különböző kutatóhelyek és eltérő összetételű kutatócsoportok akár külföldön is más-más mintán, de azonos koncepció alapján, azonos célra irányuló összevethető kutatásokat végezhes-senek. Ezt a célt szolgálja többek között, hogy az 1969-es módszertani kézikönyvet lényegesen átdolgozva, javítva és bővítve a közeljövőben újra kiadják.

„A kutatási folyamat” — W. Friedrich definíciója szerint mindazon elméleti (koncepcionális), módszerbeli, szervezési és tapasztalati-gyakorlati tevékenységek összessége, amelyek egy probléma tudományos megoldásához vezetnek.”

A kutatási folyamatnak az NDK-ban elfogadott és követett sémája a következő:

- I. Fő szakasz: a kutatás tervezése
 1. A kutatási cél meghatározása, a kutatási terv átfogó körvonalazása;
 2. A részletes kutatási koncepció kialakítása;
A probléma pontosítása, hipotézisalkotás;
 3. A kutatási folyamat megszer-vezése;
 4. Az empirikus analízis módjá-nak kidolgozása és előkészí-tése.
- II. Fő szakasz: az empirikus vizs-gálat lefolytatása;
kísérleti tanulmányok és mű-veletek elvégzése;

III. Fő szakasz: az empirikus adatok értékelése

1. Statisztikai értékelés;
2. Elméleti értékelés;
3. Gyakorlati összefüggések ér-tékelése ill. a probléma ideoló-giai értékelése; következtetések, ajánlások a nevelés, a propaganda számára.

Az NDK-ban az ifjúságkutatás tudatosan és közvetlenül segíti a szocialista ifjúságpolitikát. Az ifjú-sági szervezet, az FDJ Központi Tanácsának munkatársai konkrétan együttműködnek a kutató kollektí-vákkal, részt vesznek a kutatási irá-nyok és súlypontok, nemegyszer a részlettervek kialakításában, meg-fogalmazásában is. Az ifjúságkuta-tásnak nem az „örökérvényű” ifjú-ság-modell, illetve személyiségtípus kidolgozása a célja, hanem a mai, szocialista ifjúság vizsgálata, fejlő-dési folyamatában, a konkrét társa-dalmi körülmények között.

A kutatási eredmények és tapasztalatok felhasználása a társadalmi-politikai gyakorlatban céltudatosan történik; a kollokviumon szó esett az e vonatkozásban még meglevő fogyatékoságokról és zavarokról is.

A kollokviumon résztvevő dele-gációk tájékozdó megbeszéléseket folytattak a szocialista országokban folyó ezirányú kutatások jövőbeni összehangolásának lehetőségeiről. Egységes álláspont alakult ki ab-ban, hogy egyszerre, párhuzamosan kell szorgalmazni a két- és többol-dalú együttműködés kiépítését az alábbi területeken:

— vélemény, információ és do-kumentumcsere.

- módszerek és kutatási eljárások cseréje és egységesítése;
- vezetők és kutatók cserelátogatásai;
- munkatanácskozások, szimpóziumok;

— publikációk cseréje, közös kiadványok.

Meggyőződésünk, hogy a Berlinben tartott konferencia elősegíti a további hatékony együttműködést az ifjúsággal kapcsolatos kérdések kutatásában.

L. E.

Содержание

СТАТЬИ

СОВЕЩАНИЕ ПО АКТУАЛЬНЫМ ВОПРОСАМ БОРЬБЫ ПРОТИВ БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ	3
Бела Кёпеци: Об идеологии „новых левых”	23
Петэр Шмидт: Социалистическое и буржуазное представительство	29
Балман Кулчар: Сущность демократии и общественное участие	35
Артур Кинн: Дополнения к критике „политического плюрализма”	41
Дёрдь Г. Маркуш: Концепции о социализме в буржуазной идеологии	55
Золтан Байер: Некоторые аспекты отношения концепций социальной политики к общественной действительности	64
Йожеф Барна: Культура как система культурных деятельностей	97

ДИСКУССИЯ

Ещё раз о некоторых основных чертах нашего аграрного общества.	136
--	-----

ОБЗОР

Рабочий класс и его партия в настоящем социалистическом обществе (Международная теоретическая конференция в Варшаве)	145
Шандор Янаб: О некоторых аспектах руководящей роли рабочего класса	147
Государственный среднесрочный план исследования проблем молодёжи в течении 1973-1975 гг	157
Взгляды о функции университета. (Избрание из литературы по высшему образованию в капиталистических странах.) (Михай Чако)	162
Наука, человек, техника. (Рецензия №1973/1 Информационного Бюллетеня)	176

ИЗВЕСТИЯ ИНСТИТУТА

Ленинизм и некоторые актуальные проблемы идеологической борьбы. (Рецензия о дискуссии в ГДР.) (И.С.)	184
Международное научное сотрудничество в области исследования вопросов рабочего класса. (Г.Х.)	191
Коллоквиум в Берлине об исследовании вопросов о молодёжи. (Е.Л.)	193

Contents

STUDIES

<i>Consultations on current questions of the fight with bourgeois ideology</i>	3
<i>Béla Köpeczi: On the ideology of the "New Left"</i>	23
<i>Péter Schmidt: Socialist and bourgeois representation</i>	29
<i>Kálmán Kulcsár: The reality of democracy and social participation</i>	35
<i>Arthur Kiss: Contributions to the criticism of "political pluralism"</i>	41
<i>György G. Márkus: Conceptions of socialism in the bourgeois ideology</i>	55
<i>Zoltán Bayer: Some aspects of the connection of projects of social policy with social reality</i>	64
<i>József Barna: Culture as a system of cultural activities</i>	97

DISCUSSION

Once again on the basic features of our agrarian society	136
--	-----

INFORMATION

The working class and its party in present day socialist society (International theoretical conference in Warsaw)	145
<i>Sándor Jakab: On some questions of the leading role of the working class</i>	147
National middle-range research project on youth questions (1973—1975) (G. F.)	157
Views on the functions of the university. (A selection from literature on higher education in capitalist societies by Mihály Csákó)	162
Science, technics, man (A review of No 1973/1 of the Information Bulletin)	176

NEWS OF THE INSTITUTE

Leninism and some current problems of the ideological fight (A review of an exchange of views in the GDR) (Sz. I.)	184
International scientific cooperation in the research on the problems of the working class (H. T.)	191
Symposium in Berlin on youth research (L. E.)	193

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Szerkesztőség: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodnál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).
Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi
Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)
Készült 3000 példányban, 17,5 (A5) ív terjedelemben
Index: 25828
73 8 2137 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Steltzer Ferenc

316.861

IX 2 / m

TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1973

1973|3

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

3

Társadalomtudományi Közlemények

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

1973/3

Tartalom

TANULMÁNYOK

- Gál Róbert*: A szakmunkásképzést befolyásoló tényezőkről (A szakmunkástanulók között végzett vizsgálat eredményeiből) 3
- Turgonyi Júlia*: Főhivatású anyaság, vagy teljes emberi élet? (A nők társadalmi helyzetéről és hivatásáról) 25
- Balogh István*: Tanulmány a társadalmi információelmélet filozófiai alapjairól 48

TÁJÉKOZÓDÁS

- Kwasniewicz Wladyslaw*: A társadalom makro-struktúrájával foglalkozó kutatók a Lengyel Népköztársaságban 32
- Marxista társadalomelemzés — politikai gyakorlat (Interjú Dr. Heinz Junggal) 108

INTÉZETI HÍREK

- Munkásszemmel kutatásainkról (Sz. I.) 123
- Seminárium Salzburgban (B. J.) 127

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
- KONVULSA

A szakmunkásképzést befolyásoló tényezőkről

(A SZAKMUNKÁSTANULÓK KÖZÖTT VÉGZETT VIZSGÁLAT
EREDMÉNYEIBŐL)

A világ nagy részén tapasztalható tudományos-technikai haladás, a termelési struktúra változásai, a tudományos felfedezések számának, mélységének és kiterjedésének növekedése azt bizonyítja, hogy korunkban olyan folyamatoknak vagyunk tanúi, amelyek alapjaiban változtatják meg a társadalom termelőerőinek hagyományos szerkezetét. Ha végiggondoljuk ezeket a — valójában csak kezdődő-zajló — folyamatokat, akkor valószínűvé válik, hogy az előttünk álló évtizedek, az ezredforduló mélyreható változásokat ígér. Ezek a változások ugyan még nem mindig napi aktualitások, de nem is olyan távoli lehetőségek. Az már mindenképpen világos, hogy a termelőmunka jellegének, technikai színvonalának átalakulását eredményezik, végrehajtásuk pedig a ma munkássá váló, a munkáséletet választó fiatal nemzedékre, a jövő munkásosztályára vár. Talán közhelynek hangzik, de való igaz: a ma tanulóit a jövő szocialista társadalmának szakmunkásai, szakemberei lesznek, akiknek szoros kölcsönhatásban a technika fejlesztésével, a termelés tökéletesítésével nemcsak a mai követelményeknek kell megfelelniük, hanem a későbbiekben is, sőt tudni kell cselekvő módon alakítaniuk is a fejlődést. Történelmi szerepük tehát sokkal több, mint a szokásos „egyszerű” nemzedékváltás. Ezt a követelményt, — hogy ti. a mai képzésben olyan jövőbeni igényeket is figyelembe kell venni, amelyeket *ma még* esetleg a termelési folyamat nem igényel, de amelyekkel a *ma* képzett fiatalok még a saját aktív munkaidejük során feltétlenül találkozhatnak — elsősorban a felsőfokú szakemberképzéssel kapcsolatban szokták felvetni. Pedig a kérdés rendkívül időszerű a szakmunkásképzéssel kapcsolatban is. Az a természetes és szükségszerű törekvés, hogy minden társadalom a kor követelményeinek, s nem utolsósorban a maga arculatának, ideológiájának megfelelő fiatal nemzedéket akar formálni, semmiképpen nem korlátozódhat az ifjúságnak csupán egyes rétegeire, hanem az ifjúság egészére — s nem utolsósorban a szakmunkástanulókra is — vonatkoznia kell. Különösen érvényes ez a szocialista társadalomra.

A munkásosztály szervezett erőinek minden időben jelentős politikai feladata, tudatos tevékenységének igen fontos része volt utánpótlásának osztályöntudatra való nevelése, érdekeinek védelme, a munkásosztály ideológiájának, szakmai tapasztalainak elsajátíttatása. Ezért tekintjük különös jelentőségűnek annak kutatását: milyen körülmények között, hogyan

fejlődik a jövő szakmunkás nemzedéke? Közelebbről: milyenek az elvárásai azzal a munkával, pontosabban azzal a konkrét munkatevékenységgel kapcsolatban, amit tanulmányai befejeztével végezni fog, hogyan változnak, módosulnak ezek az elvárások a társadalmi munkamegosztásba történő beilleszkedés során. Ez a kérdés nemcsak jóval többet jelent annál, hogy maga a munka és annak objektív körülményei többé-kevésbé kielégítik-e, avagy nem elégitik ki várakozásait, igényeit. A folyamat megismeréséről van szó, a társadalmi munkamegosztásba történő beilleszkedés egyes fejlődési szakaszánál tartó csoportok munkához való viszonyát meghatározó mozgatórugók, eredmények és gondok feltárásáról.

Az elmúlt év tavaszán szociológiai vizsgálat segítségével tanulmányoztuk az ifjúság ipari szakmunkássá válásának iskolai szakaszát.

Kutatásunkat a modern nagyipar egyik — a technikai haladás által legközvetlenebbül érintett — kulcságazatára, a gépiparra koncentráltuk. A gépiparban ugyanis gyors ütemben alakul át a termelési folyamat, a gépipar egyike azoknak az iparágaknak, ahol a legtöbb új termék és új technológiai eljárás születik, s igen szembetűnően változnak, módosulnak a szakképzés és a szakképzettség minőségével kapcsolatos társadalmi igények.

Vizsgálatunkat a nagyüzemi képzésbe került, hagyományos úton szakmát szerző végzős fővárosi vas- és fémipari szakmunkástanulók körében végeztük. Az 1971—72-es tanévben — amikor a szociológiai felvételt lebonyolítottuk — a MüM felügyelete alatt oktató budapesti szakmunkásképző iskolák a minisztériumi vállalatok részére 21 229 szakmunkást képeztek ki.¹ A mintába (655 tanuló) csak a gépi forgácsoló, a gépszerelő-lakatos és a kovács szakmák (összesen 5722 tanuló) képviselőit vontuk be, mert ezek a szakmák részben a legtömegesebbek, részben a gépipari termelés számára nélkülözhetetlenek.

A mintavétel módszere rétegzett kiválasztás volt (az alapsokaság 11,4 százalékát választottuk ki) oly módon, hogy a mintasokaság megoszlását, egyes fontosnak ítélt csoportok képviselőinek bekerülését (pl. kollégisták, faluról elszármazottak, kovács tanulók) irányítottuk. Az egyes csoportokon belül egyszerű véletlen kiválasztást alkalmaztunk.

A mintába került 655 tanuló legfontosabb adatai a következők:

A kiemelt szakmák képviselőinek aránya a mintában (gépi forgácsoló 31,1 százalék, gépszerelő-lakatos 62,2 százalék, kovács 6,7 százalék) a kovács szakmát kivéve nagyjából megegyezik az egész sokaságon belüli aránnyal (gépi forgácsoló 32,2 százalék, gépszerelő-lakatos 63,4 százalék, kovács 4,4 százalék).

A választók teljes sokaságán belül a munkásszármazásuk aránya az összlétszám 61 százaléka, a mezőgazdasági fizikai dolgozóké 18,3 százalék, az értelmiségi szellemi származásúaké 20,7 százalék volt.

A tanulmányi eredményeik szerint (az utolsó tanulmányi év félévi eredménye alapján):

¹ A mintavételhez szükséges adatokat a MüM Szakoktatási Főosztálya által kiadott Tanérvnyitói Statisztikai Tájékoztatóból (Budapest 1972) vettük.

kitűnő	=	0,2 ⁰ / ₀
jeles	=	0,2 ⁰ / ₀
jó	=	21,2 ⁰ / ₀
közepes	=	55,5 ⁰ / ₀
elégséges	=	14,0 ⁰ / ₀
elégtelen	=	8,9 ⁰ / ₀

A vizsgáltak lakóhelyének jellegét tekintve: szüleivel lakik 53,0 százalék, bejáró 19,3 százalék, szakmunkástanuló kollégiumban él 25,7 százalék, albérletben lakik 2,0 százalék. Ezek az arányok megegyeznek az alapsokaságon belüli arányokkal.

Adatgyűjtésünk fő módszere — a hagyományos eljáráson. a kérdőíves interjún és a csoportos beszélgetéseken kívül — az írásbeli önvallomások (dolgozatok) és egyes, a szakmunkástanuló létformára jellemző nevelésszociológiai szituációk megfigyelése volt.

Résztvevő megfigyeléssel (a megfigyelő biztosokat az iskolai szakoktatók és a tanulók köréből választottuk ki) vizsgáltuk a tanulóknak az üzemi munkahelyen tanúsított szakmai magatartását, a gyakorlati foglalkozások körülményeit, légkörét, a munkásgenerációk kapcsolatát.

Adatgyűjtésünk lényeges része volt a szakmunkásképző iskolák nevelési terveinek, óravázlatainak elemzése, amit a vizsgálat iskolai szakaszában végeztünk el. Ezek eredményeit később egybevetettük a fentebb említett módszerek útján szerzett információkkal.

A szakmunkássá válás folyamatának egyes kérdéseit vizsgálva természetesen nem léphetünk fel azzal az igénnyel, hogy minden kérdéssel, minden problémával foglalkozunk. A jelen cikkben röviden ismertetjük a kutatás első eredményeit, amely egy készülő tanulmány része.²

I.

A SZAKMUNKÁSKÉPZŐ ISKOLA TÁRSADALMI SZEREPE ÉS FELADATAI

A szakmunkásképzés szociológiai vizsgálatát — többek között — két, napjainkra jellemző tényező indokolja: 1. a tudományos-műszaki fejlődéssel együtt járó szakemberképzési szükségletek; 2. az ifjúság szakmunkássá válásának folyamatában fölmerülő új problémák, amelyek azzal függenek össze, hogy az ifjúság — amely benne él, tevékeny részese a társadalmi folyamatok bonyolult összefüggéseinek — újabb és újabb megoldásra váró kérdésekkel találja magát szemben a társadalomba, a munkamegosztás adott rendjébe való beilleszkedése során.

Az ipari szakmunkássá válás folyamatát a társadalmiasulás, a szocializáció egyik lényeges oldalának tekintjük. Ez maga is sok különböző, de

² A konkrét szociológiai vizsgálat tervét, munkahipotéziseit szakemberek egy csoportja 1971 májusában a Társadalomtudományi Intézetben megvitatta. Erről lapunk 1971. évi 2. számában kivonatos ismertetést közöltünk.

csaknem egyidőben lezajló, egymásra épülő, egymásból következő rész-folyamat kölcsönhatásában bontakozik ki.

Azt, hogy az ipari szakmunka vállalása, az ismeretek átadása és megszerzése milyen módon, milyen sajátos körülmények között, milyen ütemben történik, több tényező együttesen határozza meg. A szakmunkássá válást kísérő *objektív* determinánsok függenek a szocialista társadalom és azon belül az iskolarendszer fejlettségétől, politikai-erkölcsi állapotától, az ipari termelőerők általános és ágazatonkénti fejlődésétől, a felnövekvő nemzedékek szüleinek társadalmi helyzete által meghatározott *objektív* életfeltételektől. De ugyancsak ezekből a makroviszonyokból következnek bizonyos fokig a *szubjektív determinánsok* is; részben az előképzettség, tehát az általános és szakmai kultúra szintje, részben a szociális érettség foka, a készségek és aspirációk, a társadalmilag hasznos értékek kiválasztása és preferálása, valamint a környezettel való kontaktus-teremtés könnyedsége, vagy gátlátossága. A szubjektív determinánsokhoz tartozik továbbá az is, hogy milyen módon értékelik a szakmunkás-jelöltek a maguk helyét a társadalomban és hogyan látják lehetőségeiket. Igen jelentős momentum, hogy a leendő szakmunkások a felnőttekhez, az iskolai és a munkahelyi környezetükhöz fűződő viszonyukon mérik és ítélik meg saját dolgaikat. Ezek a részint objektív, részint szubjektív tényezők okozta feszültségek egyfelől vagy kiküszöbölhetetlenek az adott időszakban, vagy társadalmi fejlődés jelenlegi fokán is feloldhatók, másfelől viszont a szakmunkássá válási folyamat kívánatos lebonyolítását segítik elő.

Az ifjúság ipari szakmunkássá válása tehát nem érthető a makrostrukturális átalakulások ismerete nélkül, s ugyanúgy nem érthető annak vizsgálata nélkül sem, hogy miképpen tükröződik a szakmunkássá válási folyamat különböző szakaszán tartó csoportok tudatában a szocialista társadalomnak ez az objektív struktúrája. Éppen ezért vizsgálatainkat a következő irányokban folytattuk:

1. A szakmunkássá válás folyamatában részt vevő oktatási intézmények, munkaszervezetek együttműködése, „munkamegosztása”;

2. Az egyén és a gazdasági szervezet találkozási, kapcsolata, viszonyrendszere;

3. Az egyéni elvárások és a társadalmi követelmények kölcsönös viszonyának tisztázása.

Feltételeztük, hogy a szakmával való azonosulás (szakmai identifikáció) akkor következik be, ha a résztvevők

- elfogadják (azonosulnak) a szakma elsajátításának folyamatát irányító legfőbb értékeket;

- alkalmazkodnak a képzés szociális környezetéhez, vagyis egyfelől az iskolához (osztály, tanműhely), másfelől a gazdasági szervezethez (gyár, műhely, munkahelyi kiscsoport).

Közismert, hogy a tanulókat a képzési idő előrehaladtával a tanintézetekben, az üzemekben és a családban különböző felnőtt közösségek veszik körül. A szakmunkástanuló létforma sajátos vonása, hogy a tanulók egyidejűleg diákok is, „termelő munkások” is, de e két tényező együttesében a tanulmányi idő előrehaladásával egyre inkább a munkáslet válik meghatározójává, mert tanulmányi idejük mindig növekvő része kerül át az üzem, illetve a tanműhely keretei közé. A szakmunkásképzésben az üzemi

gyakorlat, a gyár nem csupán a tanulás és a nevelés kiegészítője, járulékos eleme, hanem annak egyik fő színtere, s egyben a tanulók későbbi munkahelye is.

Ezeknek az oktatási-nevelési folyamatban *egyidejűleg* részt vevő szervezeteknek a különbségei jelentkeznek az egyes szaktárgyak keretein belül is. Már az iskolában részint eltérő társadalmi indíttatásokat adnak a közismereti tárgyakat oktatók, mint a szakelméleti tanárok, megint más jellegű értékrendet, magatartási normát közvetíthetnek a szakoktatók, a szakmunkások, a munkahelyi kiscsoportok, s a család. Éppen emiatt bonyolultabb és hosszabb időt vesz igénybe a tanulói közösségek kialakulásának folyamata is, mint más középfokú oktatási intézmények közösségeiben, amelyekben a munkahely és az iskola követelményeinek és értékrendjének lehetséges eltérései nem egyidejűleg, hanem időben egymásután jelentkeznek. A szakmunkástanulókat ért hatásokat így az iskola egymagában — társadalmunk fejlődése, igénye szerint — még kevésbé képes szintetizálni: a káros hatásokat ellensúlyozni, a pozitívakat pedig felerősíteni, koncentrálni, mint a többi középfokú intézmény. De nem tudja rendszeresen ellenőrizni a szakmai gyakorlati ismeretek megszerzésének módját és szilárdságát sem. Az üzemben ugyanis — minden más intézményesített oktatástól eltérő — sajátos pedagógiai szituáció alakul ki. A termelés céljai és feladatai által meghatározott környezetben kell pedagógiai céloktól vezérelt, tervszerű és szervezett oktató-nevelő munkát folytatni. Az üzemnek a szocializációs folyamat közvetítésében fontos pedagógiai feladatai vannak, de ugyanakkor az üzem — az iskolával ellentétben — elsősorban nem oktatási-nevelési célok szerint működő szervezet. Hozzá kell tennünk, hogy az iskola és a munkaszervezetek (ahogyan mondani szokták: „az élet”) tényleges különbségei, szakmai és értékrendbeli követelményeiknek lehetséges eltérései — sőt esetleg aszinkronitásai — tulajdonképpen nemcsak a szakmunkásképző intézményekben jelentkezhetnek. Az igazi különbség itt inkább abban van, hogy a többi középfokú oktatási intézményben az oktatásnak a termelési gyakorlattal történő állandó konfrontációja elől ki lehet térni (sőt esetleg lehetetlen is erre törekedni), a szakmunkásképzésben pedig ez a konfrontáció állandó és megkerülhetetlen kényszer. Ez legalább annyi nehézséget, mint amennyi pozitív pedagógiai lehetőséget jelent ennek az iskolatípusnak a számára.

A „szakmunkástanuló-lét” általános kérdéseit elemezve jogosan vetődhet fel a kérdés: ebben a sokrétű, gyakran ellentmondásos hatásokat hordozó folyamatban valójában milyen feladatok hárulnak a szakoktatásra, milyen sajátos funkciókat kell — vagy kellene a jövőben — ellátnia a fiatal nemzedék felkészítésében?

A szakmunkássá válás folyamata véleményünk szerint az alábbi négy legfontosabb feladatot hárítja a szakmunkásképzés rendszerére. Az *egyik*: elő kell segítenie a képességek és készségek kibontakozását, a társadalmilag hasznos szocialista vonások kialakulását a tanuló személyiségében. A *második*: elégséges ismereteket kell nyújtani ahhoz, hogy a termelésbe lépő szakmunkásnemzedék képes legyen a munkamegosztás adott rendjébe beilleszkedni. A *harmadik*: segítenie kell az objektív gazdasági struktúrához való alkalmazkodást. A *negyedik*: az előbbieik révén hozzá kell

járulnia a munkásosztály vertikális mobilitásához szükséges társadalmi előfeltételek megteremtéséhez.

A szakmunkásképzés rendszerének egészét csak az ipari termelőerők állapotával összefüggésben, a munkamegosztási struktúrából fakadó társadalmi-gazdasági szükségszerűségek és a szakmunkássá válási folyamat valóságos funkciói közti kölcsönhatások megvilágításában lehet értékelni. Mindez arra hívja fel figyelmünket, hogy a szakmunkásképző iskola oktató-nevelő munkájának hatékonysága nemcsak a tanulmányaikat befejező fiatalok szakmai felkészültségén mérhető le, hanem azon is: miként segítette a szakmunkássá válási folyamatot konfliktusainak megoldását. Ma még a szakmunkásképző iskola munkája mindenekelőtt az ismeretek átadására irányul. Nem alakultak még ki azok a módszerek, mechanizmusok, amelyek kellő hatékonysággal segíthetnék az említett négy funkció együttes ellátását. Így spontán folyamatoktól függ a szocializáció iskolai szakaszának megannyi konfliktusa. Tegyük hozzá: a szakoktatásnak nagyon sok rétegspecifikus vonásból adódó problémával kell megküzdenie, s ezek — a tanulmány további részében erről részletesen szólnunk — egyébként is, együttesen is „lekötik” figyelmét, befolyásolják az oktató-nevelő munka színvonalát.

Ha a szakmunkássá válás kimenetelét a társadalom konkrét szerkezete felől vizsgáljuk, kiténik, hogy korántsem azonosak a különböző osztályok és rétegek fiataljainak szakmaszerzési esélyei, élet- és tanulási feltételei, céljai és törekvései.

A szakmunkásképző iskolák tanulóinak társadalmi összetétele

Az elmúlt években módosult a szakoktatás rendszerébe belépők társadalmi összetétele. Napjaink szakmunkástanulói már egészen más kulturális diszpozíciókkal, szociális helyzettel, művelődési igényekkel, érdeklődéssel s előzetes felkészültséggel rendelkező gyerekek közül kerülnek ki, mint az előző szakmunkás-generációk! Ha a szakmunkásképző iskola csupán kultúra-közvetítő—ismeretátadó szerepét teljesíti, s eközben nincs tekintettel a társadalmi rétegek differenciált kulturális-szellemi viszonyaira, akkor — mint ez a vizsgálat alapján is megállapítható — minden jó szándéka ellenére tovább fokozza a társadalmi különbségeket.

A munkásosztály szakmunkásutánpótlásának zömét ma is a társadalmi önreprodukcióból meríti. A munkáscsaládok (mindenekelőtt a szakmunkás szülők) gyermekeiből verbuválódik a szakmunkásképző iskolák tanulóinak alapvető rétege, azonban — s ez az utóbbi évek egyik fő mobilitási sajátossága — növekszik a betanított és segédmunkások, de a legszembetűnőbben a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak gyermekeinek aránya.

A szakmunkáscsaládok gyermekeinek műveltsége, érdeklődésük összetétele és iránya, képességeik és készségeik eltérnek más rétegből származó tanulóitársaikétól, de már saját szüleikkel összevetve is meglehetősen különböznek. Bár magukkal hozzák a munkásélet ismereteit, a szervezethez tartozás igényét, kiterjedtebb technikai alapismeretekkel rendelkeznek, de a munkásosztály és a szakmunkás-lét tradíciói már távolabbiak számukra, gyengébben hatnak közöttük, mint apáik fiatalkori nemzedékében érvényesültek. Közismert, hogy — különösen bizonyos szakmákban — valóságos

munkásdinasztiák alakultak ki, ahol a fiúk magátólértetődően apjuk szakmáját folytatták tovább, s a család tagjai nemzedékről nemzedékre ugyanabban a gyárban dolgoztak. A szakmák generációs továbbélésének változását bizonyítja, hogy vizsgálatunk három fontos kérdésére (családi hagyomány-e ezt a szakmát választani; tradíció-e az apa szakmáját folytatni; s végül: magától értetődő-e a szakmaszerzés és a munkás-életút színteréül az apa, vagy a család más felnőtt tagjainak munkahelyét választani) csak elenyésző arányban kaptunk igenlő válaszokat. Több olyan beszélgetésben is részt vettünk, amelyben a szakmunkás származású fiatalok határozottan megfogalmazták: többet és mást akarnak, mint annakidején apjuk, csak a magasabb társadalmi presztízst biztosító pályákat tartják vonzóknak, és ott tervezik szakmunkás-pályájuk megkezdését, ahol konkrét és pozitív képet nyerhettek az üzemi perspektíváról.

Tradíciónak tekinthetjük a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinek ipari munkássá válását is, ha okai, gyökérezete mások is, mint a felszabadulás előtt voltak. Az arányok módosulását jól jellemzi, hogy az utóbbi egy-másfél évtizedben minden öt új ipari szakmunkástanuló közül legalább kettő falun nőtt fel, ott járt iskolába. Ez a jelek szerint tartós, — különösen a nehezen beiskolázható szakmák esetében — változatlan tendencia.

Bár megváltozott a mezőgazdaságban dolgozók társadalmi-gazdasági helyzete, a falusi családok jelentős részénél azonban az ipari szakmukassá válás szinte egyet jelent a városi élet választásával, amit általában úgy fognak fel, mint felemelkedést. Közoktatásunk rendszerében ugyanakkor a szakmunkásképzés a fő formája a falusi ifjúság városba és iparba áramlásának. Ebben az értelemben a szakképzés pozitív szerepet játszik a szocializációs folyamat közvetítésében.

Az ipar területi elhelyezkedése vagy fokozza, vagy mérsékli, esetleg csökkenti a falusi fiatalok migrációját. Az ipar területi koncentrálása jelentősen meggyorsítja az adott körzetek fejlődését, lakosságának foglalkoztatottsági szintjét, ugyanakkor eltérő lehetőségeket biztosít a városi és a falusi fiataloknak a szakma, a munkahely megválasztásához. Mivel az ipari fejlettségben elmaradott megyék ipari struktúrájában a feldolgozó ágazatok fejlődtek nagyobb ütemben, ez egyoldalúan a betanított és segédmunka iránti igényt fokozta. Az sem vonzó a fiataloknak, hogy a kitanult szakma gyakorlásához sok esetben csak egyetlen üzemben nyílik lehetőségük, nem lesz módjuk választani a munkaalkalmak és a munkahelyek között. Jelentős hányaduk ugyanis azzal a céllal jön a főváros iparába szakmát tanulni, hogy közvetlenül a bizonyítvány megszerzése után hazatér és lakóhelye közelében vállal munkát.

Ami a szakképzett falusi fiatalok visszaáramlását illeti, ez igen bonyolult, összetett probléma. Itt nyilván szembekerül a fővárosi vállalatok napi munkaerőgazdálkodási érdeke az egyéni érdekekkel, s az sem kizárt, hogy a népgazdasági érdekekkel is. Hiszen új vidéki ipari centrumainkban is szükség van a szakképzett munkaerőre. A hazaköltözők többsége szakmájában marad, a vidéki iparfejlődés formálójává válik. Ennek gyorsítása pedig ösztönös társadalmi érdek. Az ipartelepítési program nem csupán a megyék gazdasági arculatát rajzolja át, de gyakran — már ma is — a fővárosinál jobb élet- és munkakörülményeket teremt.

Mintánkban a faluról elszármazottak kétharmada szabolcsi, egyharmada pedig Pest, Békés, Bács és Szolnok — tehát az iparosodott Pest megye kivételével — az ország legkevesbé iparosított vidékéről érkezett a szakmunkásképzésbe. A szülők 41 százaléka ma is a mezőgazdaságból él, de 28 százalékuk már az iparban dolgozik; igaz, a legtöbb segédmunkásként. A szakmunkát vállaló falusi fiataloknak gondolkodásukban, szemléletükben évszázados paraszti hagyományokat őrző környezetből kellett kilépniük, de a munkásélet ismerete nélkül, szinte a minimális műszaki, technikai alapismeretekkel.

A szakmunkás-utánpótlás belső átrétegződésekor különböző műveltségi fokon álló csoportok vesznek részt a mobilitásban, amelyek különféle indulási kulturális-szellemi diszpozíciókat hoznak magukkal. Egyfelől a szakma elsajátításával kapcsolatos készségek, képességek, a műveltség, másfelől az iskolához való viszony problémájában jelentkeznek azok a tényezők, amelyek a szociális különbségek alapján hátrányos helyzetű gyerekeket jellemzik.

II

A SZOCIÁLIS KÖRÜLMÉNYEK NÉHÁNY VONATKOZÁSA

A szociális helyzet összetett szociológiai fogalmából itt csak azokat a mutatókat vizsgáljuk, amelyek közvetlenül összefüggnek a tanulók tanulmányi munkájával. Így meghatározó jelentőségűek — a tanulás anyagi-tárgyi feltételeihez és körülményeihez tartozó — jövedelmi viszonyok és a lakáskörülmények.

A vizsgálati minta két alapvető csoportja (a fővárosban élők, vagy annak környékéről bejárók, illetve a kollégisták) családjának jövedelmi viszonyaiban igen számottevő különbséget tapasztaltunk. Az első csoportba tartozó családok 73,4 százalékának egy főre jutó jövedelemnagysága meghaladja az országos átlagot, — ami a vizsgálat évében, 1972-ben 850—900 Ft volt, sőt azt jóval túl is lépi, (1. sz. táblázat) 31,7 százalék az 1301 Ft feletti jövedelmi kategóriába tartozik. Meglehetősen kedvező helyzetben vannak — az értelmiségi-szellemi családokon kívül — a szakmunkás és betanított munkás családok is. A legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba (600 Ft alatti egy főre jutó havi jövedelem) viszonylag jelentéktelen hányad esik.

Ez a csoportosítás természetesen csak a rétegek közti jövedelemkülönbségek első megközelítése: csupán a szülők munkajelleg-csoportonkénti egy főre jutó havi jövedelem-nagyságát vettük figyelembe, nem volt módunk az iparcsoportonkénti, szakmák és munkakörök szerinti eltéréseket is értékelni.

A tanulók megoszlása az apa munkajelleg szerinti csoportja és a család egy főre jutó havi jövedelme szerint

Az apa (a családfő)	Az egy családra jutó havi jövedelem (forint)									Az összes tanuló meg- oszlása	
	500— 600	601— 700	701— 800	801— 900	901— 1000	1001— 1100	1101— 1300	1300 felett	Ismeretlen a jövedelem nagyága	%	fő
Szakmunkás	8,8	4,4	5,6	5,2	13,9	7,6	21,9	32,6	—	100,0	251
Betanított m.	8,3	4,2	8,3	12,5	14,6	6,2	22,9	23,0	—	100,0	48
Segédmunkás	20,9	9,3	7,0	4,6	16,3	7,0	16,3	18,6	—	100,0	43
Össz. munkás	10,3	5,0	6,1	6,1	14,3	7,3	21,3	29,6	—	100,0	542
Mezőgazdasági fizikai dolg.	7,7	15,4	15,4	—	15,4	7,7	7,7	23,0	7,7	100,0	13
Értelmiségi, szellemi	6,4	3,6	6,4	4,5	12,7	0,9	24,6	40,9	—	100,0	110
Egyéb (kisip., kereskedő)	20,0	—	10,0	—	10,0	10,0	—	30,0	20,0	100,0	10
Ismeretlen az apa mun- kakörkép.	8,3	—	16,7	8,3	16,7	8,3	16,7	8,3	16,7	100,0	12
Az összes tanuló megoszlása százalékban	9,4	4,7	6,8	5,5	14,0	6,0	20,9	31,7	1,0	100,0	487

Mindenestre úgy látszik, hogy — mintánkban — a jövedelmi különbségek differenciáló hatása a szakmunkástanulók közismert tanulási hátrányaiban közvetlenül igen kevésbé érződik.³

A kollégiumban élő, főleg vidékről elszármazott gyerekek egészen más szociális helyzetben levő családi háttérrel rendelkeznek (2. sz. táblázat). Ebben a csoportban a családok megoszlása az egy főre jutó jövedelem szerint egyenlőtlenebb, a döntő többség (59%) egy főre jutó havi átlagos jö-

³ Az egy főre jutó havi átlagos jövedelem és a tanulmányi teljesítmények közötti összefüggés tekintetében már más a helyzet. Az általános iskolában az előmeneteli átlagok alapján a rétegek közötti „rangsor” városon és falun szinte azonos — első helyen mindenütt az értelmiségiek, utolsó helyen a segédmunkások vagy a mezőgazdasági dolgozók gyermekei állnak — a szakmunkásképzésben viszont a helyzet teljesen megváltozik. (Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közti néhány összefüggés. Szociológia 1972/1.) Itt nem elsősorban a minden tantárgyra kiterjedő rangsoron van a hangsúly, hanem egyfelől (a származástól szinte függetlenül) az általános kulturális szint olyan indikátorain, mint a kifejezőkészség és szókézslet, az anyanyelv ismeretének tartós különbségei, másfelől (s ebbe már „belejátszik” a társadalmi hovatartozás is) a szakelméleti, a szakmai-gyakorlati, valamint a humán és a természettudományi tantárgyakból szerzett eredmények közötti különbségeken.

vedelme — még a szakmunkás-családoké is — az országos átlag alatt van. Igaz, ezek a szakmunkás szülők általában alacsonyán kvalifikált, rosszul fizető szakmákban — gyakran a nagyüzemi termelésen kívül eső területeken — dolgoznak és az utóbbi egy-másfél évtizedben váltak ipari munkássá. (Az életszínvonalat tekintve bizonyos mértékig javítja a képet a háztáji gazdálkodásból származó jövedelem, de erről nincsenek pontos adataink.) Ipari hagyományokkal, munkástradícióval nem rendelkeznek, tehát nem is tudják átörökíteni gyermekeikbe, így összekapcsolódnak az anyagi helyzetből fakadó hátrányok az indulási-kulturális hátrányokkal.

2. sz. táblázat

A kollégisták megoszlása az apa munkajelleg szerinti csoportja és a család egy főre jutó havi jövedelme szerint

Az apa (a családfő)	Az egy családtagra jutó havi jövedelem (forint)									Az összes kollégista megoszlása	
	500—600	601—700	701—800	801—900	901—1000	1001—1100	1101—1300	1300 felett	Ismeretlen a jövedelem nagysága	%	fő
Szakmunkás	46,9	—	12,5	6,2	15,6	9,4	—	9,4	—	100,0	32
Betanított m.	30,8	—	7,7	—	23,0	7,7	30,8	—	—	100,0	13
Segéd munk.	50,1	11,5	—	7,7	15,4	7,7	3,8	3,8	—	100,0	26
Összes munk.	45,1	4,2	7,0	5,6	17,0	8,5	7,0	5,6	—	100,0	71
Mezőgazd. fiz.	50,8	17,0	11,3	5,7	7,6	3,8	1,9	—	1,9	100,0	53
Értelmiségi, szellemi	25,9	7,4	7,4	11,1	22,3	3,7	7,4	7,4	7,4	100,0	27
Egyéb (kisiparos, keresk.)	46,1	7,7	7,7	—	7,7	15,4	—	7,7	7,7	100,0	13
Ismeretlen az apa munkakörcso.									100,0	100,0	2
Az összes kollégista megoszlása (%)	43,5	9,0	8,4	6,0	13,9	6,6	4,8	4,2	3,6	100,0	166

A család nagyságának is igen nagy szerepe van abban, hogy valamely család melyik jövedelem-csoportba kerül: az alacsony jövedelműek között (segéd munkások, vidéken lakó szakmunkások, betanított munkások, mezőgazdasági fizikai dolgozók) meglehetősen kevés három-négy tagú háztartás van, az átlagos családnagyság öt fő. A viszonylag magas jövedelműeknél, ahol az egy főre jutó havi jövedelem 1301 Ft felett van, a családok zöme (72%-a) három-négy tagú. Egy öt-hat tagú (azaz háromgyermekes) családnak elsősorban akkor van esélye arra, hogy a magasabb jövedelműek közé kerüljön, ha az eltartottak száma csökken, ha a tanulóból szakmunkás lesz, s saját keresettel rendelkezik.

Röviden szólnunk kell az ösztöndíj nagyságára, egyéni és vállalati megítélésére vonatkozó adatokról, véleményekről is. Ez a juttatás fontos sze-

repet játszik a családok szociális problémáinak megkönnyítésében, közvetlenül épül be a családi költségvetés és gazdálkodás rendszerébe. Mivel a nagyobb háztartásokban általában több a kereső, de több az eltartott is (kisebbségi foglalkoztatottsági arány), érdemes megvizsgálni, vajon az ösztöndíjak rendszere enyhíti-e az egyenlőtlenséget.

A tanulók pénzbeli juttatására vonatkozó előírásokat az 1969. évi VI. sz. törvény és számos rendelkezés rögzíti. A valóságos helyzet azonban még messze elmarad az elvileg elfogadott és jogszabályokban rögzített normáktól. Különösen igaz ez a társadalmi ösztöndíjak odaítélésére vonatkozó gyakorlatra. Milyen a társadalmi ösztöndíj igénybevételi aránya és kik élnek vele?⁴ A vizsgált szakmunkásképző iskolákban az 1971—72-es tanévben 160 tanuló élt ezzel a lehetőséggel — az igénybevételi arány az elmúlt tanévben már valamelyest emelkedett — a mintasokaság 24 százalékának volt társadalmi ösztöndíja. A társadalmi ösztöndíjat a szakmunkások 32, a betanított munkások 23, a segédmunkások 26, a mezőgazdasági fizikai dolgozók 27, az alkalmazottak gyermekeinek 35 százaléka vette igénybe. Azonnal szembetűnik, hogy a társadalmi ösztöndíj igénybevételi aránya társadalmi rétegek szerint rendkívül kedvezőtlen, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy mi volt a társadalmi ösztöndíjrendszer létrehozásának eredeti célja. Ennek az adatnak az értelmezése során két, egymással ellentétes tényező hatásával kell számolnunk.

Az *egyik*: a vállalatok, üzemek korántsem használják ki a társadalmi ösztöndíjak biztosította lehetőségeket, nem végeznek alapos szervező munkát. A tanulókkal folytatott beszélgetéseink során gyakran találkozunk azzal a panasszal, hogy hiányos a tájékoztatás, a szakképzésbe lépőknek senki sem nyújt felvilágosítást, elmarad mindenféle szociális támogatás, amit a munkahelytől elvárnának. Sőt a megfelelő információk hiányában a tanuló még akkor sem kötheti meg a szerződést, ha az érdekében áll, ha tudatosan törekszik a megszerzésére, mert nem tudja, hogy hová, kihez kell fordulnia, vagy ha mégis tudja, az üzemmel való kapcsolatainak korlátozott volta miatt szándékát nem valósíthatja meg.

A *másik*: a tanulók egy része azért nem igényel társadalmi ösztöndíjat, mert nem akarja elkötelezni magát. (Például nem rendelkezik elhatározásra készítő konkrét és pozitív képpel az üzemi perspektíváról, fél, hogy a szakmunkás-bizonyítvány átvétele után — akarata ellenére — a kiképző vállalathoz köti magát, esetleg olyan hátrányok érik őt, ami nem áll arányban a tanulóévek alatt kapott összeggel. Sokan kifogásolták a szerződések homályos megfogalmazását, hogy nem rögzítik egyértelműen a pályakezdő szakmunkásokkal kapcsolatos vállalati tennivalókat.) A tanulók másik része azért nem igényel társadalmi ösztöndíjat, mert a megszerzett szakképesítéssel lakóhelyén, vagy annak közelében levő munkahelyen szándékozik elhelyezkedni.

A határozatlanok kedvezőtlen benyomásait, elvárásaik megvalósulásával kapcsolatban szerzett rossz tapasztalataikat hangsúlyozták. Ezért a

⁴ Alapösztöndíjban a harmadévesek közül azok részesülnek, akiket nem üzemi szakmai-gyakorlati oktatásban foglalkoztatnak, s nem kapnak teljesítménybért. A mintánkba bevontak 67 százaléka üzemi munkahelyen, teljesítménybérben dolgozik, s ezért alapösztöndíjat nem kap.

vállalathoz való viszonyukat — még a szakmunkásvizsga előtt is — bizonytalannak érzik.

A társadalmi ösztöndíjat igénybe vevők zöme (92 százaléka) 201 és 300 forint közötti ösztöndíjat kap. Az ennél magasabb összegű ösztöndíjak csak elenyésző számban fordulnak elő. Az a tény, hogy 300 forintnál magasabb ösztöndíjban mindössze néhányan részesülnek, jelzi, hogy a vállalatok nem csupán a szerződés megkötésének szervezési kérdéseiben tanúsítanak közömbösséget, hanem a rendelkezésükre álló lehetőségeket még azokkal a tanulókkal szemben sem használják ki, akikkel a szerződést már megkötötték.

A társadalmi ösztöndíjakban részesülők körének bővítésére és összegének felemelésére vonatkozó igények azt bizonyítják, hogy elsősorban itt kellene realizálni a családoknak nyújtandó további juttatásokat. Legalább annyira politikai, szemléleti, mint anyagi természetű kérdés az, hogy a képzést nyújtó üzemek mennyit (mikor és hogyan) fordítanak az új szakmunkás-generáció nevelésére és oktatására.

A tanulás feltételei között fontos szerep jut a családok lakáskörülményeinek is. A lakáshelyzet jellemzőinek vizsgálata során a lakás tulajdonjellegeből indultunk ki. (3. sz. táblázat.)

3. sz. táblázat

A tanulók megoszlása a lakás tulajdonjellege és az apa munkajelleg szerinti csoportja szerint

Az apa (a családfő)	A lakás tulajdonjellege					Az összes tanuló megoszlása ‰ fő	
	családi ház	főbérlet, öröklakás, szövetkezeti	társbérlet	albérlet	Ismeretlen helyen lakik		
Szakmunkás	31,9	58,5	4,4	4,4	0,8	100,0	251
Betanított	50,0	48,0	—	2,0	—	100,0	48
Segéd munkás	48,9	46,5	2,3	2,3	—	100,0	43
Összes munkás	36,5	55,6	3,5	3,8	0,6	100,0	342
Mezőgazdasági fizikai	61,6	23,1	—	15,3	—	100,0	13
Értelmiségi, szellemi	19,1	75,5	3,6	1,8	—	100,0	110
Egyéb (kisiparos, kereskedő)	40,0	60,0	—	—	—	100,0	10
Ismeretlen az apa munkakör-csoportja	25,0	58,2	—	—	16,6	100,0	12
Az összes tanuló megoszlása ‰-ban	33,1	59,3	3,3	3,5	0,8	100,0	487

A lakáshelyzet tekintetében igen jelentősek az egyes társadalmi rétegek közötti különbségek, bár a minta — már említett — első csoportjába tartozó tanulók 59 százaléka a főbérleti, 33 százaléka pedig családi házban lakik. A főbérlettel rendelkező családok 60 százaléka egy szobában lakik. A négy, vagy annál nagyobb létszámú családok közül az egy szobában

lakók aránya a vezető állású értelmiségieknél 3, a szakmunkásoknál 36, a betanított munkásoknál 52, a segédmunkásoknál pedig 78 százalék.

Ha a kereső családtagok számát egybevetjük a lakásban együttélők létszámával, akkor a lakáskörülményekről alkotott kép teljessé válik. (4. sz. táblázat.) Az öttagú vagy annál nagyobb létszámú családok zöme csak két keresővel rendelkezik.

4. sz. táblázat

A tanulók megoszlása a kereső családtagok száma és a lakásban együtt élők száma szerint

A kereső családtagok száma								
A lakásban együtt élnek	1 fő	2 fő	3 fő	4 fő	5 fő és több	Ismeretlen a kereső családtagok száma	Az összes tanuló megoszlása	
							%	fő
Ketten	77,3	18,2	—	—	4,5	—	100,0	22
Hárman	17,3	80,2	1,3	0,6	—	0,6	100,0	156
Négyen	7,6	56,4	33,3	2,2	—	0,5	100,0	183
Öten	11,6	40,7	27,5	18,8	1,4	—	100,0	69
Hatan	6,4	38,8	29,0	16,1	9,7	—	100,0	31
7-en és többen	21,4	21,4	28,7	14,3	7,1	7,1	100,0	14
Ismeretlen a lakásban együtt élők száma	33,3	8,4	33,3	—	—	25,0	100,0	12
Az össz. tanuló megoszlása százalékban	15,4	56,8	20,3	5,1	1,2	1,2	100,0	487

A szociális helyzet mutatói közül a jövedelemszint közvetlen módon nem befolyásolja a tanulás folyamatát, azonban a lakáskörülményekkel, az egy lakásban élők számával együtt a tanulást komolyan befolyásoló tényezővé válik. A nagylétszámú családokban az otthoni tanulás számos nehézségbe ütközik. Végül pedig megállapíthatjuk, hogy a lakás minőségével kapcsolatos problémákkal együtt a szüleiknél élő szakmunkástanulók is osztoznak azokban a gondokban, problémákban, amelyeket más iskolatípusok tanulóinál is tapasztaltunk.

III

TANULMÁNYI EREDMÉNYEKRŐL — RÖVIDEN

A lakáshelyzet és a családtagok száma alapján körvonalaztuk az otthoni tanulás körülményeit. Az otthoni tanulás folyamatának részletes szociológiai vizsgálata azonban — a külső körülmények után — szükségszerűen behatol magának a folyamatnak a vizsgálatába is.

Közismert, hogy az iskolai tanuláshoz szervesen kapcsolódik az otthoni felkészülés, s ez napjainkban szinte valamennyi iskolatípusban alapvető problémát jelent. Az otthoni felkészülés körülményei és hatékonysága a tanulók aktivitásának egyik jellemzője, s közvetlenül befolyásolja a tanulmányi eredmények alakulását.

Fontos és meggondolkoztató adat, hogy a tanulmányi átlageredmények ma kedvezőtlenebbek — vagy legalábbis 1963—1966 óta stagnálnak — mint a szocialista szakmunkásképzés kezdeti időszakában. Természetesen figyelembe kell venni azt, hogy az oktató-nevelő munka mai színvonalán a követelmények magasabbak, az osztályozás direktívái is mások, mint korábban. A tudományos-műszaki haladás a legnagyobb feladatot talán a szakmunkásképzés pedagógusaira rója, hiszen az oktató-nevelő munka színvonala nem csökkenhet akkor sem, ha a képzésbe kapcsolódó tanulók száma megnőtt.

A tanulmányi átlageredményekkel és a képzésből kilépők „minősítésével” összefüggésben jegyezzük meg, hogy súlyos problémát jelent néhány szakmunkástanuló iskola pedagógusközösségében, egyes nevelőiben — a súlyosbodó konfliktusok, kudarchelyzetek miatt — eluralkodó pedagógiai pesszimizmus. Különösen a közismereti, de még a szakelméleti tárgyak oktatóinak egy részénél is tapasztaltuk, hogy pesszimizmán itéli meg a tanulók iskolai, majd üzemi pályafutását. Ez a felfogás rendkívül káros, mert kilátástalannak itéli meg a pedagógiai ráhatást, a leadott anyag szilárdságát, s eleve tagadja az oktatás hatékonyságát a tanulóknak az iskolai és munkahelyi közösséghez való adaptációjában. (Természetesen nem tudjuk, hogy mennyire általános ez a jelenség a szakmunkásképző intézetek tantestületeiben általában; nem volt feladatunk az sem, hogy okait és reális alapjait feltárjuk. De szükségesnek tartjuk megemlíteni, mert mindenképpen befolyásolja az oktató-nevelő munka folyamatát.)

A tanulmányi eredmény — beleértve még a szakmunkásvizsgát is -- *csak egyik* jellemzője a tanulók aktivitásának, korántsem reprezentálja a szakmunkástanulók általános kulturális fokát. Így nem tekintjük az üzemi pályafutás kizárólagos előrejelzésének.

Nem a szakmunkásképzés valamiféle apologetikus védelme, amikor azt hangsúlyozzuk, hogy nem elegendő a képzésbe került és abból kilépő gyerekek minőségéről, a tanulói teljesítményekről — gyakran elmarasztaló — értékítéletet mondani. A tényeket a társadalomba való beilleszkedés folyamata, az átrétegződési-mobilitási sajátosságok, az ipari termelőerők állapota és a szociális helyzet konkrét vonatkozásaiban kell vizsgálnunk. Különös fontossága van ennek, mert — miközben a vázolt tendenciák várhatóan még fokozódnak is — a szakmunkásképző iskola egész tevékenységét az adott helyzetből adódó feladatokhoz kell igazítani.

Arra nem vállalkozunk, hogy összefoglalóan jellemezzük az előmeneteli átlagok, a szociális háttér és az otthoni felkészülés közötti szoros korrelációt. A tanulmányi eredményekről azonban annyit — ha vázlatosan is — megjegyezzük, hogy

— az általános iskolaihoz képest csak lassan emelkednek a tanulmányi átlageredmények (a származástól függetlenül jóval alatta maradnak az általános iskolai tanulmányok záró átlagának), és csak a szakmunkásképzés utolsó évében érik el az általános iskolai tanulmányokat záró átlagot;

— csak a gyakorlati oktatás érdemjegyei mutatnak egyenletes fejlődést és egyben itt találjuk a legjobb átlageredményeket is;

— a szakmunkástanuló-otthonban élők teljesítményei valamivel jobbak, mint a szülőknél lakó tanulóké és gyakran felülmúlják az iskola átlageredményét is;

— a szakrajz és a természettudományi tárgyak előmeneteli átlagai a legalacsonyabbak (e tárgyak elsajátításában éri a tanulókat a legtöbb kudarc);

— a lányok és a fiúk előmeneteli átlagai között nincsenek lényeges különbségek;

— csak azokban a szakelméleti tantárgyakban magasabbak az osztályzatok, amelyek szorosan kapcsolódnak a szakmai-gyakorlati ismeretekhez.

Az otthoni tanulás

Vizsgálatunk során mindenekelőtt arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a különböző tantárgyak otthoni tanulásához, az iskolai munkára való felkészüléshez a gyerekek kapnak-e, s ha igen, kitől kapnak segítséget.

Miként az 5. számú összevont táblázatunk adataiból láthatjuk, a szüleiknél lakó tanulók túlnyomó többsége otthoni felkészülésében teljesen magára van utalva, senkitől nem kap segítséget. *A magára utaltság legnagyobb mértékével a közismereti tárgyak esetén találkozunk (64,1%), majd a szakelméleti tantárgyak (62,3%), végül pedig a kézzel végzett feladatok (59,8%) következnek.* (Ez még akkor is igaz, ha — mint a későbbiekben látni fogjuk — ezekhez a tárgyakhoz kapják szülőktől és tanároktól viszonylag a több segítséget.) Úgy véljük, hogy — bár az otthoni magára utaltság legtöbb iskolatípusára jellemző — ennek mértéke elsősorban a szakmunkás-képzés jellemzője.

A szakmunkásképző iskola egyik legfontosabb tennivalója, hogy az indulási hátrányok leküzdéséhez korszerűbb pedagógiai stratégiát dolgozzon ki és valósítsa meg. A indulási hátrányok fokozatos megszüntetésének eszközét és lehetőségét elsősorban az iskolai tanulásra való felkészülés pedagógiai megszervezésében, az eredményes tanulás módszereinek megtanításában kell keresnünk. A tanulók többségében ugyanis hiányoznak a tanuláshoz, a szisztematikus felkészüléshez szükséges készségek, sok esetben még elemi fokon sem tudnak tanulni.

a) Az otthoni tanulás és a család

Az 5. sz. táblázat adataiból részletes képet kaphatunk arról is, hogy az otthoni tanulás során kik, miben és milyen segítséget nyújtanak a tanulóknak. Mindhárom tantárgytípus feladatainak megoldásában egyaránt a család, ezen belül pedig a felnőttek nyújtják viszonylag a legtöbb segítséget, s ettől — mint a későbbiek során még látni fogjuk — csak egy-két, speciális esetben tapasztaltunk eltérést. A szülők nyújtotta segítség mértéke a közismereti tárgyaknál a legmagasabb. A másik két tantárgycsoportban a műszaki fejlődés új, bonyolultabb követelményeit a felnőttek már nem tudják nyomon követni.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a családok nagy többsége — mint az értelmiségi családok is az oktató-nevelő munka megítélését leszűkítik

Az otthoni felkészüléskor segítséget nyújtó megnevezése										
Az apa (a családfő)	szülő, felölt családtag	testvér	osztálytárs	más osztálybeli iskolai	tanár, órán kívül	üzemi munkatárs	senki, magára van utalva	Ismeretlen a segítség- nyújtó személye	Az összes tanuló megoszlása ‰	fő
Közismereti tantárgyak										
Szaktanulás	15,9	9,6	4,4	1,2	3,6	2,4	62,9	—	100,0	251
Betanított tanulás	4,2	16,7	6,2	—	2,1	—	70,8	—	100,0	48
Segédmunkás	11,6	7,0	9,3	—	2,3	2,3	67,5	—	100,0	43
Összes tanulás	13,7	10,2	5,3	0,9	3,2	2,0	64,7	—	100,0	342
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	7,7	7,7	7,7	—	—	—	76,9	—	100,0	13
Értelmiségi, szellemi	35,6	4,4	2,2	—	2,2	4,4	51,2	—	100,0	45
Egyéb (kisiparos, kereskedő)	10,0	—	—	10,0	—	—	80,0	—	100,0	10
Ismeretlen az apa munkakör-csoportja	8,3	8,3	—	8,3	—	—	58,4	16,7	100,0	12
Az összes tanuló megoszlása ‰-ban	16,0	9,5	4,1	1,2	2,5	2,0	64,1	0,6	100,0	487
Szakelméleti tantárgyak										
Szaktanulás	19,5	4,8	7,2	0,8	5,6	5,6	56,5	—	100,0	251
Betanított tanulás	6,2	2,1	4,2	2,1	4,2	4,2	77,0	—	100,0	48
Segédmunkás	2,3	2,3	16,3	—	2,3	2,3	74,5	—	100,0	43
Összes tanulás	15,5	4,1	7,9	0,9	5,0	5,0	61,6	—	100,0	342
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	7,7	7,7	7,7	—	—	—	10,0	—	100,0	13
Értelmiségi, szellemi	9,8	3,9	3,9	2,0	3,9	9,8	66,7	—	100,0	51
Egyéb (kisiparos, kereskedő)	—	10,0	10,0	10,0	—	10,0	60,0	—	100,0	12
Ismeretlen az apa munkakör-csoportja	—	8,3	8,3	8,3	8,3	—	25,1	41,7	100,0	12
Az összes tanuló megoszlása ‰-ban	13,2	5,1	7,6	1,2	4,5	5,1	62,3	1,0	100,0	487
Kézzel végzett feladatok										
Szaktanulás	17,1	6,0	8,8	0,4	3,2	6,8	57,7	—	100,0	251
Segédmunkás	4,6	2,3	16,3	—	—	4,6	72,2	—	100,0	48
Összes tanulás	13,5	5,8	10,2	0,6	2,3	6,1	61,5	—	100,0	342
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	7,7	15,4	7,7	—	—	—	69,2	—	100,0	13
Értelmiségi, szellemi	4,4	8,9	11,1	2,2	2,2	15,6	55,6	—	100,0	45
Egyéb (kisiparos, kereskedő)	—	10,0	10,0	—	—	30,0	50,0	—	100,0	10
Ismeretlen az apa munkakör-csoportja	—	8,3	8,3	8,3	8,3	—	50,1	16,7	100,0	12
Az összes tanuló megoszlása ‰-ban	12,1	6,6	9,5	1,2	2,0	8,4	59,8	0,4	100,0	487

a szakmai-gyakorlati képzésre, elsősorban a gyakorlati felkészültséget értékelik, a szakmunkás életúthoz szükséges elméleti ismereteket egyáltalán nem, vagy csak kevéssé. Ebből a közfelfogából is származtatható a segítségnyújtás általában tapasztalt alacsony mértéke. Ugyanakkor a tantárgycsoportokat vizsgálva, a közismereti tárgyak megelőzik a szakelméleti és a kézzel végzett feladatok területén nyújtott segítséget. Úgy látszik tehát, hogy a gyakorlati képzés általános túlértékelésén belül viszont egy hagyományos szülői értékrend hatása is jelentkezik, amely az általános műveltség értékét többre becsüli a speciális szakmai képzésnél, (valószínűleg azért, mert itt tudják az otthoni felkészüléshez a legtöbb segítséget nyújtani) s ez elsősorban az elméletre vonatkozik. A szakelméleti tárgyaknál és a kézzel végzett feladatok megoldásában ugyanis a szülők után már nem a testvérek, hanem az osztálytársak nyújtják a legtöbb segítséget. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a közismereti tárgyak esetében az osztálytársak nyújtotta segítség változatlanul kevés, az egyes osztályokban alig-alig találunk átlagon felüli képzettségű vagy érdeklődésű tanulókat.

Igaz, a közismereti tárgyak sajátos helyet foglalnak el a szakmunkás-tanulók értékrendjében. A pályán való bevalás lényegében független az e tárgyakból szerzett osztályzatoktól, a közismereti tantárgyak ismeretanyaga — bármily lényeges is — mégsem gyakorol nyilvánvaló és közvetlen hatást a szakmai feladatok megoldásának minőségére. Ebből következik, hogy a magyar, vagy a történelem tanulásában a kötetlen, mindenemű gyakorlati megfontolástól független érdeklődés lényegesen nagyobb szerepet játszik, mint a másik két tantárgy-csoportban. A segítségnyújtás forrásait, módját ebben az összefüggésben kell értékelnünk.

Figyelemre méltó, hogy a testvértől kapott segítség a megkérdezettek mindössze 6—8 százalékának válaszaiban szerepel csupán. Ez elgondolkoztató, hiszen a közös tanulás a testvérek közötti kapcsolat egyik fontos összetevője lehet. Feltevésünk szerint a válaszadók testvéreit az ipari kultúra hiányából adódó hátrányok hasonló nehézségek elé állítják, vagy állították, s így valamennyien a felnőttek támogatására vannak ráutalva.

b) Órán kívüli tanári segítség

Viszonylag csekély segítséget kapnak a tanulók az emberi kapcsolatok más területein, ezeken belül azonban megfigyelhető néhány jellemző tendencia, ezekre hívjuk fel a figyelmet.

A közismereti tárgyaknál tanulóink a családon kívül a legtöbb segítséget még a tanároktól kapják (2,5%), de már itt is jelentkezik — az egyébként nagyon alacsony arányon belül — az üzemi környezet, a munkatársak segítő szerepe (2%). Megfordul a helyzet viszont a szakelméleti tárgyaknál: a tanári segítségnyújtás 4,5 százalékos mértékével szemben az üzemi munkatársak 5,1 százalékos aránya áll szemben. Ez a különbség még tovább fokozódik, nő a kézzel végzett feladatok esetében, ahol az üzemi munkatársak 8,4 százalékos aránya mellett a tanárok csupán 2 százalékos aránnyal szerepelnek. De ez azt is jelzi, hogy a szakmunkásképző iskola csak az üzemmel közösen teljesítheti azon sajátos feladatait, amelyek — éppen a társadalmi átrétegződés következtében — különös figyelmet érdemelnek.

A vizsgált szakmunkástanuló iskolák többségében a kötelező korrepetálások, az órán kívüli tanári segítségnyújtás részint formális módon van megszervezve. Részint objektív körülmények — többek között a bejárás — gátolja a korrepetálásra szoruló szakmunkástanulók szisztematikus felkészítését, ugyanakkor — tapasztaltuk — a részvételt a tanulók jelentős része nem tartja igazi segítségnek, s ezeket nem is igényli.

A közismert nehézségek leküzdését nehezíti azonban az a körülmény is, hogy a tanulók idejük nagyobb részét a gyakorlati oktatás színpadán, a termelő üzemben töltik, ahol ma még lényegében kicsúsznak az iskola ellenőrző, segítő és felügyelő hatása alól. A probléma megoldását az üzemi és az iskolai nevelési tevékenység megfelelőbb összehangolásában, s — esetleg — a tanulmányi időnek, illetve az órán kívüli tanári segítségnyújtásnak az iskola számára kedvezőbb átszervezésében kell keresnünk.

c) Segítségnyújtás társadalmi rétegek szerint

Az egyes társadalmi rétegek közül valamennyi tantárgycsoportban kiemelkedő a szakmunkás családok otthoni segítségnyújtásának aránya. A közismereti tárgyak elsajátításához nyújtott segítségben az értelmiségi szülők még megelőzik a szakmunkás-családokat, azonban a szakismereti tárgyaknál megfordul a sorrend.

A betanított és a segéd munkások gyerekeinél a család segítő funkcióját az osztálytársak veszik át, arányuk mindenütt megelőzi a családi segítségnyújtás mértékét. Nyilvánvaló, hogy a szakképzetlen szülőktől származó gyerekek körében az iskola oktató funkciói még döntő szerepet játszanak, hiszen ezek a szülők — megfelelő ismeretek hiányában — legfeljebb a közismereti tárgyak tanulásában segíthetnek valamennyit gyermekeiknek.

Ha most a tanári segítségnyújtást vizsgáljuk meg abból a szempontból, hogy mely társadalmi rétegek gyermekeire irányul legintenzívebben, azt tapasztaljuk, hogy a szakmunkás családok gyermekeire. A szakelméleti tárgyak elsajátításához a betanított munkások gyermekei 4,7 százalékban, a segéd munkások gyermekei 2,3 százalékban kapnak tanári segítséget. A közismereti tárgyak tanulása során ez az arány még alacsonyabb (2,1, ill. 2,3%), a kézzel végzett feladatok területén pedig órán kívüli tanári segítségnyújtásról egyetlen tanuló sem számolt be. Az egyéni tanuláshoz nyújtott tanári segítség alacsony arányába az is belejátszik, hogy — a szakmunkás családok gyermekeit kivéve — maguk a tanulók sem igénylik szaktanáruk segítségét — ehhez valószínűleg hiányzik a szülői inspiráció is.

A kollégiumi tanulás

a) Szervezeti keretek

A kollégisták iskolán kívüli felkészülésének külső feltételei és csoportviszonyai alapvetően különböznek az otthon, szüleiknél lakó gyermekekétől. A kollégium, mint fontos pedagógiai intézmény, elvben szervezett kereteket biztosít a tanuláshoz, sőt, követelményeit — adott esetben — kény-

szerítő erővel érvényesítheti. Sajátos problémái viszont éppen abból adódnak, hogy milyen mértékben használja ki az intézményesített-szervezett felkészülés szabályozó lehetőségeit, milyen pedagógiai hatásrendszert alakít ki, és milyen tárgyi feltételeket biztosít a gyermekek számára.

A 6. sz. táblázat a kollégiumi tanulás szervezeti kereteit ismerteti.

6. sz. táblázat

A kollégisták megoszlása aszerint, hogy hol, és osztálytársaikkal együtt tanulnak-e

Az együtt tanulás színhelye	Az osztálytársaival		Ismeretlen	Az össz. kollégista megoszlása	
	együtt	nem együtt tanul		%	fő
Lakószoba	61,5	38,5	—	100,0	13
Tanulószoba	89,0	11,0	—	100,0	136
Folyosó	78,6	21,4	—	100,0	14
Ismeretlen helyen	—	33,3	66,7	100,0	3
Az összes kollégista megoszlása %-ban	84,3	14,5	1,2	100,0	166

A kollégisták 81,9 százaléka a tanulókörben készíti el házi feladatát, ott készül az órákra. Ez a szervezeti keret azonban tartalmi és pedagógiai szempontból egyaránt igen sok problémát rejt magában. A 30—40 főből álló tanulócsoportok magas létszáma miatt az elmélyült tanulmányi munka, és a tanulókkal való egyéni foglalkozás jóformán megvalósíthatatlan. Ilyen körülmények között a tanuló nem bontakoztathatja ki egyéni adottságait és képességeit, a tanulásra fordított idő mennyisége uniformizálódik, s az egyik számára túl hosszúnak, a másik számára pedig rövidnek bizonyul. A kollégiumban az egyéni tanulásnak nemcsak a tanulókör lehet a fő színtere, hanem — megfelelő körülmények és feltételek esetén — a lakószoba is, amely jelenleg szinte semmilyen szerepet nem játszik (mindössze 7,8 százalék jelöli meg tanulási színhelyként). Ugyanakkor a folyosón is tanul 8,5 százalék — itt nyilván azokról van szó, akik számára a kötelező tanulóköri foglalkozás időtartama kevésnek bizonyult, s így próbálják a fennmaradt hiányokat pótolni. Találkoztunk olyan kollégiummal is, ahol az egyéni tanulás kizárólag a tanulócsoportban történt, tilos volt másutt és a tanulóköri foglalkozáson kívül tanulni.

Ezek a tények arra hívják fel a figyelmet, hogy a nagy létszámú tanulóköri forma nem teljesítheti maradéktalanul a kollégiumi oktatási funkciót, s a fejlődésnek az olyan kiscsoportok megszervezése felé kell haladnia, amelyekben két-három fő, egy-egy jó tanuló irányítása mellett, kollektíven folytatja a felkészülést. A kollégiumok közismert helyproblémáinak ismeretében nyilvánvaló, hogy ezt csak akkor lehet megvalósítani, ha a lakószobát, amelynek a kollégiumi életben amúgy is számos egyéb funkciója van, tanulmányi célokra is kihasználják.

Könnyen érthető tehát, hogy a nagy magáraulaltsági arány (40%) okait a tanulóköri foglalkozás kizárólagosságában, a dologi és pedagógiai feltételek nem kielégítő voltában is kell keresnünk.

b) A magára utaltság mértéke — tantárgycsoportonként

A kollégiumi tanulók körében a közismereti tárgyaknál 41,5, a szakelméleti tárgyaknál 45,3 százalék, a kézzel végzett feladatoknál pedig 46,4 százalék a magára utaltság mértéke. Bár a kollégiumban a segítségnyújtási arány magasabb, mint a másik csoportban, mégis elgondolkodtató ez a rendkívül magas szám, hiszen a kollégiumokban elvben egyáltalán nem szabadna magára utalt tanulóval találkozunk. Ez a tény azonban arra vall, hogy a kollégiumi nevelők nem rendelkeznek speciális szakismeretekkel, s felkészületlenek a szakmunkásképzéshez szükséges nevelési-oktatási feladatokra, mind módszertanilag, mind beállítottság szempontjából.

A kollégista tanulók a közismereti tárgyak tanulása során (7. sz. táblázat) még a nevelőtanároktól kapják a legtöbb segítséget (30,1^{0/0}), bár itt is nagy szerephez jutnak (26,5^{0/0}) a szobatárs-osztálytársak. A szakelméleti tárgyaknál és a kézzel végzett feladatoknál azonban megfordul ez az arány, és a nevelőtanárok 8,4, illetve 4,8 százalékos segítségnyújtási arányával szemben a szobatárs-osztálytársaktól kapott 36,1, illetve 38,6 százalék áll szemben! *Azt tapasztalhatjuk, tehát, hogy a kollégiumokban — akárcsak az iskolában — éppen azok a gyermekek kapják a pedagógusoktól a legkevesebb segítséget, akiknek erre a legnagyobb szükségük volna.*

A jelenlegi nehéz helyzet egyik alapvető oka, hogy a szakmunkásképző iskolákhoz tartozó kollégiumok nevelőtanárainak többnyire közismereti a szaktárgyak, s így maguk sem rendelkeznek ipari képzettséggel. (A tanárok presztízs-hierarchiájában egyébként ez az igen fontos terület a legutolsó helyre kerül, sok nevelő még ma is nélkülözi a minimális technikai képzettséget is.)

Ugyanakkor a tanári segítségnyújtás hiányát ellensúlyozza a fokozott egymásra utaltság. A szobatársak kölcsönös támogatása nélkülöz minden pedagógiai szervezethez, s nem egyéb, mint a tanulók szükséghelyzetéből fakadó együttműködés, amely az informális társas kapcsolatok törvényszerűségei alapján szerveződik, s így a kollégium intézményesített rendjében szinte csak féllegális szerepet tölt be, sőt, sokszor nem csupán a tanulókörön, hanem magán a kollégiumon kívül valósul meg (pl. szabad időben, iskolai szünetben, tanítási óra alatt).

c) Segítségnyújtás társadalmi rétegek szerint

A tanári segítségnyújtás mértéke minden tantárgy-csoportban a szakmunkás családból származó gyermekek körében a legmagasabb! A közismereti tárgyak elsajátításához a szakmunkások gyermekeinek 46,9 százaléka, a betanított munkásokéinak 46,1 százaléka, a segédmunkásokéinak 38,5 százaléka és a mezőgazdasági dolgozók gyermekeinek 22,6 százaléka kap rendszeresen nevelőtanárától segítséget. A többi tantárgycsoportban a társadalmi rétegek közti különbségek lényegében hasonló módon oszlanak meg és a segítségnyújtás mértéke is tovább csökken. Így a mezőgazdasági dolgozók gyermekei közül már csak 5,7 százalék számolt be tanári segítségnyújtásról, a kézzel végzett feladatoknál pedig alig 1,9 százaléka. Ebben feltehetőleg közrejátszanak a kollégiumok közismerten rossz tárgyi-személyi feltételei mellett az a — már korábban jelzett tény — hogy a tanulók otthonról társadalmi rétegenként eltérő beállítódással kerülnek a kollégium-

A kollégistáknak nyújtott segítség tantárgycsoportonként az apa munkajelleg-csoportja szerint 7. sz. táblázat

Az apa (a családfő)	A kollégiumi felkészítéskor segítséget nyújtó megnev.					Ismeretlen a segítséget nyújtó személye	Az összes kollégista megoszlása	
	nevelő- tanár	szobatárs, aki osztálytár	osztályon kívüli kollégista	Senki, magára van utalva	%		fő	
Közismereti tantárgyak								
Szaktanárs	46,9	18,7	—	34,4	—	100,0	32	
Betanított munkás	46,1	15,4	—	38,5	—	100,0	13	
Segédmunkás	38,5	23,1	—	34,6	3,8	100,0	26	
Összes munkás	43,6	19,7	—	35,3	1,4			
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	22,6	30,2	—	45,3	1,9	100,0	53	
Értelmiségi, szellemi	18,5	33,3	3,7	40,7	—			
Egyéb (kisiparos, kiskereskedő)	15,4	30,8	—	53,8	—	100,0	13	
Ismeretlen az apa munkakör-csoportja	—	50,0	—	50,0	—	100,0	2	
Az összes kollégista megoszlása %-ban	30,1	26,5	0,6	41,0	1,8	100,0	166	
Szakelméleti tantárgyak								
Szaktanárs	12,5	31,2	—	50,1	6,2	100,0	32	
Betanított munkás	15,4	46,1	7,7	23,1	7,7	100,0	13	
Segédmunkás	11,5	34,7	—	46,1	7,7	100,0	26	
Összes munkás	12,6	35,3	1,4	43,7	7,0	100,0	71	
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	5,7	34,0	1,9	49,0	9,4	100,0	53	
Értelmiségi, szellemi	—	37,0	7,4	48,2	7,4	100,0	27	
Egyéb (kisiparos, kiskereskedő)	15,4	46,1	7,7	30,8	—	100,0	13	
Ismeretlen az apa munkakör-csoportja	—	50,0	—	50,0	—	100,0	2	
Az összes kollégista megoszlása %-ban	8,4	36,1	3,0	45,3	7,2	100,0	166	
Kézzel végzett feladatok								
Szaktanárs	15,6	34,4	3,1	40,7	6,2	100,0	32	
Betanított munkás	7,7	30,8	—	53,8	7,7	100,0	13	
Segédmunkás	3,8	50,0	—	38,5	7,7	100,0	26	
Összes munkás	9,8	39,5	1,4	42,3	11,1	100,0	71	
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	1,9	43,4	—	43,4	11,3	100,0	53	
Értelmiségi, szellemi	—	22,2	—	66,7	11,1	100,0	27	
Egyéb (kisiparos, kiskereskedő)	—	46,1	7,7	38,5	7,7	100,0	13	
Ismeretlen az apa munkakör-csoportja	—	5,0	—	50,0	—	100,0	2	
Az összes kollégista megoszlása %-ban	4,8	38,6	1,2	46,4	9,0	100,0	166	

n. kba. A társadalmi átrétegződésből fakadó indulási hátrányok tehát nem csupán tantárgyanként és társadalmi rétegenként halmozódnak, hanem a kettő egymást kiegészíti: *a leghátrányosabb helyzetből induló gyermekek éppen azokon a területeken kapják a legkevesebb pedagógiai segítséget, amelyeken erre a leginkább szükség volna.*

Könnyen érhető tehát, hogy az egymásra utaltság legmagasabb mértékét a legkedvezőtlenebb helyzetű gyermekek csoportjában tapasztalhatjuk, s az is, hogy a szobatárs-osztálytársak segítségnyújtása minden tantárgytípusban a mezőgazdasági dolgozók gyermekei körében bizonyult a legmagasabbnak. Az egymásra utaltságot tovább fokozza az a tény is, hogy közülük sokan azonos lakóhelyről jöttek a fővárosba, azonos általános iskolába jártak, így informális kapcsolataik a kollégiumi keretek között is megőrzik hatóerejüket.

Korántsem elégedhetünk meg tehát a kollégium nyújtotta tanulási segítséggel; itt is — akárcsak az iskolában — azt tapasztaltuk, hogy az arra leginkább rászorulóknak kapják a legkevesebb segítséget. E jelenség magyarázata mindenekelőtt a tanulás korszerűtlen megszervezésében, a tanulókörök formális voltában, s a nevelő tanárok felkészültségének hiányosságai-ban keresendő. Éppen ezért a kollégiumi keretek között a gyerekek spontán-szervezetlen kölcsönös segítségnyújtásának mértéke még ma is meghaladja a tanárok órán kívül nyújtott segítségének arányát.

* * *

A szakmunkásképző iskolákban is — mint minden oktatási intézményben — a fő feladat most az MSZMP KB oktatáspolitikai határozatának végrehajtása. A határozat központi célként jelöli meg a szakmunkásképzés korszerűsítési folyamatának meggyorsítását. Ennek fontos feltétele a szakmunkásképzés szervezeteiben lejátszódó társadalmi folyamatok feltérképezése, amely segítséget nyújthat a pedagógiai munka jobb, ésszerűbb megszervezéséhez.

Nem volt, nem lehetett szándékunk, hogy e cikk keretében tételesen kitérjünk a kutatás minden eredményére. A vizsgálat során megkíséreltük a hátrányos tanulmányi helyzet differenciáltabb elemzését is, tantárgycsoportok és a tanulók származása szerinti megoszlásában. Erről azonban egy másik — a jelenleginek folytatását és kiegészítését célzó — írásban számolunk be.

„Főhivatású anyaság” vagy teljes emberi élet?*

(A NŐK TÁRSADALMI HELYZETÉRŐL ÉS HIVATÁSÁRÓL)

Napjaink egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó kérdése az anyaság és a társadalmilag szervezett női munka harmóniájának problematikája; összefüggésben persze azokkal a társadalmi gondokkal, amelyeket népesedési helyzetünk kedvezőtlen alakulása okoz. A probléma régebbi keletű, mint napjaink népesedési gondolja; hiszen ha nem is vitatható, hogy van összefüggés a nő foglalkoztatása és a születő gyermekek száma között, a nők nagyarányú munkavállalása objektív társadalmi, gazdasági törvények hatására alakult ki és növekszik tovább — nem is lassú ütemben — a teljes foglalkoztatottság felé: ezek a törvények pedig az *emberi haladás* törvényei, amelyek sok ellentmondás és nem túl gyors gazdasági-társadalmi átalakulás közben törnek maguknak utat. E változás során a nők még hosszú ideig súlyos terheket viselnek, de ennek ellenére (és ezzel együtt is) ez az egyedüli lehetséges és a végleges megoldáshoz vezető út. „Bármily rettenetesnek és undorítósnak látszik mármost a régi család felbomlása a tőkésrendszeren belül — írja Marx „A tőké”-ben —, mégis a nagyipar azal a döntő szereppel, amelyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeinek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatban kiutal, megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára . . . Épp így világos, hogy a kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztálya egyénekből való összetevődésének, bár természetadta módon brutális, tőkés formájában, ahol a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért, a romlás és a rabszolgaság dögletes forrása, megfelelő viszonyok között, megfordítva, rohamos fejlődés forrásába kell átsapnia.”¹ A szocialista társadalom törvényei és gyakorlata megszüntette a gyermekmunkát és olyan oktatási rendszert hozott létre, amely nem tartalmaz diszkriminációt (sem iskolatípus sem tananyag szerint) és így megteremtette egyik alapvető feltételét a nemek egyenlő jogú és esélyű pályaválasztásának és munkavállalásának. A nő egyenlő jogú és egyben védett részvétele a kizsákmányolástól felszabadí-

* A Népszabadság 1973. augusztus 5, 7, 8, 9-i számában közölt cikk forrásmegjelölésekkel ellátott, kibővített szövege. Közlését tartalmának időszerűségén túl azért is tartjuk indokoltnak, mert az olvasók körében igen nagy visszhangot váltott ki.

tott munkában már számos, egyértelműen pozitív társadalmi és gazdasági eredményével a marxi feltételezést igazolja.

A kereső munka és az anyaság összeegyeztetésének problematikájával foglalkozva a szocializmus, a kommunizmus elméleti alapvetését elvégző nagy gondolkodók arra a következtetésre jutottak, hogy az új társadalomban meg lehet majd teremteni az élet és a javak termelésének és újratermelésének összhangját, olyan körülményeket, amelyek között az ember — nemre való tekintet nélkül — munkájában, munkája által megvalósítja önmagát.

Téves eszmefuttatások

Évmilliók során fonódott össze a nő gyermeket tápláló-, nevelő-, gondozó-, háztartást ellátó, kiszolgáló és termelő tevékenysége. A szocializmust megelőző társadalmi formációkra jellemző, hogy a nő természetadta (biológiai) anyai funkciójához olyan egyéb feladatok és teendők tapadtak, amelyek inkább eltávolították — mintsem felkészítették és felszabadították — anyai kötelezettségeinek senkire át nem ruházható megoldásától.

A munka és az anyai hivatás konfliktusa kibékíthetetlen ellentmondásoktól terhes társadalomban született, amelyben a munka — a férfié is, nemcsak a nőé — szembekerült az emberrel, elembertelenedett. A nők esetében ez még élesebben jelentkezett, mert a társadalom nem hozta létre azokat a társadalmi intézményrendszereket, amelyek a családi nevelésre támaszkodva tehermentesíthették volna az anyát.

Annak ellenére, hogy már társadalmi méretűen kezd hatni az a felismerés, hogy a nő a háztartáson belül az anyai funkcióhoz egyre kevésbé kapcsolódó, attól elválasztható, másokra — elsősorban az iparra — átruházandó, termelő-szolgáltató feladatokat old meg, gazdasági korlátok miatt a nő még nagy terheket visel.

A családok nagy hányadának létfenntartása, életvitele a családanyától a kereső munka mellett — a munkahivatásból eredő fizikai, szellemi terheléssel és a csökkent időmennyiséggel alig számolva — szinte „változatlan” mennyiségű háztartási munkát igényel. Igaz, ennek a munkának is változik a belső tartalma: megjelentek a gépek, a nagyhatású vegyszerek és beleszól az élelmiszeripar is; de időigénye és fizikai terhe alig mérséklődött.²

A gyermeknevelő, gondozó feladatok manuális terheit ma még az intézményes társadalmi nevelés és gondozás a növekedés ellenére is csak kis mértékben tudja mérsékelni. A gyermekek nevelésének és gondozásának intézményes formái ugyanis — bármilyen nagy léptekkel növekedett is a férőhelyek száma — nem tartott lépést a szükségletekkel.³

Ez jelenti gondjaink nagy hányadát, noha tudjuk, hogy ez a konfliktus nem feloldhatatlan, hogy a szocializmus, s végül a kommunizmus meg fogja szüntetni.

Miért kell ezt most és itt megismételni? Azért, mert amikor gyűlnek e kérdés körül a gondok, többen — még az ügyek érdemi intézésére jogosultak egy része is — a megoldást a nő társadalmilag szervezett munkájának mérséklésében, visszaszorításában keresik. Így volt ez 1962—63-as népesedési mélypontnál, és így van most is, amikor — nemcsak a szocia-

lista, hanem kapitalista társadalmi berendezkedésű országokban is (eltérő női foglalkoztatottsági arányok mellett) — az elé a probléma elé kerül a társadalom, hogy az életképes újszülöttek száma nem elég a népesség arányos reprodukciójához.⁴

Az idevonatkozó nemzetközi adatokat elemezve azt látjuk, hogy 1938-ban a 25 ezrelék feletti és a már akkor is nagyon alacsonynak tekinthető 13,9—15,0 ezrelékes élveszületéssel rendelkező államok társadalmi, gazdasági fejlettsége nagyon eltérő.

Magas élveszületési arányt képviseltek 1938-ban

Albánia	34,2	Portugália	26,6
Görögország	26,1	Románia	29,6
Japán	27,1	Szovjetunió	31,7
Jugoszlávia	26,7		

Alacsony élveszületési arányt képviseltek

Ausztria	13,9
Franciaország	14,9
Svédország	14,9

A hatvanas évek elejére jelentősen módosultak az arányok. Albánia megmaradt a legmagasabb élveszületési aránnyal az élen, sőt jelentős növekedést mutat és ezzel messze elszakadt a megelőzően hozzá közel esők csoportjától. 1962-ben a vizsgált országok közül — Albánia kivételével — már egyben sem volt az élveszületés 25 ezrelék fölött,

Albánia	39,3	Egyesült Államok	22,4
Portugália	24,5	Szovjetunió	22,4

ezrelékkal. Ettől marad el lényegesen a demográfiai hullámvölgyét átélő

Magyarország	12,9
Svédország	14,2

ezrelékkal. Magyarország erről a mélypontról — ha nem is egyenletesen, de emelkedett, míg Svédország emelkedések és esések után 1971-re újra 14,1 ezrelék. 1971-re már a következő arányok jellemzőek:

Magas élveszületési arányok:

Írország	22,8	(Albánia nem közli adatait)
Portugália	21,8	

Alacsony (15 ezrelék alatti) élveszületési arányok:

NSZK	12,8	Finnország	13,1	Ausztria	14,5
NDK	13,8	Svédország	14,1	Belgium	14,5
				Magyarország	14,5 ezrelék

Mint hogy ez ma az érintett országokban komoly gond és felelősség, a kérdésre csak tudományos elemzések alapján lehet válaszolni és a haladást szolgáló megoldásokat kell találni. Magyarország esetében ennek ter-

mészetesen a szocialista elvek érvényesítését, védelmét kell jelentenie, más szóval: olyan helyzetet kell kialakítani, amelyben a családok gyermeknevelő kedve a nő további munkavállalása mellett is növekszik. Ezért is fontos, hogy a közgondolkodást és a kialakítandó gyakorlatot ne befolyásolják téves eszmefuttatások, amelyekből néhány legutóbb is napvilágot látott.

Nem újkeletű és mind gyakrabban megfogalmazott — ennél fogva tévedéseiben is mind pregnánsabban jelentkező — nézet a „főhivatású anyaság” ajánlása, mint a népesedési gondok megoldásának non plus ultrája. Ez az ajánlat a három- és több gyermekes anyáknak olyan anyagi és erkölcsi megbecsülést igényel — nyugdíjjarandósággal —, amely lehetővé tenné, hogy a nők egy hányada csakis az anyaságnak élhessen. Már az elnevezésben, a „főhivatású” jelzőben bujkáló gondolatra is érdemes felfigyelni: olyan teóriával állunk szemben, amely egyfelől csak az anya és nem pedig a család, s nem a szülők együttes felelősségét domborítja ki a gyermek nevelésében, másfelől a dolgozó anyákkal kapcsolatban azt sugallja, mintha azok valami mellékes „másodállást” látnának el, amikor anyai feladataiknak tesznek eleget. A „főhivatású anyaság” teóriája szocialista elveink meg nem értéséből, a bölcsőde- és óvodahiány kényszerűségéből alkalmazott intézkedések általános és perspektivikus megoldásként való kezeléséből születhetett meg.

Azonos felelősség

A „főhivatású anyaság” gyakorlatát ajánlók — minden haladó gondolkodó érdemét elvitatva — maguknak tulajdonítják, saját találmányként propagálják azt a korántsem új keletű, egyébként helyes társadalmi felismerést, hogy a gyermeknevelés társadalmilag hasznos munka. Úgy hangsúlyozzák ezt az elvben senki által nem vitatott tényt, hogy azt szembeállítják a nő munkahivatásával és mindazokkal, akik meggyőződéssel vallják, hogy a nőknek csakúgy, mint a férfiaknak, *kettős* hivatásuk van. (A régebbi társadalmi viszonyokhoz kapcsolódó családi munkamegosztás következményeként ma még sokan nem ismerték fel, hogy teljes tévedés *csupán a nők kettős hivatásáról* beszélni.)

Az anyai szerepkör szépségét és kötelezettségét úgy hangsúlyozzák túl, hogy közben elvitatják a nőnek azt a képességét — sőt jogát is —, hogy a gyermeknevelés mellett egyenrangú és egyenértékű munkása lehet a társadalomnak. A „főhivatású anyaság” ajánlata ürügyén jogot formálnak ahhoz, hogy a munka mellett gyermeket nevelő, de nem három-hat gyermeket, csak egyet-kettőt vállaló nőt kétes értékű, parazita lénynek tüntessék fel, és az ilyen nők „antihumánus igényeinek” kielégítésével szembeállítsák azt a nőt, aki a háztartási munka mellett öt-hat gyerek szülésére vállalkozik. Sőt „antianya”-ként bélyegzik meg azt is, aki ugyan vállalja a gyermekeket, de emellett kereső foglalkozásához is ragaszkodik. Ez a szemlélet nélkülöz minden tudományos megalapozottságot, hiszen az „emberi haladás”, az „emberi nem fennmaradása” szolgálatában a nőt csak *egyik* emberi funkciójának teljesítésére ösztönzik, megfosztva egyéb más funkciók ellátásának lehetőségétől és örömétől. S ennek a magát anya- és nőpártinak feltüntető álláspontnak eközben egyetlen szava sincs

az ellen a gyakorlat ellen, hogy a férfiaknak még igen nagy hányada alig veszi ki részét a gyermeknevelés embert kiteljesítő feladatából, sőt a kibontakozó új mozzanatról, az apa nevelő tevékenységben való részvállalásáról is megfelelnek.

Az ember „nembeli lényegéhez” tartozik, hogy utódait addig neveli, amíg azok társadalmilag éretté, felnőttekké válnak; gondoskodik róluk, törődik testi és szellemi fejlődésükkel, társadalmi készségeik kialakításával. Ebben mindkét szülőnek azonos felelőssége és öröme kell, hogy legyen. Amikor a szülők együttes felelősségéről szólnak, nem elsődlegesen a manuális terhek megosztása felől közelítünk a kérdéshez (bár nem tagadjuk annak szükségességét), hanem azzal a meggyőződéssel, hogy a családi nevelésben ugyanúgy szükség van a különböző neműek (a szülők) harmonikus együttes cselekvésére, példaadó magatartására (mintájára), mint ahogy szükség van arra is, hogy az intézményes nevelés legkülönbözőbb fórumain (katedráin és demokratikus közösségeinek vezetésében) mindkét nem jelen legyen. Egyenjogú, lehetőségeit felismerő és a közösség javára felhasználó, kiegyensúlyozott személyiséget csak olyan családi közösségekben nevelhetünk megrázkódtatások nélkül, ahol az apa és az anya egyetértő és együttműködő partnerként cselekszik a gyermekek érdekében. Éppen ezért az univerzális háztartási munkás és családanya együttes szerepkörében elképzelni a jövő asszonyát akkor is tévedés, ha a nők jelenlegi terhelése mellett ez tetszetősen hangzik.

Elpazarolt energiák

A „főhivatású anyaság” hirdetői a nőt lényegében véve nem a nevelésre, hanem a gyermekek és a férj ellátásával kapcsolatos háztartási robotra kívánják felszabadítani. „*Nem a »vászonszövés«, a »kenyérsütés«, a »kézimosás« tartja otthon a háziasszonyokat, hanem többnyire az, hogy tudnak valamelyest számolni. Alig lehet reményük arra, hogy ha minden várható keresetüket rászánák is, öt-hat-hét tagú családban helyettesíthetnék a munkájukat fizetett szolgáltatásokkal... De toronyíránt közgazdasági circulus vitiosusba visz az az elképzelés, hogy bizonyos szolgáltatások valaha is lehetnek olyan olcsók, hogy a kis jövedelműek (pl. szolgáltatásban dolgozók) megfizethessék.*” (Fekete Gyula: Előre — a zsákutcába? Világosság. 1973. április.) Igen, ez világos beszéd. A „főhivatású anya” tehát mosson, vasaljon, takarítson, főzzön, ne reménykedjen vendéglátóipari beruházásban, több bölcsődében és óvodában, napköziben és Patyolatban; no és természetesen közben legyen boldog és érzelemgazdag nevelést biztosító anya. Mindezt végezze azzal a vigasszal, hogy ő menti meg a magyarságot a „nemzethaláltól”, s még személyében is jól jár, hisz jövője — már mint a nők többségének jövője — az idézett okfejtés szerint úgyis csak valamilyen alacsony fizetett munkakör lehetne.

Nyilvánvaló, hogy ez a gondolatmenet olyan önmagába zárt körbe visz, ahonnan a nők sohasem törhetnek ki. Az „anyai főhivatásban” ugyanis nem fejthetnék ki csak képességeik meghatározott részét; ha kirekesztjük őket a társadalmi munkamegosztás egészéből, nem fejlődhetnének együtt a társadalommal. Pedig ez a társadalom objektív törvénye, amely még akkor is érvényesülni fog, ha olyan ellenzői vannak, mint az idézett

szerző. A jövőt csak úgy lehet elképzelni, hogy a férfi és a nő az együttes keresetből fordít mind többet a (nagyértékben gépesíthető) szolgáltatásokra, és nem pazarolja el a nő energiáit — a családanyai nevelő energiákat is — az univerzális háztartási cseléd szerepkörében. A nő elé nem szabad, nem lehet olyan gátakat emelni — még az anyai funkcióra apellálva sem, — amelyek őt emberi fejlődésében hátráltatják, vagy éppen visszavetik.

A „főhivatású anyaság” makacs ajánlói ezt a jogot az általános emberi egyenlő jogra pluszként megadott külön „női jogként” kívánják elfogadtatni. Úgy vélem, a nőknek bőségesen elegendő lenne az a jog, amit a férfi élvez, ha az számukra valóban realizálható lenne. Ahhoz, hogy tisztába tegyünk ezt az unos-untalan visszatérő kérdésselvetést, tisztáznunk kell néhány dolgot.

Érvényesülnek-e az egyenlő jogok?

Először: az egyenlő jog a nők óriási többsége számára ma még inkább deklaratív értékű, és különféle társadalmi gazdasági összetevők hatására a már gyakorolható is inkább csak korlátozottan, életszakaszokhoz, anyai-felelősi szerepkörhöz kötötten érvényesülhetnek.

Másodszor: az egyenlő jog a férfiak számára ma még lényegesen többet, ha úgy tetszik, a másik nem kárára érvényesíthető „jogot” jelent, hisz a legtöbb családban a nő, a munkavállalás mellett, ellátja a gyerekeket és a férjet. Ezt részben tudati, részben gazdasági okokkal meg lehet magyarázni, de azt is tudomásul kell venni, hogy a nők már egyre kevésbé hajlandók ezzel megbékülni. Egyre világosabb, hogy a nő egyenlő jogának érvényesítéséhez a *férfi-előjogot korlátozni* kell, s végül is meg kell szüntetni. (Jellemző a „női jogokat” követelők tetszetős fogalmazványaira, hogy azokból szinte mindig hiányzik a férfi előjogainak bírálata, elítélése.)

Harmadszor: kellene-e ma még *sajátosan női* jogok, és ha igen, miért? Igen, kellene. De nem azért, hogy egyenlőtlen jogokhoz jussunk, hanem éppen fordított előjellel, azért, hogy közelebb jussunk az *egyenlő* jogokhoz. Tehát nem pluszként, nem is annak ellenében, hanem éppen *annak érdekében*, hogy megszüntessük a koriátokat. Az ilyen női jog viszont csak akkor vihet közelebb az egyenlőséghez, ha biztosításával egyidejűleg figyelünk arra is, hogy ne erősítsük meg vele a konzervatív nézeteket.

Vannak ilyen jogok, és mint a vizsgálatok bizonyítják, újabbak is kellenek.⁵ Ide számíthatjuk mindazt, amit a társadalomban a terhesség viseléséhez, a szüléshez és a gyermekneveléshez az anyáknak ad. Nyilvánvaló, hogy a terhesség védelméhez és a szüléshez kötődő jogok át nem ruházhatók, csak a nők által igénybe vehető jogok, de az is nyilvánvaló, hogy a társadalom egésze érdekelt abban, hogy ezek ténylegesen gyakorolt jogok is legyenek. Persze ennek is megvannak a társadalmi meghatározói: ahhoz, hogy a nő ezzel a joggal élni tudjon és akarjon, más feltételeket is biztosítani kell. Népesedési problémáink nagy része éppen ezzel kapcsolatos. Kétséges ugyanis, hogy e jogok szélesítése (hosszabb idejű szülési szabadság, nagyobb szülési segély) *önmagában* meghozhatja a nagyobb „népesedési kedvet”. Sok egyéb feltételt is meg kell teremteni, amely még erőszakoltan sem sorolható pusztán a nők igényeinek sorába.

A gyermek ápolásához és neveléséhez biztosított időkedvezmény már

több ellentmondást rejt magában. Egyrészt valóban nagy segítséget jelent a mostani feltételek mellett a gyermekét nevelő kereső anyáknak, másrészt azonban szentesíti azt a társadalmi előítéletet, amely kizárólagosan az anya feladatának tekinti a gyermek ápolását és nevelését (ezt egyébként fiatal, haladó gondolkodású szülők egyre gyakrabban megkérdőjelezik) és amely abból indul ki, hogy a nő munkája (munkahelyi tevékenysége) társadalmilag *mindig* kevésbé értékes, mint a férfié. Hogy a gyermekes anyák élnek ezzel a kedvezménnyel, mert ma még nagy szükségük van rá, semmit sem változtat ezen az ellentmondáson, amely csak úgy oldható fel, hogy *szükségmegoldásként* fogjuk fel, s nem kanonizáljuk, mint a dolgok természetes rendjét.

A gyermekgondozási segélyről

Ugyanez áll a kedvező fogadtatásban részesült *gyermekgondozási segélyre*. A gyermekgondozási segély az adott társadalmi feltételek által meghatározott „női jog”. 1967-ben bizonyos társadalmi méretű ellentmondások feloldására vezették be: a nagy létszámú korosztályok (1953—1954—1955-ös évjáratok) következményeként előállt munkaerőtöbblet, az 1962—1963-as demográfiai hullámvölgy és ezzel együtt a bölcsődei igények kielégítetlensége indokolta. Olyan megoldást kellett keresni, amely mindhárom problémakörben előreláthatóan optimális eredményt hozhat és közben megőrzi és tovább viszi a nőknek a munkában megszerzett jogait. A gyermekgondozási segély a konkrét és sürgető problémák feloldására kétségtelenül az egyik legkedvezőbb és legszélesebben alkalmazható forma volt, s bár egy kissé módosult feltételek mellett, még ma is az.

A gyermekgondozási segélyt igénybe vevő nők aránya a kereső nők %ában népgazdasági áganként:

	1967	1968	1969
Ipar	77,7	77,1	72,1
Építőipar	78,5	66,8	59,2
Mező-, erdő- és vízgazdálkodás	68,1	69,0	67,0
Szállítás- és hírközlés	70,2	65,0	60,9
Kereskedelem	74,9	71,9	66,6
Egészségügyi és szoc. ellátás	64,5	59,9	53,5
Kulturális ellátás	53,7	49,5	48,3
Lakásellátás és más szolgáltatás	71,6	65,0	53,7
Pénzügyi, igazgatás és egyéb	52,2	51,8	49,2
Összesen:	71,7	70,1	65,7

(Forrás: A gyermekgondozási segély első három éve — KSH Bp. 1971. 12. old.)

Az igénybevétel magas aránya jelzi, milyen nagy volt a feszültség a bölcsődei ellátottság alacsony, 9%-os aránya és a tényleges igények között. A számok azt is mutatják, mely munkaterületek fizikai terhei teszik leginkább szükségessé az anyák terheinek csökkentését, illetve azt, hogy egyes ágazatok és azon belüli alágazatok munkaidőrendszere milyen mér-

tékben van ellentétben a természetes életritmussal és a csecsemő igényeivel.

A segély csaknem azonos arányban népszerű az első, a második és a harmadik, negyedik és ötödik gyermek esetében is. A segélyt igénybe vevők aránya a kereső nők között a szülési sorrend szerint:

Év	1	2	3	4	5	Összesen
1967	71,1	72,8	70,2	65,1	60,3	71,1
1968	69,6	71,1	70,3	66,1	58,8	70,1
1969	66,2	65,2	65,0	61,3	53,1	65,7

(Forrás. A gyermekgondozási segély első három éve KSH Bp. 1971.)

A gyermekgondozási segély lényegében beváltotta a reményeket, lehetővé tette a fiatalok munkába állását, ugyanakkor hozzájárult egy kedvezőbb születési arányszám kialakulásához és mérsékelte a bölcsődei ellátásnál jelentkező feszültségeket.

A gyermekgondozási segély pozitív hatása még ezen is túlmutat. Lehetővé tette azt a pszichikai, érzelmi azonosulást, amely az anyai gondozás nagy értéke, hozzájárult a munkából ideiglenesen kilépő anya erkölcsi, érzelmi és fizikai egyensúlyához.⁶

De ennek a rendszernek, minden pozitív hatása mellett, van kedvezőtlen oldala is. Megmutatkozott ez már a bevezetéskor, amikor egyre-másra úgy kezdték dicsérni ezt a nagyon szerencsés és bizonyára hosszú ideig alkalmazható formát, mintha benne megtaláltuk volna a szocialista gyermekgondozás és családtámogatás *végleges és egyelőül üdvözítő* útját. Pedig már a kormányhatározatban volt utalás lehetséges kedvezőtlen hatásaira. Az a tény, hogy bizonyos fokig áthidaltuk azt a szakadékot, amely a bölcsődeigénylők nagy száma és a tényleges lehetőségek között létrejött, nem fedheti el, hogy a munkájukat is élethivatásnak tekintő nők viszonylag hosszú időre kiesnek a szakmai gyakorlatból, ebből a pálya folytatásánál egyéni és társadalmi konfliktusok adódnak.

A társadalom egyfelől abban érdekelt, hogy több gyerek születésük, ami a gyermekgondozási évek meghosszabbodását jelenti, másfelől ügyelni kell rá, hogy ez az idő a gyermeknevelés szempontjából a leghasznosabb, a munkába való visszatéréshez pedig optimálisan rövid legyen. A munkahelyek általában nem számolnak azzal, hogy a munkába visszatérő kismamáknak olyan feltételekre van szükségük, amelyek között behozhatják a kiesés okozta elmaradásukat. De más körülmények — mint a bölcsődei és óvodai férőhelyhiány — is jelezték, hogy nem elegendő egy kedvező intézkedést hozni, sokoldalúan és folyamatosan biztosítani kell, hogy növekedjék a hajlandóság a segély igénybevételeire. A statisztika, amely szerint csökken a gyermekgondozási segély igénybevételeinek időtartama, azt tanúsítja, hogy az eddigi rendszabályok nem nyújtanak elegendő biztonságérzetet a kereső munkájukat folytatni kívánóknak.

A gyermekgondozási segély bevezetésének első két évében a bölcsődei fejlesztés stagnált, a fővárosban visszaesett. Az óvodák férőhelyeinek száma sem növekedett olyan mértékben, hogy az kielégítette volna a növekvő igényeket.

A gyermekgondozási segélyt igénybe vevő anyáktól a 183/1969. (Mk. 23.) MM számú utasítás megvonja a nagyobb gyermek óvodai elhelyezésének lehetőségét. Ez a rendelkezés a segély igénybe vétele és több kisebb gyermek vállalása ellen hat, hiszen a nagyobb gyermek kizárása az óvoda igénybevételének lehetőségéből — az anya és a kisebb gyermek által élvezett segély esetén — kedvezőtlen anyagi helyzetbe hozza a családot, és megfosztja a gyermeket az óvoda nevelő, embert fejlesztő hatásától. Remélhető, hogy az óvodaépítés üteme és mértéke lehetővé teszi ennek a tilalomnak mielőbbi feloldását.

1970 óta éppen a kérdés kritikus felvetése, az MSZMP KB idevonatkozó határozata, a kormány 1013/1970. (V. 10.) határozata és a társadalmi szervezetek által kezdeményezett társadalmi mozgalom fellendítette a bölcsőde- és óvodaépítési munkálatokat és jelentős szerepük volt a tervek időarányos teljesítésében. A segély beszüntetésének okai között⁷ legmagasabb arányt az anyagi indítékok képviselnek. Ebben közrejátszik, hogy a családoknak (általában családot alapító fiatal házasoknak) olyan kiadásai (lakás, bútor, albérlet) vannak, melyek mellett nincs módjuk az anya teljes fizetéséről tartósan lemondani. A családi okokra hivatkozók magas aránya mögött is nagyrészt ez rejlik. A munkahelyi okok viszonylag alacsony aránya és az egyéb okok összefüggése csak akkor lesz előttünk igazán világos, ha a segély igénybevételét megszüntető iskolai végzettségét is figyelembe vesszük:

A beszüntetések aránya az anya iskolai végzettsége szerint⁸:

Általános iskola 7—1 osztályába járt	17,3 ⁰ / ₀
Általános iskola 8 osztályát végezte	25,4 ⁰ / ₀
Középiszkolába járt	35,2 ⁰ / ₀
Felsőfokú technikumba, vagy főiskolába járt	43,6 ⁰ / ₀
Egyetemre járt	50,3 ⁰ / ₀

Minél magasabb képzettségű és (joggal feltételezhetjük) minél kvalifikáltabb munkát végez a nő, annál inkább érdekelt abban, hogy kereső munkájához visszatérjen. Ezt bizonyítják az alábbi adatok is. A gyermekgondozási segély igénybevételét beszüntető nők aránya a segély folyósításának tartama és társadalmi-gazdasági csoportok szerint.⁹

A segélyfolyósítás tartama (hónap)	A segélyt beszüntető nők aránya			Összesen
	Alkalmazott fizikai	Alkalmazott szellemi	mg. tsz. tag	
1— 3 hónap	10,9	17,2	5,6	13,4
4— 6 hónap	12,0	16,7	6,7	13,8
7— 9 hónap	13,1	15,6	7,7	13,9
10—12 hónap	11,9	12,4	8,0	11,9
13—18 hónap	16,7	15,1	10,1	15,7
19—24 hónap	13,2	10,5	16,9	12,2
25—30 hónap	9,5	6,4	17,9	8,5
31 és több hónap	12,7	6,1	27,1	10,6

A gyermekgondozási segély — erről se hallgassunk — valamelyest fel-erősítette a hagyományos háziasszonyi teendőkről vallott nézeteket és szokásokat. Tény, hogy a segély igénybevételének időszakában a családok nagy hányadában nem a gyerek gondozása és nevelése áll az első helyen, hanem a „jó házi koszt”, a „ragyogóbb lakás” és a „jól kiszolgált férj”. A gyermekgondozási segély egyébként nem kizárólagosan és egyértelműen csak haszon a gyermek számára. A kicsinyek bölcsődei étkeztetése, higiéniai gondozása és egészségügyi ellenőrzése meghaladja sok család színvonalát, és lehetőségét; emellett ott van a gyermekközösség pozitív hatása. Senki se tagadja persze: több testvér közössége is betölthet hasonló szerepet, általában mégsem vethető össze azzal, amit a gyermekközösséget tudatosan formálni képes nevelők és a gyermek azonos korú társainak sokasága nyújtani tud; nyilván különösképpen előnyös a gyerek fejlődése számára, ha a családi, a bölcsődei és az óvodai közösség kiegészítik egymást.

A gyermekgondozási segély az említett gondok ellenére is fontos vívmány. És még egy jó ütemű, nem nagyon elhúzódó bölcsődeépítési program mellett is sokáig az alkalmazandó megoldások közé sorolható. Mit kell tennünk azért, hogy ez a közbülső — a családok nagy hányada számára ma az egyedüli — megoldás közelebb vigyen eredeti rendeltetéséhez és végső céljainkhoz? A közvélemény mindenekelőtt a segély összegének emelését várja, amely az anya munkabérének kieséséből, a családlétszám növekedéséből adódó anyagi gondokat csökkenti.

Az anyagi terhek enyhítése azonban nem minden. A hozzáértő, harmonikus gyermeknevelés gyakorlatához az is szükséges, hogy jobban felkészítsük a fiatal szülőket a gyermeknevelés feladataira. Intézményesen gondoskodni kell arról, hogy mindenki elsajátítsa a gyermekneveléshez szükséges korszerű ismeretek minimumát. A gyermekgondozási segély értékét ezzel jelentősen meg lehetne növelni.

Emellett, mint már említettem, többet kellene törődni azzal is, hogy a munkába visszatérő nők mielőbb pótolhassák szakmai és bérhátrányukat, továbbá azzal, hogy a gyermeküket óvodában helyezhessék el. (Nyilvánvaló, hogy a gyermekgondozási segély nem teszi feleslegessé és távlatilag nem is csökkenti a gyermekintézmények kiépítésének szükségességét.) A gyermekgondozási segély az adott fejlettségi fokon nélkülözhetetlen, de átmeneti megoldás, amelyre nem alapozhatjuk a jövőt, és amely nem lehet forrása holmi „vissza a főzőkanálhoz” ideológiának. Éppen ezért (illetve ezért is) a gyermekgondozási segély népszerűsége és igénybevételének csökkenő tendenciája közötti ellentmondás további elmélyült elemzést kíván, mivel csak így dolgozhatjuk ki továbbfejlesztésének legcélszerűbb módjait is.

Nem „női jog”, hanem családtámogatás

Tudatosan keresni kell az olyan lehetőségeket, amelyek a gyermeknevelésben a családnak kedvezőbb feltételeket biztosítanak, s amelyben a férfi és a nő *egyaránt* és érdemben kiveheti a részét a gyermeknevelés feladataiból. Érdemes ezt az „egyarántot” kiemelni; társadalmunk ugyanis sok olyan feltételt, jogot biztosít, amelyek „női jogként” élnek a köztudatban,

a realizálásukra fordított anyagi eszközöket az emberek a női munkaerő költségének könyvelik el, mint például a bölcsődékre vagy óvodákra fordított támogatást. Ezt a hiedelmet növeli, hogy a meglévő bölcsődei-óvodai helyek elosztásánál döntő feltétel, hogy a családanya dolgozik-e? Ez pedig azt a benyomást kelti, mintha az állam csak a nőt támogatná. Pedig a családot támogatja, tehát *mindkét szülőt és a gyermeket*. Tudatosítanunk kell, hogy a gyermekintézmények rendszere a családnak szól, és nem csak a nőnek; sőt elsősorban nem is neki, hanem mindenekelőtt a felnövő generációnak.

Fontos elvi jelentőségű kérdés, hogy itt világosan lássuk: a család problémájának megoldása a szocializmus viszonyai között elképzelhetetlen oly módon, amely a régi típusú, patriarchális családhoz vezetne vissza, amelyben a férfi dolga a családfenntartás, a nőé a háztartás és a gyermekek felnevelése. Ezt még részlegesen se lehet elfogadni, ahogy Fekete Gyula ajánlja, említett Világosság-beli cikkében, aki a nők egy részétől elvárna, hogy térjen vissza ehhez a munkamegosztáshoz. Azt írja: „... még a feminista logika is — ha következetes — a főhivatású anyaság intézményesítése mellett szól: éppen ez tenné lehetővé, hogy más nők — gyermektelenül vagy egy-két gyermekkel — más hivatásnak, életmódnak, foglalkozásnak élhessenek!... Alapfokú egyenlet ez. Nemcsak a demográfiában: a tisztességben is. Mert egyszerűen parazitáz az, aki elvárja a három-hat gyermekes anyáktól, hogy ugyanúgy vegyen részt a termelőmunkában, mint ő, s közben az ő utódját — a helyébe lépő és öregkori ellátását biztosító dolgozót — is neveljék fel helyette, jórészt saját munkabérükből.”

A tisztesség egyenletéről

Már az is — enyhén szólva — elgondolkoztató, hogy a gyermektelen, vagy egy-két gyermekkel munkahivatásának élő nőt parazitának nevezi! Még az alkotmány is előírja minden ember — férfi és nő — jogát a munkára. Aki dolgozik és hasznot hajt a társadalomnak, azt senki sem nevezheti parazitának, még ha nem is nevel gyermeket. Emellett ismeretes, hogy olyan társadalmi gyakorlatot kívánunk kialakítani, amelyben az utódok felnevelése és a munka harmonikusan megfér egymással.¹⁰ Soha és sehol nem volt arról szó, hogy a nők egy részét arra ösztönözzük: foglalkozzanak csak gyerekek szülésével és nevelésével, hogy egy másik részüket tehermentesíthessük. A társadalom kompetenciája ezekben az ügyekben csak odáig terjed, hogy kedvezőbb erkölcsi és anyagi környezetet teremtsen, amely elősegíti, hogy több gyermek szülessék családonként, mint a jelenlegi egy-kettő. De hogy ki hogyan él ezekkel a lehetőségekkel, azt az egyénekre kell bízni: nagyon is elképzelhető, hogy egy gyermektelen nő vagy 1—2 gyermekes anyja a termelésben vagy a tanításban (vagy éppen mások gyerekeinek nevelésében) tesz annyit a társadalomért, mint az az anya, aki 5 vagy 6 saját gyerekét neveli fel. Természetesen az ellenkező is elképzelhető. Éppen ezért semmi szükség arra, hogy az egyik kategóriát parazitának, a másikat kizsákmányoltnak állítsuk be. (Egyébként is a parazitáság vádját könnyű lenne visszafordítani és azt mondani, hogy a házasságban élő, gyermeket nem nevelő munkavállaló nő még mindig

kevésbé parazita, mint a férje, akinek a nő gyakran a kiszolgálója, hadd ne mondjam, hogy „törvényes cselédje”.)

Arról e cikk keretében nem kívánok sem az idézett szerzővel, sem másokkal vitatkozni, akik az öregkori ellátást úgy kívánják feltüntetni, mint-ha annak feltételeihez a nyugdíjas aktív éveiben semmit sem tett volna hozzá. Messzire visz az öregek eltartásának költségeit egyedül az utódok nyakába varró „közgazdasági” szemlélet és alkalmas arra, hogy más demagógiákkal együtt haladásellenes nézetek alátámasztására szolgáljon.

De kövessük tovább Fekete Gyula fejtegetéseit, nézzük, hogyan is képviseli ő ezt a „főhivatású anyaságot”. Nagyon tanulságos figyelmesen tanulmányozni logikáját: „Aki a főhivatású anyaság intézményét ellenzi: — írja — *objektíve* a női emancipációt ellenzi. Az intézményes ellenőrzésre — természetesen — éppen úgy szükség volna itt is, mint bármely más *munkakörben*. A levélírók például szerződéses viszonyt javasolnak, előtte alapos környezettanulmányt, tehát már eleve: *szelekciót*. S ha netán a szükségesen túl jelentkeznének a szerződésre, amit nem hiszek, az állam minden eszközt a kezében tart a létszám befolyásolására is, csökkentésére is.” (Világosság, 1973. ápr. A kiemelések Fekete Gyulától származnak.)

Ugyan mit nem lehet közéletünkben a „főhivatású anyaság” trójai falovában becsempészni? Szerződéses, ellenőrzött munkaviszonyt létesítsünk a legintimebb emberi szférában! Nyilván a hatóságok által készítendő környezettanulmány alapján és szelekcióval.

De hát gondoljuk csak el, mit kellene tartalmaznia a környezettanulmány elvégzésére vállalkozók utasításának? Nyilván meg kellene állapítani, hogy a kérdéses nő, aki a „főhivatású anyaság” elnevezésű munkaviszonyba kíván lépni, milyen tulajdonságokkal és képességekkel rendelkezik. De hát hogyan fogják ezeket majd megítélni? Ha vézna, vagy csunya, akkor ne szüljön? Vagy ha nem nagyon okos? S hogy fogják megállapítani — ami nyilván nagyon fontos —, hogy szeretni fogja-e a negyedik, az ötödik, a hetedik gyereket? Mivel fogják ezt mérni? Pedig sok másra is ki kellene terjeszteni a kiválasztás elveit, olyasmire is, amit nehéz lenyomtatni egy újságban, és ami ugyancsak feltétele a szerződés tárgyát képező gyermekáldásnak. (A „főhivatású apáról” sem lehet megfelelkezni, annak is ki kell állnia majd a hatósági vizsgát.)

De hagyjuk az iróniát. A szerződött, államilag ellenőrzött munkakörként ellátott anyaság, finoman szólva, rossz ötlet; egyébként is inkább hátborzongató, mint mulatságos: szocialista elveinkkel, a család funkciójával egyaránt összeegyeztethetetlen, egy rég letűnt ideológia anakronisztikus maradványa.

A társadalom ideológiai, erkölcsi, gazdasági fejlettsége természetesen hatással van erre a szférára is, de ez annak következményeként érvényesül, hogy a társadalom egyedei önként elfogadják a fejlődés során kialakuló normákat. A szocialista társadalom feladata, hogy az utódok felelősségteljes vállalása és felnevelése iránti igényt fejlessze. De ez nem külső kényszeres ellenőrzés mellett, csak belső indítékok alapján mehet végbe eredményesen. A társadalomnak abban kell segítenie, hogy — a gazdasági feltételek és a közgondolkodás fejlesztése mellett —, ne „rendelésre”, ne „szerződött elkötelezettségben”, ne „szelekcióval” és ne is a szándékon kívüliek keserű kihordásával szülessen minél több gyerek.

Az anyaság, vagy munka, munkavállalás, vagy otthonmaradás hamis dilemmájára más válaszokat is hallani. Gondolok például azokra, akik társadalmi jövőnek tételezik azt a gyakorlatot, amikor már minden férfi „megengedheti magának”, hogy felesége ne dolgozzon, és akik gyakran úgy érvelnek, mintha a népgazdaságért való felelősségérzet mondatná velük: „nincs mit tenni, ma még dolgozni kell”.

A háziasszony-feleség

Íme, egy idézet: „A népgazdaság nem nélkülözheti a női munkaerőt és a család a két keresőt. Ezt már sokszor bebizonyították. »Emmancipátorokat« okolni azért, hogy a nőket annak idején rávették a munkára, hogy ma már minden fiatal lány dolgozni akar, nem más, mint a gazdasági szükségszerűség tagadása, ama szükségszerűsége, amely a társadalompolitikai célokkal is mindinkább összhangban áll. Álprobléma tehát azon elmélkedni, vajon azért vállal-e egy asszony kereső foglalkozást, hogy megszabaduljon a terhes családi kötelezettségektől, vagy azért, mert nem fűlik a foga az egy fizetésre alapozott szerényebb életvitelhez. Álprobléma ez azért, mert a legtöbb esetben ma még nem választhat a nő, akar-e dolgozni vagy sem. Kell. S a női egyenjogúság fejlődését jelzi, ha szívesen vállalja a munkát, látja értelmét, örömét leli benne. *Valóban az volna az eszményi állapot, ha választhatna.* (Kiemelés Turgonyi Júliától.) Am ahhoz mind az életszínvonalnak emelkednie, mind a társadalmi juttatások mértékének növekednie kell — mégpedig jócskán, — hogy egy nagy háztartást egyetlen fizetésből és családi pótlékból fenntarthassanak. *Néhány nagy keresetű férfi megengedheti magának a háziasszony-feleséget,* (kiemelés — Turgonyi Júliától) és ismerek olyat, aki napi 16 órát — két ember helyett — dolgozik, töri magát, rontja egészségét, mert úgy látja teljesnek a családi életét.” (Kovács Judit: Férfiak feminista fegyverzetben. Magyar Nemzet, 1973. május 20.)

Az idézetből úgy tűnik, hogy a szerző ideiglenesen fogja fel a nő részvételét a társadalmilag szervezett munkában, ami nemcsak hogy nem felel meg a szocializmus eszményeinek, de kimondott nosztalgiát tükröz a polgári-kispolgári család iránt.

Aki a nő „választását” így állítja fel, az nem kevesebről feledkezik meg, mint arról, hogy a munka az ember és az emberiség önmegvalósításának egyedül lehetséges eszköze és módszere és hogy éppen a munka nyitja meg az utat a nő számára is a társadalmi-emberi felemelkedéshez. Akik ennek a „választásnak” a lehetőségét kívánják, nem értették meg azt sem, hogy a szocialista társadalom afelé halad, hogy minden ember képességei szerint munkát végezzen, képességeit fejleszthesse, sokoldalúan kiművelhesse, s hogy a munka az ember alapvető igényévé legyen. Igaz, néhány fejtegetés arra utal, hogy valahol gondolatukban már munkál a „sejtés”, hogy az ember a munkáját belső indítékok alapján is végezheti, de szerintük ez a nő esetében a háziasszony-feleség szerepkörében realizálható.

A nő szabadsága, választása csakúgy mint a férfié, társadalmi, gazdasági tényezők által determinált. Az egyéni döntések szabadsága a társadalmi szükségszerűség és szükségletek, valamint egyéni képességek, adott-

ságok felismerésén és tudatos egyeztetésén múlik. Hogyan nevelje és készítse az életre a szocialista társadalom ifjú tagjait, férfiakat és nőket? Az ember lehetőségeinek teljes kihasználására; alkotó munkára és az utódok vállalására, felnevelésére, tehát az ember társadalmi és biológiai feladatainak és lehetőségeinek harmonikus, a társadalmi haladást szolgáló megoldására. Ha majd ez így történik, és egyik nem sem szenved az esélyek egyenlőtlenségétől, vajmi kevés gondunk lesz a választás lehetőségének sokat emlegetett illúziójával.

Mi érteti ma még ezt a „választási” ideált? *Elsősorban* az, hogy igénylői nem gondolják végig, hogy a választás lehetőségének igénye is éppen *jelenlegi* gazdasági és tudati állapotunk által determinált, hogy tehát akkor keletkezhetett, amikor a munkavállalás lehetősége, sőt növekvő igénye még együtt van jelen azoknak a szokásoknak, erkölcsöknek, ideáloknak részleges meglétével, amelyek a nők munkavállalását természetellenesnek, a polgári családot (az eltartott asszonyt) még követendőnek és nem elvetendőnek tartják. Megjegyzem, hogy a fejlett burzsoáz országokban a tömegek számára az eltartott, otthonülő feleség mindig inkább és mindinkább illúzió, mint valóság. Érdekes ellentmondása korunknak, hogy ezzel az igénnyel a család, a nő „védelme” ürügyén jószándékú gondolkodók is olyasvalamit kívánnak a szocialista rendtől, amely céljainkkal éppen ellentétes. Az ugyanis, hogy a nő a családban sem legyen többé alárendelt, kiszolgáltatott, a férfi által „eltartott”, gazdaságilag és jogilag függő lény, hanem szuverén személyiség. *Másodsorban* az, hogy azonosítják a ma már munkában megfáradt, s éppen a munka kedvezőtlen feltételei miatt azzal azonosulni nem tudó nők egy részének visszavonulási szándékát és a fiatal nők néhány, kedvezőtlen feltételek mellett végzett munka iránti visszautasító magatartását és otthonmaradását. Igaz, egy közös vonás felismerhető, az ugyanis, hogy a nő még az otthonmaradást megoldásnak találja. Azt látjuk tehát, hogy a nők egyik rétegét a kedvezőtlen feltételek eltávolítják, a másikat nem vonzák és így is növekszik a „választani” kívánók száma. A nők, sőt a férfiak választási lehetőségét is abban és úgy kell növelni, hogy egyre inkább egyenlő esélyekkel, képességeik és adottságaik szerint és azok maximális társadalmi hasznosítására választhassanak pályát, és örömeikre gyakorolhassák szülői és munkahivatásukat.

Kényszer, vagy hivatás

Mind gyakoribb, hogy — a nők magas foglalkoztatottsági arányát konstatálva — felteszik a kérdést, miért is dolgozik a nő? Vannak, akik tudományos felkészültséggel, a megoldás útját keresve, teszik fel a kérdést, de nem kevesen az objektív tényekből, a megismert adatokból is téves következtetéseket vonnak le. Különböző országokban különböző nagyságú mintákon vizsgálva a kérdést, arra a következtetésre jutottak, hogy a nők igen nagy hányadának munkavállalásában a fő motívum a *kereset*. Fontos-e ez az információ, és igaz-e? Fontosnak fontos, igazsága sem vitatható, de mit kezdjünk vele. Először is szükséges lenne megkérdezni azonos összetételű és nagyságú férfimintát is, mi inspirálja őket a munkavállalásra. Valószínűnek látszik, hogy a férfiak munkavállalási indokai között sokkal szorosabb lehet az egyéni és társadalmi célok összefüggése. Ez.

ha úgy tetszik, „humanizáltabb” indítékot tükröz, mint a nők válaszai. De ahhoz, hogy ne tévedjünk, okvetlenül meg kell vizsgálni azt is, milyen történelmi, gazdasági, társadalmi előzmények és feltételek, erkölcsi normák és szokások mellett válaszol így a nő és a férfi.

Mindenki tudja, hogy a férfiakat évezredek során önálló munkavállalásra, „családfenntartásra” készítette vagy kényszerítette a társadalom. A szocialista társadalom nevelési gyakorlata is egyelőre még sokkal egyértelműbben szól a férfi munkavállalásának kötelezettségéről: éppen ezek hatására élt és él ma is az a közfelfogás, hogy az önálló munkát nem vállaló férfi munkakerülő, hogy a feleség által eltartott férj kintartott, értéktelen ember. Fordítva nem! Nyilvánvaló pedig, hogy a férfiak igen nagy hányada is társadalmi, erkölcsi és nem utolsósorban anyagi kényszerűségből dolgozik. Akkor tévednénk, ha mást várnánk, hiszen nem vagyunk még messze attól, amikor a munka külső kényszerek hatására végzett — örömet csak ritkán adó — tevékenység volt; ma is még jórészt az. Amikor a nő azt válaszolja, hogy anyagi kényszerűségből dolgozik, nem is mindig őszintén válaszol; mintegy mentegetődzik amiatt, hogy „távol marad” a családtól. Amiben ugyancsak az tükröződik, hogy a munkát, mint a nőnek örömet adó tevékenységet kevesen ismerik el. Még a fenti idézet is azt jelzi, hogy a közvéleményben elfogadottabb indok a *kell*, mint az *akarom*.

És hogyan tekintünk azokra a nőkre, akik valóban csakis anyagi okok miatt vállalnak munkát? Igaz-e, hogy számukra „csak” a munkavállalás megszüntetése lehet a megoldás? Meglehet, hogy nagy részük magasabb anyagi támogatás mellett — amely alkalmas lenne a szolgáltatások megváltására — abbahagyná a munkát. Mások viszont elfogadnák az anyagi támogatást — éppen annak érdekében, hogy megváltásuk magukat a háztartási munkától és hivatásuk szerint dolgozzanak. Nyilván az utóbbi a jövő útját jelző gyakorlat. Ha mégis sokan az előbbit választanák, az akkor sem bizonyít mást, mint azt, hogy ennyi meg ennyi nő még nem találta meg örömet a társadalmilag szervezett munkában, s hogy a háztartási munka terhe és a termelőmunka együtt túl nagy pszichikai és fizikai megterhelés a számára. Kedvezőbb feltételek mellett a munkában maradók lennének többségében, ami ugyancsak arra kötelez, hogy a társadalomnak sokoldalúan továbbra is a munka és az anyai hivatás egyeztetését kell keresnie és támogatnia. Annál is inkább ez a feladat, mert ma már a munkaképes korú és munkát nem vállaló nők foglalkoztatottságát, illetve munka iránti igényét nem annyira demográfiai (több gyerek) sőt nem is annyira tudatbéli és anyagi okok befolyásolják, mint inkább az ország különböző körzeteinek egymástól még mindig eltérő gazdasági, elsősorban ipari fejlettsége. A terület gazdasági fejlettsége, a kínáló, illetve csak korlátozottan meglévő foglalkoztatási lehetőségek az elsődleges meghatározók, és csak mindezek után következnek a nem dolgozó nők vagy családjuk más egyéb indokai: a gyermekek száma; képzettség hiánya; egészségi állapot; a férj jó keresete; a nincs kedvem; a soha nem gondoltam rá stb.

Társadalmi tény tehát, hogy a munkaképes korú nők egy jelentős hányada társadalmi vagy egyéni okok, szándékok és kívánságok megléte következtében „csak” háziasszony és családanya. Van-e szándékunk ezzel a kijelentéssel bárkit is megbántani, munkája hasznosságát kétségbe vonni?

Nem, távol áll tőlünk ez, hiszen társadalmi realitás, sok szempontból kényszerűség, hogy elveink ellenére sem tudunk még ma — és esetleg holnap sem — olyan kedvező feltételeket nyújtani, amelyek vonzóvá és elérhetővé tennék a ma még kereső foglalkozást nem vállaló nők számára a társadalmilag szervezett munkát és egyben háztartási terheiktől való mentesítését.

Amikor a nő társadalmilag szervezett munkája mellett foglalunk állást, nem tagadjuk a háztartási munka társadalmi szükségességét és értékét, de éppen azért is kell a nőt a társadalmi munkamegosztásba bevonni, hogy ne pazaroljuk el az emberi energiát ilyen bőkezűséggel, mint ahogy azt ma tesszük.¹¹ A háztartási munka igazi értéke és nagy időigénye mindaddig nem manifesztálódott, amíg a háztartáson belül jelentős, másutt felhasználásra nem kerülő munkaerőtartalékok voltak. Egyenes következménye a haladásnak és benne a nők nagyarányú munkavállalásának, hogy kialakult a társadalmi készség a háztartási munka közgazdasági vizsgálatához, a racionális megszervezés tudatos kereséséhez. Amikor a háztartási munka korszerűsítését sürgetjük, akkor nem az otthonokban ma még elvégzett munka szükségességét, és az azt elvégzők munkájának értékét tagadjuk, hanem a ráfordított és szétaprózott energiát sokalljuk. Végre egyre érdekesebb számítások születnek arról, mibe is kerül az emberiségnek a kisháztartás. A kisháztartás a jelenlegi feltételek mellett még nélkülözhetetlen, de holnap már nagyrészt nélkülözhető. (A hitetlenkedőknek csak annyit, hogy hazánk 25 éven felüli népességének több mint kétharmadát bába segítette a világra, s kisháztartásokban melegített vízben fürösztötték meg először; ma az újszülöttek 98,2%-a intézetben látja meg a napvilágot, orvosi asszisztenciával, és a közületnél kimosott keletgyébe pólyázzák. A népesség közel 90%-a a péknél, illetve az üzletekben vásárolt gyári készítményű kenyeret eszi s ma már anakronisztikusnak tűnne, ha a nő társadalmi és házasságra érettségének mércéjének a kenyérsütésben való jártasságot használnák.) Ellentétben van-e ez a joggal áhított családi együttléttel? Nem, hanem éppen annak érdekében való.

Amikor a nő kereső, hivatásszerű foglalkozása, a háztartási munka korszerűsítése, a munkakörülmények javítása mellett foglalunk állást a legjobb értelemben az anya tisztelete, védelme, a gyermekek jogos igénye és érdeke a családi élet teljessége mellett (a ma még munkát nem vállaló anyáé mellett is) foglalunk állást. Mert tudjuk, hogy a több gyerek mellett háztartást vezető, sütő-főző, mosó, esetleg kertet és állatot is gondozó nő munkája nehezebb, munkaideje néha hosszabb, mint a munkába eljáróké, s közben a gyermeke csaknem annyira, vagy jobban ki van szorítva közvetlen felügyelete, gondoskodó védelme alól, mint a kereső foglalkozásúé, azzal a különbséggel, hogy a kereső nők gyermekeinek egyre nagyobb hányada élvezi az óvoda és a napközi otthon hozzáértő és egyre sokoldalúbb gondoskodását.

A nagy családok pénzbeli juttatásainak jogosan igényelt növelése mellett tehát gondoskodnia kell olyan szolgáltatásokról, amelyek az anyát mentesítik a nagyarányú háztartási munka alól, felszabadítják gyermekei nevelésére és saját szellemi és fizikai energiáinak regenerálására. Olyan szolgáltatások is elképzelhetők, amelyek a nagy családok számára kedvez-

ményesek, illetve teljesen ingyenesek, és amelyek egyértelműen a háztartási fizikai munka terhet csökkentik.

A családok háztartási terheinek csökkentésénél alapvető, hogy a társadalmi támogatás olyan jellegű, mértékű és értékű legyen, amely az életmód kedvező irányú változására készíteti mindazokat, akik élhetnek vele. Ezért mindazt, amit már adni tudunk, olyan koncentrátsággal, olyan szervezettségben kellene nyújtani, hogy az hatékonyan járuljon hozzá a szülők és gyermekek kulturáltabb életmód iránti igényeinek felkeltéséhez, új szokások kialakításához.

A másik fontos feladatkör a nők munkahelyi körülményeinek, munkafeltételeinek javítása. Közismert, hogy sokakra nehéz fizikai terhelés hárul, egészségre kedvezőtlen feltételek mellett.¹²

Gyakorlatiasan és konstruktívan kellene itt is eljárni: sok kezdeményezés tanúsítja, hogy ezt mind több helyen felismerik. És ez az igazi válasz azoknak, akik — hogy az anyaságot és a munkát szembeállítsák — azt a hiedelmet erősítik: nem lehet változtatni, javítani a nők aránytalanul nehéz munkafeltételein. És akiket láthatóan a munkafeltételek korszerűbbé tételénél sokkal jobban annak a bizonyítása izgat, hogy a nők számára az egyedüli üdvözítő lehetőség, ha otthon maradnak. Már ma is az a tény, hogy a dolgozó nők szülik, nevelik a magyar gyermekek nagy többségét.¹³ Az ő szervezetükre vigyázni, feltételeiket a munkában lényegesen javítani, a jövő nemzedék legjobb értelmű védelmét jelenti.

Gyakorlatilag tehát nem visz bennünket közelebb céljainkhoz az „olyan jól kereső férj-típus, aki megengedheti magának, hogy asszonya otthon maradjon”. Nem is szólva arról, hogy az ilyen érvelés szelleme is idegen a családtól, a férj és feleség viszonyáról való minden szocialista elképzeléstől. A férj, aki „megengedheti magának”, hogy a felesége ne dolgozzon, nyilvánvalóan régi vágású nyárspolgár, aki tulajdonának tekinti asszonyát. Figyelmeztető jelzés ez arra is, hogy az olyan nagyon is ésszerű közbülső megoldások, mint a gyermekgondozási segély, ha nem vigyázunk, a múltba fordító gondolatokat ihlethetnek, illetve feltámaszthatnak.

Társadalmunk feltételei mindinkább elősegítik, hogy az egyén számára a munka önként vállalt, személyes lehetőségeit legjobban realizáló tevékenység, s ezzel együtt a gyermeknevelés, az emberek örömforrása legyen. Ebben a tekintetben nincs különbség nő és férfi között, sem jogi, sem erkölcsi kötelesség szempontjából. A nő anyai funkciója is csak akkor teljesedhet ki, ha a házastársak együtt, kulturált életfeltételek mellett, a növekvő szabad időben és közösen foglalkoznak gyermekeikkel. El kell vetni azt az anyai funkciófelfogást, amelyet az univerzális háztartási alkalmazott szinonimájaként, illetve most már „főhivatású anyaság”-gá szépítve kívánnak fenntartani. A felnőtt nemzedék anyagilag is, erkölcsileg is felelős az új nemzedék fejlődéséért. Tehát felelős azért is, milyen eszmények, milyen ideálok követésének szándékával hordja jövőendő gyermekét az ifjú anya, óvja terhes asszonyát az ifjú férj.

Gyakorlati megoldásaink legyenek sokfélék és hatékonyak, alkalmazkodjanak adottságainkhoz, de elveinknek és távlati céljainknak nem mondhatnak ellent.

JEGYZETEK

¹ Marx: A tőke. I. köt. 457—58. old.

² A KSH 1965-ben publikált időmérleg-vizsgálata szerint a munkás és alkalmazott háztartásokban a nők háztartási munkára fordított ideje napi 3,8 óra (heti 26,6 óra), a férfiaké napi átlagban 1,4 (heti 9,8 óra). Forrás: A nap 24 órája. KSH Időszaki Közlemények 1965/8. A munkaidőcsökkentés következményeként növekvő szabad idő a nők nagy hányada számára a hagyományos háztartási feladatok valamivel „kényelmesebb” (hosszabb ideig tartó) végzését eredményezték. Annak ellenére is így van, hogy az utóbbi tíz évben a háztartások gépesítettsége gyors ütemben növekedett, bár az is igaz, hogy még éppen ott (a nagycsaládoknál) a legkevesebb az időt, energiát megtakarító gép, ahol a szükséges háztartási munka ideje a leghosszabb. Ennek ma elsősorban anyagi okai vannak.

³ Bölcsődei ellátásban részesült 1971-ben a 0—3 éves korú népesség 9,7%-a az ország 1029 bölcsődéjében; óvodai ellátásban részesült a 3—6 éves korú népességből 62%, a 219 045 férőhelyű óvodákban, összesen 246 654 fő. Általános iskolai napközi ellátást élvezett a 6—14 éves iskoláskorú és iskolába járó népesség 21%-a. Forrás: Területi Statisztikai Zsebkönyv, 1972. KSH Bp.

⁴ Az élveszületési arány nemzetközi alakulása

	1000 lakosra jutó élveszületés				
	1938	1962	1965	1970	1971
Albánia	34,2	39,3	35,2	—	—
Ausztria	13,9	18,7	17,9	15,2	14,5
Belgium	16,0	16,8	16,4	14,7	14,5
Bulgária	22,3	16,7	15,3	16,3	15,9
Csehszlovákia	16,7	15,7	16,4	15,9	16,5
Dánia	18,1	16,7	18,0	14,0	—
Egyesült Államok	17,6	22,4	19,4	18,2	17,3
Egyesült Királyság	15,5	18,3	18,3	16,2	16,2
Finnország	21,0	18,1	16,9	13,7	13,1
Franciaország	14,9	17,7	17,8	16,7	17,1
Görögország	26,1	18,0	17,7	16,5	16,0
Hollandia	20,5	20,9	19,9	18,3	18,8
Írország	19,4	21,8	22,1	21,8	22,8
Japán	27,1	17,1	18,7	18,8	19,2
Jugoszlávia	26,7	21,9	21,0	17,8	18,2
Lengyelország	24,3	19,8	17,4	16,6	17,2
Magyarország	19,9	12,9	13,1	14,7	14,5
Német Demokratikus Köztársaság	19,7	17,4	16,5	13,9	13,8
Német Szövetségi Köztársaság	19,7	18,2	17,9	13,3	12,8
Norvégia	15,6	17,1	17,8	16,6	16,9
Olaszország	23,8	18,7	19,2	16,8	16,8
Portugália	26,6	24,5	22,9	19,3	21,8
Románia	29,6	16,2	14,6	21,1	19,5
Spanyolország	20,1	21,3	21,1	19,6	—

	100 lakosra jutó élveszületés				
	1938	1962	1965	1970	1971
Svájc	15,2	18,4	18,8	15,8	15,1
Svédország	14,9	14,2	15,9	13,7	14,1
Szovjetunió	31,7	22,4	18,4	17,4	17,8

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1971. KSH. Bp. 317. old.

Megjegyzés: Az eredeti tábla 1938—1962 közötti adatokat nem tartalmaz.

⁵ A nők szakképzésének elmaradottsága is nagyrészt a nő szerepkörének téves megítéléséből, illetve a családayai kötelezettségek gyakorlati ellátásából, tehát szorosan az anyasághoz kötődik. Ezt veszi figyelembe a kormányzat is, amikor a nők képzéséről külön intézkedik. „Az oktatási rendszer továbbfejlesztésénél figyelemmel kell lenni a nők helyzetére és fokozottabb megterhelésére, és ezért a középfokú oktatás és a szakoktatás megszervezésével, valamint kedvezmények juttatásával is elő kell segíteni a női dolgozóknak a továbbképzésbe való fokozottabb bevonását. Meg kell vizsgálni annak lehetőségét, hogy a továbbtanuló családos anyák szakképzése, illetve átképzése munkaidőben történjenk...

Az egészségügyi miniszter dolgozza ki a nők egészségvédelmét szolgáló (terhesség-megelőzés, a helyes családtervezés stb.) intézkedéseket.”

Forrás: Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány 1013/1970. (V. 10.) számú határozata.

⁶ „Az igénybevételt befolyásoló szempontok közül egyértelműen kiemelkedik az anyának az a szándéka, hogy maguk kívánják gondozni gyermeküket. Közel 60%-os arányban szerepel ez az indoklás. A másik döntő tényező — ezzel indokolta a megkérdezettek 24,6%-a — a család ellátási gondjainak könnyebbé válása. E két tényező egymáshoz való viszonya egyenes arányban áll a gyermeklétszámmal.”
Forrás: Dr. Szebeni Éva: A gyermekgondozási segély és a dolgozó nő helyzete. — A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya Tájékoztatója, 1970. 3. sz. 26—84. old.

⁷ A segély beszüntetése okainak hosszabb távon várható megoszlása a következőképpen becsülhető:

Idő előtt beszüntetésre kerül a segélyek 45%-a. Ebből:

anyaghiány miatt	14%
a gyermek elhelyezése miatt	7%
munkahelyi okok miatt	6%
családi okok miatt	11%
egyéb okok miatt	3%
ismeretlen okok miatt	3%

Forrás: A gyermekgondozási segély három éve. KSH. 1971. Bp. 29. old.

⁸ Ugyanott. 28. old.

⁹ Ugyanott. 109. old.

¹⁰ „62. § (1). A Magyar Népköztársaságban a nők és a férfiak egyenlő jogokat élveznek. (2) A nők egyenjogúságát szolgálják: munkalehetőségeiknek és munkafeltételeiknek megfelelő módon való biztosítása; terhesség és szülés esetére fizetett szabadság, az anyaság és a gyermek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya- és gyermekvédelmi intézmények rendszere.” Forrás: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Kossuth Könyvkiadó. 1972.

¹¹ „A háztartás-statisztika szerint a dolgozó nők naponta 3,5—5 órát töltenek háztartási munkával. Ez hazánk 3,3 millió háztartására számítva 360 millió munkanap ráfordítást igényel. Vagyis évente két és félszer többet, mint egész ipari termelésünk munkanap-ráfordítása. Megdöbbentőek ezek az adatok, de egyben határozottan követelik a fokozatos változtatást. Külföldi kutatások alapján már magával a munka jobb megszervezésével megtakarítható lenne e 860 millió munkanapnak mintegy fele.” Forrás: Lonti Györgyné: Vitaindító előadás „A szolgáltatások időszerű kérdései” munkabizottságban. = Országos Nőkonferencia 1971. október 29—30. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 69—78. old. Lontiné a háztartásbeli feleségek családjainál is a dolgozó nők által felhasznált időt veszi alapul, pedig mint tudjuk, az lényegesen több. Így valójában még a közölt adatoknál is nagyobb az az időmennyiség, amit ma a háztartásra fordítunk.

¹² Egészségi ártalomnak kitett munkások létszamarányai az állami iparban az összes munkások százalékában.

	föld alatt	hőhatás	vegyi hatás	por	pára	zaj	egyéb	nagy szenny-nyeződés	összes egészségi ártalom	fokozott bal-eseti veszély	normál munkakörülmények
férfi											
1964	12,4	6,0	9,6	6,9	1,0	8,4	4,4	5,7	—	—	45,6
1969	3,9	9,1	5,1	7,1	0,8	5,8	4,8	2,5	39,9	5,1	55,0
nő											
1964	0,2	2,6	7,0	8,9	2,9	19,2	2,6	2,8	—	—	53,8
1969	0,0	4,9	6,2	7,0	1,3	6,9	2,2	0,7	29,2	1,6	69,2

Forrás: Munkaügyi adatgyűjtemény az állami iparban foglalkoztatottakról. KSH — Budapest — 1972. 266—267. old.

¹³ Élveszülések alakulása az eltartó társadalmi foglalkozási csoportja szerint.

	1969	1970	Ebből az anya	
			kereső	eltartott
Mezőgazdasági munkás	16 156	14 902	8 314	6 588
Tsz-tag	13 787	16 533	8 231	8 302
Mezőgazdasági önálló	524	465	201	264
Mezőgazdasági fizikai együtt:	30 467	31 900	16 746	15 154
Nem mezőgazdasági munkás	89 477	82 893	62 964	19 929
Kisipari tsz-tag	1 935	3 096	2 600	496
Nem mezőgazdasági önálló együtt:	1 402	1 452	866	586
Nem mezőgazdasági fizikai együtt:	92 814	87 444	66 430	21 011
Szellemi	30 581	32 111	29 653	2 458
Egyéb és ismeretlen	456	367	221	146
Összesen	154 318	151 819	113 050	38 769

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1970. KSH Bp. 1971. 105. old. A Demográfiai Évkönyv 1971 (KSH Bp. 1973) ugyanezt az adatsort közli a 115. oldalon.

Felhasznált irodalom

BÁN GÉZÁNÉ:

A családtervezés rendszere és a népesedéspolitikája. = *Gazdaság*, 1972. 4. sz. 48—57. p.

BEBEL, A.:

A nő és a szocializmus. Kossuth Könyvkiadó, 1957.

BERÉNYI JÓZSEF:

Foglalkoztatottság és életszínvonal. (MTA Közgazdaságtudományi Intézet) Kossuth Könyvkiadó, 1967.

BOKORNÉ DR. SZEGŐ HANNA:

A női munka védelmére vonatkozó nemzetközi egyezmények. (MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézetek archívuma) 1965. 299. p.

BOR AMBRUS:

Tíz év után. = *Élet és Irodalom*, 1972. augusztus 26.

BURGERNÉ GIMES ANNA:

A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

COLIN, M.:

A nő a jelenkori társadalomban és felszabadulásának útjai. = *Cahiers du Communisme*, 1962. 10. sz.

CSALOGH JUDIT:

A születés díszletei. = *Élet és Irodalom*, 1972. szeptember 16.

DR. CZEIZEL ENDRE:

A két-háromgyermekes családról. = *Élet és Irodalom*, 1972. augusztus 19.

DESSEWFFY LÁSZLÓ:

Az egyke-életforma. = *Valóság*, 1973. 6. sz. 43—50. p.

DOKUMENTUMOK a nők gazdasági és szociális helyzetének megjavításáról. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 116. p.

EISENBLÄTTER, C. — ESCHE, H.:

A dolgozó nők szerepének aktuális problémái a szocialista racionalizálás folyamatában. = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität, Leipzig*, 1969. 5. sz. 669—687. p.

ENGELS, F.:

A család, a magántulajdon és az állam

eredete. = *Marx—Engels Válogatott Művei* II. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 591. p.

ENGELS, F.:

A munkásosztály helyzete Angliában. = *Marx és Engels Művei* 2. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1958. 675. p.

ENGELS, F.:

A kommunizmus alapelvei. = *Marx és Engels Művei* 4. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 667. p.

ENGELS, F.:

Anti-Dühring. = *Marx és Engels Művei* 20. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 825. p.

ENGELS, F.:

Engels levele Guillaume-Schach aszszonyhoz Beuten-ba. = *Marx—Engels Válogatott Levelei*. Kossuth Könyvkiadó.

ERDEI GYÖRGY:

A személyes fogyasztás szerkezeti változásai. Kossuth Könyvkiadó, 1967.

ERDÉSZ TIBORNÉ—TIMÁR JÁNOS:

Családi-társadalmi környezet, pályaválasztás, továbbtanulás. = *Valóság*, 10. évf. 1967. 8. sz.

FEKETE GYULA:

Éljünk magunknak? Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 405. p.

FEKETE GYULA:

Előre a zsákutcába. = *Világosság*, 1973. 4. sz. 243—248. p.

FERGE SÁNDORNÉ:

Munkanapok és pihenőnapok. = *Valóság*, 1965. 9. sz.

FÖLDES ANNA:

A nő szerepe: főszerep. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972.

FUKÁSZ GYÖRGY:

Az ember és a munka. A munka kényyszerétől a munka szükségletéig. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 263. p.

Ing. S. GADEA — A. GOGONEATA:

A nő az iparban. = *Viata Economica* — 1971. november 12. 46. sz.

- DR. GORTVAI GYÖRGY:**
A kereső nő szociális helyzete és munkaviszonyai. = Városi Szemle, XVI. évf. 1930. Klny.
- A. G. HARCSEV—SZ. I. GOLOD:**
A családos nő munkavállalásának motívumai. = Szociológia, 1972. 4. sz. 483—505. p.
- HECKER, H.:**
Koedukáció és a nők helyzetének javulása az oktatás terén. = Műszaki Gazdasági Információ, 1972. 4. sz.
- HEGEDÜS ANDRÁS—MÁRKUS MÁRIA:**
Ember, munka, közösség. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1966.
- HORÁNYI PÉTERNÉ:**
A nők foglalkozási összetétele és szakképzettsége. = Demográfia, 1966. 2. sz.
- DR. JÁVORKA EDIT:**
A fogyasztói árak és a dotációk. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- DR. KALTENECKER MARGIT:**
Az éjszakai műszakok csökkentése, megszüntetésének lehetősége a textiliparban. = Ipargazdaság, 1970. 10. sz. október, 14—21. p.
- KENÉZI GYÖZÖNÉ:**
Háztartásgazdálkodási oktatás a mezőgazdasági és általános egyetemeken. = Tudomány és Mezőgazdaság, 1971. 5. sz.
- KERTÉSZ MAGDA:**
A nő — három szereposztásban. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 213. p.
- KÓSA ERZSÉBET:**
Születésszabályozás, szexualitás, család. = Világosság, 1972. 7. sz. 407—413. p.
- KOVÁCS JUDIT:**
A nők egyenjogúságáért. = Világosság, 1970. 4. sz. 217—224. p.
- KOVÁCS JUDIT:**
Férfiak feminista fegyverzetben. Magyar Nemzet, 1973. május 20.
- LÁZÁR ISTVÁN:**
Vitatkozva, a népességről. = Valóság, 1973. 6. sz. 51—60. p.
- LENGYEL LÁSZLÓ:**
Szociálpolitikánk néhány alapkérdése. = Gazdaság, V./1. sz. 1971.
- LENGYEL, LÁSZLÓ:**
Szociálpolitikánk jellege. = Népszabadság, 1972. június 11.
- MÁRIÁSSY JUDIT:**
Éljünk — embermódra. = Élet és Irodalom, 1972. augusztus 12.
- MARX, K.:**
A válási törvény tervezete. Marx és Engels Művei 1. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1957. 653. p.
- MARX, K.:**
Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 176. p.
- MARX, K.:**
A Tőke I. és III. kötet.
- MARX, K.—ENGELS, F.:**
A német ideológia. = Marx és Engels Művei 3. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1960. 607. p.
- MIHAJLJUK, V.:**
A női munka felhasználása a népgazdaságban. = Ékonomika, 1970. Izd. 150. p. Moszkva.
- DR. MIKOLÁS MIKLÓS:**
Az abortuszlegalizáció népegészségügyi hatása és egyes társadalmi kísérőjelenségei Magyarországon. = Demográfia, 1973. 1. sz. 70—113. p.
- MILTÉNYI KÁROLY:**
A gyermekgondozási segély népesedési és gazdasági hatásai. = Statisztikai Szemle, 1971. 8—9. sz. 816—826. p.
- OLAJOS ÁRPÁD:**
A munkaképes korú eltartott népesség, mint munkaerőforrás. = Gazdaság, IV/3. sz. 1970. 65—76. p.
- OLAJOS ÁRPÁD:**
A foglalkoztatottság alakulása. = Statisztikai Szemle, 1968. 11. sz. november 1136—1150. p.
- ORTUTAY ZSUZSA:**
Népesedés és család. = Társadalmi Szemle, 1966. 10. sz. 21. évf.
- ÓRSY JÓZSEF:**
Nőhallgatók az egyetemen. = Statisztikai Szemle, 1969. 6. sz. 47. évf.
- DR. POGÁNY GYÖRGY:**
Öregedés és foglalkoztatás. = Kossuth Könyvkiadó, 1971. 161. p.

- REMICHE, B.:
A termékenység és a család társadalmi-gazdasági helyzete közötti kapcsolatok alakulása Európában, e kapcsolatok alakulása a társadalompolitikára. = Demográfia, 1972. 3—4. sz. 349—364. p.
- H. SAS JUDIT:
Életmód és család. = Társadalmi Szemle, 1973. 6. sz. 49—61. p.
- SEBŐK ÉVA:
A béren kívüli juttatások szerepe. = Kereskedelmi Szemle, 1971. 11. sz. 37—39. p.
- SERÉNYI PÉTER:
Szociális tervezés a Szovjetunióban. = Társadalmi Szemle, 1973. 6. sz. 71—75. p.
- SILPOS GYULA:
Értekezés a módszerről? = Népszabadság, 1972. július 26.
- STRZEINSKY, HELENA:
A nők szakmai munkája és időbeosztásuk. Panstwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, 1970.
- SULLEROT, E.:
A női munka története és szociológiája. Gondolat Könyvkiadó, 1971. 430. p.
- SULLEROT, E.:
Nők, társadalom és változás. Wiedenfeld, London, 1971.
- SZABADY EGON:
A nők helyzetének néhány problémája. = Társadalmi Szemle, 1967. 4. sz. 66—78. p.
- SZABADY EGON:
A csecsemőhalandóságot befolyásoló társadalmi tényezők Magyarországon. = Demográfia, 1969. 4. sz. 12. évf.
- SZABADY EGON:
Gazdaság és népesedés. = Gazdaság, IV/4. sz. 1970. 28—39. p.
- SZABADY EGON:
A társadalmi tényezők szelektív szerepe a gyermekgondozási segély igénybevételénél. = Statisztikai Szemle, 1971. 4. sz. 49. évf.
- SZÁNTÓ MIKLÓS:
Életmód, művelődés, szabad idő. = Akadémiai Kiadó, 1967.
- SZEMES PIROSKA:
A nő oldaláról. = Élet és Irodalom, 1972. szeptember 9.
- TERÉNYI ÉVA:
Milyen a közvélemény? Adalékok a népesedési vitához. = Népszabadság, 1972. augusztus 27. Vasárnapi melléklet 9. p.
- TIMÁR JÁNOS:
A foglalkoztatottság alakulása a KGST-országokban. 1950-től 1990-ig. = Közgazdasági Szemle, 1973. 3. sz. 285—310. p.
- TIMÁR SÁNDOR:
A nők részidőben való foglalkoztatásáról. = Közgazdasági Szemle, 1967. 6. sz.
- TÓTH MATILD:
A magyar nők jogainak fejlődése. Tánácsics Könyvkiadó, 1962.
- TURGONYI JÚLIA—FERGE ZSUZSA:
Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 101. p.
- VALKOVICS EMIL:
Népesedéspolitikai célkitűzések kialakításának néhány módszertani vonatkozása. = Demográfia, 1972. 3—4. sz. XV. évf. 365—401. p.
- VARGA DOMOKOS:
Újra a népesedésről. = Élet és Irodalom, 1972. július 29.
- VARGA ÉVA:
Háztartásbeli anyák gyermekeinél észlelt nevelési ártalmak. = Pedagógiai Szemle, 1964. 4. sz. 14. évf.
- WANDER, H.:
A születési arányszám visszaesésének gazdasági kihatásai Nyugat-Európában. = Demográfia, 1973. 1. sz. XVI. évf. 24—42. p.

Tanulmány a társadalmi információ filozófiai alapjairól*

A társadalmi információnak ma nagy konjunktúrája van a tudomány piacán — számtalan könyv és cikk jelenik meg e témakörben. Ez kétségtelenül erősen összefügg azokkal az igényekkel, amelyeket a társadalom irányítási folyamatai a tudománnyal — s nem utolsósorban az információkutatással — szemben támasztanak. Az információra vonatkozó irodalom szaporodása azonban egyre világosabbá teszi, hogy e területen számos elméleti-filozófiai kérdés tisztázására van szükség, amelyek megoldása nélkül az információkutatás aligha léphet túl a leírás, a kontemplatív szemlélet szintjén.

Balogh István munkája éppen a társadalmi információ filozófiai alapjainak tisztázását célozza. Abból indul ki, hogy az információt eddig nem elemeztük „mint emberi érzéki tevékenységet, mint gyakorlatot” — azaz a társadalmi szubjektum aktivitásának szempontjából. A tanulmány a társadalmi információt tartalma, funkciója, a cselekvés, az aktivitás oldaláról közelíti meg; ennél fogva nem sorolható a ma szinte egyeduralkodó-nak tekinthető kibernetikai megközelítések sorába, mivel éppen a kibernetikai alapállásból eleve mostoha-gyermekként kezelt tartalomra, a *jelentésre*, a társadalmi specifikumokra kérdez rá. Az ilyen megközelítés a marxista információelmélet *kibernetikai* tartalmának tisztázásához is nélkülözhetetlen, ennél fogva ez a szemléletmód természetszerűleg nem áll tagadólag szemben a kibernetikai megközelítésekkel; a marxi—hegeli dialektika kibontására épülő történeti-logikai vizsgálat nem a kibernetika-alapú információelméletek cáfolatára, hanem kiegészítésükre, konstruktív meghaladásukra irányul. Hasonlóképpen polemizálva-hasznosítva konfrontálja koncepcióját Balogh István a szemantikával, a jelek általános elméletével, amely az információ tartalmát képező jelentéseket a formális és kvantitatív oldalaktól elszigetelten tárgyalja. Az információ jelelméleti és matematikai kutatásai egymásról szinte tudomást sem véve futnak, Balogh István tanulmánya viszont éppen azáltal, hogy a *társadalmi* információt a *társadalomtudományok* terrénumán, társadalomtudományi módszerekkel, az információnak mint sajátos társadalmi mozgásformának a szem

* Az alábbiakban Balogh István műhelymunkájának részleteit és az itt nem közölt részek értékelő tartalmi ismertetését adjuk. Az ismertetést G. Márkus György írta.

előtt tartásával kutatja, az eddig egyoldalúnak és egymást kizárónak bizonyult megközelítések szintéziseinek a lehetőségét teremti meg.

Balogh István hipotézisének központi definíciója az, *hogy a társadalmi információt, mint a jelek létrehozásának és egymásra való vonatkoztatásának együttes társadalmi gyakorlatát fogja fel*, megközelítésének gerince pedig az, *hogy az információt a jelentés határozza meg*. A társadalmi információ „tartalmát — írja a szerző — azok a társadalmi viszonyok alkotják, amelyeket az emberek termelő tevékenységük során kialakítanak egymás között, azaz az a mód, ahogy a számukra adott társadalmi és természeti valóságot birtokba veszik: a társadalmi információ nem más, mint ezeknek a viszonyoknak különleges kifejezése”.

A fenti szemléletmódból és előfeltételezésekből logikusan adódik, hogy az információ értelmezése, adekvát fogalmi megragadása lehetetlen anélkül, hogy az információ problematikáját jelelméletileg megalapozzuk. Ugyanakkor az is tény, hogy marxista jelelmélet mint ilyen, még nincs kidolgozva. Az információ fogalmának kibontásához ezért Balogh Istvánnak előbb tisztáznia kellett a jelek létrehozásának és a jellel való tevékenységnek a lényegi meghatározottságait. A jelek termelése elvezette a szerzőt az élő szervezetek tárgyi tevékenységének általános filozófiai problémáihoz, majd az emberi munka, a termelés, a közösség termelése, s továbbmenve az általában vett szellemi termelés, anyagi és szellemi termelés viszonya, s mindezek fényében a társadalmi formációk kérdéseire. Ugyanakkor a társadalmi információ elemzése felvetette a nem-társadalmi, biológiai és kibernetikai információ mibenlétének problémáját, ami viszont már magában foglalja az információ általános filozófiai értelmezésének szükségességét, anyag és mozgás dialektikus viszonya kérdésének továbbgondolását.

Miután Balogh István az útközben adódó „mellékproblémákat” nem megkerülni, hanem lehetőség szerint feltárni akarta, nem meglepő, hogy a szerzőnek a tágabb értelemben vett filozófiai és a szűkebb értelemben vett kibernetikai, információelméleti, jelelméleti munkákon túl rendkívül sok terület irodalmát kellett feldolgoznia. A biológiai, pszichológiai, nyelvészeti, antropológiai, közgazdasági stb. munkákra való utalások tömkelege nemcsak a szerző elemzéseinek alaposságáról ad bizonyosságot, hanem a szerzőt gondolatai útján végigkísérni kész olvasó dolgát is megnehezíti. A szerző a dialektikus logika klasszikusainak módszereit és eredményeit (sőt olykor — és ez elsősorban Hegel vonatkozásában áll -- sok vonatkozásban stílusát is) átveszi, tömöríti. Főként a tanulmánynak ez a komplexitása magyarázza azt a kissé talán szokatlannak tűnő módszert, hogy egy monográfiát a publikálás más formáját megelőzve, az intézet Közleményeiben ismertetünk.

Az információ Balogh István szerint jelek rendszere, s az információ lényegéhez vezető kutatás első lépcsőfoka a jel mibenlétének vizsgálata. A dolog története — ez a dolog maga. Kimondatlanul is ez az alapelv, a történeti dialektikának ez a megközelítése vezeti a szerzőt, amikor a jelformák minőségi meghatározottságait azon keresztül ragadja meg, s azt kutatja: milyen törvényszerűség kényszeríti a fajfejlődés során az élőlényeket, hogy tárgyi tevékenységük mellé jelviszonyt alakítsanak ki, s hogy a jelviszonynak, a jelformáknak s egyáltalán a tevékenységnek mi-

lyen fokozatai vezetnek el a társadalmi információban testet öltő jelrendszernek a kialakulásáig.

Érthető tehát, hogy a kiindulópont a tevékenység, az élő szervezet tárgyi tevékenységének elemzése.

A konkrét és az absztrakt dialektikája

Balogh István jeleméletének, információkonceptiójának kulcsa az, hogy *a tevékenységet mint az absztrakt és a konkrét oldal dialektikus viszonyát, ellentétét és egységét* bontja ki. Központi tétele: minden tevékenység egy konkrét és egy absztrakt oldalt foglal magába. A két oldal meglétében a természet tárgyainak általános összefüggése fejeződik ki az élőlények egyes fajtáira jellemző elsajátítási módhoz kapcsolódóan. Amikor Marx a munkatevékenység két oldalát, a meghatározott használati értéket termelő konkrét munkát és az absztrakt munkát, a társadalmilag kialakult átlagmunkát, az emberi erő kifejtést mint olyant állítja egymással szembe, „egyszermind kimondja *minden* tárgyi tevékenység általános törvényszerűségét: a természet meghatározott tárgyainak meghatározott módon való elfogyasztása csakis olyan tevékenységgel lehetséges, amely közvetlenül kapcsolódik, igazodik minden egyes elfogyasztott tárgyhoz, s egyúttal magába foglalja az elfogyasztott, felhasznált tárgyaknak azokat a közös tulajdonságait, amelyek az elsajátítás meghatározott módjával kapcsolatosak. Ezen túlmenően azonban valamely tárgy bármilyen elsajátítása egyúttal valamely élőlény tevékenysége; e tevékenység legáltalánosabb »mint olyan«-ként való kifejeződést az absztrakt oldalon találhatjuk meg. Ezért a tevékenység absztrakt, általános és konkrét, közvetlen oldalának kialakítása nem csupán az emberre nézve és nem csupán a munkatevékenység szempontjából mutatkozik szükségszerűnek: a természet tárgyainak általános összefüggése fejeződik ki benne... A tevékenység konkrét oldalában az a tény jut érvényre, hogy mely tárgyak vannak adva az élőlény számára, az absztrakt oldalában pedig az, hogy miként... A konkrét tevékenység nem más, mint a közvetlen, aktuális tevékenység, ama általános, absztrakt oldal pedig mint ebben az aktuálisban megszűnő, ezzel, mint konkrét jelennel ellentétes múlt van jelen, azaz mint e konkrét oldal kialakulásának és létrejöttének fejlődéstörténete”.

A jelet a szerző a tevékenység absztrakt általános oldalára vezeti vissza. A jel a tevékenység absztrakt oldalának külön anyagi formát öltött megjelenése, valóságos létezése. Az absztrakt oldal az általánost, a múltat a fajtörténetet képviseli. Az élőlény ön- és fajfenntartó tevékenysége mint *konkrét mozzanat* a két ellentétes oldal közvetlen azonossága. „Az élő szervezetnek, valahányszor tevékenységének megváltoztatására kényszerül, az absztrakt oldal újbóli kidolgozását kell végrehajtania, s amennyiben erre képtelen, pusztulásra ítéli önmagát. Másrészt viszont a megváltozott környezetben ekként megváltoztatott összetevénységével mint az absztrakt és konkrét tevékenység változatlan egymásra vonatkozásával, azaz az összetevénység egyszerű azonosságával fenn tudja tartani önmagát, mindaddig, míg tevékenységének újabb megváltoztatására nem kényszerül. A tevékenység egészében... az absztrakt oldal kiemelése, önállóvá tétele mindig a megváltozott tárgyi-természeti feltételeknek az élő

szervezettel szembeni követelményét fejezi ki, a tevékenység megváltoztatására. Ezért az absztrakt oldalnak minden ilyen kiemelése és mozzanattá alakulása egy-egy fokozat abban a természet-történeti folyamatban, amelyben az élettelen természet tárgyai mind kiterjedtebben és mind több tulajdonságuk révén válnak az élő szervezetek számára elfogyasztható tárgyakká.”

A jel az élőlény és környezete kapcsolatában a fennmaradás sine qua non-ja, megjelenése — mint az absztrakt oldal különálló mozzanattá való kristályosodása — a fejlődés során törvényszerű. Minthogy maga az absztrakt oldal valós külön mozzanattá alakulása a konkrét tevékenység új, magasabb fokát képviseli, a fejlődés lehetőségének végtelenségéhez jutunk. „Mert az absztrakt mozzanat valósága csak konkrét formában ölthet testet, s a konkrét forma megalkotása mindenkor egy olyan konkrét tevékenységben zajlik le, mely az absztrakt mozzanathoz formát adó konkrét tevékenység ugyan, de éppen mert az, saját absztrakt mozzanata az eddigi folyamaton kívülre esik. Így minden konkrét tevékenység eleve magában hordozza egy, e folyamaton kívüli absztrakt mozzanat valóságos szükségletét, s ezzel máris kiveti a tevékenységet egyszerű azonosságból egy tőle minőségileg különböző, magasabb színvonalra. Ez minden tevékenység általános törvényszerűsége, önnön belső feltételéből fakadó lehetősége. A különböző fokozatok között ezideig két alapvető minőségi átváltás, ugrás következett be az élő szervezetek tevékenységének fejlődése során: a közvetlen önnfenntartó tevékenységhez kapcsoló egyszerű jelformák létrehozásának munkatevékenységgé alakulása; valamint a jel formái oldalának a tárgyi tevékenység tárgyaitól való elkülönülésével: az általános jelforma kialakulása.”

Ezt a fejlődést logikai kifejtéssel, de hipotétikusan a történeti érvényesség igényével kíséri végig Balogh István tanulmányának jelelméleti—jel-történeti része.

A jelformák fejlődése

Az élőlény normális egyéni tevékenységében, e tevékenység közvetlenségében a tevékenység absztrakt és konkrét oldala elválaszthatatlanul, az empiria szintjén megkülönböztethetetlenül egybeolvad. Az absztrakt oldal mégis jelen van, s abban rejlik, hogy az élőlény a természet különböző tárgyaihoz a fajtörténet során kialakult viselkedési sztereotípiával viszonyul. Meghatározott tárgyakkal szemben meghatározott módon viselkedik: egyeseket elkerül, másokat bizonyos magatartást követve elfogyaszt, ismét másokat közömbösen semmibe vesz.

Előfordulhat azonban az egyes élőlény életében olyan nem mindennapi esemény, amikor helyzetének, feltételeinek megváltoztatása arra kényszeríti, hogy tárgyi tevékenységének absztrakt oldalát önálló mozzanattá tegye. Az éhezõ, szomjazó, tevékenysége tárgyától megfosztott állat cselekszik így, amikor e tárgyra vágyakozik. A cselekvést nem konkrét természeti tárgy alakítja ki, hiszen a kiváltó ok éppen annak hiánya, hanem az állatnak ön- és fajtörténetileg kialakult — a fogyasztás tárgyára általában vonatkozó — szokásai, tapasztalatai. Az absztrakt oldalnak ez az önálló megjelenése azonban nemhogy átsegítené az állatot a kényszerhely-

zeten s hozzájárulna a megváltozott feltételekhez való alkalmazkodáshoz —, ellenkezőleg, csupán változatlan formában erősíti a fajra jellemző adott tevékenységet. Az absztrakt oldal ily módon képtelen arra, hogy a konkrétéhoz közvetítsen, holott e közvetítéstől magának a változó környezettel szemben önmagát fenntartani kényszerülő élőlénynek a léte függ.

Az élőlények a fejlődés magasabb fokára akkor juthatnak, ha megtalálják a közvetítést a különválasztott absztrakt mozzanat és a konkrét összetevékenység között, ez pedig úgy történhet, ha az absztrakt mozzanathoz olyan tárgyakat kapcsolnak, olyan jelenségeket rendelnek hozzá, „amelyek őket valóságosan közvetítik életük fenntartásának korábbi tárgyaiba, vagy közvetítenek abban, hogy a természetnek számukra ezideig nem ilyenként szolgáló tárgyait éljék fel, használják fennmaradásukhoz. Azok az élőlények, amelyek létfeltételük változását nem egyenlítik ki ily módon, s összetevékenységük fejlődése megáll az absztrakt mozzanathoz az összetevékenységéből való kiemelésénél, elpusztulnak. Másfelől pedig azok, amelyek ennek az absztrakt mozzanathoz külön formát adtak, az ily módon valóságos mozzanatot életfolyamatuk részeként tartják fenn, azaz összetevékenységüket emelik a fejlődés magasabb fokozatára”.

Az absztrakt mozzanat önálló, valóságos létének, vagyis *a jelnek* a kialakulása így tehát bizonyos fokon az élővilág fejlődésének szükségszerűségeként jelenik meg. Az egyes jelalakok — amelyek a jel különböző alakjai létrehozása módjának fokozatait jelentik — megfelelnek a tevékenység fejlődési szakaszainak.

Az index mint a legelső jelforma az élőlény tevékenysége azon fejlettségi szintjével van összhangban, amelyben a tevékenység még az élőlény környezetének közvetlen összefüggéseibe bezárt. Az *indexben* (a méh számára a táplálékot jelző virágsziromban vagy illatban, az emlős számára a vizet jelző parti növényzetben, a ragadozó számára a zsákmánylehetőséget jelző nyomban, a sirály számára a tápláléka lakóhelyét jelző vízben stb.) *mint jelviszonyban a természet két tárgyának összefüggése fejeződik ki*, melyben az egyik a konkrét tevékenység tárgya, a másik a tevékenység absztrakt oldalának megjelenítése, formája. S bár az indexformában a jelforma a tevékenységen kívüli képen talált, s következésképpen esetleges konkrétsággal bír, mégis beszélhetünk bizonyos értelemben az indexet létrehozó tevékenységről, alkotásról: a természet egy jelenségét az élő szervezet változtatta át indexszé. Megjelenik a jelviszony tartalmi összefüggésének tulajdonképpeni eredménye: az absztrakt mozzanat külön formája következtében megváltozik, magasabb fokozatra jut az összetevékenység, az élő szervezet közvetlen fogyasztása tárgyain kívül egyre több tárgyat emel ki korábbi közömbösségükből, változtatja azokat számára-valókká: s változtatja fogyasztásának és tevékenységének módjait egyre egyetemesebbé, ami szervezetének átalakulásához, egyre differenciáltabb idegrendszer és érzékszervek megjelenéséhez vezet.”

Az indexforma azon korlátját, hogy a forma konkrétsága a tevékenységen kívül esik, a szimptóma szünteti meg. A *szimptóma tulajdonképpen olyan különleges alakja az indexnek, amelyben egy „speciális tárgy” — a másik élőlény — képezi az indexet*.

Ha A élőlény cselekvése B élőlényt egy meghatározott cselekvésre készíti, vagyis az élőlények tevékenységei egymásba kapcsolódnak, egymás-

tól függővé lesznek (mondjuk, hogy egy erdőtűz elől menekülő szarvas futását egy vaddisznó a veszély jelzéseként érzékeli, vagy egy élelemre bukkanó gyűjtögető állat táplálkozását egy másik azonos fajú állat mint annak a jelét fogja fel, hogy ő maga is táplálékhoz juthat), ez a jelviszony vonatkozásában azt jelenti, hogy az eredeti konkrét tevékenységbe beépül a jel, a közvetlen konkrét tárgyi oldal mellett az absztrakt oldal — egy más élőlény számára — jelként funkcionál. Ily módon az összefolyamat a szimptóma megjelenésével a meghatározott módon együtt élő élőlények összetevékenységeként mutatkozik meg.

A jelviszony kezdeti formáinak elemzése — bár önmagában is igen értékes tudományos eredmény — korántsem öncélú Balogh Istvánnál. Kutatása tárgyát, a társadalmi információt az *aktivitás* oldaláról ragadja meg, s összekapcsolja a munkafolyamattal s magát a munkát, mint minőségi ugrást az élővilág történetében, a kezdeti jelformák (index, szimptóma) átalakulásaként értelmezi. Az index megadta a természeti tárgyak közvetítő szerepének eszközként való felhasználási lehetőségét, a szimptóma pedig a közösségi aktivitás előfeltételeit hozta létre.

A jeltevékenység előkészítette az eszközkészítést, a munka kialakulását. A munkatevékenység, a természeti tárgyak formaváltoztatása pedig egyrészt megszűnt közvetlenül jelekkel való tevékenység lenni, és — mint ugyancsak absztrakt és konkrét oldalak dialektikus egysége — szükségessé tette, hogy fejlődése feltételeként absztrakt oldalát mint szimbólumot s mint általános (a tárgyi tevékenység anyagiságától elkülönülő) jelformát ugyancsak külön mozzanattá, a jeltermelésben (az információ-termelésben, az ún. szellemi termelésben) testet öltő önálló mozzanattá tegye.

Megpróbáltuk tehát felvázolni Balogh Istvánnak azt a koncepcióját, amely elvezet az általános jelforma, a tulajdonképpeni jel, és a jel által magában foglalt tartalom, a társadalmi információ kialakulásához. Kirajzolódik önálló léttel és egyre növekvő jelentőséggel rendelkező szféraként a munkatevékenység absztrakt mozzanatának a külön mozgása: a jelekkel való tevékenység, vagyis a társadalom szellemi termelése, amelynek során a megváltoztatott absztrakt mozzanatot egy jövőbeli lehetséges termelési folyamatba közvetítik.

A recenzens számára úgy tűnik, hogy az ismertetett tanulmány egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb eredménye, novuma, nem valamely konkrét téziséhez, hanem egész szemléletéhez kapcsolódik. Véleményünk szerint a marxista filozófiai szemlélet dialektikus totalitásfogalmának következetesen, a tények átfogó értelmezésében véghezvitt helyreállításáról, bizonyos végletes egyoldalúságok pozitív meghaladásáról van szó. Ismeretes például, hogy a magyar és a nemzetközi filozófiai vitákban egészségtelen polarizálódás ment végbe természet és társadalom viszonyának értelmezésében. Az egyik markánsan kialakult álláspont a praxis, az aktivitás elve prioritásának jegyében a természetet, sőt magát az objektív szükségszerűséget kizárta a marxista filozófia tárgyköréből, fogalmai közül. Ezzel szemben mindmáig erősen tartja magát az a felfogás, melynek képviselői a természet és társadalom egysége és a társadalmi mozgásfor-

mák determináltsága mellett csak úgy tudnak érvelni, hogy mintegy fetiszálják a társadalom törvényeit, s azokat a természeti szféra törvényeivel egyminőségű, az emberi praxist és az alternatív lehetőségeket vaskeretbe foglaló társadalmi természettörvényeknek fogják fel. A társadalmi mozgásformák specifikumát, sajátos determináltságát, törvényszerűségeit egyrészt éppen a természetből magyarázza, értelmezi, s ugyanakkor nemcsak deklarálja, hanem elemzi, magyarázza a természeti és a társadalmi közötti minőségi ugrást. A társadalmi, mint öntörvényűen sajátos praxis, csak a természeti megszüntetve-megőrzésével válhat azzá, ami.

A társadalmi információ alapjairól szóló monográfia ily módon egy olyan dialektikus totalitás-kép egy síkjaként, vetületeként jelenik meg, amelyet a szerző a tagadás-tagadása törvényének nagyon újszerű, vagy ha úgy tetszik — a marxi és hegeli alapokhoz való viszonyulás értelmében — nagyon is ortodox kibontásával reprodukál.

Balogh István tézisei logikailag igen megalapozottaknak látszanak s a mondanivaló jelentősége indokolja, hogy a tanulmánynak a munkafolyamat és az általános jelforma összefüggéseire, valamint a szellemi termelés kérdéseire vonatkozó részleteit és a tagadás-tagadására vonatkozó fejtegetéseit közöljük folyóiratunkban.

A MUNKÁTÓL A JEL-TERMELESIG

(A közvetett jelforma: a szimbólum)

Az indexben tehát a jelnek van önálló tárgyi formája, de ez idegen, külső formája a jelnek, s egyúttal merev rögzítése a jelentésnek. A szimptomában feloldódik a merev rögzítés, de ez egyben magának a jelnek a szüntelen széthullásához vezet, s egyúttal megszűnik ama tárgyi formája is. Amint felmerül a tevékenység további változtatásának szükséglete, nem elegendő többé az index és szimptóma egymásba való átmenete, váltakozása. Ahhoz azonban, hogy az index—szimptóma váltakozásának elégtelenségét belássuk, természetesen ismernünk kell e két jelforma, pontosabban a szimptóma korlátoltságát (tekintettel arra, hogy az index korlátoltságát éppen a szimptóma töri át). A természetben ugyanis azt találjuk, hogy a szimptóma messzemenően biztosítja az élőlények és az élőlények csoportjainak fennmaradását és együttműködését, a változó környezetben való életét.

Magában az összetevékenységekben az index és a szimptóma összehangolása a tevékenységnek eddig tárgyalt módozataiban úgy történik meg, hogy mind az index, mind pedig a szimptóma változatlan alakjában, önállóként marad fenn, mindkettő önmagával azonosnak marad meg ebben a kapcsolódásban. Pontosabban: kapcsolódásuk külsődleges, amennyiben mind az index, mind pedig a szimptóma ugyanannak az élő szervezetnek a tevékenységét jellemzi, e tevékenység része, de e tevékenységen belül határozottan elkülönülnek egymástól: az index az élő szervezetnek a természeti dologgal való anyagcseréjére jellemző, a szimptóma pedig a más élő szervezetekkel való együttélésre. Amit az előzőekben tárgyaltunk, az

nem egyéb, mint annak bizonyítása, hogy az utóbbi az indexből emelkedik ki, annak különös eseteként, s akként válik az élő szervezet tevékenységében mind meghatározóbb jellegűvé, annyiban rendeli maga alá a továbbra is fennmaradó indexet, amennyiben az élő szervezet önfenntartásában egyre döntőbb szerepet játszik az a tény, hogy más élő szervezetekkel való együttműködésben és harcban kell tevékenységét kialakítania és fenntartania.

Ami most már a tevékenység továbbfejlődését illeti, úgy tűnhet, hogy ha a szimptomában kifejlődött aktivitást átvisszük az eredeti index formára, akkor eljuthatunk a következő fokozathoz. És valóban, ha valamennyire is megvizsgáljuk a majmok eszközhasználatát, úgy találjuk, hogy ez az átvitel az élővilágban ténylegesen előfordul és viszonylag magas szintet ér el az ilyen átvitel alapuló tárgyi tevékenység.¹ A szimptomában kialakított aktivitás átvitelével átalakul a konkrét mozzanat, amely magába foglalja az index tárgyi formáját, ugyanis közvetlenül erre irányul az aktivitás. Ugyancsak magába foglalja továbbá azt a tárgyat is, amely az élőlény létfenntartásának közvetlen anyagát tartalmazza. A folyamatot tehát sematikusán a következő módon ábrázolhatjuk:

$$S - A \dots I - K$$

amelyben: S = a szimptóma,
A = a szimptóma aktív oldala,
I = az index, és
K = a közvetlen létfenntartás tárgya.

Ez az összefüggés azonban nem jelent többet annál, hogy mindenfajta tevékenység, amely aktív az index formája tekintetében, szükségképpen előfeltételezi a szimptóma kialakítását és fenntartását egyugyanazon faj életében; vagyis *a szimptóma valóságosan feltétele a tárgyra irányuló aktivitásnak*. Az összefüggésben azonban egyúttal tisztán jelenik meg a szimptóma különállása, s az, hogy külsőként, azaz merő aktivitásként vonatkozik az indexre. Ily módon tehát átalakul az index — aktív tevékenységgé válik — de ezzel egyúttal a szimptóma elveszíti valóságos tartalmát, amely, mint tudjuk, a különböző élőlények tevékenységének egymásba kapcsolódása. Az eszközhasználat, amely ezen az úton alakul ki, létrejön ugyan annak következtében, hogy tárgyi-közvetítő feltételei az indexben, az aktivitás feltételei pedig a szimptomában adva vannak és folyamatosan fennmaradnak, de e tárgyi tevékenység meg is szűnik, minthogy az aktivitásnak az indexre vonatkoztatása a szimptóma oldaláról tekintve szükségképpen egyedi, elszigetelt marad. E tevékenység eredménye ezért *olyan tárgy, melynek formaváltozását a tevékenység maga hozta létre*, az index jelentése pedig mint tartalom foglaltatik benne. Azaz, a tevékenység formai oldala, a mozgás, *mint a természeti tárgyak készen talált formáit átalakító tevékenység adódik*. Következésképp: a konkrét tevékenység — mint az összetevékenység egyik, s egyben kiinduló mozzanata — nem szűnt meg (s nem szűnhet meg, mert e konkrét tevékenység a közvetlen önfenntartó tevékenység), míg ama absztrakt mozzanat most már nem mint egy idegen és passzív formában rögzített tevékenység, s nem

is mint oldalaira szüntelenül széteső merő aktivitás adódik, hanem mint a természeti tárgy formáját megváltoztató tevékenység jelenik meg, melynek eredménye: a megváltoztatott természeti tárgy. Ami most már a tárgy megváltoztatását eredményező tevékenységet illeti, úgy találtuk, hogy annak elszigetelt-egyedi jellege abból adódik, hogy a szimptomában kialakult aktivitást külsőleg, tartalma nélkül vitték át az indexre. De ez az index és szimptóma egymásra vonatkoztatásának csupán egyik lehetséges iránya, amely feltételként jelenik meg egy másik irányú vonatkozáshoz: az index tárgyi formájának a szimptomába való átviteléhez. Az a folyamat tehát, amelyet korábban bemutatunk, az ellenkező irányban is végbe megy:

$$I \text{ --- } I_F \text{ } S_F \text{ --- } S_j$$

amelyben $I =$ index, I_F az index tárgyi formája, S_F a szimptóma formája és S_j a szimptóma absztrakt jelentése.

Igy tehát a szimptóma tartalmát ezúttal egy olyan tárgy közvetíti, amelynek formáját megváltoztatták, azaz az élőlények egy tevékenységének egymásba kapcsolódását maga a megváltoztatott tárgy közvetíti. Ezzel azonban a folyamat vizsgálatának olyan fordulópontjához érkeztünk, amelynek jellegét tisztáznunk kell. Először is az eredeti kiindulóponton a konkrét tevékenység absztrakt mozzanatát vizsgáltuk, s most eredményként olyan tevékenységhez jutottunk, amely maga is konkrét, annál fogva, hogy konkrét, tárgyra irányuló tevékenység. Emellett azonban absztrakt mozzanat jellege is fennmaradt az élő szervezet és a *közvetlenül* elfogyasztásra alkalmas természeti tárgyak, dolgok között.² Azt mondhatjuk tehát, hogy magának *az absztrakt mozzanatnak a kidolgozása, a természeti tárgy formájának átváltoztatása is külön tevékenység, külön konkrét tevékenység ebben a közvetlen formaváltoztató működésében.* Ezért a megvalósított formaváltoztatás eredménye — a természeti dolog megváltoztatott alakja — tartalmazza, mint absztrakt oldal, magának e formaváltoztató tevékenységnek absztraktságát is, de csupán úgy, hogy ő maga mint az összetevékenység absztrakt mozzanata egyúttal minden konkrét tevékenységnek ellentétes oldala.

Az absztrakt mozzanat tehát kettős jellegű tevékenység eredménye: mint a természeti dolgok formáit megváltoztató tevékenység ő maga is konkrét, de ezzel együtt mint az eredeti konkrét tevékenység absztrakt mozzanatának kidolgozása, annak meghatározott konkrét formába alakítása, egyszersmind absztrakt tevékenység. Másodsor, ha nem az eredeti kiindulópontunk szempontjából vizsgáljuk ezt a tevékenységet és eredményét, hanem önmaga alapján, akkor azt találjuk, hogy olyan folyamat van dolgunk, amely már *nem jelfolyamat többé, annál fogva, hogy ismét konkrét tevékenységről, s e konkrét tevékenység eredményéről* van szó. Emellett azonban a korábbi index és szimptóma vonatkozásai nem hunytak ki nyomtalanul benne: az indexnek a tárgyi világhoz való vonatkozása, közvetítő jellege, s a szimptomának a más tevékenységekhez való vonatkozása és közvetítő jellege. Hogy mássá lettek ezek a vonatkozások, az kifejeződik abban, hogy mindegyiket önmaga másikként is meghatá-

rozhatjuk: a tárgyi oldalon, amely eredetileg az index volt, most egyúttal megtalálhatjuk a szimptómát, s a szimptóma oldalán az indexet, s az absztrakt mozzanat oldalán találjuk a konkrét tevékenységet. Az, hogy az eredményben minden vonatkozást, minden eddigi összetevőt önmaga ellentétéként is megtalálunk, utal arra, hogy az eredmény minőségileg más, mint az, amivel ez ideig dolgunk volt, jöllehet semmit sem kellett kívülről adnunk hozzá. Ami létrejött, az a *munkatevékenység*, amelyről tehát egyáltalán nem azt kell mondanunk, hogy nem ismerhetjük meg létrejöttének menetét, mivelhogy ugrásról van szó, hanem éppen ellenkezőleg: annál fogva ismerhetjük meg az új vonatkozások kialakulásának folyamatát, mivelhogy ugrás a tevékenységek fejlődéstörténetében. Amíg tehát a tevékenység konkrét és absztrakt oldala az eddigiekben — azaz az indexben és a szimptómában — mint a tevékenység külön mozzanatai jutnak önálló megjelenéshez, addig a természeti dolgok formaváltoztatása során, azaz a munkában, maga a dolgok formáit megváltoztató tevékenység kettős jellegű, s mint konkrét és absztrakt munka határozódik meg. Ezek azonban most már nem különálló mozzanatai egymásnak. Végezetül azért, hogy a munkatevékenység révén az absztrakt mozzanat különállása megszűnt, az anyag e tevékenység számára nem csupán forma egy tartalomhoz való vonatkozásban, miként az indexben és a szimptómában, hanem tárgya és megváltoztatott formában eredménye a tevékenységnek, s ebből a szempontból a szimptóma tartalma válik ennek a tevékenységnek a formájává. „Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén”.³ Más oldalról pedig, amennyiben adott minőségi meghatározottságában, mint általában vett anyagi tevékenységet vizsgáljuk — a gazdaság területén — azt találjuk, hogy mint meghatározott időtartamban lefolyt tevékenység megintcsak tartalmi oldalról, mint érték határozódik meg. Ezért . . . „az egyszerű viszony által, hogy a szerszámot mint szerszámot használják és a nyersanyagot mint a munka nyersanyagát tételezik, az egyszerű folyamat által, hogy kontaktusba kerülnek a munkával, hogy mint annak eszköze és tárgya és ily módon mint az eleven munka tárgyiasulása, magának a munkának a mozzanatai vannak tételezve: ezáltal nem a forma, hanem a szubsztancia szerint fenntartják őket és — gazdaságilag tekintve — tárgyiasult munkaidő a szubsztanciájuk. A tárgyiasult munkaidő többé nem egyoldalú tárgyi formában létezik — és ezért nincs többé, mint puszta dolog kitéve annak, hogy a vegyi stb. folyamat felbomlassza — (azálya!), hogy mint az eleven munka anyagi létezési módját — eszközét és tárgyát — tételezik. A pusztán tárgyiasult munkaidőből — melynek dologi létezésében a munka már csak mint eltűnt, mint természeti szubsztanciájának *külsődleges formája* áll fenn . . . — kifejlődik az anyag közömbössége a formával szemben . . .”⁴ Így a gazdaságban egy olyan összefüggést kapunk, amely eleve ellentmondásos: egy tárgyra irányul, a tárgyat veszi birtokba, s a szükséglet szempontjából ez az alapvető meghatározottsága, ugyanakkor azonban „a matériát éppúgy mint az anyagot, akárcsak a formát a további munka tartja fenn, — mint használati értéket tartja fenn”.⁵ De a gazdaság szempontjából e tevékenységnek külön meghatározottsága van. „. . . amennyiben a termék egy meghatározott minőségben, mint egy sajátos dolog létezik, mint meghatározott természeti tulajdonságokkal bíró

termék, mint a szükséglet szubsztanciája, ellentmondásban van a maga szubsztanciájával, amellyel mint érték, kizárólagosan a tárgyasult munkában bír”.⁶ A gazdaságban tehát a tárgyi tevékenységnek mint tevékenységnek a fejlődéséről van szó, azokkal a tárgyakkal, dolgokkal összefüggésben, amelyek neki feltételei és eredményei.

Az, hogy a tevékenység eredménye értéként határozódik meg, egészen természetes kifejezése annak, hogy e tevékenységével a szubjektum önmagát újítja, változtatja meg, s ez nincs is materiaként benne tevékenységének tárgyi eredményében. „Forgathatjuk az egyes árut ide-oda, ahogy csak akarjuk, mint értékdolog megfoghatatlan marad.”⁷

A jel eddigi formáihoz képest (az indexhez és a szimptomához való kapcsolatában) azt mondhatjuk, hogy a jel egyszerű formáit létrehozó tevékenység azzal, hogy a természeti dolog formaváltoztató tevékenységévé alakul, egyúttal eme tárgyi tevékenységben megszűnt, s eredménye ezért nem a jel valamely formája többé. A jelviszony most mint *nem* jelviszony saját negativitásában ragadható meg, azaz mint a munkatevékenységben kialakuló viszony. eredménye pedig nem jelként, hanem eszközként ölt testet. Ebben az összefüggésben a munkatevékenység a következőképpen ábrázolható:

$$T - E \dots \dot{E}' - T'$$

amelyben: T = az az össztevékenység, melyben a konkrét mozzanattal szembenálló absztrakt mozzanat mint index és szimptóma adódik,

E = eszköz, a maga készen talált természeti formájában,

\dot{E}' = eszköz, a természeti dolog átformálása révén,

T' = a munkatevékenység.

Ez nem a jel ábrázolása többé, nem jelforma, hanem a termelés folyamata, melyben a konkrét jelentés helyébe a konkrét munkával megváltoztatott dolog közvetlen oldala lép, mint használati érték, az eszmei jelentés helyébe pedig a közvetett vonatkozás, vagyis az absztrakt munka eredménye, mint érték, formaként pedig az a társadalmi forma adódik, amelyben ezeket egymásra vonatkoztatják. Ezért a tevékenység konkrét mozzanata, mely nem más, mint az egyedek közvetlen önfenntartó tevékenysége, saját ellentétével, az absztrakt mozzanattal, mint valami tőle különböző tevékenységgel, a munkatevékenységgel áll viszonyban s alkot vele egységet.

Annál a vonatkozásnál fogva azonban, hogy maga a munkatevékenység a konkrét természeti dolgok adott formáinak konkrét átalakítása, tehát *közvetlensége szerint* konkrét tárgyi tevékenység, s így közvetlensége oldaláról azonos ama kiinduló konkrét tevékenységi *mozzanattal*, amellyel szemben áll. De már nem közvetlen önfenntartó tevékenység többé. Az élő szervezet tevékenységének konkrét mozzanata annyiban különbözik az emberi munkától, amennyiben a munka az eredeti konkrét tevékenység absztrakt mozzanatát valóságossá, határozottá kidolgozó tevékenység: termelés. Ennek eredménye pedig az absztrakt mozzanat dologi, tárgyi való-

sága, melynek éppúgy van közvetlensége, mint minden természeti dolognak.

Magának a munkának azonban mint tárgyakra irányuló *konkrét tevékenységnek* ezzel kihunytt az absztrakt mozzanata, ezt a mozzanatot a munkatevékenység felvette önmagába, saját oldalaként egy társadalmi formán belül, s a gazdaságban kap külön formát, a pénzt,⁸ de a munkatevékenység ezt a vonatkozást *nem mozzanatként, hanem önmagában hordozza*. A tevékenység közvetlen konkrét *mozzanatótól* annyiban nem különbözik, amennyiben szintén konkrét tevékenység, ebben áll azonosságuk, de ellentétes a tevékenység konkrét mozzanatával, amennyiben a tárgyak nem közvetlen felemésztése, elfogyasztása, hanem termelő fogyasztás, a természetben készen talált dolgok formáit megváltoztató tevékenység.

Itt azonban feltétlenül szükségesnek látszik egy megjegyzés: Az, hogy a munkatevékenység absztrakt *mozzanat* egy tőle különböző konkrét mozzanathoz való vonatkozásban, nem jelenti azt, hogy csupán az elvont munkáról lenne szó. Ellenkezőleg: *a mozzanat* mindig olyan ellentétek vonatkozása, amelyek a mozzanatban azonosak, s ez pontosan áll a konkrét és az absztrakt *munka* egymásra való vonatkozására. Mint absztrakt mozzanat a közvetlen önfenntartó tevékenységgel szemben a közvetített felől határozódik meg, azaz közvetlenül nem találunk benne értéket, mert csupán a társadalmi formán keresztül juthatunk csak hozzá. A konkrét munkával kapcsolatban azonban más vonatkozást is találunk. Ezt egyfelől éppúgy közvetíti a társadalmi forma, mint az absztrakt munkát, másfelől azonban ez a tevékenység maga is formaváltoztató, a természeti dolog formáját alakítja át, s e tevékenység a szükséglet által meghatározott. Marx az áruval kapcsolatban ezért mondja, hogy „Mint használati értéknek, az árunak oksági hatása van... Mint csereértéket azonban mindig csak az eredmény szempontjából tekintjük.”⁹

Ily módon a munkatevékenység kettős jellege a munkatevékenység kettős vonatkozása: amennyiben az élő szervezet közvetlen önfenntartó tevékenységével szembeni absztrakt mozzanat e vonatkozása, annyiban mint általában vett emberi erő kifejtést ragadjuk meg. Ez azonban nem elvont, nem alaktalan, hanem mindenkor konkrét természeti tárgyakra vonatkozó tevékenység, melynek a társadalmi formák egymásutániségében megvalósuló fejlődéstörténete nem más, mint különböző, a természet egyre több tárgyát egyre több oldalúan érintő tevékenység, amely ezeknek a tárgyaknak egyre változatosabb formaváltoztatását valósítja meg.

Mint láttuk, a természeti dolgok formáit megváltoztató tevékenység egy *rajta kívüli* konkrét tevékenység absztrakt mozzanata, azonban annál fogva, hogy konkrét tárgyak formaváltoztatását eredményezi, *ebben a közvetlen működésben* maga is konkrét tevékenység egyúttal, melynek absztrakt mozzanata az össz folyamaton kívülre esik.

A munkatevékenységgel, mint konkrét mozzanattal önálló mozzanatként szembenálló absztrakt mozzanat legegyszerűbb formája, magának a termelés eredményének mint az őt létrehozó folyamattól különálló tárgynak a szembeállítás azzal a konkrét termelési folyamattal, melynek ő maga az eredménye. Ez a szembeállítás nem egyéb, mint egyfelől maga a termelés, mely a természeti dolog formaváltoztatását eredményezi, másfelől a megváltoztatott, elsajátított természeti dolog kiemelése ama termelési

folyamatból, s magának annak a termelési folyamatnak elvont megismétlése, mely a természeti dolog formaváltoztatását eredményezte. Ábrázolva:

$$T - E \begin{cases} E' - T' \\ E'' - T'' \end{cases}$$

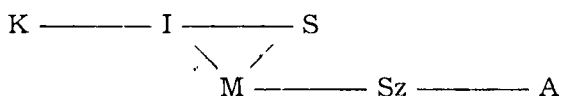
amelyben T'' nem más, mint T' önálló mozzanattá tett absztrakt oldala.

Az a tárgy azonban, amely nem közvetlen része a termelésnek, hanem annak magával a termelési folyamattal szembeállított absztrakt mozzanata, *ebben a mozzanatban* nem eszköz többé, jöllehet tárgyi alakjában nem különbözik attól; a hozzá kapcsolódó tevékenység pedig nem közvetlen termelés, bár formája nem más, mint ama termelés absztrakt oldalának megismétlése, pontosabban önállóként való kiemelése. Mind a tárgy, mind pedig a hozzá kapcsolódó tevékenység ismét átlépett ama absztrakt formájába, de ez már nem ugyanaz, mint az index és szimptóma, mert nem a közvetlen öfenntartó tevékenység absztrakt mozzanata többé, hanem a *termelésnek* mint tárgyi, konkrét tevékenységnek önállóvá és konkrétá tett absztrakt mozzanata. A megelőző absztrakt mozzanatoktól a *munkatevékenység* választja el, ezért a *munkatevékenység által közvetített jel-forma: szimbólum*.

Ámde azáltal, hogy a termelés tárgyait nem csupán kiemelik közvetlen összefüggéséből, azaz a termelésből, hanem eme termelő tevékenységet absztrakt formájában kapcsolják hozzá és ismétlik meg, az absztrakt mozzanat nem a munkatevékenység letisztított absztrakt oldala, hanem magának a munkatevékenységnek, a *termelés egészének* az absztrakt mozzanata, ily módon az a vonatkozás, amely a munkatevékenységben a forma tekintetében kettőzötten jelent meg, tehát egyfelől a társadalmi forma vonatkozása gazdasági tartalmára, másfelől a természeti tárgyak változó formáinak a vonatkozásai a formát átalakító tevékenységre, itt a szimbólumban, jelentéseként határozódnak meg, ugyancsak kettőzötten: a természeti formák változásainak elvont-absztrakt mozzanataként, amelynek éppen ebből következően eleve megvan az a törvényszerűsége, hogy magát a formaváltozást annak természeti oldala felől, a tevékenység nélkül foglalja magába. A jelentés másik oldalaként pedig a társadalmi forma absztrakt mozzanata adódik. A jelentés e két oldala a szemlélet számára e vonatkozások természete szerint különül el absztrakt jelentésre és tárgyi jelentésre, azonban az elemzésben mindkét oldalon felmutatható önmaga ellentéte: a természeti-tárgyi jelentések oldalán az, hogy egyúttal magán hordja az emberek egymásra vonatkozását; az eszmei-közösségi oldal pedig a tárgyak formáinak egymásra vonatkozását.

A szimbólum esetében a jelentésnek ez a két oldala csupán lehetősége szerint adódik, egymásra vonatkozásuk a közös, a forma mozgása által kifejezett, de közös meghatározottságként jelenik meg a formán belül. Az absztrakt jelentés és konkrét jelentés vonatkozásai együttesen, mint a szimbólum jelentése foglaltatnak tartalomként a szimbólum tárgyi formájában. A jelentés tehát az eredeti munkatevékenységnek mint konkrét *mozzanatnak* absztrakt mozzanata, de a konkrét munkatevékenység közvetítésével.

Így most már a tevékenységek kapcsolódását a közvetlen önfenntartó tevékenységtől a szimbólumig ekként írhatjuk fel:

amelyben: K = közvetlen önfenntartó tevékenység,
 I = index,
 S = szimptóma,
 A = a tevékenység absztrakt mozzanata,
 M = munkatevékenység,
 Sz = szimbólum.

A szimbólum tehát a jel első olyan alakzata, amelyet a munkatevékenység közvetít a közvetlen önfenntartó tevékenységhez. Mint jelformának a meghatározottsága ez a közvetettség, éppúgy, mint magának a közvetettségnek a tárgyszerűsége, eszközszerűsége. Pontosabban szólva: a közvetítés tárgyi-dologi alapja, bázisa a munkaeszköz. Ha tehát a szimbólum jelentését mint elvont, azaz *forma nélküli* jelentést vesszünk tekintetbe, e jelentés mint egyidejűleg általános és korlátolt fogalom adódik, azaz, mint a munkaeszköz elvont-potenciális vonatkozása a környezet tárgyaira, ha pedig nem tevékenységként, hanem mozgásként, azaz mint az élő szervezet speciális szerveinek mozgásaként, akkor pedig mint a gondolkodás megjelenése, mint instrumentális gondolkodás határozható meg.

A SZELLEMI TERMELES KÉRDÉSÉHEZ

Eddigi vizsgálódásunk összegezeként azt mondhatjuk, hogy a társadalmi információ kialakulása végül is a társadalom termelési és újratermelési folyamatának egy sajátos formájába megy át. Ez a termelés nem azonos az anyagi termeléssel, hanem általa meghatározott, nem is egyszerű visszénye annak, hanem a társadalom szellemi termelésének folyamata.

Az, hogy minden társadalom az anyagi termelés mellett kialakítja szellemi termelésének folyamatát, önmagában egyáltalán nem ismeretlen gondolat a marxista irodalomban. A német ideológiában olvashatjuk „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgy hogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve.”¹⁰ Arra vonatkozóan, hogy a szellemi termelés sajátos módon, külön folyamatként jelenik meg, a következőket jegyzi meg: „A munka megosztása... most az uralkodó osztályban is megnyilvánul mint a szellemi és anyagi munka megosztása, úgy hogy az osztályon belül az egyik rész az illető osztály gondolkodóiként lép fel... , míg a többiek ezekhez a gondolatokhoz és illúziókhöz inkább passzív és receptív módon vi-

szonyulnak...¹¹ Bizonyítékként arra, hogy ezúttal nem a fiatal Marxnak a későbbiekben módosított gondolatáról van szó, felhozhatjuk, hogy erre a kérdésre ismét visszatér, s egészen konkrétan tekinti át a tőkés szellemi termelés néhány problémáját az „Értéktöbblet elméletek”-ben. „A kapitalizmus jellegzetességei a nem-anyagi termelés területén” című alpontban Marx a szellemi termelés két kapitalizmusbeli formáját különbözteti meg. Amikor: 1. Olyan árukat..., amelyeknek a termelőktől és a fogyasztóktól különböző alakjuk van... ez az eset például könyveknél, festményeknél, egyszóval minden olyan művészeti termékénél, amely különbözik a kivitelező művész művészi teljesítésétől.¹² Vagyis azt mondhatjuk, hogy itt a tőkés forma ezt a tárgyi alakot ragadja meg, amelyben a művészi teljesítmény megjelenik. 2. A termék nem választható el a termelés aktuásától, ez az eset például valamennyi előadóművésznél, szónoknál, színésznél, tanítónál, orvosnál, papnál stb. Tőkés termelési mód itt is csak csekély terjedelemben érvényesül...¹³

A következtetés tehát az, hogy Marx szerint az anyagi termelés folyamatán kívül kialakul a szellemi termelés folyamata.

Marx azonban Henri Storck: „Cours d' économie politique...” c. művel kapcsolatos megjegyzésében jóval többet mond annál, minthogy megemlítené csupán a szellemi termelést. Néhány arra vonatkozó utalása, hogy a szellemi termelés miképpen tanulmányozható, nélkülözhetetlen módszertani támpontot nyújt. „A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem *meghatározott történelmi* formában fogjuk fel.”¹⁴ Továbbá: „... a burzsoá még a legmagasabbrendű szellemi termelést is csak akkor ismeri el és bocsátja meg, ha úgy tüntetik fel és hamis okfejtéssel kimutatják róla, hogy anyagi gazdagság közvetlen termelője.”¹⁵ Azt mondhatjuk tehát, hogy tőkés viszonyok között a szellemi termelés területén a tőkés termelési mód érvényesülése, jóllehet nem kizárt, mindenesetre újabb ellentmondásokat hoz felszínre. Ezeknek az ellentmondásoknak a természetét és a tőkeviszonyon belüli megoldását a befejező megjegyzésekben vázlatosan érintjük. Előzetesen azonban egy megjegyzés kívánkozik ide arról, hogy mivel a korabeli kapitalizmus ezeket az ellentmondásokat valóban nem oldotta meg még saját keretén belül sem, Marx szükségképpen csupán utalhatott e tőkés formán belüli megoldás néhány általános jellegzetességére. Ez azonban a későbbiekben — egyáltalán nem közvetlenül csupán az elméletből eredő okok miatt — arra vezetett, hogy a szellemi termelés pusztán hasonlattá vált, s nem eredményezte a társadalom egy speciális termelési folyamatának konkrét tanulmányozását.

A szellemi termelésnek a tőkés termelési mód általi alárendelése bizonyosan feltételezi legalábbis a következő ellentmondásoknak a tőkés termelésen belüli megoldását:

1. Annál fogva, hogy a tőkés termelés értéktöbblet létrehozása ezért a társadalom szellemi élete a tőkés termelés szempontjából olyan folyamat, amely természeténél fogva ellentmond neki, mint termelésnek, s ezért a szellemi élet nem termelési folyamatként jelenik meg a tőke álláspontján mindaddig, amíg ki nem alakítják azt a formát, amely az értéktöbblet létrehozását közvetlenül lehetővé teszi a szellemi termelésen belül. Ennek

egyik feltétele, hogy a szellemi tevékenység eredményei áruformát öltenek.

Ilyenformán tehát a szellemi tevékenység, mielőtt maga is közvetlenül értéktöbblet forrása lenne, mint a nem termelő munka részeként jelenik meg a tőke számára. A szellemi tevékenység ebben a formájában lehet szolgálat, annál fogva, hogy a termék nem ölt a létrehozótól megkülönböztetett alakot, nem hagy hátra „... kézzelfogható, a személytől magától megkülönböztetett” eredményt: illetve eredményük nem *eladható áru*. Például az a szolgálat, amelyet egy énekes teljesít nekem, kielégíti esztétikai szükségletemet, de amit élvezek, csak magától az énekestől elválaszthatatlan cselekvésben létezik, és mihelyt munkája, az éneklés véget ér, véget ér élvezetem is...¹⁶ Esetleg hagy hátra a szellemi termelés olyan formát — mint például az író a könyvét, a festő a festményét —, amely tőle megkülönböztethető, tőle elválasztható, de az elválasztás sajátos, a tárgyi produktumban realizált speciális tevékenységre vonatkozik, nem pedig az általában vett munkára, illetve a többletmunkára. Így tehát ismét „... mint *szolgálatot* veszik meg, ami egyáltalában nem egyéb, mint kifejezés arra a különös használati értékre, amelyet a munka, akár csak minden más áru, nyújt; de sajátos kifejezés a munka különös használati értékére, amennyiben a munka nem mint dolog, hanem mint tevékenység teljesít szolgálatokat...¹⁷ Ahhoz tehát, hogy a szellemi tevékenység a tőke álláspontján is termelő tevékenységgé legyen, vagy közvetlenül kell olyan formát kapnia, amelyben ugyan nem választják el a termelőtől a létrehozott terméket, mégis értéktöbbletet vonnak el tőle, vagy úgy termelnek értéktöbbletet, hogy a korábban a létrehozótól el nem választott eredményt elválaszthatóvá teszik a termelőtől, s e termékek előállítására alkalmazzák.

Valóságosan a szellemi termelés tőkés formájának, — vagy ami ugyanaz, a szellemi tevékenység tőkés módon történő termelő tevékenységgé alakításának — mindkét folyamata párhuzamosan végbemegy, jóllehet az előbbi esetben, amikor tehát a termelőtől még nem különíthetik el önálló alakban a produktumát, a tőkeviszony lényegében megmaradt abban az átmeneti és első formában, amelyet Marx bemutatott. „Egy énekesnő, aki saját számlájára adja elő énekét, *nem-termelő munkás*. De ugyanaz az énekesnő, ha egy vállalkozó szerződési és pénzszerzés végett énekel, *termelő munkás*, mert tőkét termel.”¹⁸ Ahol és amilyen mértékben azonban ez a leválasztás megvalósíthatónak bizonyult, ezekből az átmeneti formákból iparágak jöttek létre a szellemi termelés tőkés formájának tényleges eredményeként.

2. Tekintettel arra, hogy a szellemi tevékenység a folyamat kiinduló pontján a tőkés szempontjából nem jelenik meg termelésként, hanem ellenkezőleg, nem termelő fogyasztásként; a szellemi tevékenység eredménye pedig oly módon adódik, mint valami készen kapott, amelyet a termelés során esetleg maga a tőke csak hasznossá tehet, mint akármely természeti adottságát annak a helynek, ahol termelését folytatja, ezért a szellemi tevékenységnek termeléssé alakítása nem a tőkés beruházásaként, hanem különböző, a tőkés által létrehozott intézmények, mindenekelőtt az állam költségeiként jelenik meg. Miután ezt az ellentmondást a klasszikus kapitalizmus rendszerén belül nem oldhatják meg, a folyamat előrehaladása, vagyis ennek az ellentmondásnak a tőkés rendszeren belüli

megoldása, szükségképpen együtt jár az államnak a gazdaságba való fokozatosan növekedő beavatkozásával, nevezetesen előtérben áll itt az adópolitika, s általában a jövedelemelvonás. Ezzel együtt halad az egyes tőkés szempontjából nem termelő beruházásoknak állami kezdeményezése és fenntartása; illetőleg rendszeres állami feladattá válik az elvont jövedelemnek a tőkés közvetlen szempontjából nem termelő módon való elköltése.

Az, hogy ez a folyamat a polgári gazdaságtan elméleti rendszerében is kifejeződik, egészen természetes következménye azoknak a feltételeknek, amelyek között a szellemi tevékenységet a tőke álláspontjánál tekintve szellemi termeléssé változtatják.¹⁹ Másfelől pedig ennek az ellentmondásnak a klasszikus kapitalizmuson belüli megoldhatatlansága nyújtja annak magyarázatát, hogy Marx számára a tőkés szellemi termelés miért maradt meg mindvégig periférikus problémának. A szellemi tevékenység termelési folyamatá alakítása tőkés viszonyok között csupán oly módon lehetséges, hogy magát a szellemi tevékenységet bevonják a tőkeviszony általános keretei közé, de ezt nem valósíthatják meg a klasszikus kapitalizmus megváltoztatása nélkül. Így tehát Marx számára a szellemi termelés kialakulása a tőkés termelési módon belül egyfelől a tőkés termelés legáltalánosabb törvényszerűségeihez tartozott, s ily módon nem eshetett külön speciális törvények alá, másfelől pedig kívül esett a klasszikus kapitalizmuson, s ily módon még nem jelenthetett reális problémát.

Azáltal, hogy a tőkés termelés megragadja a szellemi tevékenységet és szellemi termeléssé teszi a saját álláspontjáról tekintve, csupán különös formát ad neki, de nem szünteti meg azt a jellegzetességet, hogy különáll az anyagi termelés folyamatától. Jóllehet e tekintetben is alaposan megváltoztatja a kettő egymáshoz való viszonyát.

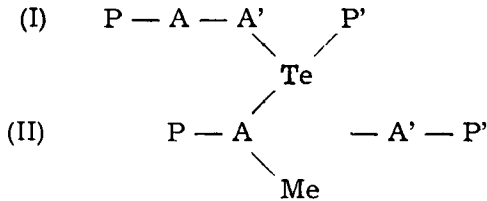
Utaltunk rá, hogy a szellemi tevékenység készen talált eredményeit a tőke hasznosíthatja akkor is, amikor magát a szellemi munkát nem szervezik meg tőkés termelési folyamatként. A tőkét nem zavarja az, hogy az a viszony, amelyben az általa felhasznált szellemi termékeket létrehozzák, ellentmond neki, nem zavarja ez az ellentmondás továbbá a szellemi munkát sem, amennyiben az iránta való társadalmi szükséglet — elsősorban a technikai felfedezések iránt — hatalmasan megnövekedik a korábbi társadalmi formákhoz képest. Ez a tőke szempontjából nézve természetes, eredeti állapot ugyan kedvezően változik már annál fogva is, hogy a tőkés állam növekvő mértékben nyújt támogatást a tudományok, mindenekelőtt a technikai- és a természettudományok hagyományos műhelyeinek. De a tőkés szempontjából magát ezt a természetes állapotot kell átalakítani ahhoz, hogy termékei versenyképessége érdekében a tudományok eredményeit folyamatosan alkalmazhatóvá tegye. Ez, valamint a tudományok fejlődésének az a törvényszerűsége, hogy növekvő mértékben követelnek anyagi-tárgyi eszközöket, berendezéseket, vezet végül is arra, hogy létrejönnek azok a tőkés vállalkozások, amelyek célja tudományos eredmények termelése. Amennyiben ezeket a tudományos vívmányokat ugyanaz a tőkés használja fel, mint aki megtermelteti, még nem áll világosan elő az a forma, amely már voltaképpen készen van: magának a tudományos ismeretnek a tőkés módon való termelése. Csupán akkor nyilvánul meg ennek jellege teljes egészében, amikor ez a szellemi termeltető és az anyagi

termeltető két különböző tőkésként jelenik meg, s ilyenformán a forgalom is áruforgalomként adódik.

Ez az áruforgalom azonban sajátos jellegű. Nem egyfajta szellemi terméket cserélnek másfajta szellemi termékre, hanem a szellemi termelés eredményét az anyagi termelési folyamatba közvetítik. Ez azonban a konkrét és absztrakt mozzanat egymásra való vonatkozásának sajátos formája, így tehát a szellemi termelés tőkés módja jellegében maga alá gyúri, átformálja a szellemi tevékenység hagyományos módjait, tőkés termeléssé változtatja, rányomja saját bélyegét, de nem szünteti meg az absztrakt és a konkrét mozzanat elkülönülését. A két különálló folyamatot saját módján, áruforgalomban köti össze. Az összekapcsolás mikéntje azonban annak függvénye, hogy milyen jellegű az a termék, amelyet a szellemi termelés folyamatában létrehoztak. Először azt a formát vizsgáljuk, amelyben a szellemi termelés eredményét *közvetlenül* a termelésbe közvetítik.

Először is megállapíthatjuk, hogy miután tőkés szellemi termelést tételezünk fel, így érvényes Marx következő képlete:

$P - \bar{A} - A' - P'$. Annak érdekében, hogy jelezzük, hogy itt a szellemi termelés folyamatáról van szó, továbbá miután a szellemi termelést vizsgáljuk, ezt a sort I-gyel jelöljük. Ha tehát ezt a sort behelyettesítjük az anyagi termelés (II) sorába, a következő összefüggést kapjuk:

Ehhez néhány rövid megjegyzést kell fűznünk.

1. Minthogy a tőkés szellemi termelés (elsősorban) a műszaki és természettudományok területén az anyagi termelő folyamat számára termel, termékeit azáltal értékesítheti, ha azok belekerülnek az anyagi termelés állóeszközeibe. Ily módon valóban közvetlen termelő erőként jeleníti meg ezeket a tudományokat.

2. Az anyagi termelés területén működő tőkés számára a szellemi termelés eredményeinek vásárlása olyan kiadás, amelyet a termék értékébe beleszámol.

3. A szellemi termelő munkás épp úgy értéktöbbletet termel a tőkés számára, mint például az ipari munkásság. A tőke tehát a szellemi termelés kialakításával tovább növeli a termelő munkások számát. Egyúttal pedig a munkásosztálynak olyan új rétegét alakítja ki, amely munkájának jellegét tekintve merőben különbözik a munkásság hagyományos tevékenységétől. Ennek következtében látszólag közelebb állnak ezek a munkásrétegek a tőkés segédeihez, akik különböző szolgálatot tesznek neki, például felmentik a szellemi termékek elbírálásának, megvásárlásának magasszintű ismereteket igénylő műveletétől, akik azonban egyáltalán nem termelnek a tőkésnek értéktöbbletet. A munkásosztály régi, hagyományos

sének szakaszához közvetítik: ebben a szakaszában azonban a munkaerő vásárlóként jelenik meg. Az anyagi termelésben működő tőkés szempontjából tehát közvetlenül nem információk vételéről van szó, hanem a munkaerő értékének növekedéséről, a tőkés szellemi termelés eredményeit ebben a formában maga a munkás vásárolja meg. Ezért az anyagi termelésben működő tőkésnek az az érdeke, hogy mind olcsóbbá tegye a szellemi termelésnek azt a formáját, illetőleg a pótlólagos termelés érdekében hozzájáruljon az ebben a formában termelt információk olcsóbbá tételéhez.

Ott, ahol ezt a folyamatot a legviharosabban és a legkövetkezetesebben végigvitték, az Egyesült Államokban a tömegkommunikáció terén, az anyagi termelésben működő tőkés elment egészen a legvégső határig: teljes egészében megvásárolja az információkat, ahol az iparszerű szellemi termelés eszközeinek működését igénybe veheti (például a rádióban és a tv-ben). Ahol azonban ez vagy a szellemi tevékenység adott színvonala következtében (például az oktatás területén), vagy egyszerűen a kialakult tradíciók következtében (például Angliában) nem valósítható meg, ott a szellemi tevékenység továbbra is az állam gondja, illetőleg kiegészítő-átmeneti formák egész sorát, a különböző típusú szellemi termelési kombinációit hozzák létre (például az Egyesült Államok egyetemén).

A tőkés szellemi termelés formái sajátságosan fonák módon jelenítik meg a valóságos viszonyokat, elsősorban az anyagi termelők előtt. A társadalmi információknak az a része, amely belekerül az állótőkébe, idegenként, ellenségesként mutatkozik a munkás számára, miközben valóságosan a társadalom által létrehozott általános termelőerők jelennek meg ezekben az eszközökben. Azok a társadalmi információk pedig, amelyek nem ily módon jutnak el hozzá, szórakozásának, szabad idejének válnak alkotórészeivé, melyeket — legalábbis részben — a tőke vásárol meg számára. A tőke ily módon újabb kötelékekkel kapcsolja be a munkást az általa kialakított viszonyokba, minden oldalról átfogja életét — a termelésben és azon kívül, a munkában és szabad időben egyaránt. Ily módon válik teljessé, a magánéletet nem csupán kívülről meghatározóvá az elidegenedés is, amelyet Marx még csupán a munkával kapcsolatban állapított meg: „... a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát valójában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek... Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (munkás) már csak állati funkcióiban — evés, ivás, és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. — érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatnak.”²² A tőkés szellemi termelése útján teljessé tett elidegenedés fokozatosan felszámolja a munkán kívüli emberi érzés lehetőségét is. Tőkés módon változtatja emberivé a munkás magánéletét, úgy, hogy azt is mindinkább elidegeníti tőle, vagy, ami ugyanaz: kívülről kényszeríti rá a tőkés szellemi termelés a szórakozást, a gondolatokat, életformát, melyet mint átlagra, tömegre szabnak ki rá, s kínálnak neki jutányos áron, esetleg ingyen.

A TAGADÁS TAGADÁSÁNAK TÖRVÉNYÉRŐL

Mondhatjuk, hogy volt idő, amikor úgy tűnt: a marxista filozófia fejlődése során véghezvitte a tagadás tagadása törvényének tagadását.

Magának a törvénynek a története természetesen Hegellel kezdődik. A logika tudományában Hegel kifejti, hogy a tagadás tagadása „a dialektika egyik legalapvetőbb általános törvénye”²³ „... amelynek általánosságát az önmagán túlmutató módszer-jellege biztosítja.”²⁴

Marxnak a tagadás tagadása törvényével kapcsolatos álláspontjáról indokoltan mondja Tókei Ferenc, hogy „... Marx a hegeli tagadás tagadása formulát materialista módon átértelmezte és mint a dolgok önmozgásának alapelvét megtartotta. Az elv konkrét alkalmazásának »példáit« Marx életművéből össze sem lehet gyűjteni; a módszer annyira áthatja az egész életművet, hogy jóformán nincs gondolatmenete, amelyet nélküle meg lehetne érteni.”²⁵ Engels teljesen egyetért Hegellel a tagadás tagadása törvényét illetően, mondván, hogy a tagadás tagadásának törvénye a „természetnek, a történelemnek és a gondolkodásnak rendkívül általános és éppen emiatt rendkívül messzeható és fontos fejlődési törvénye. Olyan törvény, amely mint láttuk, érvényesül az állat- és növényvilágban, a geológiában, a matematikában, a történelemben, a filozófiában . . .”²⁶ Lenin 1914 és 1916 között a dialektika legfontosabb elemei között külön említi még az „ügy-tetsző visszatérést a régihez (a tagadás tagadását)”²⁷

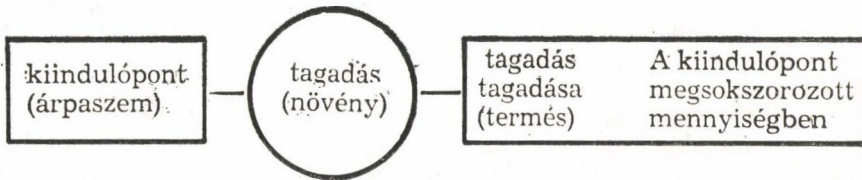
Amde — jöllehet a marxista kézikönyvekben e törvény úgyszólván mindenkor helyet kapott, — nem egészen fél évszázaddal később Molnár Erik eképpen foglalja össze a „Dialektikus materializmus és társadalomtudomány” című könyvében a tagadás tagadására vonatkozó vizsgálódásait: „a tagadás tagadásának elmélete a mai napig nem jutott túl a példák összegén, ahol Lenin idejében tartott. A tagadás tagadása, mint az objektív és szubjektív világ egyetemes, a valóság minden területén érvényesülő fejlődés törvénye, ma sincs bizonyítva. Nincs bizonyítva a természet egyes mozgásformáin belül, nincs bizonyítva a természet nagy mozgásformáinak viszonyában, a természet és a társadalom viszonyában, nincs bizonyítva a gazdasági társadalomalakulatok egymás közötti viszonyában és az egyes gazdasági társadalomalakulatokon belül. A marxista történetírás, amelyre a történet tényei alapvető kategória gyanánt kényszerítik rá az osztályellentétek dialektikus harcát, vagy a fokozatos és az ugrásszerű fejlődés ellentétes fogalmait, konkrét munkája közben sohasem botlott bele a tagadás tagadásának törvényébe, sohasem kényszerült arra, hogy ennek érvényesülését kimutassa. Sőt . . . bizonyítottnak tekinthető, hogy ez az ún. törvény nem érvényesül egyetemesen. Az olyan törvény, amely szerint a fejlődés a *régit* a valóság megújítása mellett sem küszöböli ki soha teljesen, nem lehet egyetemes érvényű, mert beleütközik a valóság forradalmi dialektikájába, a valóságos fejlődés forradalmi természetébe”²⁸ Molnár Erik szerint tehát a tagadás tagadásának törvényét, mint alapvetően dialektika-ellenes tételt tagadnunk kell, s ki kell iktatnunk módszereink közül.

Vizsgáljuk meg, miként jutott Molnár Erik ezekre a következtetésekre, s miben áll kritikájának jogosultsága. Állításához két — kétségkívül lényeges — érvet hoz fel a tagadás tagadásának törvénye ellen. Az egyik a

példálózó jelleg, vagyis „az ún. törvény” egzaktságának hiánya, a másik, ezzel összefüggő állítás az, hogy az egzakttság hiánya nem valamiféle mulasztás következménye, hanem mélyen fekvő okok folyománya, nevezetesen annak az oknak, hogy a fejlődés dialektikus koncepciója ellentmondásban áll a régi reprodukcióját tételező tagadás tagadásának törvényével.

Maga Molnár Erik azonban nem tér ki arra, hogy voltaképpen miben is látja a régi reprodukciójának elméleti alapját a tagadás tagadásának törvényében, illetőleg pontosabban: a törvény különböző időben történt különböző megfogalmazásaiban. Ekkor ugyanis kiderült volna, hogy először is a régi reprodukciójának mikéntjére nézve különböző álláspontok voltak és vannak forgalomban, melyek arra utalnak, hogy történtek kísérletek a törvény példálózó és reprodukciós jellegének meghaladására.

Vegyük elsőként Engels megjegyzéseit: Mint az köztudott, az „Anti-Dühring”-ben Engels az árpamag fejlődésével példázza a tagadás tagadásának törvényét. „Ha egy ilyen árpaszem megtalálja a számára normális feltételeket . . . sajátos változáson megy keresztül. Kicsírázik. A szem mint olyan megszűnik, tagadtatik, helyébe a belőle keletkezett növény, a szem tagadása lép. Mi azonban e növény normális életpályája? Növekszik, virágzik, megtermékenyül és ismét árpaszemeket terem, s mihelyt ezek megértek, a kalász elhal, most ő tagadtatik. A tagadás tagadásának eredményeképpen előttünk ismét a kezdeti árpaszem áll, de nem egyszerűen, hanem megtízszerezett, meghússzorozott, megharmincszorozott mennyiségben.”²⁹ Az, hogy Engels felfogásában ez nem csupán egy, további következmények nélküli példa, nagyon is valószínű. „A természet dialektikájá”-ban vázlatként ezt találhatjuk: „A tagadás tagadása . . . bimbó, virág, gyümölcs.”³⁰ Eszerint tehát a tagadás tagadásának törvényét Engels példái nyomán a következőképpen ábrázolhatnánk:

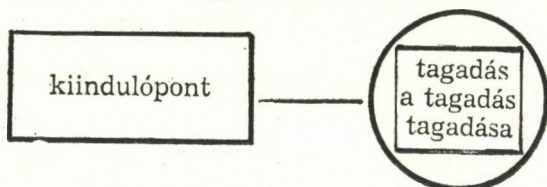

1. sz. ábra

Többnyire valóban ez az engelsi példa szokásos értelmezése. Mindenestre jegyezzünk fel egy másik példát, amely kétségessé teszi ezt a kizárólagos értelmezést, illetőleg arra utal, hogy a példa esetleg csupán egy szélső „eset” illusztrál. A filozófiára vonatkozó ismert példa az Anti-Düringben így szól: „az antik filozófia őseredeti természetes materializmus volt. Mint ilyen képtelen volt arra, hogy a gondolkodásnak az anyaghoz való viszonyát tisztázza. E kérdés tisztázásának szükségessége azonban a testtől elválasztható lélek tanához, azután a lélek halhatatlanságának kérdéséhez, majd végül az egyisten hithez vezetett . . . A filozófia továbbfejlődésével azonban az idealizmus is tarthatatlanná vált, s a modern materializmus tagadásba vette. A modern materializmus, a tagadás tagadása nem pusztán a régi materializmus visszaállítása . . . Egyáltalán nem filozófia ez már többé, hanem egyszerű világnézet”.³¹

A példa szerint tehát a folyamat végpontján a kezdőpont nem változatlanul, bár mennyiségileg megnövekedve áll elő, hanem maga a végpont minőségileg más, mint ami a folyamat kezdetén volt.

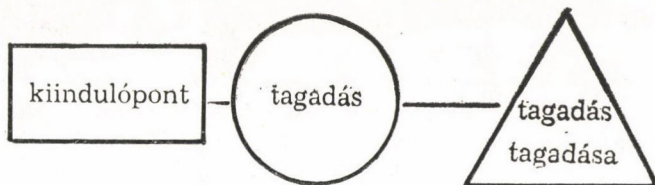
Az engelsi első példa ábrájából egyszerűen belátható, hogy azt lényegbevágó különbségek választják el a tagadás tagadása törvényének attól a megfogalmazásától, melyet — többek között — A marxista filozófia alapjai c. kézikönyvben találhatunk: „A tagadás tagadása... nem pusztán megismétli a kiinduló mozzanatot, hanem magába olvasztja, szintetizálja az előző fejlődési fokok összes eredményeit, s e ciklus magasabb fokán reprodukálja az eredeti fok bizonyos vonásait... , amikor a második tagadás megszüntetve megtartja, tagadja az elsőt, akkor ezzel visszaállítja a kiinduló állapot bizonyos vonásait, tulajdonságait...”³² Itt kétségtelenül nincs szó a kiindulóponthoz egészében való visszatérésről, ellenben azt találjuk, hogy a létrejött új maga *tartalmazza* a régit vagy annak bizonyos vonásait. Sematikus ábrán tehát ezt így érzékeltethetjük:

2. sz. ábra

Valójában Engels második példája is olyanként magyarázható, amely teljességgel beleillik — legalábbis első tekintetre — ebbe a sémába.

Az eredményben tehát a kiindulópont „megszüntetve” fennmaradt. Molnár Erik jogosan mondja, hogy ez utóbbi felfogása a tagadás tagadásának egészen bizonyosan nem teszi lehetővé, hogy a tagadás tagadásának törvényét egyetemes törvénynek tekintsük. Ő maga azonban, ha nem is alternatív javaslatként, de szintén megfogalmaz egy meghatározott, s az előzőektől különböző álláspontot. Fejtegetését a tagadás tagadása ellen így folytatja: „Vannak azonban a társadalomnak olyan vonásai is — és éppen az alapvető vonások tartoznak ide —, amelyek a fejlődés folyamán teljesen megsemmisülnek, amelyeket a fejlődés teljesen kiküszöböl. A termelési eszközök tőkés magántulajdona és az ebben foglalt kizsákmányolási viszony például a teljesen kifejlődött szocializmus viszonyai között sehogyan sem marad meg, hanem teljesen kiküszöbölődik. A kapitalizmus és a szocializmus ellentéténel éppen ez a döntő, a kapitalizmus alapvető jellemvonásának teljes és gyökeres tagadása. Hegelnél azonban éppen a teljes és gyökeres tagadás, a *forradalmi* tagadás hiányzik, s ennek helyére kerül a tagadásnak az a formája, amelynél a tagadott megszünten is megmarad.”³³ Tekintettel arra, hogy Molnár Erik egyáltalán nem vonja viszont kétségbe, hogy az új a régiből keletkezik, s az új kialakulása nem valamiféle semmiből való teremtés eredménye, kétségtelenül bele kell olvasnunk a szövegbe a réginek az újjal való kapcsolatát. Eszerint tehát, ha a valóság „forradalmi természetét” és alakítását vesszük figyelembe, a tagadás tagadásának lényege — legalábbis a társadalmi valóság tekintetében — a következőképpen lenne sematikusán ábrázolható:

3. sz. ábra

Ezzel azonban a tagadás tagadása valóban felbomlik két különálló tagadásra, azaz fennáll ugyan a különböző mozzanatok egymáshoz való kapcsolata, anélkül azonban, hogy az összefolyamat ténylegesen nyomon követhető lenne, s a tagadás tagadása nem lesz többé a kiindulópont igénylése semmilyen formában sem. Eszerint tehát Molnár Erik érveit általánosan megfogalmazva azt mondhatnánk, hogy a fejlődés forradalmi természete a tagadás tagadásának tagadásával, azaz *tagadások sorozatával* lenne egyértelmű.

Ami Molnár Erik szövegében a mi szempontunkból különleges figyelmet érdemel, az a Hegelre vonatkozó megjegyzése. Mert jóllehet Hegel felfogására ezen a ponton is áll az, hogy „a legkülönbözőbb felfogások húzódnak meg mögötte”, de ebből még egyáltalán nem következik, hogy a tagadás tagadásának törvénye ellentmondana a valóság és a fejlődés forradalmi természetének. Ezért úgy véljük, mielőtt bármiféle javaslatot tenénk a tagadás tagadásának törvénye helyére az összefüggések rendszerében, választ kell adnunk legalább két kérdésre. Az egyik az a kérdés, hogy milyen változáson ment át a tagadás tagadása törvényének felfogása a marxista filozófiában az eredeti hegeli felfogáshoz képest, a második, nyílik-e lehetőség arra, hogy a hegeli szövegek alapján a tagadás tagadása törvényének másféle interpretációját adjuk, s csak ezt követően vizsgálható, hogy van-e helye a tagadás tagadásának az egyetemes összefüggések között, vagy pedig el kell fogadnunk Molnár Erik álláspontját, mely szerint „a tagadás tagadása csak a gondolkodás fejlődését jellemzi általánosan, míg a történeti fejlődésben csak részleges szerepet játszik”.³⁴

Ha a dialektika vonatkozásában és kivétel nélkül minden esetben úgy tekintjük Marx és Engels viszonyát a hegeli filozófiához, hogy az utóbbi semmi más, mint — az engelsi képletes kifejezéshez igazodva — tótágast álló dialektikus materializmus, melyet csupán át kellett fordítani, akkor egészen bizonyosan nem érthetjük meg Engelsnek a tagadás tagadása törvényére vonatkozó példáját. A helyzet ugyanis az, hogy amennyiben Engels példái nem mások, mint a Hegelnél idealista elméleti rendszerbe épülő törvény materialista átfordításai, világosan kitapintható a továbbhaladás lehetséges módja, vagyis az, hogy a példa kibontása és általánosítása a teendő ahhoz, hogy a tagadás tagadásának dialektikus materialista elméletéhez jussunk. Meg kell említeni ezúttal, hogy a marxista filozófiában valóban történt ilyen kísérlet a tagadás tagadásának kifejtésére. Az a tétel ugyanis, amely szerint a fejlődés egy más fokon megismétli (természetesen fejlettebb fokon) az alacsonyabb fejlődési szakaszt, nem más, mint az engelsi példa általánosítása.

Mindenesetre jó okunk van arra, hogy ne ezt a megoldást válasszuk:

maga Engels írja az „Anti-Dühring”-nek a tagadás tagadásával foglalkozó részében, hogy „... itt csupán azt kell bebizonyítanunk, hogy a tagadás tagadása a szerves világ mindkét birodalmában *tényleg előfordul*.” (Engels kiemelése)³⁵ tehát nem kifejtteni szándékozik a törvényt, hanem előfordulását bizonyítani. Másik művében, A természet dialektikájában hasonlóképpen foglal állást: „Itt nem a dialektika kézikönyvét kell megírunk, hanem csak azt bizonyítanunk, hogy a dialektikus törvények a természetnek valóságos fejlődési törvényei... E törvények egymás közti belső összefüggésére ezért nem térhetünk ki.”³⁶

Ily módon tehát A természet dialektikáját sem tekinthetjük kísérletnek arra, hogy abban Engels összefoglalja, megfogalmazza, kifejtse a materialista dialektika törvényeit. Valóságosan egy nem kevésbé fontos, de más-fajta kísérletről van szó. Mivel Hegel számára a tagadás tagadásának törvénye (és a dialektika más törvénye is) csupán mint gondolkodási törvény létezett, szükségesnek mutatkozott annak vizsgálata, hogy ezek a törvények merő agyszülemények-e vagy pedig a „természet és a társadalom történetéből vonatkoztatjuk el”³⁷ őket. Ily módon tehát Engels munkahipotézisében éppen ellenkezője a helyzet annak, mint amelyet Molnár Erik feltételez, hogy ti. a tagadás tagadása csak a gondolkodás fejlődését jellemzi általánosan. Engels írja: „... azt akarjuk bebizonyítani, hogy a dialektika törvényei a természet valóságos fejlődéstörvényei, az elméleti természetkutatásra is érvényesek.”³⁸ Mindenesetre elfogadhatjuk, hogy miután kétségtelen, hogy a példák sokasága még önmagában nem bizonyítéka a törvény egyetemes érvényességének, s a példák eléggé sajátosak. Azonban figyelmet érdemlő tény, hogy Engels sehol sem vonja kétségbe Hegelnek a tagadás tagadása törvényére vonatkozó megállapításait, „... Kantnál a dialektikát tanulmányozni hasztalanul fáradságos és kevéssé kifizetődő munka lenne, mióta megvan a dialektikának átfogó, bárha egészen hamis kiindulópontból kifejtett kompendiuma Hegel műveiben. ... Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy itt semmiképp sem e hegeli kiindulópont védelméről van szó... Szintoly kevéssé lehet arról szó, hogy fenntartsuk a hegeli rendszer dogmatikus tartalmát, ahogy azt a berlini hegelizmus ó és ifjú vonala prédikálta. Az idealista kiindulóponttal együtt bukik a rá konstruált rendszer is, tehát nevezetesen a hegeli természetfilozófia is. Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy a Hegel elleni természettudományos polémia, amennyiben Hegelt egyáltalán helyesen értette meg, csak e két pont ellen irányult... Mindezek levonása után megmarad még a hegeli dialektika.”³⁹ Engels álláspontjából mármost azt a feladatot vonhatjuk le a vizsgálódás számára, hogy a tagadás tagadása törvényének marxista elméletéhez nem elegendő az engelsi példákból kindulni, mert Engels példái csupán a hegeli megfogalmazáshoz való viszonyban értendők, igazoló-kiszélesítő kísérlet részei. Ugyancsak ellentmond Molnár Erik abbeli következtetésének, — hogy tudniillik Engels a tagadás tagadása törvényét nem tekintette általánosnak a természetben és a társadalomban — az, hogy Engels a példáit nagyon gondosan választotta ki a különböző tudományágak területeiről, amelyekben a törvény érvényességének bizonyítása döntő jelentőségű. Így példái érintik a biológiát, a geológiát, a matematikát, a történelmet, végül a filozófiát, s miután bizonyítja, hogy „a tagadás tagadása a szerves világ mindkét birodalmában *tényleg előfordul*”,

azután állapítja meg, hogy a tagadás tagadása „A természetnek, a történelemnek és gondolkodásnak rendkívül általános fejlődési törvénye.” A törvény megfogalmazása tekintetében azonban Engels Hegelhez utalja az olvasót. „Az emberek dialektikusan gondolkodtak már jóval előbb, semmint tudták volna, mi a dialektika... Amit Hegel tett, az csak az volt, hogy a tagadás tagadásának törvényét, amely a természetben és a történelemben, és — amíg fel nem ismertük — koponyánkban is tudattalanul valósul meg, elsőként fogalmazta meg élesen.”⁴⁰

Az engelsi példák azonban mégsem merő kiegészítései a Hegel által megfogalmazott törvénynek, pontosabban Engels kiegészítő példái egyáltalán nem részletkérdést érintenek, hanem stratégiai jelentőségűek. Mert jóllehet Hegel magát a törvényt helyesen fogalmazza meg, de idealizmusánál fogva „A hiba ott van, hogy Hegel... a törvényeket mint a gondolkodás törvényeit rákényszeríti a természetre és a történelemre, nem pedig belőlük vezeti le.”⁴¹ A kiegészítő példák, és egyáltalán Engels erre vonatkozó törekvéseink jelentőségét érzékelhetjük a Dühringgel folyó vitában is. Itt természetesen nem Dühringnek a dialektikáról való véleménye számít, hanem az a meglátása, hogy Hegelnél a dialektika törvényei először a tudati világban jelennek meg, s azután konstruálják át hozzá a világot. Ezen a ponton Engels nem védi meg Hegelt, viszont bebizonyítja, hogy Marx a Hegel által megfogalmazott törvényt gyökeresen ellentétes módon kezelte. Dühring módszere éppen az volt, hogy a Hegellel szemben jogos észrevételt fordítja Marx ellen: „Jobb és világosabb eszközök híján ugyanis a Hegel-féle tagadás tagadásának kell itt bábáskodnia, amelynek segítségével hozzák világra a múlt méhéből a jövőndőt. Az egyéni tulajdon megsemmisítése... az első tagadás. Ezt a második tagadás fogja követni... de egy magasabb... formában.”⁴² Engels válasza nem az, hogy a törvény ekkénti használata helyes, ellenben azt bizonyítja be, hogy Marx nem így kezeli a törvényt, hanem történelmi és gazdasági elemzés eredményeképpen jut arra a következtetésre, hogy a „kisajátítókat kisajátítják”, s „amikor... a folyamatot a tagadás tagadásának nevezi, nem gondol arra, hogy ezzel bizonyítsa a folyamat történelmileg szükségszerű voltát”.⁴³

Engelsnek Dühringgel szembeni vitáját különösen tanulságossá teszi az a körülmény, hogy a marxista filozófiában a későbbiekben sajátos módszer alakult ki a dialektika törvényeinek kezelésében, olyan módszer, amelyet Engels a vitában határozottan *nem* Marx módszerének nevez. Hogy ezt a nem-marxinak nevezett módszert bemutassuk, Sztálin szövegére hivatkozunk, jóllehet köztudott, hogy Sztálin nem foglalkozott közvetlenül a tagadás tagadásának törvényével, sőt „A dialektikus és történelmi materializmusról” című tanulmányában a dialektika fő tételei között meg sem említi. Sztálinnak e tanulmányát s e tanulmányának módszerét mégis döntőnek tekinthetjük a későbbiekben, a marxista filozófia továbbfejlődésében játszott rendkívüli szerepe miatt. Lássuk tehát egy konkrét példán, hogyan kezeli Sztálin a dialektika törvényeit a bizonyításban. „Ha a világ szakadatlan mozgásban és fejlődésben van, ha a régi elhalása és az új gyarapodása a fejlődés törvénye, akkor világos, hogy nincsenek többé megingathatatlan társadalmi rendszerek.”⁴⁴ Hangsúlyozzuk: itt nem a megállapítások tartalmát vizsgáljuk, hanem azt a *módszert*, amellyel a dialektika egy meghatározott törvényét valamely megállapításhoz bizonyításnak

használják fel. Ami ekkor szembetűnik, az az, hogy míg Marx és Engels szerint a dialektika törvényeihez a történet és a történelem vizsgálatán keresztül juthatunk el, vagy amennyiben e törvénynek a valóságban való érvényesülését példákkal akarjuk igazolni, akkor konkrétan meg kell vizsgálnunk, hogy az általános törvény hogyan érvényesül, addig Sztálinnál maga a törvény a kiindulópont, amelyet a valóságnak követnie kell. Engels éppen ezt a módszert kifogásolja Hegelnél, akinek idealizmusával hozza összefüggésbe a dialektika törvényeinek ily módon való felfogását. Nézzük meg Sztálin egy másik példáját: „... ha a lassú mennyiségi változásának gyors és váratlan minőségi változásokba való átmenete fejlődési törvény —, akkor világos, hogy a forradalmi változások, melyeket az elnyomott osztályok visznek véghez, teljesen természetes és elkerülhetetlen jelenségek.

Tehát: az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba és a munkásosztály megszabadulása a kapitalista igától nem lassú változások útján, nem reformok útján, hanem csakis a kapitalista rendszer minőségi megváltoztatása útján, forradalom útján valósítható meg.

Tehát: ha a politikában nem akarunk tévedni, akkor forradalmároknak kell lennünk, nem pedig reformistáknak”.⁴⁵ Ismét mondjuk: nem az egyes állításokat vizsgáljuk, hanem azt a módot, amellyel Sztálin eljut hozzájuk a dialektika valamelyik törvényéből, s amely módszert Dühring Marxszal szemben hangoztatott — teljesen jogtalanul. Hogy a dialektika kezelésének e két módszere milyen gyökeresen áll szemben egymással, arra Marx közvetlenül utal Ricardo és Adam Smith tudományos módszerének jellemzése során. „A durva empirizmus hibás metafizikába, skolasztikába csap át, amely azon kinlódik, hogy letagadhatatlan empirikus jelenségeket közvetlenül egyszerű formai elvonatkoztatással vezessen le az általános törvényből, vagy e törvénynek megfelelővé okoskodja őket.”⁴⁶ A Sztálin által végrehajtott módosítás a dialektika értelmezésében ugyanilyen jellegű, ezért hatása, következményeiben a dialektikus módszer egészét alapvetően érintette. Az ilyen eljárás mód legnagyobb veszélye az, amit Molnár Erik már mint eredményt rögzít, amikor megállapítja, hogy a tagadás tagadásának törvénye nem több példák összegénél. E módszer valóban merő illusztráció és példagyűjteménnyé változtatja a természet és a társadalom megannyi jelenségét, előre megfogalmazott törvények számára. Így tehát, ha a dialektika törvényeit nem dialektikus módon alkalmazzuk, maguk a törvények sémákká, tartalomra kívülről váró formákká merevedhetnek.⁴⁷

Ami mármost érdeklődésünk közvetlen tárgyát illeti, álláspontunk szerint a tagadás tagadása törvényében különös erővel ütközik össze a dialektikus és a formális szemléletmód, annál fogva, hogy a tagadás tagadása... „az egész felépítésének az alaptörvénye”.⁴⁸ Mielőtt közvetlenül Hegelnek ezzel kapcsolatos szövegeit tanulmányoznánk, hivatkozunk Leninnek „A logika tudománya”-hoz fűzött megjegyzéseire, az 1914 szeptember—decemberi konspektusokban. Lenin mindenütt kiemeli, hogy Hegel „irgalmatlanul szidja a dialektikával űzött játék formalizmusát, unalmát, ürességét”, de a tagadás tagadásával összefüggésben külön megjegyzi: „a dialektika hármassága annak külső, felszínes oldala”.⁴⁹ Ez — az egyébként Hegeltől származó, de Lenin által külön kiemelt — megállapítás legalábbis kétségeket kell hogy támasszon aziránt, hogy a tagadás tagadásának tör-

vénye és a fejlődés hármasságának tétele összetartozó vagy netán azonos lenne (ahogy azt pl. Molnár Erik művéből gondolhatjuk).

Ugyancsak feltűnő, hogy Lenin egyáltalán nem indít olyan heves harcot az „aufheben” ellen, amint azt Molnár Erik teszi. „Ez nagyon fontos a dialektika megértéséhez”,⁵⁰ — írja Lenin Hegel következő szövegéhez: „... de a másik lényegileg nem az üres negatív, a semmi, amit a dialektika szokásos eredményének vesznek, hanem az elsőnek a másodikja, a közvetlennek a negatívja; így hát mint a közvetített van meghatározva — egyáltalán tartalmazza magában az elsőnek a meghatározását. Az első ily módon lényegileg a másodikban is megőrződik és fenntartódik”.⁵¹

Hegel álláspontja szerint: „megszüntetni — aufheben — és a megszüntetett — das Aufgehobene — (az eszmei) a filozófia legfontosabb fogalmainak egyike, olyan alapmeghatározás, amely éppenséggel mindenütt visszatér, amelynek értelmét határozottan fel kell fogni, s különösen a semmitől meg kell különböztetni. Ami megszűnik, ezáltal nem válik semmivé. A semmi a közvetlen, egy megszüntetett ellenben közvetett valami; a nemléttel bíró, de eredmény, amely egy létből indul ki. Ennélfogva magán hordja még azt a meghatározottságot, amelyből származik.”⁵² Így és ezzel együtt mondhatjuk, hogy „... a megszüntetett egyszerűen megőrzött, amely csak közvetlenségét veszlette el, de azért nem semmisült meg”.⁵³

Az ily módon egyszer már megszüntetett *közvetlen* következésképpen semmilyen formában nem tér többé vissza a közvetlenségbe, tehát szó sincsen annak semmilyen közvetlen rekonstrukciójáról sem részleteiben, sem egészében. Amihez jutunk, az sem nem a közvetlen, de nem is a semmi, hiszen a semmi éppolyan közvetlen, mint ami megszűnt, következésképp nem jutunk és nem is juthatunk a puszta ürességhez, hanem amihez érkeünk, az az *eredmény*: mint *közvetített*, melynek természetesen szintén van közvetlensége; az, hogy *más*, mint ama első.

Ha azonban megragadunk a közvetlennél, akkor az egész folyamat valóban nem tűnik fel másként mint a réginek vagy a régi egészében meghaladott valamely részének, darabjának átvitele az újba, megismétlődése az újban. Az az ellenvetés tehát, amelyben a tagadás tagadásának törvénye ellen az az érv hangzik el, hogy „vannak a társadalomnak olyan vonásai, amelyek a fejlődés során teljesen megsemmisülnek” mindvégig megrekedt a közvetlenben, következésképp egyáltalán nem is releváns a szóban forgó törvény lényege szempontjából. Mert jóllehet a valóságban sohasem ragadjuk közvetlenül üstökön a közvetítettet, de ez egyfelől azt jelenti, hogy amihez eljutunk a közvetlen megszüntetésével, az nem valamiféle egyneműség, hanem újra közvetlenként is meghatározható új közvetlen vonatkozás állt elő, másrészt pedig a hegeli módszer valóságos bizonyítéka, hiszen azt mondja számunkra, hogy a közvetített valóságos lényege szerint csak a közvetlen áttörése útján érhető el. Így a közvetlen, az empiria, a „konkrétság”, a kézzelfogható valóság, a „tények” világa szükséges kezdetnek fog bizonyulni, melyet azonban feltétlen át kell törni ahhoz, hogy a közvetítetthez eljussunk. Ámde ha kiindulópontul a közvetített nélküli közvetlen tekintjük, akkor ez a közvetlen valami nem belsővel, nem lényeggel bíró valami, ezért meghatározása nem lehet más, mint az egyszerű különbség. „Először is a kezdettel kell kezdeni... Mivel

kezdet, ezért tartalma valami *közvetlen*, de olyan, amely az *elvont általánosság* értelmét és formáját mutatja. Akár a *lét*, akár a *lényeg*, akár a *fogalom* tartalma, *felvett, készentalált, asszertórikus* valami, mert *közvetlen, készentalált*". — írja Hegel.⁵⁴ Így azután a különbségtől kettős út vezet tovább: az egyik a közvetlenben a különbség, a semmi, majd az újabb különbség skáláján halad. Hegel ezt az utat reflexió nélkülinek, formálisnak tartja, mivel a különbségnél nem jut tovább. A másik úton a különbségtől a közvetítettig, a lényegig, majd pedig a lényeggel bíró közvetlenhez juthatunk el.

A kérdés most már az, hogy miként járhatjuk végig a második utat. A képzelet hiába bizzuk meg azzal, hogy valóban közvetítettnek gondolja el a közvetítettet, anélkül, hogy megadnánk azt a *módszert*, amellyel eredményként juthatunk el hozzá. Ily módon a közvetítettség valósága és valóságos elgondolása, valamint a tagadás tagadásának törvénye szervesen egymásba kapcsolódik: az a közvetített, amelyhez nem a tagadás tagadásával jutunk el, nem lehet más, mint a puszta képzelet terméke, homályos, szétmálló, nem valóságos közvetítettség, s a tagadásnak olyan tagadása, amely nem vezet el a közvetítetthez, formálissá válik, üres játékká szelődül. A közvetítetthez való eljutás problémája így módon elválaszthatatlan attól, hogy a tagadás tagadásának törvénye formális módszerül szolgál-e vagy sem. Következésképpen a tagadás tagadására vonatkozóan megtalálhatunk egy külső — formális koncepciót, amely a „hármasság” tételével operál —, s egy tartalmi koncepciót. A probléma egyik összetevője azonban éppen az, hogy ez utóbbi koncepció formája szintén a hármassághoz igazodik, így módon a dialektika formálissá tételének lehetősége szüntelenül visszatér, valahányszor üres formaként jelenik meg a módszer külső oldala. „Hogy a módszer egész formája *hármasság*, csak egészen felületes külső oldala... a megismerés módjának... A formalizmus szintén hatalmába ejtette ugyan a hármasságot és üres *sémájához* tartotta magát”. — mondja Hegel.⁵⁵ Ha tehát túl akarunk jutni azon az állásponton, amelyen a közvetlen szemlélet az egyetlen lehetséges nézőpont, akkor mindenképpen bele fogunk ütközni egy, a formális sémában elő nem forduló mozzanatba, amely kiveti az egész hármasságot ebből a közvetlenségéből, amelyen a formális eljárás nyugszik, s elvezet majd a közvetített problémájához. A tagadás tagadásának eredményére vonatkozóan Hegel a hármasság felbontásához a következő megjegyzést fűzi. „Ez a *második* közvetlen az egész folyamatban, ha egyáltalán számlálni akarunk, a harmadik az első közvetlenhez és a közvetítetthez. De egyben harmadik az első vagy formális negatívhoz és az abszolút negatívitáshoz vagy a második negatívhoz... ennyiben a harmadiknak számlált negyediknek is számlálható és a *hármasság* helyett az elvont forma *négyességnek* vehető”.⁵⁶ Az, hogy a hármasság helyett négyességet számolunk, természetesen nem változtatná meg önmagában a séma ürességét, formálisságát, ha csupán sémákat hasonlítgatunk össze. Ámde a négyesség, — noha egyelőre csupán a sémában — mégis jelzi azt, hogy a hármasság valójában két negatívitást, egy formalist, és egy abszolút negatívitást foglal magában, s e két negatívitás egymást közvetíti. Ezért tehát a tagadás tagadásának az a koncepciója, amely csupán azt veszi észre s addig jut el, hogy az első negáció a megszüntetés mozzanatát, a második negáció a megszüntetett negációját, s

így ismét egy igenlést tartalmaz, csupán a formális sémában mozog, mert e séma nemcsak hogy nem tartalmazza az abszolút negativitás mozzanatát, hanem ebből eredően a kiinduló ponthoz való visszatérés is formális, *közvetlen*, s nem vezet el a közvetítetthez —, ráadásul ez a visszatérés tökéletes meglepetésként, váratlanul áll elő.

Az abszolút tagadás ezzel szemben nem az első, tehát a kezdet *nemléte*, hanem az *ő mása*, negativitása, tehát az, amellyel vonatkozásban áll. Amde amíg a kezdetben a *különbség* üres, közvetlen *önmagára* való vonatkozás, addig és azért az abszolút negativitás a *másra* vonatkozás. A különbség kilép önmagából azzal, hogy saját vonatkozásai lesznek, s a világ mindazon jelenségei, része, amellyel és amelyekkel vonatkozásba kerül, az *ő* másává válnak. Ha már most a kiinduló pontban, a kezdet mint közvetlen, pozitív került meghatározásra, akkor abban a mozzanatban, (amelyben ama kezdetet az *ő* másaiban, tehát nem közvetlenül ragadhatjuk meg) a közvetlen negativitását, azaz a közvetlen abszolút tagadását foghatják fel. „Egészen általánosan felfogva... ebben az előbb *közvetlen*, így *közvetített*, *másra vonatkoztatott*... A *második* tehát, ami ezáltal keletkezett, az elsőnek negatívuma... nem az üres *negatívum*, a semmi... hanem az elsőnek mása, a *közvetlennek negatívuma*, tehát mint közvetített van meghatározva. Ami tehát most előttünk van, az a *közvetített*, amely elsősorban vagy ugyancsak közvetlenül véve szintén egyszerű meghatározás, mert mivel az első elmerült benne, csak a második van előttünk. Egyszerű meghatározásnak vehető, de igazsága szerint *vonatkozás* vagy *viszony*... Nem olyasminék a *mása* tehát, amellyel szemben *közömbös*.”⁵⁷ Ez a második mozzanat tehát mindenoldalúan negativitásként adódik: a „négyesség” sorozatában olyképpen, hogy a közvetlen negativitásként jelenik meg, de egyúttal *ez az a pont, amelyben a közvetítettet és magát a közvetítést közvetlenül, tehát negativitásában vehetjük szemügyre*. Így tehát a közbülső tagadásnak két vonatkozását találjuk, s ez a magyarázata annak, hogy Hegel miért beszél a hármasság helyett négyességről. Az egyik vonatkozás az első közvetlenhez és a közvetlenül is megjelenő eredményhez kapcsolódik (mely pl. az árpamag fejlődésével illusztrálható). Ennek sajátos vonása az, hogy maga a közbülső is közvetlennek jelenik meg (pl. növény). A másik vonatkozás azonban éppen az, hogy a közbülső nem más, mint ama első közvetlen megszüntetése, annak negatívja. Márpedig a közvetlen abszolút negatívja *a csak másra* nézve vonatkozással bír, az, aminek önmagára nincs vonatkozása. És valóban ez fogalma szerint: nem kezdet és nem eredmény, hanem közbülső, amely azért van, hogy nem önmagára, hanem minden másra, minden tőle *különbözőre* vonatkozása van. Nem állapot tehát, hanem az állapot abszolút negatívja, maga a mozgás, a „végtelen processzus”. Az ellentmondás révén tehát, amely abból áll elő, hogy a közbülsőt *egyidejűleg és fogalma szerint* egyszerre kell elgondolni közvetlennek és abszolút nem közvetlennek is, önmagára vonatkozóan és a csak másra vonatkozóan, maga magának és a vele mindenoldalú ellentmondásban álló másnak —, tehát *magát az ellentmondást kell elgondolnunk*, és ezért a tárgyat „kettősen”, önellentmondónak kell felfognunk. Így lesz a közbülső megkettőzött, azaz a hármasság négyességgé. „A második szféra a különbözők vonatkozását azzá fejleszti, ami elsősorban, a maga ellentmondásává — a végtelen processzusban.”⁵⁸

Ez egyszerismind a tagadás tagadásának fordulópontja is, mert annál fogva, hogy a legvégső (a harmadik, illetve a negyedik) mozzanatban ismét a közvetlen vonatkozás áll előttünk, amely azonban most már tartalmas, valóságos, konkrét totalitás, így *tartalma lényege szerint, azaz nem közvetlenül ragadható meg*. Ez a tartalom azonban a második mozzanat *eredménye*. Ily módon az adódik, hogy a megismerés iránya éppen ellentétes előjelű a dolog tényleges fejlődéséhez viszonyítva, mégis képes reprodukálni tárgyának valóságos fejlődését. Ha ugyanis fogalmilag ismerünk meg, szükségképpen a közvetítettet ismerjük meg, tehát kiindulópontunk nem e közvetítés nélküli közvetlen, miként a tagadás tagadásának első pozitívjában, hanem éppen ellenkezőleg: *a közvetített közvetlen, azaz e folyamat végeredménye*. Az eredmény rekonstrukciója végett az adott, közvetlenül felfogott közvetítetthez hozzárendelünk egy módszert abból a célból, hogy eljussunk hozzá, megismerjük. Ez a módszer lehetővé teszi majd számunkra, hogy a közvetítettet közvetlenségében érjük el, de ehhez a módszernek el kell jutnia magának a dolognak a valóságos *létezéséhez*, azaz ahhoz a ponthoz, amelyben a tartalom, a lényeg közvetlenül, negatívításban áll előttünk valóságosan is. Ez pedig nem más mint a dolog vonatkozásainak története. Ezért „a módszer ilyenképpen nem külsődleges forma, hanem lelke és fogalma a tartalomnak és ettől csak abban különbözik, hogy a *fogalom* mozzanatai *magán-valóságuk szerint is meghatározottságukban* odajutnak, hogy mint a fogalom totalitása jelenjenek meg”.⁵⁹

Ami a végső (a harmadik illetve a negyedik) mozzanatban a kiindulópont, tehát a közvetlen rekonstrukcióját illeti, azt találjuk, hogy ami a kezdetből megmarad: egy vonatkozás, mégpedig mind a kezdetnek mind pedig az eredménynek az *önmagára való* vonatkozása. De míg a kezdet „a magáértvaló-lét nélküli magánvaló-lét” üres önmagára való vonatkozása, azaz nem több, mint különbség, addig a folyamat végén a tartalomnak és formának, a lényegnek és jelenségnek egymásra való vonatkozásává lesz magában a dologban. Önálló léte van: magáértvaló léte. Az önmagára való vonatkozáson kívül nem rekonstruálható semmit az eredményben, mert ezen kívül nem volt mit rekonstruálnia, nem lévén a kezdetben egyéb meghatározottsága. Mindez természetesen nem azonos azzal, hogy az eredmény elvont vonatkozásokból állana elő. A tagadás tagadása a közvetlen *meghaladásának* módszerét tartalmazza, de nem a közvetlenül adott tagadását. Marx erről írva kifejti, hogy „. . . A polgári gazdaság ily módon az antik stb. gazdaság kulcsát nyújtja. De semmi esetre sem a közgazdászok módja szerint, akik minden történelmi különbséget elmosnak és az összes társadalmi formákban a polgáriakat látják.”⁶⁰

A tagadás tagadásának törvényét tehát nem az igazolja, hogy vannak olyan társadalmi jelenségek, amelyek egy új társadalmi formációban is fennmaradnak, s éppígy nem cáfolja az, hogy e valóság forradalmi természete teljes egészében kiküszöböli a régit. Molnár Erik vitája azzal a felfogással szemben jogosult, amely a közvetlen szemlélet alapján áll, s amely éppen ezért képtelen arra, hogy a tagadás tagadását e közvetlenség áttörésének törvényeként fogja fel. A törvény bizonyítéka az, hogy a természet és a társadalom valósága ténylegesen tartalmazza a közvetítettséget: a formán kívül a tartalmat, a jelenségen kívül a lényegét stb. . . . „nincsen semmi sem az égben, a természetben, vagy a szellemben vagy

bárhol, ami ne tartalmazná a közvetlenséget épp úgy, mint a közvetítést”.⁶¹ Azzal azonban, hogy a közvetítettet a dolog fejlődése folyamán mint vonatkozások összességét és e vonatkozások történetét ragadhatjuk meg, egyúttal feloldható a közvetített „önmagában kuksoló elvontság”-a, s ez a közvetített úgy lesz tartalommal, lényeggé, hogy a saját történetének eredménye.⁶²

Azt mondhatjuk tehát, hogy valamely dolog, a valóság valamely jelensége külső vonatkozásaiban hordozza, fejleszti ki önmaga másának a tulajdonságait és belső lényegét, mint ahogy az a tartalom is magában hordozza mint *eredményt*, ama külső vonatkozások teljességét, összefoglalását. Ily módon a külső belsőnek közvetítése, s a belső a közvetítés eredménye.

Amde ha valóságosan a közvetlen egyben magában hordja és közvetíti a közvetítettet, ő maga nem a közvetített, csak a történelemben lesz azzá. Aktuálisan azonban a közvetlen a közvetített megszüntetése. Ezért a történelem és a történelmet megismerő tudat nemcsak hogy nem esik egybe, hanem ez utóbbi ugyancsak a történelem terméke, és saját eszközre, valamint módszerre van szüksége, hogy a történelemben való részvételtől, a történelem megismeréséig jusson magáért való létehez.⁶³ A közvetítet *megragadásának* külön eszköze és módszere pedig nem csupán a közvetlen áttörésének eszköze és módszere, hanem *egyúttal önálló viszonyt formálva ama közvetített, ezzel megduplázza a valóságosan egységben levőt*: a közvetlen világa fölé emeli *különállóként* a közvetített világát. „A megszüntetett — das Aufgehobene — az eszmei” — mondja Hegel, mert a megszüntetett közvetlen: a közvetített, amely *önállóvá* kidolgozott alakjában nem más, mint a megismerő tudat magáért való létében.

Ezt az *önálló* alakot azonban — ellentétben magával a közvetítéssel — nem szolgáltatja készen az élettelen természet, hanem az élőnek kell fejlődése során kidolgoznia.

JEGYZETEK

- ¹ „A csimpánzoknak a szerszámhasználat terén megfigyelhető teljesítményei mind változatosságban, mind bonyolultságában felülmúlják mindazt, amit e tekintetben más állatok esetében megállapítottak” — írja Jane B. Lancaster „A szerszámhasználó viselkedés fejlődéséről” c. tanulmányában. Magyarul: a „Munka és embérréválás. Engels hipotézise ma” c. kötetben. Bp., 1972. Kossuth Kiadó. 161—162. old. Oakley szerint pedig „Az állatpszichológia szemszögéből nézve nem látható alapvető különbség füvek levelének, szárának kiválasztása, használatra alkalmassá tétele és a kiválogatott kódaraboknak némi megmunkálás utáni használata között.” K. P. Oakley: Az ember az ügyes szerszámkészítő. Magyarul: i. m. 182. old.
- ² Másképpen: Az eszköz a természet és az eszközhasználó közé iktatott tárgy, ily módon közvetítő a természet és a használó között, ezért eleve kettős meghatározottsága van.
- ³ Marx K.: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. MEM. 46/1. Bp., 1972. 15. old.
- ⁴ Marx K.: i. m. I. 251. old.
- ⁵ I. m. 252. old.
- ⁶ I. m. 295. old.

- ⁷ Marx, K.: A tőke I. köt. Bp., 1967. 52. old.
- ⁸ Az, hogy a cserében, az áruk belsőleg közös vonatkozása nyilvánul meg (az érték), csupán elméletileg elegendő megállapítás. Amint ez a belső vonatkozás az emberek gyakorlati érintkezésének alapjaként szolgál, a pénz révén „a valóságos cserében az elvonatkoztatást megint tárgyiasítani, jelképezni, jellel realizálni kell”.
- ⁹ Marx K.: A politikai gazdaságtan bírálatához. I. MEM. 13. köt. Bp., 1965. 20. old.
- ¹⁰ Marx—Engels: A német ideológia. MEM. 3. Bp., 1960. 45. old.
- ¹¹ I. m. 46. old.
- ¹² Marx K.: Értéktöbblet elméletek. Első rész. Bp., 1958. 373. old.
- ¹³ Ugyanott.
- ¹⁴ Marx K.: i. m. 250. old.
- ¹⁵ Marx K.: i. m. 251. old.
- ¹⁶ I. m. 368. old.
- ¹⁷ I. m. 367. old.
- ¹⁸ I. m. 365. old.
- ¹⁹ Nevezetesen szó van itt Keynes felfogásáról, s ennek a felfogásnak társadalmi alapjairól. Vö.: Keynes, J. M.: The General Theory of Employment. London, 1936.
- ²⁰ Vö.: Erdős Péter: Adalékok a mai pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. Bp., 1966. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ²¹ Marx K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM. 46. köt. Bp., 1972. 170. old.
- ²² Marx K.: Gazdasági filozófiai kéziratok. Bp., 1962. 48. old.
- ²³ G. W. F. Hegel: A logika tudománya. I. rész. Bp., 1957. Akadémiai Kiadó. 82. old.
- ²⁴ Vö.: G. W. F. Hegel: A logika tudománya. II. rész. Az abszolút eszme c. fejezet. Bp., 1957. Akadémiai Kiadó. 421—440. old.
- ²⁵ Tőkei Ferenc: A szocializmus dialektikájához. Valóság 1971/3. sz.
- ²⁶ F. Engels: Anti-Dühring. Bp., 1950. Szikra. 145—146. old.
- ²⁷ V. I. Lenin: Filozófiai füzetek. Bp., 1961. 207. old.
- ²⁸ Molnár Erik: Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. Bp., Kossuth. 1962. 308—309. old.
- ²⁹ Engels F.: i. m. 140. old.
- ³⁰ Engels F.: A természet dialektikája. Bp., 1952. Szikra. 231. old.
- ³¹ Engels F.: Anti-Dühring. id. kiad. 143. old.
- ³² A marxista filozófia alapjai. Bp., 1959. Kossuth. 340—341. old.
- ³³ Molnár Erik: i. m. 309—310. old.
- ³⁴ Molnár Erik: i. m. 310. old.
- ³⁵ Engels F.: Anti-Dühring. id. kiad. 141. old.
- ³⁶ Engels F.: A természet dialektikája. MEM. 20. Bp., 1963. 353—359. old.
- ³⁷ Ugyanott.
- ³⁸ Ugyanott.
- ³⁹ I. m.
- ⁴⁰ Engels F.: Anti-Dühring. id. kiad. 147. old.
- ⁴¹ Engels F.: A természet dialektikája. Bp., 1952. Szikra. 72. old.
- ⁴² Engels F.: Anti-Dühring. id. kiad. 133—134. old.
- ⁴³ Engels F.: i. m. 139. old.
- ⁴⁴ J. V. Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról. 2. kiad. Bp., 1949. Szikra. 12. old.
- ⁴⁵ J. V. Sztálin: i. m. 13—14. old.
- ⁴⁶ Marx K.: Értéktöbblet elméletek. I. rész. Bp., 1958. 59. old.

- ⁴⁷ Ezért szükségszerűnek kell tartanunk, hogy a marxista filozófiai gondolkodás a dialektika törvényeinek újra gondolásával fogott hozzá annak a feladatának az ellátásához, hogy pótolja a dogmatizmus időszakában keletkezett lemaradását. Eleendő ennek illusztrálásaként utalni az ember és a törvény vitára, (vö.: Társadalmi Szemle vitája), illetőleg Tőkei Ferencnek a Társadalmi formák elméletéhez c. könyvére.
- ⁴⁸ Engels F.: A természet dialektikája. Bp., 1952. Szikra. 72. old.
- ⁴⁹ V. I. Lenin: Filozófiai füzetek. Bp., 1961. 214. old.
- ⁵⁰ V. I. Lenin: i. m. 210 old.
- ⁵¹ Ugyanott.
- ⁵² Hegel G. W. F.: A logika tudománya. I. rész. Bp., 1957. Akadémiai Kiadó. 82. old.
- ⁵³ Hegel G. W. F.: i. m. I. rész. 81. old.
- ⁵⁴ Hegel G. W. F.: i. m. II. rész. Bp., 1957. Akadémiai Kiadó. 424. old.
- ⁵⁵ Hegel G. W. F.: i. m. II. rész. 433. old.
- ⁵⁶ Ugyanott.
- ⁵⁷ Hegel G. W. F.: i. m. II. rész. 430—431. old.
- ⁵⁸ Hegel G. W. F.: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. rész. A logika. Bp., 1950. Akadémiai K. 319. old.
- ⁵⁹ Hegel G. W. K.: i. m. 319. old.
- ⁶⁰ Marx K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. I. rész. MEM. 46/I. Bp., 1972. 31. old.
- ⁶¹ Hegel, G. W. F.: A logika tudománya. I. rész. id. kiad.
- ⁶² Annálfogva, hogy ez a történeti szemlélet az eredmény oldaláról kérdez annak történetére, szükségképpen nem lehet azonosítani a különböző jelenségek felbukkanásának időrendjével. „Az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalán azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti... képtelen és hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat ebben a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg meghatározók voltak. Sorrendjüket éppen a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és amely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjüként jelenik meg, illetőleg a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel. — Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapelvei. I. rész. MEM. 46/I. Bp., 1972. 31—33. old.
- ⁶³ „Mint egyáltalán minden történelmi, társadalmi tudománynál, a gazdaságtani kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy — miként a valóságban, úgy a fejben is — a szubjektum, ez esetben a modern polgári társadalom adva van, és hogy ezért a kategóriák ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, existencia-meghatározásait, gyakran csak egyes oldalait fejezik ki, s hogy ezért ez a társadalom *tudományosan is* semmi esetre sem csak ott kezdődik, ahol róla *mint olyanról* már szó esik.” Marx K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. I. rész. id. kiad. 31—32. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

KWASNIEWICZ WLADYSLAV

A társadalom makrostruktúrájával foglalkozó kutatások a Lengyel Népköztársaságban*

Visszatekintés a múltba

A makrostruktúra, különösen pedig az osztályok, rétegek és foglalkozási csoportok közötti társadalmi különbségekkel összefüggő kérdések iránt az elmúlt 25 esztendő lengyel szociológiájában jelentős az elméleti és empirikus érdeklődés.

A dolgok ilyen állását bizonyos mértékig azoknak az empirikus kutatásoknak a folytatásaként kell tekinteni, amelyek már a háború előtti lengyel szociológiában elkezdődtek, s az akkori társadalom osztály-differenciáltságának különböző aspektusait, elsősorban a munkásosztály és a parasztság anyagi és társadalmi helyzetének összetevőit vizsgálták.

Ez az irányzat, amelyet leggyakrabban társadalmi-politikai szempontból radikális beállítottságú kutatók képviseltek, több értékes feldolgozást hagyott ránk örökül. Ezek közül példaként megemlíthetjük a következő publikációkat: S. Kruzewski és M. Zdziarski: *Munkásélet Lengyelországban 1913—1921 között*. L. Landau: *Lengyelország né-*

peességének szakmai összetétele, mint a gazdasági struktúrával foglalkozó vizsgálatok alapja. J. Rynga: *A Lengyel Kommunista Párt programtervezete Lengyelország társadalmi struktúrájának megvilágításában*, vagy a Társadalomgazdasági Intézet számos kiadványa (pl. *A falu társadalmi struktúrája* című gyűjteményes kötet, amely 1937-ben jelent meg). A strukturális problematikával foglalkozó vizsgálatok terén az akkori lengyel szociológiában különleges helyet foglal el S. Czarnowski munkássága, különösen a munkáskultúráról szóló tanulmánya. Külön kell megemlítenünk J. Chalasinski értékes munkásságát, aki több tanulmányában foglalkozott mind a munkás, mind pedig a paraszt problematikával. (A munkás társadalmi felemelkedésének útjai 1931 és a Parasztok ifjú nemzedéke 1938.) Erdekeseen próbálkoztak a falu társadalmi differenciáltsága és a migrációs folyamatok alakulása közötti összefüggések feltárásával K. Duda és Dziewierz. A matopolskai falu és az amerikai emigráció c. monográfiájuk (1938.) talán a legjobb a háború előtti lengyel szociológiai monográfiák között.

Ezek a nem jelentéktelen kutatási eredmények azonban még várják

* A *Studia Socjologiczne* 1971/4. számában megjelent tanulmány magyar nyelvű, kissé lerövidített fordítása.

egészként történő értelmezésüket és egységes elméleti konstrukcióvá történő feldolgozásukat, noha már vannak ilyen irányú próbálkozások. Így pl. J. Zarnowski: Az értelmiség társadalmi struktúrája Lengyelországban 1918—1939 között (Warszawa, 1964), valamint M. Drozdowski: Varsó munkásosztálya 1918—1939 között. Összetételük és társadalmi struktúrájuk (Warszawa, 1968), vagy a S. Kalabinsky szerkesztésében megjelent kiadvány: A lengyel munkásosztály. Történeti tanulmányok (Warszawa, 1970). E próbálkozások ellenére még nem született ilyen átfogó szociológiai szintézis, s ez előnytelenül befolyásolja a két háború közötti és a mai Lengyelország társadalmi struktúrájával foglalkozó összehasonlító vizsgálatok kibővítésének lehetőségét. Itt most nem foglalkozunk közelebbről az okokkal, amelyek miatt nem került sor ilyen szintézisre már 1939 előtt, de annyit meg kell állapítanunk, hogy ebben nagyon jelentős szerepe volt annak, hogy megtört az a XIX. és XX. század fordulóján kibontakozott elméleti vonal, amelyet lengyel talajon a marxista gondolat olyan reprezentánsai képviseltek, mint L. Krzywiczki, K. Kelles—Krauz, J. Marchlewski és mások.

A huszas és harmincas évek lengyel szociológiájában a kollektív együttélés különböző megnyilvánulásait már olyan szempontból vizsgálták, amely megfelelt a nyugaton abban az időben uralkodó elméleti megközelítési módoknak. E megközelítési módok a társadalmi csoportot elméletileg a szociológiai vizsgálatok alapvető tárgyának tekintették. A figyelmet tehát — amint J. Chalasinski írta — „... elsősorban a különböző típusú csoportok analitikus leírására és induktív osztályozására, ezt követően eredetük,

strukturális változásaik és felbomlásuk feltárására” — összpontosították.

Ezért alakult ki az a helyzet, hogy a két háború közötti Lengyelországban megjelenő hazai (F. Znaniecki, 1922.; J. S. Bystroni, 1931), vagy külföldi szociológiai tankönyvekben (R. E. Park és E. W. Burgess 1926.; R. Maunier, 1932.; vagy A. Cuvilliernek 1947-ben megjelent könyvében) a makrostruktúra problémáit teljesen figyelmen kívül hagyták.

Ebben a helyzetben különösen pozitívnak bizonyul S. Rychlinski tudományos munkássága. Rychlinski egyike volt azoknak a lengyel szociológusoknak, akik nagy figyelmet tanúsítottak a társadalmi struktúra elméleti kérdései iránt. Ez akkoriban meglehetősen ritka volt. Az empirikus valóságot vizsgáló munkáin kívül (pl.: A dolgozó rétegek 1938), még a második világháború kitörése előtt két olyan tanulmányt adott ki, amelyek a társadalmi differenciáltság általános kérdéseivel foglalkoztak (A társadalmi lépcsőfokok 1938, valamint A társadalmi rétegek, 1939). Ez utóbbiban M. Weber és W. Sombart koncepciójához csatlakozva, többek között figyelembe vette a szociálpszichológiai momentumokat is, hangsúlyozva, hogy ezeket eddig „... nem vették kellőképpen figyelembe, sem statikusan, sem pedig a társadalmi struktúra változásainak dinamikáját tekintve.” Hangsúlyozta az osztálykülönbségek és az osztályharc szerepét is.

Rychlinski nézetei azonban elszigeteltek maradtak, és a háború miatt nem gyakoroltak nagyobb hatást a struktúra problémáival foglalkozó lengyel elméleti kutatások fejlődésére. Mindezeket figyelembe véve a makrostruktúra általános aspektusai iránti érdeklődésnek a második világháború után bekövetkezett jelen-

tős kibontakozását lényeges és új vonásnak kell tekintenünk a hazai szociológia arculatának formálódásában.

A MAKROSTRUKTURÁLIS KÉRDÉSEK IRÁNTI ÉRDEKLŐDÉS FEJLŐDÉSI SZAKASZAI A NÉPI LENGYELORSZÁGBAN

A makrostrukturális problematika iránti érdeklődés növekedése a Népi Lengyelországban több okból következett be. Ezek közül különösen kettőt kell kiemelnünk.

Az első társadalmunk 1945 után bekövetkezett átalakulásával függött össze. A társadalmi rendszer átalakítása, amely szocialista elvek alapján és megváltozott politikai határok között ment végbe; az ország iparosítására irányuló, nálunk eddig még példátlan erőfeszítések; végül a társadalmi-kulturális élet alapvető területeinek átalakulása — mindezek intenzív kutatásra ösztönözték a szociológusok egyes generációinak képviselőit. Ez jutott kifejezésre többek között abban, hogy annak idején igen komolyan foglalkoztak a nyugati és északi területek kérdéseivel, vagy — később — a fejlődő iparosítás és urbanizáció következményeivel kapcsolatos problémákkal. Ez magyarázza a falu és városzociológia, vagy a munkaszociológia impozáns fejlődését. Ezért foglalkozott sok szociológus számos empirikus és elméleti munka keretein belül a makrostruktúra problémáival, nem is beszélve a publicisztikai irodalomról. Az utóbbi években igen intenzív hangsúlyt kapott az a gondolat, hogy a tudományos megismerés eredményeit fel kell gyakorlatilag használni a szocializmus fejlő-

désének gyorsítása és folyamatainak tökéletesítése céljából.

A tudományos megismerés eredményeinek felhasználását a társadalmi gyakorlat számára kétségtelenül ösztönözte a lengyel szociológiában már kialakult erős marxista irányvonal. Tulajdonképpen ennek elméleti alapjában, a történelmi materializmus elfogadásában kell látnunk azoknak a tényezőknek a másikkal alapvető komplexumát, amelyek hatást gyakoroltak a társadalmi struktúra kérdései iránti érdeklődés jelentős megélnkülésére a társadalmi valósággal foglalkozó kutatóink között. A marxizmus elismerése eo ipso az osztály- és réteggülönbségek koncepciójának, mint olyan központi kategóriáknak az elfogadását jelentette, amelyekkel a társadalmi-gazdasági és politikai rendszerek különböző modelljeit képviselő társadalmak strukturális sajátosságait vizsgáljuk. Ugyanakkor vitát is jelentett az olyan felfogásokkal, amelyek a marxizmustól eltérően értelmezik a társadalmi differenciáltságot.

Maga az a tény, hogy a lengyel szociológusok jelentős száma elfogadta a marxista társadalomfelfogás elméleti megállapításait és módszertani irányelveit, mégsem biztosította annak alkotó folytatását. Döntő jelentőségűnek a társadalmi feltételek bizonyultak, amelyek meghatározták a szociológia művelésének bizonyos módját. Ebből a szempontból a marxista irányzat Lengyelországban — mint ismeretes — jelentős fejlődésen ment át, az országban lezajló politikai és ideológia változásokkal párhuzamos folyamatként.

Tanulmányunkban nem rekonstruálhatjuk teljes mértékben az e kérdéshez kapcsolódó problémákat. Csupán annak megállapítására szorítkozunk, hogy az elmúlt 25 esz-

tendő során elvileg két időszakot különböztethetünk meg hazánk marxista szociológiájának fejlődésében. Választóvonalként 1956-ot fogadhatjuk el, megállapítva, hogy eddig az időszakig a dialektikus és történelmi materializmus integrista értelmezése dominált, erősen dogmatikus jelleggel, telítve a szimplifikáló apológia elemeivel, elszigetelődve a valóságos társadalmi folyamatoktól. Végeredményben bizonyos fokig visszavonhatatlanul elveszett annak lehetősége, hogy a maga teljességében rekonstruáljuk a lengyel társadalom új struktúrájának korai kialakulási szakaszait. Vonatkozik ez mindenekelőtt az ország intenzív iparosításának éveire, a hatéves terv időszakára (1950—1955).

A lengyel marxista szociológiának ez az ismertett fejlődési szakasza mégis hozott bizonyos pozitív eredményeket. Itt elsősorban a történelmi materializmussal foglalkozó néhány műre gondolok, amelyek a lengyel társadalomtudományok képviselői számára — akik többségükben viszonylag kevésbé voltak tájékozottak a marxizmusban — alapvető ismereteket biztosítottak a társadalmi valóság, s így a társadalmi osztályok problémáinak marxista értelmezéséhez. Meg kell említenünk az empirikus vizsgálatokra irányuló kísérleteket is, amelyek a kedvezőtlen feltételek mellett is folytak. Ilyen vizsgálatokat végeztek a krakói körzetben a munkások társadalmi tudatának új elemeivel kapcsolatban. (A vizsgálatok eredményeit a D. Dobrowolski szerkesztésében megjelent tanulmánykötetben adták ki.) Varsóban a munkásosztály ideológiájának formálódását vizsgálták, J. Hochfeld és S. Nowakowski irányításával abban az időben több tucat szakdolgozat készült el e témakörben. Itt kell megemlítenünk a

fenti szerzők tanulmányát: Megjegyzések az emlékiratok felhasználásáról a társadalmi tudattal foglalkozó vizsgálatokban. (Mysl Filozoficzna, 1953. 3. sz.)

A fordulatot jelentő 1956-os esztendő alapvetően megváltoztatta a szociológia és a többi társadalomtudomány eddigi helyzetét. Kialakultak a feltételek az elméleti kutatások „frontjának” jelentős kiszélesítéséhez, mindenekelőtt az empirikus vizsgálatok terén, amelyek igen fontos eszközei a nagy és lényeges társadalmi változások megismerésének. A kiindulópontot az jelentette, hogy a szociológiát önálló tudományként intézményesen elválasztották más marxista társadalomtudományoktól, számos egyetemi és egyetemen kívüli kutató intézetet (csoportot) hoztak létre, s a szociológiai publikációk — amelyek részben már szakfolyóiratokban jelentek meg — rövid idő alatt jelentős szerepet kaptak a lengyel társadalomtudományi élet egészében. Ily módon szociológiánk belépett eddigi történetének legintenzívebb fejlődési időszakába.

Ezt az időszakot azonban nem tekinthetjük egységesnek; ezen belül a fejlődésnek bizonyos szakaszait különböztethetjük meg. Elsőként az 1956—1960 közötti szakaszt említeném. Ezt az jellemezte, hogy mintegy számvetést készítettek a múlttal és meghatározták a szociológia feladatait a szocialista társadalomban. A lengyel szociológia akkori helyzete, bár különbözőképpen értékelhető, mégis annak a szakasznak a kezdetét jelenti, amikor megszilárdult a komoly felkészültségű marxista szociológusok gárdája. Megerősödött az a meggyőződés is, hogy szükség van olyan kutatásokra, amelyek állandóan biztosítják, hogy a marxista társadalomelmélet lépést tartson

a korról, mégpedig azáltal, hogy rendszeresen összevetik azt a társadalmi fejlődés objektív tendenciáival, és ennek során megvizsgálják azokat az új problémákat amelyek a társadalmi-politikai világrendszerek, ezen belül főleg a szocialista világrendszer jelenkori változásainak talaján merülnek fel. Ebből az következtetett, hogy a szociológiai munkákban hangsúlyt kaptak az empirikus vizsgálatok, megfelelően párosulva az elméleti beállítottsággal. Ezzel összefüggésben arra törekedtek, hogy közelebbről meghatározzák a szociológia, mint a társadalomtudományok egyike és a történelmi materializmus elmélete közötti összefüggést. Akkoriban többek között J. Hochfeld foglalkozott ezzel a kérdéssel (J. Hochfeld: Szociológia, történelmi materializmus, ideológia. Studia Filozoficzne, 1960. 6. sz.).

A makrostrukturális problémák kutatásának komoly fellendülése jellemezte az ismertett időszakot. J. Chalasinski, publikálva a „Lengyel értelmiség múltja és jövője” (1958) című tanulmánykötetet, mintegy ösztönözte annak a korábbi — még a háború utáni első években kibontakozott — vitának a felújítását, amely a lengyel értelmiséggel foglalkozott. Ehhez a vitához szólt hozzá J. Szczepanski (Az értelmiség és a szellemi dolgozók, 1958; A lengyel értelmiség struktúrája, 1960), aki J. Hochfeld és mások mellett hozzákezdett a Népi Lengyelország munkásosztályával és értelmiségével foglalkozó szélesebb körű párhuzamos kutatásokhoz. 1958-ban és 1960-ban jelentek meg az első ilyen témájú tanulmányokat tartalmazó gyűjteményes kötetek. Ezeket 1960 után folytatásként megjelent kötetek hosszú sora követte. Figyelmet érdemel B. Galeski tanulmánya is, amely a falu társadalmi struktúrá-

jával foglalkozott. (A falu társadalmi-gazdasági struktúrájának változásaiával foglalkozó kutatások a Népi Lengyelországban. Mysl filozoficzna, 1956. 5. és 6. sz.)

Természetesnek tartjuk, hogy ezeket a kezdeményezéseket, amelyek jelentős mértékben meghatározták a következő szakasz kutatómunkájának irányait, gyakran mélyreható véleménykülönbségek kísérték. Hosszantartó vitát váltott ki S. Ossowski híres könyve, mely 1957-ben jelent meg: Az osztálystruktúra a társadalmi tudatban. A vele kapcsolatos viták még a hatvanas évek végén is tartottak.

Az 1961—1970 közötti tíz évét összegezve úgy tekinthetjük, mint a marxista szociológia fejlődésének soronkövetkező szakaszát. Kétségtelenül hatalmas előrelépés történt az empirikus kutatások terén, de az is tény, hogy ezek igen gyakran ösztönösen fejlődtek és használhatósági fokuk is eltérő a lengyel szocialista társadalom szociológiai elméletének szempontjától.

Ebben az időszakban nagy számban jelentek meg olyan feldolgozások, amelyek a lengyel társadalom makrostrukturális változásainak különböző területeit vizsgálták empirikus módon. Ugyanakkor jelentkezett a felhalmozott anyag szintetizálására irányuló törekvés. Ilyen próbálkozások találhatók többek között R. Turskinál (A társadalmi változások dinamikája Lengyelországban 1961); J. Szczepanskinál (Változások a lengyel társadalom osztálystruktúrájában, megjelent 1965-ben), S. Widerszpilnél (A társadalmi struktúra változásai a Népi Lengyelországban, 1969), legutóbb pedig W. Wesolowskinak jelent meg hasonló témájú tanulmánya (Az osztálystruktúra változásai 1970).

Az ismertett évtizedet nemcsak

az empirikus szociológia virágzása jellemezte; olyan időszak ez, amely sok kiváló elméleti eredménnyel büszkélkedhet, főleg a társadalom makrostruktúrájának kutatásában, s ezzel lengyel talajon létrejött egy olyan sajátos szakszociológia, amely a társadalmi osztályokkal és rétegekkel foglalkozik. Ebben a vonatkozásban a hatvanas évek első fele bizonyult a legtermékenyebbnek. Vezető helyen kell megemlítenünk J. Hochfeld munkásságát, akinek tanulmánya, „A társadalmi osztályok általános marxista elmélete” kétségtelenül a marxizmus alkotó továbbfejlesztésének példája. Jelentős helyet foglal el ebben a tekintetben W. Wesolowski két tanulmánykötete (Tanulmányok a társadalmi osztályok és rétegek szociológiájából, 1962; Osztályok, rétegek és a hatalom, 1966), továbbá S. Widerszpil (A társadalmi osztályok marxista elmélete. Bevezetés a társadalmi osztályok és rétegek szociológiájába, 1962, 1965; A lengyel munkásosztály összetétele. A változások tendenciái a szocialista iparosítás időszakában, 1965.). Ebben az összefüggésben ki kell emelnünk B. Galeski munkásságát is, aki a parasztság társadalmi struktúrájával foglalkozó empirikus vizsgálataiban foglalkozott e struktúra elméleti aspektusaival is. (Többek között a következő tanulmányában: A társadalmi struktúra néhány problémája a falusi kutatások megvilágításában. *Studia Socjologiczne*, 1963. 1. sz.)

Bár több más publikációt már nem említek, mégis meg kell jegyezni, hogy a társadalmi makrostruktúra tárgykörében igen sok fontos elméleti kérdést találhatunk a 60-as évek első és második felének fordulóján megjelent kézikönyvekben is. Gondolunk itt mindenekelőtt J. Wiatr „A társadalom. Bevezetés a szociológ-

giába” című könyvére (1965, 1966, 1968). és J. Szczepanski „A szociológia alapfogalmai” című munkájára (1963., 1967., 1970.).

A teljesség kedvéért tegyük hozzá, hogy különösen a hatvanas évek első felét jellemezték olyan kísérletek, hogy — a marxista kritika eszközeivel — leküzdjék azokat a fel fogásokat, amelyek a társadalmi differenciáltságot rétegződési kategóriákban értelmezték. Ily módon a társadalmi osztályok és rétegek szociológiájának fejlődése kiszélesítette a nem-marxista társadalomelméletekkel folytatott viták területét, ezzel együtt pedig hozzájárult a társadalomtudományok ideológiai funkcióinak kibontakoztatásához.

Összességében tekintve, a makrostruktúra területén elért kutatói eredmények, különösen 1956—1970 között, kétségtelenül jelentősen hozzájárultak szociológiánk egész fejlődéséhez. Ez nagymértékben annak volt köszönhető, hogy a társadalmi osztályok és rétegek szociológiájával, és az egyes szakmák szociológiájával foglalkozó szakemberek érdeklődése igen széles körű és sokrétű volt. Ezek az érdeklődési körökön belül a következő főbb irányokat különböztethetjük meg:

Az első a társadalmi struktúra általános elméletére, különösen az osztályok és rétegek megkülönböztetésére összpontosít. Ehhez szorosan kapcsolódik a második, amely a kapitalista társadalom makrostrukturális tulajdonságainak feltárására törekszik. E kettővel párhuzamosan alakult ki a harmadik irány, amely a szocialista társadalmak keretein belül vizsgálja a nagy társadalmi struktúrák különböző elméleti problémáit. Különösen fejlett nálunk a negyedik, amit tulajdonképpen a mai lengyel társadalom egyes osztályai és rétegei — főleg a paraszt-

ság, a munkásosztály és a szellemi dolgozók különböző kategóriái — társadalmi-kulturális jellemzőinek empirikus analiziseként jelölhetnének meg. Végül az ötödik irány arra törekszik, hogy összefoglalóan bemutassa az eddigi empirikus eredményeket és ezek révén rámutasson a Népi Lengyelország társadalmának makrostrukturális vonásaira, különösen a lengyel társadalom új — az ország intenzív iparosítási szakasza utáni — fejlődési szakaszában.

A továbbiak során — tekintettel a tanulmány szűk kereteire — csupán a legreprezentatívabb eredményeket ismertetem az elméleti kutatásokból, és a legkiemelkedőbb empirikus feldolgozásokat. Bizonyos javaslatokat kívánok tenni a további kutatásokra vonatkozóan abból a célból, hogy megszüntessünk bizonyos hiányosságokat és ezzel mintegy „elébe menjünk” azoknak az új folyamatoknak, amelyek még csak most kezdenek kutatási problémaként kirajzolódni.

A TÁRSADALMI OSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEK ÁLTALÁNOS ELMÉLETÉNEK FEJLESZTÉSE

Azoknak a problémáknak a területe, amelyeket a makrostruktúra általános kérdéseivel kapcsolódó elméleti kutatások átfognak, igen széles körű. Szükségesnek bizonyul tehát, hogy ezeket fontosabb tematikai csoportok szerint rendszerezjük. Úgy vélem, hogy megkülönböztethetjük 1. a társadalmi struktúra fogalmának tartalmával és az osztályokhoz, illetve rétegekhez való kapcsolatának meghatározásával összefüggő kérdéseket; 2. a társadalmi osztályok és rétegek elméletének

fogalmi apparátusával összefüggő kérdéseket; 3. az osztály- és rétegsztruktúrák funkcionálásával és átalakulásuk mechanizmusaival kapcsolatos kérdéseket. Ilyen sorrendben ismertetem a lengyel szociológusok e téren végzett munkáját.

A társadalmi struktúra olyan elméleti kategóriaként történő értelmezése, amely a társadalom differenciáltságának különböző formáit tartalmazza, kétségtelenül kiinduló problémája a társadalmi osztályok marxista elméletének is. A lengyel szociológiai irodalomban S. Ossowskiki foglalkozott elsősorban ezekkel a kérdésekkel, „Az osztálystruktúra a társadalmi tudatban” című tanulmányában és több más munkájában is. Ezek olyan elméleti megfogalmazásokat tartalmaznak, amelyek a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi viszonyok alapvető rendszereit érintik. A fenti terminus definiálásával más szociológusok is foglalkoztak, többek között J. Szczepanski. Összegezve két álláspont rajzolódott ki.

S. Ossowskinak az volt a véleménye, hogy „... csak akkor beszélhetünk »társadalmi struktúráról«, ha a rendszer alkotó elemeit úgy tekintjük, mint csoportokat, az egyének csoportjait, tehát nem csupán egyes személyeket”. F. Znaniecki nyomán úgy vélte, hogy az utóbbiak tulajdonságai csupán valamely közösség összetételét határozzuk meg. A társadalmi struktúrát úgy kell értelmezni „... mint az emberek közötti függések, különbségek és hierarchiák rendszerét, amely részben szervezett, részben nem szervezett formában jelentkezik.¹

J. Szczepanski, A szociológia alapfogalmi című munkájában Ossowskitól eltérően értelmezte a társadalmi struktúra fogalmát. Szczepanski szerint a struktúra nem más, mint a

társadalmi csoport valamennyi alkotóelemének rendszere, tehát a csoportot alkotó egyes személyeké is, így ez a rendszer ezek kölcsönös kapcsolatainak meghatározott elvére épül. Ennek megfelelően a makrostrukturális analízis elemeit olyan rendszerek képezik, mint a demográfiai, a képzettségi, foglalkozási, ökológiai, adminisztratív, politikai (a politikai pártokhoz való tartozás értelmében) struktúra stb.

A jelzett különbségek ellenére a két felfogás sok hasonlóságot tartalmaz. Ezek elsősorban arra vonatkoznak, amit különösen találóan fogalmazott meg S. Widerszpil, vagyis, hogy a szociológiai szemlélet megköveteli „... a különböző társadalmi jelenségeknek, az emberek közötti viszonyoknak és a társadalmi aktivitásnak az adott változó társadalmi struktúrák szempontjából történő széles körű értelmezését.”²

Egyetértés alakult ki arra vonatkozólag is, hogy az osztálystruktúra — mint pl. S. Ossowski írta — „... a társadalmi struktúrájának bizonyos — különösen jelentős — aspektusa”. Hasonlóan állapította meg J. Szczeplanski: „... a nagy csoportok (különösen a globális társadalom — *A szerző*) makrostrukturájának leírása és értelmezése szempontjából a legfontosabb az osztályok és rétegek struktúrája, vagyis a társadalmi osztályok és rétegek rendszere, azok kölcsönös kapcsolatainak rendje és a közöttük kialakuló viszonyok”. Ennek az az oka, hogy „... a társadalmi osztályhoz való tartozás jelentős mértékben meghatározza az egyén helyét a foglalkozási, képzettségi, politikai és egyéb struktúrákban.”³

Véleményünk szerint a társadalmi struktúra általános koncepciójával kapcsolatos elméleti megközelítésekben jóval nagyobb perspektívák rejlenek annál, mint amit szo-

ciológiai irodalmunk eddig figyelembe vett. Célszerű lenne olyan további elemző kutatások beindítása, amelyek feltárnák a makrostruktúra különböző rendszerei közötti összefüggéseket. Bizonyos példát nyújthatnak itt azok az elméleti reflexiók, amelyek nálunk B. Galeski, vagy W. Wesolowski nevéhez fűződnek, akik az osztálystruktúra és a foglalkozási struktúra közötti kapcsolatokat vizsgálták. (Ehhez a kérdéshez a későbbiekben még visszatérünk.)

A társadalmi makrostrukturára vonatkozó vizsgálatok másik irányvonala — mint már említettem — a társadalmi osztályok és rétegek marxista elméletének fogalmi apparátusával kapcsolódik össze. A kiinduló kérdés itt a társadalmi osztály és réteg definiálása

A marxizmus talaján álló teoretikusaink számára az alapot a társadalmi osztály ismert, V. I. Lenin által megfogalmazott definíciója képezte. Ugyanakkor nem hiányoztak olyan próbálkozások sem, hogy rekonstruálják K. Marx és F. Engels társadalmi osztály fogalmát, hiszen e két klasszikus — mint ismeretes — nem hagyott hátra explicit módon kifejtett definíciót. Hosszantartó vitát váltott ki S. Ossowski véleménye a fenti témában. A „Struktura społeczna...” c. munkájában annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a marxizmus klasszikusai nem alkalmazták egyértelműen a társadalmi osztály terminusát. Ezt Marxnak, mint teoretikusnak, és ugyanakkor a munkásmozgalom vezérének kétős társadalmi szerepével magyarázta.

S. Ossowski fenti nézetével a kutatók egész sora vitázott. Állásfoglalásuk tartalmát a J. J. Wiatr által megfogalmazott véleményre lehet visszavezetni: „... bár Marx egyes

meghatározásai nem teljesen vágnak egybe, de ami az osztály értelmezését illeti, munkásságának domináló irányvonala az a felfogás, amely szerint az osztálytagozódást a termelőeszközökhöz való viszony determinálja.”⁴

J. Hochfeld ezzel kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy a terminológiából hiányzó rendnél jóval fontosabb kérdés „... azoknak a kritériumoknak a sokoldalúsága, amelyek belsőleg differenciálják az osztályokat és kialakítják a fejlett osztálystruktúra sémáit”.⁵

A fentiekben a különböző gazdasági (ezen belül foglalkozási és szakképzettségi), politikai, nemzetiségi, faji és vallási kritériumok jelentőségét hangsúlyozta.

Az utóbbi időben az e témában kialakult vitához csatlakozott J. Ladosz (Az osztályharc marxista elmélete, 1969) és S. Kozyr — Kowalski (A társadalmi osztályok és rétegek marxista elmélete „A tőke” megvilágításában — rekonstrukciós próba, *Studia Socjologiczne*, 1968. 2. sz.). Különösen a második szerző pontos elemzésének eredményei érdekesek. Arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi tagozódás olyan leírása, amely a kapitalista rendszer feltételeire vonatkoztatva, két egymással szembenálló társadalmi osztály — a termelőeszközök tulajdonosainak osztálya és a termelőeszközöktől megfosztottak osztálya — létét veszi alapul, elsősorban a Tőke I. és II. kötetében dominál. A III. kötetben viszont „... a termelés folyamatának elemzéséről a forgalom folyamatára áttérve Marx gazdagítja az osztálystruktúra modelljét, a termelőeszközök tulajdonosai és a termelőeszközöktől megfosztott közvetlen termelők mellett még megkülönböztet egy olyan osztályt is, amelyet úgy határoztunk meg,

mint a fogalmi eszközök, vagyis az áru pénzzé és a pénz áruvá alakítása eszközeinek tulajdonosait, és a forgalom eszközeitől megfosztott bér munkások (vagyis az alkalmazottak) osztályát”.

S. Kozyr — Kowalski idézett véleménye hasonló O. Lange, J. Hochfeld, W. Wesolowski, J. Wiatr és mások korábbi álláspontjához, akik azt hangsúlyozták, hogy differenciáltan kell megközelíteni a burzsoázia és a bér munkából élők egyes kategóriáinak osztályhelyzetét. Mégis Kozyr és Kowalski érdeme, hogy ezeket a nézeteket a marxizmus klasszikusainak műveire építő széles körű elemzéssel támasztották alá. Ezen felül azt is megállapították, hogy „... az árutermelő eszközökhöz való viszony alapján megkülönböztetett osztályok és az áru- és pénzforgalom eszközeihez való viszony alapján megkülönböztetett osztályok között — Marx véleménye szerint — jelentős gazdasági és szociológiai természetű különbségek vannak, amelyeket az a tény határoz meg, hogy csak a termelési folyamatban felhasznált munkaerő állít elő értéket és értéktöbbletet, a forgalmi folyamatban foglalkoztatott munkaerő pedig nem állít elő értéktöbbletet, bár lehetővé teszi, hogy a forgalmi eszközök tulajdonosai átvegyék az értéktöbblet egy részét a termelőeszközök tulajdonosaitól”.

Igen figyelemre méltónak bizonyult a társadalmi réteg fogalma is, amelynek jelentéstartalmát — a társadalmi osztállyal ellentétben — eddig még nem határozták meg egyértelműen.

Meg kell említenünk itt P. Rybiczki régebbi elgondolását, amelyet a *Tanulmányok a társadalmi rétegződésről* című cikkében vetett fel 1949-ben. E szerint minden csopor-

tosulást, ami az adott társadalmon belül a társadalom differenciáltságát fejezi ki, rétegeknek kell tekinteni. O. Lange viszont annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy ezt a terminust kizárólag az osztálystruktúrát kísérő csoportokra kell szűkíteni. Azt javasolta, hogy a társadalmi osztálytól eltérően, társadalmi rétegeken „... a társadalom tagjainak olyan csoportját kell érteni, amelyek gazdasági és társadalmi helyzete nem a termelőeszközök tulajdonviszonyaiból ered, hanem az adott felépítmény sajátos jegyeiből.” Ebben az értelemben réteget alkotnak pl. „a hivatalnokok, akik az államhatalom végrehajtói, vagy egy olyan vallás papjai, amely az adott társadalmi formáció felépítményének alkotó részét képezi.”⁶

Hasonló álláspontot foglaltak el más szerzők is, legutóbb S. Kozyr — Kowalski. „... a társadalmi rétegeket — írták — az emberek olyan csoportjainak tekinthetjük, amelyek nem állítanak elő értéktöbbletet, továbbá, nem teszik lehetővé a forgalmi eszközök tulajdonosainak és a szolgáltatási eszközök tulajdonosainak pénzüket tőkévé való átalakítását.”⁷

Szociológiai irodalmunkban történtek olyan próbálkozások is, hogy megvizsgálják azokat a szemantikai javaslatokat, amelyek a réteget a presztizs alapján kialakult csoportként definiálták, és az ezzel összefüggő hierarchikus skálán elfoglalt pozíció alapján különböztették meg. Ezzel a témával többek között A. Sarapata, W. Wesolowski, J. Wiatr és S. Widerszpil foglalkoztak. Widerszpil volt az első, aki szisztematikus áttekintést adott a rétegeterminus különböző jelentéseiről. Végeredményben — írja — „... a társadalmi réteg hármas, sőt négyes jelentését is elfogadhatjuk: 1. rétegek

pl. az értelmiség és nem egyszer a kispolgárság vonatkozásában; ez az emberek olyan csoportját jelöli, amely hasonlít a társadalmi osztályhoz..., de nem felel meg teljesen a társadalmi osztály kritériumainak...; 2. réteg, mint az osztály része, mint sajátos „alosztály”, vagy „osztályjellegű csoport”...; ebben az értelemben beszélhetünk a burzsoázia különböző rétegeiről, vagy a proletariátus különböző rétegeiről; itt az osztályozás kritériumai különbözőek lehetnek...; az így értelmezett rétegek között érdekellentétek alakulhatnak ki, vagy pedig ellentétek jöhetnek létre a réteg érdekei és az egész osztály alapvető érdekei között; 3. a réteg, mint az alacsonyabb, vagy magasabb szintű pozíciók rendszerének, azaz az ún. társadalmi rétegződésnek az alkotórésze, olyan rendszeré, amely pl. a következő kritériumokra épül: presztizs, életmód, jövedelemszint, foglalkozás, a politikai döntésekre gyakorolt hatás...; 4. a társadalmi réteg, mint olyan embercsoportok elnevezése, amelyeket bizonyos nem alapvető közös jegyek alapján különböztetünk meg, pl. azonos kulturális szint, hasonló értékrendszer, szokásformák, a munka jellege”⁸

Hasonlóképpen tipizált J. Wiatr is, már idézett munkájában (231. old.). Foglalkozott a fenti kérdésekkel J. Szczepanski is, jelentős helyet szentelve ezeknek a Szociológia alapfogalmai új kiadásában. Megállapította, hogy a rétegződés problematikájának két aspektusa van: „... az első aspektus az, hogy létezik egyének, valamint a hasonló tulajdonságú egyénekből álló csoportok és közösségek olyan differenciáltsága, amelyet objektívnek tekinthetünk. Ezt meg lehet határozni, sőt bizonyos esetekben mérni is lehet, mint ahogyan mérni és összeha-

sonlítani lehet az anyagi helyzetet, az intelligenciaszintet, a képzésre fordított évek számát, és a megszerzett diplomákat stb. A másik aspektus e jellemzők kialakult és elfogadott értékelési módjait, azok magasabbra vagy alacsonyabbra becslését jelenti”, s az így adódó társadalmi réteghierarchia nem kapcsolódik szükségképpen „a társadalmi osztályok hierarchiájához és az osztályokat elválasztó objektív tényezőkhöz”.⁹

A társadalmi rétegek különböző értelmezésének példáit közölte J. Szczepanski: 1. a rétegek, mint a társadalmi osztályok alkotó részei; 2. az osztályokon kívüli vagy az osztályok közötti rétegek, amelyek metszik az egyes osztályokat, vagy behatolnak egyes osztályokba, mint pl. az értelmiség; 3. a jövedelmi szint alapján megkülönböztetett gazdasági rétegek; 4. a képzettségi szint alapján megkülönböztetett kulturális rétegek. Ehhez a következőket teszi hozzá: „... a különböző rétegződési rendszerek kialakítására, vagyis a társadalmi rétegek megkülönböztetésére igen sokféle lehetőség van, mivel számtalan olyan jellemző létezik, ami megkülönbözteti az embereket egymástól és azt eredményezi, hogy egyes jellemzők (funkcionálisan) a társadalmilag fontos vonások zárt komplexumaivá állnak össze.”¹⁰

Tegyük hozzá, hogy a „társadalmi réteg” fogalmának meghatározását még bonyolítja az a tény is, hogy egyes szerzők ezt a terminust használják a fejlett szocialista társadalmon belüli szociális differenciáltsággal kapcsolatosan is. Ehhez a kérdéshez még visszatérünk. Jelenleg azonban még röviden a foglalkozás (szakma) szociológiai fogalmával szeretnék foglalkozni, amelynek a lengyel irodalomban nincsen még

egyértelmű meghatározása, annak ellenére, hogy több ilyen próbálkozás történt. E próbálkozások egyikét a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete által 1963-ban szervezett foglalkozásszociológiai konferenciája ösztönözte. A konferencia anyaga, amelyet A. Sarapata szerkesztésében publikáltak, többek között tartalmazta J. Szczepanski A foglalkozást és a foglalkoztatottsági struktúrát formáló tényezők c. tanulmányát és S. Kowalewski tanulmányát A foglalkozás definíciója és osztályozása címmel. Más szerzők is hozzászóltak a kérdéshez. Wesolowski pl. azt hangsúlyozta, hogy az egyes foglalkozási kategóriák megkülönböztetése során általában a következő négy tényezőt kell figyelembe venni: a munka jellege, a szakképzettség foka, a munkaszervezetben elfoglalt hely (beosztás), és a tulajdonhoz való viszony. B. Galeski a foglalkozás meghatározásánál olyan mutatókat hangsúlyozott, mint „1. a tartósan végzett tevékenységek elkülönített együttese; 2. a társadalom más tagjai számára végzett tevékenységek; 3. a megélhetés alapját képező tevékenységek; 4. a megfelelő felkészültség. Hasonlóan értelmezte a kérdést J. Wiatr. Míg tehát Galeski és Wiatr nem vették figyelembe a foglalkozás olyan jellemzőit, mint a munkaszervezetben elfoglalt pozíció és a tulajdonhoz való viszony, addig Wesolowski mellőzte a foglalkozások, mint a szakmát (foglalkozást) végzők megélhetési létalapjának szempontját. Összegezve mégis úgy vélekedhetünk, hogy a foglalkozás terminusának értelmezésében nem alakultak ki olyan nagy nézetkülönbségek, mint a társadalmi réteg definiálásánál.

Végül azoknak az álláspontoknak az ismertetésére térek rá, amelyek

az osztály, illetve rétegstruktúrák funkcionálásának kérdésével és azok átalakulásának mechanizmusával kapcsolatban kialakultak. A fenti területtel foglalkozó kutatók vagy a marxista társadalomelmélet integrista (ezen belül tankönyvszerű) értelmezéséhez csatlakoztak, vagy pedig az osztályok és rétegek egy-egy meghatározott aspektusával foglalkoztak. Ez olyan tág terület, amelyet nem ismertethetünk részletesebben. Ezen belül elsősorban az osztályelmélet és az osztályharc integrista értelmezése bontakozott ki a gazdasági-társadalmi formáció marxista koncepciójának alapján, ezt követte azoknak az analitikai kategóriáknak a bemutatása, amelyeket a marxizmus a társadalmi makrostruktúra tág problematikájának vonatkozásában használ. Emellett azután igen gyakran mélyebbre hatoltak a társadalmi differenciálódás marxista elméletének elméleti és empirikus értelmezésébe, feltárták és megvilágították azokat az új megismerési távlatokat, amelyek a szocialista társadalomban folyó kutatói gyakorlat során jelentkeznek.

Ezzel kapcsolatban különösen érdekesek J. Hochfeld fejtegetései. „A társadalom általános marxista elmélete” című tanulmányában a termelési mód sokrétű értelmezésének koncepcióját fejtette ki, elsősorban „a fejlett osztálystruktúra” sémáját, ahol a fejlett osztálystruktúrát az osztályviszonyok alapvető, azaz poláris modellje konkrét — történeti, időben és térben változó — formájának tekintette. Ehhez a sémához később más szerzők is csatlakoztak, legutóbb pl. S. Kozyr — Kowalski.

E vizsgálódásokkal összefüggésben Hochfeld bizonyos javaslatokat tesz olyan fogalmi kategóriák értelmezésére, mint az „alapvető” és „nem alapvető”, „átmeneti”, vagy

„marginális” jellegű osztályok, s érdekesek a „magában való osztály” és a „magáért való osztály” problémájára vonatkozó fejtegetései is. Nagy figyelmet szentelt Hochfeld az osztályuralom problémáinak is.

Ezzel az utóbbi kérdéssel W. Wesolowski foglalkozott közelebbről. A marxista társadalomelméletből kiindulva, „Az osztályuralom marxista elmélete. Rendszerezési kísérlet” című tanulmányában bemutatta az uralom egyes típusait és a kormányzás mechanizmusát, az osztályérdekek fajtáit, valamint a politikailag alárendelt osztály felszabadulásáért folytatott harcának kérdéseit. W. Wesolowski egy másik tanulmánya tartalmazza az osztályérdekek és a hatalom problémájának kifejtését.

A mélyrehatóan elemzett kérdések közé tartozik a tulajdon kategóriájának vizsgálata is, amellyel J. Ladosz foglalkozott.

A fenti vizsgálatokban három témakör rajzolódott ki, amelyek szemléletesen jelentkeztek a makrostruktúra elméletét érintő munkákban, de ezek nem merítik ki a szociológiai irodalmunkban feltárt és feldolgozott kérdések egészét, mivel gyakran csupán kiinduló pontot jelentettek a mai kapitalista társadalom társadalmi rétegződésének, elméleti vagy konkrét szociológiai aspektusaival foglalkozó további vizsgálódások számára. Ezekkel a kérdésekkel is foglalkoznunk kell, de itt rögtön jelezzük, hogy az erre vonatkozó vizsgálatokat főleg a varsói és lodzi szociológus csoport munkatársai végezték.

AZ OSZTÁLYSTRUKTÚRA KÉRDÉSEI A KAPITALIZMUSBAN

A kapitalista társadalmak társadalmi rétegződésének problematiká-

ja iránti érdeklődés legalább két forrásból eredt. Egyrészt a fejlett kapitalista országok társadalmi valóságának marxista elemzésére és interpretálására törekedtek, másrészt pedig szembe kívántak szállni a nem marxista nyugati szociológia elméleti és ideológiai befolyásával. Ezért szociológusaink igen gyakran úgy közelítették meg a társadalmi rétegződés, vagy a makrostrukturális átalakulás mechanizmusainak nyugaton propagált képét, hogy vitáztak bizonyos teoretikusok, főleg a rétegződés funkcionális elméletének különböző változásait képviselő álláspontokkal.

Azok között a lengyel szociológusok között, akik pozitíven továbbfejlesztették a marxista osztályelméletet és ugyanakkor bírálták a polgári szociológia elméleti elgondolásait, elsősorban W. Wesolowskit kell megemlíteni. Még 1958-ban megjelentette „A társadalom rétegződése a presztízs-kritériumok szerint” c. tanulmányát, a későbbi feldolgozásokban is többször visszatért azokra a kérdésekre, amelyek a társadalmi rétegződés olyan felfogását vizsgálták, miszerint ez a rétegződés tulajdonképpen a társadalmi rétegek hierarchikusan elhelyezkedő rendszereit jelenti. Wesolowskinak köszönhetjük K. Davis és W. Moore, valamint W. L. Warner rétegződési elméleteinek mélyreható kritikai elemzését.

A történelmi materializmusból, mint olyan elméleti állásponttól kiindulva, amelyet — ellentétben a funkcionális iskola partikuláris koncepcióival — a társadalmi struktúra kérdéseinek széles körű, mondhatnánk integráns megközelítése jellemez, W. Wesolowski hangsúlyozta, hogy a marxista szociológusok nem tagadják a társadalmi presztízs létét és a társadalmon belüli egyen-

lőtlen elosztásának tényét. Ugyanakkor felhívta a figyelmet, hogy a fenti témakörben folytatott vita már a jelenségek magyarázatának és a társadalmi valóság egészére vonatkozó kulcskérdéseknek a területére tevődik át. Itt tulajdonképpen a társadalom két ellentétes értelmezéséről van szó. „Az antagonisztikus osztálystruktúra helyett — melynek a legfőbb vonásai a kizsákmányolás, az ellentétes tudattartalmak kialakulása és az osztályok politikai harcának kibontakozása — a presztízs koncepcióban osztályharc nélküli és ellentétes politikai programok nélküli társadalom szerepel. Ebben a koncepcióban olyan társadalomról van szó, melynek mindennapi magatartását és törekvéseit egy közös értékrendszer irányítja. Ezt a közös értékrendszert használják mértékül a társadalmi ranglétrán történő besoroláshoz is. Magát a „ranglétra elvét” (hierarchizálás) szükségszerű pozitív ténynek tekintik, többé-kevésbé ugyanúgy, mint a ranglétrán megszerezhető minél jobb helyért folytatott egyéni verseny elvét.”¹¹

Ezek a koncepciók nem veszik figyelembe azt a körülményt, hogy az értékrendszerek, és így a „presztízs” jelentő pozíciók szorosan kapcsolódnak az osztályhovatartozáshoz, amely lényegében történetileg változó, az egyes antagonisztikus társadalmi-gazdasági formációk struktúrájától függően.

J. Wiatr, aki többször hozzászólt ezekhez a kérdésekhez, hasonló álláspontot foglalt el, mint Wesolowski (J. Wiatr: A társadalmi rétegződés körül folyó vita lényege „Nowe Drogi” 1967. 7. száma). Véleménye szerint a társadalmi rétegződés „... az osztálytagozódás és az általa kialakított társadalmi munkamegosztás egyik következménye. Átala-

kulása az osztálystruktúra átalakulásától függ. Ezért igen célszerűek és szükségesek azok a vizsgálatok..., amelyek rendszeresen konfrontálják a nem marxista társadalmi rétegződés elméleteit az osztályelmélet alapelveivel. Annál is inkább szükséges, mert — bár a rétegződési aspektus nem központi, nem is a legfontosabb aspektusa a társadalmi tagozódásnak —, a rétegződés figyelembevétel nélkül e tagozódás leírása és elemzése nem lehetne teljes. Ez a leírás azonban csak akkor lehet gyümölcsöző, ha szervesen összekapcsolódik az osztályelmélet alap tételeivel, amelyek a társadalmi tagozódással foglalkozó kutatások számára is általános módszertani alapot nyújtanak.”

A fenti elvek alapján szociológiai irodalmunkban más kérdéseket is áttekintettek, amelyek a magasan fejlett kapitalizmus jelenkori társadalmainak struktúrájával kapcsolatosak. Itt említhetjük az annakidején nevezetes koncepció, az ún. menedzserek forradalmának W. Wesolowski és J. Wiatr által adott kritikai elemzését. Itt kell megemléknünk az „új középosztályok” elmélet-bírálatát is, amelyet M. Hirszowicz végzett el. Hirszowicz foglalkozott az osztálytagozódás amerikai szociológián belüli (főleg 50-es évek) értelmezésével is, elsősorban B. Barber, M. M. Gordon és L. Reisman műveinek vonatkozásában. Egy sor jelentős kritikai észrevételt tett T. Parsons és R. Merton társadalmi struktúra értelmezésére. Ez utóbbiak nézeteivel később más szerzők is vitáztak. A funkcionalisták társadalmi makrostruktúra elméletével a legrészletesebben H. Bialyszewski foglalkozott. Ezeket a kérdéseket már érintette „A társadalmi rendszer koncepciója a szociológiában” című, 1968-ban megjelent tanulmá-

nyában is, de 1970-ben széles körű tanulmányt jelentetett meg „A társadalmi struktúra funkcionális modellje és annak bírálata” címmel, amelyben főleg T. Parsons koncepcióival foglalkozott. Polemizáló hangsúllyal találkozhatunk S. Kozyr — Kowalski „A marxista osztályelmélet és bírálói” című cikkében, különösen N. N. Gordon, K. L. Kopper, R. Aron, R. Dahrendorf, T. Parsons, C. W. Mills és mások nézeteivel.

A funkcionális elméleti tételeire vonatkozóan természetesen különböző ellenérvek hangzottak el. Nincs rá mód, hogy e helyütt mind egyiket ismertessük. A társadalmi struktúra funkcionális elmélete egyik, vagy másik változatának elméleti érvényességének és ismeretelméletének elemzésénél azokat a különbségeket emelték ki, amelyek elválasztják a marxizmustól. A vizsgálatokban főleg a társadalmi „egyensúly” koncepcióját támadták, valamint azt, hogy figyelmen kívül hagyta a társadalmi fejlődés dinamikájával kapcsolatos kérdéseket: „... a történelem materialista és dialektikus koncepciója — írta M. Hirszowicz — nem elégszik meg az egyensúlyi helyzetek vizsgálatával, hanem tanulmányozza a fejlődés törvényeinek problémáját, ezek pedig túllépnek a funkcionális összefüggések megállapításán, ... ez olyan szempont, amely nem ellentétes a funkcionális felfogással, hanem ellenkezőleg, azt kiegészíti és felhasználja. Tehát, a történelmi materializmus esetében nem alternatív módszertanról van szó, hanem a kutatások olyan módszeréről, amely lehetővé teszi látszólag igen eltérő álláspontok szintetizálását és legyőzi azok korlátait.”¹²

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fejlett ipari társadalmakra vonatkozó makrostrukturális kér-

dések különböző nem-marxista felfogásával folytatott vita viszonylag széles körű volt. Kiindulópontját képezte olyan munkáknak, amelyeket jelenleg politológiai intézményeink végeznek. Példaként említhetjük a Lengyel Tudományos Akadémia jelenkori imperializmussal foglalkozó kutatói bizottságát, vagy a Kelet—Nyugat viszonyaival foglalkozó kutató központot.

A SZOCIALIZMUS TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJÁNAK KÉRDÉSEI

A társadalmi osztályok és rétegek elméletének utolsó problémája, amely élénk elméleti érdeklődést keltett a lengyel szociológusok körében, a szocialista társadalom makrostruktúrájának kérdése volt. Ennek számos kapcsolata van a társadalmi gyakorlattal, amelyek közül itt most kettőre szeretnék rámutatni. Az első a fejlett szocialista társadalom modelljének és formálódásának elméleti meghatározására vonatkozik. A másik azzal a törekvéssel függ össze, hogy konkrét szociológiai úton tárják fel a makrostrukturális sikon: az osztály- és réteg, valamint a foglalkozás dimenziójában lezajló valóságos változásokat. E változások irányának és ritmusának diagnózisa a politikai döntéshozatal egyik alapját képezi.

Jelenleg kizárólag a modell-aspektust vesszük figyelembe, de bevezetésként le kell szögeznünk, hogy mindazok a szociológusok, akik Lengyelországban ezzel a problematikával foglalkoztak, az osztályok megszűnését hosszantartó társadalmi folyamatnak tekintették. Ezért az e folyamatról kialakított álláspontot kizárólag a kezdeti fejlődési fázisokra vonatkoztatják, s ezeket összehasonlítják a mai lengyel társa-

dalom valóságos strukturális változásaival.

Itt az a nézet dominált, amelyet K. Slomczynski és W. Wesolowski fogalmaztak meg, hogy a kizsákmányoló osztályviszonyok felszámolása a szocialista társadalom kialakulásának kezdeti szakaszában „...nem szünteti meg automatikusan a többi jelentős társadalmi különbséget. A szocialista gazdaságnak megvannak a maga törvényei és ezek működése a legkevésbé sem teremt minden téren egyenlősített társadalmat. Ezenfelül az örökségül kapott teher sem számolható fel gyorsan és simán. Az egész szocialista társadalom, különösen annak gazdasága, az előző formációtól örökölt feltételek között bontakozott ki. Az új társadalom létrejötté és éretté válásának szakasza olyan folyamat, amelyben a múlt, a jelen és a jövő, a mai nap gazdasági szükségserűségei és a jövőre vonatkozó ideológikus vágyak, a tervszerű és ösztönös folyamatok, a törekvések előrelátott és előre nem látott következményei egymásra rakódnak.”¹³

Az sem kétséges, hogy ez a helyzet hallatlanul bonyolultá teszi a szocialista társadalomban létező osztály- és rétegtagozódás jelenlegi helyzetének és fejlődési távlatainak vizsgálatát. Ezen az alapon érthető, hogy különböző felfogások hangzottak el e tagozódás értelmezésére vonatkozóan.

E javaslatok egyikét B. Minc fogalmazta meg. Ő azt az álláspontot foglalta el, hogy „... a társadalmi osztályok rendszere mellett létezik a társadalmi rétegek rendszere is: ezek együtt alkotják a társadalmi osztályok és rétegek rendszerét, melyen belül döntő és meghatározó szerepe az osztálytagozódásnak van, de a rétegtagozódás is sajátos jelentőséget kap, mivel viszonylagos

cselekvési autonómiával rendelkezik és hatást gyakorol az osztálytagozódásra". A mai szocialista társadalmak osztályszerkezetének elemeit „két nagy osztály alkotja: az össznépi tulajdon szektorához tartozó dolgozók osztálya és a szövetkezeti csoporttulajdon szektorához tartozó dolgozók osztálya; ... a kérdést általánosságban tekintve — bár ez így nem egészen pontos — azt mondhatjuk, hogy az össznépi tulajdon dolgozóinak osztálya egybeesik a tágran értelmezett munkásosztállyal (ide tartoznak az össznépi szektorban foglalkoztatott szellemi dolgozók is, tekintet nélkül az általuk végzett munkára és funkciójukra), a szövetkezeti csoporttulajdon dolgozóinak osztálya pedig főleg a szövetkezeti parasztság osztályával.”¹⁴

A fenti nézetet több szociológus bírálta, így J. Szczipanski, S. Widerszpil, W. Wesolowski és J. Wiatr. Ez utóbbi hangsúlyozta, hogy a szocialista tulajdon két típusának létéből nem erednek lényegesebb különbségek az osztályhovatartozást illetően: „... a termelőeszközökhöz való viszony csak akkor játszik ilyen jelentős szerepet a társadalmi tagozódás meghatározásában, ha az osztályok közötti polarizált, sőt éppen antagonisztikus viszony alapját képezi... Magától értetődik, hogy »a termelőeszközökhöz való viszony különbsége« a fejlett szocialista társadalomban nem ilyen jellegű.”

Ugyanakkor J. Wiatr kifejtette azt a nézetét, hogy „... noha a szocialista társadalom korai szakaszában még fennmaradnak a régi birtokos osztályok maradványai, és a kistulajdonosok (főleg parasztok) osztálya, a társadalmi viszonyok alapvető típusa már osztály nélküli abban az értelemben, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdona már központi helyet foglal el a gazda-

sági-társadalmi rendszer egészében”.

Fennmaradnak viszont a rétegekülönbségek, amelyeket a szerző a következő módon csoportosított:

„a) olyan különbségek, amelyek város és falu közötti gazdasági és kulturális különbségekből alakulnak ki, amelyek még az előző rendszerektől öröklődtek át;

b) a társadalmi munkamegosztás történetileg meghatározott fázisából kialakuló különbségek, és — ami ezzel nagymértékben összefügg — a társadalom tagjai szakképzettségi szintjének és műveltségi fokának eltéréseiből kialakuló különbségek;

c) a lakosság nem-egalitárius fejlődési struktúrájából fakadó különbségek;

d) az állam, mint speciális hatalmi apparátus létéből és — ami ennek következménye — a kormányzás elkülönült funkcióinak fennmaradásából eredő különbségek.”¹⁵

S. Widerszpil is felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi osztályok marxista elmélete elsősorban a kapitalista társadalomra vonatkoztatva érvényes. Ezzel kapcsolatban lehetővé válik, hogy más terminológiai koncepciót alkalmazzunk a szocialista társadalom makrostruktúrája alapelemeinek meghatározásához. De „... az »osztály« terminus más szóval történő helyettesítése helytelen lenne és nem vezetne célra, mivel a szocialista társadalomban még nem oldottak meg minden olyan problémát, amely marxista—leninista értelemben osztálytagozódást eredményez.”¹⁶

Hasonlóan nyilatkozott W. Wesolowski is. Azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a szocializmus építésének első szakaszaiban továbbra is meglévő társadalmi osztályokat és rétegeket hagyományos társadalmi helyzetük „dekompozíciója” jellemzi. „... a munka meghatározott jel-

lege, a jövedelemszint, a képzettség, a presztízs elválnak egymástól: a népesség egyes csoportjainak alacsony a képzettsége, de nagy a jövedelme, vagy magas a jövedelme, és kicsi a presztízse”.

Ez a dekompozíció vagy a valamikor különálló osztályokat és rétegeket jellemző egyes ismérvek (vagy azok intenzitási foka) „szintjének” kiegyenlítődésein alapszik, vagy azon, hogy az egyik osztály „átugrik” a másik osztályba, helyzetének ismérveit tekintve.

Más kutatókhoz hasonlóan, W. Wesolowski is hosszú távú és igen összetett folyamatnak tekintette az osztályok megszűnését. Felhívta a figyelmet arra, hogy ez a folyamat az alábbiakkal függ össze:

„1. a termelőeszközökhöz való viszony fontosságának megszűnése...;

2. a munka jellegében tapasztalható különbségek, különösen a szellemi és a fizikai, valamint az ipari és a mezőgazdasági munka közötti különbségek csökkenése (e két jelenség bizonyos fokig összefügg egymással);

3. a társadalmi helyzet olyan jellemzőiben tapasztalható különbségek csökkenése, mint a jövedelmek, képzettség, a kultúra javainak felhasználása, társadalmi presztízs;

4. a különbség csökkenése a társadalmi pszichikumban, amely ebben az esetben mindenekelőtt azt jelenti, hogy csökkennek a különbségek a szocialista rendszerhez való szubjektív viszonyulásban.”

A továbbiakban úgy vélte, hogy „az osztálystruktúra fejlődése a szocialista társadalmakban azt jelenti, hogy a népesség különböző csoportjainak a termelőeszközökhöz való viszonya fokozatosan egyforma lesz, valamint azt, hogy ennek a viszonynak a szerepe, mint a társadalmi helyzet más jellemzőit és a társa-

dalmi tudat tartalmát meghatározó viszonyé, fokozatosan csökken. Ezzel kapcsolatban a társadalmat differenciáló jegyek szerepét egyre inkább a társadalmi helyzet olyan jellemzői veszik át, mint a munka jellege, a jövedelem, a képzettség, presztízs stb. Ezek a jellemzők, amelyek már „elszigetelődtek” a termelőeszközökhöz való viszony determináló hatásától, „autonom” életet élnek a szocializmusban. Ezért, bár a fejlett szocialista társadalomban megszűnnek az osztályok, megmarad a társadalmi differenciáltság, amit rétegződésnek nevezhetünk”.¹⁷

J. Szczeplanski e témakörben nyilatkozva, a szocialista társadalom rétegződésének alapjait hasonlóképpen értelmezte, mint W. Wesolowski. Ebben a társadalomban nincsenek olyan „...mechanizmusok, amelyek lehetővé teszik társadalmi osztályok kialakulását. A magas beosztások sem teszik lehetővé olyan vagyon felhalmozását, amelyet örökségül lehetne hagyni, mint az a tőkésosztályánál történt. Nincsenek olyan mechanizmusok sem, amelyek örökölhetővé teszik a magas társadalmi pozíciót; minden soronkövetkező nemzedéknek saját munkájával kell megteremtene a maga pozícióját. A politikai elit pozíciója sem örökölhető. Ebben az értelemben beszélhetünk az osztályok megszűnéséről. Osztályharc sincsen a hierarchizált rétegek között, mivel a népgazdasági terveket az egész nép érdekeinek szempontjából állítják össze.”¹⁸

Kétségtelen, hogy az itt röviden bemutatott koncepciókat úgy kell tekintenünk, mint az olyan megfogalmazások kezdeti kísérleteit, amelyeket még hozzá kell alakítani a fejlett szocialista társadalom szociológiai elméletének más összetevőjéhez is. Ezek azonban nehéz problé-

mák. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy eddig még nem sikerült a lenygel szociológiában egységes nézetet kialakítani hazánk városi lakosságának társadalmi-foglalkozási kategóriáira vonatkozóan sem.

Így pl. S. Nowak tipológiai javaslatában a következőket emelte ki: 1. felsőfokú képzettséggel rendelkező értelmiség; 2. felsőfokú képzettség nélküli szellemi dolgozók; 3. kisiparosok; 4. szakképzett munkások; 5. szakképzetlen munkások.

Égészen más kategorizálást alkalmazott B. Minc. Ebben a következő kategóriák szerepelnek: 1. a termelési folyamatban irányító (vezető) funkciót betöltők, 2. a termelési folyamat szempontjából különösen fontos funkciókat ellátó szakemberek, 3. művezetők, 4. végrehajtási funkciókat ellátó szakképzett dolgozók, 5. szakképzetlen dolgozók. (Ez a tipológia termelő üzemek dolgozóira vonatkozik.)

S. Widerszpil viszont a következő kategóriákat különböztette meg: 1. munkások (szakképzett, betanított és szakképzetlen); 2. szellemi dolgozók; ez utóbbi kategórián belül: a) magas szintű vezetők az állami és gazdasági vezetésben, valamint a társadalmi-politikai szervezetekben; b) középszintű és alsó szintű vezetők; c) nem vezető funkciókat betöltő szakemberek (mérnökök, technikusok); d) nem-műszaki alkotó értelmiség; e) felsőfokú képzettséggel rendelkező adminisztratív —, irodai dolgozók; f) kiegészítő és végrehajtó irodai dolgozók. A szerző ezenfelül megkülönböztette az egyéni tulajdonban levő kisipari és kereskedelmi üzemek tulajdonosait, valamint a kisipari és szolgáltató szövetkezetek tagjait.

Széles körű elméleti alapra épül a K. Slomczynski és W. Wesolowski által javasolt, igen átgondolt társa-

dalmi-foglalkozási kategória-felosztás. Egyrészt alkalmazták a munka tartalma és a szakképzettség foka szerint a foglalkozások kategorizálását, tíz foglalkozási csoportot különböztetve meg: 1. értelmiség (a szó szűkebb értelmében); 2. technikusok; 3. irodai dolgozók; 4. művezetők és brigádvezetők; 5. kisiparosok; 6. fizikai-szellemi dolgozók; 7. szakképzett munkások; 8. betanított munkások; 9. szakképzetlen munkások, végül 10. egyéb dolgozók kategóriája. Másrészt a felosztást alkalmazták a munka szervezeti rendszerében elfoglalt hely szerint (vezetők, beosztottak, önállóak), a gazdasági ágazatok, illetve gazdasági szektorok szerint is, — tovább differenciálva ezek segítségével az előző alapvető felosztást.

Végül a K. Zagorski által kidolgozott társadalmi-foglalkozási csoport-felosztást ismertetjük, amelyet a Központi Statisztikai Hivatalban alkalmaztak az aktív (kereső) népességre vonatkozó vizsgálatokban: 1. műszaki szakemberek; 2. nem-műszaki szakemberek; 3. adminisztratív gazdasági és irodai dolgozók; 4. ipari, építőipari és rokonszakmákban dolgozó munkások (az adatok hiányában nem volt mód a szakképzett munkások kategóriájának elkülönítésére); 5. szakképzetlen munkát végző munkások (a mezőgazdaság és erdőszet kivételével); 6. szolgáltatásban foglalkoztatott szakképzett dolgozók (ezek a fizikai és szellemi munka határán álló szakmák); 7. szakképzetlen dolgozók a szolgáltatásban; 8. mezőgazdasági munkások; 9. mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai; 10. egyéni gazdák; 11. egyéb önállóak (magánkisiparosok, -kereskedők és -kistermelők); végül 12. nem meghatározott szakmájú szellemi dolgozók és 13.

nem meghatározott szakmájú fizikai dolgozók.

W. Wesolowskinak igaza van, amikor megállapítja, hogy „... a fellépő különbségek ellenére e javaslatoknak sok közös vonásuk van. A különböző szerzők álláspontja ugyanis közös abban, hogy a szak-képzettség foka, a vezető funkciók, valamint a jelentőségét még megőrző fizikai és szellemi munka különbségei alapján történő felosztás döntő szerepet játszik a szocialista gazdaságban foglalkoztatott dolgozók belső differenciálásában. Egyes javaslatok még egy megkülönböztető kritériumot említenek: a „műszaki” és a „nem-műszaki” szakmákra történő felosztást.

Látnunk kell azonban, hogy egyrészt gyakran hiányoznak azok a pontos ismérvek, melyek alapján az egyes kategóriák megkülönböztethetők (mit jelent pl. a magas szinten, közép szinten, vagy alacsony szinten kvalifikált dolgozó, milyen funkcionális szinttől sorolhatunk valakit a vezetők kategóriájához? stb.); másrészt, az említett közös jegyek ellenére sok olyan — nem egyszer alapvető — különbség nyilvánul meg, amelyek meggátolják a már meglevő empirikus vizsgálati eredményekre támaszkodó összehasonlító kutatások lehetőségét.

Ha visszatérünk arra a korábbi megállapításunkra, hogy nehézségek tapasztalhatók a fejlett szocialista társadalom struktúrájára vonatkozó nézetek megfogalmazásában, hangsúlyoznunk kell, hogy teljességgel elképzelhetetlen, hogy ezt a feladatot rövid idő alatt és elszigetelten dolgozó kutatókkal meg lehetne oldani. Feltétlenül tisztában kell lennünk azzal, hogy a szóbanforgó elméletet messzemenően egyeztetni kell a szocialista társadalmi formáció általános elméletének más ele-

meivel. Az ilyen értelmezés feltétlenül szükségessé teszi annak tisztázását, hogy hogyan kell értelmeznünk — legalábbis ide vonatkozó következményeiben — a mai fejlett, iparosodott társadalmak, így a kapitalista és szocialista társadalmak műszaki-technikai bázisának közös vonásait. Ezt a kérdést J. Danecki vizsgálta. (lásd: *Nowe Drogi* 1970. 11. sz.). Ebben az összefüggésben meg kell említenünk J. Wiatr cikket „A társadalmi struktúra változásainak politikai következményei” és a cikk körül kialakult vitát. (*Nowe Drogi* 1971.)

A szocialista társadalom és e társadalom makrostruktúrájának teoretikusai előtt álló problémakör tehát igen széles. Szükség van a kutatói munkaközösségek hosszútávú erőfeszítéseire, olyan munkacsoportokra, amelyek nemcsak a szociológia képviselőiből állnak. Természetes követelményként lép fel az interdiszciplináris kooperáció szükségessége, ez azonban nem egyszerű feladat, sem a közös elméleti és módszertani platform megteremtése, sem szervezési-technikai szempontból.

Ilyen helyzetben minden elismerés megilleti az eddigi, par excellence úttörő jellegű erőfeszítéseket, amelyek a szocialista társadalom magasabb fejlődési szakaszaiban várható társadalmi tagozódás egyik, vagy másik formájának legalábbis kezdeti értelmezését igyekeztek kidolgozni, figyelembe véve az egyre teljesebben kibontakozó tudományos-technikai forradalmat és a társadalmi életet irányító intézmények tökéletesedését.

Ha szabad így kifejezni magunkat, a szocialista rendszer feltételei között az egyes társadalmi osztályok és rétegek történelmi sorsának problémáit, valamint a társadalmi-kultu-

rális egyenlőség elemeinek kialakulását úgy kell tekintenünk, mint a makrostruktúra elméletének végső problémáit, kulcskérdéseit a marxista szociológia jelenlegi fejlődési szakaszán. A kutatói előrelépés ezen a területen nemcsak a kutatók elképzeléseinek merészségétől függ, hanem azoktól a konkrét empirikus eredményektől, amelyek rávilágítanak bizonyos folyamatok jelenlegi előrehaladottságára. Tehát jellemeznünk kell szociológiánk eddigi eredményeit a mai lengyel társadalom makrostruktúráját alkotó egyes tényezők empirikus feltárása alapján.

Az osztályokra, rétegekre, valamint a szakmai-foglalkozási csoportokra vonatkozó empirikus vizsgálatok a Lengyel Népköztársaságban

Általánosságban véve megállapíthatjuk, hogy a társadalmi osztályok és rétegek szociológiájának, valamint az egyes szakmai-foglalkozási csoportok szociológiájának Lengyelországban jelentős és igen változatos empirikus eredményei vannak. Ezek az eredmények viszonylag rövid idő alatt születtek, mivel csak a 60-as években kezdtek intenzíven foglalkozni a kutatók a fenti témakörrel. Ezenkívül érthető, hogy leginkább azokat a makrostrukturális változásokat tárták fel, amelyek a jelen évszázad ötvenes és hatvanas éveinek fordulóján, valamint a hatvanas évek folyamán zajlottak le. Így érezhető bizonyos hiányosság, ha a Népi Lengyelország első tizenöt esztendejére gondolunk, s ez annál inkább jelentős, mivel tulajdonképpen ekkor kezdődtek és váltak dinamikussá a mai lengyel társadalom szerkezetében bekövetkezett alapvető átalakulási folyamatok.

A fenti megállapítás nem vonat-

kozik egyenlő mértékben e társadalom minden osztályára. Kifejezetten jobb a helyzet a parasztsággal kapcsolatos kutatások és a parasztsághoz fűződő társadalmi kategóriákkal kapcsolatos kutatások terén. Az Agrárgazdasági Intézet rendszeres tevékenységének eredményeként — amely a negyvenes évek végén vette kezdetét — viszonylag széles körű statisztikai, szociológiai jellegű anyaggal rendelkezünk az ötvenes évekre vonatkozóan, nem is szólva a következő évekről. Nemcsak statisztikai-szociológiai jellegű feldolgozásról van szó, hanem olyan empirikus leíró tényanyagról, amely feltárja makrostrukturális szinten a parasztság társadalmi változásaival kapcsolatos valóságos folyamatokat. Ebből a szempontból, — véleményem szerint — a parasztságot ismerjük a legjobban a társadalmi struktúra alkotó részei közül.

Ez elsősorban azoknak a kutatóknak köszönhető, akik főleg Varsóban tevékenykednek. Itt három központot különböztethetünk meg. Elsősorban a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetében dolgozó faluszociológusok csoportjára gondolok, amelyet B. Galeski, Z. Makarczyk, R. Turski és Z. T. Wierzbicki irányítanak. Ez a csoport olyan alapvető elméleti feldolgozásokat készített, amelyek a falu osztály- és foglalkozási struktúráját érintik, ezenkívül számos empirikus munkát is mondhatnak magukénak. A kutatók másik csoportja a Lengyel Tudományos Akadémia elnöksége mellett működő Iparosított Körzeteket Vizsgáló Bizottsággal működik együtt. Ezt a bizottságot, amelyet S. Ignar irányít, az Iparosított Körzetek Vizsgálatával Foglalkozó Intézet hozta létre, és D. Galaj vezetésével interdiszciplináris kutatásokat folytat. Gyümöl-

csöző tevékenysége révén 1961 óta kb. 40 kötet feldolgozást jelentettek meg az Iparosított Körzetek Kutatása c. sorozat keretein belül. Ezekben igen sok olyan anyagot találunk, amelyek érdekes megvilágításba helyezik a falu és város társadalmi struktúrájának az iparosítás hatására lezajló változásait. Varsóban tevékenykedik a faluszociológusok harmadik csoportja, amely J. Chalasinski irányításával és B. Golebiowski hatékony együttműködésével széleskörűen társadalmi tudatváltozásait, ami igen lényeges a falu társadalmi struktúrájának szempontjából a jelenlegi fejlődési szakaszban. A csoport nyolc kötetben megjelentetett tanulmány-sorozata (Az ifjú falusi nemzedék különböző kategóriáinak társadalmi tudatában bekövetkezett átalakulások) hazánk háború utáni szociológiájának kiemelkedő eredménye.

Varsón kívül is működnek a falu társadalmi rétegződésével foglalkozó falukutató központok. Meg kell említenünk Lublint, ahol J. Turowski és munkaközössége dolgoznak; a továbbiakban Krakkót, ahol K. Dobrowolski és tanítványai intenzív vizsgálatokat folytattak, feltárva a paraszti kultúra differenciáltságának osztályalapját; végül Lodzt, ahol a kutatók jelentős eredményeket értek el a parasztság társadalmi differenciáltságának vizsgálatában. Etnográfiai és szociológiai szempontot egyesítő vizsgálatokat folytat K. Zawistowicz —, Adamska és csoportja.

Végül tegyük hozzá azt is, hogy a faluszociológiai publikációkat rendszeres bibliográfiába foglalják (L. M. Szwengrub), külön kiemelve a strukturális problematikát.

Bár az elmúlt évtizedben kétségtelenül kiszélesedett a munkásosztállyal foglalkozó empirikus munkák

köre, de ez mégsem olyan átfogó, mint a parasztsággal kapcsolatos vizsgálati anyag. Ennek több oka is van. A kutatási problematika itt jóval tágabb és differenciáltabb, aminek következményei voltak olyan fontos kérdésben is, mint a statisztikai felvételek minősége, márpedig ezek, még a közelmúltban is igen hiányosak és túl összevont formában feldolgozottak voltak. Ezenfelül érezhető egy központi koordináló intézmény hiánya is. Bár történtek ilyen próbálkozások és ezek hoztak is bizonyos eredményeket, de nem voltak annyira jelentősek, hogy aktivizálták volna a kutatói kezdeményezéseket.

Ennek ellenére igen magas szintű, konstruktív vizsgálati eredményekkel rendelkezünk, ez főleg a lodzi és varsói központra vonatkozik, ahol a munkásosztállyal és az értelmiséggel foglalkozó kutatásokat közel tizenöt éve J. Szczepanski szervezi és irányítja. Jelenleg már közel harminc kötettel rendelkezik a „Vizsgálatok a munkásosztályról és az értelmiségről” című sorozat, amely a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének gondozásában jelenik meg, s igen értékes részét képezi az elmúlt 25 esztendő lengyel szociológiájának. E széles körű empirikus alap tette lehetővé azt a több fontos, munkásosztályra vonatkozó általánosítást, melyek a J. Szczepanski szerkesztésében megjelent gyűjteményes kötetben található.

A varsói szociológusok között igen konstruktív módon dolgozik az a kutatói csoport, amelyet J. Hochfeld alapított, sok jó tanulmányt írtak olyan szerzők, mint J. Malanowski, A. Sarapata, W. Wesolowski és mások. Igen jelentősek S. Widerszpil kutatásai is, aki a lengyel munkásosztály összetételével foglalkozó

alapvető feldolgozás szerzője. A varsói kutatócsoport javára kell írunk W. Bieliczki és K. Zagorski igen értékes, népszerű munkáját, amely a lengyel munkásosztályt jellemzi, összehasonlítva a két háború közötti időszakot és a Népi Lengyelország korszakát (A munkások tegnap és ma, 1966.), valamint L. Beskid és K. Zagorski alapvető tanulmányát (1971), amely az 1960-as népszámlálás adataira épült.

Varsón kívül Poznanban foglalkoznak igen aktívan a munkásosztály vizsgálatával. E kutatások fő képviselője W. Markiewicz. Elsősorban Az iparosítás társadalmi folyamatai című tanulmányát kell megemlíteni, valamint Wietkopolska társadalmi struktúrájában az iparosítás hatására lezajló változások című publikációját. W. Markiewicz ahhoz a néhány kutatóhoz tartozik, akik nálunk a munkásosztály tudatának jelenségeivel foglalkoznak.

A munkásosztály kutatásával foglalkoznak a katowicei és a krakkói szociológiai intézetek is. Katowicében a kutatások kezdeményezője — amelyeket P. Rybicki irányításával kezdtek meg — W. Mrozek volt, aki a munkáscsalád problematikájával foglalkozott. Ilyen vizsgálatokat folytatott annakidején F. Adamski is.

A krakkói csoportban K. Dobrowolski játszotta a kezdeményező szerepet, aki maga köré tömörítette a munkás-problematika iránt érdeklődő tanítványait (D. Dobrowolski, W. Kwasniewicz, E. Pietraszek és mások); ez a csoport a munkásokkal kapcsolatos kérdéseket a városokba és az ipari központokba irányuló migrációs folyamatokkal összefüggésben vizsgálta.

Az utóbbi években néhány olyan tendencia bontakozott ki, amelyek kétségtelenül pozitív hatást gyakor-

olnak a lengyel munkásosztállyal foglalkozó szociológiai vizsgálatok további fejlődésére. Elsősorban azokra a próbálkozásokra kívánok rámutatni, amelyek közelebbről foglalkoznak a munkások ifjú nemzedékének problémáival és az ipari környezet munkafeltételeihez való alkalmazkodásuk kérdésével. Úttörő jelentőségű volt ezen a téren M. Jarosinszka tanulmánya, „A falusi ifjúság beilleszkedése a munkásosztályba”, valamint néhány későbbi tanulmánya. Ezt követik J. Tulski munkái: Fiatal munkások. A fiatal munkásoknak a kereső munkával kapcsolatos beállítottsága. J. Marczak tanulmánya: A munkásifjúság a lodzi textiliparban. Hasonló vizsgálatokat végeztek legutóbb a krakkói szociológiai központban.

Növekszik azoknak a munkásoknak a sora is, amelyek vizsgálják, hogy a munkásosztály képviselői mennyiben vesznek részt a kulturális fogyasztásban és alkotásban. E munkák némelyike ezeket a kérdéseket egy adott lokális közösség makrostruktúrájának összefüggésében ismerteti, mások kizárólag a munkás-környezetre koncentrálnak. Ez utóbbiakhoz tartozik többek között S. Kowalewska tanulmánya: A munkások munkájának jellege és a kultúrában való részvételük, és K. Zygulski munkája: Az ipari nagyvállalat munkásainak kulturális életével foglalkozó vizsgálatok, valamint T. Goban-Klas tanulmánya: Nowa Huta fiatal munkásai, mint a kultúra fogyasztói és alkotói. Az első két tanulmány a W. Oszipow és J. Szczepanski szerkesztésében kiadott lengyel—szovjet kötetben jelent meg.

E kötet megjelentetése mintegy kifejezi annak a szélesebb körű nemzetközi kutatómunkának a szükségességét, amely az iparosítás fo-

lyamatait, valamint a szocialista társadalmak ezzel kapcsolatos makrostrukturális változásait vizsgálná. Ebben látnám a harmadik fontos tendenciát.

A munkásosztállyal foglalkozó eddigi kutatások leggyengébb láncszemét a munkásosztály tudatának átalakulásait feltáró vizsgálatok képezik, noha itt is egy sor értékes tanulmányról tehetünk említést. S. Nowak már említett tanulmányán kívül, amelyben a strukturális változások pszichológiai aspektusaival foglalkozott, többek között szólnunk kell A. Szicinski munkájáról: A munka és a tulajdon iránti beállítottság, valamint annak társadalmi meghatározói és S. Kowalewska szerkesztésében megjelent tanulmánykötetről: „A szakmai beállítottság formálása. A munkakultúra egyes kérdései.” Figyelmet érdemel J. Kulpinska tanulmánya: Az iparvállalat dolgozóinak társadalmi aktivitása, valamint A. Owieczka munkája: A munkásonkormányzat tegnap és ma. Kétségtelen, hogy szükség van további kutatói kezdeményezésekre intenzív fejlesztésére a munkásosztály tudatával foglalkozó vizsgálatok terén. Ezek jelentősége — amint azt a legutóbbi időszak tapasztalatai mutatják —, messze túl lépi a tisztán elméleti értéket. Remélhető, hogy a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete által koordinált, széles körben megkezdett kutatói munkák, amelyek a lengyel társadalom értékrendszerének változásaival foglalkoznak, gazdag empirikus anyagot szolgáltatnak majd ehhez.

Végül rátérünk azokra a vizsgálatokra, amelyek az értelmiséggel, mint társadalmi réteggel foglalkoztak. Itt elsősorban J. Chalasinski kiemelkedő munkásságát kell megemlíteni. A lengyel értelmiség társa-

dalmi genealógiája, valamint A lengyel értelmiség múltja és jövője c. tanulmányai — mint már említettük, élénk vitákat váltottak ki. Jelentős munkát végzett az értelmiséggel foglalkozó vizsgálatok terén J. Szczepanski is, aki nemcsak történeti aspektusból, hanem a jelenkort véve figyelembe, több részletet fel dolgozva szerzője. Az ő kezdeményezésére adták ki többek között „Az értelmiség képzettsége és társadalmi helyzete” című tanulmánykötetet. Meg kell említenünk J. J. Wiatr és A. Borucki tanulmányait is (Értelmiségi szakmai karrierék és társadalmi beállítottságok a Lengyel Népköztársaságban 1945—1959 között.).

Az értelmiség-kutatásokban sajátos helyet foglalnak el az adminisztratív dolgozók rétegével foglalkozó tanulmányok. Itt mindenképp K. Lutynska és J. Janicki tanulmányaira gondolok.

A Népi Lengyelország értelmiségének formálásához szorosan kapcsolódnak ezenkívül a felsőoktatással foglalkozó vizsgálatok, különösen a felsőoktatási intézményekhez vezető úttal, valamint a munkás és parasztszármazású fiataloknak az egyetemi-főiskolai tanulmányok feltételeihez való alkalmazkodásával foglalkozó vizsgálatok. Az e téren folyó kutatások kezdeményezője elsősorban J. Szczepanski volt, úgy is, mint kutató (álláspontját „A felsőfokú képzés szociológiai problémái” című könyvében fejtette ki), de úgy is, mint a megfelelő kutató intézmény megszervezője. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk W. Wisniewski értékes vizsgálatát, amelyek az elsőséves hallgatók adaptálódásával foglalkoztak az egyetemi, illetve főiskolai tanulmányok munkakörülményeihez és életfeltételeihez.

A fenti összeállításból, amely csupán néhány kérdésre szorítkozott, határozottan kiderül, hogy azok a szociológusok, akik a makrostruktúra empirikus vizsgálatával foglalkoztak, főleg a fizikai munkából élő alapvető osztályokra összpontosították figyelmüket, vagyis a munkásosztályra és a parasztságra, ezenfelül foglalkoztak az értelmiségi réteggel is. Ugyanakkor figyelmen kívül hagytak más társadalmi kategóriákat. Teljesen hiányoznak az olyan vizsgálatok, amelyek a régi birtokos osztályok — a földbirtokosok és a burzsoázia — képviselőinek sorsát tárnák fel. Az empirikus vizsgálatok alapján csak igen keveset mondhatunk a kispolgári elemekről, vagy az ún. marginális társadalmi csoportok különböző kategóriáiról is.

Ugyanakkor figyelmet érdemelnek azok a több aspektussal rendelkező próbálkozások, amelyek empirikus elemzés alá kívánják vonni a foglalkozási alapon kialakuló társadalmi differenciálódás jelenségeit. A tárgy gazdag irodalma több problémakört tartalmaz, melyek közül főleg a következőket kell megemlítenünk: 1. a foglalkozás, mint szociológiai kategória, 2. Lengyelország népességének foglalkozási összetétele, 3. az egyes foglalkozási kategóriákat kísérő társadalmi presztízs rendszere, 4. a szakmaválasztás motívumai, 5. a szakmai adaptálódás folyamatai, 6. a professzionizálódás folyamatai (főleg a mezőgazdasági népesség vonatkozásában), 7. a szakmai mobilitás tényezőivel, és ezzel párhuzamosan a szakmai stabilizálódással foglalkozó vizsgálatok, 8. bizonyos társadalmi kategóriák (pl. nők) foglalkozási aktivizálódásával foglalkozó vizsgálatok, végül 9. a különböző szakmák teljes szociológiai leírását célzó próbálkozások.

Az olyan sajátos kutatói ágazat kialakításában, mint a foglalkozások szociológiája, jelentős részt vállalt A. Sarapata, a társadalmi mobilitással és a társadalmi rétegződéssel foglalkozó több értékes tanulmány szerzője. (Megjegyzések a társadalmi mobilitás szociológiájának tárgyáról; Tanulmányok a társadalmi rétegződésről és mobilitásról; valamint a foglalkozások szociológiájával foglalkozó, már említett tanulmánykötet). Több más kutató együttműködéséről is szólnunk kell, így J. Malanowski: Változások a lengyel városi népesség társadalmi-szakmai összetételében 1921—1960 között, M. Pohoski: Szakmai presztízs a falusi népesség körében, Z. Sufin: Szakma, karrier, presztízs, W. Wesolowski: Strukturális változások a mai szocializmusban, K. Zygułski: Szakmaválasztás és szakma-megbecsülés Szilézia Opolei körzetében stb.

Meg kell említenünk, hogy a szakmai téren kialakuló társadalmi differenciálódás problémáival kapcsolatban több vita zajlott. Legutóbb J. Ladosz adott hangot bírálatának. (Kritikai megjegyzések a szocialista társadalom struktúrájával foglalkozó vizsgálatok módszertanáról.)

A szakmákkal foglalkozó vizsgálatokban eddig elért eredmények jelentős része felhívja a figyelmet arra, hogy egyre inkább szükség van a kutatások jelenlegi helyzetének teljes feltárására, gyenge láncszemeinek figyelembe vételére. Ebben az összefüggésben kell rámutatnunk azokra az új tendenciákra, amelyek a szakmai-foglalkozási csoportokkal kapcsolatos vizsgálatokban kialakulnak. Ezek a statisztikai bázis kiszélesítésére és tökéletesítésére, az egyes társadalmi kategóriák jellemző vonásainak pontosabb meghatározására törekszenek. Ezt az utóbbi

tendenciát tükrözi a W. Wesolowski szerkesztésében megjelent, már említett tanulmánykötet. (Társadalmi differenciálódás.)

Következtetések és javaslatok

Valószínűnek tartom, hogy a jelen tanulmány kezdetén kifejtett véleményt — miszerint a lengyel társadalom makrostruktúrájával foglalkozó háború utáni vizsgálatok az ismeretek nagy mennyiségét halmozták fel — az ismertetés megfelelően alátámasztotta. Ugyanakkor azonban felvetődnek bizonyos kritikai és posztulatív jellegű megjegyzések.

Elsősorban azt a tényt kell megemlítenünk, hogy jelentős nehézséget okoz az eddigi anyag teljes megismerésében a szakosított bibliográfiai feldolgozások hiánya, különösen az értelmező bibliográfiák hiánya. Az sem vitás, hogy a különböző helyeken megjelent publikációk némelyike, — noha igen értékesek — feledésbe merült és nem funkcionál a jelenlegi kutatások elemeiként. Követelményként lép fel tehát, hogy bizonyos elméleti munkákat (de empirikus munkákat is) tanulmánykötet formájában jelentessünk meg ismét. Lényeges lenne egy olyan szélesebb körű tanulmány kidolgozása, amely rekonstruálná a makrostrukturális problematika iránti érdeklődés fejlődését a lengyel szociológiában, a marxizmus lengyel előfutáraitól kezdve. Csak ennek háttérben mérhetőek le igazán a makrostruktúra mai kutatói által elért eredmények.

Külön probléma az, hogy miként lehet szorosabbra fűzni a különböző statisztikai vizsgálatokat végző intézményekkel való együttműködést

a társadalmi struktúra tanulmányozásának területén. Ez főleg a Központi Statisztikai Hivatalra vonatkozik. Olyan kategóriák bevezetésére volna szükség, amelyek jobban megfelelnek a nagy társadalmi struktúrák szociológiájának; ki kell küszöbölni sok adat túlzott aggregálását is.

Ezzel kapcsolatban bizonyos időszakonként rendszeresen meg kell ismételni (panel-módszerrel) a társadalmi differenciáltság egyes jellemzőivel foglalkozó vizsgálatokat, hogy ezek alakulását folyamatosan nyomon követhessük. Ez az egyedüli biztosítéka annak, hogy elkerüljük azt a veszélyt, hogy az előző évek kutatási eredményeit a jelen korra vonatkoztassuk, tehát el kell kerülnünk az ún. praesens sociologicum néven ismert tévedést.

Nézetem szerint szükséges az olyan kezdeményezés, amely meg egyezésre vezet az empirikus vizsgálatokban alkalmazott makrostrukturális kategóriák terén. Ezen a téren nagy önkényesség tapasztalható, ami olyan alapvető hibával jár, hogy hiányzik az egyes vizsgálati eredmények összehasonlítási lehetősége. Természetesen az ilyen terminológiai konvenció nem jelentheti olyan új koncepciók kidolgozásának elvetését, amelyek jobban kifejezik a változó társadalmi valóságot. Általánosságban ugyanis megállapíthatjuk, hogy a makrostrukturális vizsgálatok feladata jelenleg nem annyira az, hogy megállapítsák a társadalmi struktúra egyes alkotóelemeinek megkülönböztető jegyeit, hanem inkább azokat a jelenségeket kell elemezniük, amelyek a társadalmi különbségek felszámolódását, s ezzel kapcsolatban a jelenlegi társadalmi differenciáltság átmeneti jellegét bizonyítják.

Végeredményben a makrostrukturális vizsgálatok átgondoltabb stratégiájára van szükség, amelynek kidolgozása a Lengyel Tudományos

Akadémia Szociológiai Bizottságának — a mai lengyel szociológia vezető intézményének — egyik feladata.

JEGYZETEK

- ¹ S. Ossowski: *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, megjelent: *Dziela t. 5.* Warszawa 1968. 93—94. old.
- ² S. *Widerszpil*: *Skład polskiej klasy robotniczej. Tendencje, zmiany w okresie industrializacji socjalistycznej*, Warszawa 1965. 38. old.
- ³ J. *Szczepanski*: *Elementarne pojęcia socjologii*, 1970. 284, 286. old. (A magyar kiadás a könyv egy korábbi változatának fordítása, ezt a részt nem tartalmazza. — *Szerk.*)
- ⁴ J. *Wiatr*: *Spoleczenstwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1965. 199. old.
- ⁵ J. *Hochfeld*: *Marksowska ogólna teoria klas*, „*Studia Socjologiczne*”, 1961. 1. sz.
- ⁶ O. *Lange*: *Ekonomia polityczna*, Warszawa, 1961. 46. old.
- ⁷ *Kozyr — Kowalski*: *Marksowska teoria klas...* „*Studia Socjologiczne*”, 1969. 2. sz., 34. old.
- ⁸ S. *Widerszpil*: *Marksistowska teoria klas społecznych. Wprowadzenie do socjologii klas i warstw społecznych*, Warszawa, 1962. 28. old.
- ⁹ J. *Szczepanski*: *Elementarne pojęcia...* 405, 407. old.
- ¹⁰ U. o. 409. old.
- ¹¹ W. *Wesolowski*: *Klasy i walka klas*, megjelent: *Filozofia marksistowska. Podręcznik akademicki*, Warszawa, 1970. 343. old.
- ¹² M. *Hirszowicz*: *Konfrontacje socjologiczne...* Warszawa, 1964. 115. old.
- ¹³ *Zroźnicowanie społeczne*, szerk. W. *Wesolowski*, Warszawa, 1971.
- ¹⁴ B. *Minc*: *A szocialista társadalom rétegződéséről — O rozwarstwieniu społeczeństwa socjalistycznego*, „*Kultura i Społeczeństwo*”, 1963. 3. sz.
- ¹⁵ J. *Wiatr*: *Spoleczenstwo...* 244, 247—248. old.
- ¹⁶ S. *Widerszpil*: *Teoria klas społecznych...*, 80. old.
- ¹⁷ W. *Wesolowski*: *Klasy, warstwy, Władza...* 184—186. old.
- ¹⁸ J. *Szczepanski*: *Elementarne pojęcia...* 414. old.

Marxista társadalomelemzés — politikai gyakorlat

Interjú Dr. Heinz Junggal

A majnafrankfurti intézet, az *Institut für Marxistische Studien und Forschungen*¹ (a továbbiakban IMSF) viszonylag „fiatal”, nem régen alapították. Ennek ellenére tevékenysége a társadalomtudományok rendkívül széles körét fogja át, s — ami talán még fontosabb — pontosan körülírható és jelentős szerepet játszik a mai NSZK politikai-ideológiai életében. Mondhatnánk, hogy az IMSF léte és munkássága napjaink nyugatnémet társadalomtudományi közéletében egyike a legfigyelemreméltóbb jelenségeknek. Mivel úgy véljük, hogy az IMSF munkásságának ismerete hazánkban nemigen terjed túl a nyugatnémet társadalomtudományi és ideológiai viszonyokkal foglalkozók körén, az alábbi beszélgetés közlésével idevágó ismereteink szűkösségén szeretnénk némiképpen változtatni.

Kérdéseinkre az IMSF igazgatóhelyettese, Dr. Heinz Jung elvtárs válaszolt. A kérdéseket Papp Zsolt tette fel.

K: *Tisztelt Jung elvtárs, mikor alakult meg az IMSF, és milyen társadalom- és tudománypolitikai megfontolások magyarázzák az intézet életrehívását?*

V: Az IMSF megalapításának éve 1968. Létrehozása elválaszthatatlan az NSZK-ban végbement és végbemenő általános fejlődéstől. A marxizmus iránti érdeklődés, amely már korábban is jelentkezett, azokban az években különösen megnőtt a — fő-

ként fiatalabb korosztályhoz tartozó — értelmiségiek között, s részben a munkás- és szakszervezeti mozgalom keretein belül. E megnövekedett érdeklődés nyilván összefügg azzal a ténynyel, hogy ebben az időszakban az NSZK társadalmi életének ellentmondásai fokozottabban kiéleződtek. Szeretnék arra emlékeztetni, hogy 1966—67-ben lépett fel a háború utáni első nagyobb túltermelési vagy ciklikus válság. Ennek megvoltak a maga hatásai a foglalkoztatottságra; a munkanélküliek száma akkoriban hatszáz és nyolcszáz ezer között mozgott. A kapitalista fejlődésnek ilyen típusú kézenfekvő kihatása a munkásosztály helyzetére viszonylag új mozzanat volt, összevetve ezt a korábbi periódussal, amelyet a nyugatnémet gazdaságban végbemenő növekedés folytán a relatív stabilitás jellemzett. Ez a stabilitás mélyenszántó illúziókat keltett a nyugatnémet munkásokban s az egész munkásosztályban az adott társadalmi rendszer jellegéről. 1966—67-ben azonban az ellentmondások ismét és kielézetten felszínre kerültek. A marxizmus iránti megnövekedett érdeklődés ezen túl vitathatatlanul összefügg a diákság körében végbement protesztmozgalommal. E mozgalom mindinkább radikális formát öltött, inhomogén összetétele és kiforratlan célkitűzései folytán — nem beszélve elméleti elképzeléseiről — mégis széthullott.

¹ Marxista Tanulmányi és Kutató Intézet

Am e folyamatban a marxizmusmal való foglalkozás igénye megerősödött, s mindenekelőtt a protesztmozgalom legkövetkezetesebb képviselői voltak azok, akik igen erőteljesen fordultak a marxista kérdésfeltevések felé. Megerősödött a belátás, a felismerés, hogy az NSZK társadalmi viszonyainak átalakítása és végső soron a kapitalista viszonyok meghaladása csak egy marxista koncepció alapulvételével lehetséges.

Talán még egy lényeges körülményt lehetne a mondottakhoz hozzáfűzni. 1968-ban alakult meg az NSZK-ban a Német Kommunista Párt (DKP). E tény nemcsak a nyugatnémet munkásosztály harci szellemében végbemenő változásokat fejezte ki, hanem azt is, hogy a nyugatnémet kapitalizmus bel- és külpolitikai helyzete egészében megváltozott.

K: *Milyen kezdeti célkitűzései, indító elképzelései voltak az IMSF alapítóinak? Miben látták jövőbeni tevékenységük főbb jellegzetességeit?*

V: Magától értetődő, hogy ilyen körülmények között a marxista társadalomkutatók tevékenysége, s maga az intézet megalapítása is, elválaszthatatlan a társadalmi élet tényleges kérdésfeltevéseitől. (Ez egyébként általában mindig így van.) Kezdeti fogva legfontosabb feladataink egyikének tekintjük, hogy a nyugatnémet munkásság antimonopolista harcához alternatív kérdésfeltevések kidolgozásával hozzájáruljunk. Ez az intézetben folytatott különféle kutatómunkák célkitűzése. Kézenfekvő, hogy ebbe beleértendő olyan alternatívák kidolgozá-

sa, amelyek a polgári ideológiával, valamint a munkásmozgalmában meglévő reformista ideológiával való konfrontációban kapnak teret. Filozófiai és szociológiai kérdések elméleti vitájáról van szó, egyben a Szövetségi Köztársaság konkrét valóságának kutatásáról, amely mint a tényleges erőviszonyok gyűjtőmedencéje, nyilvánvalóan mérvadó az antimonopolista harc konkrét alternatíváinak helyzeti értékét illetően, egy adott helyzetben. Az intézet feladatainak megfogalmazása során így rendkívüli figyelmet kaptak filozófiai és szociológiai problémák, s megkülönböztetett figyelmet szenteltünk az NSZK gazdasági helyzetére s ennek fejlődéstendenciáira vonatkozó kérdéseknek. Amint az intézet alapszabályzatában áll, — közbevetve megjegyzném, hogy az IMSF jogi státusza, az NSZK-ban fennálló sajátos jogi helyzetből következően, bejelentett egyesület —, az intézet statutumában olvassuk tehát, hogy „az egyesület célja marxista tanulmányok és kutatások készítése, különös tekintettel a Német Szövetségi Köztársaság anyagi létviszonyaira és szellemi jelenségeire, a munkásosztály anyagi helyzetére és tudati állapotára, a demokratikus és szocialista mozgalom problémáira, általánosabban fogalmazva: tanulmányok készítése a marxizmus nézőpontjából. A kutatási eredmények a nyilvánosság számára hozzáférhetők.”

Politikai helyzetünket, munkánk hatásának irányát és célkitűzéseit illetően röviden a következőket mondanám. Kapcsol-

latban vagyunk a nyugatnémet szakszervezeti és munkásmozgalom valamennyi progresszív tényezőjével, különösképpen pedig a Német Kommunista Párttal, amely az NSZK-ban a munkásosztály marxista pártja.

K: *Hallhatnánk valamit az IMSF felépítéséről, kutatási szakterületeiről, tudományos kapcsolatairól? Egyáltalán, milyen széles az intézetben dolgozók köre? Tevékenykednek az intézet munkatársai más kutató- vagy oktatási intézetekben?*

V: Bizonyosan érthető, hogy ilyen típusú, az NSZK-ban létező intézetnek nem állnak a rendelkezésére olyan materiális és finansziális eszközök, amelyek lehetővé tennék azt, hogy nagyon sok munkatársat foglalkoztassunk, s egy nagy apparátust tartssunk fenn. E körülmény magyarázza, hogy az intézetben állandó jelleggel foglalkoztatott tudományos munkatársak száma aránylag kicsiny: nem több, mint tíz fő. De rajtuk kívül még számos kutatóval dolgozunk együtt, s dolgozunk egyetemekkel, felső szemesztereket látogató diákokkal. Bár pontosan nem tudom fejből, de körülbelül hatvan és száztíz között mozog azoknak a száma, akik valamilyen formában kutatási terv elkészítésén velünk együtt dolgoznak. Egy ilyen jellegű intézet és foglalkoztatás természetéből adódik, hogy „a nagyüzemi munkamegosztás” viszonyai nálunk még nem találhatók meg. Másszóval: nem követelményünk a specializálódás, nem dolgozunk a szakterületek merev felosztásával. Fő kutatási módszerünk többoldalú kutatási tervek elkészítésében jelölhető

meg, amely a legkülönbébb szakvégzettségű kollégák jóváhagyásával történik. Intézetünk tehát nélkülözi a diszciplináris tagolást — filozófia, szociológia, gazdaságtan stb., — ám természetes valami a kutatási specializáltság a legkülönbébb szakterületeken, az egyes munkatársak képzettségének, érdeklődésének és a fő munkaterületeknek megfelelően. A konkrét kutatási tervek kidolgozása során ez persze megköveteli az eltérő képzettségek és érdeklődések mindenkori összefogását. Eddig ez sikerült, és erre törekszünk a jövőben is. S így érthető talán, hogy alkalmi munkatársaink között igen kicsiny a „surlódási felület”: a koordinálás, összeállítás, szerkesztés stb. munkája tőlünk ezt követeli meg. Más lehetőségünk nincs. E struktúrának ugyanakkor megvan az az előnye, hogy állandóan „újra-termeljük” a gyakorlattal való közvetlen kapcsolatunkat, új és új munkatársakat választunk és vonunk be munkánkba.

Érdekességként megemlíteném, hogy munkatársaink között nem csupán egyetemi végzettségűek vannak; számos kutatási tervünk kivitelezésében vettek részt — és vesznek részt ma is — az adott kérdés iránt érdeklődő szakszervezeti munkásfunkcionáriusok, s többen a munkásmozgalom politikai orgánumaiból. Ebben a tekintetben is igaz, hogy elméleti-tudományos vizsgálódásaink és a gyakorlatilag adott szükségletek és tapasztalatok világa között közvetlen összeköttetés létezik, s ez nem kevés haszonnal jár.

Intézetünk nemzetközi kapcsolatairól a következőket emlí-

teném: Az elmúlt négy évben megvolt a lehetőségünk, hogy részben képviselőink útján, részben dokumentumok cseréjével — mindez ma is folyamatban van — számos intézettel építsünk ki kapcsolatokat. Első helyen emliteném a berlini *Institut für Internationale Wirtschaft und Politik* és az *Institut für Internationale Weltwirtschaft* (NDK) kutatóközpontjait, a Moszkvában működő *Nemzetközi Kapcsolatok Világgazdasági Intézetet* és a *Marxizmus—Leninizmus Intézetet*. Természetesen még számos más tudományos *intézménnyel* vannak kapcsolataink. Így az Önök kutatóintézetével, a *Társadalomtudományi Intézettel*, s még a szocialista országok számos intézményével. Az utóbbi években kerültünk kapcsolatba a *Maurice Thorez Institut*-al; Olaszországban pedig a *Gramsci*- és a gazdaságtudós CESPE-intézetekkel. Épp most vettük fel a kapcsolatot az „*Economie et Politique*” szerkesztőgárdájával. Gyümölcsözőek kapcsolataink az angol Kommunista Párt marxistáival. S a felsorolást még folytatni lehetne. A Szövetségi Köztársaság intézeteihez kialakított viszonyunkra az jellemző, hogy ezek többnyire nem hivatalos természetűek. Számos kutatóval, tudóssal dolgozunk együtt. Bizonytalán ismeretes az Önök számára az NSZK-beli politikai helyzet; itt a marxizmust, amennyiben az harci feladatokat tűz maga elé, s politikai céljából és beállítottságából nem csinál titkot, számúzik az egyetemekről, a főiskolákról, a közhivatalokból — s ennek megfelelően kirekesztik személy szerin-

ti képviselőit is az említett intézményekből. Bizonyára olvasta, hogy a tartományi kormányok kihirdették az ún. szélsőségesekre vonatkozó rendeletet, azaz marxistáknak megtiltják, hogy főiskolai tanárként, sőt, hogy általános iskolai tanárként elhelyezkedjenek. Véleményünk szerint ez egy teljesen antidemokratikus határozat, ellentmond az alaptörvény — a nyugatnémet alkotmány — szellemének, és a Szövetségi Köztársaság demokratikus erőivel egyetemben harcolunk e határozat hatályon kívül helyezéséért. Olyasmiről van itt szó, ami véleményünk szerint már régen meghaladott ügy, s amit a leggyorsabban el kell távolítani. Az NSZK-ban folyó politikai harc egyik kérdése ez.

Ami hazai kapcsolatainkat illeti, említésre méltó, hogy egyes munkatársaink megbízott oktatóként működtek az NSZK néhány egyetemén, így Marburgban, Frankfurtban, Nyugat-Berlinben és másutt. Ezekben az esetekben időben korlátozott, egyes szemeszterekre szóló oktatói tevékenységről volt szó.

K: *Ha jól tudom, Jung elvtárs itt Frankfurtban adott elő?*

V: Nem, nekem Marburgban volt egy megbízásom. Munkatársunknak, Johannes H. von Heiseler-nek volt két szemesztermegbízása a frankfurti egyetemen. Jelenleg az a helyzet, hogy növekszik a meghívások száma — azaz a kereslet irántunk —, s máris nagyobb, mint amit teljesíteni tudnánk. Munkakollektívánk az oktatói megterhelést — éppen, mert kevesen vagyunk — aligha bírná el. S nem szabad elfelejteni, hogy az egye-

egyetemen tartott előadások mellett állandóan kutatjuk a közvetlen kapcsolatlehetőségeket a munkásmozgalommal, a munkásokkal, munkásfiatalokkal. Marxista társadalomkutatóknak fontos feladata ez egy kapitalista országban, — s valószínűleg nem csupán a kapitalista országokban. Arra törekszünk, hogy részt vegyünk a munkás- és szakszervezeti mozgalom intézményeiben folyó oktató-képző munkában. Előadásokat és szemináriumokat tartottunk és tartunk. Ennyit talán arról, hogy mit fog át az IMSF munkája, milyen kapcsolatokkal rendelkezünk.

- K: *Kaphatnánk egy rövid áttekintést munkásságukról, főbb kutatási tervekről, amelyek már „kifutottak”, illetve még feldolgozás előtt állnak? Mikor, és mely témák kerültek előtérbe? Hallhatnánk valamit az IMSF publikációiról és rendezvényeiről?*
- V: Munkánk lényeges részeként tartjuk számon mindazt — a publikációknak megfelelően rendszerezve —, ami a *Beiträge des IMSF* sorozatában megjelenik. E publikáció-sorozatnak már címéből látható, hogy közvetlenül azokhoz a gyakorlati problémákhoz és szükségletekhez kapcsolódik, amelyeket az NSZK társadalmá felvet. Így az 1969 szeptemberében spon-tánul kitört sztrájkmozgalomnak a kutatása akkori munkánkban fő helyet kapott. Megkíséreltük e mozgalom okainak átfogó elemzését, kutattuk a munkásság tudatát, bemutatni azokat a harci formákat, konfliktus-lezajlási módokat és egyéb összetevőket, amelyek e mozgalomban jelentkeztek. E

vizsgálat jelent meg a *Beiträge des IMSF* első köteteként; ezt a munkát tekintjük az idevágó év fő eredményének. Közvetlenül követte ezt egy kutatás, amely a részvétel (*Mitbestimmung*) problémáját kívánta számbavenni a Szövetségi Köztársaságban. A vizsgálat eredményeit 1971-ben publikáltuk, e kötet címe: *Mitbestimmung als Kampfaufgabe*. (A részvétel, mint harci feladat.) Ehhez talán egy megjegyzést fűznék.

A részvétel kérdése az NSZK szakszervezeti és munkásmozgalmában központi helyet foglal el. Ezzel összefüggésben hallatlanul fontos követelmény, hogy kísérletet tegyünk azoknak a progresszív álláspontoknak a megfogalmazására s egyben elméleti megalapozására, amelyek végső soron e társadalom osztályjellegének a felismerésén nyugszanak. Ám egyúttal gyakorlati kiindulási vagy fogódzó pontokat is kell szolgáltatnunk a munkások számára, harcuk folytatásához. Úgy is mondhatnánk, hogy ez volt e tanulmány fő tartalma. Ugyanakkor szükségesnek tartottuk, hogy empirikus szociológiai kutatásokat folytassunk ebben a vonatkozásban, mivel a nyugatnémet polgári szociológia — pl. a részvétel kutatásának kérdésében — túlnyomóan a vélemények kikérdezésére szorítkozik. Szerintünk ez egy teljesen életképtelen eljárás, ha a problémához közelebb akarunk kerülni. Gyakorlati vizsgálódásainkban ezért olyan kérdésseltevéseket helyeztünk előtérbe, amelyek véleményünk szerint döntőnek tekinthetők. Ilyen elsősorban a nagyipari munkásság gyakorlati ma-

gatartása, viszonyuk meghatározott intézményekhez és jogokhoz, annak kérdése, hogyan használják ki ezeket az intézményeket, hogy milyen viszony áll fenn az egyes intézmények és a szakszervezet, általában a képviselői intézmények között. Vizsgáltuk, hogyan használhatók fel ezek az intézmények abból a célból, hogy a munkásság érdekeinek kifejezésre juttatásával és érvényesítésével helyzetét megerősítse. Ezen általános elvi megfontolások alapján három nyugatnémet nagyüzemben folytattunk kutatásokat, részben kérdőívek segítségével, a tényleges állapotok és viszonyok feltárására törekedve, amelyek aztán az egyes kérdések fontosságának megítéléséhez nélkülözhetetlenek. A kutatás eredményeit az említett kötetben hoztuk nyilvánosságra. Ez tekinthető tehát második nagyobb méretű, s a komplexitás igényével fellépő vizsgálatunknak.

Az ezt követő időben szükségesnek látszott, hogy az NSZK-ban folyó általános vitával összhangban hozzájárassunk a Szövetségi Köztársaság osztály- és társadalmi struktúrája fejlődéstendenciáinak kutatásához, polemizálva a polgári rétegződés- és struktúra-elméletekkel, másrészt egyes ortodox pozíciókkal. Ez elsősorban átfogó elméleti munkát igényelt, a gyakorlati részt még nem zártuk le teljesen. E munka első kötetét megjelentettük: *Klassen- und Sozialstruktur der BRD 1950—1970. Teil I: Klassenstruktur und Klassentheorie. Theoretische Grundlagen und Diskussion.* (Az NSZK osztály- és szociális struktúrája

1950 és 1970 között. I. rész. Osztályszerkezet és osztályelmélet. Elméleti alapvetés és vita. 1972.) E rész a marxi osztályelmélettel foglalkozik, különös tekintettel a fejlett kapitalista társadalmak osztálystruktúrájára az állammonopolista kapitalizmusban, egyúttal azoknak a metodikai alapelveknek a feltárását kísérli meg, amelyek révén az NSZK osztálystruktúrájának empirikus kutatása lehetséges.

A második kötet, amely elsősorban társadalomstatistikai elemzések eredményeit fogja át, ez év derekán jelenik meg. A harmadik kötet speciálisan a nyugatnémet értelmiségre vonatkozó vizsgálatainkat tartalmazza, s még ebben az évben szeretnénk megjelentetni. — Ezek volnának tehát az intézetünkben folyó kutatómunka legfontosabb produktumai.

A már említetteken túl a következő lényegesebb kutatások folynak az IMSF-ben. Első helyen említenék egy vizsgálatot, amely a nyugatnémet iparban létező bérkülönbségek kérdésével foglalkozik, a marxista bérelmélet alapulvételével, s különös tekintettel a bérek mai állammonopolista szabályozásának kísérletére. Említenék egy megkezdett munkát, amelynek élén Joseph Schleifstein professzor, az IMSF igazgatója áll, s amely a tudományos-technikai forradalom pozitívista felfogásának kritikájával foglalkozik. Ez elsősorban teoretikus és ideológiai-kritikai nézőpontokat kíván átfogni. E munka eredményeit 1974-ben jelentetjük meg.

Mindezek mellett feladatunk, hogy az NSZK társadalmi gyakorlatából közvetlenül adódó

szükségeket kielégítsük. Több éve — negyedévenként — megjelentetjük a *Marxismus Digest* folyóiratot, amely egy-egy komplex témához különböző országok marxista folyóirataiból nyújt válogatást, s ezzel bizonyos problémák marxista kutatásának adott állapotába nyújt mindenkori bepillantást a nyugatnémet olvasónak. Ezt a vállalkozást sikeresnek tekintjük: a kiadvány népszerűsége megnövekedett, olvassák az egyetemeken, de az egyetemi körökön túl is.

Intézeti munkánk lényeges részét alkotja nyilvános konferenciák és viták megrendezése, jóllehet ez meglehetősen sok időt, előkészületet igényel. 1971-ben zajlott le az IMSF első rendezvénye: vita az ún. frankfurti iskolával. A konferenciát V. I. Lenin születésének századik évfordulója alkalmából rendeztük. A frankfurti iskolával, az ún. kritikai elmélettel folytatott vita az ideológiai konfrontáció nem lényegtelen része, valószínűleg így van ez túl az NSZK határain is. A főreferátumokat és a vitát később egy gyűjteményes kötetben megjelentettük.

K: *A polgári sajtóban meglehetősen nagy visszhangra talált e konferencia. Nemcsak az 1968 óta szokatlanul nagyméretű részvételt, hanem a hangvételt is elismerően méltatták. Erről hogyan vélekednek?*

V: A polgári sajtó elismerése nagyon is ambivalens valami. Nem ment túl a tény datálásán, állásfoglalásunkat, érveinket vitatták. Annak megértéséhez, hogy ez a konferencia a nyilvánosság szférájában miért keltett aránylag széles visszhangot, a követ-

kezőket kell figyelembe vennünk. Az NSZK-ban a diákság protesztmozgalma a kritikai elmélet zászlaja alatt lépett fel, célkitűzéseik az első periódusban Marcuse, részben Adorno és Habermas befolyása alatt fogalmazódtak meg. E pozíciók tartóhatatlansága a gyakorlati megmozdulások során nyilvánvalóvá lett, vitásuk mind nagyobb érdeklődésre talált. A polémia tovább folyt, s konferenciánk ehhez — egy talán nem lényegtelen ponton — járult hozzá: megkíséreltük kimutatni, hogy a kritikai elmélet részéről teljesíthetetlen az az igény, hogy a kapitalista valóság megváltoztatásához alapot jelentsen.

Második konferenciánkat 1972-ben ugyancsak Frankfurtban rendeztük. Témája: gazdaságelmélet, politikai stratégia és a szakszervezetek. Vitáztunk a neoreformista és neoszindikalista nézetekkel, amelyek ezidőtájt a nyugatnémet munkás- és általában a demokratikus mozgalmakban bizonyos súlyra tettek szert. Megkíséreltük, hogy — összhangban a politikai gazdaságtannal, a társadalom osztálystruktúrájával, amelyek az időtájt a munkásosztály jellegzetességeit meghatározták — a neoreformista és neoszindikalista nézetek kritikáját adjuk, beleértve ebbe Gorz, Mallet és mások NSZK-ban publikált írásait is. Ez év májusára újabb konferenciát tervezünk, az osztálystruktúra és osztálytudat témaköréből. A konferencia anyaga részben saját kutatási eredményeinket veszi alapul. Reméljük, hogy saját pozíciónk megvilágításával érdemben hozzájárulhatunk a manapság fo-

lyó vitákhoz, s túl ezen, gyakorlati állásfoglalások kialakításához.

Meglehetősen nagy munkaráfordítást igényelt, de úgy gondoljuk, igen fontos munka, hogy különféle publikációk útján megkíséreltünk a szakszervezeti és munkásmozgalom egyes kérdéseire kapcsolódni. E publikációk részben a *Verlag Marxistische Blätter*-nél, részben más kiadóknál — saját szerkesztésünkben, külső munkatársaink segítségével — az elmúlt években jelentek meg. Sorozatot indítottunk, *Osztályharcok a kapitalista Európában* címmel. Az volt a célunk, hogy más országok osztályharcainak tapasztalatait a Szövetségi Köztársaság számára közvetítsük. Két kötetet jelentettünk meg eddig, az egyik a francia, a másik az olasz, s most jelenik meg az angol osztályharcok problémáival foglalkozó kötet. A sorozatot folytatjuk. Ez a sorozat nagy érdeklődést váltott ki a szocialista országokban is, jelentős információ-szükségletet elégít ki. Megemlíteném, hogy saját közvetlen kiadónk nincs. Másik elindított sorozatunkban a szocialista elmélet és a szakszervezeti gyakorlat korábbi fázisainak irodalmát jelentetjük meg újra. A munkásmozgalom és a marxizmus történetének dokumentumait adjuk ki, valamint olyan anyagokat, amelyek a szakszervezeti érdekközvetítés témájával foglalkoznak. Így megjelentettük a háború utáni időszak részvételével foglalkozó irodalmának egy részét, Hermann Dunckler írásait, most zártunk le egy kötetet a munkásmozgalom és a nőemancipá-

ció kérdéseiről az 1889 és 1933 közötti dokumentumokból, megjelentettük Clara Zetkin „a munkásnők harcához” c. munkáját, nyomdában van egy kisebb kötetünk „Az államosítás a nyugatnémet szakszervezetek programjában” címmel, és egy összeállításunk a német szociáldemokrácia programjaiból 1934 és 1955 között. Ezt a sorozatot is folytatjuk.

Gyakorlati szükségleteket elégít ki egy kézikönyvünk, amelyet munkások és alkalmazottak üzemi és társadalmi praxisában felmerülő kérdéseknek szenteltünk. Tavaly jelent meg negyedik átdolgozott kiadása. Egy sor hasonló publikációról számolhatnánk még be. Egy múlt évben megjelent kiadványunk az NSZK-ban végbemenő infláció problémájával foglalkozik; ebben megkíséreltük, hogy a marxista politikai gazdaságtan meglátásait könnyen érthető formában gyakorlati vitákban és aktuális folyamatok elemzésében kamatoztassuk.

Ennyit talán arról, hogy mit „termeltünk” az elmúlt években, ennyiből talán látható publikációink irányultsága, jellege. Nyilván észrevehető, hogy egyik alapfeladatunknak tekintjük, hogy a marxizmus alapismereit minél érthetőbb formában és minél szélesebb olvasóközönséghez eljuttassuk. Munkálkodásunk súlypontja ugyanakkor elméleti-tudományos kutatások kivitelezésében rejlik, gondolok itt elsősorban a *Beiträge des IMSF* sorozatra.

Ez évi folyamatban levő munkáinkból — túl a mondottakon — kiemelnék egy több üzemet átfogó és a munkásosztály tuda-

tát empirikus eszközökkel kutatni kívánó munkatervet, másrészt egy kutatási tervet, amelyet az év végére ütemeztünk be, s amely a nyugatnémet munkásosztály egyéni és társadalmi fogyasztói szükségletének feltérképezését célozza. Éppígy témánk az állami adó- és szubvenció-politika, összefüggésben a mai állammonopolista kapitalizmus tényeivel. Ezek a munkáink minden bizonnyal átnyúlnak a következő évre.

K: Rendkívül érdekelnének bennünket azok a kutatásaik, amelyek az NSZK osztály- és társadalomstruktúrájával foglalkoznak. Hallhatnánk erről valamivel részletesebben? S esetleg néhány szót az NSZK-ban folyó struktúrakutatások általános állapotáról?

V: Kezdjük az utóbbival. A polgári szociológia jellemzésekor nem szabad elfelejteni, hogy a háború utáni periódusban túlsúlyban volt az elsősorban angolszász mintákhoz igazodó pozitivisták társadalomkutatás, s az ennek megfelelő rétegződésméleti irány. Fejlődéstörténetileg nézve ez vitán felül egy hátralépés volt magán a polgári szociológián belül, hiszen a polgári szociológia részben a történeti iskolához kapcsolódva komoly szociálökonomiai hagyományokkal rendelkezett, másrészt nyilván ismeretesek azok az igen jelentős kutatások, amelyek a huszas években elsősorban Theodor Geiger — a korai Geiger! — nevéhez fűződnek, aki akkori munkáit nézve nem minősíthető egyszerűen rétegződéskutatónak. Mármost véleményem szerint — s ez nem csupán a saját véleményem — a

társadalmi tagoltságnak az a megközelítése, amely a gazdaságot veszi alapul a tagoltság tételezéséhez, a jövőt tekintve mind nagyobb befolyásra s érvényességre tesz majd szert. Máris elmondható, hogy az angolszász orientációjú rétegződéskutatás egyeduralma megszűnt. Más, új polgári modellek kerültek előtérbe. Itt első helyen említendő Ralf Dahrendorf csoportelmélete, amely az NSZK nyújtotta terepen kívánta kimutatni a marxi elmélet tarthatatlanságát, s ami aztán ráirányította a figyelmet a Marx-recepció megbízhatóságának, hitelességének fontosságára.

K: Jung elvtárs írja, hogy az utóbbi években az NSZK-ban megnőtt a társadalomkutatói igény a marxi osztálykategória és az osztályismérvék alkotó felhasználására. A magam részéről — úgy lehet, csak felszínes ismereteim alapján — is megerősíteném ezt a megállapítást, hozzátéve, hogy — éppen fiatal kutatók részéről — szembetűnően megnőtt a „kereslet” a marxi politikai gazdaságtan iránt. Az irodalomban egymást érik az elemzések, amelyek „A tőke” fogalmainak, logikájának értelmezésére és reaktualizálására tesznek kísérletet. Mi magyarázza ezt a — feltehetően új — helyzetet?

V: Megint csak arra kell hogy emlékeztessenek, hogy az antiautoritárius protesztmozgalom első nagy fázisának széthullásával e mozgalom számos csoportja növekvő érdeklődéssel fordult a marxizmus felé. A politikai gazdaságtant ismét felfedezték, mint a marxizmus harci területét, és megkísérelték, hogy a po-

litikai gazdaságtan kategóriáit és törvényszerűségeit a társadalmi mai struktúrájának adott-ságaival összefüggésbe hozzák. Megemlíteném, hogy ez nem pusztán, nem tisztán tudományos avagy ismeretelméleti intenciók befolyása alatt ment végbe, hanem a részben főiskolákon, egyetemeken dolgozó, növekvő mértékben radikalizálódott értelmiségi csoportok politikai orientációjából is következik. E csoportok állandóan kutatják saját viszonyukat a diákcsoportokhoz, s épp így a munkásosztályhoz, keresve a kapitalizmus meghaladásának forradalmi szubjektumát, annak megértésére törekedve, hogy az egyes csoportok milyen kapcsolatban állnak egymással. Így a teorikus kérdésfeltevések iránti igények megnövekedése elválaszthatatlan magában a struktúrában végbement és végbemenő fejlődéstendenciáktól. Az uralkodó osztály fogalmát például, amely a tőkeviszony alapján megalkotható, a polgári szociológia messzemenően elutasítja, ha azonban valaki a gazdasági mozgástörvények és az abból következő ellentmondások tanulmányozása felé fordul, s különösképpen a tőke kategóriáját s a tőke mozgását kutatja, az nem tekinthet el attól, hogy a társadalmi struktúra vonatkozásában az uralkodó osztály fogalmát mint a tulajdonképpeni tőketulajdonosok kategóriáját be ne vezesse, vagy egyáltalában: a tőketulajdon s az ezt reprezentálók témáival ne foglalkozzék.

A munkásosztály problematikáját érintő kérdések elsősorban a munkásosztály formálód-

dásának, alakulásának feltételeire vonatkoznak az állam-nopolista kapitalizmus és a tudományos és technikai forradalom körülményei között. Itt nagyon fontos feladat a bérből élő foglalkoztatottak szféráján belüli változások elméleti megragadása, e változások irányainak feltérképezése s e változásoknak egy összkoncepció keretein belül történő elhelyezése. S ez megint csak nem nélkülozi kapcsolatot a gyakorlati állásfoglalásokkal, ezek orientálásával. Jelenleg is zajlik egy vitánk az alkalmazottak mibenléte körül. Gondolom, ez nem korlátozódik csupán az NDK-ra. Az alkalmazottak csoportja rendkívül gyorsan növekedett és növekszik, legalábbis a Szövetségi Köztársaságban, úgy hogy valószínűleg a hetvenes évek végéig azok, akik a statisztikában mint munkások szerepelnek, már nem fogják a bérből élők többségét alkotni s arányuk feltehetően visszaesik ötven százalék alá. Ma az ún. munkajogi státuszúak százaléka még 50 fölött van. Értelemszerűen adódik a kérdésfeltevés, miben rejlenek e csoport sajátosságai, — egy csoporté, amelynek munkatevékenységét döntően szellemi momentumok hatják át, — s hogyan vonható összefüggésbe a mai kapitalizmus osztálystruktúrájával. A bér munka és a munkaerő-áru kategóriái alapján — amelyek szerintünk a munkásosztály megragadásához nélkülözhetetlenek, — azt az álláspontot képviseljük, hogy a kapitalizmus összefolyamatát nézve jogosulatlan lenne a munkásosztály fogalmát csupán csak a termelésben lejátszódó kizsák-

mányolásból s a tőke értékesítési folyamatához feltétlenül szükséges értékalkotó munka kategóriájából levezetni. Úgy véljük, hogy a bér munka kapitalista kizsákmányolási viszonya szélesebb kategória, tehát a bér munka nem pusztán pénz és munka formális cseréjére vonatkozik, hanem a kapitalista értékesítésnek a munkaerő áruhoz való viszonyára. Ezért a mai körülmények között az alkalmazottak nagyobb csoportjai és a hivatalnokok egy része bevonhatókká lettek a munkásosztály kategóriájába. De e kiinduló álláspontunkból az is következik, hogy szerintünk az alkalmazottaknak az a része, amelynek tevékenysége lényegesen specializáltabb jellegű, mint általában a munkásosztályé, amely a legkülönbözőbb vezetési funkciókat látják el, s így egy különleges, a munkásosztályból kiemelt hely révén tesz szert karakterisztikus jegyekre a munka társadalmi szervezetének rendszerében — hogy a klasszikus lenini osztálydefiníció egyik alkotó elemére emlékeztessenek, — ez a csoport tehát, jóllehet formálisan bér munkaviszonyban áll, nem a munkásosztály egy csoportját képezi, hanem a kapitalizmus középrétegeit (Zwischengruppen) testesíti meg. Ez — véleményünk szerint — nem egy új középosztály, ellenkezőleg, éppen a bér munka és a tőke kapcsolatának polarizálódása folytán jött létre. E csoport — másfelől pedig egy bérből élő középréteg, az értelmiség — a munkásosztály legfontosabb szövetségesei alkotják az anti-monopolista harcban. Aligha-

nem így van ez valamennyi magasan fejlett kapitalista országban. Jelentőségük növekszik, tudományos elemzésük a gyakorlati orientáció kialakításához nélkülözhetetlen.

Visszatérve saját osztály- és társadalmi struktúra-kutatásainkhoz: 1970-ben készítettük el azt a kutatási tervet, amelynek feladata az NSZK osztály- és társadalmi struktúrájának vizsgálata. A munka folyamán nyilvánvaló lett, hogy bizonyos kategóriákat, számos elméleti és levezetett fogalmat — összefüggésben a politikai gazdaságtannal és a történelmi materializmus általános alapjaival — a saját magunk számára áttekinthetővé, egyértelművé kell tennünk. Ebből a helyzetből adódott, hogy az elméleti megközelítés végül is lényegesen átfogóbbá vált, mint ahogy azt eredetileg képeztük. Az első kötet részt vesz abban a diskusszióban, amely a témáról manapság nemzetközi és marxista keretek között folyik, és nem maradt érintetlen azoktól a kérdésfeltevésektől, amelyek már a huszas és harmincas évek kommunista mozgalmában szerepet játszottak a modern kapitalizmus struktúrájának elemzésében. A vázolt kérdések tisztázásának olyan célja is volt, hogy metodológiai eszköztárt nyújtsunk az NSZK-ban adott statisztikai adatok marxista elméleti nézőpont alatti értelmezésére és felhasználására. A harmadik kötet szerzője, amely kifejezetten az értelmiség problematikájával foglalkozik, Marburgban végzett munkatársunk, Christof Kievenheim, aki régóta dolgozik ezen a területen. A té-

ma megintcsak állandó viták tárgya.

K: A magam részéről — az első kötet ismeretében — e munka fő erényeit abban látom, hogy kutatásuk során a marxi osztály- és struktúraelmélet felelevenítése, illetve a marxi politikai gazdaságtan kategóriáinak kezelése nem állt meg a pusztán Marx-filológia, a passzív utánisméltés síkján, hanem korszerűen használták e kategóriákat, azaz át- és tovább gondolták azokat. A másik — számomra jelentkező — újszerűség az ily módon bemutatott marxista elméleti alapvetés és a statisztikai, illetve empirikus elemzések összekapcsolásának kísérlete, amiben, elmondhatjuk, hogy az irodalom ma alig bővelkedik.

V: Hasonló kísérletekkel találkozunk más országokban is, legálábbis ami a dolog módszertani oldalát illeti. Fontosnak tartottuk, hogy Leninnek a fejlett kapitalizmus struktúrájáról adott jellemzését, a lenini osztálykritériumokat a marxi politikai gazdaságtani elemzéseiről révén elméletileg közvetítsük. Úgy véljük, ez termékeny eljárás: a marxi politikonómiai elemzéseket az állammonopolista kapitalizmus szintjén álló osztálystruktúrával és mozgástendenciákkal — ezek elméletével — összekapcsolni. Itt a fogódzópontunk a további kutatásokhoz, s mindez többet ígér, mint amit eddig beváltottunk. Struktúraváltozások a tőke mozgásából következően az állammonopolista kapitalizmus feltételei között — ennek kell elméleti leképezését, tapasztalati kutatását és a tényleges politi-

kai harcokkal való összefüggését nyújtjuk. Már a Kommunista Kiáltvány megfogalmazza, hogy bér munka és tőke lényegi antagonizmusa a termelési viszonyokban rejlik, ez nyújtja azt az alapot, amelyen maguk az osztályok, az osztályharc s az osztályok mint a történelmi fejlődés szubjektumai a maguk sajátos történelmi dimenzióikat elnyerik. Ennyiben az osztálystruktúra kutatása csupán egy részterület az össz-osztálymozgások és mozgalmak területén belül.

K: Jung elvtárs írja az említett kötetben, hogy az osztálystruktúra kutatása nem azonos saját összrealitásuk kimerítésével, másrészt viszont megállapítja, hogy a marxista osztályelmélet nem egyszerűen a társadalmi struktúra elmélete, avagy, hogy az osztályelmélet és a politikai gazdaságtan azonosként való tételezése elfogadhatatlan. Ezek alapján mely területeket tekinti szélesebb érvényűeknek, tágabb illetékességűeknek, amely esetleg a másikat is magába foglalná?

V: Szeretnék arra a régi marxista igazságra emlékeztetni, hogy a termelési viszonyok rendszeréből közvetlenül előáll a társadalom osztálystruktúrája. Ezzel azonban nincs meghatározva az osztályok összrealitása, hanem azt az osztályharc és magának az antagonizmusnak a termelési viszonyokból előlépő konkrét megjelenési formái is tartalmazzák. Szembekerülésük adja a történelmi fejlődés dimenzióját, s ez maga visszahat az osztályok mibenlétére, formálódásukra, rétegződésükre és így tovább, a legkülönbözőbb nézőpontokból. A Szövetségi Köztár-

saságban meglehetősen elterjedt nézet, amely pl. az osztályok belső rétegződését, avagy magát az osztályharcot megkísérli közvetlenül a gazdasági struktúrából levezetni. Ezzel nem értek egyet. Ily módon ugyanis az osztályharc történeti dimenziója s az osztályharctól már megalkotott eredmények figyelmen kívül maradnak. A történelem-szemlélet egy ökonomisztikus változatról van itt szó, amelylyel vitázunk.

K: *Ugyanakkor Jung elvtársék maguk sem tagadják, hogy — idézek — „a társadalom osztály- és struktúraelemzésének metodikai kiindulópontja a termelésben található meg”. A forgalom folyamatában — írják — csupán a termelés szférájában előállított tárgyi gazdagság kerül meghatározott áruk formájában értékesítésre, majd fogyasztásra, ezért az itt kifejtett munka nem-materiális, szekunder jellegű. Engem éppen ez a szekunder jelleg érdekelne, ugyanis könyvük más pontján azzal a megállapítással találkozunk, hogy a fejlődés bizonyos fokán éppen ez a szekunder munka — tehát a tőke értékesítési folyamatának meggyorsítása, körforgásának zökkenőmentessé tétele, az infrastrukturális beruházások, az e szférákban kifejtett, az állami beavatkozással kapcsolatos alkalmazotti munka felduzzadása stb., stb. — épp a termelőerőknek, magának a termelésnek a fejlesztése szempontjából előfeltételévé válik. S ez sem vitatható. Mi itt a helyzet?*

V: A materialista történelemfelfogásból következik — Marx ezt számos helyen megfogalmazza, — hogy a társadalom alapstruk-

túrája az anyagi termelés alapzatán nyugszik. A struktúra a közvetlen termelési viszonyokból keletkezik, s végső soron a tőke körforgásának szociális strukturáltságát és más társadalmi területeket is ez határoz meg. Benne található meg a csírája az antagonisztikus ellentmondásoknak. Mármost persze a tőke egész körforgásában és a reprodukciós folyamatban a forgalom szférájában — beleértve az e szférában végzett bér munkát — óriási szerepet játszik, s az itteni bér munka révén kipréselt többletmunka alapvető a profit biztosításához a tőkés számára, aki tőkéjét ebben a szférában helyezte el. Ezért a foglalkoztatott vagy bér munka kategóriák szintén alávetettek a kapitalista értékesítésnek s ezzel a kizsákmányolásnak. A forgalmi folyamatban teljesített többletmunka szükségszerű előfeltétele a termelésben előállított értéktöbblet realizálásának. A fejlődés jelen szintjén az állam növekvő mértékben vesz át feladatokat az egyes tőkéstől. Az állami aktivitás nemcsak mennyiségileg mérhető — természetesen a foglalkoztatottak számának gyarapodását nézve mérhető is, hanem minőségileg új funkciókat tölt be a tőke értékesítési folyamatában. Már nem pusztán keretfeltételeket biztosít az értéktöbblet termeléshez és a profit realizálásához, hanem az államapparátus, a szubvenciók politika stb. eszközeivel közvetlenül megragadja a tőke értékesítési folyamatát. S ezzel közvetve — de közvetlenül is — belezsákmányolja a társadalom struktúrájának alakításába. Ez olyan struktúrákra

vonatkozik, amelyek új iparok vagy iparágak létesítése folytán állnak elő, de más népesség-kategóriák esetében is értelmezhető, amelyek létfeltételeit közvetlenül állammonopolista felosztási folyamatok szavatolják. Gondolok pl. a járadékosok csoportjára, amely a népesség igen nagy részét fogja át. S végül persze gondolnunk kell a bérvisszonyokra, a juttatások felosztására, amely megintcsak elválaszthatatlan az állami beavatkozástól.

E gazdasági folyamatok következményei nyilvánvalóak a társadalmi struktúrára nézve, épp így az osztálykonfrontációban. Nézetünk szerint — s ezt még számos más marxista osztja — a jelzett folyamatokban szerepet játszó s az államháztartás élén meghatározott funkciókat teljesítő csúcs-csoportokat a tőkés osztályhoz aggregált csoportokként kezelhetjük. Nem valljuk tehát, hogy az államilag foglalkoztatottak a foglalkoztatottak olyan különleges kategóriáját alkotnák, amelyet nem lehetne az osztálykritériumok alapján értelmezni. Az állami aktivitás ugyanolyan kritériumokon mérendő, mint a kapitalista termelés.

K: Igen érdekes az Önök által használt társadalmi tagozódás-felosztás, mint például: alapvető-, mellék- és átmeneti osztályok, köztes-osztályok vagy rétegek stb. Miben áll ezek sajátos felosztási alapja?

V: Ez a felosztás nem új, hiszen már Marxnál, Engelsnél, Leninél találkozunk velük. Az alapvető osztályokra nem akarok kitérni, a mellékosztály: a tőkés társadalmi termelés összfolya-

matában helyet foglaló csoportokat jelzi, amelyek elsősorban a kisárutermelésre és a dolgozó parasztságra vonatkoznak. Igyekeztünk e kategóriák történeti dimenzióit felkutatni, pl. ami a kisárutermelőkből rekrutálódó középosztály fogalmát illeti, akik részben maguk is bérmunkát használnak fel. Úgy tűnik, hogy itt értelmes a réteg-fogalom használata, persze nem a polgári szociológia nézőpontjáról, hanem abban az értelemben, hogy ezeket a csoportokat a termelési folyamat közvetlenül vagy közvetve milyen módon határozza meg. A réteg fogalmát nemcsak e tradicionális csoportok esetében tartjuk használhatónak, hanem a fejlett kapitalizmus olyan jelenségeinél is, mint pl. a nagyipari vezető személyzet. Az értelmiség véleményünk szerint munkaerejének sajátos újratermelési módjában keresztül jellemezhető, az ezzel összekapcsolt sajátos funkciók révén, amely az értelmiség számára a munka társadalmi szervezetében különleges helyet jelöl ki. Ugyanakkor munkaerejük újratermelési feltételei elválaszthatatlanok a kapitalizmus összreprodukciós folyamatától. Ez esetben is használhatónak tartjuk a réteg fogalmát.

K: Végül megkérdezhetném, hogyan látják az intézet jelenlegi helyzetét, miben látják jövőbeli feladataikat — túl a konkrét munkaprogramokon?

V: Röviden a következőket tudnám mondani. Elsősorban azon fáradozunk, hogy a Szövetségi Köztársaság szellemi életében a marxista pozíciók növekvő mérvű elterjesztéséhez hozzájáruljunk. Ez ideológiai vitákat je-

lent — viták egész sorát — részben a polgári álláspontokkal, részben a munkásmozgalomban meglevő reformista elképzelésekkel. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a marxista szemléletmód elterjesztése nem egyedül a pozíciók világosságán, nem pusztán az eszmék erején múlik, hanem közvetlen kapcsolatban áll a politikai mozgalommal, s elsősorban a munkásmozgalomban meglevő erősödő marxista pozíciókkal. Ezért — de nem csupán ezért — egyik legfontosabb feladatunk, hogy a szakszervezeti és munkásmozgalom marxista vonalát segítsük, tudományos és ideológiai-kritikai tanulmányokkal és kutatásokkal. Ebben az értelemben folytatjuk munkánkat a következő években, és bízunk benne, hogy

hozzájárulásunkkal erősíteni fogjuk a munkásosztály helyzetét abban a harcban, amelyet a monopolista rendszerrel folytat. Az elmúlt évek nyugatnémet változásaira gondolva elmondható, hogy befolyási lehetőségeink az említett területeken növekvőben vannak. Ezzel összefüggésben egyik alapfeladatunk tevékenységünket fokozottabban a szakszervezeti mozgalom problémái felé fordítani, mivel a szakszervezetek helyzetére és célkitűzéseire vonatkozó vita egy egyre szélesebb, növekvő térben zajlik. Világos, hogy feladatunk itt a konzekvens anti-monopolista harc pozícióinak segítése és megszilárdítása. Összefoglalva: ezekben látnám jövőbeli tevékenységünk fő vonásait.

K: Köszönjük a beszélgetést.

INTÉZETI HÍREK

Munkásszemmel — kutatásainkról

ANKÉT VASUTAS DOLGOZÓK KÖZÖTT

Hagyományossá vált már Intézetünkben, hogy a megjelent tanulmányokat megvitatjuk abban a közegeben és azokkal, akikről az írások szólnak. E viták célja, hogy megvizsgáljuk: valóságfeltáró munkánk milyen mélységű, azokat a problémákat tártuk-e fel, amelyek a leglényesebbek, legégetőbbek és hogy tapasztalatokat, anyagot gyűjtsünk a munka további folytatásához.* Különösen kedvező helyzetet teremtett az ankét számára az a tény, hogy a könyvet jelentős példányszámban terjesztette a dolgozók között a Vasúti Főosztály Pártbizottsága és a Vasutasok Szakszervezete.

A vasutas dolgozók struktúrájának sokrétősége miatt arra törekedtünk, hogy a legfontosabb rétegeképző jegyek — a munka jellege, életkor, nem stb. — szerint válaszszák ki a megbeszélés résztvevőit.

Eddigi ankétjaink Miskolcon és Szolnokon zajlottak le; ez a két hely az ország legnagyobb vasúti csomópontját képviseli. Az ankétok házigazdái, szervezői a csomópontok pártbizottságai. A résztvevők száma

20, illetve 25 fő volt; így kívántuk biztosítani a vita operatív jellegét, élénkségét. Mindkét helyen egybenhangzó és érdekes vélemények hangzottak el a könyv *politikai* hatásáról, szerepéről. A résztvevők elmondták, hogy a vasutas dolgozók számos rétege a tőkés korszakban az árnyalt, gazdasági-politikai manipulációk hatására meglehetősen eltávolodott más munkásrétegektől, s közöttük a harmincas években erős befolyásuk volt a különböző keresztényszocialista sovinizta szervezeteknek. A felszabadulás után a munkásosztály gazdasági-politikai helyzete egységesebbé vált, az újjáépítés kezdeti éveinek hatalmas lendülete a munkástömegeket egybeforrasztotta. Megváltozott a vasutasok között a szakmai irányítást gyakorló rétegek összetétele is, soraikban a munkások, a munkások gyermekei kerültek túlsúlyba. Az első öt éves tervidőszakban a vasutas dolgozók teljesítménye rendkívüli volt. Mindezek ellenére — az ankétok résztvevőinek véleménye szerint — velük szemben bizonyos idegenkedés volt tapasztalható. Politikai magatartásukat, öntudatukat fejletlennek tartották, — holott ebben a tekintetben a korábbiakhoz képest ez időben már jelentősen megválto-

* A megvitatott tanulmány: dr. Szpirulisz Ildikó — A vasutas dolgozók társadalmi helyzete. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

zott a helyzet. Úgy vélekedtek, hogy a könyv megjelenése, a végbement változások ábrázolása is segít abban, hogy társadalmi helyük, szerepük bemutatásával e változások jobban tudatosodjanak bennük is. Külön kiemelték annak jelentőségét, hogy a könyv megírását, kiadását a párt egyik tudományos intézete kezdeményezte.

Hasznosnak ítélték a könyvet azért is, mert a különböző szakmai, politikai oktatási formákon kézikönyvként használható. Értékelték azt is, hogy a könyv a termelőerők fejlődésének bemutatásában elsősorban az emberi oldalt hangsúlyozza, szemben az eddigi megjelent, vasútról szóló könyvekkel, amelyek főként a vasút technikai eszközeinek fejlődésével foglalkoztak. Hasznosnak tartották, hogy a tanulmány hosszú történeti periódust ölel fel, s tárgyal részletesen. Az anketon részt vevő idősebb tőrszolgák tagok úgy vélekedtek, hogy ez számukra elősegítette a múlt „újraátélését”, a jelennel való összehasonlítását, a fiatalok számára pedig lehetővé teszi a múlt megismerését, a jelen eredményeinek realisabb értékelését.

Az anketokon a vita alapkérdéseiben különbségek is mutatkoztak. Ezek az eltérések főként a csomópontok munkaerőbázisát képező területek eltérő gazdasági fejlődéséből adódtak. A miskolci csomópont hazánk már hagyományos nehézipari jellegű megyéjében található, míg Szolnok az ipartelepítés korszakát a felszabadulás után élte át. A borsodi iparvidék üzemében a munkafeltételek, a munka nehézségének foka nem különbözik jelentősen a vasúti munkától, tehát az ipari üzemek elszívó ereje nem olyan nagymértékű. Szolnokon viszont, ahol most, és korszerű technikával jött

létre a vegyipar, jóval erőteljesebben jelentkezik az ipar elszívó hatása. Így a szolnoki anketon a munkaerőhiány, az utánpótlás kérdése nagyobb hangsúlyt kapott. A miskolci anketon több felszólaló felvetette, hogy a vasúti munka, de általában a termelőmunka társadalmi presztízse csökkent. Ez nagyon kedvezőtlen jelenség, ami ellen küzdenünk kell. Változást hozhatnak gazdasági, szociális intézkedések, de sokat segíthet ebben hangvételének, tematikájának megválasztásával a sajtó, a rádió és a televízió is.

Több hozzászóló megfogalmazta, hogy a vasúti munkában alapvető problémává vált a technikai fejlődés lassú előrehaladása, s emiatt az itt végzett munka nehezebb, intenzívebb, mint az iparban. Ez arra indította az itt dolgozók egy részét, hogy más, kedvezőbb munkafeltételeket kínálójá válasszák a fiatalok helyettesítésére, — a fiatalok pedig eleve nem is választják a vasúti munkát. Különösen nagy gondot jelent ez a szolnoki csomóponton, mivel itt a fiatalok inkább a korszerű, gyorsan fejlődő vegyiparban, vállalnak munkát. A megoldási módok között első helyen említették a bérezés, bérghazdálkodás javítását, másodsorban a munkaintenzitás kérdését, illetve azt, hogy a munkaidő csökkentésének mértéke tekintetében azonos színvonalra kerüljenek a népgazdaság más területeivel. Harmadik tényezőként a szociális ellátottság szintjének emelését jelölték meg. Véleményük, hogy a könyv ezeket a problémákat felveti, de szükséges lenne ezek további elmélyültebb tanulmányozása.

Mindkét helyen kulcsfontosságú kérdésként vetették fel a vasúti szakképzés rendszerének átalakítását. A jelenlegi képzési rendszert úgy ítélték meg, hogy annak túl

bonyolult a mechanizmusa és h̄oszszadalmas. A technikai fejlődés gyorsulása megköveteli a korszerű továbbképzési rendszer kialakítását. A szakképzettség kérdését annyira fontosnak tekintették, hogy szükségesnek tartották erről külön tanulmány készítését is. Általában kialakult az az álláspont, hogy az anket tárgyát képező könyv a vasutas dolgozók társadalmi helyzetét történelmien, komplexen összefoglaló tanulmány első lépéseként értékelhető, amelyet majd egy-egy részterület, pl. szakképzés, egy-egy réteg (forgalmi személyzet, pályafenntartás) problémáinak elemzésével folytatni kellene.

Érdekes tapasztalata volt az anketeknek, hogy a vasutas dolgozók között hagyományként él munkahelyük történetének, emlékeinek gyűjtése, ápolása. Számos munkásmozgalmi és technikai-történeti munkáról, helyileg megrendezett kiállításról számoltak be.

BESZÉLGETÉS SZOCIALISTA BRIGÁDOKKAL

Míg előbbi beszámolónkban az elkészült tanulmány vitájáról adtunk tájékoztatást, a jelenlegi írás a munka elkezdését megelőző anketokról ad számot.

Folyóiratunk hasábjain már írtunk arról a szociológiai vizsgálatról, amely az üzemi demokrácia problémáit elemzi a BKV-nál.* A szociológiai vizsgálatot megelőzően beszélgetést folytattunk a vállalat több szocialista brigádjával. A brigádokat úgy választottuk ki, hogy

kellően reprezentálják a BKV-nál folyó munka fajtáit és a tevékenységek különböző csoportjait. A beszélgetések során az volt a célunk, hogy információkat szerezzünk a vizsgálatunkkal összefüggő alapvető problémákról. Az anketon részt vevők a forgalom (villamos, autóbusz) és a járműjavító gyáregységekben működő szocialista brigádok közül kerültek ki. A munkabrigádok szervezése a forgalom területén igen nehéz feladat. A dolgozók munkabeosztása ezen a területen váltakozó, a brigád tagjai csak időközönként találkozhatnak. A kollektíva, a brigádelet kialakítása könnyebb feladat ott, ahol az emberek az üzemen nap mint nap együtt, egy helyen dolgoznak.

Jellemző volt a szocialista brigádok összetételére, hogy tagjaik többsége a negyven év feletti korosztályokhoz tartozott. A brigádtagok véleménye szerint ez a helyzet azért alakult ki, mert a bér- és munkafeltételek a vállalatnál hosszú ideig igen kedvezőtlenek voltak és ezért a fiatalok nem választották ezt a szakmát, illetve munkahelyet. Az itt dolgozó fiatalok között a fluktuációs arány is igen magas volt. A fiatalok csak most kezdtek nagyobb számban munkába állni a BKV-nál. Így a szocialista brigádokban tulajdonképpen hiányzik egy generáció, s ez különösen a jövőben gondokat okozhat majd.

A szocialista címet elnyert brigádok stabilitása nagy, tagjaik már 10—15 éve együtt dolgoznak, a kilépés ritka. A járműjavítóknál a működő brigádokban a munka jellegét a vasipari szakmák határozzák meg, de a BKV-nál ezekben a szakmákban a specializálódás kisebb mértékű, mint a nehézipari nagyüzemekben. A szakmunkás munkájának jellege itt még erőteljesen univer-

* Lásd: dr. Szpirulisz Ildikó: Az üzemi demokrácia vizsgálata a BKV-nál = Társadalomtudományi Közlemények, 1972. 4. sz.

zális, ezt azonban a bérezésben nem preferálják megfelelően. A javítási munkát végzők között gondot okoz az is, — mint minden javító-karbantartó tevékenységnél —, hogy a munka ütemességét nehezen lehet biztosítani. Ezért a brigádtagok gyakran kényszerülnek túlórázásra, máskor viszont előfordul, hogy nincs munkájuk.

A forgalmi területen szintén a munka elosztásának egyenetlensége okoz gondot. A dolgozók között — mint általában az egész népgazdaságban — nagy a bejárók, ingázók száma. A bejárási távolságok miatt az osztott rendszerű munkavégzés a munkaidőt számukra meghosszabbítja.

Felszínre került a beszélgetésekben az is, hogy komoly problémát okoznak a különböző tevékenység-csoportok közötti jelenlegi bérarányok. A budapesti városi közlekedés iránti igény ugrásszerűen megnőtt, a forgalom területén meglevő nagy létszámihiányt a vállalat jelentős bér-jellegű intézkedésekkel igyekezett áthidalni. Ugyanezt azonban nem tudta megvalósítani a javítás, karbantartás területén is. A forgalmi munka feltétele a színvonalas javító-karbantartó tevékenység. Az adott állapot azonban feszültséget teremtett az említett két terület között.

A szocialista brigádok a brigádvezetők személyét gondosan, hosszas mérlegelés után döntenek el. Elmondották, hogy általában 3 fő szempontot értékelnek. Ezek: a szakmai felkészültség, az emberekhez való viszony, a politikai tájékozottság. Több brigádban elmondták, hogy a brigádvezető emberekkel kapcsolatos bánásmódját brigádértekezleten külön értékeli.

Tapasztalható volt, hogy a brigádvezető általában számos más

társadalmi funkciót is ellát, többet is, mint kívánatos lenne. A brigád vezetőjét a brigádját érintő kérdésekben megkérdezik, véleményét elfogadják. Valamennyi szocialista brigádban komoly probléma a jutalmak elosztása. Több brigád a munkaversenyben élre került s ezért jutalmat kapott. A brigádok tagjai szavakban kinyilvánított véleményeik alapján a végzett munka, a magatartás szerinti differenciált jutalmazás mellett szálltak sikra, gyakorlatilag azonban a jutalmat egyenlően osztották el, vagy „fehérszital” melletti összejövetelekre (vagyis szintén egyenlően) használták fel. Egyik forgalomban működő brigádban pontrendszer hoztak létre (késések, balesetek stb.); a jutalmazásnál kiszámították az egy pontra jutó összeget s ezt az egyes brigádtagoktól a rossz pontokkal arányosan elvonták. A brigádban végül is olyan légkör alakult ki, hogy a kockázatot nem vállalták és a jutalmat egyenlően osztották el.

Megkérdeztük a brigádok tagjaitól, hogy melyek azok a fórumok, amelyeken a vállalat egészét, vagy csoportjukat érintő kérdésekben információkat szerezhetnek, beleszólásukat a vállalat ügyeibe érvényesíthetik. Valamennyi brigádtag számára elérhető fórum a termelési tanácskozás. Ezen általában aktívan részt vesznek, de több helyen kifogásolták, hogy az itt felvetett problémákra választ nem kapnak s meghívott illetékes vállalati vezetők nem jönnek el. A vállalatot, csoportjukat lényegesen érintő kérdéseket a szakszervezeti gyűléseken, brigádértekezleteken is megvitatják. Ilyen volt a vállalat negyedik öt éves tervének, az új kollektív szerződésnek, és a törzsgárda-szabályzatnak a vitája.

A beszélgetések során tapasztal-

ható volt, hogy például a kollektív szerződés rájuk vonatkozó részeit ismerik, a szerződés egészéről viszont kevésbé tájékozottak. A vállalati negyedik öt éves terv ismertetését túl általánosnak tartották, nem érzékelték eléggé saját helyzetüket, szerepüket ebben s így nem is vettek annak vitájában aktívan részt.

Tájékozódásuk fontos eszközeként jelölték meg a vállalat hetilapját, a Közlekedési Hírlapot. Ennek szerepe különösen a forgalomban dolgozók számára jelentős, mert ők munkabeosztásuk miatt a többi információs lehetőséghez nehezebben jutnak hozzá.

A szocialista brigádok tagjai között elég nagy a különböző tömegszervezeti tagok aránya, ezek tájékozottsága, vitakészsége a többiekét meghaladja. A szocialista brigádok kivétel nélkül jelentős társadalmi munkát végeztek. Ezt főképpen a vállalat szociális-kulturális létesítményeinek létrehozásánál teljesítet-

ték. A brigádok tagjai egymást mindig segítik nagyobb, otthoni munkák elvégzésénél, például házépítésnél. Minden brigád beszámolt közös kirándulásairól, gyakran az országhatáron túlra is eljutnak.

Nem minősíthető kielégítőnek a képzettség, a szakképzettség továbbfejlesztése. A járműjavítóban a munka feltételei még nem olyan szintűek, hogy a szakképzettség fejlesztését sürgetően megkövetelnék. A forgalomban dolgozók részt vesznek ugyan belső szakmai tanfolyamokon, az osztott munkaidő miatt azonban ez is, de más oktatási formákba való kapcsolódás is nagy nehézségeket okoz, csak a pihenés rovására valósítható meg.

A brigádokkal folytatott beszélgetések nagy segítséget nyújtottak a szociológiai vizsgálat kérdőívének, interjú-terveinek és egyéb kiegészítő kutatásainak megszervezéséhez.

Sz. I.

Szeminárium Salzburgban

Salzburg püspökének 1736-ban épített kastélyában 1947 óta egy jellegzetes amerikai intézmény működik: a Salzburg Seminar in American Studies. Alapítóinak eredeti célja az amerikai szempont és életforma ismertetése és propagandája volt. A hidegháborús légkör enyhülésével a régi kastély légköre is alaposan megváltozott s fokozatosan az európaiak párbeszédének egyik fórumává alakul. Ennek nyomai a programban: a kizárólagosan amerikai témák mellett egyre nagyobb helyet kapnak az urbanizáció, a környezetvédelem kérdései — mint

például az idejében. A résztvevők listája is kiegészült a szocialista országok képviselőinek bekapcsolódásával.

Ez az átalakulási folyamat — s e folyamat ellentmondásossága — volt érezhető az idejében háromhetes szemináriumán, amelyen a nemzetközi kapcsolatok új vonásait, formáit vitatták meg a résztvevők: újságírók, gazdasági, külpolitikai szakértők, tudományos kutatók, nemzetközi intézmények apparátusában dolgozók. Az előadók — valamennyien amerikaiak — a nemzetközi kapcsolatok fejlődését elemez-

ték a következő területeken: 1. Nyugat-Európa és az Egyesült Államok kapcsolatainak alakulása. 2. A fejlődő országok és az iparilag fejlett országok kapcsolata. 3. A nemzetközi kereskedelem és pénzügyek problémái. 4. Az ázsiai térség kérdései. 5. Az enyhülés politikája, a szovjet—amerikai és a Kelet-Európa—USA kapcsolatok alakulása.

Miként az várható is volt, különösen heves viták alakultak ki Nyugat-Európa és az Egyesült Államok kapcsolatairól, továbbá az ötödik témakörben. Ez utóbbi téma vitáiban való részvétel különösen tanulságosnak bizonyult a békés egymás mellett élés és az ideológiai küzdelem kapcsolatának részletesebb megismerése, egyes, napjainkban különösen aktuális problémáinak érzékelése szempontjából. A helsinki konzultációk hatására úgyszólván természetesen koncentráltan a vita az európai biztonság és együttműködés kérdéseire, főként arra, hogy az európai biztonság lehetősége és eszméje milyen következményeket von maga után Nyugat-Európában, illetőleg az együttműködés milyen formái valósíthatók meg Európában, a különböző társadalmi rendszerű országok között.

Az előadó (Paul Seabury, a Californiai Egyetem tanára) az első kérdésben egy amerikai aggodalmat, a másikkban egy tipikusan hidegháborús célkitűzést fogalmazott meg. Az amerikaiak — úgymond — attól tartanak, hogy nyugat-európai szövetségeik ébersége, katonai erőfeszítése lanyhul majd, annak árnyában, ahogyan erdősödik az európai biztonság gondolata. Ennek népszerűsége folytán változik a közvélemény hangulata is és a katonai költségvetés csökkentése, a szocialista országokkal és a Szovjetunióval való ellenségeskedés feloldása irá-

nyába tolja a politikai vezetőket. A második tétele — a célkitűzés — szerint a különböző társadalmi rendszerek együttműködésének együtt kell járnia a szocialista országok „liberalizálódásával”.

Ehhez mindjárt hozzá kell tennem: a hallgatók, sőt az előadók is vitatták és cáfolták Prof. Seabury eszmeűttatását az európai enyhülésről, és kapcsolatokról. A valóságos kérdés, amelynek mind megfogalmazásában, mind válaszaiban az előadó szélsőségesen hidegháborús álláspontot képviselt, tulajdonképpen abban áll, hogyan hat a fokozódó együttműködés, hogyan módosulnak az ideológiai harc formái, területei?

A két társadalmi rendszer kapcsolatainak bővülése, az együttműködés kialakulása és erősödése feltételezhetően lényegesen bonyolultabbá teszi az ideológia és a valóság, az ideológia és a társadalmi tudat más formáinak kapcsolatát. Amíg például az együttműködésben a közös, kölcsönös megegyezések lényeges szerepet kapnak, s olyan folyamatokra terjednek ki, amelyek, ha másként is, de egyaránt lezajlanak mindkét társadalmi formációban (környezetszennyeződés, technikai fejlesztés stb.) addig az ideológiában koncentráltan fejeződik ki a két társadalmi rendszer alapvető különbözősége és szembenállása, amely ezekben a közös folyamatokban nem közvetlenül, hanem áttételesen jelenik meg. Az ideológia ezúttal — a különböző alapokon álló társadalmi formák együttes törekvése során valamely, mindkét társadalmi rendszert egyaránt veszélyeztető folyamat megoldása érdekében, — háttérben marad, jóllehet nem a jelentősége csökken, hanem a viszonya változik meg az együttes törekvése-

ket kifejező nézetekhez és intézményekhez. Ennek a folyamatnak a másik oldala az, hogy mindazon tevékenységi területek, amelyeken a különböző társadalmi rendszerek együttműködése kialakul, „ideológiailag színeződnek”, ideológiai jelleget kapnak, kifejlődik vagy bővül az ideológiához való kapcsolatuk. Így tehát azt mondhatjuk, hogy az ideológia az említett területeken nem csupán közvetve hat, de területének „érvényességi köre” egyszersmind kiterjed, szélesebbé válik. Ezért az az elképzelés helytelen, hogy az együttműködés kialakulása és az európai biztonsági rendszer megteremtése feleslegessé teszi vagy megszünteti az ideológiai szembenállást és küzdelmet, sőt ez a harc bonyolultabb lesz és területe egyszersmind kiszélesedik, új formái, fórumai és módszerei alakulnak ki.

A szeminárium vitáinak alapján úgy tűnik, hogy az ideológiai konfrontációnak ezt a formálódó új szakaszát sokan nem értik meg Nyugat-Európában, s az áttérés erre a szakaszra nem csupán választás kérdése. Többen bírálták Helsinkiben tanúsított „gyengességükért” a nyugati képviselőket, hogy az úgyne-

vezett Harmadik Kosár (Együttműködés emberiség és más területeken) vitája során elfogadták az együttműködést a szocialista országok intézményeivel a közvetlen ideológiai behatolás (az ún. „szabad áramlás”) eszméje helyett. Ez — az együttműködés, illetve az ún. szabad áramlás — világosan a konfrontáció két síkja, amelyek közül az együttműködés ideológiai szempontból bonyolultabb, összetettebb, áttételesebb.

A szocialista országokból érkezett szemináriumi hallgatók rövid összefoglalókban elemezték a kapcsolatok bővítésének lehetőségét, az együttműködés szükségességét a különböző területeken. Alapként fogadták el, hogy az együttműködés és kapcsolat bővítése olyan intézmények között valósul meg, amelyek különböző társadalmi rendszerek szerves részét alkotják, s ennek folytán a megtermelt gazdasági, kulturális, tudományos stb. értékek, célok, a kialakított eredmények különböző megítélés alá esnek a különböző társadalmi rendszerekben. Az adott keretek között ennél többre nem nyílt lehetőség.

B. J.

Содержание

СТАТЬИ

Роберт Гал: О факторах образования профессиональных рабочих (О результатах исследования)	3
Юлия Тургоци: Полная профессия — быть матерью, или полная человеческая жизнь? (Об общественном положении и звании женщин)	25
Иштван Балог: О философских основах теории общественной информации	48

ОБЗОР

Владислав Квашниевец: Исследования по макроструктуре общества в Польше	82
Марксистский общественный анализ — политическая практика (Интервью с д-р Генц Юнгом)	108

ИЗВЕСТИЯ ИНСТИТУТА

Мнение рабочих о наших исследованиях (И. С.)	123
Колоквиум в Салцбурге (И. Б.)	127

Contents

STUDIES

<i>Róbert Gál</i> : On the factors determining the job training process (From the	
<i>Júlia Turgonyi</i> : Motherhood as a full time job, or full human life? (On the so-	
results of an inquiry among the participants of job training)	3
cial position and the professional activity of women)	25
<i>István Balogh</i> : Study on the philosophic foundations of the theory of social infor-	
mation	48

INFORMATION

<i>Wladislaw Kwasniewicz</i> : Research on social macrostructure in Poland	32
Marxist social analysis and political practice (Interview with Dr. Heinz Jung) .	108

NEWS OF THE INSTITUTE

Our researches seen with workers' eyes (<i>I. Sz.</i>)	123
A seminary in Salzburg (<i>I. B.</i>)	127

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó (1370 Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztőség: 1146 Budapest, XIV. Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei
és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi
Hírlapirodánál (1900 Budapest, V., József Nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál
(pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).
Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat
útján (Bp. 82. Pf. 149).
Készült 3000 példányban 11,55 ív (A5) terjedelemben
Index: 25828.
73 10 3191 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Steltzer Ferenc

316.861

2 IX
1/4

TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1973|4

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET / 1973

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Társadalomtudományi Közlemények

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

1973/4

Tartalom

TANULMÁNYOK

- Dr. Denke Géza*: A tudományos-technikai forradalom és az ember 3
Módra László: A vidéki értelmiség politikai aktivitása 31
Bayer Zoltán: Szociálpolitikánk 1945 utáni alakulásának néhány kérdéséről . . 53
Kolosi Tamás—Papp Zsolt: A társadalmi struktúra történeti alakváltozásai . . 72

TÁJÉKOZÓDÁS

- I. Kravcsenko—O. Trubicin*: A szovjet társadalom szociális szerkezetváltozásainak problémái. (Részletek a *Voproszű Filozofii* 1972/4. számából) . . . 98
Az ifjúságra vonatkozó kutatások a szocialista országokban (*L. E.*) 116

INTÉZETI HÍREK

- Az angol munkásosztály utánpótlásának szakképzéséről és struktúrájáról
(*Dr. Pogány György*) 126
Egy disszertáció vitájáról (Kolosi Tamás kandidátusi értekezésének intézeti vitája) (*G. Cs.*) 133

A tudományos-technikai forradalom és a munkások

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása először a tudományban, majd a műszaki fejlődés területén jelentkezik. Ezt viszonylag gyorsan követik a gazdasági, majd a társadalmi változások és mindezek egymással kölcsönhatásban vannak. Sajátossága a tudományos-technikai forradalomnak, hogy lényegében mindent átfogó, befolyásolja az életmódot, az ember és a természet közötti kölcsönhatást, a munkafolyamatot, a személyiség struktúráját és az emberek közötti viszonyokat. Különösen mélyen érinti az embert, mint a termelés „szubjektív” tényezőjét és így az egész munkásosztályt. Ezért más szociális, illetve társadalmi problémákat idéz elő, mint a korábbi társadalmi fejlődés. A társadalom fejlődése tekintetében eltérő problémák vetődnek fel attól függően, hogy tőkés, vagy szocialista országokról van-e szó, de különösen eltér a problémák megoldási lehetősége és módja.

Mint ismeretes, a tudományos-technikai forradalomnak nincs általánosan elfogadott meghatározása. Ebben a dolgozatban erre mi sem vállalkozunk, de ez itt most nem is múlhatatlanul szükséges, mivel vizsgálódásaink a tudományos-technikai forradalomnak csak a munkásokkal kapcsolatos problémáira vonatkoznak.

A kibontakozó tudományos-technikai forradalom nemcsak a legfejlettebb országokat érinti, hanem a közepesen, sőt több vonatkozásban a gyengén fejlett országokat is. (A modern kommunikációs eszközök elterjedése, új közlekedési eszközök megjelenése, tudományos eredmények adaptálása, az oktatás átalakulása, kapcsolat a fejlett országokkal stb.) Ez az eddigi fejlődést illetően is így volt, és a jövőben méginkább ez várható.

A kibontakozó tudományos-technikai forradalom hazánkat is érinti és a jövőben hatása szélesebb körben érezhető lesz. Ezért foglalkozni kell vele, fel kell mérni várható következményeit, fel kell készülni arra, hogy kedvező hatásainak kibontakozását tudatosan elősegítsük, káros kihatásait pedig elkerüljük, illetve minimumra szoríthatjuk.

E dolgozatban a kibontakozó tudományos-technikai forradalomnak csak a munkaerőre gyakorolt hatását vizsgáljuk, vagyis azt, hogy a munkahelyen milyen új hatások érik a munkást, hogyan változik meg helyzete, munkakörülményei, hogyan alakul át munkájának jellege, milyen hatás-

sal van rá a megnövekedett szabad idő, az átalakuló fogyasztási struktúra, hogyan alakul képzettsége és hogy mindez milyen követelményeket támaszt a munkással szemben, illetve milyen új lehetőségeket teremt számára. Még pontosabban azzal kívánunk foglalkozni, hogy hogyan alakul a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának hatására az „összmunkás” kategórián belül elsősorban a fizikai munkát végzők helyzete.

Az ipari forradalom a gépek, a technikai felszereltség jelentőségét növelte meg elsősorban, és ehhez igazodott az ember, aki szinte a gépek kiegészítője lett. A termelés növekedésének fő meghatározója a technikai felszereltség mennyisége és minősége volt. A tudományos-technikai forradalom kibontakozásával a termelés növekedésének, minőségi változásának fő forrásává mindinkább a tudományos eredmények, a termelő ember tudása, műveltsége, szakmai képzettsége válik. Ez elsősorban abban fejeződik ki, hogy megnő a szerepe a művelt, szakképzett munkaerőnek, a munkák mind szélesebb köre válik magasan szervezett, alkotó jellegű tevékenységgé.

Az ipari forradalom kibontakozása nyomán az ember feladata a gépi termelés során a gép kezelése, kiszolgálása, a hozzá való alkalmazkodás volt. aminek eredményeként az ember a gyártási folyamat közvetlen tényezője lett. A tudományos-technikai forradalom kibontakozása során az ember feladatává mindinkább a termelési folyamatok irányítása, szabályozása; géprendszerek, automatikák tervezése, szerkesztése, karbantartása válik. A munkaerő fő feladata lesz a termelés előkészítése, felügyelete. Mindez a munkaerő foglalkoztatásában és struktúrájában is jelentős változásokat idéz elő. Átalakul tehát az ún. „összmunkás” belső struktúrája. Marx írta: „Magával a munkafolyamat kooperatív jellegével tehát szükségképpen kibővül a termelőmunkának és hordozójának, a termelő munkásnak a fogalma. Ahhoz, hogy valaki termelő módon dolgozzék, nem szükséges, hogy a munka tárgyát maga is kezébe vegye. elegendő, ha az összmunka valamilyen részfunkcióját végzi el.”

Az előbbieken vázolt folyamatok természetesen azt is eredményezik, hogy átalakul a munkásosztály belső struktúrája, kiszélesedik a munkásosztály köre. Ennek a vizsgálatára azonban most nem feladatunk.

I. A TERMELŐERŐK ANYAGI ELEMEINEK GYORS FEJLŐDÉSE ÉS ÁTALAKULÁSA*

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása elsősorban a termelőerők területén hoz igen gyors fejlődést. Minden változást áthat az, hogy a tudomány behatol a termelésbe, termelőerővé válik és forradalmasítja azt.

A tudomány gyors fejlődése hozza magával lényegében a termelőerők

* I—II. rész egyes problémáinak részletesebb kifejtésével foglalkozik a Művelődésügyi Minisztérium kiadásában megjelenő „Politikai Gazdaságtan Füzetek” 6. száma (1972). Dr. Denke Géza és Dr. Koós Mártonné: A tudományos-technikai forradalom néhány gazdasági és társadalmi hatása.

anyagi elemeinek viszonylagosan gyors átalakulását is. Ez elsősorban a komplex gépesítésben, az automatizálásban, új anyagok és technológiák megjelenésében és az energiaszerkezet átalakításában mutatkozik meg.

1. Az automatizálás

A termelőerők legdinamikusabban fejlődő eleme a szűkebb értelemben vett munkaeszköz. A tudományos-technikai forradalom ezen a területen hozta az egyik leglényegesebb fejlődést. Amíg az ipari forradalomra a múlt század elején a gépek, géprendszerek kialakulása volt jellemző, és a technikai fejlődés fő iránya a részleges gépesítéstől a komplex gépesítésig húzódott, addig a tudományos-technikai forradalom kibontakozására az egész termelési rendszerek kialakulása jellemző, és a technikai haladás fő iránya a részleges automatizálástól a teljes automatizálás felé halad.

Jelenleg az automatizálás még a legfejlettebb országokban is az ipari termelésnek legfeljebb 10 százalékára terjed ki. Hazánkban pedig csak igen elszórtan, kevés helyen, egyedi munkafolyamatok automatizálását találhatjuk meg. Ezek is az automatizálás alacsonyabb fokozataihoz tartoznak (félautomata gépek, automata gép, automata sor). Az automatizálás tehát még távolról sem uralkodó formája a termelésnek még a fejlett országokban sem. Ennek ellenére gazdasági, társadalmi hatása igen jelentős, és már hosszabb ideje a különböző társadalomtudományok elméleti szakemberei érdeklődésének középpontjában áll. Az automatizálás azáltal, hogy a társadalmi fejlődést meghatározó termelőerők elemei közül — kölcsönhatásban a munkaerővel —, a legdinamikusabbat, a fejlődés szempontjából legdöntőbbet, a munkaeszközöket forradalmasítja, kiemelkedik a tudományos-technikai forradalom számos új vívmánya közül. Éppen ezért napjaink *tudományos-technikai forradalmának egyik fő vonalát az automatizálásban kell mindenekelőtt látnunk*. Az automatizálás hat legközvetlenebbül a munkásra is, mint a termelőerő fontos elemére. Természetesen az automatizálás a kibontakozó tudományos-technikai forradalomnak csak egyik fő momentumát jelenti, összefüggésben más emberi-társadalmi hatásokkal.

Az automatizálás fokozatosan felszabadítja az embert a gyártási folyamatban való közvetlen részvétel alól, a gép kezelésének, szabályozásának feladatát is gép végzi. el. *Az automata az ember gépet kezelő, szabályozó, tehát elsősorban nem fizikai, hanem szellemi igénybevételt jelentő funkcióját végzi el*, ellentétben a gépesítéssel, amely az embert elsősorban a nehéz fizikai munka elvégzésétől igyekezett megszabadítani. Az automatizálással a munkás bizonyos értelemben kikerül a közvetlen gyártási folyamatból és funkciói lényegesen megváltoznak. Már itt meg kell jegyeznünk, hogy a termelésben foglalkoztatott munkásra nemcsak egyszerűen és közvetlenül az automatizálás ténye, a technika hat, hanem az átalakuló munkaszervezet, a megváltozott vezetési stílus, a javuló munkafeltételek stb. is.

Az automatizálást mint folyamatot kell felfognunk, hatásait pedig tendenciákként, amelyek nem zárják ki, hogy bizonyos fejlődési fokozaton a fő tendenciákkal ellentétes hatásokat is tapasztalhatunk.

Meg kell jegyezni, hogy bár történetileg és logikailag mind a gépesítés,

mind az automatizálás különböző fejlettség fokozatai, egymástól elhatárolhatók, a gyakorlatban általában együtt jelentkeznek, párhuzamosan egymás mellett megtalálhatók, alkalmazásuk kombináltan jelentkezik, s szétválasztásuk így a gyakorlatban meglehetősen bonyolult.

2. Új anyagok és technológiák felhasználása, az energiaszerkezet megváltozása

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása a munka tárgyát is forradalmasítja. Sok esetben az egész munkafolyamat korszerűsödése éppen a munkatárgyak fejlődéséből indul ki. Ez is újszerű vonás a korábbi fejlődési szakaszhoz képest. A kutatások, a héjfizika, a fizikokémia és a biokémia hatalmas eredményei alapján új anyagok, energiaforrások alakultak ki, olyanok, amelyeket az emberiség eddig nem ismerhetett. Az eddigi fejlődés feljogosít annak megállapítására, hogy a jövőben tovább növekszik a tudomány szerepe az új mesterséges szerkezeti anyagok, energiaforrások feltárásában.

Az anyag- és energiaellátásban bekövetkező változások természetesen a gyártástechnológiát is gyökeresen átalakítják, vagyis a munkatárgyak fejlődésének adott esetekben erős meghatározó szerepe van a munkaeszközökkel kapcsolatban is.

Az ipari forradalom a szén energiáját fejlesztette ki, napjainkban fő energiabázissá viszont az olaj és a gáz vált.

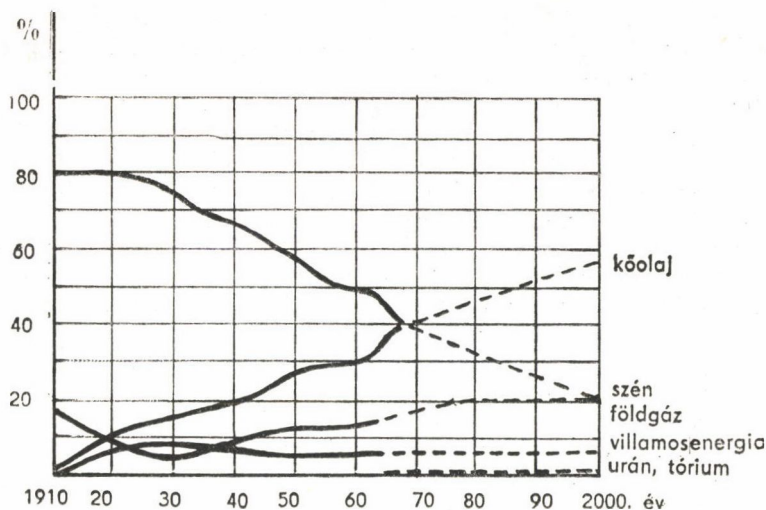
A tudományos-technikai forradalom kibontakozásának korában megjelenik az atomenergia, a jövő energiaforrása, amely különösképpen a tudománynak köszönhető, s a tudomány biztosítja a fejlődését is. A jövő század fő energiaforrása az atom- és termonukleáris energia lesz, de néhány országban már századunk vége felé is ez lesz a fő energiaforrás.

Hazánkban is megkezdődött egy 800 MW kapacitású atomerőmű építése a Szovjetunió segítségével. Ez előreláthatólag az 1970-es évek végén a magyar villamosenergia-termelésnek kb. 15 százalékát szolgáltatja.

A világ energiahordozói szerkezetének átalakulása 2000-ig (1965. évi becslés)¹

A műanyagok — a fejlett vegyipar termékei — fordulatot idéznek elő a nyersanyagtermelésben, illetve a nyersanyagellátásban. A műanyagok teljesen új, kedvező tulajdonságú anyagokat szolgáltatnak, amelyek sokszor olcsóbbak is, mint a hagyományosak.

A műanyagok felfedezésével és széles körű felhasználási lehetőségeivel, a nukleáris energia felszabadításával a természetadta korlátozó lehetőségek egyszerűen kezdenek korlátlanra szélesedni, az automatizálással pedig gépesíteni lehet az alkotó gondolkodást nem igénylő szellemi rutinmunkákat is, és így a dolgozó embernek sikerül saját magát felszabadítani az utolsó „végrehajtó” gyártási funkciójától. Mindebből következik, hogy az embernek a kibontakozó tudományos-technikai forradalom hatására megvan a lehetősége, hogy a termelés „végrehajtó” közegéből annak „urává” legyen.

3. A kibontakozó tudományos-technikai forradalom és hazánk műszaki fejlettsége a munkaeszközök és munkatárgyak vonatkozásában

Eddig arról volt szó, hogy a fejlett termelőerőkkel rendelkező országok eddigi tapasztalatai szerint a kibontakozó tudományos-technikai forradalom milyen változást hozott a termelőerők legfőbb anyagi elemeiben és arról, hogy — a mostani tapasztalatokat előrevetítve — mi várható.

Hazánk számára mindez csak a jövőt jelenti, ezért Magyarország vonatkozásában a tudományos-technikai forradalom kibontakozásához való átmenet problémáira, nehézségeire és a tennivalókra kell koncentrálni.

Magyarország termelőerőinek fejlettségét tekintve a közepesen fejlett országokhoz tartozik. Jelenleg hazánkban lényegében a gépi nagyipar teljes kibontakozása folyik, ahol az iparosítás folyamata és a tudományos-technikai forradalom egyes elemei egybeolvadnak. Ez korábbi — tőkés — fejlődésünk lassúságával függ össze. Az ipar számos ágazatában dominál, vagy nagyon jelentős a gépesített kézi termelés aránya és még a munkafolyamatok specializációja, a folyamatszerű termelés bevezetése jelenti a technikai haladást. A különböző műveletek műszaki fejlettségi és gépesítettségi színvonalának egyenlőtlensége a termelést erősen tagolttá teszi.

Magyarországon a minisztériumi iparban 1968-ban a munkások 58 százaléka az alap, 42 százaléka pedig a kisegítő munkafolyamatokban dolgozott. Anyagmozgatással, szállítással és raktározással járó munkát 13,6 százaléka végzett. A munkások fele, 50,2 százaléka végzett kimondottan kézi, és csak 49,8 százaléka az ún. „technizált” munkát. A munkások 38,7 százaléka dolgozott gépek és gépi berendezések mellett. Ha figyelembe vesszük, hogy a gépek mellett dolgozók jelentős része kézi munkát végez, akkor a gépi munkán dolgozók aránya 27,3 százalék.²

Mіндеzt figyelembe véve tehát Magyarországon a komplex képzés szűk körű, automatizálással pedig ritkán találkozni. A magyar gépipar-

nak — amely az ipari termelésnek kb. $\frac{1}{3}$ -át adja — a villamosenergia-fogyasztás alapján számított technikai felszereltsége az USA gépipara technikai felszereltségének $\frac{1}{3}$ -a, a nyugat-európai országok átlagos színvonalának pedig $\frac{2}{3}$ -át teszi ki. A technikai felszereltség hatékonyságát csökkenti, hogy gépi felszerelések között viszonylag kevés a korszerű technológiát biztosító berendezés, hiányos a kooperáció és specializáció, nem kielégítő az üzemszervezés és irányítás. A géppark viszonylagos korszerűtlenségének egyik oka, hogy „... a gépeket zömében nem a meglévő géppark korszerűsítésére, tehát a régi gépek kicserélésére használtuk fel, hanem a termelés extenzív bővítésére...”³. Sokszor még a korszerű berendezéseken is elavult technológiát alkalmazunk. Különösen a szerelés és az anyagmozgatás történik igen sok területen egyszerű szerszámokkal, gépesített kézi erővel.

Magyarországon az elkövetkező 15—20 évben az előzetes perspektivikus tervek szerint a nemzeti jövedelem 5—6, esetleg 7 százalékkal növekszik. E szerint 1990 körül a nemzeti jövedelem egy főre számítva hazánkban 2—2,5-szerese lesz a jelenleginek, vagyis eléri, illetve meghaladja a nyugat-európai országok jelenlegi szintjét.

Az elkövetkező 15—20 év fejlődése emeli tehát technikailag Magyarországot a nyugat-európai fejlett ipari országok jelenlegi műszaki színvonalára, amikoris a komplex gépesítés, szélesebb körű automatizálás lesz jellemző. Ez utóbbi azonban csak az 1985-ös évek után válik jellemzővé.

„... a tudományos-technikai forradalom általunk adott értelmezéséből és termelőerőink jelenlegi helyzetéről alkotott kép összevetéséből egyértelműen következik, hogy 1985-ig a fokozott műszaki haladás érdekében kettős feladatot kell megoldanunk: létre kell hozni a gépi nagyipari termelés zavartalan növekedéséhez szükséges infrastruktúrát és ezzel párhuzamosan meg kell teremteni azokat a műszaki-gazdasági feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy gazdaságpolitikai céljaink megvalósulása érdekében a termelési apparátus — legalábbis a kitüntetett helyeken — a legkorszerűbb technikát alkalmazni tudja (szelektív fejlesztési politika)”⁴.

Ehhez még célszerű hozzátenni, hogy iparunkban *erősíteni kell az általános műszaki kultúrát*, s ezen belül a dolgozók általános és szakmai műveltségét, ahhoz, hogy a kutatásfejlesztés eredményeit megfelelő gyorsasággal és hatékonysággal lehessen az iparban széleskörűen felhasználni, mert a fejlődést mindinkább ez gátolja, nem pedig a hazai kutatás-fejlesztés szűk vagy nem elég eredményes volta.

II. A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM KIBONTAKOZÁSÁNAK HATÁSA A MUNKAMEGOSZTÁSRA

Marx a munkamegosztásnak alapvetően 3 fokát különböztette meg: a társadalmi munkamegosztást (földművelés, állattenyésztés, ipar, kereskedelem stb.); a különös munkamegosztást (a mezőgazdaságon, iparon és kereskedelmen stb. belüli munkamegosztás); az üzemi munkamegosztást, amely elsősorban az üzemen belüli foglalkozások, szakmák szerinti munkamegosztást stb. jelenti.

A kibontakozó tudományos-technikai forradalom a munkamegosztás mindhárom fokát érinti, sőt fokozatosan átalakítja.

1. A társadalmi munkamegosztás átalakulása

A fő struktúraváltozási irányok a következők:

- gyors ütemben növekszik a nem anyagi termelés (tercier szektor) területén dolgozók száma és részaránya,
- az anyagi termelésen belül jelentősen csökken a mezőgazdaságban dolgozók száma és részaránya,
- gyors mértékben növekszik a kutatás, fejlesztés, tervezés munkaerő-szükséglete.

A nem anyagi termelés területén dolgozók számának és részarányának a növekedése az összdolgozókon belül két fontos tényezővel is összefügg. Egyrészt a társadalomban megnő az igény az oktatási, kulturális, egészségügyi stb. szolgáltatások iránt (ez az életszínvonal emelkedésének természetes velejárója), növekszik a tudományos kutatásban, az államapparátusban dolgozók száma; másrészt ezeken a területeken a gépesítés és az automatizálás — az elvégzendő feladatoktól függően — csak igen lassan halad előre, összehasonlíthatatlanul lassabban, mint a termelésben, a forgalomban vagy mint pl. az ügyvitelben.

A technikai fejlődés eredményeként mindinkább lehetővé válik, hogy a foglalkoztatott munkaerőnek egyre kisebb része legyen lekötve az anyagi termelésben, hogy az emberiség ruha-, élelmiszer, tartós fogyasztási cikk stb. szükségletét mindinkább csökkenő munkaerőlétszám biztosítsa, és ugyanakkor egyre többen gondoskodjanak szellemi, kényelmi, szórakozási, művelődési, egészségügyi stb. szükségleteiről.

E szolgáltatások jelentős hányada nem független az anyagi termelés-től és függ annak megváltozott jellegétől is. Így pl. az oktatás a múltnál összehasonlíthatatlanabban nagyobb mértékben válik a termelés szükségletévé.

A terciér szektorban foglalkoztatottak részarányát önmagában véve is a társadalmi-gazdasági fejlettség ismérvének kezdik tekinteni. Korábban az anyagi termelésben dolgozóknak széles tömege tartotta el a nem anyagi termelés területén dolgozóknak a kis csoportját. Ez a demográfiai piramis a fejlődési irányokból megítélve a fejlett országokban néhány évtizeden belül megfordul. A ma fejlettebbnek tekinthető országokban a terciér szektorban foglalkoztatottak száma meghaladja az aktív keresők 50 százalékát.⁵

A terciér szektor részarányának növekedése összefüggésben van a termelékenység növekedésével. Ha a termelékenység növekedését az egy foglalkoztatottra jutó társadalmi össztermék növekedésében fejezzük ki, akkor a számítások szerint a helyzetkép a következő:

Egy foglalkoztatottra jutó társ. össztermék dollárban	500	1000	2000	4000	6000	8000
A terciér szektor részaránya	15—25	20—28	32—40	40—50	50—60	55—65

Az így képzett egyenesbe a legtöbb ország jelenlegi tényleges helyzete beleillik.⁶

Az anyagi termelés belső foglalkoztatottsági struktúrája is átalakul. Ennek legjelentősebb és legjellemzőbb megnyilvánulása, hogy *gyors ütemben csökken a mezőgazdaságban dolgozók részaránya*. A műszaki haladás, a komplex gépesítés és automatizálás a mezőgazdaságban nagy munkaerő felszabadítással jár. Például az USA-ban már 1965-ben a foglalkoztatottnak még 5 százaléka sem dolgozott a mezőgazdaságban.

Az előző számítás szerint a termelékenység függvényében a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részarányának alakulása a következő képet mutatja.⁷

Egy civil foglalkoztatottra
jutó társ. össztermék
dollárban

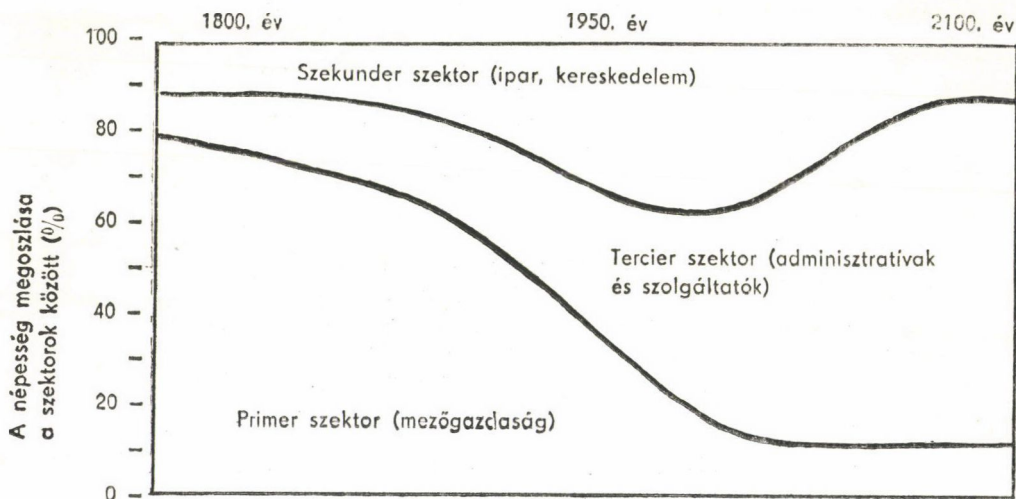
500 1000 2000 4000 6000 8000

A mezőgazdaságban

dolgozók részaránya

50—65 35—45 15—30 6—16 5—12 3—8

A társadalmi munkamegosztás szerkezeti változásának hosszútávú előreszámításával kapcsolatosan Jean Fourastié francia szociológus a következő eredményhez jutott:

2. Az üzemen belüli munkamegosztás alakulása

A korszerű technika gyors térhódítása — amelynek napjainkban tanúi vagyunk — az üzemen belüli munkamegosztást is viszonylag gyors ütemben átalakítja.

Az ipari forradalom nyomán kibontakozó gépesítés az üzemen belüli munkafolyamatok széles körű specializációját eredményezte. Ezzel járt

együtt a foglalkozási ágak széles körű specializációja (differenciálódása), amely a szakmák nagyon széles skáláját hozta létre. Kialakultak a részfolyamatok szakmunkásai. A komplex gépesítéssel, de még inkább az automatizálással megindul, illetve bekövetkezik a munkafolyamatok integrálódása. Az egyszerű géprendszerek termelési rendszerekké alakulnak át, az egyes termelési és segédfolyamatokat összekapcsolt géprendszerek végzik; az irányítás és ellenőrzés funkcióját részben, vagy egészében az adott gyártásban automatikák veszik át. A munkafolyamatok integrálódása magával hozza a szakmák integrálódását is. A szakmastruktúra változására jellemző, hogy előtérbe kerülnek az összetett, több profilú, magas képzettséget igénylő szakmák. A munkás tevékenysége ekkor már nem korlátozódik egy-egy leszűkített műveletre, hanem képesnek kell lennie a gyártási folyamat egész sor láncszemének kezelésére. *Az erősen specializált termelő munkás típusát fokozatosan felváltja az „urbanizálódott” munkás típusa.* Ezzel a tudományos-technikai forradalom megváltoztatja a munka tartalmát, úgy, ahogyan azt Marx már előre látta: „A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz.”⁸

Az üzemen belül az „összmunkásnak” alkalmazkodnia kell a technikai haladás hatására bekövetkező munkafolyamatok megváltozásához. Ez a *foglalkozási struktúra átalakulásához* vezet. A struktúraátalakulás fő irányai a következők:

- több profilú és magas szakképzettséget kívánó szakmák alakulnak ki,
- megnő a jelentősége a határterületi szakmáknak,
- új szakmák jelennek meg,
- az erősen specializált szakmák elhalnak,
- egyes — a túlhaladott fogyasztási struktúrával, illetve megváltozott technológiával kapcsolatos — szakmák megszűnnek.

A foglalkozási struktúra változásának jellemzője a korábbiakhoz képest, hogy viszonylag gyors ütemű és egy emberöltő alatt lényegesen átalakul.

A szakmastruktúra átalakulásának vizsgálatánál azzal is számolni kell, hogy azt jelentősen befolyásolja a meglévő szakmastruktúra merevsége, továbbá az a tény, hogy szakmastruktúra változása egyéni döntések erejéigént következik be.

A több profilú szakmák kialakulása összefüggésben van a munkafolyamatok integrálódásával. Már a komplex gépesítés és az automatizálás első fokán a félautomata gépek beállításakor megjelenik a munkaidőn belül a jelentős mértékű „tisztá” gépi idő, vagyis a gép automatikus működésének az ideje, ami alatt a munkás funkciója a gép felügyelete. Ennek az időnek egy része aktív, mivel a munkásnak figyelnie kell a munkadarab megmunkálásának menetét, hogy annak befejeződésével megkezdhesse a következő munkadarab megmunkálását. A felügyeletre fordított idő annál aktívabb, minél rövidebb az egyes munkadarabokra fordított megmunkálási ciklus. Viszonylag hosszabb technológiai ciklus mellett a munkás a felügyeleti idő egy részét más munkák elvégzésére fordíthatja. Az ilyen feltételek mellett változtatni kell a munkamegosztáson, ami általában két

irányba történhet: egyrészt az adott gép, illetve gépi berendezés kezelésével kapcsolatos több fajta funkció ellátása és az ennek megfelelő — több szakmába vágó — szaktudás megszerzése; másrészt a kezelt berendezések számának kiterjesztése. Az eddigi tapasztalatok szerint a fejlettebb termelőberendezéseknél (automatizálás) az esetek többségében az a célszerű, ha a gépkezelő részlegesen vagy teljesen elsajátítja a kezelt technológiai berendezés be- és utánszabályozásával, karbantartásával, esetleges javításával kapcsolatos funkciókat. Vagyis a munkafolyamatnak a korszerű technika által előidézett integrációja szükségessé teszi az adott berendezés kezelésével kapcsolatos szakmák egyes elemeinek az elsajátítását. Itt elsősorban nem több önálló szakma megtanulásán van a hangsúly, hanem azon, hogy az automata gépek kezelője pl. sajátítsa el a lakatos, műszerész, villanyszerelő stb. szakma azon ismereteit, amelyek az általa kezelt géphez szükségesek, és így alakulnak ki az ún. „több profilú” szakmák.

„Több szakma” elsajátítása a futószalagon végzett, részekre bontott munkáknál, vagy a brigádokban végzett, részekre osztott munkáknál is jelentős, mert segítségével lehetővé válik — és bizonyos esetekben szükségessé is, — hogy egyes munkásokat bizonyos időpontokban más típusú munkákhoz osszák be, ezzel csökkentve a munkaidővesztéseket, ugyanakkor pedig lehetővé válik a túl szűken specializált munka ártalmas hatásának csökkentése.

A több profilú szakmák megjelenése és fokozódó elterjedése mellett megnő a jelentősége a *határterületi szakmáknak*, amelyek szintén a munkafolyamatok integrálódásával függenek össze. Ilyenek pl. az elektronikus építőelemekhez értő műszerész, vagy vegyészeti ismeretekkel rendelkező gépbeállító stb., vagyis együtt jelentkezik az elektromos és mechanikai felkészültségnek a szükséglete, illetve a vegyészeti és szerelői szakismeret együttes ismerete. Itt tehát már nem egyszerűen villanyszerelő, vagy lakatos, illetve műszerész, vagy szerelő szakmákról van szó, hanem ezek bizonyos szintéziséről.

A korszerű technika elterjedésének a hatására erősödik az *új szakmák keletkezésének a folyamata is*. Az új szakmák általános jellemzői, hogy magasan kvalifikáltak, szélesprofilúak és megalapozott általános műveltséget igényelnek.

A foglalkozási struktúra változása a több profilú, határterületi, illetve új szakmák kialakítása mellett az *erősen specializált szakmák elhalásához is vezet*. Ezt is a munkafolyamatok integrálódása eredményezi, mivel a részfolyamatokat gépek végzik el. Olyan irányzat is érvényesül a termelés koncentrációja következtében, hogy általában az egyedi termékeket gyártó szakmák szűnnek meg és alakulnak át. Megszűnhetnek egyes szakmák a fogyasztási struktúra, illetve a gyökeresen megváltozott gyártási vagy szolgáltatási folyamat változásainak hatására is.

Általában megfigyelhető, hogy a korszerű technika hatására az elektromos berendezések javításával és karbantartásával foglalkozó munkások részaránya nő meg a dolgozók összlétszámán belül. Hasonló növekedést mutat a javítással és karbantartással foglalkozó egyéb munkások részaránya is.

A fentebb kifejtett tendenciák elsősorban természetesen az iparban jelentkeznek.

A területi korlátok miatt itt most nincs módunk elemezni a kérdésnek a nemzetközi munkamegosztással való kapcsolatát. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ennek jelentősége a tudományos-technikai forradalom hatására nagy mértékben növekszik. Ez a termelőerők nemzetközivé válásával függ össze. Különösen megnő a munkamegosztás jelentősége a kutatás-fejlesztés, az alkatrész-kooperáció területén. A nemzetközi munkamegosztás együtt jár egy meghatározott „fejlettségi fok” után az integrációs folyamatok erősödésével. A nemzetközi munkamegosztás is érezhető mértékben motiválja az egyes országokban a tudományos-technikai forradalom hatását a munkaerőre, és erősíti a korábban kifejtett folyamatokat.

3. A technikai haladás hatása a munkamegosztásra hazánkban

Eddig a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának hatására bekövetkező változásokat vizsgáltuk a munkamegosztás területén, az iparilag fejlett országokban. Ráműtöttünk a várható fejlődési irányokra is.

Hazánkban jelenleg a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának előfeltételei teremthetők meg. Ezt a munkamegosztás jelenlegi helyzete is tükrözi. A változás irányai azonban megfelelnek a nemzetközi trendeknek. A fentiek vonatkoznak a tercier szektorban, a mezőgazdaságban dolgozók arányainak változására és az üzemen belüli munkamegosztásra is.

Magyarországon 1950-ben a szolgáltatási ágazatokban dolgozott a foglalkoztatottnak 27 százaléka, 1960-ban 28 százaléka. 1970-ben 30 százalék és a tervek szerint 1980-ban 35 százalék, 1990-ben 40—44 százaléka. A második világháborút követő korszakban Magyarországon az ipari foglalkoztatottak létszámnövekedésének minden egyes százaléka a szolgáltatási ágazatokban dolgozók 0,4 százalékos létszámnövekedése jutott, míg a fejlett tőkésországokban 1,2 százalék.⁹ Magyarországon is 1970—75-ig a termelőágazatok létszámnövekedése évi 1,7 százalék, a nem termelő ágazatoké pedig már 2,8 százalék lesz.¹⁰

A tercier szektor részarányának a 10. oldalon közölt trendvonalába Magyarország fejlődése is beleillik. Ennek megértéséhez közölni kell a megfelelő magyarországi adatokat. Ezek a következők:

Év	Egy lakosra jutó társadalmi össztermék dollárban	Aktív lakosság részaránya	Egy foglalkoztatottra jutó társadalmi össztermék dollárban
1950	291	44,2	658
1955	388	45,8	848
1960	510	47,3	1080
1965	622	46,7	1330
1968	740	47,7	1550

Magyarországon a mezőgazdaságban dolgozók részarányának az alakulása: 1950-ben 50 százalék, 1960-ban 36 százalék, 1965-ben 32 százalék és 1970-ben 26 százalék. A tervek szerint 1980-ban 15—16 százalék lesz, 1990-ben pedig 8—10 százalék. A mezőgazdaságban dolgozók részará-

nyának változását szemléltető trendvonal (10. old.) Magyarországra is vonatkoztatható.

Az *üzemen belüli munkamegosztás* is arra vall, hogy hozánk a jelen periódusban a gépi nagyipar kialakulásának időszakát éli. A magyarországi mikroökonómiai vizsgálatok azt mutatják, hogy még a viszonylag legkorszerűbb gyárainkban is magas a segéd- és betanított munkások aránya, a szakmák erősen specializáltak. „Több szakma”, illetve több profilú szakma elsajátítására nincs törekvés. Pedig még olyan körülmények között is célszerű „több szakma” elsajátítására ösztönözni a munkást, amikor a munkás alapszakmájába tartozó munkafunkciók teljesen kitöltik munkaidejét, mivel ezzel nő a munkás technikai hatóköre, képzettségi színvonala, termelési profilja. Ez társadalmi, szociális, de gazdasági szempontból is jelentős lenne, mivel a termelékenység növelésének további feltételeit teremti meg.

III. VÁLTOZÁSOK A MUNKÁS SZAKKÉPZETTSÉGÉBEN ÉS A MUNKASZERVEZÉS RENDSZERÉBEN

1. Új követelmények a munkás szakképzettségével szemben

A korszerű technika széles körű elterjedése, a komplex gépesítés, de különösen az automatizálás a szakműveltség jelentős mértékű általános növekedéséhez vezet. Ez azonban feltételezi a munkások korszerű általános műveltségét is. Általában megállapítható, hogy amíg az ipari forradalom az alsó fokú (elemi iskolai) oktatást tette általánossá, addig a *kibontakozó tudományos-technikai forradalom a középfokú oktatást teszi általánossá, és erőteljesen megnöveli a továbbképzés, átképzés és önképzés jelentőségét*. Fejlett országokban ma már jelentős számú ipari szakmánál követelmény a középfokú iskolai végzettség. A Szovjetunióban az ipari szakmunkások kb. 40 százalékának van középiskolai végzettsége. Hazánkban is mind több szakma elsajátítását kötik érettségi bizonyítványhoz. Ez a folyamat tovább erősödik.

Szakmai műveltség önmagában, általános műveltség nélkül nem létezik. Mindenfajta termelés igényli a szakismereteken kívül az általános műveltség meghatározott szintjét. Általában a tudományos-technikai forradalom kibontakozása szükségszerűen megnöveli az általános műveltség szerepét, még a szakműveltséghez viszonyítva is. A szocializmus viszonyai között gazdasági, termelési szempontok mellett ezt az is indokolja, hogy a szocialista társadalom sokoldalúan képzett és művelt embertípust tételez fel. Az oktatás csak akkor segíti elő hatásosan a népesség közművelődését is, ha egyúttal segíti az emberek beilleszkedését a társadalomba, megkönnyíti munkába állásukat, növeli munkájuk hatékonyságát. A szocializmusban a művelt szocialista embertípus igénye önmagában is szükségessé teszi a megalapozott általános műveltség megszerzését még akkor is, ha pl. jelenleg hazánkban a munkahelyek jelentős hányada ezt az alacsony technikai szint miatt (főleg betanított, de méginkább a segédmunkások esetében) nem igénylik. Egészséges „túlképzésre” a perspektívikus fejlődés érdekében mindig szükség van.

Azon túl, hogy megnő a jelentősége a magasabb általános, illetve szakműveltségnek, a modern technika, a mindinkább univerzálódó munkástípus kialakulása új követelményeket is támaszt a munkással szemben. Megnő a szerepe a koncentrált figyelőkészségnek, a kombinációs készségnek, a gyors reagálókészségnek, a huzamosabb készenléti állapot tűrésének, a megbízhatóságnak, a felelősségérzetnek. Ugyanakkor kezdi elveszíteni nagy jelentőségét a nehéz fizikai munkabírás, a kezűgyesség, a mechanikus begyakorlottság. Érvényesülni kezd az olyan tendencia, hogy nő a munkás összetevékenysége belül a szellemi rutinmunka. Így sok esetben a szakmunkás közelebb kerül a középfokú képzettséggel rendelkező „irodai” dolgozókhoz, és az irodai rutinmunkát végző dolgozó sem rendelkezik magasabb szakképzettséggel, mint a szakmunkás. A szakmunkások képzetebb rétege, főleg akik a modern iparágak komplexen gépesített, illetve automatizált üzemeiben dolgoznak, megközelítik, sőt elérik a technikus szintet. Általában a szakmunkás és a technikus szint mindinkább csak a fizikai munka mennyisége szempontjából differenciálódik, és fokozatosan szinte azonos foglalkozási kategóriát kezd jelenteni. A két terület közötti különbség számos vonatkozásban elmosódik. A technika, illetve az automatizálás fejlettebb szakaszain *a szakképzettségnek a korábbi értelemben vett statikus felfogása helytelené válik*. A szakképzettség tartalma változik, átalakul a technika viszonylag gyors változásával. Már az egyik magyarországi nagy híradástechnikai vállalatnál végzett esettanulmány készítői is megállapítják, hogy a szak-, betanított és segédmunkának az „összüzemi” munkásokon belüli elhatárolása túlhaladottá kezd válni és a munkafunkcióhoz jobban igazodó megjelölést kell alkalmazni.

Rendszeressé válik a továbbképzés, miközben a hagyományos fizikai és szellemi munka közötti különbség fokozatosan elmosódik. Általában a magas technikai szint, az automatizálás szinte minden munkástól másfajta szakműveltséget követel, mint korábban volt, de ez nem feltétlenül jelent minden esetben magasabb szakmai műveltséget is.

Mindehhez az általános és szakmai oktatásnak is igazodnia kell. Előtérbe kerül a matematikai és természettudományi oktatás, szélesebb körűvé válik a gyakorlati műszaki oktatás. Általában a hangsúlyt az alapelvek elsajátítására és az összefüggések megértésére kell helyezni, törekedni kell a társadalmi folyamatoknak, a környezet változékonyságának és sokrétűségének a megértésére, mivel a modern gépek mellett dolgozóknak logikus gondolkodásra, a feladatok szabatos megértésére és gyors alkalmazkodásra van szükségük. Nagy súlyt kell helyezni az alkotókészség kifejlesztésére és maradandó módszert kell kapnia a munkásoknak a képzés során ahhoz, hogy tudásukat kibővíthessék. A tudás bővítésének igénye jelentős mértékben az adott munkaterület specialitásából adódik, amelyet sok esetben az adott munkahelyen történő képzéssel kell megoldani.

A szakmai tudás, felkészültség hozzáidomulását a magas fokú technika-hoz, automatizáláshoz jelentős mértékben megkönnyíti, ha a képzés elősegíti a munkás mobilitását, ha összetett általános irányokat oktatnak, a részletes specializálás pedig az üzemben történik.

Általában a szaktudás „karbantartására” jóval nagyobb szükség van, mint abban az időszakban, amikor egy-egy szakma tudásanyagának elsajátítása egész életre szólt. A gyors technikai fejlődés a szakmunkás tudá-

sát elavulttá teheti, mindig újabb és újabb technikával kell megismerkednie, vagyis a szaktudás „elavul”, tehát rendszeresen fel kell újítani. Pl. a villanyszerelő, a lakatos, a műszerész stb. szakmunkásoktól megkövetelt ismeretanyag már napjainkban is szinte egészen más, mint 15—20 évvel ezelőtt, és más lesz 10—15 év múlva, mint ma. *Vagyis nemcsak új szakmák keletkeznek, régiek elhalnak, hanem a meglevők is tartalmukban átalakulnak.*

A szakképzettséggel szemben támasztott követelmények között elsőrangú a korszerűség, az újnak az ismerete.

2. A munkaszervezés rendszerének az átalakulása

A műszaki haladás átalakítja a termelés-szervezés egész rendszerét.

A gépi termelés a kialakuló részfunkciók ellátása útján a munkást egy-egy géphez „láncolta”, amely megszabta mozdulatainak ütemét, módját. Létrejött az „ember-gép” komplexum, amelynek teljesítménye a gép és az ember kölcsönös teljesítményétől függött. Ez kényszerítette a munkaszervezőket arra, hogy a legapróbb részletekig megszabják a dolgozók mozdulatait. Kialakultak a munkaszervezés tudományos rendszerei, amelyeket a tőke természetesen a profitszerzés érdekében használt fel. Az első ilyen tudományos munkaszervezési rendszerek F. Taylor és H. Ford nevéhez fűződnek. Ezek a munkaintenzitást a lehető legvégsőig fokozták.

A termelés-szervezés fejlődésének eredményeként jelent meg a futószalagszerű termelés. Ezt az erős gépi specializáció lehetősége hozta létre, és a tömegtermelés tette szükségessé. A termelés gazdaságossága, a munka termelékenysége szempontjából a futószalagszerű termelés jelentős eredményeket hozott. Ugyanakkor nem előnyös a munkás számára (monotónia, egyoldalú igénybevétel, önkezdemenyezés hiánya, a szakképzettséggel szembeni igénytelenség stb.). A futószalagszerű termelést a munkaeszközök egy bizonyos fejlettségi foka szükségszerűen hozta létre, de megváltoztatni is lényegében a munkaeszközök fejlődése fogja, amely a komplex gépesítés és az automatizálás elterjedésével függ össze. Így a korszerű technika térhódítása, a kibontakozó tudományos-technikai forradalom a munkaszervezést is átalakítja. A futószalagszerű termelés-szervezés fokozatosan kiszorul. Ennek főbb oka egyrészt az automatikus gépeket alkalmazó új technológiai folyamatok beállításának lehetővé válása, másrészt az, hogy célszerűvé válik a munkások kedvezőtlen munkakörülményeinek megváltoztatása.

A munkaszervezésre is mindjobban rányomja bélyegét a tudományos jelleg. A tudományos munkaszervezés széles körű kibontakozását nem tekinthetjük valamiféle mai „divatjelenségnek”, hanem a társadalmi fejlődés támasztotta követelménynek, amelynek során fejlődik a dolgozók alkotó kedve, személyisége, és egyúttal emelkedik a munkájuk termelékenysége.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása magával hozza azt, hogy megnő a szerepe a *munkacsoportok, brigádok kollektív munkájának*. A munkafunkciók és szakmák egyesítése a legeredményesebben akkor valósul meg, ha a munkaszervezés során brigádokat alakítanak ki. A brigádok összetételét a berendezések műszaki sajátosságai, az elvégzendő feladatok munkai igényessége és a munkások szakképzettsége határozza meg.

A komplexen gépesített, illetve az automatizált termelés feltételeinek a legjobban a komplex brigádokban történő munkaszervezés felel meg; ennek keretei között juthatnak leginkább érvényre a szakmák egyesítéséből származó előnyök. Ez a munkaszervezési forma lehetővé teszi a tevékenységek ésszerű elosztását, a munkaidővesztések nagymértékű csökkenését, a gépek jobb kihasználását, a munka jobb szervezését, illetve számbavételét és mindezzel emeli a munka termelékenységét. Ugyanakkor a *komplex brigádok megszüntetik a szűken specializált munkamegosztást, elősegítik a munkás sokoldalú fejlődését*, növelik hatóképességét és erősítik a munka erkölcsi ösztönzőit, a kollektív munka szerepét.

Különösen az automatizált termelési folyamatok teszik lehetővé és szükségessé az olyan korszerű munkaszervezést, amely adott technológiai színvonalat feltételezve az egyes munkásoknak nagyobb önállóságot, felelősséget, döntési lehetőséget ad; ahol a munkás nem csak és nem főképpen utasítás formájában kapja a feladatot, hanem meghatározott funkciókat ruháznak rá. Ilyen körülmények között a nagyobb műveltséggel és igényekkel rendelkező dolgozók nemcsak egyszerűen elvégzik a rájuk bízott feladatokat, hanem sürgethetik a hatékonyabb technológiai változások bevezetését, az egész munkafolyamat korszerűsítését. Különösen így van ez, ha a szocializmus viszonyaiból indulunk ki. Ilyen körülmények között az automatizált munkahelyeken fokozottabb mértékben világossá válik, hogy az egyénnek a társadalomról, a társadalomnak az egyénről és kollektíváról való gondoskodása kölcsönös és szoros összefüggésben van egymással. Más szóval: *kidomborodik az egyéni, a kollektív és a társadalmi érdek azonosága*. Az ilyen körülmények a legalkalmasabbak arra, hogy kialakulhassanak a munkások legjobb, legnemesebb jellemző vonásai: a munka tisztellete és becsülete, a szakma szeretete, a kollektivitás, a lelkesedés, a fegyelem, a közösségért való tenniakarás stb.; de azt is látni kell, hogy ilyen helyeken lehet legnagyobb károkat is okozni, mert egy-két rosszul dolgozó, fegyelmezetlen munkás rövidebb vagy hosszabb időre leállíthatja az „egész gépezetet” és óriási károkat okozhatnak nemcsak a vállalatnak, a társadalomnak, hanem a legközvetlenebb munkatársaknak is, akiknek a jövedelme az egész kollektíva munkájától függ.

IV. A MUNKAERŐ ÚJ FELTÉTELEKHEZ VALÓ ALKALMAZKODÁSÁNAK TÁRSADALMI ÉS EGYÉNI FELTÉTELEI ÉS LEHETŐSÉGEI

1. A foglalkoztatottság alakulása és a tervszerű munkaerő-gazdálkodás

A foglalkoztatottság, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása és az automatizálás szorosan összefüggnek. Az ezzel kapcsolatos problémák mind szélesebb körben jelentkeznek. Felvetődésük, megoldásuk nagymértékben függ az adott ország konkrét gazdasági-politikai, illetve társadalmi körülményeitől.

A gyors technikai haladás, ezen belül elsősorban az automatizálás véglegesen megszüntet munkahelyeket, mert gép végzi el azt, amihez eddig munkásra volt szükség.

Az USA-ban az 1950-es évek végétől a termelés emelkedése lényegében nem járt együtt a foglalkoztatottság növekedésével. Amerikai adatok szerint a legtöbb iparágban, ahol a termelékenység évi növekedése 2,5 százalék felett van, a foglalkoztatottak létszáma csökkent.

Az amerikai munkanélküliség 1959 óta tartósan viszonylag magas maradt, mégpedig olyan körülmények között, amikor a végtermék rendszeresen, meglehetősen gyors ütemben növekedett. Ez már egy sajátossága az amerikai munkanélküliségnek, hiszen nem egyértelműen követi ritmikusan az újratermelési ciklus alakulását, mint ez a korábbi időszakban jellemző volt. Az automatizálás más fejlett tőkésországokban is munkaerő felszabadítással jár, de nem mindig vezet munkanélküliséghez (amikor például erősek az ellensúlyozó tényezők).

A problémákat mélyebben vizsgáló polgári közgazdászok odáig is eljutnak, hogy a kapitalizmusban országos méretű tervgazdálkodásra volna szükség, tervszerű munkaerőképzésre, átképzésre stb. Pl. Friedrich Polloch azt írja, hogy csakis tervezett gazdaság képes ésszerűen megbirkózni az automatizálás adta problémákkal. Szerinte az állam feladata anyagilag segíteni az új munkahelyek megteremtését, hogy ne legyen munkanélküliség. Segíteni kell abban, hogy a dolgozók alkalmazkodjanak a gyorsan változó munkafeltételekhez.

Az automatizálás fokozódása a fejlettebb *szocialista országokban* is munkaerő-felszabadításhoz vezet, bár az automatizálás mértéke az egész népgazdaságban még nagyon kicsi — inkább csak most kezd kibontakozni.

A komplex gépesítés és automatizálás az utóbbi években a Szovjetunióban is tömegjelenséggé tette a munkaerő-felszabadítást. Ezt bizonyítják többek közt azok az adatok, amelyek a népgazdaság egyes ágazataiban a munkások és alkalmazottak abszolút számának csökkenését mutatják.

A komplex gépesítés és az automatizálás — amennyiben egy-egy területen előrehalad — más szocialista országban is munkaerőt szabadít fel. Így pl. elsősorban az NDK-ban és Csehszlovákiában, ahol a felszabadult munkaerőre más területen igen nagy szükség van.

A szocialista országokban a teljes foglalkoztatottságra való törekvés valószínűleg meg. Ugyanakkor a modern technika alkalmazása megköveteli a komplex gépesítés és automatizálás megvalósítását is. A korábbi időszakból örökölt viszonyok és a gyors népességszaporodás azonban egyes szocialista országokban szükségessé teszi, hogy különös gonddal jelöljék ki a komplex gépesítés és automatizálás területeit, egybevetve a foglalkoztatottsági politikával, hiszen az automatizálás munkaerőt szabadít fel, másrészt az automatizált új létesítmény nem teremt annyi munkahelyet, hogy az kedvezőbben befolyásolja a foglalkoztatottsági célkitűzések megvalósítását. (Pl. Lengyelország, Jugoszlávia.)

A komplex gépesítés, az automatizálás és a foglalkoztatottság problémája azonban úgy is felmerül, hogy a lehetőségekhez mérten erősen fokozni kell a gépesítést, illetve az automatizálást, azért is, mert nagy szükség van a felszabadult munkaerőre. Pl. ez a helyzet az NDK-ban. De számtalan olyan eset van a tőkésországok egyes iparágaiban is, hogy az automatizálást a munkaerőhiány kényszeríti ki.

A komplex gépesítés, illetve az automatizálás munkaerő-felszabadítása nem feltétlenül vezet munkanélküliséghez, sem népgazdasági, sem iparági

szinten. Az automatizálás okozta munkaerőfelesleg alakulására ható fő tényezők a következők:

- a termelés és termelékenység növekedésének az üteme;
- a nem termelő területek bővülése;
- a munkaidő hossza;
- a demográfiai tényezők;
- az adott ország nemzetközi kapcsolatai.

Ezek a tényezők együtt és összefüggésben hatnak.

A komplex gépesítés és az automatizálás során a felszabadult munkaerő alkalmazásának a módjai, problémái, a felszabadult munkaerővel való törődés más és más lehet országonként, de különösen eltérő a kapitalista és szocialista országokban általában. Ez a két társadalmi forma lényegéből fakad.

A gyors technikai haladás során felszabadult munkaerő elhelyezése, illetve a munkaerő-gazdálkodás a következő fő problémákat veti fel: egyrészt megfelelő számú új munkahely létesítése, másrészt az új munkahely betöltésére alkalmassá tenni a munkaerőt, harmadrészt a tervszerű munkaerő-gazdálkodás megoldása, illetve fokozása.

Ezek a problémák felmerülnek vállalati, iparági és népgazdasági szinten egyaránt.

Az új munkahelyek létesítésénél — összefüggésben a felszabadult munkaerő elhelyezésével — jelentős tényező, hogy az új munkahely milyen, helyileg hol van, de elsősorban abból a szempontból, hogy milyen szakképzettséget igényel. A munkanélkülivé vált munkások elhelyezkedése szempontjából fontos kérdés, hogy az újonnan kialakuló munkahelystruktúra és a munkájukat elvesztő munkások szakmai struktúrája összhangban van-e? Az automatizálás előrehaladásával sok probléma adódik abból, hogy *a keletkezett új munkahelyek és a felszabadult munkások a képzettség, az alkalmasság szempontjából rendszerint nincsenek összhangban.* Ezért különösen a fejlettebb tőkésországokban a fennálló munkanélküliség jelentős „munkaerőhiánnyal” párosulhat.

A tőkésországokban, mivel nincs az egész népgazdaságra kiterjedő tervgazdálkodás — nincs tervezés a munkaerőforrásra és szükségletre sem. Felmérések vannak, tájékoztató adatok ismeretese, de össztársadalmi szintű egybevetése és összeegyeztetése a munkaerőforrásnak és a szükségletnek — amelyet azután tudatosan megvalósítanak — nincsen. Szükségessége azonban már sok polgári közgazdásznál felmerült. Elsősorban az automatizálás okozta munkaerőhiány — illetve felesleg — teszi szükségessé, mivel ezeknek a kérdéseknek jelentős társadalmi hatásai vannak. Maguk a szakszervezetek is sürgetik és szükségesnek tartják.

A szocialista gazdaság szükségszerű velejárója a tervszerűség. Ez általában a munkaerőgazdálkodásra is vonatkozik. A szocialista állam munkaerőgazdálkodásának alapvető feladata a népgazdaság rendelkezésre álló munkaerő foglalkoztatásának és hatékony felhasználásának biztosítása, illetve mennyiségileg és minőségileg meghatározott munkaerőszükségletének tervszerű kielégítése. A társadalom munkaerőszükségletének meghatározása, s az ezt előidéző okok körülhatárolása objektíve lehetséges. A munkaerőforrás mennyiségének és minőségének megállapításához a népgazdaságban megvannak a lehetőségek, társadalmi méretekben.

A munkaerőforrás egyik növekvő tényezője az automatizálás okozta munkaerő-felszabadítás, bár jelentősége ma még viszonylag csekély. A munkaerőszükséglet alakulása hosszú távon messzemenően összefügg az automatizálással, népgazdasági, ágazati és vállalati szinten egyaránt. Tehát nemcsak makroökonómiai, hanem mikroökonómiai módszereket is kell e vizsgálatoknál alkalmazni. Mindkét szinten egyeztetni kell a szakmastruktúra alakulását a munkahelystruktúrával. A kettő nem mindig, illetve csak részben fedi egymást. Ezt enyhíti, hogy sok munkahelyen bárki dolgozhat, mivel a munkaerő egy része konvertálható.

A szocialista állam nemcsak felmérni képes a munkaerőforrást és a szükségletet, hanem perspektívában hatni is képes arra, összefüggésben a népgazdasági tervekkel. Mindez azonban rendszeres kutató és tudományos elemző munkát követel.

A munkaerőtervezés — különösen hosszabb távra — bonyolult feladat és egyáltalán nem problémamentes, amellyel a szocialista országokban is számolni kell.

A munkaerőtervezésnek ki kell terjednie:

- A munkaerő ágazati struktúrájára. A munkaerőszükséglet felmérésére az ágazati változások függvényében.
- A munkaerő szakképzettség szerinti struktúrájában bekövetkező perspektivikus változások felmérésére.
- A munkaerő távlati struktúraváltozásának megállapítására a meglévő foglalkozások alapján.
- A tipikus munkaerőstruktúrák modelljeinek a kidolgozására a meglévő foglalkozások alapján.
- A népesség általános műveltségi színvonalában bekövetkező változások perspektivikus irányának és az iskolarendszer fejlődésével szemben támasztott követelmények megállapítására.
- A „szellemi” beruházásra (brain investment). A nemzetgazdaság és a képzés fejlődése közötti korrelációra, valamint a szakembernevelés szerepének elemzésére a nemzetgazdaság fejlődésében.

Általában a szocialista országokban a társadalmi termelés gyors üteme és főleg az extenzív fejlesztés miatt sok új munkahely keletkezik a termelésben, de még inkább az egész népgazdaságban. Ugyanakkor az automatizálás még lényegében kezdeti stádiumban van. Mégis a kérdés leegyszerűsítését jelentené, ha nem mutatnánk rá azokra a problémákra is, amelyek a felszabadult munkaerővel kapcsolatban így is felmerülnek. A vállalatoknál az egyes munkahelyeken felszabaduló munkaerőt sokáig továbbra is a gyáron belül helyezték el. Az 1950-es évek végéig az volt a Szovjetunióban is az általánosan elterjedt gyakorlat, hogy az ipari vállalatok teljes egészében biztosították a felszabaduló munkások foglalkoztatását, és az ipar egészére nem volt jellemző az ágazaton belüli, illetve az ágazatok közötti áthelyezés. Az utóbbi években ezen a téren változások történtek, mivel sok esetben a munkaerő-felszabadulás és a vállalat bővítése során fellépő munkaerőszükséglet számban és szakmai összetételben nem egyezik meg és egyre megszokottabbá válik a más vállalathoz, más ágazatba történő, illetve területi átcsoportosítás. A munkaerő ésszerű felhasználása ezt egyre inkább megköveteli.

A szocialista országokban általában a felszabaduló munkaerő elhelye-

zéséről a vállalatok maguk gondoskodnak, de ha a munkaerő-felszabadítás nagyobb méretű, vagy éppen egész iparágat érint, akkor ez már a szocialista országokban folyó népgazdasági szintű munkaerőtervezés szerves részét képezi. Pl. Magyarországon bizonyos szénbányák megszüntetése.

Fontos, hogy a felszabaduló munkaerő átirányítható legyen, tehát bizonyos szempontból elsősorban ott helyes a komplex gépesítést megvalósítani, illetve automatizálni — más fontos tényezők figyelembevételével — ahol nagy a munkaerőhiány. Így a munkaerő ugyanabban a gyárban, vagy iparágban helyezkedhet el.

A technikai haladás munkaerő-felszabadítása súlyos emberi problémákat is felvet. A szocialista országokban ezzel is számolni kell (áthelyezés, költözködés, továbbképzés, átképzés stb.).

A foglalkoztatottság kérdése minőségileg más tartalmú a szocializmusban, mint a kapitalizmusban, mivel az előbbinek lényegéhez tartozik a munkaképes lakosság egészének munkához való joga és kötelessége. Ezért a szocialista állam megfelelő intézkedésekkel tervszerűen biztosítja ennek a döntő szempontnak az érvényesülését.

2. A munkaerő ki-, át- és továbbképzése

A gyors technikai haladás és különösen az automatizálás nagymennyiségű és különböző összetételű szakmunkaerőt igényel. A tudományos kutatás és fejlesztés az oktatással együtt ma már fő „közszolgáltatásnak” tekintendő. Ez vetette fel a munkaerőtervezés és az oktatás részletesebb kapcsolatának vizsgálatát. Ezt a tőkésországokban a spontán fejlődés kényszerítette ki, míg a szocialista országokban egyébként is meglévő tervgazdálkodás rendszerében kap mind nagyobb fontosságot. Mindenütt állami szinten kell az oktatást megtervezni, politikáját irányítani és a számára szükséges pénzügyi eszközöket előteremteni. Természetesen ezekben a kérdésekben társadalmi rendszertől függően jelentős eltérések vannak.

A technikai színvonal, a gazdaság szakmunkaerő-szükséglete és az oktatás között törvényszerű kapcsolat áll fenn. Ez a kapcsolat minőségi és mennyiségi, s nemcsak logikai úton bizonyítható, hanem konkrét számításokkal is. Az általános oktatás és a szakmai képzés egymásra épül. Mindezekből következik, hogy az oktatást is előre meg kell tervezni.

A gazdasági-technikai fejlődés rendszeresen új követelményeket támaszt az oktatással szemben. Köztük a kapcsolat bonyolult és nehezen mérhető fel, mivel a ma oktatásának rendszerint a 10—15 évvel későbbi gazdasági-technikai színvonalat kell szolgálni. Ugyanakkor a ma kiképzett munkás még 35—40 év múlva is aktív dolgozó lesz.

A népgazdasági szintű tervezés mellett nagy jelentősége van a *vállalatoknál folyó munkaerőtervezés* és az oktatás kapcsolatának. Egységben kell kidolgozni a munkaerő kiképzési és műszaki fejlesztési terveket. A kiképzési tervek nem függetlenek a termelési, termelékenységi tervektől, sem rövid, sem hosszabb távon. A vállalati munkaerő, illetve képzési terveknek tartalmazniuk kell egyrészt a jövő szakmai követelményeinek meghatározását a termelés és a technika fejlődésének az alapján, másrészt a dolgozók meglévő és szükséges szakképzésének összehasonlítását, harmadrészt a szükséges kiképzési intézkedések kidolgozását.

Néhány magyarországi nagyvállalatnál „A munkaerő alkalmazkodása az új technikához” cím alatt végzett konkrét esettanulmányok arról tanúskodnak, hogy a vállalatok főleg csak a munkások folyó évi képzésével foglalkoznak és perspektivikus ki-, át- és továbbképző terveik nincsenek. Ez a vizsgált vállalatoknál főként azzal magyarázható, hogy az elkövetkező 10—15 évben nem is igen számolnak nagyobb jelentőségű technikai fejlesztéssel (komplex gépesítés, automatizálás).

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása és az automatizálás feltételei között mind nagyobb jelentősége van a *felntőttoktatásnak*. Ez a képzettség növelésének, illetve megszervezésének mindkét ágára — az általános műveltség és szakképzettség — vonatkozik, de különösen a szakképzettségre. A technikai haladás megköveteli, hogy a már dolgozó munkás magasabb fokú iskolát végezzen el, illetve magasabb szakképzettséget szerezzen.

A gyors technikai fejlődés azt eredményezi, hogy a *tanulás a munka részévé válik* és nem biztosítható, hogy egy munkás élete végéig azonos munkakört töltsön be. Gyakorlatilag a továbbképzés a dolgozó munkabárlépésétől a nyugdíjazásáig tart.

Jelenleg a gépek átlagos használati időtartama 10 év, a komplex gépesítés és az automatizálás feltételei között azonban ez az idő csökken és ez azt jelenti, hogy a munkásoknak egyre gyakoribb időközökben kell továbbképző tanfolyamokon részt venni.

Az automatizálás feltételei között gyakran válik szükségessé egy második, vagy harmadik szakma elsajátítása is. Ezért nagy jelentőségre tesz szert azok az oktatási formák, amelyek a „szakmák halmozását” teszik lehetővé.

A gyors ütemű gépesítés és automatizálás miatt igen nagyszámú munkást kell átképezni, hogy a korábban középszintű képzettséget igénylő munkákra lehessen őket irányítani.

Azok számára, akik munkájuk végzése közben vesznek részt továbbképzésben, általában a kialakult formák szerint rendelkezésükre állnak esti, illetve levelező, középfokú, általános és szakiskolák, vállalatoknál szervezett tanfolyamok. Az oktatási formák megválasztásánál fontos figyelembe venni a dolgozó korát, előképzettségét, családi állapotát stb.

A felntőttoktatás egy ország oktatási rendszerében mind nagyobb helyet foglal el és nő a jelentősége.

A felntőttoktatást jelentős mértékben előmozdítja majd az, ha a szabad idő átlép egy bizonyos küszöböt, amikor is több idő marad a tanulásra. A több idő mellett már az is látszik, hogy egy bizonyos határon túl az oktatásban és annak rendszerében az eddigi hagyományos eszközök és módszerek nem felelnek majd meg.

A munkaerő továbbképzésével és átképzésével kapcsolatos feladatok mindinkább szükséges részét képezik a vállalatfejlesztési terveknek és döntően vállalati feladatok.

A továbbképzés egyik jellegzetessége, hogy a tevékenység során az oktatási intézmény és a termelőapparátus funkcióbeli merev elkülönítése csökken és az együttműködés erősödik. Az iskolák „termelőfunkciót” vállalnak, viszont a termelő és az elosztó szervek iskolákat létesítenek, saját

igényeik kielégítésére, vagy közreműködnek az iskolai tananyag részletes megválasztásában, illetve kidolgozásában.

3. Az anyagi ösztönzési rendszer fejlesztése

A munkaerő alkalmazkodását az új feltételekhez komplex módon kell elősegíteni. Ebben előkelő helyet kell elfoglalnia az anyagi, erkölcsi ösztönzési rendszer tökéletesítésének. Itt két fontos feladat megoldásáról is szó van.

Egyrészt olyannak kell lenni az ösztönzési rendszernek, hogy ez ösztönözze a munkást a modern technika által támasztott követelményekhez való alkalmazkodásra, hogy tanuljon, képezze magát, legyen érzékeny az újra, kezdeményezzen stb. A bérrendszerben a prémiumnak, az egyéb pénzbeli juttatásoknak, s a vállalati szociális, kulturális lehetőségeknek ilyen irányban kell hatniuk, vagyis a munkást anyagilag is érdekeltté kell tenni abban, hogy alkalmazkodjék az új technikához. Másrészt az ösztönzési rendszert olyan irányba is tökéletesíteni kell, hogy az a munkást a konkrét munkahelyén a megfelelő teljesítmény nyújtására sarkallja. Ez az ösztönzés is fejlődik, fokozatosan átalakul. A két fontos feladat megoldása egybefonódik, s megoldásuk során egyre nagyobb szerep jut az erkölcsi ösztönzőknek.

Az anyagi ösztönzési rendszer változása több területen azonos vonásokat mutat a szocialista és tőkés termelési folyamatban, de a célkitűzés egészen más, ezért sok vonatkozásban az anyagi ösztönzés módszere is egészen más. Ez még inkább elmondható az erkölcsi ösztönzőkről. Ezért kissé részletesebben a termelésben alkalmazott ösztönzési rendszer változását tekintjük át.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása, az automatizálás — minőségi változásokat eredményezve a termelés technikai feltételeiben — szükségszerűen hatást gyakorol az egyéni anyagi ösztönzési és jövedelmi rendszerre is.

Az egyéni ösztönzési rendszeren belül a jelen időszakban az alapvető a helyesen kialakított bérrendszer, amely a munkavégzés minden percében közvetlen kapcsolatot teremt a végzett munka mennyisége, minősége és a bér nagysága között, ezért ösztönző jellege állandóan és hatékonyan érvényesülni tud.

Az automatizálás egyik legfontosabb következménye a bérezési gyakorlatot illetően az, hogy egyre inkább háttérbe szorítja a kézi kisegítő műveletek idejét. A munkás funkcióit a gépi berendezések, szerkezetek működése határozza meg. Ilyen feltételek között megszűnik az egyenes arányosság a munkás munkaerejének kifejtése és a munka eredménye között, a teljesítmény nem közvetlenül a munkástól függ, illetve semmiképpen sincs egyenes arányban a munkás által kifejtett munkamennyiséggel.

A teljesítmény technikai meghatározottságát ugyanakkor még a komplexen automatizált termelés feltételei között sem lehet abszolútizálni, hiszen ez azt jelentené, hogy az automata gép mellett dolgozó munkás semmiféle hatást sem tud a teljesítményre gyakorolni. A valóságban az automatizált termelés hatékonysága attól függ, hogy realizálódik-e a *gép tech-*

nikailag elérhető teljesítménye és ez sokban függ a munkástól.

A teljesítmény és a munkabefektetés közötti kapcsolat tartalmilag megváltozik. Tartalmi változások következnek be magukban a munkafunkciókban, mert ezek megfigyelő, ellenőrző, szabályozó funkciókká válnak és elsősorban szellemi munkát igényelnek.

A munkával szemben támasztott szellemi igények jelentőségének fokozódása, a munka intellektualizálódása egyértelműen *megköveteli a képzettség és felelősség növekvő értékelését a bérben.*

Az automatizálás ugrásszerűen növeli a termelés minőségi mutatóinak jelentőségét. A termeléssel szemben támasztott minőségi követelmények súlyának és szerepének növekedése kifejezésre kell jusson a bérrendszer elvi felépítésében is.

A termék elkészítésének folyamata egyre inkább megszakítás nélküli egységes egészzé válik és így a termelés eredménye az egész termelő rendszer kiszolgálásában résztvevő összes munkás kollektív munkájának együttes eredményeként jelenik meg, amelyen belül az egyes munkások munkateljesítménye igen nehezen, vagy egyáltalán nem különíthető el. *Nő tehát a munka és eredményének kollektív jellege, ennek megfelelően nőnie kell az ösztönzés kollektív jellegének is.*

A bérezési rendszerben bekövetkező szükségszerű változásokat — ugyanúgy, ahogy a technikai fejlődés egyéb hatásait is — természetesen mint tendenciákat kell tekintenünk. A bérezési gyakorlat esetében ez annál is inkább szükséges, mivel a konkrét munkabér elszámolási módról csak az adott konkrét munkaterület feltételeit, sajátosságait figyelembe véve lehet és kell dönteni. A jelzett tendenciát azonban kiindulási alapként kell kezelni a bérezésben szükségszerűen végbemenő változások fő irányainak ismeretéhez.

A részleges automatizáláson keresztül — a komplexen automatizált termelésig a *bérrendszer változási iránya a kollektív teljesítménybér, illetve az időbér.*

A részleges automatizálás különböző fokozatain (félautomata gépegység, félautomata, illetve automata gépsor) az „átmeneti” bérformák alkalmazása szükséges, amelyekkel megvalósítható a teljesítményberről az időbérre történő áttérés fokozatossága.

A minőségi követelmények növekedése és előtérbe kerülése a mennyiségi követelményekkel szemben a bérrendszert a darabbér — egyéni teljesítménybér — kollektív teljesítménybér — prémios bérrendszerek irányába tolja el.

A termelés tömegszerűségi fok szerinti alaptípusainak megfelelően (egyedi gyártás, kis-, közép- és nagysorozatgyártás, műhelyrendszerű, szalagrendszerű, illetve automatizált tömeggyártás) a bérformák fejlődési iránya: időbér — kollektív bér.

A fenti tényezők sok esetben ellentmondásosan jelentkeznek, illetve hatnak a bérrendszerre, azért a minőségi ösztönzés mellett még a mennyiségi ösztönzést is érvényre kell juttatni.

Az automatizálás alacsonyabb fejlődési szakaszában a termelési feltételek alakulásának leginkább a „kombinált” bértípusok, illetve a prémios bérrendszerek felelnek meg, így ezek alkalmazási körének további bővülése várható.

A technikai fejlődés, illetve az automatizálás csökkenti a nehéz fizikai és egészségre ártalmas munkák körét, de még hosszú ideig megmaradnak az ilyen munkahelyek, ezért az ilyen munkák ösztönzésének erősödnie kell, hiszen a munka kulturáltságának növekedése, a munkafeltételek általános javulása mellett ezek egyre kevésbé vonzóak. A technikai haladás, az automatizálás hatása végső soron abban jelentkezik, hogy a munkakörülményektől függő bérdifferenciálás társadalmi szinten fokozatosan elveszti jelentőségét, és egyre inkább speciális, pótlékjellegű kifizetéssé válik.

Az automatizált termelés feltételei között, mind a tervezésben, mind a közvetlen irányításban döntő szerephez jutnak a matematikai módszerek, az *elektronikus számítógépek, és az információk megbízhatósága, pontosága a termelés zavartalan menetének egyik leglényegesebb feltételévé válik*. De nem valószínű, hogy a modern berendezések optimális kihasználása, a munkások egyenletes terhelésének biztosítása sem pontos, megalapozott normák nélkül. A technikai fejlődés hatására tehát jelentősen nő a *munkanormák szerepe*.

A komplex gépesítés, de különösen az automatizálás változásokat tesz szükségessé a műszaki normák meghatározásán belül is.

Egyrészt a normázás területén végbemenő változások, másrészt a bérformák alkalmazásában végbemenő változások szükségszerűen változásokat idéznek elő a normák és a bérformák közötti kapcsolatban is. A változás abban van, hogy ezek a normák már nem a munkás ráfordításaira lesznek jellemzőek, hanem a technikai számbavétel eszközévé válnak. A munkás ráfordításait ilyen feltételek között az eszközfelhasználási normák határozzák meg.

A kollektív bérformák elterjedése elősegíti a műszaki normák alkalmazásának növekedését nemcsak azért, mert a kollektív bérformák alkalmazása már önmagában is feltételezi a fejlettebb termelési feltételekre — nagyszériás, illetőleg tömeggyártásra — való áttérést, ez pedig a műszaki normázás fejlődését idézi elő, hanem azért is, mert a kollektív bérformák alkalmazása esetén könnyebbé válik maga a normázás, pontosabban mérhető a több munkást magába foglaló termelési egység végső termékkibocsátása és lecsökken a készítendő normák száma.

V. A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM NÉHÁNY HATÁSA A MUNKÁSRA A MUNKAHELYEN KÍVÜL

A munkást a tudományos-technikai forradalom kibontakozása érinti *egyrészt, mint a munkahelyen dolgozó munkaerőt*, mint a termelőerők részét, illetve a munkafolyamat résztvevőjét, *másrészt, mint embert*, a társadalom egy tagját a munkahelyen kívül. Ez megmutatkozik fogyasztásában, anyagi-szellemi életében, kultúrájában, műveltségében, társadalmi kapcsolataiban, szabad idejének alakulásában stb.

Előjáróban külön hangsúlyozni szeretnénk, hogy a tudományos-technikai forradalomnak ez a két vonatkozása és hatásai nagyon szorosan összefüggnek és kölcsönösen kiegészítik egymást, annál is inkább, mert a modern termelés művelt, képzett, tájékozott munkást követel, amihez a

munkahelyen kívül, kedvező módon megváltozott lehetőségekre van szükség. *De e két vonatkozás a fejlődést illetően nincs mindig szinkronban.*

Azokban az országokban — így hazánkban is — ahol a gépi nagyipar kifejlődése még nem fejeződött be, az anyagi termelésre a gépesített kézi, illetve a gépesített termelés jellemző. Ezért a világméreteken kibontakozó tudományos-technikai forradalom az ilyen országban mélyebben, sokoldalúbban érinti a munkást, mint a társadalom egy tagját, mint embert és kevésbé, mint munkaerőt, mint egy munkahelyen dolgozó embert. Gondoljunk csak arra, hogy hazánkban, ahol a munkások jelentős hányada segédmunkás és még nagyobb hányada betanított munkás, akik a munkahelyükön az esetek döntő többségében nem a modern technikával (mint pl. a komplex gépesítés, automatizálás) vannak ellátva, hanem olyannal, amely nem a kibontakozó tudományos-technikai forradalomnak felel meg, ugyanakkor azonban, *mint fogyasztók*, mint a társadalomnak a magasabb műveltségét, kultúráját stb. igénylő tagjai sok vonatkozásban már a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának megfelelő fogyasztási szokásaik vannak, illetve ilyen igényeket támasztanak. Így pl. a modern kommunikációs eszközök (tv, magnó, film stb.) használata, motorizáció iránti igény (autó, motor, háztartási gépek), a ruházkozásban a korszerű textilanyagok használata, a szabad idő jelentős mértékű növekedése iránti igény, modern eszközökkel felszerelt kulturális, egészségügyi ellátottság, illetve ennek igénye stb.

Annak a helyzetnek, hogy a termelésben még csak igen szűk körben jelentkeznek a komplexen gépesített, illetve automatizált munkahelyek, jelentős mértékben az az oka, hogy az anyagi termelésben a modern technika széles körű, és tömegmértékű alkalmazása nagy anyagi erőfeszítéseket, megfelelő műszaki kultúráját, hosszabb kifizetési időt követel. Ugyanakkor a modern kommunikációs eszközök, a nagy turistaforgalom, széles körben ismertté teszik, illetve feltámasztják az igényt a kibontakozó tudományos-technikai forradalom olyan vívmányaira, amelyek a fejlett országokban már létrejöttek, mint például a fogyasztás, a művelődés, a szociális ellátás magasabb színvonalát biztosító eszközök. Ezt a szocialista állam igyekszik kielégíteni és erre nagyobbak is a lehetőségei, mint az azonos fejlettségű termelőerőkkel rendelkező tőkésországoknak. Ezek eszközeinek, lehetőségeinek még magasabb színvonalon való megteremtése viszont tömegméreteken csak az anyagi termelésnek a modern technika alapjaira helyezése (komplex gépesítés, automatizálás) útján lehetséges.

Tehát a tudományos-technikai forradalom hazánkban lényegében jobban érinti a munkást, mint a társadalom egy tagját, és kevésbé, mint munkaerőt a munkahelyén. Ez kétségtelenül ellentmondást szül, de olyan ellentmondást, amelynek ösztönző ereje bizonyos káros kinövéséi ellenére is (kielégíthetetlen igények) pozitívnak tekinthetők. Jelentős feszítő erőt fejt ki ugyanis abba az irányba, hogy az anyagi termelésben is minél előbb a modern technikát alkalmazzák és abba az irányba is, hogy létrejöjjön a művelt, sokoldalúan képzett munkás, aki képes a modern technikát kezelni és fejleszteni.

Néhány olyan területre kívánunk itt most utalni, ahol a kibontakozó tudományos-technikai forradalom a munkást, mint embert, mint a társadalom egy tagját érinti a munkahelyén kívül. Elsősorban a szabadidő nö-

vekedését, a fogyasztás struktúrájának átalakulását és az általános műveltség fokozását emelnénk ki, de ezeket csak annyiban, amennyiben a legszorosabb összefüggésben vannak azzal, hogy növelik a munkás rátermettségét, alkalmasságát, alkalmazkodó képességét a munkahelyen, a termelésben a mind jobban kibontakozó tudományos-technikai forradalom követelményeinek megfelelően.

A munkahelyen kívül a tudományos-technikai forradalom kibontakozása jelentős mértékben érinti a munkást azzal, hogy *megnövekszik a szabad idő*. Ez két vonatkozásban is jelentkezik: egyrészt csökken a munkaidő, növekszik a pihenő szabadság, másrészt bővülnek a szolgáltatások, amelyek a szabad idő eltöltését, kihasználását kedvezően érintik. E téren is vannak azonban ellentmondások, mert sok esetben a felfokozott igény arra sarkall, hogy a szabad idő jelentős hányadát a dolgozók egy része újabb, pótlólagos pénzszerzésre használja fel. Hazánkban most van folyamatban a 44 órás munkahét általánossá tétele. Jelenleg már több mint 2 millió dolgozó rendelkezik havi 2 szabad szombattal.

A szabadidő nemcsak a munka okozta fáradalmak kipihenésére ad lehetőséget, hanem az *önfejlődésre* is, ez utóbbi jelenti az aktív pihenést, a testi, a szellemi fejlődést és tulajdonképpen ezt tekinthetjük szabad időnek. Napjainkban a fejlett országokban általában a szabad időnek kb. fele áll rendelkezésre a szükséges pihenésen kívül az önfejlesztésre, az aktív pihenésre. Előzetes felmérések és elképzelések szerint a munka és művelődés alkotó összekapcsolása akkor érhető el nagy hatásfokkal, ha a heti szabadidő eléri a 30 órát. Ez azonban többek között feltételezi azt, hogy a heti munkaidő 40 óra alá süllyedjen.

A munka jellege és tartalma meghatározza a munkás igénybevételét, az elfáradás mértékét és ezzel azt, hogy egyrészt mennyi idő szükséges a pihenésre, másrészt, hogy milyen tevékenységgel kell a munka egyhangú, fárasztó jellegét ellensúlyozni (passzív szórakozás vagy tétlen pihenés). Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a munka jellege önmagában megkívánja-e az egyéntől a szakmai fejlődést, általános műveltségének, egyéniségének fejlesztését, vagy pedig állandóan ismétlődő, monoton, tartalmilag szegény munkáról van-e szó. Ha alkotó jellegű a munka és a munkát végzőnek módja van önállóan, célszerűen tevékenykedni, akkor az vele szemben sokoldalú igényt támaszt, átalakítja szabadidő-felhasználását, előtérbe kerülnek az önképzés és a pihenés aktív formái.

A szocialista társadalom képes biztosítani annak feltételeit, hogy a szabad idő be tudja tölteni igazi funkcióját, hogy lehetőséget adjon az ember számára személyiségének fejlesztésére (képzés, önművelés), az aktív pihenésre, képességeinek kifejlesztésére. Ezek a lehetőségek a termelési viszonyoknak a kizsákmányolástól mentes jellegéből fakadnak. E lehetőségek valósággá válásához azonban a szocialista társadalom termelőerőinek kell jelentős mértékben növekednie. De éppen itt van a szabad idő növekedéséből adódó visszahatás. Az tudniillik, hogy a termelőerők gyorsabb fejlődéséhez szükséges magasabb képzettség, szélesebb műveltség megszerzéséhez adja meg a növekvő szabad idő a lehetőséget. Ezt a szocialista viszonyok között tudatosan fel kell használni. Nálunk, Magyarországon pl. igen nagy jelentősége van annak, hogy a mezőgazdaságból az iparba kerülő munkások nagy tömegei magasabb szintű általános műveltséggel, szakmai

képzettséggel, magasabb ipari kultúrával rendelkeznek. Sok egyéb mellett ezért is van szükség a dolgozók iskoláira, tanfolyamaira, a közművelődést szolgáló kommunikációra stb.

Mindinkább bizonyosodik, hogy *az ember hatékony teljesítőképessége a munkahelyen jelentős mértékben függ a munkaidőn kívüli idő célszerű, racionális kihasználásától.* Vagyis a tudományos-technikai forradalom kibontakozása még jobban aláhúzza, hogy a munkás munkahelyén folytatott tevékenységét nem lehet sem kellőképpen megérteni, sem megfelelően befolyásolni, ha nem vesszük figyelembe a munkás munkahelyen kívüli tevékenységét.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása ugrásszerűen növeli a fogyasztás mértékét és megváltoztatja annak struktúráját. Ez is jelentős hatást vált ki, alakítja a munkaerő újratermelésének struktúráját és hatással van a munkásra a termelésben is. A szükségletek körének bővülése, illetve a fogyasztási igény magasabb szintű és sokoldalúbb kielégítése összefonódik az emberi képességek mind sokoldalúbb fejlesztésével, műveltségének növekedésével. A technikai haladás meggyorsulásával szükségszerűen bekövetkezik az a fejlődési szakasz, amelyben túllépjük azt a küszöböt, ahol a fogyasztási cikkek tömegének a szűkössége volt a jellemző és ahol a jövőbeni termelés érdekében erőteljes felhalmozást kellett folytatni, amely az adott időben gátolta a fogyasztást. Új követelményként kell majd számolni azzal, hogy a termelőerők gyorsabb fejlődésének előfeltétele a fogyasztás erőteljes növekedése, szerkezetének gyors változása lesz.

A tudományos-technikai forradalom világméretű kibontakozása azt eredményezi, hogy a nemzetközi tapasztalatok gyorsan elterjednek és ez a fogyasztásra is vonatkozik. Ez a gyengébben, de a közepesen fejlett országokban, így hazánkban is feszítőerőként hat. Olyan időben alakulhatnak ki különböző fogyasztói igények, amikor pusztán saját termelési bázisra épülve még nem lehetne ezeket kielégíteni, vagy ezen az alapon nem is jelentkeznének. Szocialista országban ez még motiválódik azzal, hogy a technikai haladás következményeként a szükségletek növekedése általános jellegű, a lakosság minden rétegére kiterjed és a személyiség mindenoldali fejlődését kell szolgálnia. Ez utóbbit külön is alá kell húzni, mert az ember sokoldalú fejlődése a fogyasztással is jelentős mértékben összefügg. Szükségszerűen meg kell változnia a fogyasztási struktúrának is ahhoz, hogy meg tudjon felelni a magasabb követelményeknek mint termelő, dolgozó, munkás.

Maga a fogyasztás is mind több ismeretet, műveltséget, képzettséget igényel. A fogyasztási cikkek kezelése egyre bonyolultabb (háztartási gépek, közlekedési eszközök, hírközlés eszközei, a szolgáltatások ésszerű, hasznos igénybevétele stb.). A termékekre vonatkozó kevés vagy helytelen ismeret akadályozhatja annak jó hatásfokú felhasználását, ezért maga a használat újabb ismeretszerzésre ösztönöz.

Látható tehát, hogy *a munkaerőnek, a fogyasztás révén való rendszeres újratermelése és a munkaerőnek a termelésben való elfogyasztása a kibontakozó tudományos-technikai forradalom hatására az eddigiekhez képest még szorosabban összekapcsolódik, úgy, hogy mind a termelésben, mind a fogyasztásban képzetebb, műveltebb munkásra van szükség.*

A fentiekből következik, hogy a kibontakozó tudományos-technikai forradalom a munkástól *mind magasabb általános műveltséget követel*. Erre szükség van, egyrészt mint a meghatározott munkahelyen dolgozó munkásnak, másrészt mint a társadalomban élő, a fogyasztó, kulturálódó, szórakozó, pihenő embernek. A munkaerő bővített újratermeléséhez a leghatározottabban hozzátartozik képzettségének, műveltségének „bővített újratermelése” is. Az oktatással kapcsolatos beruházások ezért a munkaerő bővített újratermelésének szükségszerű velejárói. Különösen megnő az általános műveltség szerepe, amely elsősorban transzferálható, vagyis nemcsak speciálisan alkalmazható műveltséget értünk, amely nemcsak ismereteket, de képességeket, készségek és magatartások rendszerét is jelenti. Az általános műveltséggel szembeni követelményrendszer objektív alapjai a tudományos, technikai és társadalmi haladással függnek össze. A képességek korlátlanul kifejleszthetők, de a tényleges ismeretek nem. Ugyan irányban kell tehát fejleszteni az embert, hogy egész életében képes legyen újabb ismeretek szerzésére. A dolgozókat arra kell képessé tenni, hogy viszonylag rövid idő alatt tudjanak átállni különböző tevékenységi körök ellátására.

A munkás munkájához szükséges konkrét tudás, készség jelentős része a munkahelyen, a munkafolyamat során alakul ki. Különösen így volt ez a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának megindulása előtt. De a munkavégzéshez szükséges általános szaktudást, műveltséget, elsősorban az általános műveltségét a munkás a munkavégzésen kívül szerzi meg, iskolákban, a népművelés különböző ágaiban, önképzés során. Ezt a folyamatot a tudományos-technikai forradalom kibontakozása nagyon megerősíti és a feltételeket is kialakítja hozzá, így mi most csak a több szabad időre, a fogyasztási struktúra átalakulására, a szolgáltatások szerepének megnövekedésére kívánunk hivatkozni.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kibontakozó tudományos-technikai forradalom új munkástípust alakít ki, s ezzel a munkástípussal szemben újszerű követelményeket támaszt a termelésben, a munkahelyen, de a munkahelyen kívül is. A tudományos-technikai forradalom azonban az új követelményhez új lehetőséget is feltár a művelődés, kulturálódás, a szabad idő, a fogyasztás stb. területein. E lehetőségek megteremtéséhez a szocialista termelési viszonyok összehasonlíthatatlanul jobb feltételekkel rendelkeznek, mint a tőkés viszonyok. De ezeket a jobb feltételeket és lehetőségeket tudatosan ki is kell használni, mert különben csak lehetőségek maradnak.

Dolgozatunkban arra törekedtünk, hogy néhány területen bemutassuk, hogyan érinti a munkást a tudományos-technikai forradalom kibontakozása a munkafolyamatban, a munkahelyen, és néhány vonatkozásban ráirányítsák a figyelmet arra, hogy a tudományos-technikai forradalom kibontakozása jelentős mértékben érinti a munkást a munkafolyamaton kívül is, mint a társadalom egy tagját. *Továbbá célunk volt határozottan aláhúzni, hogy a munkahelyi és munkahelyen kívüli hatások szorosan összefüggnek, el nem választhatóak, kölcsönösen kiegészítik egymást és együtt formálják a munkást, hogy megfeleljen a munkahelyén, kulturáltan éljen, fejlődjék, pihenjen.*

JEGYZETEK

- ¹ Műszaki Gazdasági Tájékoztató 1972. 6. sz. 675. old.
- ² Az adatok a Statisztikai Hivatal Időszaki közleményeinek 12-es számából valók.
- ³ Gazdaság 1971. 1. sz. 30. old.
- ⁴ OMFB-tanulmány 13—904 MK.
- ⁵ A tudományos-technikai forradalom meggyorsításának főbb társadalmi előfeltételei. Konceptiótervezet OMFB 1971. 47. old.
- ⁶ OMFB-tanulmány 13—903/1. MK. 35. old. 1972.
- ⁷ OMFB-tanulmány 13—903/1 MK. 34. old. 1972.
- ⁸ Marx—Engels Művei 46. köt. II. rész 168. old.
- ⁹ TTF meggyorsításának főbb társadalmi előfeltételei. Konceptiótervezet, OMFB 1971. 55—81. old.
- ¹⁰ Rózsa Ferenc: Foglalkoztatottság és munkaerőhelyzet. Közgazdasági Szemle. 1971. 3. sz. 268. old.

A vidéki értelmiség politikai aktivitása*

E tanulmány annak a szociológiai vizsgálatnak egy részét képezi, amelyet a Társadalomtudományi Intézet a vidéki értelmiség körében végzett.

E vizsgálat egyik leglényegesebb témakörének tartottuk annak felderítését, hogy az értelmiség milyen szerepet játszik a politika és közélet színterén, és mint állampolgár, hogyan kapcsolódik be a közügyek intézésébe.

Ennek megítéléséhez tisztáznunk kellett a társadalmi szervezetekhez való tartozását, a tagság pusztá regisztrálásán túlmenően, kimutatva a tisztségviselés lényegét és az aktivitás fokát.

Valószínűnek tartottuk, hogy a tisztségviselés és az aktivitás tekintetében viszonylag kis csoport játszik döntő szerepet a kisebb városok és falvak életében. Jelenlegi vizsgálatunk lehetőséget nyújt — bár elég korlátozott keretek között — annak kimutatására, hogy milyen ennek a csoportnak az összetétele szakmák, végzettség, származás tekintetében.

A politikai és közéleti tevékenység másik formájaként a közügyekben való véleménynyilvánítást emeltük ki. Megkérdeztük válaszadóinkat, hogy milyen gyakran kéri ki véleményüket az állami és társadalmi szervek, és saját kezdeményezésükből szoktak-e javaslatokat tenni, ha igen, mi lett javaslataik sorsa. Ennek feltárását azért tartottuk különösen fontosnak, mert a demokratizmus fejlesztésének egyik sokat ígérő eleme az utóbbi években éppen az volt, hogy a döntések meghozatala előtt a szakigazgatási szervek kikérték a különböző szakemberek véleményét. Ez a gyakorlat az országos szintű szervezetekben meglehetősen kiterjedt, kevésbé ismert azonban, hogy a helyi szervek mennyiben élnek ezzel a lehetőséggel.

Igyekeztünk feltárni azt is, hogy az értelmiség milyennek ítéli meg a helyi vezetés színvonalát, mit szeretne inkább, a helyi szervek hatáskörének növelését, vagy éppen csökkentését. Ehhez kapcsolódóan értékeltük politikai informáltságukat is, felmérve az informális csatornákat és kimutatva, hogy milyen jellegű információknak látják leginkább a hiányát.

Végül összefoglalóan értékeltettük válaszadóinkkal a politikai és közéleti tevékenység fontosságát. A közéleti tevékenység különböző formáival kapcsolatban megkérdeztük, hogy ezeket mennyire tartják fontosnak, re-

* A vizsgálat egyes részeredményeit folyóiratunk 1972/2, 3 és 4. számában közöltük.

mélve, hogy így betekintést nyerhetünk a demokratizmus egyes tartalmi kérdéseibe.

Sajnos, alapos fenntartásokkal kezelhető válaszokat kaptunk a vidéki értelmiség politikai és közéleti aktivitásával kapcsolatban, de ennek ellenére reméljük, hogy a felmérésből kapott információ mégis hozzájárul annak megértéséhez, milyen is a különböző értelmiségi csoportok magatartása a vizsgált kérdésben.

Mielőtt azonban kísérletet teszünk a válaszok értékelésére, nyomatékosan szeretnénk felhívni a figyelmet néhány olyan tényre, amely a kapott információk tartalmi megítélésénél nélkülözhetetlen.

Már a vizsgálat hipotézisének kidolgozásakor találkoztunk azzal a nehézséggel, hogy mit is értünk politikai és közéleti tevékenységen, vagyis az emberek milyen cselekvéseit vonjuk a politikai, illetve közéleti tevékenység fogalmkörébe. A politika és közélet pontosan körülhatárolt, tudományos igénnyel kidolgozott és ellenőrzött meghatározását nem tudtuk megoldani. Ennek ellenére mégis szükséges felvázolni egy elméleti keretet, aminek alapján az összegyűjtött empirikus anyagot elrendeztük és értelmeztük.¹

Az első feladat annak tisztázása, hogy mit értünk politikai tevékenységen és mit közéleti tevékenységen, hogyan függ össze a kettő, illetve mi-
ben különböznek egymástól.

Elég gyakran találkozunk ugyanis — még a szakirodalomban is — e két típusú tevékenység közötti határ összemosódásával. Feltehetően abból kell kiindulni a kérdés vizsgálatánál, hogy az emberi gyakorlat egységes és csak az absztrakció síkján osztható fel különböző zónákra viszonylagos pontossággal. Általában nincs külön termelő, külön politikai, külön közéleti és külön erkölcsi gyakorlat a dolgok egyetemes összefüggésében. Bizonyos relatív elkülönülések azonban a speciális munkamegosztás során kialakulnak. A munkamegosztásból származó elkülönülés kifejeződik az egyes ember konkrét munkáját illetően abban, hogy létezik mérnök, orvos, művész, politikus stb. Abból a tényből azonban, hogy a munkamegosztás alapján vannak, akik foglalkozásszerűen politikusok, téves lenne azt a következtetést levonni, hogy a politikai tevékenységet meg lehet magyarázni egyszerűen a munkamegosztással. A politika ugyanis olyan társadalmi tevékenység, amelyhez valamilyen mértékben minden ember hozzájárul, függetlenül attól, hogy ez a hozzájárulás szándékolta, akart-e vagy nem, tudatos-e vagy öntudatlan.

Ez az állítás akkor válik kézenfekvővé, ha a politikának a társadalom életében játszott szerepét, helyét és természetét a marxizmus elvi alapjai szerint értelmezzük.

A marxizmus—leninizmus tanítása alapján a politikát az érdekre, a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek érdekeire — mindenekelőtt materiális, gazdasági életfeltételeiből fakadó érdekeire — vezethetjük vissza. A politika alapját tehát végeredményben az érdekstruktúra, a társada-

¹ Az idevonatkozó tételeket mindenekelőtt az alábbi szerzők tanulmányaira támaszkodva építettük fel: Gombár Csaba: Politikai tevékenység — közéleti tevékenység. Filozófiai Közlemények 1971. 2. sz. (TIT Központi kiadványa). Schmidt Péter: A politikai döntés természetéhez. (Társadalmi Szemle 1972/3. sz.)

lomban levő érdektagság képezi. Nagyon találóan írja ezzel kapcsolatban Schmidt Péter, hogy „A politika tehát végső soron nem íróasztal mellett, absztrakt módon gondolkodók által kialakított eszmények megvalósítására irányuló tevékenység, hanem az érdeken alapuló célkitűzések megvalósítására még akkor is, ha azok általános emberi eszmények megvalósításának képét öltik magukra. A közös emberi nem a gondolat nagyságában van, hanem abban, hogy olyan társadalmi osztályok, társadalmi rétegek érdekeit fejezi ki, amelyek adott történelmi pillanatban a társadalom fejlődésének kifejezői, hordozói.”²

A társadalmi tevékenység — mint fentebb megjegyeztük — sokfajta igény, érdek kielégítését jelenti. Ezeket a problémákat több oldalról lehet megközelíteni. Megközelíthetjük pl. a technikai tudományok oldaláról, a termelés társadalmi szervezésének oldaláról, az emberi együttélés erkölcsi vagy művészi kifejezése oldaláról és még számtalan módon. A politika az emberi együttélés problémáinak az érdek oldaláról való megválaszolása.

Összegezve az elmondottakat: a politika a társadalmi cselekvésnek az a sajátos tereuma, ahol az osztályok, csoportok érdekei, ezek különbségei, illetve ellentmondásai *kifejeződnek* — ütköznek — és *egyezkednek*. Ezek a mozzanatok alkotják a politika specifikumát, és az ebben való részvételt nevezünk politikai tevékenységnek.

A politikai gyakorlat szervezetek és ideológikus diszpozíciók által meghatározottan az emberek politikai tevékenységében él; ezért ebben a vonatkozásban a politikai tevékenység egyetlen megragadható, általános jellemzője az, hogy a politikai közösségek révén a hatalomra vonatkozik.

Az egyes emberek érdekei csak úgy kaphatnak társadalmi súlyt, amennyiben az azonos érdekek *integrálódnak*, vagyis ha az azonos érdekű emberek szervezetten harcolnak érdekeik érvényre juttatásáért. Az érdekkülönbségek és érdekközösségek léte szükségszerűen feltételezi a politikának nevezett társadalmi cselekvést, amely mindenekelőtt a politikai fórumokon, általában a társadalomban működő szervezetekben manifesztálódik. Innen nyer tehát kiemelkedő jelentőséget a szervezetek — párt, szakszervezet, az államszervezetekbe beépült képviselői szervek, tanácsok, ifjúsági szervezetek stb. — politikai cselekvést biztosító szerepe.

Politikai problémává minden, vagy majdnem minden válhat, illetve mindentől lehet azt csinálni. Politikai kérdéssé válhat a lakáskérdés, az oktatás vagy a bérezés stb., mint ahogy azt jelenleg is tapasztaljuk. Vagyis a politikai rendszer objektív létezése miatt nemcsak egy forradalom, ellenforradalom, pártakció stb. lehet politikai kérdés, hanem bizonyos feltételek mellett az azt kiváltó, befolyásoló, vagy annak tartott tényezők bármelyike. Ennek alapján az állampolgárok politikai tevékenységének tartalma voltaképpen nem más, mint a politikai kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásuk. Nincs lehetőségünk itt most a különböző politikai tevékenységformák tipizálására — ezt nem is tekintjük a jelen cikk feladatának — annyit azonban mindenképpen jelezni kell, hogy ezt egyáltalán nem lehet az aktivitás és passzivitás alapján megoldani. Ezek ugyanis pusztá

² Lásd Schmidt Péter: A politikai döntés természetéhez. Társadalmi Szemle 1972/3.

fokozatok, hiszen egy passzív rezisztencia sokkal többet nyomhat a latba, mint egy notórius rendezvénylátogatás.³

A politikai tevékenységnél — akár passzivitás az, akár aktivitás — mindig az a kérdés, hogy az adott hatalomgyakorlást hogyan befolyásolja, hogy tartalmát tekintve milyen politikai erőnek kedvez vagy árt. Az állampolgárok politikai tevékenysége az adott hatalmi struktúra vonatkozásában elfoglalt álláspont, ami mindig meg is nyilvánul valamilyen tettekben, véleményekben. A kérdés tehát mindig az úgynevezett passzivitás és az aktivitás *irányultsága*, hatalomra való orientáltsága.

Az elmondottak alapján talán pontosabban meg lehet közelíteni a minden állampolgár által tényszerűen kifejezett politikai tevékenységet. Eyszerűen arról van szó, hogy a miniszterelnök és a falusi orvos is politikai tevékenységet folytat általános állampolgári és konkrét politikai közösségi mivoltából következően, de politikai tevékenységük minősége — magától értetődően az ehhez kapcsolódó felelősségük is — nagymértékben eltér. A hivatásos politikusok, akiknek a politikai közösséghez fűződő mivoltuk sajátos, konkrét munkává vált, valóban munkamegosztási természetű, minőségileg eltérő politikai tevékenységet folytatnak másokhoz képest. Ennek a munkamegosztási szempontnak azonban csak egy politikai közösségen belül van tényleg értelme. Egy kommunista pedagógus és egy kommunista miniszter között elsődlegesen munkamegosztás van politikai tevékenységüket illetően, de a kommunista pedagógus és egy kereszténydemokrata miniszter között már nem a munkamegosztási, hanem a politikai különbségek lesznek döntőek. Viszonyuk az utóbbi esetben csak formálisan értelmezhető munkamegosztásként, ami azonban a politikai tevékenységet illetően üres formalizmus. A politikai tevékenységnél az *alapotó, tartalmi szempont* mindig egy érdekcsoport alapján szerveződött *politikai közösséghez való tartozás foka*, vagyis, hogy milyen szinten tudatosul az adott érdekközösséghez való tartozás. Ez az értelmezés — úgy véljük — teljes mértékben megfelel annak, amit Lenin úgy fogalmazott meg, hogy a politika nem más, mint tudatosult érdek. Ennek alapján lehet minősíteni az emberek általános tevékenységét politikailag, és csak ezen belül értelmes és szükséges szempont a munkamegosztás.

Az eddig elmondottak alapján talán nagyobb lehetőséggel rendelkezünk az előzőekben megfogalmazott kérdés megválaszolására, a politikai és a közéleti tevékenység értelmezésére.

A közéleti tevékenység elhatárolása a politikai tevékenységtől — ami csak a politikai tevékenység pontosabb meghatározása céljából bír értelemmel — a tevékenység hatalomra orientáltságának mikéntje szempontjából lehetséges, annak megítélése során, hogy az adott tevékenységi kör mit jelent a szervezet hatalmi viszonyaiban.

A nem hivatásos politikusok tevékenységében észlelhető az a különbség, amikor valaki egy politikai párt tagjaként fejt ki aktivitást, illetve mint egy hobby-szervezet tagja tevékenykedik. A különböző hobby termé-

³ Ennek kihangsúlyozását azért tartjuk fontosnak, mert elég gyakori a politikai-közéleti aktivitás mérésénél és értelmezésénél az a fajta vulgarizálás, hogy az aktivitás fokát extenzív módon, mennyiségi mutatók alapján mérik; például azon, hogy hányszor vesz részt valaki rendezvényeken, hányszor szólal fel stb., stb.

szetesen pusztá időtöltés, de a hobby-szervezetekben kifejtett tevékenység, az adott szervezet közösségéhez való tartozás már bizonyos közéleti jelleggel bír. Ennek a — még kifejezetten nem politikai — szervezeti szintnek azért van jelentősége, mert számos esetben, pusztán egyszerű szervezeti feltételei folytán, politikai momentumok hordozójává válhat, és legtöbb esetben válik is.

Ismertek a kommunista illegalitásból a természetbarát, eszperantista vagy a különböző művelődési szervezetek politikai lehetőségei, az a tevékenység, ahogyan bizonyos történeti szakaszokban a munkásmozgalom nem csupán a szakszervezeteket, hanem például az egyszerű olvasó egyesületeket és dalárdákat is felhasználta a marxista nézetek terjesztésére és a párttagság szervezésére.

Az ilyen jellegű szervezetek különböző lépcsőfokokat, csatornákat, lehetséges feltételeket jelentenek a politikai mozgalmak, majd a politikai szervezetek kialakulásához. Apró partikuláris részérdekek szerveződési helyei, amelyek adott esetben az érdekek politikai szintéziséhez, tudatosításához és szervezett érvényrejuttatásához szolgálhatnak alapul. Sok esetben ez be is következik, sok esetben pedig nem. Mindenesetre ezek a szervezetek és az ezekben folyó tevékenységek közéleti rangjukat a politikai szervezethez követhetében, s a politikai rendszer léte miatt kapják. Ezekben közvetlenül még nem politikai tevékenység folyik, hanem csak közéleti tevékenység.

E különböző tárgyi tartalmú közéleti tevékenységeknek mindenkor megvannak a maguk reprezentánsai, a közéleti személyiségek. Ezek a gazdasági, kulturális, tudományos közélet vezető személyiségei, akik nem politikusok. A közéleti személyiségek a különböző szintű és típusú érdekek képviselői, a még nem politikai szintű erők reprezentánsai, akik ezeket az erőket közvetítik a politikába, lehetőségeik alapján befolyást gyakorolva a politikai folyamatokra és döntésekre.

A közéleti személyiség — szigorú értelemben véve — abban különbözik a politikustól, hogy nem a politikai hatalom eszközeivel, hanem csak különböző, közvetlenül nem politikai eredetű presztízzsel és szervezeti eszközökkel rendelkezik. A politikai hatalom azonban soha nem hagyja — nem is hagyhatja — kihasználatlanul a közéleti személyiségek presztízsét és szervezeti eszközeit, amennyiben azok konkrét politikai értéküktől függetlenül integrálhatók a hatalomban.⁴ Összegezve álláspontunkat: a közéleti tevékenység a politikai tevékenységnél szélesebb területet ölel fel, a politika strukturált rendszerén kívüli — relatív különálló — gazdasági, tudományos, kulturális, vallási stb. testületekben zajlik. E tevékenység mö-

⁴ Amikor ezt a megkülönböztetést tesszük, tisztában vagyunk a leegyszerűsítésből származó probléma-forrásokkal. A definiálással csupán azt törekedtünk érzékeltetni, hogy a különböző érdekeket kifejező személyiségek különböző súlyú és természetű eszközökkel rendelkeznek az általuk képviselt érdekek érvényrejuttatásához. Amikor a kétféle társadalmi tevékenységet megkülönböztető jegyeket keressük, egyáltalán nem vonjuk kétségbe, hogy ez a kétféle tevékenység az egyes személyek esetében gyakran nehezen különíthető el. Ebből azonban nem következik a két különböző szintű társadalmi tevékenység elméleti megkülönböztetésének a jogosulatlansága.

gött sajátos érdekek rejlenek, amelyek érvényesítése a politikai döntésekben főként a presztízsvizonyok alapján történő befolyásolás, a közvélemény intézményes formálása segítségével történik. A közéleti tevékenységet ebben az összefüggésben a politikai tevékenységhez vezető fázisként, konkrét minőségében a társadalmi osztályok és rétegek érdekkonfliktusainak politikára irányuló mozgásaként foghatjuk fel.

Többek között éppen a fentebb említett kérdések bonyolultságát figyelembe véve, ebben a vizsgálatban a vidéken élő értelmiség politikai-közéleti tevékenységének csupán néhány, általunk fontosnak ítélt, és kérdőíves interjúval megközelíthető területéről gyűjtöttünk információkat, ami természetesen korlátozza a levonható következtetéseket is.

Alapjában véve csak leíró munkára vállalkozhattunk, amiből az következik, hogy a miértek a legtöbb esetben válasz nélkül maradtak. Talán közelebb jutunk a lényeghez a vizsgálat következő fázisában, ha sikerül elvégezni az ún. „mélyfúrásokat” a miértek nyomában. Az itt bemutatott munkát tehát úgy kell tekinteni, mint „terepfelderítést”, egy hosszabb lélegzetű vállalkozás első megközelítését.

A SZERVEZETEKHEZ TARTOZÁS ÉS A SZERVEZETEK MUNKÁJÁBAN VALÓ RÉSZVÉTEL GYAKORISÁGA

A szervezetek közül mi csupán az MSZMP-hez és a szakszervezetekhez való tartozást vizsgáltuk.

a) Az MSZMP-hez való tartozás

A mintába került értelmiség párttagsági aránya 40,9 százalék, ami kiemelkedően magasnak mondható más társadalmi csoportokhoz képest. Célszerű azonban egy kicsit részletesebben szemügyre venni a párttagság összetételét, mert ez néhány figyelemre méltó tanulsággal szolgálhat. A lakóhely és a taglétszám összefüggésével kapcsolatban csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy falun az értelmiség nagyobb arányban tagja az MSZMP-nek, mint a városokban. Jelentős különbséget tapasztalunk a foglalkozások szerinti megoszlásban is, amit az alábbi adatok illusztrálnak:

<i>Foglalkozás</i>	<i>MSZMP-tagság aránya</i>
1. Államapparátusi dolgozó	71,2 ⁰ / ₀
2. Gazdasági vezető	53,8 ⁰ / ₀
3. Műszaki	44,5 ⁰ / ₀
4. Pedagógus	34,5 ⁰ / ₀
5. Népművelő, könyvtáros	22,6 ⁰ / ₀
6. Egészségügyi	15,8 ⁰ / ₀

Amint ezt az adatok bizonyítják, a mintába került értelmiség 40,9 százalékos MSZMP-tagsági arányában a foglalkozásoktól függően elég nagyok az eltérések, hiszen az államapparátusban dolgozók 71,2 százaléka, az egészségügyieknek viszont 15,8 százaléka tagja a pártnak.

A párttagság és a beosztás összefüggését vizsgálva ahhoz az előre várható eredményhez jutottunk, hogy a beosztás emelkedésével jelentősen emelkedik a párttagok aránya. Az eltérések illusztrálására közöljük az alábbi adatokat:

felsőszintű vezetők közül párttag	63,7 ⁰ / ₀
alsószintű vezetőknél ez az arány	49,1 ⁰ / ₀
és a beosztott értelmiségieknél	27,7 ⁰ / ₀

Ebből tehát kiderül, hogy 36 százalékponttal kevesebb a tagság aránya a beosztott értelmiségiek között, mint a felsőszintű vezetőknél. Az MSZMP-tagság életkor szerinti összetétele azt mutatja, hogy legalacsonyabb a párttagok aránya az 50 éven felüliek és a 20—30 évesek között, míg a legmagasabb arányt a 31—50 évesek között találjuk. Úgy véljük, hogy ezek a mutatók egészében véve jónak mondhatók, talán kivételt képez itt — tendenciáját tekintve — a 20—30 évesek párttagsági aránya, ami különösen egyes foglalkozásoknál nagyon alacsony. Ide kívánczik az a megjegyzés, ami a különböző mobilitás-vizsgálatok adataiból is eléggé világosan látható, hogy a huszonevesek korcsoportja a társadalom nem minden rétegében kapja meg a valóságos súlyának megfelelő szerepet, például nagyon kevesen vannak közülük vezető beosztásban. Figyelemre méltó adatokat közöl ezzel kapcsolatban Andorka Rudolf, mobilitásra vonatkozó tanulmányában.⁵ A mi vizsgálati adataink is arra engednek következtetni, hogy a huszonevesek a politika és közélet alsóbb szintjein is társadalmi súlyuknál kisebb arányban vannak jelen.

Nézzük meg közelebbről is ezeket az arányokat az értelmiség különböző korosztályainál.

<i>Életkor</i>	<i>MSZMP-tagok aránya</i>
61—70 éves	24,6 ⁰ / ₀
51—60 éves	27,7 ⁰ / ₀
41—50 éves	49,5 ⁰ / ₀
31—40 éves	48,2 ⁰ / ₀
20—30 éves	25,3 ⁰ / ₀

A megkérdezettek nemek szerinti aránya az MSZMP-ben elég kedvezőtlen képet mutat a nők rovására. Míg a férfiak 46 százaléka tagja a pártnak, addig ez az arány a nőknél 25,3 százalék, tehát majdnem fele a férfiakéhoz képest. A nők részvételének viszonylag alacsony aránya a pártban összefüggést mutatott már a foglalkozás és párttagság vizsgálatánál. Abból a tényből ugyanis, hogy bizonyos foglalkozásúak közül kevés a párttag — mint pl. pedagógus, népművelő, egészségügyi, míg más foglalkozásúak között a vizsgált értelmiség átlagában magasabb, mint pl. az államigazgatásban, gazdasági vezetők, műszakiak között — már a nemek arányára vonatkozó következtetés is adódik, hiszen a nők zöme az előbbi területeken foglal helyet, az utóbbi említett területeken zömmel férfiak tevékenykednek.

⁵ Lásd: A Népeségtudományi Kutató Intézet közleményei, 30. köt.

b) Az MSZMP munkájában való részvétel gyakorisága

Arra a kérdésre, hogy milyen gyakorisággal vesz részt az alapszervezet munkájában, szinte teljesen egybevágó válaszokat kaptunk, ami úgy hangzott, hogy rendszeresen. Nagyon kevesen adták azt a választ, hogy egyáltalán nem, vagy csak esetenként vesznek részt a szervezetek munkájában. Az itt kapott válaszokat tartalmi szempontból nem is lehetett értékelni, arra ugyanis, hogy ki, és milyen aktivitást fejt ki alapszervezete munkájában, értékelhető információ híján nem tudunk válaszolni, pedig eléggé közismert probléma a szervezetekben megnyilvánuló egyenlőtlen teherviselés.

c) A szakszervezetekhez való tartozás

A mintában szereplő értelmiségiek 71,6 százaléka tagja a szakszervezeteknek. Ez nem mondható túlságosan magas aránynak. A részletesebb elemzés felhívja a figyelmet néhány érdekes jelenségre. A lakóhely és a szakszervezeti tagság aránynál azt látjuk, hogy *falun* elég alacsony a szakszervezeti tagok száma, hiszen a megkérdezett értelmiségiek kb. 50 százaléka tagja a szakszervezetnek. E kérdés megítélésénél természetesen tisztában kell lenni azzal, hogy a tsz-ekben és a ktsz-ekben dolgozó értelmiségieket eleve számításán kívül kell hagyni a szakszervezeti tagságnál, hiszen ott nincs szakszervezet. De ha a mintába kerültek közül leszámítjuk az előbb említett területeken dolgozókat, a kisebb településeken abban az esetben is alacsonyabb a szakszervezeti tagok aránya, mint a nagyobb településeken. Például Szegeden 73 százalék, Miskolcon pedig 87 százalék tagja a szakszervezeteknek. A kisebb városokban szintén nagymértékben csökken a szakszervezeti tagok aránya, olyannyira, hogy pl. Sárospatakon csak 50 százalékos.

A különböző foglalkozási csoportok között is meglehetősen eltérő a szakszervezeti tagok aránya. Legalacsonyabb a szakszervezeti tagok aránya az államigazgatási dolgozók körében, ebben a csoportban a megkérdezetteknek csak 59 százaléka tag, majd őket követik a műszakiak 64 százalékkal, azután a gazdasági vezetők 68 százalékkal. A szakszervezeti tagok aránya legmagasabb a pedagógusok körében, 84 százalék. Az egészségügyiek valahol a középen helyezkednek el.⁶

Eléggé elgondolkodtatóak a beosztás és a szakszervezeti tagság összefüggésének tapasztalatai. Az adatok ugyanis egyértelműen azt mutatják, hogy a beosztás növekedésével csökken a szakszervezeti tagok aránya. Íme ennek a megállapításnak számokban való kifejezése: szakszervezeti tag a felsőszintű vezetők 63 százaléka, az alsószintű vezetőknek 71 százaléka, ezzel szemben a beosztott értelmiség 92 százaléka. Elég jelentős tehát az eltérés a beosztott értelmiség és a felsőszintű vezetők szakszervezetben való részvétele között, hiszen a felsőszintű vezetők arány 16 százalékponttal kevesebb. Az itt kapott eredmények különösen abból a szempont-

⁶ Az itt megállapított tények okaira a vizsgálat alapján nem tudunk választ adni. Ennek ellenére szükségesnek tartottuk jelezni azokat, mert mind szociológiailag, mind a szakszervezeti munka gyakorlata számára figyelemre méltóak.

ból válnak problematikussá, ha a szakszervezetet mint érdekvédelmi funkciót betöltő szervezetet vizsgáljuk. Hiszen a vezető beosztásúak társadalmi súlya nagyobb valószínűséget biztosít a különböző szakmai csoportok érdekeinek érvényre juttatásában, így egyes vezetők tartózkodása a szakszervezeti munkától lényegesen gyengítheti a szakszervezetek érdekképviseleti, (érdekeket érvényesítő, azt kikényszerítő) politikai tevékenységét.

A nők és férfiak arányának megoszlásánál azt láthatjuk, hogy a nők között magasabb a szakszervezeti tagok száma, mint a férfiak között. Az eltérés a nők javára nem is csekély, hiszen közel 10 százalékról van szó.

Az életkor és a szakszervezetekhez való tartozással kapcsolatban szeretnénk felhívni a figyelmet arra az összefüggésre, hogy amíg az életkor csökkenésével növekszik a szakszervezeti tagok száma, addig a szakszervezetben viselt vezető funkciókat illetően ez az arány tökéletesen az ellentéte az előzőeknek. Ennek illusztrálására álljon itt néhány adat: a 60—70 évesek 55 százaléka tagja a szakszervezeteknek, a legmagasabb arányban a 30—40 évesek vesznek részt, itt a tagok aránya 75 százalék. A 20—30 évesek aránya is elég magasnak mondható, közülük is 73 százalék tagja a szakszervezeteknek. Ha a vezetői tisztség betöltését nézzük, akkor az derül ki, hogy a 60—70 évesek közül 3,1 százalék és a 20—30 évesek csupán 1,2 százaléka tölt be vezetői tisztséget. Ezek az arányok elég szemléletesen bizonyítják, hogy a fiatalabb korosztályokból nagyon kevesen viselnek szakszervezeti funkciót, pedig a tagság legmagasabb arányban innen rekrutálódik.

A VÉLEMÉNY-NYILVÁNÍTÁS GYAKORISÁGA A KÜLÖNBÖZŐ SZINTŰ ÁLLAMI, PÁRT ÉS TÁRSADALMI SZERVEKNÉL

Önmagában a vélemény-nyilvánítás gyakorisága — mint extenzív megközelítési mód — természetesen csak felületi összefüggések jelzésére alkalmas a politikai és közéleti aktivitás mérésénél. Ennek ellenére úgy véljük, hogy az aktivitás tartalmi megközelítésénél és értelmezésénél mindig nélkülözhetetlen több tényezős elemzésnek egyik fontos eleme éppen a vélemény-nyilvánítás gyakorisága. Vagyis úgy kell kezelnünk e kérdést, mint a társadalmi berendezkedés demokratizmusának egyik fontos mutatóját, amely közelebb segíthet bennünket a lényegi kérdések feltáráshoz.⁷

A jelzett módszertani nehézségek ellenére is az a helyzet, hogy a legfigyelemreméltóbb információkat a vidéki értelmiség politikai-közéleti tevékenységéről — megítélésünk szerint — éppen a vélemény-nyilvánítás

⁷ Ennél a kérdésnél is szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a válaszok szociológiai értékelését nagyon megnehezítette a bennük levő sok bizonytalansági tényező. Ezek közül itt most csupán kettőre kívánunk utalni: az egyik az, hogy a vélemény-nyilvánítás gyakoriságát csak a megkérdezettek válaszai alapján értékeltük és nem vetettük alá kontrollnak a szervezetek oldaláról (Pl.: dokumentumelemzés stb.). A másik nehezítő tényező, hogy a megkérdezettek nagy valószínűséggel nem egyformán értelmezték az ún. hivatali és nem hivatali kötelességből tett vélemény-nyilvánítási típusokat sem.

gyakoriságát vizsgálva kaptuk. Hiszen — mint ezt már fentebb megjegyeztük — itt egy olyan szociális réteg vélemény-nyilvánításáról van szó, amely társadalmi funkcióját tekintve nélkülözhetetlen a döntések szakszerű előkészítésében és megvalósításában egyaránt. Vizsgálatunkban megkülönböztetett figyelmet fordítottunk annak a kérdésnek a felderítésére, hogy milyen gyakori a vélemény-nyilvánításnak az a formája, amit nem hivatali kötelességből tesznek a megkérdezettek, és hogy ez a tevékenység a különböző foglalkozási körben dolgozó értelmiségieknél hogyan alakul.

A vélemény-nyilvánítást különböző tagoltság alapján tárgyaljuk, pl. terület, szakma, szervezeti típusok stb. Ezenkívül megkülönböztetünk hivatali kötelességből és nem hivatali kötelességből tett vélemény-nyilvánítási típusokat. A gyakoriság mérésénél a következő három fokozatot használjuk: rendszeresen, alkalmilag, soha nem mond véleményt.

A helyi tanácsi szerveknél tett vélemény-nyilvánítás gyakorisága

Ugy véljük, hogy a különböző szintek közül éppen ez az, amely témánk vizsgálata szempontjából kitüntetett figyelmet érdemel.

a) A vélemény-nyilvánítás gyakorisága foglalkozás szerint

Hivatali kötelességből rendszeresen véleményt mond az államapparátusi dolgozók 54,0 százaléka, a népművelők és könyvtárosok 25,8 százaléka, a gazdasági vezetők 25,1 százaléka, a pedagógusok 15,6 százaléka, az egészségügyiek 14,2 százaléka, a műszakiak 13,2 százaléka, az egyetemi-főiskolai oktatóknak pedig csupán 7,5 százaléka.

Eltekintve a részletes fejtegetéstől, az adatokból annyit megállapíthatunk, hogy a hivatali kötelességből rendszeres (illetve a válaszadók által annak tekintett) vélemény-nyilvánítás foglalkozásonként jelentős eltéréseket mutat.

Ugy gondoljuk, hogy a hivatali kötelességből tett vélemény-nyilvánításnál is figyelemre méltóbb, ha a nem hivatali kötelességből tett vélemény-nyilvánítás gyakoriságát nézzük a különböző foglalkozási csoportoknál.

Nem hivatali kötelességből soha nem mond véleményt az egyetemi és főiskolai oktatók 62,3 százaléka, a népművelők és könyvtárosok 54,9 százaléka, az egészségügyiek 44,1 százaléka, a műszakiak 41,0 százaléka, a pedagógusok 36,3 százaléka, a műszaki és gazdasági vezetők 25,1 százaléka, az államapparátusi dolgozóknak pedig 14,4 százaléka.

A vizsgálat adatai — a jelzett módszertani nehézségek figyelembevételével — elég szembetűnően bizonyítják, hogy a különböző értelmiségi körök nagyon eltérő arányban nyilvánítanak véleményt. Ebből a szempontból túlságosan kedvezőtlen az egyetemi és főiskolai oktatók aránya, de a népművelők és könyvtárosok, továbbá az egészségügyiek, műszakiak vélemény-nyilvánítási aktivitása is nagyon alacsonynak tekinthető.

b) A vélemény-nyilvánítás gyakorisága beosztás szerint

Itt is eléggé evidens eredményhez jutottunk, ahhoz ugyanis, hogy a hivatali kötelességből mondott vélemény a beosztás emelkedésével gyako-

ribbá válik. Rendszeresen véleményt nyilvánít a felsőszintű vezetők 39,0 százaléka, ugyanakkor a beosztott értelmiségnek csupán 10,0 százaléka. Még ennél is figyelemre méltóbb talán az eltérés, ha a nem hivatali köteleességből tett vélemény-nyilvánítást vizsgáljuk, itt ugyanis a következő eredményeket találtuk: a felsőszintű vezetők 15,3 százaléka, az alsószintű vezetők 33,5 százaléka, a beosztott értelmiségieknek viszont 45,9 százaléka soha nem mond nem hivatali köteleességből véleményt.

Véleményünk szerint természetesnek lehet tekinteni, hogy a magasabb beosztásúak — különösen hivatali köteleességből — gyakrabban nyilvánítanak véleményt a közügyek különböző kérdéseiről. Az viszont már nagyon is elgondolkodtató, hogy a beosztott értelmiségiek közel 50 százaléka soha nem mond véleményt nem hivatali köteleességből.

c) A vélemény-nyilvánítás gyakorisága az iskolai végzettség szerint

Vizsgálatunk szempontjából figyelemre méltók azok az adatok, amelyek a vélemény-nyilvánítás gyakorisága és az iskolai végzettség összefüggéseit illusztrálják. Először is vegyük szemügyre az adatokat: hivatali köteleességből rendszeres véleményt mond a nyolc osztályt végzettek 21,1 százaléka.⁸ Az érettségizettek 23,2 százaléka, a politikai főiskolai végzettséggel rendelkezők 50 százaléka és az egyetemi diplomával rendelkezők 16,9 százaléka. Az arányoknak ez a sorrendje ismétlődik meg akkor is, ha a nem hivatali köteleességből tett vélemény-nyilvánítás gyakoriságát vizsgáljuk: a nyolc osztály végzettek 21,0 százaléka, az érettségizettek 33,6 százaléka és az egyetemet végzettek 38,7 százaléka úgy válaszolt, hogy soha nem mond nem hivatali köteleességből véleményt.

Ezekből az adatokból egyértelműen az olvasható ki, hogy az egyetemet végzettek — és itt most kivételt képez a politikai főiskolával rendelkezők csoportja — vesznek részt legkevésbé a vélemény-nyilvánításban. Vagyis a politikai-közéleti tevékenységnek ezen a nagyon is jelentős szintjén — ne feledjük, hogy itt a helyi államigazgatási, államhatalmi és népképviselői szervek munkájáról van szó — a társadalmi élet különböző területein tevékenykedő szakemberek a kívánatosnál sokkal kevésbé hallatják szavukat. Ennek a figyelemre méltó társadalmi jelenség összetevőire mindenekelőtt politikai szociológiai vizsgálatoknak (s ez mindezt még várta magára) kell fényt deríteni.⁹

⁸ A bevezető tanulmányunkban, — ami e sorozat első kötetében jelent meg — leírtuk, hogy mi az értelmiség fogalmkörébe a besorolást nem a diploma alapján végeztük, hiszen a társadalmi munkamegosztás alapján bizonyos szintű vezetői beosztások értelmiségi munkakörnek minősülnek, függetlenül attól, hogy az azt betöltő vezető milyen iskolai végzettséggel rendelkezik. Ez a magyarázata annak, hogy a megkérdezettek között vannak, akik csak nyolc általános iskolával rendelkeznek. (A megkérdezettek 30 százalékának nincs diplomája.)

⁹ Figyelemreméltó az itt tárgyalt téma szempontjából Kulcsár Kálmán „Laikus részvétel a szervezeti döntésekben” c. tanulmányának néhány elméleti következtetése. Szociológia 1972/3.

d) A vélemény-nyilvánítás gyakorisága a nemek szerint

Vizsgálatainkban választ kerestünk arra a kérdésre is, hogy a férfiak és nők milyen arányban szólnak bele a közügyek intézésébe, mennyire élnek a törvény által biztosított egyenlő jogokkal a közélet színterén. A kapott eredmények itt is, — mint a vizsgálat minden kérdéskörénél — a nők jelentős mértékű hátrányát igazolták a férfiakkal szemben. Amíg a férfiak 22,7 százaléka azt válaszolta, hogy hivatali kötelességből, rendszeresen mond véleményt, a nőknél ez a szám csupán 9,9 százalék. Arra a kérdésre, hogy nem hivatali kötelességből milyen gyakran mond véleményt, a férfiak 31,2 százaléka válaszolta azt, hogy soha, a nőknél viszont ez az arány 51,9 százalék.

Ennek a társadalmi ténynek a megítélésénél is nagyon sok összetevő figyelembe vétele szükséges. Hiszen szociológiai elemzés nélkül is eléggé közismert, hogy nem csupán az elavult tradíciók, beidegződések játszanak szerepet a nők háttérbe szorításánál — természetesen ezek is szerepelnek az okok között —, hanem a jelenség forrása mindenekelőtt materiális eredetű. Ennek a megállapításnak vitathatatlan tényszerűségét igazolják a különböző szociológiai felmérések és a KSH szociológiai jellegű statisztikai adatai.¹⁰

A dolgozó nő kettős szerepének ellátása a mai körülmények között halatlatlanul nagy megterhelést jelent. Ez az egyenlőtlen teherviselés az általunk vizsgált réteg esetében is jelentős. Az értelmiségi foglalkozású családoknál is azt találjuk, hogy a kereső foglalkozású nő háromszor annyi időt fordít a házimunkára, mint a férfi.¹¹

Azt láthatjuk tehát, hogy a mai magyar társadalomban a házimunkákat tradicionális módon osztják meg, a tradicionális munkamegosztás pedig a nők férfiakkal szembeni hátrányos helyzetére, a női emancipáció jelentős hiányára épül. Az előrelépés perspektívájáról csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy egyedül a családi tevékenységmegosztás „természetes” fejlődésétől az egyenlőtlenség problematikájának akárcsak részleges megoldásában keveset várhatunk, bár sok problémán enyítene ez is. A házimunkák szférájában a társadalomnak lényegesen nagyobb feladatokat kelle-

¹⁰ Egy 1962-es KSH-vizsgálat eredményei szerint: a nem kereső nők naponta átlagosan 8,1—9,2 órát fordítanak házimunkára, a családnagyságtól függően. Ennek egyik része a családtagok ételmezésére, ruházatának, lakásának rendben tartása, másik része a gyermek nevelése, ellátása és gondozása. A kereső foglalkozású nőknek munka után kell elvégezni ugyanezeket a teendőket. Statisztikai adatok szerint a nő kereső munkáján kívül heti 25—30 órán át otthon is dolgozik, s vasárnapjait is nagyrészt (sokszor a hétköznapokról elhalasztott) házimunka veszi igénybe. Az adatok alapján két órával kevesebbet alszik, mint a háztartásban dolgozó nő. A kereső nők 36,2 százalékának hétköznap semmi ideje sem marad szórakozásra, művelődésre. 12 százalékuk csupán átlag napi fél órát fordíthat erre, 12,7 százalékának pedig erre még vasárnap sem jut ideje.

¹¹ Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó tanulmányt közöl Szalai Júlia „A családi munkamegosztás néhány szociológiai kérdése” címen. Valóság, 1970/10.

ne átvállalnia, a társadalmi szolgáltatások jelentős fejlesztésére volna szükség.

A fentebb közölt néhány megjegyzés tükrében kívánunk visszakanyarodni kiinduló kérdésünk folytatásához, vagyis annak magyarázatához, hogy mi okozza a nők jóval kisebb arányú részvételét a politikában és a közéletben.

E kérdéssel összefüggésben csupán utalni kívánunk arra, hogy a demokrácia további tökéletesítésének, a politikai és közéleti aktivitás növelésének egyik fontos feltétele éppen a szabad idő növekedése.¹²

Utópiának kell minősíteni az olyan nézeteket, hogy a nyolc órai munkájától fáradt ember, akinek még a házimunkát is el kell végezni, teljes aktivitással és lelkesedéssel vállalja a közügyekben való részvételt. A realitások alapján megközelítve a kérdést, tisztában kell lenni azzal, hogy a növekedő aktivitás a közügyekben feltételezi a növekvő szabad időt is.¹³ Azt azonban nyomatékosan szeretnénk hangsúlyozni, hogy a szabad idő növekedése csak egyik feltétele az állampolgárok növekvő politikai-közéleti aktivitásának, vagyis csupán lehetőség a különböző típusú cselekvés számára. Más szavakkal megfogalmazva: a növekvő politikai-közéleti aktivitás feltétele a szabad idő növekedése, de a szabad idő növekedése automatikusan még nem feltétlenül vezet a közéleti aktivitás fokozódására.

E megállapításnak a valószínűségét erősíti annak a szociológiai vizsgálatnak az eredménye is, melyet 1970 végén az Országos Tervhivatal, a Belkereskedelmi és a Munkaügyi Minisztérium megbízása alapján egy munkacsoport végzett. E vizsgálat kéthetenkénti szabad szombatok bevezetésének az életmód változására gyakorolt várható hatásaira vonatkozott.

A válaszadóktól azt kérdezték, hogy milyen módon ítélik meg a szabad idő érték-voltát, hogy tehát mennyire tartják azt értékesnek. Mit kezdenek a szabad óráikkal, hajlandók-e a társadalom által értékesnek tartott szellemi és materiális javakért idejükkel „fizetni”, mennyire engedi meg ezt az életkörülmények nyomása? Vizsgálták, hogy az egyéni értékelés rangsora megegyezik-e és mennyiben a kiválasztott társadalmi érdekek hierarchiájával?

A vizsgálat során konkrétan azt a kérdést tették fel a megkérdezetteknek, hogy: 1. a hivatást, 2. a tudást, 3. a közéletiséget és 4. a materiális javakat „mennyire becsülik idővalutában mérve”, érdemesnek tartják-e ezekre a társadalom által vitathatatlanul magasra emelet értékekre fordítani szabad idejüket.

A kapott válaszokból az derül ki, hogy a közéletiség a négy megjelölt érték közül az utolsó helyre kerül. Eléggé elgondolkodtató, hogy ellentétben az értékek első két kategóriájával — hivatás és tudás — amelyeknél az értelmiségiek messze kiemelkedően vezetnek, a közéletiség, mint érték

¹² Úgy vélem, nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a legtöbb teoretikus már évtizedekkel korábban is foglalkozott ezzel a kérdéssel a közélet demokratizálását kutatva. Lásd ezzel kapcsolatban Webb házaspár fejtegetését. „Munkádemokrácia”. Gyill Károly könyvkiadási vállalat, Budapest, 1909.

¹³ Ebből a szempontból nagyon is megszívlelendő Marx felfogása a szabad idő növekedésével kapcsolatban, amit a Tőke III. kötetében fejt ki.

elfogadásában nemcsak, hogy nem emelkednek ki, de valamennyi társadalmi csoportot összehasonlítva az értelmiségi férfiak és nők aránya a legkisebb (14 és 8%).¹⁴

e) A vélemény-nyilvánítás gyakorisága korcsoportok szerint

Ugyancsak figyelemre méltó információkat kaptunk arra is, hogy miképpen alakul a vélemény-nyilvánítás a különböző életkori csoportoknál.

A vizsgálati adatok itt is mutatják — mint a szervezeti tagság esetében —, hogy a kor csökkenésével a vélemény-nyilvánítás gyakorisága is csökken. A számok tükrében ez a következőképpen néz ki: leggyakoribb a vélemény-nyilvánítás a 40—50 évesek körében, hiszen itt csupán 28,7 százalék válaszol úgy, hogy sohasem mond nem hivatali kötelességből véleményt, ez az arány 30—40 évesek körében már 40,3 százalék, és a 20—30 évesek esetében 51,8 százalékra emelkedett.

Azt persze elfogadhatónak kell tekinteni, hogy az aktivitás foka — a politikai-közéleti tevékenységnek ezen a szintjén is — a 40—50 éveseknél a legmagasabb. Hiszen ennél a társadalmi rétegnél azt is figyelembe kell venni, hogy a hosszabb tanulmányi idő miatt rendszerint később lép be a társadalmi munkamegosztásba, mint a nem értelmiségi, és ennek következtében többnyire eltolódik az önálló életfeltételek kialakításának, a családalapításnak az időszaka is. Elvitathatatlan tény, hogy a saját egzisztencia kialakításánál a fiatal értelmiségieknek igen sok nehézséggel kell megbirkóznunk, mert ez a korosztály egyidejűleg alakítja ki egyéni egzisztenciáját, illeszkedik bele a társadalomba és kezdi meg a családalapítást. Ezek közül bármelyik önmagában is óriási energiát, figyelmet és időt követel.¹⁵ Ez a különbség ennyire élesen csak a fiatal értelmiségieknél jeleníkezik, a hasonló életkorú más foglalkozási csoportok esetében valamennyi vonatkozásban már kialakultabb a helyzet. Ez a sajátosság is szerepet játszhat abban, hogy a fiatal értelmiség nem elég aktív a közéletben.

Ennek a lényeges szociológiai ténynek a figyelembevétel mellett is úgy véljük, hogy a nem hivatali kötelességből véleményt sohasem mondók 40,3 százalékos aránya a 30—40 évesek esetében és az 51,8 százalék a 20—30 évesek esetében nagyon magas, és szükség volna okainak részletesebb vizsgálatára. A közéleti aktivitás témakörében eddig lefolytatott vizsgálatok ugyanis még meg sem kísérelték a válaszkeresést arra, hogy a különböző korcsoportokban milyen az aktivitás gyorsasága és miből tevődnek össze a sokszor nagyon is jelentős eltérések.

f) A vélemény-nyilvánítás gyakorisága a lakóhely szerint

Azt is vizsgálat tárgyává tettük, hogy a különböző települési szinteken — falu, kisváros, nagyváros —, hogyan alakul az értelmiség aktivitása. Adataink

¹⁴ Szántó Miklós: Érték és szabad idő (kézirat).

¹⁵ Az itt leírt megállapítást meggyőző módon argumentálja Vágvolgyi András írása a fiatal diplomásokról, amelyben egy szociológiai vizsgálat eredményeit összegezi. A vizsgálat Szegeden és Csongrád megyében élő 30 éven aluli diplomásokra terjedt ki. (Valóság, 1970. 9. sz.)

egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a település nagyságának növekedésével jelentős mértékben csökken a vélemény-nyilvánítás gyakorisága. Ennek a megállapításnak szemléltetésére a válaszból csupán egy dologra hivatkozunk: nem hivatali kötelességből soha nem mond véleményt Szegeden a megkérdezettek 48,2 százaléka, Miskolcon 45,3 százaléka, Kecskeméten 48,2 százaléka, ezzel szemben falun ez az arány csupán 20,2 százalék. Az eltérés nagyon is jelentős, hiszen több mint 28 százalékpontról van szó. Anélkül, hogy itt messzemenő következtetések levonására vállalkoznánk, azt az eddigi információból is láthatjuk, hogy kisebb településeken lakó értelmiségiek aktívabban vesznek részt a közéletben — és ezt bizonyította az MSZMP-tagok aránya is — mint a nagyobb településeken. Természetesen amikor ezt megállapítjuk vizsgálatunk adataiból, hozzá kívánjuk tenni, hogy ebben az eltérésben valószínűleg jelentős szerepet játszik a kisebb településeknek az a sajátossága, hogy az ott élő emberek könnyebben át tudják tekinteni a településüket érintő kérdéseket — különösen vonatkozik ez az értelmiségre — és az ismeretek birtokában aktívabbak a vélemény-nyilvánításban is.

A helyi tanácsi szerveknél tett vélemény-nyilvánítás gyakoriságáról szólva, befejezésképpen még néhány megjegyzés ide kíváncsok.

Amennyiben elfogadjuk azt az állítást, hogy a vélemény-nyilvánítás a politikai-közéleti aktivitás egyik nagyon lényeges eleme — és itt ne téveszünk szem elől, hogy nem csupán politikai kérdésekről van szó, hanem egy terület összes gazdasági, kulturális, egészségügyi stb. kérdéseiről is — akkor a vizsgálati adatokból kialakult kép eléggé elgondolkoztató. Hiszen nyomatékosan hangsúlyozzuk azt a tényt hogy itt a társadalomnak egy olyan rétegről van szó, amelynek funkciójából adódóan nélkülözhetetlen szerepe van a — mindenekelőtt a saját szakterületére vonatkozó — különböző döntések előkészítésében és a gyakorlati megvalósítás során szerzett tapasztalatok továbbításában.

Amikor megállapítjuk, hogy a vidéki értelmiség vélemény-nyilvánítása meglehetősen kedvezőtlen képet mutat, akkor azt a tényt is számításba vesszük, hogy az itt tárgyalt társadalmi csoportnak — mint ezt már fentebb leírtuk — 40,9 százaléka tagja az MSZMP-nek és a párttagság politikai, közéleti aktivitása jóval nagyobb, mint a pártonkívülieké. Ezt igazolja az az adat is, hogy a helyi pártszervezeteknél rendszeresen véleményt nyilvánítók 45,9 százaléka a helyi tanácsi szerveknél is rendszeresen mond véleményt.

A politikai és közéleti aktivitás vizsgálatánál elég markánsan kirajzolódott egy aktív réteg az értelmiségen belül, amely a különböző szervezetekhez tartozókból kerül ki. Általában a közösséget érintő döntések előkészítésénél, meghozatalánál, a döntésekbe való részvételnél és a gyakorlati végrehajtás ellenőrzésénél ők játsszák a meghatározó szerepet. A tények arra engednek következtetni — ami a fenti megállapítást is igazolja —, hogy a több szervezethez tartozók a legaktívabbak, amely egyben azt is jelenti, hogy a vélemény-nyilvánítás keretei tágabbak. Ennek igazolására álljon itt néhány szám: hivatali kötelességből rendszeresen mond véleményt a párttagok 24,4 százaléka, a több szervezeti tagsággal rendelkezőknek pedig 35,8 százaléka. Ezzel szemben a politikai szervezetekhez nem tartozóknak csupán 8,8 százaléka. Nem hivatalos kötelességből soha nem

mond véleményt a szervezetekhez nem tartozóknak 45,6 százaléka, ezzel szemben a több szervezethez tartozóknak csak 17,2 százaléka. Az eltérés tehát nagyon is jelentős, hiszen — amint azt a számok mutatják — közel 30 százalék-pontról van szó.

A társadalmi-politikai szervezetekben tett javaslatok sorsa

Az előző fejezetben arra kerestünk választ, hogy az értelmiség milyen gyakorisággal nyilvánít véleményt a helyi tanácsi szerveknél — vagyis a közélet egyik leglényegesebb színterén. Ebben a fejezetben egy lépéssel továbbmenve, azt vizsgáljuk, hogy a vidéki értelmiség mennyiben él javaslattevő jogával, vagyis mennyire tartanak igényt erre a különböző szervezetek. Úgy véljük, hogy ez többet feltár a demokrácia tartalmi elemeiből, mint az „egyszerű” vélemény-nyilvánítás gyakorisága. Hiszen az állampolgárok, amikor javaslatot tesznek bizonyos kérdésekben, már nem egyszerűen jelzéseket adnak, hanem megoldási alternatívákkal igyekeznek segíteni a fejlődést. Ezért tulajdonítottunk kintüntetett figyelmet e kérdés vizsgálatának. Mielőtt még a részletekről szólnánk, már előljáróban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az információink alapján kialakult kép nem mondható túlságosan kedvezőnek. A megkérdezetteknek közel a fele ugyanis soha nem élt semmiféle javaslattal. Azok közül viszont, akik tettek valamilyen javaslatot, 24 százaléka adta azt a választ, hogy javaslatát megvalósították, 21,5 százaléka pedig azt válaszolta, hogy csak részben valósították meg.

A kérdés vizsgálata kapcsán néhány összefüggésre igyekeztünk választ keresni. Ezek közül az alábbiakat tartottuk különösen fontosnak: a javaslattétel a szervezetekhez tartozással szoros összefüggést mutat. Ugyanazt az eredményt kaptuk tehát, amit a vélemény-nyilvánítás gyakoriságánál, hogy a semmiféle politikai szervezethez nem tartozók tették a legkevesebb javaslatot. Ez a számok tükrében azt jelenti, hogy az idetartozók 63,2 százalékának soha nem volt semmilyen javaslata. Fzzel szemben legnagyobb arányban azok tettek javaslatot, akik több szervezetnek is tagjai (párt, szakszervezet, egyéb politikai szervezet). Ezek közül ugyanis 82 százalékuk volt javaslata, amiből 39 százalékot teljesen, 33 százalékot részben elfogadtak, 3 százalékot pedig elvetettek.

A javaslattételek számának nemek szerinti megoszlását vizsgálva adataink itt is megerősítették eddigi következtetéseinket a nők hátrányos helyzetéről a politikai és a közélet területén. A javaslattétel gyakorisága is igazolta, hogy a férfiak aktívabbak, hiszen jóval többen tesznek javaslatot, mint a nők. Ezt bizonyítja az, hogy a férfiak 58 százalékának volt javaslata, a nők közül viszont csupán 33 százalékuk. Úgy véljük, hogy e jelenség okainak indokolására teljes mértékben megfelel az, amit a vélemény-nyilvánítás gyakoriságánál adtunk.

A javaslattétel gyakoriságának életkor szerinti megoszlását vizsgálva ugyanaz mutatható ki — és erre az összefüggésre kívánjuk felhívni a figyelmet —, ami a vélemény-nyilvánítás gyakoriságánál; az ugyanis, hogy a 40—50 évesek korosztálya a legaktívabb, ők éltek a legnagyobb arányban (63,0%) a javaslattétel lehetőségeivel. A 40—50 évnél idősebbek és fiatalabbak egyenletesen csökkenő mértékben tettek javaslatot. Fontosnak

tartjuk ismételten hangsúlyozni — akárcsak a vélemény-nyilvánítás gyakoriságánál —, hogy a 20—30 évesek aktivitását (27%) a javaslattevésben alacsonynak ítéljük.

Rendkívül fontosnak és tanulságosnak tartottuk annak szemügyre vételét, hogy a javaslattevés a különböző foglalkozásúaknál milyen arányokat mutat, mert közelebb segít bennünket annak a — közelről sem elhanyagolható — kérdésnek a megértéséhez, hogy az értelmiség különböző csoportjai között hogyan is alakul a közéleti tevékenység aránya. Melyek azok a csoportok, amelyek megkülönböztetett szerepet töltenek be a döntések előkészítésében és meghozatalában, és ezzel szemben az értelmiség melyik csoportja vagy csoportjai állnak legtávolabb a közügyek intézésétől.

Ebből a szempontból a legszembetűnőbb eltérést az alábbi csoportoknál találtuk:

Az államapparátusi dolgozók 85,6 százaléka tett javaslatot, a pedagógusok 49,2 százaléka, az egészségügyiek 40 százaléka, míg a népművelőknek, könyvtárosoknak csupán 29 százaléka. Mindenesetre már az eddig vizsgált kérdések kapcsán is kiderül, hogy a vidéki értelmiség különböző szakmai csoportjai közül az ún. „kultúr munkásoknak” (népművelők, könyvtárosok) van a legkisebb szerepe a politikai élet színterén. Ez elég figyelemre méltó tanulság, különösen, ha ennek a szakmai csoportnak a társadalomban elfoglalt funkcionális helyét vesszük alapul. Célszerű lenne ennek a megállapításnak az érvényességi fokát és okait további kutatások során tisztázni.

Amennyiben a javaslattevés lakóhely szerint is elemezzük, akkor az derül ki, hogy a faluban általában jóval nagyobb arányban élnek az értelmiségiek a javaslattevés jogával, mint városokban. Falun a megkérdezett értelmiség 59,2 százaléka tett javaslatot, ebből — a megkérdezettek véleménye alapján — 28,3 százalékát teljesen, 24,1 százalékát részben megvalósították. Szegeden 45,1 százaléka tett javaslatot és ebből csupán 15,8 százalékot valósítottak meg teljesen és 21,2 százalékát részben. Valószínűnek tartjuk, hogy ez az eltérő arány a falu javára abból adódik, hogy ott erősebb a különböző társadalmi és tanácsi szervek igénye arra, hogy a különböző kérdésekben kikérjék az értelmiség véleményét.

A TÁRSADALOM SZÁMÁRA FONTOS TEVÉKENYSÉGEK ÉRTÉKELÉSE

A politikai-közéleti tevékenység tartalmi jegyeit igyekeztük megközelíteni azzal, hogy válaszadóinkat megkérdeztük, hogy a különböző típusú (összesen 9) tevékenységet hogyan ítélik meg, milyen mértékben tartják fontosnak. Ennek a mérésére egy 1-től 7-ig terjedő skálát használtunk (ún. Lickert skálát), amelyen a megkérdezettek osztályozták, hogy szerintük a különböző típusú közéleti tevékenységet milyen fontossági hely illeti meg. (Község- és városfejlesztési tevékenység, tanácsi bizottságokban való részvétel, szakmai ismeretterjesztő előadások tartása, társadalmi-politikai ünnepségek szervezésében való részvétel, a Hazafias Népfront munkabizottságaiban való részvétel, szakszervezeti tisztség betöltése, sportélet szerve-

zésében való részvétel, politikai előadások tartása, választások lebonyolításában való részvétel.)

Nem kívánunk az összes válaszvარიációkkal foglalkozni, csupán néhány összefüggéssel. Tanulságos, hogy a megkérdezettek milyen típusú közéleti tevékenységet részesítenek előnyben és milyeneket minősítenek jelentéktelennek. Az egyik eléggé szembetűnő eredmény, ahogyan a különböző tanácsi bizottságokban végzett tevékenység fontosságát megítélték. Itt először is azzal a jelenséggel talákoztunk, hogy a megkérdezettek 50 százaléka nem válaszolt a kérdésre. Ilyen mértékű tartózkodással egyetlen kérdésnél sem talákoztunk. A kérdésre választ adók közül viszont a közéleti tevékenységnek ezt a típusát egy sem ítélte fontosnak, azaz nem kapott 7-es osztályzatot. 6-os fontosságúnak is 19 százalék minősítette. Erre a kérdésre vonatkozó válaszok végeredményben arról tanúskodnak, hogy az értelmiség körében nagyon alacsony helyen áll a különböző tanácsi bizottságokban való részvétel presztízse.

Ez a megállapítás — kevés módosítással — teljesen megfelel a Hazafias Népfront munkabizottságaiban való részvétel megítélésének is. A kérdésre itt sem válaszolt a megkérdezettek 29 százaléka. A válaszadók közül pedig — éppen úgy, mint a tanácsi bizottságok esetében — egy sem minősítette fontosnak. Legmagasabb arányban 3., 4. helyen jelölték meg a fontossági értékét, mind a két helyen 17—17 százalékos arányban.

A különböző bizottságokban való részvétel — fentebb jelzett nagyarányú alábecsülése a maga teljességében akkor derül ki, amennyiben összehasonlítjuk más típusú közéleti tevékenység megítélésével, pl. a szakmai ismeretterjesztő előadások tartásával. Erre a kérdésre a megkérdezettek csupán 3,8 százaléka nem válaszolt, az előbbi 29, illetve 50 százalékkal szemben. Fontosnak viszont a válaszadók 31 százaléka tartotta, vagyis minősítette a skála 7. helyén.

Anélkül, hogy a kapott válaszok alapján részletes elemzésre vállalkoznánk és érvényes következtetéseket vonnánk le, azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy itt ismét egy olyan kérdéssel talákoztunk, amely elmélyültebb kutatásokat igényel a politikai szociológiával foglalkozó szakemberektől.

Nagyon is lényegyet érintő kérdések várnak választ — pl. vajon mi lehet az objektív alapja annak, hogy az ítélő tudatban ez az értékrend alakult ki, vagyis, hogy a szakmai ismeretterjesztő előadások tartása jóval rangosabb helyet kapott a politikai és közéleti tevékenységek között, mint a különböző társadalmi és közigazgatási bizottságokban végzett munka. Pedig hát az nem igen vitatható, hogy éppen a különböző bizottságok jelentik potenciálisan azt az intézményesített keretet, ahol az értelmiség egyes csoportjai részt vállalhatnak a közösséget érintő kérdések előkészítésében, kidolgozásában. A kérdésekre adott válaszokból azonban arra lehet következtetni, hogy a gyakorlatban megközelítőleg sincsenek kihasználva ezek az intézményesített lehetőségek.

Sok esetben még mindig azzal a sokszor bírált gyakorlattal állunk szemben, hogy a bizottságokban való részvétel eléggé formális, ezért annak nem is tulajdonítanak komoly jelentőséget sem azok, akik a megbízást adják, sem pedig azok, akik a megbízatást elvállalják. Ennek azután egyenes kö-

vetkezménye, hogy az ilyen jellegű politikai-közéleti szerepléstől az emberek egy csoportja visszahúzódik, apatikussá válik.

Ennél a kérdéssel fontosnak tartjuk még egy jelenségre felhívni a figyelmet, mégpedig arra, hogy válaszadóink milyen minősítést adtak olyan politikai-közéleti tevékenységnek, mint a választások lebonyolításában való részvétel. Nem szorul bizonyításra, hogy a demokratizmus további tökéletesítésével arányosan növekedni fog a választások társadalmi-politikai jelentősége is. Amennyiben ebből a szempontból vesszük szemügyre válaszadóink értékelését az adott kérdéssel kapcsolatban, szintén jelentős tanulságokat szolgáltatna. A közéleti tevékenységnek ezt a fajtáját 41 százalék tartotta fontosnak, azaz jelölte a skála 7. fokán. A többség — közel 60 százalék — a skála 4—5—6-os fokára helyezte.

Ez az eredmény arra enged következtetni, hogy a választások súlyával, jelentőségével a politikai élet gyakorlatában és a propagandamunkában az az eddieknél többet kell foglalkoznunk.

A politikai-közéleti tevékenységtől való tartózkodás okairól

Válaszóinknak feltettük azt a kérdést, hogy amennyiben nem végez semmiféle politikai-közéleti tevékenységet, mi ennek az oka? Az indokok között első helyen a szakmai elfoglaltság szerepelt. Tanulságos azonban azt is figyelembe venni, hogy a szakmai elfoglaltságra való hivatkozás az értelmiség különböző szakmai csoportjainál hogyan alakul. Ennek vizsgálata alapján az alábbi sorrendet állapíthatjuk meg: első helyen az egészségügyiek állnak 23,6 százalékos arányban, majd őket követi a népművelők, könyvtárosok csoportja 12,9 százalékkal.

A szakmai elfoglaltságra való hivatkozás szoros korrelációt mutat az egy főre jutó jövedelem mértékével is. A legkevesebb közéleti munkát ugyanis a 0—800 forint 1 főre jutó jövedelműek végzik és itt a legmagasabb a szakmai elfoglaltságra való hivatkozás aránya.

A politikai és közéleti tevékenységtől való tartózkodás okai közül második helyen szerepel az ún. egyéb elfoglaltság (pl. család). Erre az okra első helyen a népművelők és könyvtárosok hivatkoznak, (16,2%), majd őket követik az egészségügyiek (11%).

Ha ezt a kérdést a nemek összefüggésében nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a nők jóval nagyobb arányban hivatkoznak az ún. egyéb elfoglaltságra, mint a férfiak. Ennek okai és indokoltsága meglehetősen ismeretek.

Eletkori megoszlásban vizsgálva a politikai és közéleti tevékenységtől való tartózkodást, azt az eredményt kaptuk, hogy a 20—30 évesek között a legmagasabb az egyéb elfoglaltságra hivatkozás aránya, míg a kor emelkedésével ennek az oknak a szerepe csökken.

Az okok között szerepel az a hivatkozás — bár nem magas arányban —, hogy azért nem végez politikai-közéleti tevékenységet, mert nem akar. Ez az arány legmagasabb az ún. egyéb (szabad foglalkozású) szellemi tevékenységet végzők között, (6,7%) és az egészségügyiek között (4,7%). A korcsoportok közül a 60—70 évesek hivatkoznak legmagasabb arányban erre az okra, 5,3 százalékban. A megkérdezettek egy szűk csoportja hivatkozott arra, hogy azért nem végez közéleti tevékenységet, mivel nem kap

megbízást. Bár nem nagyszámú értelmiségről van szó — mint azt fentebb jeleztük — mégis érdemes figyelni arra, hogy ezt az okot az ún. egyéb szellemi foglalkozásúak 5 százaléka jelölte meg, a népművelők és könyvtárosok közül pedig 3,2 százalék. Ennél a kérdésnél szeretnénk nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a tartózkodás okainak megjelölése, amely itt a megkérdezettek önértékelését tartalmazza, csakis más, az objektív körülmények okozati rendszerében értelmezhető, önmagukban a tartózkodás tényleges okairól vajmi keveset mondanak.

AZ INFORMÁCIÓIGÉNY ÉS KIELÉGÍTETTSÉGI SZINTJE

Témánk szempontjából ennek a kérdésnek a vizsgálata két vonatkozásban is lényeges: egyrészt, mert az információ iránti igény, valamint „fogyasztási” mértéke és szerkezete önmagában is szoros összefüggést mutat a politikai-közéleti tevékenységgel, hiszen annak egyik fontos eleme. Másrészt viszont a közéleti tevékenység mértékét erőteljesen befolyásolja az informáltság szintje. Ez mindenekelőtt azért van így, mert ahhoz, hogy az állampolgárok különböző csoportjai részesei lehessenek a közügyeket érintő kérdések előkészítésének és eldöntésének, azaz a közéletnek, ahhoz megfelelő mennyiségű és minőségű információval kell rendelkezniük.¹⁶

Ezért úgy véljük, hogy a demokrácia fejlesztésének nélkülözhetetlen eleme az állampolgárok információigényeinek egyre tökéletesebb kielégítése és ezáltal annak előmozdítása, hogy tovább növekedjenek és fejlődjenek az információ iránti szükségletek. Amikor az információigény szintjéről és kielégítési fokáról mondjuk el véleményünket — a vizsgálati eredmények tükrében — akkor mindenekelőtt az információ főbb típusaira gondolunk, azaz a szakmai, politikai, gazdasági és tudományos információkra.

Válaszadóinktól megkérdeztük, hogy mennyire tartják kielégítőnek saját tájékozódási lehetőségeiket.

A vizsgálat eredményének értékelésénél az első figyelemre méltó tapasztalat az, hogy rendkívül magas volt a kérdésre nem válaszolók aránya, pontosan 33 százalék. Sajnos e jelenség okaira vonatkozó információkkal nem rendelkezünk, ezért nem is vállalkozhatunk általánosítható következtetések levonására. A kérdéssel kapcsolatos többi adat birtokában azonban annyit megállapíthatunk, hogy a vidéki értelmiség az informálódás lehetőségét elég hiányosnak tartja és úgy ítéli meg, hogy elsősorban itt van hátrányban budapesti pályatársaival szemben.

Erre bizonyítékkal szolgál az, hogy a kérdésre válaszolók közül csupán 20,6 százalék nem jelzett információhiányt, 32,1 százalék viszont igen, 14,4 százalék pedig a kapott információt nem tartja őszintének.

Erdemes talán felhívni a figyelmet arra az összefüggésre, hogy legnagyobb arányban a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők jeleztek információhiányt, vagy kifogásolták az információ őszinteségét, sőt, ha a kapott eredményt tovább részletezzük, pl. a diploma típusa szerint, akkor

¹⁶ Figyelemre méltó e kérdéssel kapcsolatban Aranguren, José L. Az információ szociológiája c. tanulmánya. (Sociologie de l'information, Paris, 1967.).

azt találjuk, hogy legmagasabb arányban a politikai főiskolát végzettek nem tartják kielégítőnek az információt (pontosan 37,5 százalékuk), és ugyancsak ők kifogásolták legnagyobb arányban az információ őszinteségét is (18,8⁰/₀). Ez egyben valószínűleg azt is mutatja, hogy az értelmiségnek ebben a szakmai csoportjában a legerősebb az információ további tökéletesítésének az igénye.

Az információigény kielégítésének lehetőségeit vizsgálva megkérdeztük azt is, hogy mi jelenti számukra a politikai tájékozódás három legfontosabb forrását. Az így kapott eredmények nagyjából megegyeznek az egyéb intézmények által eddig lefolytatott vizsgálatokkal. A nemzetközi és hazai kutatások is egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a mai kor emberének legfontosabb hírforrása a RTV. Példaként hivatkoznánk a zürichi Nemzetközi Sajtóintézet négy országban végzett közvéleménykutatás során feltejt kérdésre, hogy „A külföldi eredményekre vonatkozóan mi a legfontosabb információ forrása?” A válaszok így futottak be:

	Olaszország	Franciaország	Anglia	USA
Újság	41	64	52	47
RTV	43	50	51	72
Egyéb	14	19	8	13
Nem válaszolt	22	9	8	6

(Az adatokat százalékban adták meg. Mivel több forrást is meg lehetett jelölni, az oszlopok összege 100 százaléknál több lehet.)

A hazai közvéleménykutatás eredményei is azt bizonyítják, hogy egyre nő a RTV szerepe a lakossági információ-forrásai között. Az MRT közvéleménykutatói egy felmérés alakalmával megkérdezték a lakosságot: „Ha biztosat akar tudni valamilyen eseményről, hová fordul értesülésért?” A válaszok 62 százaléka az MRT-t jelölte meg, s csak 33 százalék a magyar újságokat.

Ez adatszerűen azt jelenti, hogy sorrendben első helyen a televízió van — fölénye abszolút nagy — 81,2 százalékkal, utána az országos sajtó 42,4 százalékkal, és a rádió 42 százalékkal. Erdemes talán megjegyezni, hogy a helyi sajtó mint politikai információ-forrás a válaszokban jelentéktelen arányban szerepel. Vizsgálatunk egyik figyelemre méltó tanulsága, hogy válaszadóink a pártszervezeteket negyedik helyen említik — mint a politikai információ-szerzés lehetőségét.

Ebben a kérdésben lefolytatott különböző vizsgálatok is bizonyítják, hogy általában a pártszervezetekkel szemben támasztott információ-szükséglet kielégítésének az igénye jóval nagyobb, mint amit a pártszervezetek keretei között valóságban biztosítanak. Ezzel kapcsolatban nagyon tanulságos az a szociológiai vizsgálat, amelyet az MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának Szociológiai Csoportja végzett Bognár László vezetésével, a párthoz való tartozás okait vizsgálva. Arra a kérdésre kapott válaszok alapján, hogy milyen elvárással lépnek be a pártba, a tanulmány szerzője megállapítja, hogy: „Az összes megkérdezett 29 százaléka várta azt — az első helyen — hogy az országos és helyi kérdésekben informáltsága a pártba való belépés után növekszik.” (Kézirat)

A szocializmus egyik alapvető célkitűzése közé tartozik az a törekvés, hogy egyre szélesebb tömeget vonjon be a hatalom gyakorlásába.

A politikai szociológiának legfontosabb kutatási területe éppen annak a folyamatnak a felderítése és kimutatása, hogy hol is tart jelenleg a társadalom különböző érdekcsoportjainak részvétele, súlya a hatalom gyakorlásában.

Az intézményesített keretek, mint a párt, társadalmi és államigazgatási szervezetek és mozgalmak mennyiben biztosítják az állampolgárok számára a valóságos politikai tevékenységet.

Ez a tevékenység manifesztálódik a szervezeti tagságban, a politikai-, társadalmi-, államigazgatási szervezetek és mozgalmak támogatásában, politikai rendezvényeken, akciókban való részvételeken stb.

Az aktivitás szociológiai mérésének azonban egyik rendkívül súlyos problémája a formális elemek kiszűrése. Ezzel kapcsolatban Molnár László egyik tanulmányában helyesen jegyzi meg, hogy „Ez oly módon érhető el, ha az egyéb kötődést a szervezethez az egyén tényleges aktivitása, cselekvése, motivációi és beállítódása oldaláról is megnézzük. E három tényező egysége alapján lehetséges a formális kapcsolódás kiszűrése.”¹⁷

De éppen ennek a helyes metodikai igazságnak a gyakorlatban történő realizálása okozza a szociológiai vizsgálatok legnagyobb nehézségét. A vidéki értelmiség politikai-közéleti aktivitásának vizsgálatára ez a megállapítás teljes egészében vonatkozik, s ez sok tekintetben magyarázza a levonható következtetések érvényességének korlátait. Ezzel együtt úgy véljük, hogy e kísérleti jellegű munkával mégiscsak sikerült hozzájárulni a téma további kutatásához, valamint a gyakorlati területen dolgozó politikusok informálódásához.

Felhasznált irodalom

- GOMBÁR CSABA: Politikai tevékenység — közéleti tevékenység. Filozófiai Közlemények 1971. 2. sz.
- KULCSÁR KÁLMÁN: Laikus részvétel a szervezeti döntésekben. Szociológia, 1972/3.
- MOLNÁR LÁSZLÓ: A „politikai magatartás, rendszerszemléletű” elemzéséhez. Szociológia, 1972/4. sz.
- SCHMIDT PÉTER: A politikai döntés természetéhez. Társadalmi Szemle 1972/3. sz.
- SZALAI JÚLIA: A családi munkamegosztás néhány szociológiai kérdése. Valóság, 1970/10. sz.
- KULCSÁR KÁLMÁN: A politikai rendszer marxista értelmezésének lehetőségei. Állam és Igazgatás, 1971. november.
- SZÁNTÓ MIKLÓS: Érték és szabad idő (kézirat).
- ANDORKA RUDOLF: Társadalmi mobilitás. A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 30. köt.

¹⁷ Molnár László: „A politikai magatartás” rendszerszemléletű elemzéséhez. Szociológia 1972/4.

Szociálpolitikánk 1945 utáni alakulásának néhány kérdéséről

Tanulmányunk előző részében (Társadalomtudományi Közl. 1973/1—2. sz.) igyekeztünk rámutatni azokra a problémákra és sajátosságokra, amelyek a magyar polgári szociálpolitika fejlődését jellemezték a második világháborúig. A világháború és az azt követő időszak számos országban alapvető társadalmi változásokhoz vezetett. Ezek a változások elsősorban a politikai és a gazdasági szférában jelentkeztek, de érintették a társadalmi élet más területeit is.

Az új társadalmi-történelmi szituáció nem maradt hatástalan a szociálpolitikára sem. Ez a megállapítás nemcsak a demokratikus, majd a szocialista fejlődés irányába haladó országok szociálpolitikájára volt igaz, hanem azoknak az országoknak a szociálpolitikájára is, amelyekben a demokratikus, illetve szocialista jellegű átalakulás irányába mutató tendenciák nem sokkal a háború befejezését követően megtörttek, s a belső és a külső erőviszonyok alakulása következtében sikerült a polgári társadalmi rendszer kereteit újból megszilárdítani. A változások mindkét esetben — de egyre inkább eltérő utakat jelezve — főképpen a szociálpolitika társadalmi funkciójának és feladatainak lényeges átalakulásában, bővülésében mutatkoztak meg.

A fejlett polgári — elsősorban nyugat-európai — országok esetében lényegében arról volt szó, hogy a tőkés társadalom újabb fejlődési szakasza objektív folyamatainak és társadalmi következményeinek hatására a polgári szociálpolitika korábbi tevékenységi köre és intézményrendszere sok vonatkozásban módosult. Már előzőleg is több polgári szociálpolitikus ismerte fel, hogy a növekvő szociális problémák megoldására sem az egyéni jótékonyági akciók, sem a karitatív jellegű társadalmi szervezetek és mozgalmak nem elegendőek. A modern termelőerők struktúrájában lezajlott változások, a termelés szerkezetének átalakulása, az új technika megjelenése nemcsak a munkás képzettségi szintjének növelését tette elkerülhetetlenné, hanem szükségszerűen magasabb igényeket és követelményeket állított fel a munkaerejét mind intenzívebben és sokoldalúbban felhasználó munkás létfeltételeit, létbiztonságát illetően is. A mezőgazdaságból származó és a női munkaerő fokozódó felhasználása az iparban, valamint az ezzel járó társadalmi következmények (a faluról városba kerültek adaptációs és más rétegeknél gyakran súlyosabb szociális problémái, a nők

munkába állásával a család helyzetében és funkciójában bekövetkező változások) egyaránt megkövetelték, hogy számos vonatkozásban túllépjenek a korábbi szociálpolitikai elveken és gyakorlaton.

A gazdasági fejlődés igényelte követelményeken túlmenően politikai „kényszerhelyzet”, a saját politikai érdekei is arra késztették a tőkésosztályt, hogy átfogóbb, a rendszer stabilitását, biztonságát jobban szolgáló szociálpolitikai mechanizmus kiépítésére törekedjen. Ez a törekvés napjainkban még inkább megfigyelhető. A szociálpolitika gyakran „biztonsági szelepként” szolgál a társadalmi feszültségek, a rendszer létét veszélyeztető érdekkonfliktusok enyhítésére, s egyúttal arra is hivatott, hogy megpróbálja a munkásosztály és a szakszervezetek integrálását a rendszerbe.

A jelzett társadalmi folyamatok és a polgári szociálpolitika társadalmi funkciójának átalakulása vezetett el ahhoz a látványos és intézményesített szociálpolitikai szisztémához, amelynek erőteljesen ideologizált tükröződését a „jóléti állam”, „szociális állam”, „jóléti társadalom” koncepciójában figyelhetjük meg.

A szocialista fejlődés útjára tért országok esetében a szociálpolitika kérdése egészen másként vetődött fel, bár a jelzett gazdasági, társadalmi folyamatok egy része hasonlóképpen jelentkezett. Az iparosítás, a női munkaerő vagy az urbanizáció problémájának szociálpolitikai vetületei a két társadalmi rendszer különbsége, az eltérő társadalmi célok és értékek alapján szükségszerűen más hangsúllyal merültek fel a polgári, illetve a szocialista társadalomban.

Lényegében véve a szociálpolitika két alapvetően különböző modelljét figyelhetjük itt meg, jóllehet a szocialista országokban általában nem fogalmazódott meg explicite külön modellként a szociálpolitika rendszere. Ennek ellenére a szocialista társadalom talaján, annak elveiből fakadóan kibontakoztak egy új típusú, elsősorban tartalmánál fogva új, de többnyire még a régi kereteket felhasználó szociálpolitikai rendszer körvonalai. Tehát a szocialista országok egész sorának kialakulásával történetileg is megjelent a szociális problémák megközelítésének a korábbitól gyökeresen eltérő útja. A tágabb értelemben vett társadalmi problémák megoldásának talaján lehetőség nyílt a szűkebb értelemben vett szociális problémák új módon és más eszközökkel történő megoldására is.

Tulajdonképpen ebből adódnak a két modell sajátosságai, eltérő vonásai.

A szociálpolitika polgári modelljét fő vonásaiban már megkíséreltük felvázolni. Itt csupán azt emelnénk ki lényeges jellemvonásként, hogy végeredményben a problémákat a társadalmi-gazdasági viszonyoktól elszakítva, felületi kezeléssel kívánta megoldani, érintetlenül hagyva vagy nem is vizsgálva a problémák mélyebben fekvő kiváltó és újratermelő okait. Ugyanakkor sok esetben a szűkebb értelemben vett szociális problémák megoldatlanságára vezették vissza a társadalmi feszültségek fokozódását. Ez viszont erős ösztönzést adott a polgári szociálpolitikai törekvéseknek, mivel a nyomasztó szociális gondok enyhítésétől vagy megoldásától a polgári társadalom egészét átható ellentmondások feloldását is várták.

A marxista elmélet és később a társadalomalakító gyakorlat egyaránt másutt kereste a szociális problémák megoldásának útját. A legsúlyosabb szociális gondok felszámolásának lehetőségét a társadalom gyökeres át-

alakításában látták. A szociális kérdéseket nem választották külön a társadalmi összefüggések és folyamatok egész rendszerétől. A társadalom forradalmi átalakítása során a figyelem a társadalmi viszonyok alapvető problémáira irányult, s ezeken keresztül a konkrét szociális problémák megoldására. Mindezek következtében a polgári szociálpolitikától eltérően a szociálpolitikai szféra jóval erőteljesebb és nyiltabb politikai jelleget kapott. A politikai jelleg fokozódásán túlmenően esetenként közvetlenül a politikai szférában, politikai feladatként merült fel a szociálpolitikai problémák megoldásának szükségessége. A helyzetet leginkább úgy jellemezhetjük, hogy a politika dominanciája mellett a társadalomalakítás sok szempontból még differenciálatlan folyamatában került sor számos szociálpolitikai feladat és probléma megoldására.

A szocialista társadalom kibontakozásának korai periódusában ez a helyzet jórészt az adott társadalmi-történeti szituáció következménye volt. A szocialista társadalom megerősödésével, a stabilizálódott és bonyolultabbá vált viszonyok, megnövekedett igények, szükségletek és életszint esetében viszont egyre fokozódott a differenciáltabb, de egyúttal a szociális tevékenység területét, intézményrendszerét jobban átfogó szociálpolitikai modell létrejöttének a szükségessége.

A szocialista társadalom ugyanis — amint ezt már említettük — a polgári szociálpolitikai modell elvetésével alapvetően új tartalommal fogott hozzá a szociális problémák megoldásához, a szociálpolitika új rendszerének körvonalazásához. A gyakorlatban azonban — és ez az adott helyzetben jórészt szükségszerű is volt — magát az új társadalmi rendszert egyúttal a szocializmus szociálpolitikai modelljének is tekintették, mondván, hogy a szociális problémák állandó figyelemmel kísérése és a megoldásukra irányuló törekvés magának a társadalmi rendszernek a lényegéből fakad.

Ennek következtében viszont számos probléma megoldása túl általános szintre került. Az általános elvekből bizonyos szociálpolitikai tevékenységeket és intézményeket le lehetett vezetni, de sok esetben ez nem volt lehetséges. Konkrét szocialista szociálpolitikai modell, illetve koncepció tehát nem alakulhatott ki, holott a társadalmi viszonyok további fejlődése ezt a későbbiekben egyre jobban igényelte és igényli napjainkban is.

A szocializmus valóban lényegénél, természeténél fogva (már nevével is jelezve) arra törekszik, hogy a lehetőségekhez képest biztosítsa a társadalom valamennyi tagjának anyagi és szellemi gyarapodását, jólétük állandó növekedését. A szocialista társadalom érték- és célrendszerében ez a törekvés kiemelkedő helyet foglal el. Társadalmi rendszerünk — minden korábbi társadalomnál erősebb — „szociális” tartalma azonban még nem biztosítja automatikusan, hogy a célokat el is érjük.

A szocialista társadalmi rendszer a lehetőséget, a reális alapot adta meg a fogalom valódi értelmében vett „szociálpolitika” kibontakoztatására, de ezzel nem lépett a szociálpolitika helyébe. A szociális problémák megoldása ugyanis sajátos eszköz- és intézményrendszert igényel, amelyek működtetése, összehangolása mindenképpen a társadalomnak csupán részterületét képező szociálpolitika feladata.

A társadalom egészének vezetése, irányítása és a szociálpolitika azonosítása végül is illúzióknak bizonyult. Ez az illúzió azonban részben oka volt annak, hogy a szocializmus elveiből és céljaiból következő sajátos

szociálpolitikai modell, amelynek körvonalai pedig a gyakorlatban egyre gazdagodó szociális tevékenység- és intézményrendszerben megjelentek, mégis kifejtetlenül maradt.

Fejlődésünk jelenlegi szakaszában viszont szükségessé vált — számos később még érintendő tényező kapcsán — szociálpolitikánk egységes, átfogó rendszerének megteremtése, másként szólva szocialista társadalmunk eddig részben latens formában létező szociálpolitikai modelljének kibontása.

Ez a helyzet vetett fel több olyan elméleti problémát is, amelyek vizsgálata, tisztázása a hatékonyabb, átfogóbb szociálpolitikai rendszer megalkotásának lényeges feltétele.

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy — a megoldás igénye nélkül — felvázoljunk néhány olyan általunk fontosnak tartott problémát, amelyek jobban érthetővé teszik szociálpolitikánk jelenlegi helyzetét, problémáit, s talán ezen keresztül a továbbhaladás lehetőségeit is.

Elsősorban azokat a tényezőket, társadalmi folyamatokat emeljük ki, amelyek szociálpolitikánk 1945 utáni alakulására lényeges hatást gyakoroltak. Másrészt megkíséreljük jelezni azokat a tendenciákat, amelyek egy szocialista jellegű szociálpolitikai modell kialakulásának irányába mutatnak.

—o—

A szociálpolitika 1945 utáni alakulását döntően a megváltozott történeti-társadalmi szituáció határozta meg. Az ország számára súlyos következményekkel végződött háború, a mind nemzetközi vonatkozásban, mind pedig az ország belső helyzetét illetően megváltozott erőviszonyok új módon vetették fel — többek között — a szociálpolitika kérdését is.

A korszak történeti, gazdasági, politikai szempontú elemzése jórészt már megtörtént, közismert, s így nem szükséges a problémákat részletesen sorra vennünk. Elegendő itt csupán arra az általános megállapításra utalnunk, hogy az ipar és a mezőgazdaság egyaránt válságos helyzetbe került. A német gazdaság és hadigépezet az ország erőforrásait már korábban is csaknem kimerítette, de a háborús körülmények közepette a berendezések, gépek leszerelése és elszállítása, vagy katonai okokból történő megsemmisítése, valamint a kifejezetten harci cselekményekből származó károk révén az ország gazdaságilag rendkívül legyengült. Ugyanebben az időben számolni kellett azzal is, hogy rövidesen meg kell kezdeni a háborús kártérítés, a jóvátétel megfizetését, bár a Szovjetunió az ország helyzetére való tekintettel magyar kérésre több ízben is könnyítéseket, illetve engedményeket tett a jóvátétel összegével és annak megfizetésével kapcsolatban. Ilyen körülmények között a gazdasági talpraállás lehetőségében — különösen a saját erőnkől való helyreállításban — igen sokan kételkedtek.¹

Az újjáépítés azonban mégis megindult, lassanként a termelés is növekedett, s a mindennapi élet is fokozatosan normalizálódott.

Ugyanakkor a politikai szférában is jelentős változások zajlottak le, s nemegyszer éppen a gazdaság, a kialakítandó új gazdaságpolitika kérdéseiben összeütközve megkezdődött az erőviszonyok átalakulása. Ennek során a haladó erők és pártok jelentős tömegeket tudtak programjukkal, te-

vékenységükkel a maguk oldalára állítani. Az MKP és a haladó pártok számos gazdaságpolitikai kérdésben is igyekeztek érvényre juttatni törekvéseiket, jelezvén, hogy a gazdasági kérdések egyben jelentős politikai kérdések is.

Ez a helyzet alapvetően meghatározta a szociálpolitikával kapcsolatban kialakult véleményeket, elképzeléseket, valamint magának a szociálpolitikának és intézményrendszerének tartalmát és lehetőségeit is.

Itt elsősorban a történeti szituáció két lényeges sajátosságára utalnánk, amelyek következtében a szociálpolitika fejlődése ebben az időszakban nem tipikus módon, hanem a „békés periódusok” általánosnak mondható jegyeitől eltérően alakult.

Az egyik a háború utáni helyzet, a háború szerteágazó társadalmi-gazdasági következményeinek jelenléte és hatása. A szociálpolitika struktúráját, intézményrendszerét mindezek következtében jelentős, számos esetben a körülményekhez való alkalmazkodást igénylő hatások érték.

A másik — ugyancsak a változás irányába ható — tényező a társadalom gyökeres átalakításának lehetősége, majd realitásként való megjelenése volt. A demokratikus, illetve szocialista fejlődés kibontakozása alapvetően új lehetőségeket jelentett a szociálpolitika esetében is.

A szociálpolitika helyzete és megítélése az előbbieknél megfelelően ebben a periódusban meglehetősen ellentmondásos volt. A legfőbb problémát — véleményünk szerint — az jelentette, hogy a szociálpolitika előtt álló — és a háború következményeként még hatalmasabbra növekedett — feladatok, valamint a szociálpolitika adott rendszere (a szociálpolitikai koncepciók, intézmények, a konkrét szociális tevékenység) között már korábban kialakult ellentmondás a megváltozott körülmények és szükségletek hatására egyre jobban fokozódott.

Más szóval, a hagyományos szociálpolitika a maga struktúrájával, intézmény- és eszközrendszerével képtelen volt a háború következményeivel megtett szociális problémák megoldására és ugyanakkor a társadalom előtt szociális téren is felmerült új lehetőségek számára megfelelő keretet biztosítani.

Ebben az időszakban a szociálpolitika elsősorban azoknak a legégetőbb problémáknak az enyhítésére törekedett, amelyeket a mindennapi élet szükségletei, a sajátos körülmények vetettek fel. A szociális munka gyakorlatában előtérbe kerültek azok a feladatok, melyek a pusztta létfenntartás, a mindennapi megélhetés problémáihoz kapcsolódtak. A segélyezés legkülönbözőbb formái váltak a szociálpolitika leggyakoribb eszközeivé. (Élelem, tüzelő, ruházkodás, lakás stb. biztosítása.) A beköszöntő inflációs időszak további problémákat jelentett, amelyek megoldására a bevezetett új intézkedések (pl. a bérek egy részének kötelező jelleggel előírt természetbeni megváltása, új bérrendszer) sem voltak elégségesek.²

Ugyanakkor mind nagyobb szükség volt a szociálpolitika más területeinek fejlesztésére is. Éppen a háború utáni helyzet miatt rendkívül nagy igény jelentkezett az egészségügyi ellátás, szolgáltatás iránt. A hadirokkantak gondozása, segélyezése, az elhagyott, magukra maradt gyerekek, illetve idős emberek orvosi kezelése, gondozása, megélhetési lehetőségeik biztosítása további feladatokat jelentett.

A Vöröskeresztnek — ebben a periódusban igen kiterjedt, sokrétűvé

vált — tevékenysége mellett társadalmi szervezetek és állami szervek kísérelték meg a nagyszámú és súlyos szociális gond csökkentését.

Ebben a munkában gyakran felhasználták a korábbi szociálpolitikai szervezet, illetve intézményrendszer erre alkalmas elemeit, mivel az új helyzetnek megfelelő keretek még nem alakulhattak ki. Ez a helyzet később — a szocialista átalakulás kibontakozásával — számos ellentmondáshoz vezetett, mert a szükségből felhasznált régi keretek között az új tartalmú szociális tevékenység hatékonysága nem érvényesülhetett megfelelően.

Pedig már az MKP 3 éves tervjavaslata is célul tűzte ki olyan korszerű szociálpolitika kialakítását, amely hivatott lett volna a polgári társadalomtól örökölt súlyos szociális problémák (a munkanélküliség, a népbetegségek, főleg a gümőkór) felszámolására.³

Az MKP javaslata számot vetett a korábbi, polgári szociálpolitika korlátaival és hangsúlyozta, hogy a hároméves szociálpolitikai terv a „feladatok túlnyomó részét kiemeli a társadalmi gondoskodás köréből és újra állami feladattá teszi”. Ugyanakkor az Országos Szociálpolitikai Központ megszervezésével célul tűzte ki a társadalmi segélyezés és az állami szociálpolitikai célok összehangolását is. A még jó ideig fennmaradó karitatív jellegű feladatok megoldása is ez úton megfelelő kereteket kapott volna.

A szociálpolitikai javaslat négy fő problémakört emelt ki:

1. Közelebb hozni a szociálpolitikát az ipari munkássághoz, tehát az üzemekhez.

2. A falu egészségügyi elmaradottságán változtatni, megkezdeni a városi és falusi szociálpolitika „ollójának” összecukását.

3. Megszervezni a betegellátást minden dolgozó számára.

4. Megoldani a hadigondozottak járadék-, munka- és egészségügyi problémáit.⁴

Különösen fontos volt, hogy a tervjavaslat hangsúlyozta a mezőgazdasági dolgozók szociális ellátásának fejlesztését, mivel — amint korábbi tanulmányunkban ezt jeleztük — ez a terület volt hosszú ideig a magyar szociálpolitika legelhanyagoltabb területe. A polgári szociálpolitika nem volt képes a problémákat megoldani. 1945-ben a földosztás közvetlen politikai cél és feladat volt, de nem vitatható ennek a politikai (gazdasági stb.) aktusnak hosszú időre kiható szociálpolitikai tartalma és jelentősége sem. Ez is igazolja azt a megállapításunkat, hogy ebben az időszakban a szociális problémák is nyíltabb és erőteljesebb politikai jelleget kaptak.

Az MKP említett tervjavaslata határozottan kimondta, hogy „a dolgozó parasztság nem lesz többé a magyar állam szociálpolitikai mostohagyermeké”.⁵

A tervjavaslat az említetteken kívül még jó néhány fontos szociálpolitikai feladatot jelölt meg, amelyek közül kiemelkedett a gyermekvédelem fejlesztésének terve.

Az MKP szociálpolitikai tervéről elmondhatjuk, hogy alapvető célja a korábbi, polgári szociálpolitika meghaladása, a szocialista társadalom célkitűzéseinek megfelelőbb szociálpolitikai rendszer kialakítása volt.

Ugyanakkor már itt megfogalmazást nyert néhány olyan gondolat, amelyek szociálpolitikánk további fejlődésében gyakorlati jelentőséget is

nyertek, de amelyek értelmezése máig hatóan is vitákat okoz. Ezek közül kiemelnék azt a megállapítást, hogy a „szociálpolitikára fordított kiadások a demokráciában a dolgozó emberek keresetének kiegészítő részét alkotják”.⁶

A problémát itt ma sem a gondolat lényege okozza, hanem elsősorban az, hogy milyen legyen az úgynevezett szociális juttatások aránya a jövedelmen belül. Másként fogalmazva: a „borítékban vagy a borítékon kívül” kapják-e meg a dolgozók a szociális juttatásokra szánt összeg egy részét, s milyen legyen ezek egymáshoz viszonyított aránya? További probléma, hogy a szociális jellegű juttatások mely részét, milyen fajtáit célszerű pénzben, illetve más formában adni.

Anélkül, hogy a konkrét problémákat tovább sorolnánk, csupán jelezzük, hogy véleményünk szerint a „szociális szempont” a szociális juttatások beépítése más formákba éppen a szociális szempontok jelenlétét fedti el sok esetben. Ez pedig diszfunkcionális következményekhez vezethet. Kétségtelen például, hogy a korábban a lakbérrendszerbe beépített szociális szempont idővel szinte teljesen eltűnt még maguknak a kedvezményezetteknek a szeme előtt is, s meglehetősen differenciálatlanná vált, sőt esetenként kifejezetten diszfunkcionális jelenségekhez vezetett.

Tehát a kibontakozó szocialista társadalom a szociális problémák megoldásának egészen más útját választotta, és állította szembe a lényegében karitatív jellegű és a társadalmi méretű feszültségeket illetően meglehetősen eredménytelen polgári szociálpolitikával. Ez azonban gyakran további, bár más jellegű, elsősorban szociálpolitikánk felépítését, rendszerét illető problémákat okozott.

A gazdasági, társadalmi viszonyok mélyreható megváltoztatása alapján hazánkban is hozzákezdtek számos olyan súlyos szociális probléma felszámolásához, megoldásához, amelyeket a polgári társadalom talaján a polgári szociálpolitika képtelen volt véghezvinni.

Már az átalakulás időszakában, 1948 júniusában az MDP elfogadott programnyilatkozata is felsorolta azokat a valóban jelentős vívmányokat, amelyeket rövid idő alatt sikerült elérni, s egyúttal célul tűzte ki a szociális biztonság megvalósítását a szociálpolitika számos igen fontos területén. Hangsúlyozta, hogy a szakszervezeteknek nagyobb szerepet kell játszaniuk a szociálpolitikai intézmények irányításában, hogy az egészségvédelmi intézményeket az üzemekhez kell kapcsolni stb. Ugyanakkor a gyakorlatban is szerteágazó szociális tevékenység folyt, illetve indult meg az új elveknek megfelelően. A szociális munka keretét adó szervezet és intézményrendszer részben átalakult, részben új formák és módszerek alakultak ki.

A szociálpolitikával kapcsolatos kérdések és ezek tudományos vizsgálata a későbbiekben mégis egyre inkább háttérbe szorult. Ezt a szociálpolitika általános problémáival foglalkozó szakirodalom nagymértékű csökkenése is jelezte.

Részben éppen az elért eredmények, részben egyéb tényezők alapján úgy tűnt, hogy a szociális tevékenység nem tekinthető a társadalom sajátos, külön területének. Sokan úgy gondolták, hogy nincs is szükség a szocializmusban szociálpolitikára, hiszen itt magának a társadalmi rendszernek a lényegéből fakad a szociális kérdések megoldására való törekvés. A társadalom egész tevékenysége, s valamennyi területének tevékenysége is rész-

ben arra irányul, hogy a dolgozók számára megfelelő munkakörülményeket, biztonságos megélhetést és növekvő jólétet biztosítson. Az esetleg felmerülő szociális problémákat ilyenformán az adott konkrét területen belül lehet és kell rendezni, s ennek tényleges megvalósulását maga a szocialista társadalom garantálja.

Kialakult tehát egy olyan szemléletmód, amely szerint a szociális tevékenység megvalósulását a szocialista társadalmi rendszer automatizmusai önmagukban megfelelően biztosítják. Ezért a szociálpolitika, mint a társadalmi tevékenység viszonylag önálló területe feleslegesnek látszott. Az e területre vonatkozó kutatás, a szociális problémák átfogó, elméleti szintű megközelítése háttérbe szorult, holott a szociális tevékenység területe éppen ekkor jelentősen kitágult, új formák, eszközök és lehetőségek alakultak ki, amelyek tudományos elemzése rendkívül fontos lett volna.

Így nem volt mód átfogó és a lehetőség szerint minden vonatkozásában átgondolt, tervszerű szociálpolitikai elképzelések kidolgozására. Ennek következtében a valóságban természetesen létező szociális tevékenységterület mintegy rejtett szociálpolitikai rendszerként működött, a szociális tevékenység szétaprózódott és gyakran nem folyt kellő hatékonysággal, mivel nem történt meg a különböző intézmények, szervezetek és területek megfelelő összehangolása. A szociálpolitika egyes területein éppenséggel a szándékokkal ellentétes hatások, nem kívánt következmények, szociológiai értelemben vett diszfunkcionális jelenségek jöttek létre, amelyeket felismerve részben sikerült megszüntetni, részben viszont ma is szociálpolitikánk problémáit jelentik.

A korábbi lakbérrendszer diszfunkcionális következményeire már utaltunk. Hasonló problémák jelentkeztek a lakáselosztás régi rendszerében, de például a gyermekintézmények igénybevétele esetén is. Ez utóbbival kapcsolatban Ferge Zsuzsa kimutatja, hogy az óvoda igénybevétele éppen a magasabb jövedelemmel rendelkező családok gyermekei esetében a legnagyobb arányú, azaz a társadalmi juttatások ezen fajtájából a jövedelem nagyságával lényegében egyenes arányban részesednek a családok.⁷ Vagyis a szociális szempontú igénybevétel helyett — számos tényező együtthatásaként — végül is az igénybevétel nagyjából a munka szerinti differenciáltság vonalát követi.

Hasonló következtetésre jutott a KSH egyik vizsgálata is, megállapítva, hogy míg a pénzbeni juttatások mérséklék a családi jövedelmek közti különbségeket, addig a természetbeni juttatások egy része, különösen a bölcsődei, óvodai stb. ellátás növeli az egyes háztartások életkörülményei közti különbségeket. A gyermekintézményeket 15 éves korukig rendszeresen igénybe vevők megközelítőleg 60 000 Ft-tal több természetbeni juttatásban részesülnek, mint akik ezeket nem veszik igénybe.⁸

Szociálpolitikai rendszerünk problémái tehát esetenként máig hatóan is nem kívánt társadalmi következményekhez vezethetnek.

Ennek egyik oka az, hogy a társadalmi tevékenység e területének sajátosságairól rendkívül hézagos és rendszertelen ismeretek állnak rendelkezésre.⁹ Sok esetben nagyon nehéz a szociális terület sajátosságait feltárni, s elkülöníteni a szociális problémákat más területek problémáitól.

A szociális problémák ugyanis sohasem sterilen, önállóan jelentkeznek, hanem általában valamely konkrét gazdasági, kulturális vagy egészségügyi

terület problémájaként. Éppen ezért szociálpolitikai mivoltukat gyakran nem is ismerik fel, s megoldásukat az adott konkrét területen belül mozogva, annak eszközeivel kísérik meg. Csak a sikertelen megoldási próbálkozások jelzik végül, hogy itt nem egyszerűen gazdasági vagy éppen-séggel kulturális-művelődési problémáról, hanem az adott konkrét terület talaján kialakult, de azon túlmutató szociális, szociálpolitikai problémáról van szó. Csak ilyenkor mutatkozik meg a probléma „szociális töltése”, amely sajátosságánál fogva mégis csak átvezet a szociálpolitika területére.

A társadalomnak szinte nincs is olyan területe, amelynek ne lennének lényeges szociális vonatkozásai, s így a szociálpolitika és a társadalom egyéb területei között szükségszerűen szoros kapcsolat áll fenn. Különösen jelentős a politikai és a gazdasági szférával való kapcsolat, de igen fontos például a szociálpolitika jogi vonatkozásainak, vagy akár fordítva: a jog szociálpolitikai területen betöltött szerepének a problémája.

Még a szociálpolitikai intézményrendszert, szervezeteket is szükségszerűen befolyásolják — bár eltérő módon és mértékben — az adott társadalmi-történeti szituáció azon faktorai, amelyek szociális tartalmuk révén áttételeződnek a szociálpolitika területére.

Ezek az összefüggések azonban — bár nehezítették sokszor a problémák szociális jellegének felismerését — egyre kevésbé fedhetik el a szociálpolitikai terület sajátosságait, viszonylagos önállóságát.

Végeredményben az itt említett tényezők azt eredményezték, hogy a szociális problémák megoldását gyakran a szociálpolitikán kívüli eszközökkel és módszerekkel vélték elérhetőnek. Ez viszont olyan diszfunkcionális jelenségekhez vezetett nem egy ízben, amelyek — mint erre már korábban utaltunk — keresztezték az éppen elérni kívánt társadalmi célkitűzések megvalósítását, gátolták a szociális tevékenység hatékonyabbá tételét.

Ezzel azonban már eljutottunk azokhoz a problémákhoz, amelyek következtében a szociálpolitika az utóbbi időben nálunk is bekerült a tudományos érdeklődés hatókörébe. Ezeket az alábbiakban vázolhatjuk:

— A szociális tevékenység hatékonyabbá tétele érdekében mindinkább elkerülhetlenné vált a szociálpolitikai tevékenység és terület burkolt jellegének megszüntetése. A szociális problémák felszínre jutásához hosszú ideig nem voltak meg a megfelelő és nyilvános csatornák. A felszín alatt azonban objektíve létező és mozgó szociális feszültségek ezért többnyire rejtve maradtak a nyilvánosság és a hivatalos fórumok előtt, illetve esetenként más területek csatornáin bukkannak elő, nemegyszer hirtelenül és váratlan hevességgel. A nyilvános csatornák biztosítása tehát alapvető feltétele a szociális problémák, társadalmi feszültségek feltárásának, s ezen keresztül a szükséges intézkedések végrehajtásának.

Az egységes és áttekinthető szociálpolitikai rendszer kialakítása nélkülözhetetlen a szociális tevékenység, a gyakorlatban már régen működő szociális intézmények, szervezetek további fejlesztéséhez is.

— Az új gazdaságirányítási rendszer olyan rugókat és mechanizmusokat is mozgásba hozott, amelyek esetenként nem kívánatos társadalmi következményeket is hoztak magukkal. Azonban az ilyen következmények kiküszöbölése vagy hatásuk csökkentése az adott területen, az adott körön belül, csupán annak eszközeivel általában nem lehetséges.

Ezért szükséges kilépni a körből, adott esetben például a gazdasági szfé-

rából és egy tágabb rendszer keretei és szabályozó mechanizmusa, eszközei segítségével ellensúlyozni a nem kívánt hatásokat. A szociálpolitika — véleményem szerint — egyike az ilyen tágabb, de mégis sajátos szempontokat érvényesítő szabályozó rendszereknek. S valóban, ahol fejlett a szociálpolitika, ott be is tölt ilyen jellegű feladatot. Ahol viszont nem elég fejlett, ott a szociálpolitika helyébe kényszerűen többnyire közvetlenül maga a politika lép. Ez azonban sok esetben a szabályozás alkalomszerűségének a veszélyével jár.

Mindezek a problémák szintén ráirányították a figyelmet a szociálpolitika eddig eléggé elhanyagolt területére.

— Fokozta a szociálpolitika iránti érdeklődést az is, hogy rendkívüli módon megnövekedtek a szociális tevékenység területén a feladatok. Ez részben összefügg azokkal a gazdasági, politikai és más társadalmi változásokkal, amelyek a szocialista átalakulás során az utóbbi két évtizedben lezajlottak.

Társadalmunk — szocialista jellegéből adódóan — az ország gazdasági, anyagi erejéhez, teherbíró képességéhez mérten egyre nagyobb gondot fordít a lakosság szociális viszonyainak javítására. Ennek a tevékenységnek a során kezdettől fogva igen jelentős eredményeket értük el például az egészségügy, a társadalombiztosítás területén. Az új egészségügyi törvény megalkotásának és életbeléptetésének szükséglete, valamint a társadalombiztosítás körének legutóbbi kiterjesztése, amelynek során gyakorlatilag csaknem az ország egész lakossága a biztosítottak sorába került, jelzik, hogy egy sor kérdés eddig még részben megoldatlan volt. Ezekkel az újabb intézkedésekkel azonban a feladatok és a megoldandó problémák száma csak tovább növekedett, mivel a gyakorlati megvalósítás további munkálatokat és erőfeszítést igényel. A jelenleg meglévő és sok vonatkozásban nem elég korszerű, nem kellően összehangolt szervezeti, intézményi kereteket alkalmassá kell tenni a megszorított feladatok ellátására, részben pedig új keretek kialakulása is szükségessé válhat.

A szociálpolitikára további jelentős feladatok hárulnak az utóbbi időszakban végbement nagyarányú demográfiai változások következtében. A társadalomra egyre nagyobb anyagi, részben pénzügyi, részben egyéb terheket ró a „demográfiai olló”, azaz egyfelől az átlagéletkor kitolódása révén az 55, illetve 60 évesnél idősebb népességcsoportok egyre növekvő aránya a teljes populáción belül, másfelől az iskoláztatás, a továbbtanulás növekvő mértékének arányában a munkábaállás időpontjának kitolódása.

Mindez a pénzügyi teher növekedésén túlmenően komoly társadalmi következményeket is maga után von, amelyek elemzése és megoldása több szakterület együttes munkáját igényli. Az öregedéssel, nyugdíjazással járó problémáknak ugyanis csupán egy része anyagi-gazdasági jellegű. Az eddigi kutatások részben feltárták már az öregedés, a nyugdíjazás néhány szembetűnő pszichológiai problémáját. Ilyen például a hirtelen váltás, átállás nyomán nem ritkán kialakuló „feleslegessé válás” érzése, a céltalanság, a tétlenség érzése, amelynek gyakran társadalmilag nyomon követhető, valóságos alapjai is lehetnek. A problémát súlyosbítja, hogy ma már mind több nyugdíjkorhatárt elért férfi és nő van, akik munkaképességüket nem veszítették el, fizikailag és szellemileg frissek, aktívak és sokszor rendkívül értékes és hasznos tapasztalatok birtokában válnak ki a

munkából. Ezeken a problémákon csak részben segítenek azok a közelmúltban hozott intézkedések, amelyek a nyugdíjasok foglalkoztatását szabályozzák. Sok függ a volt munkahely, a munkahelyi kollektíva milyenségétől és természetesen magától az egyéntől is.

Itt azonban már a szociológiának is komoly szerep jut. Az öregek helyzetével és problémáival csak az utóbbi időben kezdett a szociológia nálunk foglalkozni. Azonban már az eddigi — nem túl nagy számú — vizsgálatok eredményei is felvetettek sok fontos problémát.⁹ Az új helyzethez való adaptáció nehézségei, a társas kapcsolatok alakulásának a problémája stb. mind további szociológiai természetű vizsgálatokat tesznek szükségessé.

Az átlagéletkor kitolódását jól jelzi az a tény, hogy amíg hazánkban 1949-ben a lakosságnak csupán 11,6 százaléka volt 60 éves vagy annál idősebb, addig 1971-ben ez az arány már 17,4 százalékra emelkedett, s rövidesen a lakosság egyötöd részét teszi ki ez a réteg.¹⁰ Az igen magas életkort elérők sok szempontból még sajátosabb problémákkal rendelkeznek. Náluk fokozottabb mértékben áll fenn a szociális gondozás, a szociális gondoskodás igénye és szükségessége. A gyakran magatehetetlen, sokszor teljesen egyedülálló és esetenként még megfelelő megélhetési, anyagi lehetőségekkel sem rendelkező öregek problémáit a jelenlegi keretek között aligha lehet megoldani. A közismert problémákkal küzdő szociális otthon intézménye önmagában pillanatnyilag nem alkalmas erre a feladatra. A néhány helyen beindult házi gondozás rendszere — az eddigi csekély tapasztalatok alapján úgy tűnik — enyhíthet valamit a helyzeten, de véleményem szerint továbbra sem oldja meg az említett rétegek gondjait.

Mindebből az következik, hogy a jövőben sokkal intenzívebben szükséges ennek a most már méreteiben is társadalmi fontosságú, a lakosság csaknem egyötödét kitevő rétegnek a problémáival foglalkozni. Igaz ugyan, hogy az utóbbi időben több olyan szociális természetű intézkedés is napvilágot látott, amely az öregek helyzetének javítására irányult. Ilyen volt például a nyugdíj megállapítására vonatkozó szabályok rendezése, a nyugdíjak összegének többszöri emelése, az évenként 2 százalékos nyugdíjemelés, a lakbérek és az árak rendezésével kapcsolatos, nyugdíjasokat is érintő intézkedések sora stb. Ezek az intézkedések azonban többnyire esetenként felmerült problémákhoz kapcsolódtak, s így nem is válhattak egy átfogóbb és egységes elveken alapuló szociálpolitikai koncepció elemeivé.

Ugyanakkor néha maguk az intézkedések is tartalmaztak olyan tényezőket, amelyek részben fenntartották, esetenként még erősítették is a feszültségeket adott társadalmi csoportokban. A nyugdíjak évenkénti, egységesen 2 százalékos növelése például bizonyos feszültséget idézett elő az alacsony és a magasabb nyugdíjjal rendelkezők között, mivel az amúgy is jobb helyzetben levő magasabb nyugdíjjal rendelkezők számára ez kedvezőbb, míg éppen az igen alacsony nyugdíjjal rendelkezőknél szinte alig érzékelhető pozitívan az intézkedés hatása. Ezt a feszültséget elvileg elensúlyoznia kellett volna a másik, csak az alacsonyabb nyugdíjjal rendelkezőket érintő nyugdíjemelésnek, de a gyakorlatban a két ellenirányú feszültség nem semlegesítette egymást.

Már az eddigiekből is látható, hogy még a példaként említett egyetlen társadalmi csoport is számos olyan szociális problémát vet fel, amelynek

megoldásához átgondolt szociálpolitikai koncepció és a megfelelő szociális intézmények további fejlesztése, illetve kialakítása szükséges.

A szociális feladatok rohamos szaporodására vonatkozó példákat még tovább sorolhatnánk, köztük olyan jelentős intézkedéseket, mint a gyermekgondozási segély bevezetése, amelyek társadalmi következményei csak növelték a feladatokat és részben újabb szociális problémákat is eredményeztek.¹¹ A nők, a fiatalok, a nagycsaládok, a kisjövedelmű rétegek szociális problémái mind-mind a feladatok, a megoldásra megérett kérdések sorát gyarapították, s ezáltal nagymértékben hozzájárultak a szociálpolitika iránti érdeklődés megnövekedéséhez.

— Hasonlóképpen a szociálpolitika eléréséhez vezettek a társadalmi tervezéssel összefüggő problémák is. Ma már világos, hogy a tervezés, például a gazdasági tervezés folyamatában, a döntések meghozatalánál számos tényezőt figyelembe kell venni. A tervezésből nem maradhat ki a szociális szempont sem, aminthogy a szociológia és más szakágak is egyre inkább igénylik a tervezés folyamatában, a döntésekben való részvételt.¹² A dolog másik oldala viszont az, hogy a társadalmi tervezés igénye, a jövőre vonatkozó elképzelések tudományos kidolgozása szükségessé teszi a szociálpolitikai elképzelések átfogó rendszerének körvonalazását is.

Az eddig felsorolt tényezők nagymértékben hozzájárultak annak a problémának az eldöntéséhez, hogy van-e létjogosultsága a szociálpolitikának a szocialista társadalmi rendszerben. A kérdés ma már egyre ritkábban vetődik úgy fel, hogy szükséges-e a szociálpolitika? Sokkal gyakrabban merül fel úgy, hogy milyen is legyen a szociálpolitika mai társadalmi viszonyaink közepette.

E kérdés megválaszolásához azonban meg kell vizsgálni, hogy milyen feladatok hárulnak társadalmunkban a szociálpolitikára, többé-kevésbé pontosan körül kell határolni ezt a tevékenységterületet, amelyet éppen sajátos jellege miatt tekintünk a szociálpolitika területének. Ezzel összefüggésben vizsgálnunk kell azokat az intézményi formákat, szervezeteket is, amelyek szociális feladatokat látnak el a társadalomban, illetve amelyek szociális tevékenységet is folytatnak.

S. Zawadzki utal azokra a Lengyelországban folyó vitákra, amelyek a társadalompolitika, illetve a társadalombiztosítás fogalma és tárgya körül zajlanak, s amelyek éppen ezt a problémát érintik.¹³

S. Zawadzki úgy véli, hogy a szociális funkció a szocialista állam egyik lényeges, de mindezideig alig tanulmányozott funkciója, amelyre a jövőben jóval nagyobb figyelmet kell fordítani. Szerinte a szocialista állam alapvető tevékenységi irányainak empirikus vizsgálata egyértelműen ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a szociális funkció is a szocialista állam egyik igen lényeges, viszonylag önálló és sajátos tevékenységi iránya.

Igaz ugyan, hogy a szocialista állam szociális tevékenységének körét az alkalmazható mutatók problematikus volta miatt nehezen lehet megkülönböztetni az állam más funkcióitól, de szerinte mégis található olyan ismérvek, amelyek jelzik a szociális funkció jelentőségét, s egyúttal rávilágítanak a szociális tevékenység sajátosságaira is.

A szociális tevékenység területeire fordított kiadások aránya például — bár csupán formai, mennyiségi mutató —, mégis jelez valamit abból, hogy a szocialista állam milyen fontosságot tulajdonít e területeknek. Itt

elsősorban a társadalmi juttatásokra, az egészségvédelemre, a társadalombiztosításra stb. fordított összegekről van szó. Lengyelországban az e területekre fordított összegek aránya az állami költségvetés kiadásához viszonyítva jelentősen növekedett, 1968-ban pedig már az állami költségvetésnek csaknem egyötödét tette ki.¹⁴ Hazánkban a szociálpolitika különböző területeire fordított kiadások szintén növekedtek. Magában ez a tény azonban szerintem még nem bizonyítja egyértelműen sem az adott terület társadalmi fontosságát, sem a sajátos szociális funkció létezését, hiszen — s ezt S. Zawadski is elismeri — a szociális tevékenység gyakran teljesen beépül más tevékenységi területekbe. Így sok esetben csupán mint „szociális szempont” van jelen a gazdasági vagy kulturális-művelődési terület problémáiban.

Kétségtelen tény az is, hogy a szocialista országok legtöbbszörében az alkotmány és más alapvető jogi dokumentumok is hangsúlyozzák, hogy biztosítani kell az állampolgárok számára egyéb jogok mellett a szociális jogokat is. Ezek szerint az állam szociális tevékenysége elsősorban a szociális jogok megvalósítására irányulna, amely egyben meghatározná e tevékenység sajátosságait is.

Amíg ugyanis a gazdasági funkció elsősorban a munka szerinti elosztás elvére épül, addig a szociális funkció a javak elosztásának olyan elvét vonja maga után, amely nem, vagy nem csupán a munka szerinti elosztást veszi figyelembe. Egyesek szerint itt már a szükségletek szerinti elosztás elve jelenik meg sajátos formában és az adott társadalmi-gazdasági fejlettség foka által még szükségszerűen korlátozottan, mások azonban vitatják ezt.

További probléma, hogy a szociális tevékenység mennyiben jelenti, vagy jelenti-e egyáltalán az egyenlőség elvének valamiféle érvényrejuttatását.

Ezt a kérdést érinti Kulcsár Kálmán is, megállapítván, hogy a jövedelemszerzés legfőbb tényezője a munka, de sok olyan egyéb tényező hatásával is számolnunk kell, amelyek jelentős mértékben befolyásolhatják a társadalmi rétegek jövedelmének, életszínvonalának, életmódjának alakulását. Ilyen tényezők például az eltartottak száma, betegség, rokkantság, az iskolarendszer egyes elemei (amelyek egyébként megfelelő „átfutási idő” után éreztetik csak ilyen irányú hatásukat), a településtípus jellege stb.

Mindezeket figyelembe véve állapítja meg, hogy „a széles értelemben vett szociálpolitika funkciója a szocialista társadalomban a végzett munkától függetlenül kialakult, a jövedelem nagyságában, az életszint és az életmód alakulásában egyaránt differenciáló hatással jelentkező tényezők lehetőség szerinti fokozatos megszüntetése, illetőleg negatív hatásuk csökkentése vagy kiküszöbölése”.¹⁵

Ferge Zsuzsa viszont úgy véli, hogy a — szociálpolitikánál tágabban értelmezett — társadalom-politika funkciója éppen a társadalmi rétegek közötti, főleg a munkamegosztásból fakadó, illetve ahhoz kapcsolódó egyenlőtlenség jellegű különbségek csökkentése a kollektív mobilitás meghatározott iránya alapján.¹⁶ A szociálpolitika ennek a tágan értelmezett társadalompolitikának a részeként fogható fel. Tartalmát lényegében véve azok a társadalmi következményekhez vezető, de nem társadalmi eredetű egyenlőtlenségek alkotják, amelyek a hagyományos szociálpolitika

körébe tartoznak, s hosszú ideig még a szocialista társadalomban is megmaradnak.

Több vonatkozásban is eltérő álláspontot fejez ki Gál László, aki a szak-szervezetek szempontjából kísérli meg a szociálpolitika helyének megrajzolását. Eszerint „a szociálpolitikát az általános politika, ezen belül közvetlenül az életszínvonal-politika szerves részének tekintik, amely szorosan összefügg a gazdaságpolitikával. Célját, társadalmi szerepét abban látják, hogy intézményes állami gondoskodás formájában azok számára is biztosítani kell a társadalmi, gazdasági rendünk fejlettségi színvonalával arányos jobb megélhetést, akik ezt önerejükől nem tudják elérni”.¹⁷ A továbbiakban hozzáteszi, hogy a szociálpolitikai nézőpont „annak tudatos felismerését jelenti, hogy a rendelkezésre álló javakat szükségszerűen kétféle módon kell elosztani: a munka szerint differenciáltan és állami gondoskodás formájában, a szociálpolitikai szempontok alapján, a szociális helyzet figyelembevételével”.¹⁸

A szociálpolitika összekapcsolása a politikával, a gazdaságpolitikával nem új keletű dolog. Amint erre már korábban rámutattam, ez a polgári szociálpolitikában is megtörtént, természetesen egészen más alapokról és tartalommal. Kétségtelen tény, hogy a szociálpolitika valóban számos szálal kapcsolódik az általános politikához és más területekhez is.

Ha azonban csak ezeket az összefüggéseket hangsúlyozzuk, akkor gyakran fennáll az a — már említett veszély —, hogy a szociálpolitikát az egyes konkrét (gazdasági, művelődési, egészségügyi stb.) területeken belül jelentkező „szociális szempontok” összességének tekintjük.

Jól megfigyelhető ez a probléma Lengyel László véleményében,¹⁹ aki kiemeli, hogy a szociálpolitikai tevékenység heterogén és komplex társadalmi cselekvéssorozat, amely szorosan összefonódik általános politikai, gazdaságpolitikai, foglalkoztatás-, ár- és bérkérdésekkel kapcsolatos célokkal, feladatokkal. Szerinte ezek integrációja feltétlenül szükséges. Másutt a szociálpolitikát az elosztáspolitikával kapcsolja össze, hangsúlyozva, hogy célja a „piacon kívüli fogyasztás” keretében, a szükségletek szerinti elosztás intézményrendszerének elemeként a személyi jövedelmek színvonalától függetlenül lehetőleg egyenlő mértékű szükségletkielégítést biztosítani olyan javakból, szolgáltatásokból, amelyek közérdeket szolgálnak.

„Szociálpolitikán — a szocializmus viszonyai között — a társadalom valamennyi tagja személyiségének, munkaerejének (munkaképességének) és anyagi biztonságának a védelmére, kiteljesedésére és biztosítására irányuló törvényhozási és közigazgatási, valamint döntően közpénzből fedezett gazdasági intézkedések összességét értjük.”²⁰ — írja Lengyel László.

Bár maga is hangsúlyozza, hogy a gazdasági és szociálpolitikai kérdések keveredése problémákat okoz, a szociálpolitikát a fenti idézet tanúsága szerint mégis törvényhozási, közigazgatási és gazdasági intézkedések valamiféle vegyülékének tekinti.

A szociálpolitika ilyen felfogása éppen a szociálpolitika sajátos, megkülönböztető vonásait illetően vagy bennünket bizonytalanságban. A szociális problémákat azonban törvényhozási, közigazgatási vagy akár gazdasági döntések útján lényegében nem lehet megoldani, vagy csak átmenetileg lehet eredményt elérni, mert a problémák ugyan gyakran a

gazdasági szféra talaján jönnek például létre, de alapvetően mégis szociális jellegűek.

Szociális problémákat szociálpolitikán kívüli, külső eszközökkel csak kivételes esetekben lehet megoldani, aminthogy a gazdasági problémák gazdaságon kívüli eszközökkel történő megoldása is csak ritkán, kivételes helyzetben valósulhat meg.

Kulcsár Kálmán joggal utal arra, hogy ha túl akarunk lépni a szociálpolitika hagyományos felfogásán, akkor meg kell keresnünk azt a valóságos társadalmi tartalmat, tevékenységfajtát, amelyhez a szociálpolitika a szocialista társadalmi rendszerekben kapcsolható.²¹

S. Zawadski — a már többször idézett tanulmányában — úgy véli, hogy ezt a tartalmat a szocialista állam szociális funkciójának fejlődését, illetve e fejlődés okait vizsgálva találhatjuk meg. A szociális funkció fejlődésében nagy jelentőséget tulajdonít azoknak a már említett demográfiai változásoknak, amelyek az öregek népességen belüli arányának növekedéséhez vezettek. Ez az arány Lengyelországban (a hatvan éven felüliek arányát számítva) 1965-ben 11,1 százalék volt az össznépeséghez viszonyítva, 1985-ben pedig előreláthatólag az összlakosság 13,5 százaléka, tehát egyhede lesz.²² Ez a szám a hasonló magyar adatokhoz viszonyítva kisebb, mégis felveti a társadalmi gondoskodás, orvosi gondozás, társadalombiztosítás különböző formái fejlesztésének szükségességét.

Az urbanizáció folyamata, a falusi lakosság igényeinek növekedése, az egészségügyi ellátás, a teljes körű társadalombiztosítás iránt szintén ide sorolható.

Antoni Rajkiewicz szerint különösen fontos még a foglalkoztatottság, a munkából származó jövedelem, az oktatás, a kultúrában való részesedés problémája. Ezért úgy véli, hogy a „mai szocialista szociálpolitika tárgya az életkörülmények és az emberek közötti kapcsolatok vizsgálata a munkahelyen és az életben. A társadalompolitika feladata is az emberi szükségletek kielégítésének tanulmányozása és annak vizsgálata, hogy milyen módon lehet az egyének és csoportok munka- és életkörülményeit megjavítani és aktivitásukat tovább növelni”.²³

A példákat, amelyek a társadalom különböző területeinek szociális, szociálpolitikai vonatkozásait és ezek figyelembevételének szükségességét hangsúlyozzák, sorolhatnánk tovább. Véleményünk szerint azonban éppen a szociálpolitika, a szociális tevékenység területének sajátosságaihoz, lényegéhez ily módon igen nehéz eljutni. Az ugyan kétségtelen, hogy az élet-színvonal, a jövedelem-, bér-, árpolitika, a foglalkoztatáspolitikai problémái mind rendkívül erős szociális töltéssel rendelkeznek, s ezért szociálpolitikai természetű tartalmakat is hordoznak. De az e területekhez kapcsolódó szociális problémákat mégsem lehet magukon ezeken a területeken belül megoldani.

Igen szemléletesen bizonyítja ezt az elemzés, amely a Munkaerő- és Életszínvonal Bizottság munkacsoportjának — a Népesedés és Foglalkoztatás Tervezési Munkacsoportnak — az elképzeléseit és megállapításait foglalja össze. Ez a tanulmány utal arra, hogy sajátos társadalmi körülményeinkből fakadóan foglalkoztatás-politikánkban dominál a szociális jelleg. Figyelemreméltó a tanulmánynak az a megállapítása, hogy társadalmunk „egyes csoportok, rétegek megélhetési problémáit, anyagi gondjait is nem

egyszer a foglalkoztatással próbálta megoldani. Mindezekkel az önmagukban indokolt szociális törekvésekkel szemben nem érvényesült gazdaságunkban a hatékonyság és gazdaságosság követelménye.”²⁴

Magyarul mondva ez azt jelenti, hogy olyanokat is foglalkoztattak, akik nem végeztek termelékeny munkát, sőt, még azt is meg lehet kockáztatni, hogy esetenként szinte semmilyen munkát sem végeztek.

A leegyszerűsítések elkerülése érdekében azonban itt differenciálnunk kell az említett rétegen belül. Közismert, hogy sok helyütt a szociális megfontolások alapján foglalkoztatott nyugdíjasok munkája, a nyári időszakban részben még nevelő céllal is foglalkoztatott diákok szünidei munkája stb. igen gyakran gazdaságtalan. Eppen az ilyen és hasonló rétegek problémái jelzik, hogy a szociális gondok, kérdések megoldását nem lehet foglalkoztatással vagy más szociálpolitikán kívüli eszközzel, hanem csakis jól átgondolt szociálpolitikai koncepció keretében magának a szociálpolitikának az eszközeivel elérni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szociálpolitika független a többi területtől. A szociálpolitika igényelheti, kell is hogy igénybe vegye a gazdaságpolitika, a törvényhozás eszközeit, segítségét a szociálpolitikai problémák megoldásában. A nyugdíjasok, diákok stb. szociális problémáinak megoldása tehát társadalmilag indokolt, jogos, de éppen ezért meg kell találni a probléma megoldásának megfelelő szociálpolitikai útját.

Vannak azonban a nem termelékeny munkát végző foglalkoztatottak között olyanok is, akiknek foglalkoztatása sem szociális szempontból, sem egyéb társadalmilag elfogadható szempontból nem indokolt. Az a cél, hogy a teljes foglalkoztatottságot fenntartsuk, a létbiztonságot a továbbiakban is erősítsük, társadalmi, gazdasági és politikai okokból indokolt. Kérdés azonban az, hogy helyes-e ez olyanoknál is, akiknél nemcsak hogy társadalmilag nem indokolt, hanem kifejezetten káros, társadalmilag negatív hatással jár. Ha ugyanis a társadalomra nézve nem egy esetben káros elemek is teljes biztonságban érezhetik magukat a gyáron, munkahelyen belül, hiszen „nálunk úgy sem lehet senkit kitenni”, akkor ez az álhumánus megoldás végső soron további problémákhoz, nem kívánt társadalmi következményekhez vezet.

A szociálpolitika területének, problémáinak pontos körülhatárolása — amint ez az eddigiekből is látható — aligha lehetséges. Az azonban kétségtelen, hogy a szociálpolitika társadalmi jelentősége a szocializmusban is növekvőben van, s ezért a továbbiakban sokkal nagyobb figyelmet kell rá fordítani.

Ha az általános megközelítésen túlmenően konkretizálni akarjuk a szociálpolitika területét, akkor sok esetben segítségünkre lehet az empirikus megközelítés, az egyes, konkrét szociális tevékenységfajták vizsgálata. Ezekből kiindulva legelőször is a szociálpolitika hagyományosnak mondható területeit kell számba vennünk, amelyek leginkább magukon viselik e terület sajátos ismertetőjegyeit.

Azonban meg kell itt jegyeznünk, hogy a szociálpolitika területe maga is változik a konkrét társadalmi-történeti szituációtól függően, s így számos, a polgári szociálpolitikában hagyományosnak tekintett részterület (mint például a munkanélküliekről való gondoskodás) a szocialista társa-

dalomban már nem található meg. De a többi terület is jelentős változásokon ment keresztül.

Ezért Csizmadia Andor megkülönbözteti a szociálpolitika tágabb és szűkebb értelmezését, valamint a szociális gondoskodás körét.²⁵

Tágabb értelemben a szociálpolitika, a szocializmus adott szakaszában a dolgozók anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének főbb elveit jelenti. Ebbe a körbe foglalhatók az olyan szociális töltéssel rendelkező problémák, mint a juttatások, a munkabér, a kommunális szolgáltatások, a lakáskérdés szociális vonatkozásai.

Szűkebb értelemben szerinte a szociálpolitika azokat az elveket jelenti, amelyeket az állam az egyének, családok stb. megélhetésének biztosítása érdekében alakít ki, ha ez az érintettek kora, egészségi állapota stb. miatt problematikus.

A szociálpolitika tehát mindezen elvek rendszerét jelenti, megvalósításuk pedig a szociális gondoskodás lényegét adja, amely egyrészt magát a tényleges gondozási tevékenységet jelenti, másrészt viszont az ezzel kapcsolatos igazgatási területet és tevékenységet.

Mindezek alapján lehetővé válik a szociális gondoskodás körének konkrét körülhatárolása. Csizmadia Andor szerint ennek három fő területét különböztethetjük meg:

- a) csecsemő-, gyermek- és ifjúságvédelem;
- b) a dolgozók (a felnőtt korú lakosság arra rászorult tagjainak) védelme, segítése;
- c) különleges szociális gondozottak köre.

Ez a felsorolás lényegében átfogja az egész társadalmat, kiemelve a szociális gondoskodást igénylő legfontosabb társadalmi csoportokat. Más szerzők még tovább bontják a szociális tevékenységet igénylők csoportjait.

Azok a szerzők is, akik a szociálpolitika lényegét valamilyen módon a jövedelemelosztással, a végzett munkától függetlenül kialakult jövedelem és egyéb különbségek csökkentésével kapcsolják össze, hangsúlyozzák a szociálpolitika jelentőségét az olyan demográfiai jellegű társadalmi csoportok esetében, mint a gyermekek, a még nem kereső eltartottak csoportja, vagy az öregek, a már nem keresők csoportja esetében.

A hangsúly véleményünk szerint nem azon van, hogy milyen módon írhatjuk körül a szociálpolitika tartományát, hanem sokkal inkább egy tartalmában és intézményesült kereteiben egyaránt korszerű, hatékony szociálpolitikai rendszer kialakításán.

Ehhez azonban számos további probléma vizsgálata szükséges, amelyek közül néhányat csupán jeleznénk.

A szociálpolitika általában olyan területeken jelentkezik, ahol a problémák megoldása sajátos beavatkozást, illetve szabályozást (állami vagy társadalmi szinten) igényel. A beavatkozás éppen azért válik szükségessé, mert az adott terület működési elvei, törvényszerűségei alapján a problémák „mellékesnek”, lényegtelennek tűnhetnek. Az egész rendszer szempontjából viszont igen lényegesek lehetnek ezek a kérdések (akár politikai, akár egyéb következményeket vonva maguk után).

A beavatkozás tehát az adott helyzet megváltoztatására, egy „kívánatosnak” tartott állapot vagy folyamat megvalósítására irányul. Rendkívül

fontos ezért a beavatkozás célja, jellege, valamint a rendelkezésre álló, illetve felhasználható eszközök milyensége.

Egy jól funkcionáló szociálpolitikai modell esetében feltétlenül szükséges annak tisztázása, hogy milyen elvek alapján, kinek a „nevében” és „érdekében”, valamint hogy milyen formákban valósuljon meg a társadalom adott területének alakítására irányuló tevékenység. Hatékony szociálpolitika csakis komplex módon képzelhető el, hiszen egy-egy szociális probléma — összefüggéseiből kiemelve, elszakítva — nem kezelhető. Ehhez viszont fel kell tárni a problémák valóságos forrásait, mert ellenkező esetben a probléma ideologisztikus síkra helyeződhet át, s ezáltal végleg megoldhatatlanná válik.

Szociálpolitikai rendszerünk továbbfejlesztéséhez feltétlenül vizsgálni szükséges még olyan lényeges problémákat, mint például:

— A szociálpolitika síkján jelentkező új igények, társadalmi szükségletek és a gyakran korszerűtlen keretek, megkövesedett intézményi formák közötti feszültségek problémáját.

— A magyar társadalom struktúrájából fakadó problémákat. További kérdés itt, hogy a szociálpolitika réteg-, illetve osztályirányultságú vagy pedig problémakonzentráltságú legyen-e?

— Milyen legyen a szociálpolitika rendszerében az állami és a társadalmi szervezetek szerepe, tevékenységük iránya és aránya?

— A rohamosan bővülő, gyarapodó feladatok megoldásához milyen irányban kell az intézményrendszert átalakítani? Szociális igazgatásunk rugalmasságát milyen eszközökkel lehet biztosítani?

— Milyen helyet foglaljon el szociálpolitikánkban a család, mint az egyik legalapvetőbb — és szociálpolitikailag is kiemelkedő jelentőséggel bíró — társadalmi egység?

— Szükség van-e külön állami és „vállalati” szintű szociálpolitikára és ha igen, milyen legyen egymáshoz való viszonyuk?

A felsorolt problémák egy része jelenleg is vita tárgyát képezi, más részük — úgy tűnhet — nem is jelent problémát, hiszen a szociális tevékenységek során gyakorlatilag fel sem merülhet problémaként.

A részterületeken túlmutató, társadalmi rendszerünk lényegét jobban kifejező szociálpolitikai modell felvázolásához azonban a problémák további vizsgálatát rendkívül fontosnak tartjuk. Ez azonban már túlmutat e tanulmány keretein, amely csak néhány lényegesnek tartott probléma jelzésére vállalkozhatott.

JEGYZETEK

¹ Lásd: Berend. T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon. 1945—1948. KJK Bp. 1962.

² Ugyanaz 73. és köv. old.

³ 3 éves terv. A Magyar Kommunista Párt javaslata. Szikra, Bp. 1947. 109. és köv. old.

⁴ Ugyanaz 110. old.

⁵ Ugyanaz 111. old.

⁶ Ugyanaz 109. old.

- ⁷ Ferge Zsuzsa: A társadalompolitika és a nők. Lásd: Tanulmányok a nők helyzetéről. Bp., Kossuth, 1972. c. kötetben. (Szerk. Dr. Szabady Egon.) 49. old.
- ⁸ A gyermekek eltartási és képzési költségei. KSH, Bp. 1973.
- ⁹ Lásd: A nyugdíjasok helyzete. Bp. 1963. KSH Népegyetudományi Kutató Csoport Közleményei. 2. sz. Dr. Szabady Egon: Az öregedés gazdasági és társadalmi következményei Magyarországon. Statisztikai Szemle, 1969/12. sz. A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái. (Cseh-Szombathy László—dr. Andorka Rudolf) Bp. 1965. KSH Népegyetudományi Kutató Csoport Közleményei 6. sz. Az öregek helyzete és problémái, Bp. 1972. KSH Társadalomstatisztikai Közlemények.
- ¹⁰ Statisztikai Évkönyv 1971. Bp. 1972. KSH.
- ¹¹ Lásd: Cseh-Szombathy László—dr. Miltényi Károly: Gyermekgondozási segély. Bp. 1969. KSH Statisztikai Időszaki Közlemények 147. kötet. A gyermekgondozási segély első három éve. Bp. 1971. KSH Statisztikai Időszaki Közlemények. 202. kötet. Dr. Kulcsár Kálmán: Gazdasági hatékonyság — társadalmi hatékonyság. Gazdaság, IV. évf./3. sz.
- ¹² Lásd: Kulcsár Kálmán: A társadalmi tervezés és a szociológia. Gondolat, 1973.
- ¹³ Lásd: S. Zawadzki: Az állam szociális funkciója a szocializmus építésének időszakában. Fordítás. TTI. Dokumentáció.
- ¹⁴ S. Zawadzki: id. mű. 14—15. old.
- ¹⁵ Dr. Kulcsár Kálmán: Gazdasági hatékonyság — társadalmi hatékonyság. Gazdaság, IV. évf./3. sz. 14. old.
- ¹⁶ Ferge Zsuzsa: A társadalompolitika fogalmáról. Társadalmi tervezés és szociológia. Bp., Gondolat, 1973. c. kötetben. 478. old.
- ¹⁷ Gál László: Szociálpolitikánk néhány kérdéséről. Szakszervezeti Szemle, 1972/3. sz. 4. old.
- ¹⁸ Ugyanott.
- ¹⁹ Lásd: Lengyel László: Szociálpolitikánk néhány alapkérdése. Gazdaság, V. évf./1.
- ²⁰ Ugyanott 41. old.
- ²¹ Lásd: Dr. Kulcsár Kálmán: A társadalmi tervezés és a szociológia. Gondolat, Bp. 1973.
- ²² S. Zawadzki: id. mű. 24—25. old.
- ²³ Antoni Rajkiewicz: A népesedési politika helye a szociálpolitikán belül. Demográfia 1972/2. sz.
- ²⁴ Iván Pál—Mausecz Zsuzsa: Népeség és foglalkoztatáspolitikai. Gazdaság, V. évf./3. sz. 8. old.
- ²⁵ Dr. Cszimadia Andor: Az általános szociálpolitikai tevékenység (szociális gondoskodás) története és elvi kérdései. Bp. 1962. Jegyzet.

A társadalmi struktúra történeti alakváltozásai

Kategóriák és összefüggéseik

A társadalmi struktúra vizsgálatánál nem a társadalomban élő egyének vagy más egyedi társadalmi jelenségek különbségeiből kell kiindulnunk, hanem a társadalom totalitásából. „A társadalomban termelő egyének — ennél fogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont . . . Minél mélyebben visszamegyünk a történelemben, annál inkább jelenik meg az egyén, ennél fogva a termelő egyén is, önállóan, egy magasabb egészhez tartozóan: először még egészen természetes módon a családban és a törzsszé szélesedett családban; később a törzsek ellentétéből és összeolvadásából létrejövő különböző formájú közösségekben.”¹ Ezeknek a különböző formájú közösségeknek a struktúráját éppen ezért a bennük kialakult kapcsolatok és viszonylatok, a *tevékenységcserék* elemzésével érthetjük csak meg.

Az adott közösségben kialakult tevékenységcserék között kiemelkedő szerepe van magának a *termelőtevékenységnek*. Ugyanakkor a termelőtevékenység szerkezete sem érthető meg önmagából. Az emberi tevékenység ugyanis mindig magában foglalja azokat a teleologikus tételezéseket, célokat, érdekeket, szándékokat, amelyek a tevékenységet elindítják,² a teleologikus tételezéseket pedig az emberek — valódi vagy vélt — *érdekei* határozzák meg elsősorban.

A társadalmi termelőtevékenységet, a közösségen belüli együttműködést ugyanakkor egy mindig jelenlevő intézményesítő tevékenység — s ezáltal egy mindig újra és újra létrejövő intézményesültség — mint gazdaságon kívüli kényszer szabályozza. Az intézményesülésben pedig létrejön valami más is, ami az emberek teleologikus tételezéseiben, szándékai-ban, céljaiban nem fogalmazódott meg, nem tudatosult. Ez az intézményesültség a maga egészében — amelyben a *politikai intézményesültségnek alapvető jelentősége van* — megintcsak alapvetően hat a termelőfolyamatra.

Amennyiben tehát a társadalmi struktúra vizsgálatánál nem az elkülönült egyénekből, az egyéni magatartások általánosításából, hanem a társadalmi tevékenységcserék totalitásából indulunk ki, akkor a *társadalmi struktúra a társadalom emberi viszonyokban megjelenő, a tevé-*

kenységcserék elkülönültségében és összefüggésében feltárulkozó termelőtevékenységet, az azt szabályozó érdekvizonyokat és politikai intézményesültséget egyaránt magába foglaló viszonyok összességét jelenti.³

Ebből következően a társadalmi struktúrát mindig a termelőtevékenység, az érdek és a politikai intézményesültség konkrét viszonyai, kapcsolatuk és elválásuk határozza meg végső soron. A most következő írás e három struktúráképző elem viszonylatának és strukturális következményeik történeti (alak)változásainak vázlatos bemutatását kíséri meg. Írásunk célja tehát egyáltalán nem a benne tárgyalt évezrednyi történelmi fejlődés alapos strukturális elemzése, hanem a társadalmi struktúrát alapvetően meghatározó viszonylatrendszer egy lehetséges történeti-elméleti tipológiájának felvázolása.

A PREKAPITALISTA — GÖRÖG ÉS FEUDÁLIS — FORMÁCIÓ ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMSTRUKTURÁLIS JELLEMZÉSE

Kiindulópontunk az, hogy a görög polisz még nem jut el a társadalmi struktúra és a politikai struktúra (a politikai állam) elválásáig. A termelés társadalmi szerkezetének „magánrendi” vagy testületi (korporatív) tagozódása *együttal közvetlenül* állami-politikai tagozódás is. Igaz, hogy az anyagi életfeltételek, a vagyoni állapot adott foka befolyásolták a mindenkor konkrét államformát (közepes vagyonúak — demokrácia; nagy vagyonúak — oligarchia stb.). Ám, az a tény, hogy a vagyontalanok vagy kis vagyonúak is magukhoz igazíthatják, képükre formálhatták a kormányzati formát, azt mutatja, hogy *politikai rendként* léteztek. Ha fenn tartásokkal is, elmondható, hogy a vagyoni helyzet ilyen vagy olyan állapotra nem volt eo ipso kritériuma a politikai-hatalmi részesedésnek. Ellenkezőleg, a társadalmi tagozódás bármely és bármilyen formája politikailag konstitutívnak minősült. „A polisz szóból fakadó... kézenfekvő következtetés az volt, hogy az állam valami átfogó és mindent magába foglaló. A respublica szó éppen ellenkezőleg különbségtévést von magával a res publica és a res privata között. A görög szó megkönnyítette, hogy úgy tekintsék az államot, mint egészet, amelynek az egyén része. Ez az emberi társadalomnak egészként való szemléletéhez vezetett: nem húztak választóvonalat a társadalmi és politikai rendszer közé: termelés, kereskedelem, tudomány, vallás épp úgy ÁLLAMI jelenségek voltak, mint a kormányzat”⁴ — írja Newton.

A társadalmi-gazdasági struktúra (mint a polgári társadalom struktúrája) és a politikai struktúra (mint politikai állam) *elkülönülése* sajátosan a kapitalizmus újkori formájának elvonatkoztatása. A kapitalizmus előtti formációkban nem vált teljessé a magánérdek kialakulása és nem jön létre ezek mindenoldalú és kölcsönös függőségét előíró árutermelői közvetítése. Ellenkezőleg, az individuumoknak a termelési eszközökhöz való viszonya egy *közösséghez* tartozást előfeltételezett, s e termelési eszközök (vagy termelési feltételek) társadalmi újratermelése a szemléletükben, erkölcsiségükben, jellemükben közérdekre orientált individuumoknak újratermelését is — sőt elsősorban ezt — jelentette. E „szerves” közösséghez tartozás, s a közösség belső tagozódásának *közvetlenül politikus tagozó-*

dássá minősülése magyarázza, hogy a prekapitalista formációk talaján nem jöhet létre az elkülönült politikai állam, mint a magánérdek általánossága. Az egyes társadalmi integrációknak nincs (a szó újkori értelmében vett) érdek-közvetítése, elkülönült és politikailag reprezentatív *érdek-képvisellete*. Nem is lehet, mert az egyes társadalmi integrációk önmagukban politikai (állami) jellegűek, önmagukat politikai (állami) ügyként konstituálják.

„Görögországban — írja Marx — a res publica (szó szerint közügy) a valóságos magánügy, a polgárok valóságos tartalma, a magánember pedig rabszolga; a politikai állam... igazi, egyetlen tartalma életünknek és akarásunknak.” „Az államnak, mint politikai államnak az elvonatkoztatása a modern idő sajátja, mert csak a modern idő sajátja a magánélet elvonatkoztatása.”⁵

A jelzett prekapitalista formáció általános jellemzőjeként elmondható, hogy a polgári társadalom egyáltalában vett rendjei és a politikai jelentésben vett rendek *azonosak* voltak, ami azt jelenti, hogy a szó újkori értelmében vett polgári társadalom *nincs*. E társadalmi rendek — földművelő, iparos-kézműves, kereskedő, katonáskodó stb. korporációk — nem magánrendként léteznek, s az állam nem különült el tőlük, mint ellentétük, egyben mint magánjellegük intézményesült biztosítéka. A tulajdonlás közösségi feltételezettsége folytán (aki a poliszhoz tartozott tulajdonos volt, és csak az tartozott a poliszhoz, aki e tulajdonban részesült) a társadalom munkamegosztásos tagozódása egyúttal állami-politikai tagozódást jelentett, ami egyben azt is magával hozta, hogy a „*polgári társadalom*” nélkülözötte önmagának osztályjellegű megosztottságát. Az *osztály-típusú megosztottság a polisz „teljes jogú”* — értsd: politikailag partícipáns, államalkotóként számontartott — *tagjai és a poliszból, a „polgári társadalomból” kirekesztett rabszolgák között* vethető fel csupán, mint értelmes absztrakció.

A „*természeta*da” társadalomban, ahol a polgári társadalom és a politikai állam még nem váltak el egymástól, a gazdaság szférájában elfoglalt hely egyet jelentett a politikai állam szférájában betöltött funkcióval. A gazdasági hatalom birtokosai (és nélkülözői) *eo ipso* közvetlenül és személyesen betöltötték a társadalom politikai irányításának és szervezésének funkcióit. Ez a jelenség nem oka, hanem legszorosabb következménye annak, hogy a „*polgári társadalom*” szférája — az egyetemessé bővülni szándékozó, profitra orientált áruterelés és ennek közvetítései híján — nélkülözi önmagának osztályjellegű tagoltságát. A társadalom ekkor is osztálytársadalom, de nem a szó újkori értelmében. „Polgári társadalom” és politikai állam majdani elválásával függ össze, hogy a „polgári társadalom” létrehozza saját osztálymegosztottságát.

A részletesebb elemzés során rá lehetne mutatni arra, hogy a polgári társadalom és a politikai állam kezdődő differenciálódása már az antikvitáson belül végbemegy. Számunkra most mégis az a lényeges, hogy ez csupán kezdeti, az egységen (pontosabban: az azonosságon) *belül maradó* differenciálódás. Az állam, ha bizonyos értelemben „*kiemelkedik*” is, mégsem *politikai állam*, egyszerűen azért nem, mert — Marx szavaival — a polgárok a benne való részvételükkel a „*magánérintkezésük*”-nek is *eleget tesznek*. A görögöknél ezért a polgári társadalom ténylegesen *politikai*

társadalom, s amit mai értelemben polgári társadalomnak tekinthetünk, az a *politikai* társadalom határán túl kezdődik: a rabszolgaság.

A görög szituációtól eltérő vonásokat mutat, mégis fentebbi megállapításaink mellett szól mindaz, amit a *hűbériség* koráról elmondhatunk. Meghatározó különbség van ugyanis a között, hogy Görögországban az *államügy* vagy *közügy* a valóságos magánügy, míg a középkorban a valóságos *magánügy* az államügy. Utóbbi esetben arról van szó, hogy a feudális földbirtokrendszer, a családi-dinasztikus kapcsolatokon nyugvó hierarchikus (hűbéri) tagozódás közvetlenül az *állami*, — katonai, bírói, közigazgatási, munkaszervezési és termékkisajátítási stb. — funkciók megosztását és gyakorlását jelentette. Azaz e tagozódás létezése megint csak közvetlenül az állam létezése; politikai tagozódás, csakhogy most már a *magántulajdon* talaján. „A középkorban volt jobbágy, hűbértulajdon, iparos-kooperáció, tudós-kooperáció stb., vagyis a középkorban a *tulajdon* (!), a kereskedelem, a társadalom, az ember *politikai* volt... minden magánszféra jellegű, illetve a politika a magánszférák jellege is. *A középkorban a politika berendezkedése a magántulajdon berendezkedése, de csak mert a magántulajdon berendezkedése politikai berendezkedés.*”⁶ Más szóval, a hűbéri társadalomban a gazdaság korporatív-termelői tagozódása közvetlenül állami, közigazgatási-jogi tagozódás.

A gazdasági tevékenység folytatását elsősorban nem immanens gazdasági kényszer — például a termelők kényszerű egymásrautaltsága — diktálja. A sokat emlegetett „egybeesés” itt éppen azt jelenti, hogy személyre szóló gazdaságon kívüli kényszer létezik a gazdasági és politikai-államhatalmi tevékenység messzemenő szinkronitása folytán.

A gazdaságon kívüli kényszer mindaddig fellép, amíg a különös és általános érdek nem különül el egymástól. Amíg nem jönnek létre olyan áru-termelők, akiknek kölcsönös egymásrautaltságát különösként elkülönülő érdekük (a politikai állam) közvetíti. A polgári társadalomnak politikai jellege van, vagy ugyanezt más szavakkal: az államélet, a politika szférája „polgári magáncélokat” szolgál, mert csak így biztosítható a termelőtevékenység folytonossága, a termelési feltételek azonos szinten történő újratemelése. Jóllehet a mondottakban elsősorban történeti tipologizálásra, más szóval az egyes történeti formációk *eltérő* ismérveinek a kidomborítására törekedtünk, nem lehet szó nélkül elmenni a tény mellett, hogy a kései feudalizmusban már megindul — a kézműves-ipari, ill. mezőgazdasági áru-termelés fellendülésével — az a folyamat, amelynek eredményeképpen a társadalmi viszonyokat *megfosztják* politikai tartalmaiktól. Gondolunk itt arra, hogy a 18. századtól a politikai-jogi-államigazgatási funkciókat növekvő mértékben vonják össze az — *ily módon elkülönülő* — közhatalomban (abszolútizmus), létrejön az állandó közigazgatás, a későbbi bürokrácia alapjai és az állandó hadsereg. Másfelől az áru-termelés és a piac kialakulása, s az eredménnyel járó kísérlet ezek állami *jóváhagyására*, sőt *támogatására*, — amit a történeti-gazdasági elemzések széles tényanyagon dokumentálnak — megteremtik az *előfeltételeit a hűbérúri politikai-igazgatási formák alóli emancipálódásnak*. Ezzel létrejön bizonyos mértékben az árutulajdonosi és áru-termelői liberalizálódó autonómia, amely önállóságát aztán a polgári forradalmak eredményes megvívásával, az *állammal szemben is*, az államtól elkülönülve (történetileg:

azt *magától* elkülönítve) teljes mértékben legalizálja. A mondottak elengedhetetlen a formációk változásában érvényesülő *folyamatosság* figyelembevételéhez.

A KLASSZIKUS KAPITALISTA FORMÁCIÓ ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMSTRUKTURÁLIS JELLEMZÉSE

1. A polgári társadalom és a politikai állam elválása

A kapitalista-tőkés társadalom kialakulásával a polgári társadalom elveszti közvetlenül politikai jellegét. E jelleg „átruházódik” a *politikai államra*. A politikai állam a társadalmi integrációk érdekviszonylatainak egyenlősítő-demokratikus képviselőként tételezi magát, valójában pedig szükségképpen a társadalmi gazdasági érdekviszonylatok heterogenitásának, az árutermelői elkülönülésnek és szembenállásának a fenntartására szolgál. A *politikai állam saját intézményesítő, az árutermelő közösség heterogenitását fenntartó és biztosító tevékenysége* révén tételizedik, jóllehet mint állam — mint *citoyen* közösség — a társadalom előtt a társadalmi egyenlőség és homogenitás képviselőjeként mutatja be magát.

A polgári forradalmak eredményeképpen a polgári társadalom szférájában a születés, a rend, a foglalkozás, a műveltség stb. elvesztette politikailag szituáló jellegzetességeit. E különbségek *politikamentes* különbségekké nyilvánítottak. Az individuumok közötti kapcsolatok dologi kapcsolatokra redukálódtak, ami egyet jelent a fenti klasszifikáló tényezők depolitizálásával. Így egy olyan „alap” jön létre, amelyen *elválhat és egymással konfliktusba kerülhet a polgári társadalom és a politikai állam*.

Megjegyeznénk, hogy a politikai állam — a szó marxi értelmében — az állampolgárok érdekeinek és szükségleteinek közvetítését, az erre szolgáló *intézményes képviselői és nem képviselői formák összességét* jelenti. E szféra — ezt ki kell emelnünk — a maga sajátosságait tekintve *vadonat új minőség* a korábbi formációkhoz képest, s ennyiben az *elválás* kifejezés nem teljesen pontos. Ám, mégis használni kívánjuk a marxi értelemben, *elválás* alatt azt értve, hogy létrejön a *közhatalom* (bürokratikus államigazgatás) és a *hadsereg, mint a gazdaság szférájától elkülönülő, abból szükségtelenként, „szervetlenként” kilökött tevékenység-terület*. A gazdaság — az árutermelés — szükségletei értelmezhetők tehát az *elválás mozgatórugóiként*, s ezen elválás *következménye*, egyben sajátos *tükröződése* az elválást megszüntetni akaró politikai állam, azaz az intézményes képviselői szféra, az állampolgárokat politikailag partícipánsként tételizedő közösség kialakulása. A „magánszférák önálló egzisztenciája”, vagyis az árutermelésből elkülönített individuumok léte életre hívja a „politikai berendezkedés”, a politikai állam mechanizmusát. Csakhogy — követve az ismert marxi gondolatot — *a fent említett különbségek politikamentességének elvont-formális (államjogi) deklarálása érintetlenül hagyja, megengedi, sőt biztosítja, hogy azok a „maguk módján” működjenek tovább*. Az általános érdek *fiktív-állami képviselője mint a magánszférába „kilökött” különös érdek egzisztálásának előfeltétele és megerősítője* jelentkezik.⁷

A politikai állam tehát kinyilvánítja: a születés, a rend, a magántulajdon stb. különbségei többé nem számítanak politikai megkülönböztetések alapjaként. Függetlenül attól, hogy az individuum mely társadalmi rend tagja, függetlenül a termelőmunka gyakorolt módjától, mint a polgári társadalom tagja (és a polgári társadalom minden tagja) egyforma jogokkal egyformán rendelkezik, az államnak mint a népszuverenitásnak egyenlő és egyenlő rangú részese.

A „bökkenő” csak az, hogy az *egyenlőség e formális deklarálásában*, — ahogyan erre Hegel rámutat — a „*heroikus citoyen illúzióktól*” konstruált „*politikai emancipációban*” benne rejlik a polgári társadalom és a politikai állam már Hegeltől világosan látott és elemzett ellentéte.⁸ A politikai egyenlőség formális kinyilvánítása nem szünteti meg a polgári társadalom „*magánvalóságát*”, azaz nem nyúl hozzá a tényleges társadalmi egyenlőtlenségeket konstituáló (tőkés) magántulajdonhoz. *Eppen ellenkezőleg, az egyenlőség elvének, a „politikai mennyországnak” fiktív-imaginárius kinyilvánításával a magántulajdon adott formája, a tőkéstulajdon — s a velejáró társadalmi megosztottság — kap közvetett s burkolt-elkendőzött megerősítést.* Ezen az alapon válik lehetségessé, hogy a társadalom döntő termelési eszközeit birtokló osztály „*kivonja*” magát a politikai hatalom konkrét gyakorlásából, és elsősorban partikuláris-tőkés szükségleteinek kielégítése felé forduljon, egy tőle függő, ám a társadalom szemében „*függetlenített*” apparátusra bízva a hatalom birtoklását és gyakorlását. (Erre az összefüggésre még vissza kívánunk térni.)

Egyelőre számunkra az a fontos, hogy a tulajdon, lerázva állami kötöttségeit, felszabadítja a „*polgári társadalom önző*” szellemét. Lehetővé teszi a magánérdek minden eddiginél szabadabb és gátlástalanabb önérvényesítését. A citoyen-tudat egyenlőségmitoszának jogi deklarálásával a tényleges egyenlőtlenség nyer gyakorlati polgárjogot. Megjelenik a polgári demokrácia kultusza. *E hasadásban, vagy ellentmondásban, amelynek alapja a tőkés árutertermelés, a citoyen (a politikai közösség individuuma) alárendelődik a burzsoának (a polgári társadalom „önző” egyénének).* A politikai állam tehát — s ez a dolog „*értelme*” — úgy szünteti meg a tulajdon prekapitalista formáját, hogy *megszünteti a tulajdon és a politikai elem egybeesését.* A történeti, politikai-szociológiai elemzés itt azzal a nem lebecsülendő tanulsággal szolgál — s erre még vissza kívánunk térni —, hogy *a tulajdonviszonyok, ha elengedhetetlen előfeltételek is a politikai struktúra ilyen vagy olyan alakulásához, nem határozzák meg azt egyértelműen, s kiváltképpen nem „közvetlenül”.*

Az embernek polgárra és állampolgárra való „*kettészakadása*” mögött azonban magának a polgári társadalomnak az *elidegenültsége és „megosztottsága”, tehát egy nagyon is „világi” hasadás áll.* A polgári társadalom és a politikai állam „*kettőssége*” valójában a polgári társadalom (pontatlan egyszerűsítéssel: a gazdaság) *önellentmondásosságának a következménye.*

2. Az elválás következményei:

a) Az osztályszerkezet

Polgári társadalom és politikai állam elválásának következménye, hogy a történeti fejlődésben először alakult ki olyan társadalmi formáció, amelyben a gazdasági viszonyok a maguk leplezetlenségében jelennek meg, nem „fedik el” őket a különböző politikai, rendi, vallási, tradicionális viszonyok. Míg a korábbi társadalmi formációkban a társadalom osztályviszonyait minduntalanul elfedik és átszövik a törzsi, nemzetségi, kaszt és rendi (politikai) viszonyok, addig a szabadversenyes kapitalizmus időszakában az osztályviszonyok a maguk „nyíltságában” tűnnek elő. A konkrét történeti szituációkban ugyan általában ez a tiszta képlet csak ritkán fordul elő. Konkrét történeti elemzéseiben Marx is a termelési és politikai viszonyok együttese által kialakított társadalomszerkezetet mutatja be. Mindez azonban mitsem változtat azon, hogy a társadalmi formáció általános vizsgálata során — mindenekelőtt A tőkében és az ehhez kapcsolódó munkákban — megragadható az „önmagában levő” osztályszerkezet, mint a politikai államtól önmagát függetlenítő polgári társadalom struktúrája. Ennek az osztályszerkezetnek gazdasági alapja a tőkeviszony, a munkaképesség és a munkafeltételek elválása.

„A tőkés termelés fejlődésének alapzata . . . egyáltalában az, hogy a munkaképesség mint a munkások birtokában levő áru szembe lép a munkafeltételekkel, mint a magánvaló tőkében megrögződő és a munkásoktól független árukkal.”⁹ A tőkés termelés fejlődésének részint előfeltétele, részint alapzata a munkafeltételek elválása a munkaképességtől, illetve a kettő egymással szemben való fellépése. Ehhez járul hozzá — helyesebben mondva ezzel párhuzamosan jön létre —, hogy a munkafeltételek a tőkében összpontosulnak, és így alakul ki „a tőkés termelés két fő ténye: a termelési eszközök kevés kézben való koncentrációja, miáltal többé nem az egyes munkás közvetlen tulajdonaként jelennek meg, hanem a társadalmi termelés potenciáiként; ezek a termelés megbízottai a polgári társadalomban, és e megbízott voltuknak minden gyümölcsét élvezik. Másodsor magának a munkának társadalmi munkaként való megszervezése, a kooperáció, a munkamegosztás, és a munkának a természeti erők feletti társadalmi uralom eredményeivel való összekapcsolása révén. Mindkét irányban a tőkés termelés megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát, habár még ellentétes formákban.”¹⁰ A munkafeltételek és a munkaképesség elválása tehát mint tőke és munka, mint nem magántulajdon és nem magánmunka elválása jelenik meg.

Mit jelent azonban ebben az értelemben a munka, a „társadalmi, nem magánmunka”? Hogy ezt elválassza a munkától általában, Marx kifejti a termelőmunka fogalmát. „Termelőmunka a tőkés termelés értelmében az a bér munka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérre kiadott része) cserében nemcsak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezenkívül értéktöbbletet termel a tőkésnek.”¹¹

Mindebből két különbségtétel is következik: az egyik a termelő — tehát értéktöbbletet és nem feltétlen fizikai tárgyat termelő — és a nem

termelő munka közötti különbség, amelynek révén élesen kiválik azon emberek csoportja, akik termelő munkát, azaz bér munkát végeznek, a bér munkások osztályát alkotják, mivel a tőkeviszonynak alávetettek. A nem termelő munkát végzők közül is sajátos helyzetben van azonban egy embercsoport — s ez a második megkülönböztetés —, azok, akik a termelő munkát alkalmazzák, akiket a termelő munka, mint a munkafeltételek birtokosait, tőkésé változtatott. Világos, hogy ezek is alá vannak vetve a tőkeviszonynak (egyszerűbben fogalmazva: a munkaképesség és a munkafeltételek társadalmi méretű elkülönülésének), hiszen a „tőkés csak a tőke megszemélyesítése”.¹²

Marx azonban három nagy osztályról beszél a tőkés termelési módon alapuló társadalmakban.

„A puszta munkaerő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelmi forrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáraadék, tehát a bér munkások, tőkésék és földtulajdonosok, a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztálya.”¹³ A tőkés—bér munkás szétválasztás, mint a tőkés termelés két nagy osztályának elkülönülése az eddigiek alapján érthető. Miben különbözik azonban a földtulajdonos a tőkéstől, különösképpen pedig a pénzzel kereskedő tőkéstől, hiszen az egyik földet, a másik pénzt ad a termelő tőkésnek, hogy aztán cserébe földjáraadékot, illetve kamatot kapjon vissza? Amíg a pénzzel kereskedő tőkés közvetlenül is részt vesz a valóságos termelési folyamatban, „a földtulajdonosnak semmi köze sincs a valóságos termelési folyamatokhoz. Csak az a szerepe, hogy a termelt érték többlet egy részét a tőke zsebéből a saját zsebébe juttassa. A földtulajdonosnak azonban mégis van szerepe a tőkés termelési folyamatban, s ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a tőkésre nyomást gyakorol, nemcsak abban, hogy a nagy földtulajdon a tőkés termelés egyik előfeltétele és feltétele, mert előfeltétele és feltétele annak, hogy kisajátítsák a munkást, megfosszák a munkafeltételektől, — hanem különösen abban, hogy a földtulajdonos az egyik leglényegesebb termelési feltétel megszemélyesítőjeként jelenik meg.”¹⁴ Tehát a földtulajdonosok is munkafeltételek megszemélyesítői, de nem a tőkét, hanem a földet, mint termelési feltételt személyesítik meg. Így a földtulajdonos elkülönül a tőkéstől, hiszen „semmi köze sincs a valóságos termelőfolyamathoz”, ellentétben a tőkessel, aki a „termelés funkcionáriusa”. Ugyanakkor alá van vetve a tőkeviszonynak — és így osztály —, hiszen az „egyik leglényegesebb termelési feltétel (a föld) megszemélyesítőjeként” nyomást gyakorol a tőkére, ugyanakkor, amikor történetileg előfeltétele és feltétele is annak.

A tőkés társadalom e három nagy osztálya mellett a legkülönbözőbb rétegek találhatók meg, akik nincsenek közvetlenül alávetve a tőkeviszonynak, és így nem alkotnak osztályt. Közülük számbelileg a legjelentősebbek a parasztok, kisárutermelők, kiskereskedők.

„De hogyan áll hát a dolog az önálló kézművesekkel vagy parasztokkal, akik nem alkalmaznak munkásokat, tehát nem mint tőkés termelők? Vagy — ahogy a parasztok esetében mindig (de nem például egy kertész esetében, akit házamba fogadok) — árutermelők, és én megveszem tőlük az árut, amikor is mit sem változtat a dolgon, hogy például a kézműves megrendelésre szállítja az árut, a paraszt pedig eszközeihez mérten

gondoskodik kínálatról. Ebben a viszonyban mint áruk eladói, nem pedig mint munka eladói lépnek velem szembe, s ennek a viszonynak nincs semmi köze a tőke és a munka cseréjéhez, tehát termelő és nem termelő különbségéhez sem, amely pusztán azon alapul, hogy a munkát pénzre mint pénzre, vagy pénzre mint tőkére cserélik-e. Ezek tehát nem tartoznak sem a termelő, sem a nemtermelő munkások kategóriájába, ámbár áru-termelők. De termelésük nincs a tőkés termelési módnak alávetve. A független parasztot vagy kézművest szétvágják két személyre. Mint a termelési eszközök birtokosa tőkés, mint a munkások a saját maga munkása. Tehát mint tőkés bért fizet önmagának és profitot húz tőkéjéből, azaz kizsákmányolja önmagát, mint bérmunkást és az értéktöbbletben megfizeti önmagának a sarcot, amellyel a munka a tőkének tartozik. Esetleg még egy harmadik részt is fizet magának mint földbirtokos (földjáraadékat) . . .”¹⁵

A kisárutermelők rétegét tehát a következők jellemzik: a) *árutermelők*, b) *mint áruk és nem mint munka eladói lépnek a piacra*, c) *nincsenek közvetlenül a tőkés termelési módnak alávetve*, d) *egyszerre tőkésék, bérmunkások és földtulajdonosok*. Ezen utóbbi vonatkozásban van különbség a kézműves és a paraszt között, tehát kettőjük különbségének lényege nem az ipar és a mezőgazdaság, nem a falu és a város különbsége, hanem a földtulajdon, illetve a földjáraadék, melyet a paraszt önmagának fizet.

Egyúttal ez a réteg azért csak réteg, mert termelési viszonyai nincsenek közvetlen alávetve a tőkeviszonyoknak, nem hordozzák az adott társadalom alapvető termelési viszonyait, vagyis Marx szavaival „itt egy sajátossággal találkozunk, amely jellemző egy olyan társadalomra, amelyben a termelési mód egyik meghatározottsága uralkodó, bár ugyanakkor nem minden termelési viszony van neki alávetve.”¹⁶

Ehhez a réteghez tartoznak a kiskereskedők is, akik az előző két csoporttól abban térnek el, hogy a forgalmi folyamat résztvevői, azonban lényeges jellemvonásaik megegyeznek a kisárutermelőkével.

Hasonlóan ehhez a *tőkés termelés* rendszerén kívül állnak mindazok, akik különböző szolgálatokat végeznek bizonyos juttatások fejében. Ide tartoznak az államhivatalnokoktól a katonaság és a rendőrség állományán keresztül a cselédekig és háziszolgákig mindazok, akiknek tevékenysége nincs közvetlen kapcsolatban a termeléssel. Munkájuk csak annyiban kapcsolódik a termeléshez, amennyiben mint kiszolgálói, lehetővé teszik azt. Belső rétegződésük (ha egyáltalán értelme van itt a szónak, hiszen így egy társadalmi rétegbe kerülhet a táborszolgák és cselédnők) is aszerint lehetséges, hogy a tőkés termelés egészének, és így a tőkésosztálynak kiszolgálói, vagy pedig csak az egyes egyéneknek. Ez a különbség azonban olyan nagy, hogy az előbbi elengedhetetlen magának a tőkés termelésnek szempontjából, az utóbbi pedig elhanyagolható és lényegtelen. Ezért helyes, ha itt két külön réteget, az államapparátusban dolgozók és a szolgák rétegét különböztetjük meg, jóllehet mindkettő a termelésen kívül áll. E két réteg közötti különbség tehát nem a termelési viszonyok „an sich” valóságából, hanem — s erről a következő részben részletesen lesz szó — a politikai intézményesültségnek a termelési viszonyokat átható jellegéből következik.

Ez az alapképlet természetesen jó néhány strukturális problémától eltekint. Nem mutatja meg egyrészt azoknak a rétegeknek a helyzetét.

amelyek — mint pl. a nem anyagi termelésben dolgozók, az értelmiségiek, az igazgatók — sok tekintetben átmenetet jelentenek részint a tőkeviszonyoknak alávetettség és nem alávetettség, részint pedig a tőkés és bérmunkások között. Hozzá kell azonban tennünk ehhez, hogy ezeknek a rétegeknek a jelentősége — mint erről majd szó lesz — a tőkés fejlődés későbbi periódusaiban nő meg, a szabadversenyes korszakban még viszonylag kicsiny. Másrészt az alapképlet felvázolása nem ad választ az egyes osztályok belső rétegződésére sem.¹⁷ Márpedig abban a folyamatban, amelynek során a gazdaság társadalomszerkezete politikai struktúrává transzformálódik, éppen ezeknek az osztályon belüli rétegeknek a szerepe nő meg.

Jól mutatja ezt példaként az, hogy Lajos Fülöp idején a tényleges politikai konfrontáció a föld és bányatulajdonosokkal szövetkezett pénztőkésékek és az ipari burzsoázia, valamint az ehhez kapcsolódó kisárutermelő rétegek között jelentkezett, a munkásosztály csak a nem hivatalos ellenzékként szerepelt.¹⁸ Később pedig, 1848 júniusában éppen e nem hivatalos ellenzék leverésének eredményeként jutott hatalomra a hivatalos ellenzék, a republikánus ipari burzsoázia és adta át a hatalmat decemberben Louis Bonapartennek.¹⁹

A gazdaság társadalomstruktúrája ugyanakkor nem pusztán más elrendezésben jelenik meg a politikai tagoltságban. Tehát nemcsak arról van szó, hogy a politikai szerkezetben ugyanazon osztály különböző rétegei más osztályok más rétegeivel szövetkezve konfrontálódnak, hanem arról, hogy az *osztályviszonyok politikai szerkezetévé transzformálódnak.*

b) A politikai struktúra

A politikai állam létrejön, mint az állampolgárok elvont jogi egyenlőségének intézményes hordozója — másrészt megfelelő történeti előzményekkel — mint *bürokrácia* létezik. A *bürokratikus államapparátus viszont a burzsoáziát intézményesen tehermentesíti a kormányzati-végrehajtó hatalomban (valamint a politikai képviselet szerveiben) való személyes részvétel alól, másrészt azt is „megengedi”, hogy a politikai képviselet szerveit eleve fiktív minőségükben tételezze, vagyis olyan minőségben, hogy azok semmiféle valóságos érdeket nem képviselnek.*

E döntő körülmény mellett persze van egy másik alapvető szempont, amely a burzsoázia „*politikai exodusát*” magyarázza. A burzsoázia helyesen látta meg — írja Marx —, hogy az összes fegyverek, amelyeket a feudalizmus ellen ő kovácsolt, ő ellene fordították élüket. Megértették, hogy az összes úgynevezett polgári szabadságjogok az ő osztályuralmát támadják és fenyegetik, társadalmi alapjában és politikai csúcsán egyidejűleg. A burzsoáziát *politikai érdeke* arra kényszerítette, hogy az elnyomást, tehát az államhatalom eszközeit és személyzetét napról napra növelje, *miközben egyidejűleg* szakadatlan háborút kellett viselnie a *közvélemény ellen* és a társadalom önálló mozgásszerveit „bizalmatlanul csonkítani, bénítani kellett mindenütt, ahol nem sikerült azokat teljesen amputálnia.”²⁰ A burzsoázia számára ösztönök sugallta, hogy a köztársaság betetőzi ugyan politikai uralmukat, de egyszersmind alááshatja annak társadalmi alapját, amennyiben közvetítés nélkül kerülnek szembe a leigázott osztályok-

kal. Ez a tény a burzsoáziát visszaretentette attól, hogy uralma tiszta feltételeit teremtesse meg. Osztályhelyzete arra kényszerítette, hogy megsemmisítse minden parlamenti hatalomnak, tehát saját parlamenti hatalmának feltételeit is.

A burzsoázia ezzel félreérthetetlenül kinyilvánította — mutat rá Marx —, hogy saját politikai uralmától való megszabadulásra sóvárog. Egyrészt azért, hogy megszabaduljon az uralom (pontosabban: a közvetlen hatalomgyakorlás) veszélyeitől és fáradalmaitól. Másrészt azért — és elsősorban ezt emelnék ki —, hogy erős és korlátozatlan kormányzat védelme alatt „bizalomteljesen” foglalkozhasson magánügyleteivel. A burzsoázia politikai uralmát (a hatalom közvetlen gyakorlását) saját biztonságával és fennállásával összeférhetetlennek nyilvánította, s azt — mint a politikai hatalom gyakorlását — ráruházta egy „független” államapparátusra. A kapitalista módon üzemelő tulajdon működtetéséhez nem kell a politikai cégér.²¹

A burzsoázia „bebizonyította, hogy az ő közérdekének, az ő saját osztályérdekének, az ő politikai hatalmának a megvédéséért vívott harc neki mint a magánüzlet zavarása csak terhére van és ingerli.” „A burzsoázia bevallja, hogy saját érdeke követeli, hogy felmentsék őt az önkormányzás veszélye alól, hogy az ország nyugalmanak helyreállításához mindenképp az ő burzsoá parlamentjét kell nyugalomba helyezni, hogy társadalmi hatalmának csorbítatlan megtartásához politikai hatalmának letörése szükséges; hogy a magánburzsoák csak azzal a feltétellel tudják továbbra is kizsákmányolni a többi osztályt és zavartalanul élvezni a tulajdont, a családost, a vallást és rendet, ha osztályuk a többi osztály mellett egyenlő politikai jelentéktelenségre van kárhóztatva: hogy pénzeszacskóját csak úgy mentheti meg, ha a koronát leütik a fejéről, s a kardot, melynek őt védelmezni kell, egyúttal mint Damoklesz-kardot saját feje fölé függesztik.”²²

A társadalomstruktúra mint működő szerkezet kutatásának szempontjából csöppet sem irreleváns, hogy létezik (általánosságban: lehetséges) olyan társadalmi berendezkedés, amikor a társadalom uralkodó osztálya nem jelenik meg a közvetlen politikai hatalombirtoklás és hatalomgyakorlás nyilvánosságában. Az uralkodó osztály és a hatalmat közvetlenül gyakorló csoport nem mindig, nem feltétlenül azonos egymással. Vagy más oldalról; a társadalmi uralom megteremtéséhez — bizonyos alapfeltételek teljesülése esetén, elsősorban a termelési eszközök birtokában — nem feltétlenül szükséges a közvetlen hatalmi részvétel.

Azt mondtuk, tehát, hogy a prekapitalista társadalmakban a „polgári társadalomban” betöltött hely meghatározta a „politikai állam” szférájában kisajátítható funkciót. Ezt a „konzisztenciát” a polgári forradalmak „felbontják”, amennyiben a polgári társadalom különbségeit — a tulajdonos és a tulajdon nélküli individuum különbségét — politikamentes, politikailag nem konstitutív különbségekké nyilvánítják. Ezzel megteremtik a politikailag működő nyilvánosság „egyenlő részvételi esélyt” ígérő fikatív-formális demokratizmusát, amely viszont fikatív-formális jellege ellenére is szembefordítható megalkotójával, a tőkés árutermelővel. A tőkés ezért nem lép ki a citoyen közösség nyilvánosságába, sőt igyekszik e nyilvánosság-típust társadalmilag „kiiktatni”. Teszi ezt annál inkább, mert

a tulajdona — a kapitalista módon működő tulajdon — fölötti rendelkezés nem igényli a közvetlen hatalmi-politikai részvételt. A hatalmi-politikai, illetve bürokratikus struktúra működtetését ezért — ideáltipikus értelemben — olyan individuumok végzik, akik nem tulajdonosok, de értelemszerűen — nem is proletárok. Mindebből levonható az a következtetés, hogy a tulajdon (ezalatt most csupán a kapitalista módon működő tulajdon feletti rendelkezést értjük) semmiféleképpen sem határozza meg közvetlenül a politikai hatalombirtoklás és hatalomgyakorlás konkrét formáját, hanem bizonyos keretek között teret nyit alternatív és alternáló politikai struktúrák számára. A történeti-logikai elemzés síkján adódó eredmény tehát a politikai struktúra viszonylagos önállósága, bizonyos mértékű nyitottsága. Ezzel csak annyit kívánunk mondani, hogy a politikai struktúra vagy „felépítmény” nem egy lineáris sor része, nem illeszthető be a közvetlen ok-okozati meghatározottság sémájába, hanem — éppen az egyértelmű, kizárólagos determináció folytán bizonyos — mindenkor konkrét kutatást igénylő — *többértékűsége* van.

E politikai struktúravariánsok (akár mint koncepciók, akár mint testet öltött elképzelések) mindegyikében közös vonás az, hogy természetszerűen a tőketulajdon megerősítését célozzák. Egyes variánsaik mégis eltérhetnek és eltérnek egymástól attól függően, hogy a tőkésosztály *társadalmi hatalma megőrzése vagy konszolidálása érdekében kit exponál a politikai hatalombirtoklás nyilvánosságában* a társadalom nem tőkés tulajdonos, és nem proletár szférájából (a „középrétegekből”). A burzsoá ezekre ruhazza át a politikai irányítás funkcióját, saját maga nem ölt politikai létformát, ellenben a társadalom többi osztályával egyenlő politikai „jelentéktelenségre” kárhóztatja magát.

Társadalom-strukturális nézőpontból (és *nem* politológiai, politikai-elméleti szemszögből) megkockáztatnánk, hogy a felvázolt kapitalista modell megértésének és leírásának kulcsa, egyben a történetileg későbbi szituációk tipizálásának alapfeltétele az *osztályuralmi* és *réteghatalmi* aspektusok kifejtése és összekapcsolása. Nyomban hangsúlyozzuk, hogy a két kategória nem két valóságszeletet jelöl, amely „empirikusan” letapintható, ellenkezőleg, csupán nézőpontok, elvi-metodológiai síkok, amelyek konkrét valóságstruktúrák összekapcsolására szolgálnának. Tehát pl. a „csoporthatalmi” aspektus nem a réteg mint olyan hatalmát jelöli, mert a hatalom közvetve vagy közvetlenül mindig uralom is, márpedig a jelzett történeti szituációban szó sincs a hatalmat birtokló „középréteg” *uralmáról*, ellenben egy társadalmi *osztály* uralmáról beszélhetünk. Vagyis a vázolt helyzetben arról van szó — s a téma talán némiképpen általánosítható —, hogy *a hatalom nem feltétlenül azon társadalmi csoport tényleges uralmát valósítja meg* (uralom alatt a konszolidálódás intézményes konstitucionális formáit értve), *amelyik a hatalomban, mármint a politikai hatalomgyakorlás formáiban in persona jelen van*. Ez persze eo ipso különérdeket és saját uralmi igényt is teremt.

Ezek után felmerülhet a kérdés: ha a polgári társadalom „magánindividuum” nem jelenik meg a politikai állam szférájában, akkor *hogyan valósul meg az osztály társadalmi uralma, amikor a politikai hatalom konkrét gyakorlása más társadalmi csoport illetékességébe tartozik?*

Ezen a ponton ütközünk a közvetítők (képviselő, pártok, nyilvánosság)

és a *másodlagos érdekcsoportok* (vagy statuscsoportok) tevékenységébe, amelyek a polgári társadalom politikai érdektranszformátorai a politikai állam irányában.

c) *A közvetítők*

Az abszolutizmusban már megkezdődött az a folyamat, amelyben a társadalmi viszonyokat megfosztják politikai jellegzetességeiktől. A politikai-jogi-adminisztratív funkciókat a közhatalomban vonják össze, létrejön az állandó közigazgatás és hadsereg. Az állam a 18. századtól a bürokratizálódás erőteljes tendenciáit mutatja. A politikai nyilvánosság — és a képviselő, a citoyenszféra — kialakulásának ez az egyik társadalmi előfeltétele. A másik: az árutermelői magánautonómia kialakulása, illetve szembekezdése az állammal. Az árutulajdonosi autonómia kialakulása egyet jelentett azzal, hogy az *áruforgalom világát, általában a társadalmi tevékenységek cseréjének megszervezését kivonják az állam befolyása és ellenőrzése alól, és a gazdasági racionalitás és rentabilitás anonim törvényszerűségeitől teszik függővé.*

A nyilvánosság klasszikus-liberális formájának történeti-szociológiai dimenzióját mégis az a — korábban jelzett — tény nyújtja, hogy a polgári forradalmak győzelmével a tőkésosztály „szakit” a korábbi formációk gyakorlatával, és önmaga, mint közvetlen hatalmi rend nem funkcionál. Megint csak az a nagyfontosságú, par excellence *strukturális* mozzanat nyújt tehát számunkra értelmezési lehetőséget, amely abban jelentkezik, hogy a tőkés árutermelés és cseregazdálkodás alapzatán, a kapitalista módon működő tulajdon felett a *rendelkezési hatalom többé nem politikai*, (szemben a prekapitalista formációk általános gyakorlatával). Ezen a talajon viszont létrejön a nyilvánosság,²³ a *publicitás* elve és lehetősége, amelyet a polgári „közönség” az uralommal, elsősorban annak autokratikus formájával, szembeállít. A polgári nyilvánosság a *polgári társadalom magánszférájának terméke*, és történeti intenciója szerint arra törekszik, hogy *az államtól politikai funkciókat vegyen át.*

A polgári nyilvánosság kialakulásában *kritikai* jellegű volt, olyan normatív státuszú, félig-intézményesült, illetve intézményesült szerv, amely a magánérdek mint társadalmi érdek és a közösségi érdek mint államérdek közötti szakadatlan konfrontációt volt hivatott biztosítani.

A polgári nyilvánosság azonban, jóllehet szándéka szerint az „önkényuralom ellenlábasa”, olyan *ellentmondást* intézményesít, amelyben saját intenciója ellenkezőjére fordul, s végső soron *egy meghatározott társadalmi-politikai hatalom megalapozásához vezet. A polgári államban kísérletet tesznek a nyilvánosság intézményes képviselői és állami megalapozására, hogy a közvélemény és a törvényhozás összefüggését és közvetítését biztosítsák. A törvényhozásban azonban, amely elvileg a népképviselőt konstitutuma volna, a törvényhozó hatalom oldaláról „belekerül az erőszakosan érvényesített uralmi igény.”*²⁴ Ezt a tény — a képviselő hegeli eszméjének ellentmondásosságát jelezve („népképviselőt a törvényhozó hatalom oldaláról”) — tárja fel Marx a „Hegeli jogfilozófia bírálatában”.

A nyilvánosságnak és a képviselőnek mint közvetítésnek az ellentmondásosságát mutató másik tény az, hogy a *közösségek, illetve testületek a*

bennük szereplő individuumoknak legfeljebb fiktív azonosságán alapulnak, hiszen az árutulajdonos magánautonómiája egyszer mint a kapitalista módon működő tulajdon feletti rendelkezés, másszor mint a saját munkaerő feletti rendelkezés létezik. Ezzel viszont bukik a képviselőlethez és a nyilvánossághoz való általános hozzáférés „szekularizált” kritériuma, hiszen a *vagyon és a műveltség* „klasszifikáló” tényezői közön-séges fikcióvá avatják a polgárok „egyenlő részvételének” elvét, de nemcsak ezt, hanem az „egyenlő érdekelttség” bármilyen formáját is, amely a részvételre vonatkozna.²⁵ Hiszen kizárólag a tőketulajdon tulajdonosai alkotnak olyan közösséget, amelynek érdeke az „egyenlő részvétel” intézményesítése, a munkaerő tulajdonosainak ezzel szemben korántsem érdeke a tulajdon mint magánrend fennálló formájának és alapjainak a megővése. Innen a polgári nyilvánosság minden formájának ambivalenciája. A XIX. század második felétől azonban a nyilvánosság elveszti politikai-kritikai és érdekközvetítő jellegét, sterilizálódik. Egyúttal a társadalom mind több szférájára terjed ki: „felhígul”. Az állami behatolás erősödésével, azaz a társadalomgazdaság növekvő mérvű intézményesítésével — tágabb történelmi perspektívában nézve — megjelenik a szintéren a „politikai állam bürokráciája”.²⁶ A *politikai képviselet és a nyilvánosságban foglalt alapjogok elvesztik kritikai jellegüket*, általában a polgári társadalom, amely a XIX. században a politikai állam „ellenzéke” és „negativitása” volt, történetileg — legalábbis tendenciózusan — a XX. század derekára integrálódik a politikai államtól eltérő viszonylatokban.

A polgári társadalom „korporatív” szerkezete és a politikai struktúra, a politikai polarizáltság nem feltétlenül fedi egymást. Közvetítésüket — a mondottakból következően — nem a nyilvánosság, nem is a formális képviselet hajtja végre, hanem olyan *érdekcsoportok*, amelyek formálisan nem szervezettek, nem intézményesültek, mégis képesek éreztetni befolyásukat. Kialakulásuk elválaszthatatlan attól, *hogyan az állam a XIX. század második felétől megszűnik a gazdaság „éjjeliőre” lenni és különféle formákban beavatkozik a társadalmi tevékenységcsere és érintkezés világába*. Ebben a helyzetben a polgári társadalom konkurráló erői olyan *érdekcsoportok* dinamikájává alakulnak át, amelyek önmagukat az állami beavatkozás szféráján keresztül közvetítik és így hatnak vissza saját „korporációikra”. Ily módon az érdekek konkurráló játéka, a „fennálló labilis egyensúlyi helyzetek meghaladása”, mint a „másodlagos” érdekcsoportok törekvéseiben nem legitim kifejeződést nyert érdekek és a formális-bürokratikus apparátus szándékainak kölcsönhatása, *alá, fölé — vagy mellérendelése valósul meg*.

Míg a korábbiakban a polgári társadalom árutertermelő „korporációinak” a politikai-hatalmi részvételről való szándékolt „leválását” próbáltuk megfogalmazni, a jelen esetben bizonyos értelemben *ellenkező előjelű* folyamat lezajlásának vagyunk tanúi: *a polgári társadalom magán- és különérdekei a „másodlagos” érdekcsoportok tevékenységében nem legális politikai státusra tesznek szert*. Az érdekcsoportok tevékenységének színtere — „befolyásuk címzettje” — az államigazgatás és a szakszervezet.

STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSOK A XX. SZÁZADBAN. AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS

A most kiemelt tény — mondhatnánk — egyik lényeges inspirálója a politikai szociológiának. Az államélet, a politikai-igazgatási intézmények elmélete terén viszont a marxizmus klasszikusai jórészt ma is betöltetlen űrt hagytak maguk után. A mondottakból talán látható, hogy itt nem valamilyen véletlenről van szó. Szigorúan társadalomtörténeti feltételezettségükkel függ össze, hogy Marx a XIX. század derekán a tőkés társadalom gazdaságfilozófiai elemzését megadva *döntően a társadalmi termelés és érintkezés ún. privát szférájában marad*. A „polgári társadalom” mint magánszféra ugyanis éppen ekkorra válik le az államtól és nyeri el mint *tőkés gazdaság* a maga *autonóm és determinatív* jellegét. Persze a másik póluson létrejön a magánegyének társadalmát az állampolgárok (a citoyennek) közösségeként intézményesítő politikai állam, amellyel kapcsolatban Marx alapvető feladata az volt, hogy kimutassa, hogy ez mennyiben az ökonomiai alap *határozománya, közvetett kifejeződése*.

Igaz, hogy Marx egyes írásaiban zseniális „államelméleti” fejtegetésekre bukkanunk (pl. a jogfilozófia bírálata, avagy a Brumaire stb.) Ezek azonban nem teszik kétségessé, hogy *Marx mindennél jobban törődik a magánszférán — a gazdaságon — belüli „kormányzással” és „irányítással”*.

Persze a magánszférának megvan a maga — pontatlanul — hatalmi-uralmi szerkezete (ezt próbáltuk bemutatni a dolgozat előbbi részében, az önmagában vett osztálystruktúráról beszélve). Világos, hogy a klasszikus kapitalista gazdaság *önmagában* produkálja az uralkodó—alávetett-viszony sémát, s ennek feltárása — hátterét, okait keresve és megtalálva a profitra orientált árutermelés és a tőkeviszony tényeiben — Marx munkásságának centrális területe, egyben metódusának nagy vívmánya. Mégis, — s ez a korabeli szituáció sajátossága, s a későbbi formáció megértésének előfeltétele —, *a tőkés—bérmunkás uralmi séma a maga közvetlenségében kívül áll az állam intézményes szerkezetén*, és jöllehet a társadalom egészét áthatja mint osztályviszony, közvetlenül *mégsem azonos a kormányzati-igazgatási relációval*. Összesítve azt mondhatnók, hogy az intézményes és nyilvános igazgatás és kormányzás területe, valamint ennek befolyásolása az érdekcsoportok részéről Marx számára szükségszerűen másodlagos, háttérben maradó téma volt. Az államnak mint szuverén politikai hatóságnak — épp így a nyilvánosság kormányzati és igazgatási szféráinak — csak annyiban szentelt figyelmet, amennyiben azok — bizonyos társadalomgazdasági helyzetek reflexeiként — egyes eseménytörténeti elemzések szempontjából nélkülözhetetlenek voltak.

Alapvetően más most már a kutatás feladata, ha az állam — és ez történt a XIX. század végétől — aktívan beleavatkozik a termelési szerkezetbe, annak egyes ágazatain és megfelelő termelést elősegítő formákon keresztül. Ez a folyamat ugyanis azzal, hogy megváltoztatja a termelés önmagában vett társadalomszerkezetét — a „társadalmi tevékenységek cseréjét”, alapvető társadalomstrukturális változásokat von maga után. Másfelől viszont kialakul a gazdasági élet racionális üzemeltetésének intézményes-munkamegosztásos fenntartójaként, biztosítójaként a szakbürokrácia, amely a politikai nyilvánosság színterében és hátában a politikai

érdekcsoportok címzettje lesz, a befolyásolás legkülönfélébb típusú és tartalmú sémáit felszínre hozva. E tények vázlatos bemutatását kísérelnénk meg a következőkben.

a) Állami beavatkozás és társadalmi struktúra

A monopolista és állammonopolista kapitalizmus a tőkés társadalom alapstruktúráját — tehát a tőke és munka ellentétét — nem változtatja meg, de jónéhány ponton alapvető változásokat hoz abban létre. Ennek megértéséhez mindenekelőtt az állami beavatkozást létrehívó két alapvető tényezőt kell figyelembe vennünk. Az egyik tényezőre már Marx több helyütt felhívta a figyelmet. Amikor a tőke a munkásnépeséghez viszonyítva rendkívüli módon megnövekszik, akkor tőketúltermelés áll be. Ebben az esetben a tőke olyan kicsiny profitot eredményez, hogy a profitráta igen alacsonyra süllyed, és a tőke egy része parlagon hever.²⁷ Ezt az ellentmondást csak úgy lehet feloldani, ha rövidítjük a tőkemegtérülés idejét. A tőke megtérülési ideje pedig két mozzanatot foglal magába, a munkaidőt és a tőke körforgásának idejét, a forgalmi folyamatot.²⁸ A munkaidő csökkentése bizonyos határok után csak igen nagy beruházásokkal lehetséges, ami a tőke koncentráció, majd az állam beavatkozását igényli. Ennek azonban mindig határt szab a rendelkezésre álló beruházási lehetőség. Egyre inkább előtérbe kerül a forgalmi folyamat, a tőke körforgásának meggyorsítása. Ez pedig egyfelől a piac állami szabályozását, másfelől a körforgás idejét lerövidítő intézményrendszert, harmadrészt pedig fizetőképes keresletet igényel. Ezen az utóbbi ponton pedig ismét az állami beavatkozás kerül előtérbe, hiszen a termelés növekedése és a fizetőképes kereslet relatív csökkenése — például az 1929—33-as világgazdasági válság után — a tőkés fejlődés során olyan ellentmondáshoz vezet, amelyet csak az állami beavatkozás segítséggel lehet feloldani.

Mindezek alapján az állami beavatkozás fő formájává — a hadigazdálkodás-időszakoktól eltekintve — a forgalmi folyamatba való beavatkozás válik, illetve a termelési folyamatokra is elsősorban a forgalmi folyamaton keresztül hat az állam. A közlekedés és a hírközlés állami kézbe vétele, a piac állami szabályozása, az állami hitelpolitika, a külkereskedelem és a tőke kivitel mind erre mutat. Ugyanakkor az állami közbeavatkozás másik fő területével rendkívül tőkeigényes infrastrukturális beruházásoknál találkozunk.

A tőke körforgási idejének lerövidítése azonban nemcsak az állami beavatkozáson keresztül valósul meg. A modern kapitalizmusnak megéri, hogy erre a célra „egy hatalmas apparátust tartson fenn eme időszak megrovidítése érdekében. Ezzel azonban a társadalmi struktúrában egy újabb elem lép fel, mégpedig annak az apparátusnak a tagjai, mely nem csupán a társadalom összfunkcionálását biztosítja, mint ahogy ehhez kellene pedagógusok, államhatalmi szervek stb., stb., hanem közrejátszik abban, hogy a cirkulációs idő a minimumra rövidüljön. Ezáltal nem egy olyan egyszerű közvetítésről van szó, mint amilyen például a kereskedelmi tőke közbejötté és közbeékelődése volt, hanem egy annál sokkal bonyolultabbról, amelynek elágazásai új iparágakat teremtenek (gondolunk például a reklám-

iparra) és mely voltaképpen az egész szolgáltatóipari szervezet alapjává is válik”.²⁹

Ezek a tendenciák ugyanakkor igen szorosan összekapcsolódtak a termelőerők fejlődésével, részint úgy, hogy a termelőerők fejlődése tette lehetővé azt a tőkeakkumulációt, amely az állami beavatkozáshoz vezetett, illetve lehetővé tette a fizetőképes kereslet növelését, részint pedig úgy, hogy az állami beavatkozás hozzájárult mind a költséges és lassan megtérülő beruházásokhoz, mind a tudományos kutatáshoz és fejlesztéshez, mind pedig a képzési rendszer igen jelentős kiszélesítéséhez, és így szintén a termelőerők fejlődését eredményezte. Ennek strukturális kihatásaira elsősorban a szakképzett munkások, a bérből élő értelmiségiek és az alkalmazottak számának növelésében mutathatunk rá.

Az alkalmazottak — nem közvetlenül a termelésben dolgozók — számának növekedése ebben az időszakban olyan óriási, hogy míg „A tőke” megírása idején arányuk szinte elhanyagolható volt, addig napjainkra az összes fejlett tőkés országban a keresőknek kb. 30 százalékát (az USA-ban 40 százalék) teszik ki. Németországban például 1882-ben 3 százalék, az NSZK-ban 1969-ben 29 százalék volt az arányuk. Ugyanezen időszak alatt a munkások aránya 10 százalékkal csökkent.³⁰ Az alkalmazottak számának növekedésével létrejön egy igen jelentős — a termelésben elfoglalt helyét tekintve is igen heterogén — réteg, amelynek túlnyomó többsége életmódjában és gondolkodásában már nem követte a hagyományos munkás élet- és gondolkodásmód mintáit. Ezt a váltást pedig nemcsak a kialakult fogyasztói manipuláció, hanem az is elősegítette, hogy ez a réteg elszakadt a közvetlen termelő folyamattól. A műszaki és technikai alkalmazottak számának nagyarányú növekedése ellenére arányuk az összes alkalmazottakon belül szinte folyamatosan csökkent. Ismét az NSZK példáját említve: még az iparban foglalkoztatott alkalmazottak fele is a forgalmi folyamathoz kapcsoló tevékenységekkel foglalkozott.³¹

Történetileg figyelve az alkalmazottak fejlődését a következő főbb szakaszokat különböztethetjük meg: A múlt század közepén a kereskedelem kiterjedése a bolti személyzet, a tőketulajdonos és a tőkefunkció elválása pedig a felügyelő személyzet jelentős növekedését eredményezi. A század elején e két kategória növekedése lelassul és ugyanakkor ugrásszerűen emelkedik a hivatali és irodaszemélyzet, valamint a technikai alkalmazottak aránya. A két világháború között tovább növekszik ezen utóbbi kategória aránya, megkezdődik a szolgáltató szférában dolgozó alkalmazottak számának emelkedése. A legfontosabb azonban, hogy az állami beavatkozás kiterjedésével 1925—39 között az alkalmazottakon belül az állami bürokrácia aránya 15 százalékról 25 százalékra emelkedik. A második világháború után pedig a szolgáltató és a forgalmi folyamatban dolgozó alkalmazottak aránya emelkedik a leggyorsabban.³² A többi fejlett tőkés országban eltérő módon és árnyalatnyi különbségekkel ugyan, de hasonló folyamatok játszódtak le.

Mindezek a változások a polgári szociológia nagy részénél azt a következtetést eredményezték, hogy a társadalom osztálytagozódása háttérbe szorul, a munkásosztály eltűnőben van, a polarizált társadalmat egy hierarchikusan felépített, de folyamatos társadalmi struktúra váltja fel, amelyben a tulajdonviszonyok helyett a társadalmi munkamegosztás, az ehhez

kapcsolódó jövedelmi státusz, és presztízsvizonyok okozzák a lényegi különbségeket. Így alakult ki a stratifikációs elmélet, amely Bernsteintől kezdődően mindmáig jelentkezik a marxista elméletben is.

A stratifikációs elmélet nemcsak elméleti hibákat követ el: a munkásosztályt a fizikai munkásokkal azonosítja, a tulajdon és munkamegosztási viszonyokat elszakítja egymástól, a termelésben elfoglalt helyet az ezen helyekről kialakult véleményekkel cseréli fel, hanem egy alapvető tény is figyelmen kívül hagy. Nevezetesen azt, hogy a bérmunkások aránya nemhogy csökken a tőkés fejlődés során, hanem növekszik. A bérmunkások aránya 1882-ben a Német Birodalomban 63,5 százalék és 1969-ben az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben 81,6 százalék volt.³¹ Mint korábban láttuk, Marx elemzésében a munkásosztályhoz a bérmunkások egészét, nem pedig csupán a fizikai munkásokat számította, és ezek alapján a történelem teljesen igazolta azon megállapítását, hogy a társadalom mindinkább két ellentétes osztályra bomlik.

A tőkés fejlődés során tehát egyáltalán nem azzal találkozunk, hogy az osztályszerkezetet a stratifikáció váltja fel. A társadalom alapvető osztályviszonyai az állammonopolista fejlődés során is változatlanok maradnak. Ugyanakkor az állami behatolás során tényleges változások következtek be a tőkés struktúrában, megnő a politikai intézményesülés struktúráját befolyásoló szerepe, az érdekcsoportok jelentősége a társadalmi struktúra totalitásán belül. Míg a szabadversenyes fejlődés időszakában a polgári társadalom önmagában meglevő szerkezete közvetítődik a politikai szférában, addig az állammonopolista időszakban a politikai szféra — részben a korábbi közvetítőkön keresztül — alakítja a polgári társadalom szerkezetét.

A modern tőkés fejlődés részletesebb elemzésében éppen ezért sem az nem vezet eredményre, ha az osztályanalízist a stratifikációs elemzéssel váljuk fel, sem pedig az, ha — a szabadversenyes időszakhoz adekvát módon — az önmagában levő termelési szféra elemzésénél állunk meg. A feladat éppen annak bemutatása, hogy a politikai állam, a politikai intézményesültség tevékenysége miként módosítja a tőke és munka alapvető ellentétét.

b) *Érdekcsoportok*

A XIX. század második felétől a kapitalista gazdasági rendszer az *érdekszövetségi* politikát állította előtérbe. Az érdekcsoportok kialakulásának két természetes előfeltétele: 1. az állam növekvő intenzitású beavatkozása a gazdaságba, 2. a politikai nyilvánosság létrejötte és viszonylagos kimúlása. Utóbbi talán további magyarázatra szorul. Nyilvánvaló, hogy *bizonyos típusú nyilvánosságról* van szó, beleértve az érdekközvetítés képviselői-parlamentáris formáit is. Olyan típusról, amely a) mint nyilvánosság *szembefordítható* saját polgári megalkotóival, s ezért — Marx kifejezésével — „kiüresítendő”, b) amely az intézményes képviselőket különféle formáiban az intézményesen felülről érvényesített *hatalmi erőszak* eszköze, ezért nem *közvetítés*, c) amely a társadalmi érintkezés mind több formájára kiterjedve elveszti érdemi szükséglet-közvetítő jellegét, felhígul, s végül d) a talán legfontosabb: a tőkés magánérdek közvetítése és érvényesítése szempont-

jából *hatástalan*, ezért szükségtelen. A tőkés magánérdeknek a saját befolyását elsősorban az állami beavatkozásban döntő szerepet játszó szakbürokrácia szférájára kell kiterjesztenie, márpedig ez a közvetítő képviselői szerveken keresztül — bár vannak ellentmondó európai példák is — úgyszólván lehetetlen.

Külön kutatást érdemelne annak bemutatása, hogy az érdekcsoportok és érdekszövetségek létrejötte — egészen „modern”, gazdasági érdek-közvetítő tartalmakkal — már a modern típusú állami beavatkozás előtt is végbemegy. Részben a szűkebb értelemben vett gazdasági szervezetekről van szó, amelyek most „kollektíve megszervezik az eredeti magánautonómia alapján cselekvő tulajdonosok egykori egyéni érdekeit.”³⁴ Gondolunk itt az árutermelő gazdaságban az állami beavatkozást megelőzően végbemenő *koncentráció* folyamatára, de nemcsak erről van szó. Amennyiben ugyanis a társadalmi többlettermék elosztása továbbra is a piac és a konkurrencia mechanizmusa alapján megy végbe — amely ugyan korábbi „személytelenségét” részlegesen elveszti a koncentráció folyamatában kialakuló nagyvállalati gazdasági érdekeltségek (trösztök, konszernek) létrejöttével — annyiban természetes valami, hogy a társadalomgazdaságilag „gyenge” érdekek „megkárosítva” érezvén magukat, összefognak a piaci mechanizmuson alapuló egyenlőtlen elosztás ellenében és létrehozák saját szervezeteiket. Ily módon jönnek létre a *tömegszervezetek*, amelyek arra törekednek, hogy egy társadalomjogiilag biztosított magánstátust szerezzenek, érdekeiket pedig a nyilvánosság előtt kollektíve képviseljék. „*Magánautonómiát politikai autonómia révén*” — ezzel a célkitűzéssel lépnek fel az idővel az állammal is kapcsolatba kerülő társadalmi szervezetek, amelyek részben a meglévő pártokon keresztül, részben saját *tömegpártjaik* megteremtésével kívánják közvetíteni saját érdekeiket.

A következő periódus jellemzéseként röviden azt mondhatnánk, hogy a választójog kiharcolásával és a politikai részvétel általában vett kiszélesítésével mind a gazdasági érdekszövetségek, mind a tömegszervezetek és pártjai esélyt látnak arra, hogy részben a gazdasági szektorban meglévő egyenlőtlenség új típusainak kialakításához, részben az egyenlőtlenség valamilyen formájának megszüntetéséhez, kiegyenlítéséhez *az állami szervek beavatkozását igényeljék*. Ily módon egy *új típusú konkurrenciaharc* indul meg, amelynek tengelyében *a beavatkozás elve alapján működő közigazgatás és szakigazgatás létrehozása és tevékenységének befolyásolása áll*. A részletes kutatás feladata kimutatni, hogy az érdekszövetségek és érdekcsoportok befolyásolásának politikai hatékonysága országonként és periódusonként milyen fokot ért el és milyen variánsokat hoztak létre. Tény: a XIX. század második felében a fejlett nyugat-európai államokban megindul az érdekcsoportok és -szövetségek harca *az állami politika gazdaságra-orientálásáért*, s mennél inkább a parlament válik a törvényhozás színhelyévé és az állam a társadalmi többlettermék elosztásának és felhasználásának *egyik szabályozójává*, annál *szervezettebb* és annál nagyobb *önállóságot* igénylő keretek között történik az érdekcsoportok által gyakorolt befolyás. Jürgen Habermas kifejezésével élve, azt mondhatnánk, hogy ez a folyamat a társadalom „*refeudalizálásához*” vezet. (Gondoljunk itt a tanulmány első felében adott általános prekapitalista-formáció elemzésére.) Végbemegy ugyanis a magán- és a közszféra tendenciózus

összefonódása, amikor „nemcsak politikai fórumok vesznek át bizonyos funkciókat az áruforgalom és a társadalmi munka szférájában, hanem fordítva is: társadalmi hatalmak politikai funkciókra tesznek szert.”³⁵ A „re-feudalizálás” megértésétől elválaszthatatlan a nyilvánosság kizárásának, legalábbis kiüresítésének, formálissá válásának számbavétele, aminek okait fentebb megpróbáltuk jelezni. Az érdekszövetségek és szervezetek harca, hogy kompromisszumra jussanak egymással és az állammal, döntően a nyilvánosság hátában folyik, és más kérdés, hogy céljaikhoz és döntéseikhez megkísérlik — meggyőző, demonstratív vagy manipulatív úton — a tömegek, s ezen belül a tényleges érdekcsoportok beleegyezését biztosítani.

A következőkben tehát már szó sincs arról a klasszikus kapitalista, liberális modelltől, amelyben az állami döntések ellenőrzése és legitimálása a széles értelemben vett közvélemény és képviselőlet színterein történt meg. Az állam növekvő mérvű szakszervezetizálásával és a társadalmi érdekcsoportok szervezeti-diszciplináris formába állásával a politikai és szakigazgatási döntések ellenőrzése most már csupán az érdekszervezetek és pártjaik társadalmi-politikai bürokráciája révén lehetséges, és további kérdés, hogy az ellenőrzés és legitimálás ezen folyamata mennyiben lesz alávetve az adott érdekszövetségek és -szervezetek belső nyilvánosságának.

Az érdekcsoportok tehát a XIX. század második felétől a fejlett kapitalista államokban mind több feladatot vesznek át az államtól, azt bizonyos értelemben „tehermentesítik” s az állam is — amennyiben azok bizonyos nyilvános és közhasznú feladatok elvégzésére alkalmasnak találtnak — saját „helyetteseként” szankcionálja őket. Innen adódik a paradoxon, egy látványos ellentmondás: úgy tűnik, hogy az érdekszövetségek és -szervezetek feleslegessé teszik az állami behatolást, noha ezt valójában kifejezetten megkövetelik, amennyiben az hozzájárul, hogy saját tevékenységét — az érdekcsoportok egyikének vagy konszenzusuknak függvényében — egy-egy konkrét gazdasági vagy társadalmi területen intenzívebbé tegye.³⁶

S hogy melyek ezek a területek? Itt már — idővel — nem csupán arról van szó, hogy az állam beavatkozik pl. azon termelési szektorokba, amelyekbe a tőke megtérülése időigényes, vagy olyan helyeken, amelyek nem termeléstípusú beruházások. Látnunk kell, hogy a „polgári társadalom” bérből élő és szolgáltatások igénybevételére jogosult magánembereinek legkülönbözőbb típusú szükségletei és döntései is közfontosságra tehetnek szert, amennyiben — és éppen ezért — azok gazdasági és politikai érdekszervezetek és fórumok befolyása alá kerülnek. Ezek közül most kettőt emelnénk ki: a fogyasztói (és ezen belül a szolgáltatások igénybevételére orientált) szükséglet és a választói döntés igényét. Kiderül, hogy mindkettő alapvető szerepet játszhat a társadalmi újratermelés menetében, a társadalmilag megtermelt többletmunka elosztásának és újraelosztásának meghatározásában, éppen ezért érdek fűződik befolyásolásukhoz. A fogyasztói és választói döntések játékterét és játékszabályait előre meg kell határozni, ami a XIX. század második felében még nem a direkt manipuláció útján valósul meg, hanem egy meghatározott típusú vásárlóerő kialakítása, valamint az állampolgároknak az egyes érdekszövetségekbe és pártokba történő bevonása útján. A XIX. század végétől, a XX. század elejétől kezdve beszélhetünk ezért a társadalmi-gazdasági státusz, a fogyasztói és csoport-

presztízs kialakulásáról; ami — a mondottakból talán láthatóan — nagyon is bonyolult társadalomgazdasági folyamatok következménye.

Összegezve megállapíthatjuk: a XIX. század második felétől az *érdekközvetítés funkciója* a nyilvánosság és a „polgári közönség” színtereiről meghatározott típusú intézményekre tevődik át. Ezek létrejöhetnek mint a magánszféra individuumainak szövetségei, mint a korábbi nyilvánosságból visszamaradó és új formában kiépülő pártok, — szerepük mindenképpen az, hogy „*belülről, az államapparátussal összejátszva folytatják a hatalom gyakorlását és kigyensúlyozását.*”³⁷ Ehhez hozzá kell tenni, hogy sem a rivális érdekcsoportok harca, sem konfliktusuk a növekvő mértékben személytelenedő és központosított szakadminisztrációval *nem zárja ki*, hogy olyan megegyezésre jussanak — s a nyugati társadalmakban ezt egy erős politikai-kulturális hagyomány támogatja, — amely alkotmányos keretek között, vagyis *bizonyos mértékben* a nyilvánosság szférájában is lehetővé teszi a csoportérdekek manifesztációját, ütköztetésüket és többé-kevésbé rugalmas „hozzáigazításukat” az alkotmányos keretekhez.

Végső következtetésünk mindenképpen az, hogy *ismét megszűnik* az állam és a társadalom szétválása, mert az állam a társadalmi termelés és érintkezés világában „gondoskodva, elosztva és igazítva” beavatkozik. Az állam szembeállítását a társadalommal: absztrakt fikció, ily módon a *polgári, tőkésosztály* részben az érdekcsoportok hatalombefolyásoló tevékenységén keresztül, részben az *uralmi* funkciót hordozó nyilvános társadalomjogi szövetségeken és szervezeteken keresztül továbbra is a társadalom hatalmat birtokló osztálya marad.

A SZOCIALISTA FEJLŐDÉS NÉHÁNY STRUKTURÁLIS VONÁSA

A kelet-európai tőkés fejlődés sajátosságai több szempontból is befolyásolták a Kelet-Európában kialakult szocialista társadalmak jellegét. Mindenekelőtt abban a vonatkozásban, hogy általában nem egy kifejlett tőkés társadalom alapozta meg a szocialista forradalmat, hanem egy olyan társadalom, amelyben a feudalizmus, a szabadversenyos kapitalizmus és az állammonopolista kapitalizmus elemei egyaránt megtalálhatók voltak. Ebből következően a jelenlegi európai szocialista országok fejlődésében a szocializmus általános jegyei a kelet-európai elmaradottság sajátosságaival keveredtek.

A XX. századi európai társadalmak strukturális alakváltozásainak az államkapitalista fejlődés mellett másik *általános típusa* ezen kelet-európai országok szocialista fejlődésében jött létre. Amennyiben eddigi elemzésünkhöz hasonlóan a szocialista országok strukturális fejlődésének alaptendenciáját akarjuk megrajzolni — és így az egyes országok sajátos fejlődésétől és a történelmi változások különös periódusaitól eltekintünk —, akkor a következőket mondhatjuk. Míg a modern tőkés fejlődésben a közvetítők és a politikai állam behatolása a polgári társadalomba lényeges pontokon befolyásolja a társadalmi struktúrát, de sem az alapvető termelési viszonyt, sem pedig a polgári társadalom és politikai állam elválását nem változtatja meg, addig a szocialista fejlődés során az alapvető termelési viszony megváltozik, és a társadalom „civil” szférájának elválása a po-

litikai államtól — legalábbis a céltételezésekben, tendenciáiban — lényegében megszűnik.

Marx késői műveiben a szocialista fejlődés két alapvető elemét hangsúlyozza, a proletárdiktatúrát és az osztályok folyamatos megszüntetését (illetve megszűnését), és a századforduló szociáldemokrata programjai is e két célt emelik ki. A gyakorlati cselekvés síkján az OKP 1919-ben, a forradalom győzelme után elfogadott programja is e kettős követelményt tartalmazza.

A program egyik alapvető gondolata az, hogy létre kell hozni a szovjet hatalmat, amely lehetővé teszi a dolgozóknak, mindenekelőtt a proletariátusnak a közvetlen részvételét az államhatalomban, s ennek kapcsán szükségtelemnek válnak a polgári demokrácia közvetítéses formái.

A program tehát egyik oldalról polgári társadalom és politikai állam kettéválásának megszüntetését, az államigazgatás, a szakigazgatás munkájában való közvetlen demokratikus részvétel tűzi ki célul. Nincs szükség ab ovo az elkülönült szakigazgatási apparátusra, azon belül rotációt kell végrehajtani, nincs szükség a törvényhozó és végrehajtó hatalom elkülönülésére, minden állampolgárt be kell kapcsolni az államigazgatás munkájában, s ennek folyamatában az állam fokozatosan elhal. Másfelől a program — éppen a gazdasági építésből adódó feladatoknak megfelelően — a korabeli orosz gazdaság fejlettségi állapotának, illetve az elmaradottságnak megfelelően célul tűzi ki azt, hogy a termelés egész rendszerét egy centrális államigazgatásnak kell alárendelni.³⁸

A társadalmi struktúra szempontjából mindkét tényező arra mutat, hogy minden eddigi formációhoz képest *rendkívül megnő a politikai intézményesültség struktúraalakító szerepe*, és ennek megfelelően új strukturális viszonyok épülnek ki a társadalomban.

Az új strukturális viszonyok kiépülése ugyanakkor a régebbi struktúra leépülésével párhuzamosan történik meg. Ez a leépülés az osztályok megszüntetésének folyamatát jelenti, amelynek első döntő fázisát Lenin a volt uralkodó osztályok kisajátításához köti. A Komintern II. kongresszusán a következőket mondja az 1920-as évek elejének orosz osztályviszonyairól: „Szovjet-Oroszország belső politikai helyzetét az határozza meg, hogy itt — a világtörténelemben először — évek óta csak két osztály van: a proletariátus, melyet évtizedeken át a nagyon fiatal, de mégis korszerű gépi nagyipar nevelt és a kisparasztság, mely a lakosság túlnyomó többsége. A nagybirtokosok és a kapitalisták Oroszországban nem tűntek el, de mint osztályt, teljesen kisajátították...”³⁹

Ha ezt összevetjük a kelet-európai sajátosságokról korábban elmondottakkal, akkor teljesen világossá válik a gondolatmenet. A szabadversenyes kapitalizmus három nagy osztálya a kelet-európai viszonyok között egy feudális jellegű kisárutermelő paraszti osztállyal egészül ki, és a forradalom győzelme után a volt kizsákmányoló osztályok osztálylétének megszüntetésével két osztály marad: a bérmunkások és a kisárutermelő parasztok osztálya. E két társadalmi csoport közötti osztálykülönbség pedig az átmeneti korszak során, a szocialista termelési viszonyoknak a mezőgazdaságban való győzelmével szűnik meg. A két osztály létét tehát Lenin az átmeneti korszakhoz kötötte, mondván: „A kapitalizmusból a szocializ-

musba való átmenet idején elkerülhetetlen az osztályok létezése...⁴⁰ és a paraszti osztályt csakis mint kisárutermelő parasztságot értelmezte.

Nincs ehelyütt módunk annak vizsgálatára, hogy ez a felfogás milyen gazdaságpolitikai alternatívákkal számolt.⁴¹ Arra utalhatunk csupán, hogy amikor a húszas évek közepén felállított két lehetséges gazdaságpolitikai koncepció közül annak megvalósításához fogtak hozzá, amely az ipar gyors fejlesztését a mezőgazdaság rovására kívánta megvalósítani, akkor a parasztság osztálytartalmának megítélésében is változás következett be. E gazdaságpolitika alapján ugyanis rendkívül erőltetett ütemben történt illetve elkezdődött — a Szovjetunióban a 30-as, a népi demokratikus országokban az 50-es évek elején — a mezőgazdaság átszervezése. Jóllehet, e gazdaságpolitikai döntést igen sok — éppen a kelet-európai elmaradottságból következő — ok indokolta, a következmény a társadalmi struktúra vonatkozásában az lett, hogy a kielezett társadalmi szituációban nem lehetett az osztálykülönbségek megszűnéséről beszélni, sőt időlegesen még egy újabb csoport — a kulákság — is „osztályá” deklarálódott. A kisárutermelő parasztság szövetkezeti parasztsággá alakult át, de az ideológiában továbbra is osztályként tartották számon. Immáron a bérmunka és a kisipari termelés ténylegesen termelési viszonyokból fakadó különbsége helyébe a szocialista tulajdon két formája közötti különbség lépett osztálymeghatározóként. Ennek alapján pedig az osztálykülönbségek megszűnése a szövetkezeti tulajdonnak össznépi tulajdonná való feltételezett átalakulásához kötődött.⁴² Mindezzel az osztályviszonyok a politikai gyakorlat tudományos megalapozása helyett a politikai gyakorlat által tételezetté váltak. A valóságban ugyanakkor a termelőszövetkezetek megszerződésével és megszilárdulásával, valamint az állami vállalati és a termelőszövetkezeti gazdálkodás közeledésével egyre jobban csökkent a munkások és a parasztok közötti osztálykülönbség, az összes — nem magántulajdonos — dolgozó a kiépülő szocialista termelési viszonyoknak vetődött alá. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy nincs különbség az állami és a szövetkezeti tulajdon között, hanem azt, hogy a közöttük levő különbség nem eredményez klasszikus értelemben vett osztálykülönüléseket, mint ahogyan a tőkés-tulajdon különböző formái — például a magántulajdon vagy a monopoltulajdon — sem eredményeznek két különálló munkásosztályt.

A szocialista fejlődés egyik alaptendenciája tehát az osztályviszonyok homogenizálódása, az osztálykülönbségek csökkenése. Ezzel azonban nem jutottunk el egy strukturálatlan társadalomhoz.⁴³ Nemcsak azért nem, mert — mint ahogy többen értelmezik — az osztálykülönbségek leépülésével megmaradtak még más különbségek, a tulajdonból fakadó különbségek megszűnésével fennmaradtak a munkamegosztásból adódó különbségek,⁴⁴ hanem alapvetően azért nem, mert *új strukturális viszonyok épültek ki a részben még megmaradt régi viszonyok mellett.*

A hatvanas évek közepétől a legtöbb kelet-európai szocialista országban egy új szituáció jelentkezett, amelynek lényege, hogy meggyengültek a korábbi gazdaságfejlesztési stratégia forrásai. A forradalom után kialakult társadalom és gazdaságirányítás ugyanis egyfajta választ jelentett a szocialista építés követelményeinek és a kelet-európai elmaradottság felszámolásának együttes problémáira. Ez a válasz pedig az igen gyors ütemű és extenzív iparfejlesztésnek, a magánegyének — ideértve a magántulajdont is —

és a mezőgazdasági ágazat terhére történő akkumulációnak és az összes gazdasági és társadalmi erőforrás feletti centrális állami rendelkezésnek a hármasságában ragadható meg. A hatvanas évek közepére azonban ezen gazdaságfejlesztési stratégia részben elérte céljai egy részét, részben pedig már nem rendelkezett akkumulációs forrással és háttérrel. Problémaként vetődött tehát fel a szocialista fejlődés új szakaszának megfelelő társadalmi és gazdasági mechanizmusok kiépítése.

A Szovjetunióban a Központi Bizottság 1964 októberi teljes ülése és 1965 szeptemberi plénuma a gazdaságirányításnak és az államigazgatás néhány vezető testületének átszervezéséről hozott határozatot, amelyet az SZKP XXIII. kongresszusa 1966 március végén jóváhagyott, a Legfelsőbb Tanács pedig 1965. október 2-án törvényerejű rendeletben is kifejezésre juttatott. Nagyjából hasonló időszakban az európai szocialista országok többségében is napirendre kerültek ezek a kérdések és gyakorlati határozatok is születtek. Ezeknek az intézkedéseknek két gyakorlati pillére tehát a gazdaságirányítás mechanizmusa és az államélet a szocialista demokrácia továbbfejlesztése.

Korántsem szeretnénk tényleges jelentőségükön túl értékelnünk ezeket a határozatokat és a következményükként jelentkező gyakorlati intézkedéseket, azt azonban vitathatatlanul tartjuk — még ha erről kevesebb szó is esik —, hogy sok tekintetben új tendenciákat jeleztek, sőt a szocialista fejlődés menetének újabb tendenciáját is felvetették, illetve kifejezésre juttatták.

Ha ennek az új tendenciának a lényegét — a részletes analízis nehézségeire hivatkozva — az előzőekhez hasonlóan röviden akarjuk megfogalmazni, akkor azt mondhatjuk, hogy a korábbi — a célkitűzésekben teljesen, a gyakorlatban pedig jórészt — „közvetlen” társadalomirányítási mechanizmust tendenciájában egy közvetítéses társadalomirányítási mechanizmus kezdi felváltani. Sajátos módon részint létrejön, részint pedig legalizálódik politikai állam és „civil” társadalom magántulajdontól jórészt mentes és szocialista alapokon megszervezett elválása.

A létrejövés és a legalizálódás kettősségéből a gazdaság területén az előbbi az erőteljesebb, hiszen a vállalati tevékenység közvetlen állami-politikai alárendeltségének megszűnése az államtól részben „elkülönült” gazdasági tevékenységek létrejöttét jelenti, amit a gazdasági igazgatás jogszabályai is mutatnak. Ugyanakkor a gazdaság „magánjellege” sohasem szűnt meg, amit a magángazdasági tevékenység bizonyít, tehát a gazdasági szférán belül is jelen van a legalizálódás, aminek legjobb példáját a mezőgazdasági háttáji gazdaságoknál és a személyes használatú (rendszerint személyi tulajdonú) zárt kertekben ragadhatjuk meg. A személyes magánélet szférájában pedig a legalizálódás az erőteljesebb, hiszen itt mindig is megvolt a privát szféra elkülönültsége, csak hogy ez jórészt a társadalmi elvárásokkal szemben létezett. Ugyanakkor a legalizálódás a személyes magánélet újabb szférájának kibővülését is jelenti, gondoljunk például a személyes polgári jogok kiterjesztésére.

Amennyiben azonban ez az elválás részint létrejön, részint pedig legalizálódik, annyiban teljesen természetes, hogy egyre inkább az érdeklődés előterébe kerül a közöttük levő közvetítés mechanizmusa is. A tudományos kutatásban és a politikai gyakorlatban egyre többet hallunk az érdekvi-

szonyokról, a képviselőtről, a szakigazgatásról, amelyek e közvetítéseknek fő intézményes formáit jelentik.

A társadalmi struktúra szempontjából mindez elsősorban azt jelenti, hogy a társadalmilag megtermelt többlettermék termelése és elosztása felletti korábbi centrális rendelkezést a rendelkezés közvetítési mechanizmusa váltotta fel, és a különböző társadalmi csoportok ebben a mechanizmusban különböző helyet foglalnak el. A szocialista társadalom részletes struktúraanalízisének véleményünk szerint e mechanizmus és a benne mozgó különböző csoportok viszonyának feltárása az elsőrendű feladata.

JEGYZETEK

- ¹ Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához Marx—Engels Művei 13. kötet, Bp. 1965. 151—152. old.
- ² Lásd ehhez: Lukács György: Az emberi cselekvés és gondolkodás antológiai alapzatai, Magyar Filozófiai Szemle, 1969/5. 73—74. old.
- ³ Lásd erről részletesebben: Papp Zsolt: Érdek és struktúra, Társadalomtudományi Közlemények 1972/1. és Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szociológiai megismerésmódel, Társadalomtudományi Közlemények 1972/3.
- ⁴ Idézi Simon Endre: Arisztotelesz: Politika, Bp. 1969. Gondolat, 382. old. 50. lábuj.
- ⁵ Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájából MEM 1. Bp. 1957. 233—234. old.
- ⁶ Ugyanott.
- ⁷ Ezzel kapcsolatban lásd különösen Marx: A zsidókérdéshez c. írását MEM 1 Bp. 1957.
- ⁸ Lásd A jogfilozófia alapvonalainak megfelelő fejezeteit, Akadémia, 1971.
- ⁹ Marx: Értéktöbblet elméletek I. kötet, Bp. 1958. 13. old.
- ¹⁰ Id. mű. III. kötet, 387. old.
- ¹¹ Id. mű. I. kötet, 117. old.
- ¹² Marx: A tőke II. kötet, Marx—Engels Művei 24. kötet, Bp. 1968. 341. old.
- ¹³ Id. mű. III. kötet, 845. old.
- ¹⁴ Ugyanott 787. old.
- ¹⁵ Marx Értéktöbblet elméletek I. köt. Id. kiadás 370—371. old.
- ¹⁶ Ugyanott.
- ¹⁷ Mindezeknek részletes kifejtését lásd Kolosi Tamás: A társadalmi struktúra marxista elméletéhez, Bp. 1971. I. fejezet.
- ¹⁸ V. ö. Marx—Engels Művei 7. kötet Bp. 1962. 10—11. old.
- ¹⁹ V. ö. Marx—Engels Művei 8. kötet Bp. 1962. 114—124. old.
- ²⁰ Marx: Louis Bonaparte brumaire tizenharmadikája MEM 8. 18. old.
- ²¹ Ugyanott 172—173. old. és másutt.
- ²² Ugyanott 144. old.
- ²³ V. ö. Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása; Gondolat, Budapest, 1971. különösen a 26—44. old.
- ²⁴ A probléma marxi feltárásához v. ö. Papp Zsolt: Adalékok az érdekkategória történeti-szociológiai megközelítéséhez. TTI Dokumentáció.
- ²⁵ V. ö. Habermas említett munkájának, A nyilvánosság dialektikájáról (Hegel és Marx) c. fejezetét.
- ²⁶ Utóbbi korabeli formáit már Marx jellemezte A hegeli államjog kritikájában.
- ²⁷ V. ö. Marx: A tőke III. kötet id. kiad. 258—260. old.

- ²⁸ V. ö. Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie Berlin 1953. 550—592. old.
- ²⁹ Hermann István: Hozzászólás . . ., Társadalomtudományi Közlöny, 1972/1.
- ³⁰ V. ö. Heinz Jung. Zur Diskussion um den Inhalt des Begriffs „Arbeiterklasse“ Das Argument 61. 1970/9. 10. 682. old.
- ³¹ V. ö. Jürgen Ritsert: Erkenntnistheorie, Soziologie und Empirie, Frankfurt/main 1971. Lincksdruck Verlag, 124. old.
- ³² Ezeknek a folyamatoknak adatszerű alátámasztását lásd többek között: M. és K. H. Tjaden: Zur Analyse der Sozialstruktur . . . Das Argument, 61. 1970/9. 10. sz. és H. Steiner: Soziale Strukturveränderungen im modernen Kapitalismus, Berlin 1967.
- ³³ V. ö.: H. Jung: id. mű. id. hely.
- ³⁴ Habermas id. mű. 331—332.
- ³⁵ Ugyanott.
- ³⁶ V. ö.: egyebek mellett — Klaus von Beyme: Interessengruppe in der Demokratie — München 1969. 20—26. old.
- ³⁷ Habermas 256. old.
- ³⁸ V. ö. SZKP-határozatok, Budapest, I. kötet 483—497. old.
- ³⁹ Lenin Válogatott Művei III. kötet, Budapest, 1967. 345. old.
- ⁴⁰ Ugyanott 368. old.
- ⁴¹ Lásd erre Szamuely László írását: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok, Budapest, 1971.
- ⁴² V. ö. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban; Budapest, 1952. 27—28. és 67. old.
- ⁴³ A marxizmus klasszikusai többször is utaltak arra, hogy az egyenlőség, „előítélet, ha az osztályok megszűntetésénél többnek gondolják”. (Lenin Művei, 30. kötet, Budapest, 1953. 85. old.)
- ⁴⁴ V. ö. p.: Hegedűs András: A szocialista társadalom struktúrájáról, Budapest, 1966.

TÁJÉKOZÓDÁS

I. I. KRAVCSENKO — O. N. TRUBICIN

A szovjet társadalom szociális struktúraváltozásainak problémái*

Intézetünk kiemelt kutatási témája — a munkásosztály helyzete és annak változásai — semmiképpen sem vizsgálható a társadalom szociális struktúrájának egészétől elszakítva. Ezért e téma kutatása szükségképpen központi helyre állította intézetünkben a társadalom strukturális viszonyainak vizsgálatát is. A szocialista társadalmak strukturális változásai olyan nagy mértékűek — hiszen ebben a tekintetben a technikai fejlődés és a szocialista átalakulás együttes hatásai egymást hallatlanul felerősítik — hogy e téma vizsgálatánál igen sok alapvető elméleti és metodológiai kérdés vetődik fel új módon. Ezek a kérdések több-kevesebb eltéréssel minden szocialista ország társadalomtudományában felszínre kerülnek, s nyilvánvaló, hogy a kölcsönös információk, az egymás eredményeire vonatkozó tájékozódás ezek megoldásában nagy segítséget nyújthat. Különösen érdekesek lehetnek számunkra a Szovjetunióban folyó kutatómunka eredményei. Ezért közöljük az alábbiakban a

Voproszű filozofii 1972/6. számában megjelent cikk második két részét, némi rövidítéssel.

A cikk az 1972-ben Szverdlovszkban megrendezett konferenciáról ad tájékoztatást. Az első részben a konferencia szervezeti kereteiről és tematikájáról ad áttekintést. A konferenciát a Szovjet Tudományos Akadémia, az Oroszországi SZSZK Közép- és Felsőfokú Szakoktatási Minisztériumi és a „Znanije” Összszövetségi Társaság rendezte. A résztvevők száma — 1100 — igen nagy volt és nagy volt a résztvevők aktivitása is, több, mint 200 felszólalás hangzott el, s minden szekcióban igen élénk vita bontakozott ki.

A konferencia a szovjet társadalom struktúraváltozásainak problémáit 8 szekcióban tárgyalta. Ezek:

1. A szocialista társadalom szociális struktúrája kutatásának módszertani kérdései.
2. A Szovjetunió munkásosztályában végbement változások, a munkásosztály vezető szerepe a kommunizmus építésében.
3. A kolhozparasztság fejlődése, a város és a falu közötti különbségek elmosódása.
4. Az értelmiség és az alkalmazot-

* A cikk eredeti címe: Problemü izmenyenyij szocialnoj sztrukturu szovetszkovo obsesztva. Megjelent a Voproszű filozofii 1972/6. számában.

tak helyzetének változásával kapcsolatos problémák.

5. *Az ifjúság, mint társadalmi csoport; a fiatal nemzedék szociális és szakmai orientációjának kérdései.*
6. *Szociális különbségek a szellemi kultúrában; e különbségek megszüntetésének problémái.*
7. *A termelő kollektívák és azok (szociális) fejlődése.*
8. *A szovjet társadalom szociális struktúrája fejlődésének történeti vonatkozásai.*

A konferencia munkáját ismertető, elemző cikk természetesen nem lépett — nem is léphetett — fel a teljesség igényével. Miután a konferencia munkáját az SZKP XXIV. kongresszusának az elméleti iránymutatásai inspirálták, ugyanezt tekintették a szerzők a maguk számára irányadónak a közlendő anyag kiválogatásában is.

Az alábbiakban a cikknek azt a két részét közöljük, amelyben a szerzők a strukturális változások kutatásának elméleti, metodológiai kérdéseit, továbbá a szovjet társadalom szociális struktúrájában bekövetkezett konkrét változásokat tárgyalják.

—o—

A konferencia valamennyi felszólalásában és nyomtatásban megjelent munkájában számos alkalommal fordult elő a struktúra fogalmának a szociális jelenségekre történő alkalmazása. Ebben a vonatkozásban kiemelünk néhány olyan momentumot, amelyek megítélésünk szerint a szovjet társadalomra vonatkozó kutatásaink bizonyos részeinek jelenlegi helyzetére jellemzőek.

Ismeretes, hogy a struktúra fogalmának egész sor különféle értelmezése létezik, ám az a nézet lett

általánosan elfogadott és elismert, mely szerint a struktúra „a rendszer elemei közti kapcsolatok (viszonyok) összessége”¹. Ennek ellenére a konferencián a struktúra fogalmát elsősorban csak az elemek összességéként kezelték. Egy ilyen észrevétel talán túlzott merevség megnyilvánulásának hatott volna — a konferencián anélkül is éppen elég vitatkoztak terminusokról és fogalmakról, — ha a jelzett sajátosság nem tanúskodna azokról a nehézségekről, amelyek mindig felmerülnek, ha a szociális struktúra halmazának (a rendszer szubsztrátumának) tanulmányozásáról, a szociális struktúra statikájáról áttérünk a szociális struktúra életének, fejlődésének tanulmányozására — beleértve ebbe a szociális struktúrára jellemző kapcsolatok egész skáláját, a társadalmi tudat formáit, az értékeket, az érdekeket, orientációkat, az erkölcsi normákat stb.-t. Éppen az itt felvetődő nehézségek okozták azt is, hogy a konferencia résztvevőinek többsége az egyes társadalmi csoportokra jellemző alapvető adatok klasszifikálásával, terminológiájával, csoportosításával kapcsolatos kérdésekre összpontosította figyelmét, s kevesebb figyelmet fordított az e csoportok közti viszonyokra, vagyis a tulajdonképeni strukturális problémákra. Valószínűleg éppen ezért nem véletlen az sem, hogy a csoportok közti kölcsönviszonyok problémáját nem egyszer abból a szempontból vizsgálták, hogy egyes csoportok beletartoznak-e más csoportokba vagy osztályokba, avagy sem. Köztudott, hogy a viszonyok tanulmányozása bonyolult feladat, szociológiai tudományunk azonban már ezen a téren is egész sor eredményt ért el, s reméljük, hogy a szociális struktúraelemek szerinti analizését egy-

re nagyobb mértékben az elemek közti kölcsönkapcsolatok mélyreható tanulmányozása fogja majd kísérni. Ez most különösen időszerű. A konferencia nagy figyelmet fordított a szovjet társadalom osztálystruktúrája alapvető elemeinek — a munkásosztály, a kolhozparasztság, az alkalmazottak, az értelmiség — tanulmányozására, egységük és szövetségük erősítésére. Helyénvaló, hogy a résztvevők elsősorban az anyagi — és sokkal kisebb mértékben a szellemi — termelésben való közös részvételük folyamatában kialakuló alapvető viszonyokkal összefüggő társadalmi csoportokat vizsgálták. Magától értetődik, hogy ezek a problémák a társadalomkutatás számára nem egyszerűen csak fontosak, hanem alapkérdések és mindig is azok maradnak. A társadalomra vonatkozó teljesebb tudás megszerzése érdekében megvan a lehetőségünk arra, hogy a társadalmat alkotó csoportok nagyobb számára terjesszük ki az elemzést — miként ezt V. Sz. Szemjonov javasolta a plenáris ülésen elhangzott „Új jelenségek a szovjet társadalom szociális struktúrájában” című előadásában. A szerző a foglalkoztatott lakosság mellett például kiemelte a nem dolgozó, de társadalmilag aktív csoportokat.

A szociális struktúra kutatásában megnyilvánuló egyoldalúság megszüntetésének problémája összefügg azzal a kérdéssel, amelyről M. N. Rutkevics beszélt a plenáris ülésen „A szocialista társadalom szociális struktúrája tanulmányozásának módszertani problémája” című előadásában. Ugyanezt a kérdést érintette egész sor más előadás és felszólalás (így Ju. Je. Volkov „Az ifjúság a szocialista társadalom szociális struktúrájában” és mások).

Nevezetesen arról van szó, hogy több aspektusban kellene megközelíteni a különböző, de elsősorban a társadalmi, osztály- és szakmai struktúrák kapcsolatát, a szociális osztályfelosztásnak a társadalom szociális-, demográfiai és etnikai csoportokra történő felosztásával való kapcsolatát.

Érdekes egyebek közt az a javaslat, amely felveti a szociális struktúra több dimenziós (több aspektusú) kutatásának realizálási lehetőségét, legalább két differenciáló ismertető jegy összekapcsolása révén. Így G. M. Korosztjelev és V. I. Perevegyencev — hangsúlyozva, hogy a szociális osztályjellegű és a szociális demográfiai struktúra átszövi egymást, — javasolták az osztályoknak, rétegeknek és csoportoknak a demográfiai vonatkozások figyelembevételével történő tanulmányozását. Ezzel kapcsolatban G. M. Korosztjelev a társadalmi csoportok három típusát különbözteti meg a szociális-demográfiai struktúrában: az egész lakosság keretein belül (nők, ifjúság, nyugdíjasok); az osztályjellegű és demográfiai struktúra kereszteződése révén kialakuló típus (dolgozó ifjúság, munkásnők stb.); és a tulajdonképeni demográfiai csoportok, amelyek a lakosság újratermelésében játszott sajátos szerepük révén különböztethetők meg.

Egész sor felszólalás foglalkozott a szovjet társadalom társadalmi osztály- és nemzeti struktúrája közti kapcsolat kérdésével. Ezek között A. T. Tabaldijev arról beszélt, hogy a szociális és osztálystruktúrát a társadalmi csoportok nemzeti sajátosságainak figyelembevételével kell elemezni. Valóban, egy ilyen elemzés nagy jelentőségű, amikor a szocialista nemzetek fejlődésében végbemenő két tendencia, a virágzás

és közeledés kölcsönös egymásba fonódásának perspektíváit elemezzük, úgyszintén, amikor a soknemzetiségű körzetek és kollektívák konkrét struktúrájának alakulását, annak perspektíváját vizsgáljuk. F. T. Konsztantyinov rámutatott arra, milyen nagy jelentőséggel bír a fejlett szocialista társadalom szociális és osztálystruktúrájának tanulmányozása egy új történelmi közösség, a szovjet nép fejlődési távlatainak jellemzése szempontjából. B. Sz. Manyikovszkij a szocialista társadalom osztálystruktúrájának és politikai rendszerének egybevetését végezte el.

A sokoldalú, több aspektusból történő kutatás tendenciája mutatkozott meg abban a törekvésben is, hogy a különböző rétegek kulturális színvonalában, a társadalom mindennapi életében kimutassák az egyes csoportok végzettségi, műveltségi színvonalában jelentkező osztályjellegű momentumokat. Ugyanez a tendencia mutatkozott meg néhány — meg kell mondanunk, igen kis számú —, arra vonatkozó javaslatban, hogy hajtsuk végre egy körzet (város) szociális struktúrájának teljes, több aspektusból történő elemzését.

A konferencia résztvevői foglalkoztak a társadalom szociális struktúrájának a differenciálódás sajátos szintjét jelentő egyéb elemeivel is, a kollektívával és személyiséggel. Ezek szerepének és a szociális struktúrában betöltött helyüknek a vizsgálata lehetővé teszi a társadalom osztálytagozódásának konkrétabb elemzését, és a „társadalmi” fogalmának az elemzésében történő mélyrehatóbb és differenciáltabb alkalmazását. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a konferencia nem tudatosította kellő mértékben a társadalom osztályjellegű felosztása és

a társadalmi csoportoknak munkakollektívákra és ezeken belül különálló részekre való osztása közötti kapcsolat módszertani jelentőségét. De magát azt a tény, hogy ezt a témakört a társadalomtudomány vizsgálandó területei közé sorolták (mint például A. Sz. Fris, N. A. Aitov, P. Sz. Sztjebakov és mások), a konferencia sikerei közé sorolhatjuk.

A konferencián megvitatott legfontosabb módszertani kérdés „a társadalom szociális struktúrája” fogalom meghatározása volt. Ebben központi helyet foglal el az osztályszempont. Ilyen meghatározást adott előadásában M. N. Rutkevics. Ezzel a problémával közvetlenül összefügg az osztályok és az osztályképző ismérvek meghatározásának megvitatása. M. N. Rutkevics hangsúlyozta, hogy az osztályoknak az a meghatározása, amelyet V. I. Lenin már a forradalmat követően adott, rendelkezik az általánosság kritériumával, és alkalmazható a különféle osztálytársadalmakra, köztük a szocialista társadalomra is, és felöleli a társadalmi és osztálykülönbségek egészét, jöllehet bizonyos ismérvek szerepe a szocializmusban megváltozik. Megváltozott az alapvető, a meghatározó ismerv — a termelőeszközökhöz való viszony — szerepe, tekintettel arra, hogy a termelőeszközök magántulajdonát felszámolták. Ma ez az ismerv nem határozza meg a termelésben foglalkoztatott munkások, alkalmazottak és az értelmiség, sem pedig a kolhozparasztság és a mezőgazdasági szakemberek közti különbségek lényegét.

Ismét érintették az elsődleges és másodlagos osztályképző jegyek létezésével kapcsolatos kérdést, amely a szakirodalomban már korábban is felmerült.² (Például B. L. Alek-

szandrova „A társadalom szociális struktúrája és a személyiség tipológiája” című felszólalásában.) A másodlagos osztályképző jegyek közé, mint ismeretes, olyan etikai, szociálpszichológiai, művelődési stb. ismérveket sorolnak, amelyekre V. I. Lenin is több alkalommal utalt, az osztályok fejlődésének konkrét problémáit elemezve. Lenin a termelési feltételekről, az életkörülményekről és az e környezet által meghatározott³ érdekről, az „életrendről”, a családi kapcsolatokról, az anyagi és szellemi szükségletek színvonaláról⁴ beszélt. M. N. Rutkevics ezzel kapcsolatban azt javasolta, hogy ne vegyünk be „kiegészítő” ismérveket az osztályok meghatározásába. Valójában azonban az osztályok struktúrájának konkrét kérdéseit elemezve mind ő, mind a konferencia számos más résztvevője — lényegében mindenki, aki csak foglalkozott a kultúra, az érdekek stb. problémáival — a szociális differenciáció másodlagos ismérveit nemcsak hogy figyelembe vették, hanem közvetlen elemzés tárgyává is tették. Ebben a vonatkozásban érdeklődésre tarthat számot az a vélemény, amely szerint egyes ismertetőjegyek szerepe gyengül, míg mások (a korábban kevésbé lényegesek) jelentősége fokozódik. Minden bizonnyal logikus a feltételezés, hogy az idő múlásával erősödni fog (már most is erősödik) a „másodlagos” megkülönböztető ismertetőjegyek szerepe, amelyekre kutatásainkban egyelőre még nem fordítunk elég figyelmet. E kérdések megvitatása lehetővé tette annak pontos körvonalazását, hogy általában a munkásosztály és a parasztság más csoportokhoz való közelítésének és elhatárolódásának, valamint magukon az osztályokon belül a különböző csoportok egy-

más közti közeledésének és elhatárolódásának milyen kritériumai használatosak. Ilyenek mindenképp *a társadalmi termelés szervezetében betöltött szerep*, ezen belül a végrehajtó és irányító tevékenység szétválasztása, továbbá a tevékenység *szférája* (ipar, mezőgazdaság stb.), végül *a munka jellege és tartalma*. Mint erről szó is esett, ezek közül a legfontosabbak a funkcionális kritériumok. Ezekhez csatlakoznak még a kvalifikációs és szakmai kritériumok is.

A konferencia munkájában megfigyelhető volt továbbá az a szisztematikus törekvés is, hogy fokozzuk a kulturális, szociálpszichológiai, a hétköznapi családi tényezőkre fordított figyelmet, amelyek vagy közelebb hozzák egymáshoz, vagy eltávolítják egymástól az osztályokat és a velük kapcsolatos csoporttevékenység általános szféráját. Többek között L. A. Gordon és E. V. Klopov fejtették ki ezzel kapcsolatos gondolataikat. Beszéltek arról a lényegbevágó szerepről, amelyet a munkásosztály kulturális differenciálódása, a munkásosztály képviselőinek a műveltségi színvonal, a munkán kívüli idő felhasználási módja, a városi kultúra elsajátításának fokozatai, a nagy- és kisvárosi életkörülmények alapján történő megoszlása játszik.

A konferencián e vonatkozásban megvitatották azt az utóbbi időben gyakran felvetett kérdést, hogy vajon helyén való-e ilyen nagy figyelmet szentelni az osztályon belüli differenciálódás elemzésének, és mi teszi ezt indokolttá? Alapjában véve a felszólalók azon az állásponton voltak, hogy ez (az osztályon belüli differenciálódás) nem azért fontos, mert az osztályok közötti differenciálódás helyébe lép, hanem azért, mert egyre nyilván-

valóbbá válik az a szerepe, amelyet a szociális értelemben homogén társadalommá válás folyamatában játszik. A konferencia éppen ezért nagy figyelmet fordított az osztályon belüli különbségek ismérveinek tanulmányozására. A felszólalók többségének véleménye szerint ezek egy része egybeesik az osztályok közötti különbségek ismérveivel, elsősorban vonatkozik ez a munka társadalmi szervezetében való részvétel fontos ismérére. Rámutattak az öntevékeny, a természetben foglalkoztatott és a természetben nem foglalkoztatott, de társadalmilag aktív lakosság különböző csoportjai közötti mennyiségi arányok változására, s arra, hogy a folyamatban levő iparosodás és az országban fokozatosan kibontakozó tudományos-műszaki forradalom megváltoztatja a dolgozók különböző kategóriáinak arányait stb. Sok felszólalás konkrétan ismertette az osztályok és társadalmi rétegek mennyiségi változásainak dinamikáját, mindenekelőtt a munkásosztály és az értelmiség növekedésének mértékét és tendenciáját.

A konferencia azonban keveset foglalkozott a szovjet társadalom szociális összetételében meglévő alapvető arányok további változásainak távlataival. Ezeket a kérdéseket emelte ki M. N. Rutkevics (az értelmiség fejlődési távlatairól tartott előadásában), V. Sz. Sevljakov (a szovjet társadalom egészének szociális struktúrájában végbemenő távlati fejlődésről szóló beszámolójában), és többen mások. Ezek az arányok egyébként gyorsan változnak. A szocialista társadalom termelőerőinek fejlődése következtében idővel csökkenni fog az anyagi értékek közvetlen előállítóinak részaránya, de a nép jólétének a XXIV. pártkongresszus által kitű-

zött növekedésével, a szolgáltatási szféra mintegy kétszeresre bővülésével, gyors növekedésnek indul majd a nem termelő szféra. Mindez arra ösztönöz, hogy alaposabban tanulmányozzuk a következő kérdéseket:

— lehetséges-e, hogy az ipari munkásosztály számszerű növekedésének üteme lelassul az elkövetkező években⁵?

— Belátható jövőben melyek lesznek a tudományos dolgozók növekedésének a társadalom szempontjából optimális határai és üteme, stb.?

A konferencia résztvevői sok értékes, s a későbbi kutatások számára nélkülözhetetlen adatot gyűjtöttek össze az egyes rétegek, csoportok és osztályok szociális összetételére vonatkozóan. Különösen azok a felszólalások bővelkedtek ilyen adatokban, amelyeket az egyes vállalatok, kerületek és köztársaságok (Ukrajna, Litvánia, Moldova stb.) konkrét kutatásának szenteltek.

A szocialista struktúra leglényesebb elemeire vonatkozó „fizikai” paraméterek meghatározása továbbra is társadalomkutatásunk fontos oldala marad, de a más eddig felhalmozott bőséges tényanyag lehetővé teszi, hogy áttérjünk a társadalomkutatás újabb szakaszára, a szociális struktúra fejlődési mechanizmusairól alkotott elképzeléseink elmélyítésére. Ebben a vonatkozásban igen termékenynek ígérkezik a szovjet társadalomban végbemenő szociális differenciálódás és az integrációs folyamatok (ezek közül az utóbbi az uralkodó jellegű) dialektikus kölcsönhatására vonatkozó elgondolás, amely a szovjet irodalomban is megjelent, és a konferencián is kifejtették.

Ebből az elgondolásból kiindulva néhány felszólaló (F. N. Gelbuh,

O. N. Trubicin) annak kimutatására törekedtek, hogy a szociálisan homogén társadalom felépítése éppen a szociális struktúra differenciálódásán át valósul meg, pontosabban ennek a differenciálódásnak az alapján, annak következtében, hogy a társadalmi csoportokban élenjáró, rendkívül fejlett rétegek alakulnak ki, és ezekhez felzárkózva megy végbe e csoportokban a társadalmi kiegyenlítődés. Ebben a társadalomban a differenciálódás nem szűnik meg, hanem valószínűleg új formákat ölt, többek között például az emberi személyiség tulajdonságainak gazdagságában, lényeges sajátosságainak sokoldalú megnyilvánulásaiban jut majd kifejezésre stb. Meg kell tehát jegyeznünk, hogy ezek a problémák a konferencián nem olyan egyoldalúan kerültek felszínre (és megvitatásra), mint ahogyan ez néha előfordul, amikor egyoldalúan kiemelik az osztályok közötti és osztályon belüli különbségek elmosódásának tényezőit, vagy pedig amikor — ugyancsak egyoldalúan — a társadalom differenciálódását hangsúlyozzák.

A konferencián tartalmas elemzés hangzott el a fejlett szocialista társadalom szociális struktúrájának változásában érvényesülő két előbbi, egymással kölcsönhatásban álló folyamat forrásairól. Az előbbieken említett munkamegosztást nem csupán alapvető osztályismérvként, hanem egyúttal a szociális differenciálódás alapvető okaként is vizsgálták. A társadalmi munkamegosztásra, mint a szociális differenciálódás legáltalánosabb alapjára való pusztán hivatkozások önmagukban olyan nyilvánvalóan elégtelenek voltak, hogy ez a tény szükségessé tette e tényező hatásmechanizmusainak konkretizálását, ami a munka jellegének elemzése útján vé-

gezhető el. A konferencián megismételték azokat a már ismert kísérleteket, hogy szinkronba hozzák egymással a szakmai — kvalifikációs differenciálódást és a társadalmi differenciálódást. Meg kell mondanunk, hogy ezek egyelőre még nem teljesen meggyőzőek és a hozzájuk fűzött magyarázatok sem voltak elég világosak. A konferencia nem véletlenül nyilvánította helytelennek a szakmai és szociális különbségek azonosítását. A szakosítás ténye azonban nyilvánvaló. Tény, hogy a munkások körében állandóan tanúi vagyunk különböző tudásszintű, különböző szintű szakismerettel és műveltséggel rendelkezők kiemelkedésének, és maguk a kutatók azok, akik erre a tényre rámutatnak. A kutatók feladata (egyelőre még nem megoldott feladat), annak meghatározása, meddig és milyen értelemben szociális jellegűek a technikai (szakmai-technikai és technológiai) munkamegosztás és a kvalifikációs változások folyamatai. Ezeket a problémákat valószínűleg oly módon lehet majd megoldani, hogy az elemzést kiterjesztjük a dolgozók magatartástípusaira, kultúrájára, kapcsolataik jellegére, személyiségfejlődésükre vonatkozó adatok széles körű halmazára, továbbá olyan adatokra, amelyek azt mutatják meg, hogy mindezen vonásokat (közvetve vagy közvetlenül) hogyan befolyásolják a végzett munkának és annak a csoportnak a termelési jellemzői, amelyhez az adott ember tartozik. Komoly korrekcióra szorulnak azok a direkt és egyértelmű következtetések, melyek szerint minden vállalati szintű termelési, műszaki és gazdasági átszervezés megfelelő társadalmi folyamatot indít el.

A szovjet társadalom különböző

osztályainak és csoportjainak kvalifikációs és minőségi növekedése kifejezésre jutott a felszólalások és előadások egész sorában; ezt a szovjet társadalom szociális struktúrájának fontos fejlődési tényezőjeként fogták fel. A felszólalások hangsúlyozták, hogy a jelenlegi körülmények között nagyobb a jelentősége a nagy társadalmi csoportok minőségi változásainak, mint mennyiségi változásainak. C. A. Sztjepanjan kiemelte, milyen rendkívül fontossága van a munkásosztály minőségi változásának a szovjet társadalomban játszott vezető szerepe erősítésében. V. Sz. Szemjonov és mások előadásában még arra is történt döntés, hogy bevezessék az „intenzivitási fok” fogalmát a szociális struktúra minőségével kapcsolatosan. Ezek a javaslatok érdeklődésre tarthatnak számot, bár fel kell tételoznünk, hogy az ilyen javaslatok szociológiai mérés speciális eljárásainak alkalmazása nélkül aligha valósíthatók meg. A konferencia azonban mégis sokat tett azért, hogy bemutassa a szovjet dolgozók kvalifikációjának kivételesen magas szintű növekedését.

Mint azt a konferencián egyöntetűen elismerték, a legfontosabb társadalmi csoportokban végbement minőségi változások eredménye a szociális határok változékonyságának és mobilitásának ténye (mint erre V. Sz. Szemjonov, M. N. Rutkevics, M. A. Orjol és sokan mások rámutattak), valamint olyan új, határhelyzetben levő, „köztes” szociális csoportok létrejötte, amelyekben az új típusú dolgozók kialakulásának folyamata végbemegy. Ezekről több felszólaló beszélt (M. N. Rutkevics, V. Sz. Szemjonov, G. E. Glezerman, L. A. Gordon, E. V. Klopov, A. I. Lutcsenko, F. N. Gelbuh és mások).

A szovjet szociológiai irodalomban az „új típusú dolgozókról” folyó vita rendkívül termékeny. A dolog lényege, hogy a szociális struktúra egyes jelenségeinek — mint például ezek összeegyeztethetősége vagy összeférhetetlensége, lehetséges vagy lehetetlen volta stb. — egész sor kérdését nehéz megoldani akkor, ha elemeit úgy tekintjük, mint változatlan lényegeket, és kevésbé vesszük figyelembe változási perspektívákat. Ennek ellenére általánosan elfogadott, hogy a szociális struktúra változásai maguknak a struktúra elemeinek változásaival és e változások alapján mennek végbe, most és a jövőben is. A konferencián elhangzott az a teljességgel megalapozott feltételezés (egyebek közt I. G. Mikolszkij felszólalásában), hogy az „új típusú dolgozó” egyrészt a munkás olyan átalakult típusából jön létre, aki csak a fizikai munkával és a végrehajtó funkciókkal veszítette el kapcsolatát (amelynek prototípusa a munkás-értelmiségi típus), másrészt az olyan új típusú értelmiségből, amely közvetlen kapcsolatban áll a termeléssel.

Az osztályok és társadalmi csoportok közötti közeledés, valamint a szociálisan homogén társadalom kialakulásának folyamatát C. A. Sztjepanjan úgy jellemezte, mint a szovjet társadalom osztálystruktúrájának változására vonatkozó, általa (Sztjepanjan által) megfogalmazott alaptörvény megnyilvánulását, amelynek lényege, hogy a szocialista társadalom valamennyi osztálya, rétege és csoportja állandó fejlődésben van, alkotó erejük állandóan növekszik, hogy a munkásosztály, kolhozparasztság, értelmiség egymáshoz közeledése töretlen, egyre fokozódó folyamat, és hogy a köztük meglévő különbségek fo-

kozatosan elmosódnak. Ez a folyamat, mint arra C. A. Sztjepanjan és más felszólalók rámutattak, nem egyenletesen megy végbe. Így például a munkásosztály magas szakképzettséggel rendelkező része és a műszaki-mérnöki értelmiség közti közeledés, a közöttük meglévő különbségek elmosódása gyorsabban történik meg, mint a dolgozók többi rétegei között. Ez az egyenlőtlenség jellemző a város és a falu, a szellemi és fizikai munka közti különbségek felszámolásának folyamataira is.

A szociálisan homogén társadalom kialakulása — mint erre a konferencia számos résztvevője helyesen rámutatott — az osztályok és csoportok kölcsönös közeledési folyamata, (nem pedig az egyik szociális csoportnak a másikba való egyoldalú „beolvadása”). A szovjet társadalomnak a szociális homogenitás felé való előrehaladása szempontjából a leglényegesebb szerepe annak van, hogy általánossá váljanak a munkásosztály olyan jellemző vonásai, mint a kommunista eszmeiség, a szervezethez és szilárd-ság. A kibontakozott vitákból ítélve, a szovjet kutatók a jövőben is tovább fogják tanulmányozni az osztályok és csoportok kölcsönhatását eredményező kapcsolatok széles körének tanulmányozását és e folyamat egyes momentumainak vizsgálatát.

Most azt fogjuk megvizsgálni, hogyan konkretizálódtak ezek, a konferencián elhangzott, itt helyszűke miatt csak röviden ismertett elméleti és módszertani tételek. Mindenekelőtt nézzük meg a munkásosztálynak a szovjet társadalomban betöltött helyével kapcsolatos problémákat, elemezzük a társadalom tulajdonképpeni struktúráját.

C. A. Sztjepanjan a plenáris ülésen elhangzott előadásában („A munkásosztály vezető szerepe a szocialista társadalom szociális és osztálystruktúrájának változásában”) hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak a társadalom forradalmi átalakulásaiban, a szocializmus és a kommunizmus építésében játszott vezető szerepe az új társadalmi-gazdasági alakulat létrejöttének törvényszerűsége. Az előadó a munkásosztály által az új társadalom szociális struktúrájának megváltozása során játszott vezető szerepe konkrét-történelmi realizálásának három szakaszát különbözteti meg: az első a szocialista forradalom végigvitele és a proletárdiktatúra megteremtése; a második a szocialista társadalom felépítése; a harmadik a fejlett szocialista társadalom építésének befejezése és fokozatos átmenet a kommunizmusba. E szakaszok megvalósulása során a munkásosztály vezető, irányító szerepe nemcsak nem csökkent, hanem szakadatlanul növekszik és erősödik. C. A. Sztjepanjan jellemezte azokat az objektív tényezőket, amelyek meghatározzák a munkásosztály vezető szerepét a szocialista társadalomban. A társadalom alapvető és döntő termelőereje a munkásosztály volt és marad, ez az osztály a tudományostechnikai haladás tömeges méretű hordozója, a kommunizmus anyagi bázisának legfőbb alkotója. A munkásosztály a szocialista termelési viszonyok alapvető eleme, a dolgozók végsőkéig forradalmi, legszervezettebb, legöntudatosabb, legfegyelmesebb csapata, a kommunista eszmeiség következetes hordozója. C. A. Sztjepanjan és a konferencia más résztvevői rámutattak arra, hogy mindezek a vonások általánossá válnak a szovjet

társadalom valamennyi rétegében. Ez a maga nemében azt jelenti, hogy a munkásosztálynak, pártjának és az államnak szociális bázisa kiszélesedett és tartóssá vált.

A konferencián nemcsak a munkásosztály mennyiségi, hanem minőségi fejlődését is hangsúlyozták, elemezték kulturális-műszaki, és általános műveltségi szintje növekedésének folyamatait. Az új foglalkozások kialakulása, és a hagyományos munkásszakmák jellegének megváltozása, a folytatódó szakosodás és a technikai munkamegosztás elmélyülése — mint ahogy erről már szó esett — összekapcsolódnak a munkásosztály szociális struktúrájában végbemenő kiegyenlítődési folyamatokkal. A konferencián rámutattak az I. és II. alcsoportba tartozó dolgozók közti szakmai, kulturális és pszichikus különbségek elmosódására. A szakképzetlen, kézi erővel végzett munka még jelentős aránya mellett növekszik a szakképzett, bonyolult és alkotóbb jellegű munkafajták száma és jelentősége.

Az osztályok struktúrájában megnyilvánuló új jelenségek megkövetelték a köztük fennálló különbségek pontosabb megfogalmazását. G. Je. Glezerman „A tudományos-technikai forradalom, valamint a munkásosztály és az értelmiség közti határok elmosódására gyakorolt hatása” c. előadásában a munkásosztály egész sor specifikus ismertetőjegyét emelte ki. Ellentétben a kolhozparasztsággal, a munkásosztályra az alábbiak jellemzők: a) állami vállalatoknál való foglalkoztatottság; b) az egész társadalom méreteiben összegződő munka; c) az egész össznépi társadalmi munkában játszott vezető szerep, tekintettel arra, hogy a munkásosztály alapvető tömegét az ipar fog-

lalkoztatja; d) az elosztás formái és e) a szervezettség és a szocialista tudat legmagasabb szintje. A munkásosztály az értelmiségtől részint abban különbözik, hogy a társadalom alapvető termelőereje, részint pedig abban, hogy többségében egyelőre még mindig fizikai munkát végez. A tudományos-technikai forradalom feltételei mellett azonban a munkások munkája fokozatosan intellektualizálódik. Ez a folyamat vezet aztán a munkásosztály és az értelmiség közti szociális határok elmosódásához.

A munkásosztály fejlődése természetesen nem más osztályoktól és csoportoktól, a társadalom többi részétől elszigetelten, hanem ezekkel szerves kölcsönhatásban megy végbe.

A munkásosztály és a többi csoportok fontos és leginkább szembevető kapcsolata az elsősorban fizikai munkát végző dolgozók, a termelő és nem termelő, ma már iparilag egyre nagyobb mértékben szervezett szférák (elsősorban a szolgáltatás) munkásai között érvényesül. Bonyolultabbak és kevésbé szembevetőek, ezért gondos és mély elemzést követelnek azok a — szovjet irodalomban, de a konferencián is felvetődött — kérdések, amelyek a munkásosztály és az alkalmazottak közötti kölcsönös viszonyra vonatkoznak, tehát azokra, akiknek sajátos munkája a „nem fizikai” megjelölést kapta.

Az alkalmazottaknak az iparban foglalkoztatott részét, illetve a másikat, a nem termelő szférában dolgozók részét a munkásosztály megfelelő csoportjaihoz közel hozzák a mindegyikük számára közös termelési szférák, a főleg végrehajtó jellegű munka. De ugyancsak a közlekedés irányába hatnak olyan be rendezésekkel (elektronikus számí-

tógépek) végzett munkák, amelyek egyre bonyolultabbakká válnak stb., s amelyek során tárgyakat, nem pedig embereket irányítanak. A konferencia résztvevői aránylag teljes képet adtak ezekről a kapcsolatokról.

Az alkalmazottak, részint az értelmiség meghatározott társadalmi rétegét alkotják, ugyanakkor funkcionális kapcsolatban állnak azokkal a különböző csoportokkal vagy osztályokkal, amelyeket munkájuk révén kiszolgálnak. Arról van szó, hogy az alkalmazottak egy része, mint arra már rámutattunk, a városi munkásosztályhoz áll közelebb, másik része a kolhozparasztokhoz, harmadik a falusi munkásosztályhoz, negyedik (mint az értelmiségiek is) — a város vagy falu egész lakosságához, s végül a csoportok egyike-másika az értelmiséghez kapcsolódik (a tudományos, művészi és igazgatási értelmiséghez), attól függően, milyen területen végzi munkáját. E folyamatok bonyolultsága újabb érv mellett, hogy társadalmunk élő valóságának dialektikáját még konkrétabb módon kell tanulmányoznunk.

Egészében véve, a konferencián igen széles körben került megvitatásra az értelmiség egyes kategóriái és a munkásosztály közti közeledés gondolata, a vitában résztvevők zöme ugyanakkor élesen meg bírálta azokat a kijelentéseket, amelyek e társadalmi csoportok egybeolvadására vonatkoztak. E nézeteket általában azon az alapon utasították el, hogy — mint sokan hangsúlyozták, — e csoportokat munkájuk jellege, tartalma, valamint tárgya stb. elválasztják egymástól.

Különösen éles vitát váltott ki néhány tudós arra vonatkozó véleménye, hogy a mérnök-műszaki értelmiséget esetleg a munkás-

osztály kategóriájába kellene besorolni. Ez a kérdés a hazai és a külföldi marxista irodalomban régóta vita tárgyát képezi.

A konferencia részletesen foglalkozott ezzel a problémával. A korszerű nagyipari gépi termelés valóban a munkásosztály és a mérnökműszaki értelmiség közeledésének anyagi alapjává válik. Mint például A. I. Lutcsenko is helyesen jegyezte meg, ez az értelmiség, pontosabban annak egyik része közvetlen kapcsolatba kerül a munkásosztályal akkor, amikor a technikusok, sőt a mérnökök is tulajdonképpen technológiailag különösen bonyolult szakmunkás-funkciókat látnak el. Ennek a másik oldala, hogy olyan, magas fokú szakképzettséggel rendelkező szakmunkáscsoportok alakulnak ki, akiknek a munkája a termelő-műszaki értelmiség szaktudását megközelítő ismereteket követel, s akik bizonyos mérnöki-technikusi dolgozó-kategóriák funkcióihoz közel álló termelési funkciókat töltenek be (gépbeállítók, hengersorok, és kémiai termelési folyamatok irányítói). A munkásosztály és a mérnökműszaki értelmiség közeledését elősegíti továbbá életmódjuknak, kulturális és hétköznapi körülményeiknek kiegyenlítődése, termelési céljaik azonosossága, erkölcsi értékeik egybevetése stb. E csoportok *közeledésének* ténye azonban még nem jelenti *egybeolvadásukat*. Azok a szakemberek, akik megkísérlik bebizonyítani, hogy modern körülmények között lehetőség van ilyen egybeolvadásra, érvelésüket Marx ama ismert eszméivel támasztják alá, amelyeket egyrészt arról mondott, hogy az össz munka valamennyi résztvevőjének munkája termelő jellegű, valamint arról, hogy a modern termelés feltételei között „a termelő

szerepében a tevékenységek egybe-
kapcsolása lép fel”.⁶ A konferencia
résztvevői azonban kifejtették azt a
véleményüket, hogy ez a megállá-
pítás nem a társadalom osztály-
struktúrájának jellemzésére, hanem
a vállalat személyi állományának
összetételére vonatkozik. A konfe-
rencián (M. N. Rutkevics, C. A.
Sztyepanjan, G. Je. Glezerman, elő-
adásaiiban, valamint A. A. Ambro-
szov és mások hozzászólásaiban)
éles kritika érte azokat az egyes ki-
jelentéseket, melyek szerint a mér-
nöki-műszaki értelmiséget a mun-
kásosztály részének lehet tekinte-
ni.

Kevésbé élesen, de ugyanolyan
élénkséggel vitatták meg a falusi
értelmiség és a kolhozparaszttság,
illetve a szovhozok munkásosztá-
lya közötti viszony problémáit. A
falusi értelmiség az egész lakosság-
gal áll kapcsolatban, és ebben az
értelemben nem különbözik a váro-
sítól. A mezőgazdasági szakembe-
rek, valamint az alkalmazottak egy
része mind közelebb kerül a mun-
kásosztályhoz, másik része pedig
a parasztáshoz; az anyagi kapcsola-
tok (a föld, a háztáji gazdaság
stb.), az általános kulturális és a
családi élet mindennapi jellegzetes-
ségei közelítik őket — mint álta-
lában az egész falusi értelmiséget
— a falu egész lakosságához.

A konferencia gazdag anyagot
szolgáltatót a falusi értelmiség és
a falusi lakosság, nevezetesen a kol-
hozparaszttság közti kapcsolatok
elemzéséhez. Sok tartalmas felszó-
lalás foglalkozott ezzel a kérdéssel
kapcsolatban. (A. A. Taraszenko, A.
Je. Csigir és mások hozzászólásai).
A felszólalók egész sora (A. G. Har-
lamov, A. P. Kirszanov, I. T. Mi-
kolszkij) az agrárszakembereket a
kolhozparasztokhoz sorolja, mások
pedig ellenkezőleg, azt hangoztat-

ják, hogy ezek a szakemberek az
értelmiség sajátos csoportját alkot-
ják. Elhangzott egy olyan harmadik
álláspont is (O. N. Trubicin), amely
szerint feltétlenül figyelembe kell
venni e csoport társadalmi helyzeté-
nek kettős jellegét, mivel képviselői
egyszerre tagjai a kolhoz-, csoport-,
tulajdonformával kapcsolatos szö-
vetkezetnek, ugyanakkor feladatkö-
rük szerint az értelmiség általában
vett rétegéhez tartoznak. Mindezek
tisztázásával kapcsolatban feltét-
lenül szükség van a további alapos
kutatásokra.

A szovjet társadalomnak a kom-
munizmus felé történő előrehaladá-
sában megtett valamennyi új lépés
újabb sajátosságokat, egyedi jellem-
vonásokat hoz a kolhozfalú fejlődé-
sébe. A konferencia munkájának
egyik alapvető feladatát jelentette
azoknak a kérdéseknek a megvála-
szolása, hogy melyek ezek a sajátos-
ságok, és melyek azok a tendenciák,
amelyek a fejlett szocialista társada-
lom és a kibontakozó tudományos-
technikai forradalom feltételei kö-
zött a kolhozfalú társadalmi fejlődé-
sére jellemzőek.

Az előadások, a felszólalások és
a kibontakozott viták során nagy
mennyiségű szociológiai anyagra
építve egész sor lényeges elméleti
következtetés hangzott el a falu szo-
ciális struktúrájának fejlődési tör-
vényszerűségeiről, és megfogalma-
zásra kerültek a további tanulmá-
nyozást igénylő alapvető problé-
mák.

A mezőgazdaság műszaki bázisá-
ban végbement hatalmas átalakulá-
sok mindenekelőtt a kolhozparaszt-
ság abszolút számának és a népes-
ségeen belüli arányának csökkené-
sével jártak. Ez azonban nem csök-
kenti a kolhozparaszttság jelentősé-
gét, és a társadalmunk fejlődésében
játszott szerepét.

A kolhozparasztság számszerű csökkenése a falu társadalmi szerkezetében végbemenő komoly minőségi ugrásokkal jár együtt. Ez egyaránt kifejezésre jut a kolhozokban folyó termelés irányítóinak és szakembereinek számszerű növekedésében, valamint a falusi dolgozók szakképzettségi-szakmai állományának fejlődésében, továbbá abban, hogy sok olyan új foglalkozás jelenik meg falun, amelyeket a tudományos-műszaki forradalom hozott létre, és ennek megfelelően a falusi dolgozók kulturális, műszaki és általános műveltségi szintjének növekedésében is. Már most is minden nyolcadik kolhozparaszt gépeken dolgozó szakember: traktoros, kombájnos, gépkocsivezető, exkavátor-kezelő, villanyszerelő, gépjavító stb.

A gépeken dolgozók nemcsak a falu gazdasági és szellemi életének fellendülésében játszanak nagy szerepet, hanem abban is, hogy közelebb hozzák a munkásosztályt és a kolhozparasztságot, s ennek révén hozzájárulnak a szociálisan homogén jellegű társadalom létrehozásához, amire a konferencián különösen nagy figyelmet fordítottak. Több felszólaló meggyőző erővel bizonyította, hogy a gépkezelő szakemberek csoportja lényegében véve egyike a marginális, „köztes” rétegeknek — társadalmi határreteg, amely a munkásosztály és a kolhozparasztság találkozásánál alakul ki. Ebben a rétegben különösen nagy intenzitással és szembeszökő módon megy végbe a társadalmunk két alapvető osztálya közti szociális határok elmosódása.

Az osztályon belüli és osztályközi különbségek elemzésével kapcsolatban a konferencia foglalkozott azzal a kérdéssel, milyen helyet foglalnak el a szovhozok dolgozói a

szovjet társadalom szociális struktúrájában. Már az első, Minszkben tartott konferencián is kifejezésre jutott az a vélemény, hogy a falusi munkásosztály és az ipari munkásosság csoportjai között nagyobb különbségek vannak, mint az előbbi csoport és a kolhozparasztság között. Az idei konferencia szintén hangsúlyozta, hogy jelenleg igen sok szovhoz különbözik a kolhozoktól; sem a gazdálkodás szerkezete, sem a technikai felszereltség, sem a munka jellege és tartalma szerint nem mutatkoznak lényeges különbségek. Azt követően pedig, hogy a kolhozokban is bevezették a havi garantált bért, a szovhoz- és kolhoz-dolgozók jövedelmének formája, méretei és bizonyos értelemben (a háztáji gazdaságokra gondolunk) forrásai tekintetében nincsenek lényeges eltérések. De ugyanez a helyzet általános műveltségi és kulturális-műszaki szintjük, általános kulturális színvonaluk, egyéni és társadalmi pszichológiájuk, illetve szakmai és szociális orientációjuk vonatkozásában. Csakis a termelőerők fejlődése iparosítja a szovhozok dolgozóinak munkáját, változtatja őket a munkásosztály valóban falusi csoportjává, a szó tulajdonképpeni értelmében vett munkásosztállyá. Meggyőzően tanúskodnak erről azok a döntő mértékben szakosított jellegű szovhozok, amelyek lényegében nem mások, mint iporosodott mezőgazdasági vállalatok.

A szovhozok dolgozóit következőképpen két nagy kategóriára oszthatjuk:

a) Azoknak a fejlett gépesítéssel rendelkező (alapjában véve szakosított) szovhozoknak a dolgozóira, akiknek a munkája már jelentős mértékben az ipari munka egyik válfajának tekinthető és akik a

munkásosztály egy sajátos csoportját alkotják (falusi csoport).

b) A többi szovhoz zömének azokra a munkásaira, akik társadalmi arculatukat tekintve alig különböznek a kolhozparasztágtól. Vannak olyan szovhozok is, amelyek átmeneti jellegűek e szélsőséges kategóriák között, amelyek dolgozóinak szociális arculata összhangban van szovhozok dolgozóinak a munkásosztály falusi csoportjába történő átmeneti folyamata különböző szakaszaival. Ezt az állapotot képviselték felszólalásukban Z. I. Monyics és I. Gy. Joffe.

A falu társadalmi fejlődésének egyik legfontosabb gyakorlati problémája, melyről már évek hosszú sora óta vita folyik a sajtó hasábjain, s amelyet a jelenlegi konferencia is megvitatott: a falusi ifjúság migrációjának problémája. Egész sor felszólalás (köztük L. M. Medvedszkaja és V. Sz. Malnyeva felszólalása), helyesen jegyezte meg, hogy a falusi ifjúság elvándorlásának intenzív folyamata kedvezőtlen hatást gyakorol a falusi lakosság minőségi szerkezetére: a legfontosabb, legperspektivikusabb munkaerőforrás távozik el, s ennek megfelelően növekszik a falusi munkaképes lakosság átlagos életkora; stb. Am az elvándorlásnak a tulajdonképpeni okait nem elemezték a maga egészében. Természetesen feltétlenül egyet kell értenünk a konferencián elhangzott olyan kijelentésekkel, hogy az „anyag motívumok” fokozatosan egyre kevésbé határozzák meg az elköltözők magatartását, s első helyre olyan migrációs motívumok kerülnek, mint a munkával kapcsolatos problémák, szélsőségesen aránytalan módon növekszik a nyugdíjasok részaránya a falusi lakosság szerkezetében, s ez magától értetődően a falu „el-

öregedéséhez” vezet, csökken a falusi dolgozók általános műveltségi színvonala, következésképpen csökkennek a falu várostól való kulturális és szellemi elmaradottsága gyors felszámolásának lehetőségei (a munka nehézsége, a munkanap hossza, a munkaidő változékonysága, a munka és munkaidő időszakos jellege, a szakképzettség megszerzésének — elsősorban lányok számára — korlátozott lehetőségei), továbbá a falusi életmód kényelmetlenségei.

Számos kutatás rámutatott azonban arra is, hogy az ifjúság elvándorlása a gyengén fejlett gazdaságokból ugyanolyan mértékű, mint azokból, amelyek gazdaságilag igen erősek, jó kommunikációs kapcsolatainak vannak kulturális és ipari központokkal, vagyis ahol kevésbé élesen jutnak kifejezésre az előbb említett motívumok. Ez arról tanúskodik, hogy léteznek egyéb tényezők is, amelyek kiváltják a falusi ifjúság elvándorlását. Véleményünk szerint ezek közé a tényezők közé kell sorolni azt a szociológusok (de nemcsak a szociológusok) fokozott figyelmét követelő problémát, hogy a falusi munka társadalmi és szakmai tekintélye még mindig nem kielégítő.

A konferencia résztvevői nem végezték el a migrációs folyamatok vizsgálatának általánosítását, az ország iparosodása és urbanizációja tágabb történelmi szempontjából, ennek pedig már itt volna az ideje.

Néhány felszólalás kísérletet tett arra, hogy vizsgálat tárgyává tegye a fejlett szocialista társadalom kereteiben kialakuló új kapcsolatokat a munkásosztály és a kolhozparaszttság között. Mindenekelőtt a termelési jellegű kapcsolatokról volt szó. Ebben különös jelentőséget tulajdonítottak az agráripari komplexu-

mok növekedése elemzésének. Rámutattak arra, hogy ezek a komplexumok nagy szerepet játszanak a falu és a város közti különbségek felszámolásában.

A konferencián megvitatták a kolhozfalusi szociális szerkezetében végbement változások értékelése szempontjából fontos olyan kérdéseket is, mint a kolhozközi és állami kolhoz vállalatok fejlődése, a kolhozok állóalapjainak növekedése, a településtípusoknak a kolhozparasztság szociális fejlődésére gyakorolt hatása stb.

A konferencián a szovjet értelmiség elemzése kapcsán felmerült sok kérdés közül ismételten felhívják magukra a figyelmet a társadalmi csoportok tipológiájának mindmáig megoldatlan problémái. Elhangzott ugyan az értelmiség különböző rétegeinek osztályozására vonatkozó néhány javaslat, ezekben azonban nem jutott hely egyes jelentős értelmiségi csoportoknak; kevéssé helyezhető el a javasolt osztályozási mód szerint pl. a katonai és irányító értelmiség, és a különböző csoportok mennyiségi értékelésében is maradtak homályos pontok. Mindezek ellenére a konferencia egészében jelentős eredményekről adott képet az értelmiség vizsgálatának területén, amelyek különösen szembeötlőek akkor, ha összehasonlítjuk az itt benyújtott anyagokat az első, 1966-ban megtartott konferencia anyagaival.

Az értelmiség körében a tudományos-technikai forradalom hatására végbemenő legfontosabb és legáltalánosabb változásokra G. Je. Glezerman mutatott rá előadásában. Kiemelte az értelmiség gyors fejlődését, különös tekintettel a tudományos munkatársak és a tudományos-műszaki személyi állomány fejlődésére. Ez természetesen bizonyos

változásokhoz vezet az értelmiség struktúrájában is, különböző csoportjainak kölcsönviszonyában. Jelentős változások történnék az értelmiség munkájának tartalmában. A technicizálódás egyre jobban érinti a szellemi termelést is. Ugyanakkor azonban az értelmiség egésze (a művészi, tudományos stb. értelmiség csoportjai pedig még inkább) a szovjet társadalom külön szociális rétege marad.

Az értelmiség egyes csoportjainak a fejlett szocialista társadalom szerkezetében elfoglalt helyéről folytatott viták kapcsán felmerült annak szükségessége, hogy magát az értelmiség fogalmát pontosan meghatározzuk. A felszólalók alapján véve egyhangúlag elfogadták kiindulópontként azt a meghatározást, amely szerint az értelmiség önálló társadalmi csoport, amely szakképzett szellemi munkát végez, és munkája általában speciális közép- és felsőfokú szakképzettséget igényel.

Az értelmiség fogalmának meghatározása bizonyos nehézségekkel jár: a szellemi dolgozók hatalmas, számbeli megnövekedésének értékelése, az elsősorban fizikai és elsősorban szellemi munka elkülönítése, ez utóbbi képviselőinek a munka bonyolultsági foka és az igényelt szakképzettségi fok szerinti differenciálással kapcsolatban vannak nehézségek. Ezért a szociológusoknak további erőfeszítéseket kell tenniük az értelmiség fogalmának pontos meghatározása érdekében.

—o—

A szociálpszichológia és az értékorientáció kérdéseivel kapcsolatos felszólalások, bár számuk aránylag csekély, arról tanúskodnak, hogy az ilyen jellegű kutatá-

sok hasznosak és termékenyek, és aránylag teljes képet adnak a hazánkban végbemenő társadalmi változásokról. Emeljük ki ezek közül a kollektívák értékorientációjával (L. A. Malenkova) és a szakmai orientációval (M. N. Rutkevics, V. V. Kszenofontov, és M. I. Borovszkij) foglalkozó hozzászólásokat, továbbá azokat az előadásokat, amelyeket a litvániai ifjúságkutató kollektíva terjesztett elő, ezek között is mindenek előtt A. A. Matulionisz „A vilniuszi középiskolákban végzett tanulók pályaválasztási terveinek megvalósítása” című felszólalását, moszkvai szerzőknek az ifjúság társadalmi tudatával foglalkozó munkáit, K. A. Romanovnak az osztályok ideológiájáról tartott felszólalását, és más hozzászólóknak a szükségletekről és érdekekről elmondott gondolatait.

Érdeklődéssel hallgatták a konferencia résztvevői a társadalmi csoportok közti kulturális különbségek forrásainak és okainak elemzését. I. N. Kogan, aki erről a témáról tartott előadást, megjegyezte, hogy a kulturális különbségek okait nem lehet visszavezetni valamilyen egyedüli tényező hatására. Hangsúlyozva a kultúra viszonylagos önállóságát, megemlített néhány olyan tényezőt is (társadalmi és osztálykülönbségek, nemzetiségi, történelmi stb. eltérések), amelyek a kulturális különbségek létezése szempontjából meghatározó jellegűek.

A konferencián nagy figyelmet fordítottak a város kulturális környezete elemzésére, (N. A. Pobjeda felszólalása) és arra, hogy a különböző szociális csoportok milyen mértékben és módon veszik igénybe a kulturális javakat (V. A. Barszuk felszólalása). A hozzászólók megjegyezték, hogy a 9. ötéves terv kulturális vonatkozású feladatainak

teljesítése érdekében feltétlenül fokozottabb figyelmet kell fordítani a kisvárosok kulturális közegének fejlődésével kapcsolatos szociális tervezés problémáira.

Maguknak a kulturális különbségeknek és forrásaiknak jellemzése mellett a konferencia megvizsgálta ezek elmosódásának alapvető irányzatait is. Erről a kérdéstről L. A. Arhangelszkij tartott előadást. Többek között felhívta a figyelmet arra, hogy meg kell különböztetni azokat a szinteket, amelyeken ez a közeledés végbemegy. Legalábbis a következő kettőt: az ideológiai, amelyik legteljesebben tükrözi a szellemi közösséget, és a pszichikus szintet.

Hasonló szempontokat fejezett ki egy sor más felszólalás (P. A. Rogyionov, V. L. Alekszandrov, M. I. Borovszkij) is. Ezek a felszólalások megvizsgálták a társadalom szellemi élete és szociális szerkezete kölcsönhatásának különböző vonásait, a művelődés és a pályaválasztás, a kulturális különbségek és a kulturális környezet kölcsönhatását. Megvitatásra került a társadalom szociális struktúrája és a személyiség tipológiája közti kapcsolat kérdése (V. L. Alexandrov). Egész sor felszólalás foglalkozott a kulturális színvonal kritériumainak kidolgozásával és mérésével kapcsolatos problémákkal (V. I. Pimenova).

A vita résztvevői egyöntetűen arra a következtetésre jutottak, hogy feltétlenül szükség van a következő problémák további kidolgozására: a különböző csoportok kulturális szintjének egymáshoz való közeledése, a szociális és társadalmi különbségek dialektikájának fényében; a társadalom különböző csoportjainak kulturális fejlődésében megnyilvánuló egyenlőtlenségek; s e kulturális fejlődés kritériumának

kidolgozása, a kulturális környezet és kapcsolatai a társadalom szociális szerkezetével; szociális különbségek a szociálpszichológiai szférában (erkölcsei normák, hagyományok, szokások, érzések stb.), valamint ezek fejlődési tendenciái stb.

—o—

A konferencia munkájában kiemelkedő helyet foglalt el az ifjúság problémáinak megvitatása.

A téma előadója, Ju. Je. Volkov az ifjúság problémáinak kutatásában adódó módszertani kérdéseket tárgyalta. Kifejtette, hogy a burzsoá szociológiának a revizionisták által felkapott tétele, mely szerint az ifjúság önálló osztálynak tekintendő, tudományos szempontból nem állja meg a helyét, ugyanakkor hangsúlyozta, mennyire fontos a szociális homogén társadalom kialakulásának dinamikája tanulmányozása szempontjából az ifjúság és egyes csoportjai belső szerkezetének, valamint az ifjúság szociáldemográfiai és szociál-pszichológiai jellemzőinek elemzése.

Fontos elméleti és gyakorlati jelentősége van annak a vitának, amelyet az ifjúságnak a szovjet társadalom különböző szociális csoportjaiban meglevő egyenlőtlen részarányáról folytattak. (V. F. Setpko, Ju. Sz. Loskarjov, L. V. Rutesz, A. Kulijev és mások).

Széleskörűen megvitatották az ifjúság társadalmi és szakmai orientációjának már hagyományossá vált problémáit is. Több felszólaló rámutatott arra, hogy a fiatalok (városi és falusi fiatalok) szociális orientációjától nagymértékben függ a munkásosztály, a kolhozparaszt-ság és az értelmiség fiatal tartalékainak alakulása, valamint a szociális mozgások folyamata. Meg-

kísérelték annak tisztázását is, hogy melyek azok az eszközök, amelyek segítségével lehetővé válik az ifjúság szociális orientációjának irányítása. F. R. Filippov, Sz. P. Krjagzsgyev, G. G. Bazsutyin, és mások megjegyezték, hogy az ifjúságnak az érlelődő társadalmi szükségleteket többé-kevésbé teljes mértékben tükröző szociális orientációja fontos tényezője e szociális folyamatok irányításának. F. R. Filippov például vizsgálat tárgyává tette a retrospektív, szituatív és perspektívikus, továbbá a szociális orientáció belső kölcsönhatását, valamint a szociális orientáció és a társadalmi változások közti ciklikus kölcsönhatást.

—o—

A konferencia résztvevői nemcsak rendkívül sokoldalú és nagy-mennyiségű elméleti és tényanyagot gyűjtöttek össze és vitattak meg, amelyet itt a teljesség igénye nélkül tekintettünk át, hanem a további kutatások távlatait is megjelölték. Javasolták, hogy tudományos munkatársaink (szociológusaink, a tudományos kommunizmus képviselői, filozófusaink, történészeink, jogászaink, közgazdászaink) összpontosítsák erőfeszítéseiket a fejlett szocialista társadalom szociális struktúrájában végbe-menő változások időszerű problémáinak további kidolgozására, különös tekintettel a munkásosztály vezető szerepének megnövekedésére. A vita során egyöntetű vélemény alakult ki arra vonatkozóan is, hogy szükség van szervezettebb kapcsolat kialakítására a szociális szerkezet egyes összetevőinek elemzése és egészében történő tanulmányozása között, és abban is egységes volt az álláspont, hogy

ezt komplex kutatások kereteiben kell végezni.

A konferencia résztvevői ugyanakkor arra a következtetésre jutottak, hogy a szociológusok legfontosabb feladata a társadalmi folyamatok (köztük a szociális struktúra változási folyamatai) irányítása elméletének és módszertanának kidolgozása; ma már távolról sem elegendő, ha egyszerűen elemezzük az egyes folyamatokat vagy pusztán konstatáljuk mibenlétüket. A társadalom fejlődése ugyanis konkrét megoldási javaslatokat követel.

A konferencia egész sor olyan szervezeti javaslatot is elfogadott, amelyek arra hivatottak, hogy biztosítsák a kitűzött kutatási távlatok sikeres valóráváltását.

A szverdlovski konferencia a szovjet társadalomtudomány bizonyos sikereinek tanúbizonyságává vált. A szociális struktúra tanulmányozása terén most szakképzett tudósok és fiatal szakemberek nagy csoportja dolgozik, akik értékes, ám — magától értetődően — ugyanakkor heterogén anyagot terjesztettek a konferencia elé, további, általánosító jellegű elméleti munkák kidolgozása céljából. A konferencia ugyanakkor azt is megmutatta, hogy társadalomtudományunkban még egész sor olyan — a társadalmi elmélet és gyakorlat egyesítésére vonatkozó — problémát kell megoldani, amelyeket a XXIV. pártkongresszus tűzött ki.

Mindenekelőtt az vált világossá, hogy a tudománynak az eddiginél nagyobb mértékben biztosítania kell a párt- és állami szervek számára azokat a konkrét adatokat, amelyek a társadalomban végbemenő változásokra vonatkoznak, valamint azokat a megalapozott javaslatokat, amelyek a szociális struktúra bonyolult fejlődési folyamatainak irányításához kapcsolódnak.

JEGYZETEK

¹ A meghatározás M. N. Rutkevics és Je. Sz. Svarc felszólalásából.

² Ld. például „A szocialista társadalom szociális struktúrájában végbemenő változások problémái”, Moszkva, Nauka, 1968. 100 oldal (oroszul).

³ V. I. Lenin Összes Művei. I. kötet, 391. oldal (oroszul).

⁴ V. I. Lenin Összes Művei, III. kötet. 547. oldal (oroszul).

⁵ Néhány szerző azon a véleményen van, hogy létezik egy olyan határ, amelynél nem növekszik majd például a munkások részaránya a legiparosítottabb ágazatokban 63—65 százaléktól, és hogy 198-ra a szellemi dolgozók részaránya 28 százaléknál megáll. (V. V. Krevnyevics: A tudományos-technikai haladás és a szovjet munkásosztály struktúrájának változása. Moszkva, 1971. 307. old. oroszul).

⁶ Lásd „Marx Károly Kiadatlan Kézirataiból”, „Bolszevik”, 1939. 11—12. szám, 64. old. (oroszul).

Az ifjúságra vonatkozó kutatások a szocialista országokban

Az ifjúsággal kapcsolatos érdeklődés világszerte tapasztalható ugrás-szerű megnövekedése a hatvanas évek közepétől a szocialista országokban az ifjúságra vonatkozó szervezett társadalomtudományi kutatások fellendüléséhez vezetett. A marxista szemléletű kutatások kezdettől azt célozzák, hogy a valós helyzetet, a személyiségfejlődés és az ifjúkori társadalmi viselkedés körülményeit és törvényszerűségeit feltárva a szocialista ifjúságpolitikát segítse, konkrét javaslatok és hatékony nevelési módszerek kidolgozásával is.

Hogy milyen keretei alakultak ki az egyes szocialista országokban ennek a munkának az elmúlt években — és milyen kérdések vizsgálatára helyezték a hangsúlyt — ezt kívánjuk röviden bemutatni, anélkül, hogy teljes és átfogó ismertetésre törekednénk.

Az ez év szeptember 24—25-én, a bulgáriai Primorskoban, a szocialista országok ifjúságkutató intézetei vezetőinek megbeszélése során nyert szóbeli tájékozódás mellett cikkünk összeállításához az alábbi forrásokat használjuk fel:

Korunk ifjúsága. Ifjúsági Lapkiadó Várlalat 1969.

Illés Lajosné: Szocialista ifjúságkutatás. Köznevelés, 1973. június 22.

Ifjúságkutatás. Tankönyvkiadó, 1969.

Adamski, Wladislaw: Megjegyzések az ifjúságkutatás módszertanáról. Kézirat.

Badina, Ovidlin: Ifjúsági problémák. Kutatóközpontja a "Youth today in Bucuresti" c. kötetben.

Paruseva, Pumjana: Ifjúságszociológiai

kutatóközpont. Problemi na mladezsta 1971/1.

A Szovjetunióban nem egyetlen ifjúságkutató intézet végzi ezt a feladatot, de ifjúságkutatás több mint hetven városban, ezernél több tudós és gyakorlati szakember részvételével már évek óta folyik. Az ifjúságra vonatkozó kutatásokkal foglalkozó intézetek, ill. csoportok a Szovjet Tudományos Akadémia, a Neveléstudományi Akadémia, a felsőoktatási intézmények, a Szovjet Szociológiai Társaság és más intézmények, szervezetek keretében működnek. A Komszomol Központi Bizottságának ifjúságkutató csoportja a Komszomol Főiskolán működik, önálló tanszékként 30 munkatárssal, s az elmúlt években legalább 60 területi és városi Komszomol-bizottság szervezett ilyen csoportot.

Moszkva mellett Leningrád, Szverdlovsk és Kurszk váltak komoly ifjúságkutató központokká a Szovjetunióban. A fejlődést jól érzékelteti az ifjúságról szóló szociológiai publikációk számának emelkedése: 1965-ben 50, 1966-ban 190, 1969-ben 511, 1970-ben pedig már 679. Az ifjúságkutató gárda létszáma is tovább gyarapszik, s ami nem elhanyagolható, újabban jelentősen megfiatalodott. Az irodalomban leginkább szereplő nevek: Kon, Manszurov, Jadov, Harcsev, Rutkevics, Kolominszkij, s olyan fiatalok, mint Liszovszkij, Gurova, Supkin, Mordkovics, Dobrinyin, Kulagin, Zaszlavszkaja, Csuprov, Vasziljev.

Az ifjúsággal foglalkozó szovjet kutatások a következőképpen rendszerezhetők:

— konkrét kísérleti vizsgálatok

(pedagógiai, társadalomlélektani, szociológiai, társadalmi-gazdasági jellegűek),

— elméleti és módszertani vizsgálatok,

— komplex kutatások (az ifjúsági szervezetek munkájáról).

A kutatott témák rendkívül változatosak. A 60-as évek második felében a generációk kölcsönhatásának vizsgálata volt az egyik vezető témakör. A legfontosabb megállapítás szerint a nemzedékek közötti folytonosság a kapcsolatoknak csak egyik oldala. A folytonosságot az jelenti, hogy a felnőtt nemzedék átadja a fiataloknak tudását, tapasztalatait, a magatartási szabályokat és normákat, életmódját, szokásait, gondolkodásmódját, a valóságra vonatkozó nézeteit.

A nemzedékek közötti kapcsolatok másik oldalát azok a különbségek alkotják, amelyek bizonyos feltételek mellett konfliktusokhoz is vezethetnek. Minden megelőző nemzedék adott társadalmi rendet, kialakult szociális- és osztályviszonyokat hagyományoz az őt követő nemzedéknek, ugyanakkor a termelőerők fejlesztése, a technikai haladás révén éppen a felnőtt nemzedék teremt olyan fejlettebb anyagi körülményeket, melyek a fiatalok egész sor eltérő sajátosságát, érdekét, érdeklődését, törekvését, igényét eredményezik. A szükségszerű változás-változtatás, az objektív és szubjektív körülmények természetesen konfliktusokat is eredményeznek.

A szocialista társadalomban is vannak tehát különbségek a generációk között, de a meghatározó a termelési viszonyok a dolgozók alapvető érdekeinek egysége, s ez alapvetően a nemzedékek közötti egyesre vezet.

Történetek kísérletek a „szovjet

fiatal” portréjának föltérképezésére, megrajzolására. Kiderült, hogy ez a portré nem lehet egységes, hanem sokarcú, a fiatalok társadalmi körülményeitől, lakóhelyétől, foglalkozásától, képzettségétől stb. függően. A portrék még hiányosak, mivel nem zárult le az alapvető csoportok szociológiai és pszichológiai tanulmányozása. Márpedig akkor lehet eredményesebben szervezni a fiatalok nevelésének folyamatát, akkor lehet kidolgozni az ifjúság irányításának elméleti alapjait, ha változásukban is meg tudjuk ragadni a fiatalok pszichológiai, életkori, nembeli és egyéb sajátosságait — állapította meg Manszurov professzor.

Az utóbbi években egész sor vizsgálat folyt az ifjúság közvetlen életkörülményeinek nevelő hatásáról, a konkrét szociális mikrokörülmények szerepéről a személyiség formálódásában. Igazolódott, hogy az emberek életének külső feltételei is a személyiség belső sajátosságaivá válhatnak.

A személyiségformálás valamenyny fontos tényezőjéről folytak kutatások. Az oktatás és nevelés szervezett formájának vizsgálatánál az a központi probléma, hogy az elsajátított ismeretek milyen módon alakulnak meggyőződéssé.

A fiatalok közösségeit vizsgálva kutatások folytak olyan jelenségek hatásmechanizmusának feltárására, mint a közvélemény, a hagyomány, a szokások, értékorientációk, a hangukat.

A tömegkommunikációval kapcsolatos kutatások feltárták, hogy a sajtó, rádió, televízió milyen módon és milyen mértékben képes befolyásolni a társadalmilag jelentős és értékes elképzelések, nézetek, viselkedési normák, s az ízlés formálását, a személyiség társadalmiasítását.

A szabadidőre vonatkozó vizsgálatok gyengéje — mint a szovjet kutatók jelzik — sokáig az volt, hogy gyakran csupán az idővel való egyéni gazdálkodást tanulmányozták, annak megvilágítása nélkül, hogy miért éppen ilyen az idő felhasználása. Nem tárták fel, milyen lehetőségeket tud már biztosítani a társadalom a szabadidő eltöltéséhez, s hogyan élnek ezekkel a lehetőségekkel a fiatalok.

Az ifjúság életterveinek, életeszményeinek alakulását vizsgáló kutatások következtetése szerint a fiatalok orientációit a társadalmi tettek, az érdekes munka, továbbtanulás, a családi boldogság és az anyagi jólét gondolata vezérli.

Figyelemre méltó eredményeket hoztak azok a vizsgálatok, amelyek a munkával kapcsolatos beállítódással, a munkafeltételekhez való alkalmazkodással, a helyes munkaszakaszok elsajátításával, a szakmai orientációval, a pályaválasztással, és a társadalmi gazdasági követelményekkel, az állampolgári felkészítéssel, az érettségivel, a fiatalok bűnözőkkel, a tanulóknak az iskolához és tanuláshoz való viszonyával foglalkoztak.

Természetesen a Szovjetunióban is kiemelt kutatási téma a fiatalok társadalmi beilleszkedésének és társadalmi aktivitásának vizsgálata.

A *Német Demokratikus Köztársaság* Központi Ifjúságkutató Intézete 1966 óta Lipcsében működik — a Minisztertanács Ifjúsági Hivatalának tudományos intézeteként. Ma már 44 tudományos (pszichológus, pedagógus, szociológus, orvos, újságíró, statisztikus, filozófus) és 40 adminisztratív-technikai munkatársa van.

Az intézet középtávú és éves kutatási terveit a Szabad Német Ifjúság (FDJ) Központi Tanácsának

Titkársága hagyja jóvá, s az FDJ munkatársai a kutatókkal együttműködve, többnyire az egyes kutatások koncepciójának, céljainak, kutatási terveinek kimunkálásában is részt vesznek.

A fő kutatási területek szerinti 5 intézeti szektor: munkásifjúság, egyetemisták, házasság és család, tömegkommunikáció és szabadidő, operatív kutatás (közvéleménykutatás).

A kutatási koncepciókat és terveket, az adatok értelmezésének, értékelésének és feldolgozásának szempontjait ezek a kutatási szektorok dolgozzák ki, s ők végzik a kutatást záró elméleti feldolgozást is. A közbeeső teendőket, az alapszektorokban „kiszolgálva” a módszertani (kérdőívek, tesztek stb.) kutatás-szervezési (technikai előkészítés, a vizsgálatok lebonyolítása, az anyagok begyűjtése) és az adatfeldolgozó (számítógépes) részlegek munkatársai látják el.

Az alapszektorok és kisegítő részlegek mellett az intézetnek Információs és Dokumentációs osztálya is van, amely dokumentációs közleményeket állít össze, „üzemelteti” a könyvtárat és bonyolítja a külügyi kapcsolatokat.

Az intézet alapítását követő időszakban az ifjúmunkások és diákok politikai, világnézeti, erkölcsi és esztétikai beállítottságának és nevelésének, a mozgalmi és munkacsoportok, közösségek fejlődésének és vezetésének, a munkához és tanuláshoz való viszonyoknak s a szabadidő igényes eltöltésének vizsgálata állt a kutatások középpontjában. Később a fiatalok különböző rétegei társadalmi beilleszkedésének, a fejlődésüket és nevelésüket meghatározó tényezőknek a vizsgálata került előtérbe.

Az átfogó kutatások témacsoport-

jait az alábbiak szerint lehet összefoglalni:

- Az ifjúság, mint a szocialista társadalom része.
- Az egész ifjúság, valamennyi réteg társadalmi helyzetének, funkciójának, életfeltételeinek, politikai-világnézeti beállítottságának és aktivitásának komplex vizsgálata.
- Az ifjúság, mint nagyobb társadalmi csoportok része. Iparágak, szakterületek, körzetek, városok ifjúságának differenciált vizsgálata más korcsoportokkal összevetve.
- A kiscsoportok, főleg ifjúsági brigádok kutatása azzal a céllal, hogy kialakítsák a kollektívának azokat a típusait és feltételeit (szerkezet, vezetési stílus, kapcsolatok, tevékenység), melyek lehetővé teszik az optimális fejlődést.

Az intézet talán legjelentősebb eddigi kutatása az 1968-ban elkezdett komplex intervallumvizsgálat, „A 12—18 éves fiatalok személyiségfejlődésének tényezői és a fejlődés formái” címmel.

Évente — ötször egymás után — ugyanazokkal a módszerekkel figyelték meg a vizsgálatba bevont 1500 tanulót, s vettek fel róluk minden évben személyenként majdnem 1000 adatot. Ez a vizsgálat a változások törvényszerűségeinek, a fejlődési típusoknak és a körülmények magatartást meghatározó befolyásának feltárásában jelentős tudományos eredményeket szolgáltat.

Az intézet operatív kutatási szektora központi megrendelésre olyan aktuális témák gyorsan lefolytatott kutatását is vállalja, mint pl. az NDK és Lengyelország közötti vízum nélküli utazás kihatásai a fiatalokra, vagy mint: a fiatalok a VIT-ről, egy évvel a fesztivál előtt.

Az elsőnek az eredményeit kormányintézkedés meghozatalánál, a másodikét az FDJ felkészülési programjának kialakításához tudták igen jól felhasználni.

A Lipcsei Ifjúságkutató Intézet és az Ifjúsági Ügyek Hivatala 1973 májusában már harmadszor rendezett nagyszabású nemzetközi kollokviumot (az első kettő 1965-ben és 1969-ben volt Lipcsében), ezúttal Berlinben, „Metodológia és a kutatási folyamat szervezése a marxista—leninista ifjúságkutatásban” címmel. A mintegy 30 előadás és korreferátum felölelte valamennyi, az NDK-ban jelenleg folyó s az elmúlt években végzett — az ifjúság nevelésének körülményeit, feltételeit, és törvényszerűségeit vizsgáló — lényeges kutatási témát. A hangsúly most a metodológiai problémákon volt, s az előadók-felhasználók konkrét kutatásaikat ismertetve elemezték az intervallum-vizsgálatok, a probléma- és hipotézisképzés, a társadalomtudományi kísérletek, a mérési eljárások, a válaszmodellek és indikátorképzés, a tudatos szuggeszció, a preferenciakutatás, az empirikus és elméleti analízis, a munkamotivációs tesztek, a faktoranalízis, a matematikai modellek, az operacionális definíciók, a típusképzés stb. problémáit.

Lipcsében igen komoly metodológiai munka folyik. Kísérleti kutatások révén tartalmilag módosítják és módszertanilag továbbfejlesztik a polgári szociológia vizsgálati és értékelési módszereit is. A kutatási módszerek helyes megválasztása és alkalmazása, a gyakorlatból-valóságból kiindulás és a filozófiai megalapozás, a fogalmak egységesítő értelmezése révén egyre biztatóbbak az interdiszciplináris kutatás próbálkozásai is, amiben persze még sok elméleti, módszertani és szer-

vezési problémát kell tisztázni, hogy a szociológusok, pedagógusok, pszichológusok, filozófusok stb. hatékonyabban működjenek együtt valamennyi kutatásban. Törekszenek a kutatási módszerek és eljárások egységesítésére, standardizálására is, hogy összehasonlíto vizsgálatokat lehessen végezni a különböző kutatóintézetekben, sőt a különböző szocialista országokban is. Ezt a célt szolgálja többek között, hogy az 1969-ben készült módszertani kézikönyvet — lényegesen átdolgozva és bővítve — a közeljövőben újra kiadják, és összeállítanak egy ifjúságpolitikai szótárt.

Lengyelországban a Tudományos Akadémia szociológiai kutatócsoportja, a tudományegyetemek és főiskolák pedagógiai tanszékei, a Központi Pedagógiai Intézet, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Társadalomtudományi Főiskolájának ifjúságkutató tanszéke és a Lengyel Rádió Közvéleménykutató Intézete foglalkozott ifjúságkutatással — a hatvanas évek közepe óta komoly intenzitással.

A Nemzeti Könyvtár összeállítása szerint 1957 és 1970 között Lengyelországban 100 önálló könyv és 4101 folyóiratcikk jelent meg, mely az ifjúsággal foglalkozott. A tárgyalt témák megoszlása a könyvek-nél: az ifjúság attitűdjei és magatartása az iskolában (43), a dolgozó fiatalok (munkások és alkalmazottak) a pályakezdés szakaszában (12), falusi és parasztfiatalok (11), fiatalok bűnözése (10), ifjúsági szervezetek (6), élettervek és törekvések (5), elméleti feldolgozások (5), a tömegkommunikáció befogadása és hatása (3), könyvolvasás (3), az ifjúság történelmi tudata (1), egyéb (2).

A folyóiratcikkek témastruktúrája így alakult: iskola (1925), ifjúsági szervezetek (934), nevelés (482), bü-

nözés és társadalomellenes magatartás (381), életideálok és törekvések (291), hivatáskeresés és szakmaválasztás (225), falusi fiatalok (223), ifjúsági mozgalmak története (221), pihenés, kikapcsolódás (207), kamazskor, egészség, testi fejlődés (148), az ifjúság családi és életkörülményei (147), könyvolvasás (83), az ifjúság történelmi tudata (65), vallássság (61), sport és turizmus (52), tömegkommunikáció (51), katonai szolgálat (49), társadalmi és politikai attitűdök (48), újítás (11), egyéb (104).

1971-ben átfogó összegező munka készült W. Adamskinak, a LEMP KB Társadalomtudományi Főiskola ifjúságkutató tanszékvezetőjének irányításával, „Jelentés az ifjúságról” címmel, amely a háború utáni fiatal lengyel generációról ad általános képet a következő szempontok szerint:

— Melyek azok az objektív vonások, amelyek megkülönböztetik a jelenlegi generációt a megelőzőtől?

— Melyek a mai nevelés jellegzetes vonásai, összehasonlítva az idősebb generációéval?

— Milyen eszméket, társadalmi normákat és értékeket nyújtanak a különböző társadalmi csoportok a társadalmiasítás folyamatában az ifjú generációnak?

— Milyenek az ifjúság válaszai a család, az iskola, a tömegkommunikáció, az ifjúsági szervezetek stb. eltérő nevelő hatására?

— Megfigyelhetők-e új törekvések és irányzatok a különböző társadalmi rétegekben nevelkedő ifjúság körében?

A „Jelentés” készítői áttanulmányozva az ifjúságról megjelent publikációkat, azt állapították meg, hogy nemegyszer szinte összehasonlíthatatlanul eltértek egymástól a minták, módszerek és az elméleti

megközelítések; a kutatások nagy többsége eléggé szűk problémára redukálódott (például: „mit olvasnak az iskolába járó fiúk és lányok?”); nem vizsgálták kielégítően a társadalmisítás folyamatának dinamizmusát és komplexitását, kevés kutatás és tanulmány foglalkozott a fiatal fizikai munkások helyzetével.

W. Adamski véleménye szerint csak azok a kutatási kiindulások vezethetnek használható, szintetizáló eredményre, amelyek nem részlegesen és elkülönítetten, hanem társadalmi-kulturális kontextusával szoros összefüggésben vizsgálják az ifjúságot. Ez elsősorban az empirikus kutatásnak a történelmi perspektíva és szociológiai elmélet alá rendelését jelenti. Másodsorban: a kutatásokat túl kell vinni a különböző nevelési intézmények ifjúságra gyakorolt hatásának vizsgálatán és meg kell vizsgálni a másik oldalt is, az ifjúság latens képességeit, amelyek a szándékokon, magatartásokon és attitűdökön keresztül hatást gyakorolnak a felnőtt világgal való viszonyára, a konkrét kutatások során is érvényesítve azt a megállapítást, miszerint „minden generáció viselkedésének el kell térnie az előzőtől”, s hogy „az ifjúság egyre függetlenebb tényező a társadalmi fejlődés dinamikájában”. Ez érint olyan politikai kérdéseket, mint az ifjúság együttműködése, az ifjúság felelőssége a nemzet jövőjében, az ifjúság részvétele a döntési folyamatokban.

A kutatási téma megválasztásának fő szempontjává az ifjúság dinamikus szemléletének kell válnia (a múlt felé forduló, vagy szimpla állapot-rögzítő elemzések helyett), annak vizsgálatára helyezve a hangsúlyt, hogy melyek az ifjúság megújító akcióinak és attitűdjeinek dimenziói. Az ifjúságkutatásban nem

alakultak még ki megfelelő eszköz-módszerek az ifjúsági dinamizmus ezen megnyilvánulásainak mérésére, arra, hogy miképpen választhatjuk el azokat az értékeket, véleményeket és magatartásformákat, amelyeket az ifjúság tagadhat és megváltoztathat, az olyan „újító” tendenciáktól, melyek nem fogadhatók el.

Meg kell haladni az ún. adaptációs megközelítést, amely azt tételezi fel, hogy az ifjú generáció csupán alkalmazkodik a társadalmi normák adott hierarchiájához, figyelmen kívül hagyva a fiataloknak a társadalmi rendszerünk egészét érintő igényeit és követeléseit, azt, hogy az ifjúság alkotóan is részt vesz a társadalom kulturális normáinak és struktúrájának alakításában, a jövő formálásában.

W. Adamski véleménye szerint kidolgozásra vár még az olyan ifjúságkutatási elmélet és módszertan, amelynek segítségével a társadalmasodást teljes dinamikájában, az alkalmazkodó (beilleszkedési) és újító-teremtő folyamatok egységében tudjuk vizsgálni.

Lengyelországban 1972 során szervezeti lépések is történtek: a Művelődésügyi Minisztérium fennhatósága alatt létrehoztak egy 60 tudományos munkatárssal rendelkező varsói ifjúságkutató intézetet, (azóta Poznanban a fiókinézete is megalakult), amely kutató, és — fokozatosan — országos koordináló és dokumentációs-információs feladatokat fog betölteni.

Romániában 1968-ban hozták létre az Ifjúsági problémák kutatóközpontját. Kutatásaikat három fő témacsoportban lehet összefoglalni: az ifjúság, mint dinamikus társadalmi kategória (képzése-formálódása, az életbe és a munkába való beilleszkedése); a fiatalok szemé-

lyiségének fejlődése, az ifjúsági csoportok lélektana; a fiatalok fejlődését befolyásoló társadalmi tényezők.

A kutatások a 14—25 éves korosztály általános problémái mellett valamennyi társadalmi-gazdasági csoportot (munkás, falusi-mezőgazdasági, városi, középiskolás, egyetemista, értelmiségi, hivatalban dolgozó stb. fiatalok) konkrétan vizsgálják, minden lehetséges aspektusból, a különböző tudományágak módszereivel és szempontjai szerint.

A Központ által folytatott és koordinált kutatások keretét a következő fő területek jelentik:

a) Az ifjúság és a munka.

A fiatal munkaerő helyzete és szerepe a gazdasági életben, a szakképzettségi szint javítása, a pályaválasztás és beilleszkedés, a szakmai mobilitás, a munkához való viszony, erkölcsi és anyagi érdekelttség, társadalmi és szakmai előrehaladás, életfeltételek és a szabadidő.

b) Az ifjúság és a társadalmi-politikai élet.

Az ifjúság részvétele a közéletben és az államügyek irányításában; az ifjú nemzedék életfelfogása és társadalmi ideáljai; vágyak, érdekek és törekvések; az ifjúság képzésének társadalmi-történeti feltételei; a nemzedékek közötti kapcsolatok változása.

c) Az ifjúság szakmai képzése és kulturális színvonala.

Iskolai orientáció és beilleszkedés, felkészülés a szakmára, a munkára és az életre, a gyakorlati készségek elsajátítása, szakemberképzés, a fiatalok részvétele a tudományos és művészeti alkotómunkában.

d) A fiatalok gazdálkodása a szabadidővel.

A munkára, pihenésre és szórakozásra fordított idő ésszerű kihasználása, önművelés, sport, turizmus stb.

e) Az ifjúság és a család.

A szülő—gyermek-viszony; a fiatal házások problémái és a családvédelem; a fiatal anyák otthoni és munkahelyi problémái.

f) Az ifjúsági szervezetek szociológiája.

Az ifjúsági szervezetek tevékenységének helye, szerepe és hatása: a szervezeti munka tartalma és formái; önévelés; a fiatalok szervezeten belüli kezdeményezésének és aktív részvételének fejlődése; nemzeti és nemzetközi szervezetek.

g) Az ifjúság pszicho-fiziológiai és erkölcsi fejlődése.

A fiúk és lányok közötti viszony; szexuális nevelés, a beilleszkedni nem tudók, a veszélyeztetettek és bűnözők problémája.

h) Az ifjúság kutatásának elméleti és módszertani problémái.

Korcsoportok, munkajelleg szerinti rétegződés, értékek és ideálok mérése és értékelése; a vizsgálatok és felmérések technológiája és módszertana.

i) Irányzatok és hatások az ifjúság körében.

Románia és más országok fiataljainak összehasonlító vizsgálata a viselkedés és gondolkodásmód tekintetében.

A Központ az Ifjúsági Minisztérium égisze alatt a Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiája önálló intézeteként működik, 16 tudományos munkatársa között található szociológus, pszichológus, pedagógus, filozófus, etikus, közgazdász, jogász és számítógépes mérnök. A Központ szervezete rugalmas, minden témára komplex kutatócsoportok szerveződnek. Saját kutatásai mellett a Központ koordinálja más intézetek ifjúságra vonatkozó felméréseit, dokumentációs és információs részlege országos hatókörű, kapcsolatokat tart külföldi intézetekkel, kutatókkal, gyakran szervez

hazai és nemzetközi tudományos konferenciákat, többek között az UNESCO közreműködésével és támogatásával. Kutatási eredményeiket saját bulletinjükben és önálló monográfiákban teszik közzé.

Az eddigi fontosabb kötetek a falusi ifjúságra, az iparban dolgozó fiatalokra, a forradalmi hagyományok nevelésére és a fiatalok egészségére, testedzésére vonatkozó kutatások eredményeit összegezték.

Az ifjúság iránt érdeklődők, az ifjúsággal foglalkozók (ifjúsági aktivisták, ifjúságkutatók, nevelők, szülők) részére a Központ „Dokumentumok” címmel külön sorozatot ad ki, amelyben bibliográfiákat, fordításokat és eredeti tanulmányokat közölnek olyan témákról, mint pl. a kultúra és szabadidő; munkára nevelés; az ifjúság és a család; az ifjúság és szervezetei stb.

Bulgáriában a szófiai Ifjúságszociológiai Kutatóközpont a Dimitrovi Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága önálló, tudományos osztályként működik — 1967 óta. A Központ 25 főállású alkalmazottja zömmel koordinációs, szervezői és technikai feladatokat lát el (a módszertani-elemző, az adatfeldolgozó, az adminisztratív-szervező, valamint a dokumentációs-információs szektorokban), a kutatások tudományos vezetői — egyetemi oktatók, akadémiai és egyéb intézetek munkatársai — általában másodállásban dolgoznak a Központnál, melynek tartalmi tevékenységét a társadalomtudományok jeles művelőiből létrehozott Tudományos Tanács irányítja.

A kutatások célja, mint az alapításkor megfogalmazták, feltárni Bulgária fiatal nemzedékének arculatát, a társadalmi helyzetében bekövetkezett és végbemenő változásokat, életkörülményeit, erkölcsét,

szellemi tevékenységét, nevelését, társadalmi-politikai aktivitását, érdekeit, elvárásait és törekvéseit, s a tanulságok összegezése után javaslatokat kidolgozni az ifjúság körében, a Komszomolban végzett munka megjavítására.

1967-ben a falusi fiatalok városba vándorlásának felmérése volt a Központ legfontosabb kutatása. A társadalmi-gazdasági okok pontos feltérképezése nyomán a felmérés készítői szovjet, lengyel és román kutatások tanulságait is figyelembe véve, körvonalazták a városbaáramlás szabályozására és irányítására, a falusi élet-, munka- és kulturális feltételek javítására vonatkozó elképzeléseiket.

A bolgár Komszomol Központi Bizottsága szinte változtatás nélkül fogadta el hivatalos ajánlasként 1968-ban egy országos vizsgálat után az ifjúsági házak működtetésére tett javaslataikat.

A központ felmérést végzett — 1969-ben és 1971-ben — az ifjúság szabad idejével kapcsolatosan is, az ötnapos munkahétre áttértek között. Azt kutatták, hogy a szabadidő tartalmasabb kihasználása érdekében — a kvalifikáltság és a technikai kultúra emelése, fizikai és szellemi önfejlesztés vonatkozásában — milyen változtatások szükségesek a társadalmi-gazdasági feltételekben és a mozgalmi munkában.

Gyakorlatias szempontú és célú volt az azóta lefolytatott többi jelentős kutatás is a komszomolisták társadalmi-politikai aktivitásáról, „az ifjúság és a könyv” címmel a fiatalok olvasásáról, a középiskolások szakmai orientációjáról, az ipari üzemek fiatal munkásainak vándorlásáról, s országos minta alapján a bulgár ifjúság hazafias és honvédelmi neveléséről.

Jelenleg folyó kutatásaik: a mai

bulgár egyetemisták szociálpszichológiai arculata, a bulgár ifjúság esztétikai kultúrájának szintje, a nyugati ideológiai diverzió törekvései a középiskolások körében (2 megyében).

A központ eddigi legnagyobb vállalkozása „Az ifjúság, mint a fejlett szocialista társadalom felépítésének tényezője” című kutatás (az eddigi részkutatások összegezéséből kiindulva), melyből referátumot készítenek az 1974 szeptemberében Torontóban sorra kerülő szociológiai világkongresszus „Az ifjúság a társadalmi változásban” szekciója részére.

Emellett 1975-ig még az alábbi kutatásokat fejezik be: az ifjúság és a tudományos-technikai forradalom; az ifjúság önmagáról (egy lengyelországi vizsgálat összehasonlító tapasztalatainak felhasználásával); a „Narodna Mladezs” — a bulgár Komszomol napilapja (A szerk.) — olvasói; a fiatalok kulturált pihenése; vezető beosztású fiatal szakemberek az iparban.

Az Ifjúságszociológiai Kutatóközpont mellett Bulgáriában más intézetek is végeznek, ill. koordinálnak kutatásokat az ifjúságra vonatkozóan, például a Társadalomtudományi Akadémia (A fejlett munkáskollektíva és a fiatalok beilleszkedése), a Szófiai Marxizmus—leninizmus Propaganda Intézet (A Komszomolban folyó politikai oktatás optimális szisztémája), a Sajtótudományi Kutatóközpont (A tömegkommunikáció hatása az ifjú személyiség formálódására), a Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete (A fiatalok szocializációjának feltételei és sajátosságai a városokban és falun), a Kriminológiai Intézet (Az ifjúság deviancia-megnyilvánulásai és okai) stb.

A Központnak negyedévenként

megjelenő közlönye van (Az ifjúság problémái), német és orosz nyelvű rezümékkel, s önálló köteteket is kiadtak már (pl. „Az ifjúság és a szocializmus”, „Az ifjúságszociológia problémái”).

Újabbán, a színvonalemelkedés érdekében komoly metodológiai munka folyik a Központban; módszertani kutatásaik közül kiemelkedik a kutatási módszerek hatékonyságának összehasonlító vizsgálata, s annak feltárása, hogyan hat a kiérdekezés a kutatási alanyokra.

Csehszlovákiában az ifjúság, illetve az ifjúság egyes csoportjainak kutatása komolyabban a 60-as évek elején indult meg, és néhány év alatt több mint száz nagyobb kutatást folytattak az országban. A 60-as évek végén, a jobboldali ellenforradalmi erők aktivizálódása és támadása idején azonban elmaradt az ifjúságkutatás elméleti és metodológiai problémáinak megfelelő kidolgozása, tért hódított a pozitivistá felfogás, egyes kutatók kritikátlanul átvették és alkalmazták a polgári szociológia koncepcióit, módszereit és fogalmait, Lipset, Schelsky és Ernst Fischer írásai és nézetei váltak legfőbb forrásokká és követendő mintákká.

Igen fontos feladattá vált ezért a nem marxista és antimarxista ifjúságértelmezések, kutatási elméletek, felfogások és módszerek alapos tudományos kritikája, a Nyugatról importált ifjúság-ideológia megcáfolása, s ezzel egyidejűleg a marxista ifjúságszociológia koncepciójának, elméleti alapjainak megfogalmazása, a helyes szemléletű ifjúságkutatásnak a társadalmi struktúrakutatás szerves részeként való kibontakozása. Az ifjúság nevelését végző állami és társadalmi intézményeknek, szervezeteknek Csehszlovákiában is egyre sürgetőbb igénye,

hogy megbízható információkat kapjanak az egyes ifjúsági csoportok helyzetéről, viselkedéséről, állásfoglalásáról, nézeteiről, magatartásáról, törekvéseiről.

Csehszlovákiában pillanatnyilag három alakuló-fejlődő bázisa van az ifjúságkutatásnak: a prágai Károly-egyetem Marxizmus—leninizmus Intézete kutatási és módszertani központja, ugyancsak a Károly Egyetem Pedagógiai Intézetének az ifjúságkutatás elméleti kérdéseivel foglalkozó csoportja, s a Szlovák Akadémia Szociológiai Intézetének ifjúsági szekciója.

1972-ben a Szocialista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága megrendelésére alapos felmérés készült a Skoda-üzem fiatal munkásainak politikai és kulturális orientációjáról, elkezdődött a Károly-egyetem hallgatói szociális és politikai karakterének 5 évig tartó vizsgálata, s a műszaki főiskolások szakmai orientációjára és motivációira vonatkozó kutatás. Bratislavában „Az ifjúság önmagáról, az idősök a fiatalokról” című nagyobb kutatást fejezték be.

A Károly-egyetem Marxizmus—Leninizmus Intézete irányításával most folyik az eddigi legjelentősebb országos vizsgálat, amellyel azt kívánják feltárni, milyen perspektívákat lát az ifjúság a szocialista társadalomban és hogyan vélekedik ezekről.

A kormány ifjúsági hivatala jelenleg is komoly erőfeszítéseket tesz, hogy újabb tudományos és egyetemi intézeteket kapcsoljon be az ifjúságkutatásba, bővítsék a kutatások körét, koordinálják az együttműködést, az információ és

tapasztalatcserét, s a kutatási eredmények gyakorlati hasznosítását.

Figyelemre méltó, hogy a Sociologický Casopis c. szociológiai folyóirat 1974-ben egy teljes külön számot szentel a szocialista országokban folyó ifjúságkutatásnak, 1975 júniusában pedig nemzetközi tudományos konferenciát rendeznek a Károly-egyetemen az ifjúság fejlődéséről a szocialista társadalomban.

—o—

A rövid ismertetésből is kitűnik, hogy az ifjúságra vonatkozó kutatások — az eltérő hagyományoknak, körülményeknek megfelelően — különböző módon fejlődtek a szocialista országokban mind a szervezeti-intézményes keretek kialakítása, mind a kutatások tematikája, módszerei tekintetében. Ez azonban nem mond ellent annak a felismerésnek, hogy ezen a területen is időszerű kialakítani, ill. fokozni a nemzetközi együttműködést. Ehhez az is kell, hogy az érintett szocialista országokban tovább haladjanak az eddigi kutatások és publikációk tartalmi és módszertani értékelésében és összehangolásában és tökéletesítsék a különböző tudományágak együttműködését. Ezen az alapon lehet majd igazán kibontakoztatni a két- és sokoldalú kapcsolatokat, kezdve az információk, dokumentumok és publikációk cseréjén, folytatva a kölcsönös látogatások és munkatanácskozások, nemzetközi kollokviumok szervezésével, a kutatási módszerek összehangolásával, közös kutatásokkal és közös gyűjteményes kötetek kiadásával.

L. E.

INTÉZETI HÍREK

Az angol munkásosztály utánpótlásának szakképzéséről és struktúrájáról

1. Foglalkoztatottság, jövedelem és struktúra

Az Egyesült Királyság mindenkori — így a jelenlegi konzervatív — kormányának egyik gazdasági-politikai célkitűzése az infláció és a

munkanélküliség közötti egyensúly biztosítása. A statisztikai adatok azonban arról tanúskodnak, hogy e két tényező ellentétes hatásának elvi feltételezése ellenére mind az infláció, mind a munkanélküliség növekszik. Az infláció növekvő üte-

A heti munkabérek 1962-ben és 1971-ben nemenként

(Fontban)

Ag, ágazat	1962		1971		a férfi a nő hetibérek emelke- dése 1962—71 kö- zött százalékban	
	férfi	nő	férfi	nő		
Nem mezőgazdasági ágak együtt	15,86	8,04	30,93	15,80	195	197
Ebből:						
szénbányászat	17,92	—	31,65	—	177	—
feldolgozóipar	16,34	8,03	31,37	15,80	192	197
építőipar	16,10	—	30,11	—	187	—
szállítás, raktározás						
hírközlés	14,85	7,90	31,65	18,86	213	239
Mezőgazdaság (1962, ill. 1970)	11,50	7,15	19,18	12,45	167	174

¹ Az országos Ösztöndíj Tanácstól kapott lehetőséggel élve 1973. szeptemberében az Egyesült Királyságban kéthetes tanulmányúton vettem részt. E beszámoló az ottani anyaggyűjtés két — feltehetően szélesebb érdeklődésre számott tartó — pontját tartalmazza.

Meg kívánom jegyezni, hogy a beszámolóban az Egyesült Királyságbeli munkásosztály struktúrájáról szóló része csak egy — e kérdéssel foglalkozó — Egyesült Királyságbeli kutató nézetére támaszkodik.

mét egyrészt — közvetve — az mutatja, hogy az angol fontot az elmúlt évtizedben többször le kellett értékelni, másrészt az, hogy a fogyasztói árak az 1962. évi szintet 1972. júniusában 61 százalékkal haladták meg. Ezen belül a fogyasztói árak 1963—1968 között 21, évi átlagban 4,8 százalékkal; 1968—1972 június hó közötti három és fél évben viszont már 31 (évi átlagban 8) százalékkal emelkedtek. Eközben természetesen a bérek is növekedtek, de a férfi és női dolgozók bére

közötti nagymértékű különbség gyakorlatilag nem változott.

A munkabérek átlagos növekedése tehát meghaladta az átlagos ár-emelkedés mértékét. Azt azonban, hogy az életszínvonal tekintetében — különösen a munkások egyes rétegeinél — ennek ellenére sincs minden rendben, jól mutatja, hogy az elmúlt évtizedben mind a sztrájkok miatt kiesett munkanapok száma, mind a sztrájkoló munkások száma jelentősen nőtt.

Megnevezés	1960	1970	1971	1972 első 5 hónapja
Munkabeszüntetések száma	2849	3943	2263	1266
Sztrájkolók száma (1000 főben)	819	1801	1178	1044
Kiesett munkanapok száma (millió munkanapban)	3,0	11,0	13,6	14,4

Hasonlóképpen a munkásosztály helyzetének rosszabbodására utal, hogy a munkanélküliek száma — különösen 1966 óta — növekvő tendenciájú. Ezt mutatja, hogy amíg a

munkanélküliek száma 1962—1965-ös periódusban 612 ezer főről 391 ezer főre csökkent, addig ezek száma 1971-re 849 ezer főre, sőt 1972. júniusában már az egymillió fő fő-

A foglalkoztatottak számának alakulása népgazdasági áganként az Egyesült Királyságban 1962—1971 között

	A foglalkoztatottak száma ezer főben		A foglalkoztatottak számának változása ezer főben százalékban 1962—1971 között	
	1962-ben	1971-ben		
Mezőgazdaság, halászat, erdőgazdaság	564	353	—211	62,6
Bányászat	715	404	—311	56,5
Feldolgozóipar	8 893	8 612	—281	96,8
Építőipar	1 552	1 291	—261	83,2
Villamosenergia, gáz- és víztermelés	394	377	—17	95,7
Kereskedelem	2 930	2 634	—296	89,9
Szállítás, raktározás hírközlés	1 698	1 587	—111	93,5
Szolgáltatás	6 191	7 250	1 059	117,1
Együtt:	23 026	22 509	—517	97,8

lé emelkedett.² De a foglalkoztatottság abszolút mértékben is romlott. Az 1971. évi összes munkás és alkalmazott száma több mint 500 ezer fővel volt kevesebb az 1962. évi keresők számánál, miközben a népesség száma több mint 3 millió fővel emelkedett. Ezen belül a keresők száma csak a szolgáltatásban emelkedett, a többi népgazdasági ágban csökkent.

De például a feldolgozóipar foglalkoztatottsági szintjének 4,2 százalékpontos csökkenésén belül az egyes ágazatokban még ennél is jelentősebb mértékben csökkent a munkások és alkalmazottak létszáma. Így például az 1962. évi szinthez képest 1971-re a foglalkoztatottság a pamutiparban 69 százalékos, a gyapjúiparban 63 százalékos, a hajóiparban pedig 87,5 százalékos volt. A feldolgozóipar 25 ágazatából 15 ágazat foglalkoztatottsági szintje csökkent (ebből 4 ágazat több mint 20 százalékponttal), egy ágazat stagnált és csak 9 ágazat emelkedett, melyből a legnagyobb fejlődést a vegyipar érte el 12,2 százalékos növekedéssel.

Az általában is rosszabbodó foglalkoztatottsági helyzeten belül igen jelentős eltérések észlelhetők az ország egyes földrajzi területeinek foglalkoztatottsági szintjében, ill. a munkanélküliek arányában. Így például Skóciában, Walesban és

Észak-Írországban az átlagosnál jóval nagyobb a munkanélküliség. Közép-Angliában, valamint az ország délkeleti részén viszont ez az arány alacsonyabb az átlagosnál. De hasonló eltérések például Skócián belül is fellelhetők; a glasgowi kerületben — a hajóépítés visszaesése miatt — nagy a munkanélküliség, ezzel szemben az elmúlt évtizedben Aberdeenben jelentősen nőtt a foglalkoztatottság, mivel az Északi-tenger partközeli területén olajat és földgázt találtak.

Részben a vázoltak miatt az Egyesült Királyság munkásosztályán belül igen nagymérvű differenciáltság tapasztalható, melynek eredményeként a munkásosztály — egy angol kutató tájékoztatása szerint — jelenleg négy társadalmi rétegre tagozódik:

1. A *munkásarisztokráciára*. E csoport tagjai hetenként — a túlórakkal együtt — 60—100 fontot keresnek; elsősorban az autógyári és az olajipari munkásokból tevődnek össze. Számuk mintegy 1—1,5 millió fő között lehet. (A statisztikai adatok a vázolt kereseti szintet azonban nem támasztják alá. Feltehetően helyesebb a 60 fontot felső kereseti határnak tekinteni.)

2. Az *átlagot némileg meghaladó keresetű munkásokra*. Ezek heti keresete meghaladja a 60 fontot; számuk mintegy 8—9 millió fő. (Közvetett adatok alapján azonban az e csoportba tartozók számát legfeljebb 5—6 millió főre becsülöm.)

3. Az *alacsony keresetű munkásokra*. Ezek heti keresete 15—30 font, számukat az adatközlő mintegy 5 millió főre becsülte. Ezek jelentős része női munkás, de ide tartoznak például a mezőgazdasági munkások is. Mindezek arra utalnak, hogy az e csoportba tartozók

² Egy egyedülálló ember munkanélküli alapségélye heti 7 és fél font. Ehhez a munkanélküliség első 13 hetében a munkanélküli megkapja a régi fizetésének egy részét, így e periódusban a régi fizetésének mintegy kétharmadát kapja meg. A 14—52. hét alatt kap még bizonyos kiegészítést, egy év után — ha még ekkor sem tudott elhelyezkedni — a továbbiakban már csak külön segélyben részesülhet.

tényleges létszáma elérheti a 8 millió főt is.

4. *A létminimum alatt élő munkásokra.* Keresetük 15 font alatt marad és jelentős részük jövedelme nem éri el az állami nyugdíjszintet, a heti 9—10 fontot. Ezek közé tartoznak a munkanélküliek, a csökkent munkaképességűek, valamint a színesbőrű és a női munkások egy része. Létszámuk kb. 2,5 millió fő.

A növekvő szociális problémák miatt a kormányzervek most dolgozzák ki a kereseti minimum-törvényt, amelyet negatív adózásnak neveznek. Ez a rendszer gyakorlatilag azt jelentené, hogy ha a munkás keresete egy adott minimális szintet nem ér el, akkor ezt a költségvetés terhére kiegészítenék. Ez a szint várhatóan 9—10 font körüli összeg lenne.

2. *A szakmunkások képzése*

Az Egyesült Királyságban a szakmunkások többségét az iskolájukat befejező fiatalok közül képezik ki, de egyre növekszik a felnőtt szakmunkásképzésből kikerültek aránya.

A szakmunkásképzés hagyományos rendje szerint a fiatalat a válalat 16 éves korában felveszi, és a szakmát egy gyakorlott szakmunkás mellett öt év alatt sajátítja el úgy, hogy közben minden héten egy napot még iskolában tölt el. A Munkaügyi Minisztérium illetékesei az ötéves időtartamot le kívánják rövidíteni³, de — tájékoz-

tatásuk szerint — a szakszervezetek ezt a törekvést ellenzik. E szakszervezeti álláspont indoka az a vélelem, hogy az újonnan kiképzettek nagy tömege veszélyezteti tagjaik érdekeit. Ennek ellenére ezen a téren is van előrehaladás, amit különösen időszerűvé tesz, hogy az elmúlt évben a kötelező oktatás felső határát 16 évre emelték. De ma már egyre kevésbé tartható, hogy a fiatal az iskoláit 16 éves korában befejezve még öt évig tanuljon ahhoz, hogy teljes értékű szakmunkás legyen. A feszültségek megoldásának irányába mutat az a tény, hogy például a kőművesek képzési idejét — amely szakmában jelentős a munkaerőhiány — már négy évre csökkentették. Hasonló, vagy talán még nagyobb feszítő erőt jelentenek a Munkaügyi Minisztérium által szervezett szakképző tanfolyamok.

A felnőtt szakmunkásképző tanfolyamokról úgy vélik, hogy ez a dolgozó életében a második lehetőség arra, hogy szakképzettséghez jusson. De ez a mód azok számára, akik az első alkalommal rossz pályát választottak, arra ad lehetőséget, hogy korrigálják az első választásuk nem kívánatos hatását. (Emiatt a képzést és az átképzést nem különböztetik meg, ill. nem különítik el.) Szintén ez a forma ad azok számára is lehetőséget újabb ismeretek megszerzésére, akik elavult szakmai ismeretekkel rendelkeznek. Végül ezt a formát használják fel a szakképzettség megszerzésére, esetleg megerősítésére azok a nők is, akik — gyermekeik felnövekedése után — újból munkába kívánnak állni.

Az egész rendszert a Munkaügyi Minisztérium Képzési Kormány Szolgálatja irányítja. A szakmunkások képzése az ún. Kormány Okta-

³ Az öt évig tartó tanonckodás anakronisztikus voltát nemcsak az 1—3 évig tartó nemzetközi gyakorlat mutatja, hanem az is, hogy az angol céhsziszter idején is csak két évvel volt ennél hosszabb a tanoncidió.

tási Központokban történik.⁴ 1973-ban 52 *Kormány Oktatási Központ* működött, 12 ezer képző-hellyel, amelyekben 1973-ban 20 ezer személyt képeztek ki. Ebben az évben nyitják meg Portsmouth-ban az 53.-at és 1976-ig újabb 16 megnyitását tervezik. Az Oktatási Központok az ország területén a lakossággal arányosan helyezkednek el. Legnagyobb létszámban kőműveseket, villanszerelőket, vízvezetékszerelőket, nyomdászokat, valamint szobafestőket és asztalosokat képeznek. Ezen túl képeznek még ácsokat, szerszámkészítőket, rádió- és tv-műszerészeket, órásokat, írógépszerezőket, szabókat, fodrászokat stb. Az intézetekben több mint 50 szakmára képeznek, legtöbb intézetben természetesen csak néhány szakmára tanítanak, de van olyan intézet is, ahol 30 szakmát oktatnak.

A szakmai tanfolyamok többsége 6 hónapig tart. A bonyolultabb szakmákban a képzés ennél hosszabb; így például a tv-szerelők képzése 40 hét, egyévesnél hosszabb szakmai képzés azonban nincs. Ez alól csak az ún. „színesbőrű munkások” képzése kivétel, amelynek időtartama legalább két év, ebből az első év nyelvoktatással telik el. Bizonyos szakmákban a vállalat a szakmai tanfolyamon végzőket a felvétel után továbbképezi.

A tanfolyamok ingyenesek, s a tanuló ösztöndíjat kap, aminek nagysága a szociális helyzetétől, ill. — amennyiben volt — az előző ke-

resetétől függ. Az ösztöndíj nagysága általában heti 5—6 fonttal magasabb, mint a munkanélküli segély. A tanfolyamokon résztvevők között a legfiatalabb 19 éves, — felső korhatár nincs, de a résztvevők zöme 25—35 éves.

Az Oktatási Központokban a képzésben résztvevők összetétele viszonylag vegyes. A tanulók egy része munkanélküli volt és ezért tanul tovább. Másik része véglegesen elvesztette régebbi munkaterületét és munkát csak új szakmában remélhet.

A tanfolyamon résztvevők mintegy 50 százaléka olyan dolgozó, aki nem szereti jelenlegi munkáját, mást kíván csinálni. Jelentős azon dolgozóknak az aránya is, akik észrevették, hogy az adott munkahelyeken a meglévő ismerettel előbb-utóbb munkanélküliek lesznek és ezt kívánják megelőzni. Vanak olyanok, akik a jobb állás érdekében képezik ki magukat. Ez az iskolatípus pótolja a hiány-szakmákban a munkásokat.

Más csoportosítás szerint vizsgálva az összetételt — a szakmát tanulók jelentős része addig szakképzetlen volt. Ezek között problematikus csoportnak tartják az iskoláikat befejezetlenül abbahagyó (lemorzsolódott) fiatalokat. Ezek számára csak az Oktatási Központok adnak lehetőséget ahhoz, hogy hátralevő életük egészében ne kelljen szakképzetlen munkát végezniük. Ezek egy részét, akik között bűnözők is találhatók, bentlakásos kollégiumokban tanítják, amelyből jelenleg hat működik.

A csökkent munkaképességű dolgozók számára is külön képző-, ill. átképző iskolákat tartanak fenn, amelyekben a csökkent munkaképességűeknek megfelelő ismereteket oktatják. Ilyen iskola van pl. a va-

⁴ A szakmunkások képzése egyes esetekben az ún. „Továbbképzési Oktatási Kollégium”-okban történik, valamint a — rövid időtartamú tanfolyam esetében — a kormány költségére vállalatoknál. Ezek azonban nem tekinthetők szakmunkásképzésnek.

kok számára. A csökkent munkaképességűek a képzés után a vállalatokhoz mennek, mivel a foglalkoztatásuk érdekében minden vállalat számára központilag írják elő, hogy hány százalékban kell csökkent munkaképességű dolgozót alkalmazniok.

A tanfolyamon résztvevők egy részét a vállalat küldi továbbképzésre, de a többség saját maga jelentkezik. Az Oktatási Központ azok számára is alkalmat ad a képzésben való részvételre, akik számára a vállalat nem tud, vagy nem akar ilyen lehetőséget biztosítani.

A vázoltakon túlmenően a Kormány Oktatási Központokban olyan oktatókat is képeznek, akiket a tanfolyam sikeres elvégzése után a vállalatokhoz küldenek annak érdekében, hogy az ott dolgozó munkások továbbképzésében vegyenek részt.

A tanfolyamokra felvételi vizsgával vesznek fel. A jelentkezőket matematikából és nyelvismeretből vizsgáztatják. A vizsgakövetelmény szakmánként eltérő. A felvételi vizsga után a Kormány Oktatási Központokban jelentkezők tájékoztató beszélgetéseken vesznek részt, amelyen a Munkaügyi Minisztérium, a vállalat és a szakszervezet képviselői döntenek a végleges felvételtől. A felvételi vizsgák célja, hogy csak olyanokat vegyenek fel a tanfolyamokra, akiknél feltételezhető, hogy a tanfolyamot el is végzik. Több jelentkező esetén valamennyi megfelelő jelentkezőt elfogadnak, de az előfordul, hogy egyes szakmákban várni kell a tanfolyam kezdésére. Ez az idő néhány héttől egy évig, vagy tovább is terjedhet. Jelenleg például 2500 kőművesjelölt és 2000 asztalosjelölt vár arra, hogy részt vehessen a képzésben. (A képzési lehetőség szűkös volta még hiány-szakma ese-

tén is korlátozza a jelentkezők tanulását.)

A szakképzés célja, hogy az ipar (illetve egyéb ágazatok) számára közvetlenül használható szakembert biztosítson. A képzésben a gyakorlati ismeret dominál: új ismereteket, új fogásokat csak már oktatót fogások megfelelő begyakorlása után tanítanak. A hallgatónak a tanfolyamon a szakma olyan alapvető ismereteit kell megszereznie, amely biztosítja az új munkahelyén való jó beilleszkedést, a termelőmunka végzését. Amennyiben az adott tanfolyam követelménye meghaladja a hallgató képességét, akkor még a tanfolyam befejezése előtt átirányítják olyan képzésbe, amelyet el tud sajátítani.

A tanfolyam és a hagyományos szakmunkásképzés eltérő időtartama miatt a kétféle képzettséggel rendelkezők között bizonyos feszültségek alakultak ki, de ezek — az illetékesek álláspontja szerint — megoldódnak. A megoldás egyik eszköze, hogy a kiadott oklevelek tartalmazzák a képzés időtartamát.

A képzés tervezése nincs megoldva. A képzési struktúra kialakításához szükséges információ korlátozott mértékben áll a rendelkezésükre. Ezen belül meg tudják nézni a rendelkezésre álló képzési lehetőségeket és ahol ez nem elegendő, oda új intézményt építenek. E módszer azonban már nem megfelelő és ezért létrehoztak egy kutatócsoportot, melynek elsődleges feladata annak vizsgálata, hogy hol kell új intézményt létrehozni. Tájékoztódnak még a munkaerőkeresletről is — elsősorban a munkaerőközvetítő hivatalok révén, amelyeknek csak egy része áll az irányításuk alatt és többségük magánkézben van. E tájékozódás elsősorban a szakképzett munkaerő iránti ke-

resletre irányul és az így megismert szükséglet közvetlen impulzust ad a képzés irányára. Az így kialakult képzési szükségletet összevetik a rendelkezésre álló képzési lehetőségekkel és ezt követően szükség esetén új képzési irányt hoznak létre, illetve egyes szakmákban — amennyiben olyan irányú szükséglet nem merül fel — a képzést megszüntetik.

Amennyiben előzetes információval rendelkeznek, akkor természetesen fel tudnak készülni a várható szükséglet kielégítésére. Hasonlóképpen fel tudnak készülni a munkanélküliek átképzésére, ha nagyobb mérvű elbocsátásról az elbocsátást megelőzően, kellő időben tudomást szereznek. Ez azonban még inkább lehetőség, mert az ilyen információ ritka. Még ritkább az, hogy hosszútávú fejlesztési, illetve visszafejlesztési célkitűzésre tudnának támaszkodni. Példa azonban ilyenre is akad; így Dél-Walesban öt év múlva egy acélgyár bezár és ezért már most építik ott az Oktatási Központot annak érdekében, hogy a dolgozók átképzéséről időben és megfelelő módon tudjanak gondoskodni. A megfelelő időben való ismeretszerzés elsősorban azért fontos, mert egy Oktatási Központ létrehozása legalább 2—3 évig tart. Bizonyos mértékben könnyebb a helyzet, ha a vállalat

teljesen felszámol, mivel akkor a vállalat telepén tudnak megfelelő tanfolyamokat szervezni.

A képzés finanszírozása adókból, vállalati hozzájárulásokból és a költségvetési forrásokból adódik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az Egyesült Királyságban működő felnőttképzési rendszer — az adott társadalmi keretek korlátain belül — jelentős eszköz a hagyományos szakképzési rendszer megreviségének feloldásához, a szükséglet és kínálat összehangolásához és a munkanélküliség bizonyos mérvű korlátozásához. Társadalmi és gazdasági szempontból nagyon lényeges a felnőttek *egésznapos* szakmunkásképzése. Figyelemre méltó az is, hogy a szervezési és — az itt nem részletezett — finanszírozási ellentmondások jelentős része a tervezési lehetőség hiányából adódik. Mindezek arra utalnak, hogy az Egyesült Királyságban működő felnőtt szakképzés pozitív tapasztalatai is alátámasztják a legújabb felnőtt szakmunkásképzési célkitűzéseink megfelelő irányát; negatív tapasztalatai pedig a tervezés segítségével jórészt elkerülhetők. Számunkra is megfontolandónak látszik az a gyakorlat, hogy a felnőtt szakmunkásképzésnél nem alkalmaznak túl sok képzési formát.

Dr. Pogány György

Egy disszertáció vitájáról

Kolosi Tamás kandidátusi értekezésének intézeti vitája

A Társadalomtudományi Intézetben 1973. október 29-én vitatták meg Kolosi Tamás „Társadalmi struktúra és szocializmus” című tanulmányát, amelyet a szerző kandidátusi értekezéséként kíván benyújtani. A vitában véleményt nyilvánított Balogh István, Ferge Sándorné, Gombár Csaba, Kósa Erzsébet, Lakos Sándor, Módra László, Szabó Béla és Széll János. Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán és Hermann István írásban küldte el véleményét. A disszertáció vitáját Lakos Sándor, az intézet igazgatója vezette.

Kolosi Tamás írásának tárgya a struktúrakutatás elmélettörténete a marxizmus történeti alakulásában. Ennek során bemutatja a társadalmi struktúra megismerésében kulcsfontosságú marxi kategóriák alakulását a szocialista társadalmak önmegismerési folyamatában. Az elemzés különbséget tesz a társadalom alapstruktúrája és a munkajelleggel meghatározható rétegződési szerkezete között és az ilyenformán eltérő kutatásokat kritikailag vizsgálja. Az írás zárófejezete pedig egy hipotézis felállítása a jelenlegi magyar társadalom struktúrájának leírásához, melynek súlyponti terminusa a társadalmi többletermék termelése és elosztása feletti rendelkezésben való részvétel. A szerző végkövetkeztetése, hogy a többletermék termelése és elosztása feletti rendelkezés fogalmának segítségével válnak világossá azok a sikok, melyeken a különböző társadalmi csoportok strukturális mozgásai végbemennek.

Amit a hozzászólók dicsértek

Az elhangzott vélemények egyöntetűen utaltak az elemzés konstruktív újszerűségére. Kiemelték, hogy az írás az eddigi kutatások színvonalas elmélettörténeti elemzése, a mai társadalmi struktúra megvilágítása szempontjából pedig az egyik legfontosabb elméleti továbblépés a hatvanas évek eleje óta. Külön hangsúlyozták, hogy a marxista szemlélet a szerző számára nemcsak mint elméleti elkötelezettség adott, hanem mint eredményes módszertani alapállás is.

Fontos momentumként emelték ki a hozzászólások, hogy Kolosi Tamás írása a marxizmus struktúra-felfogását is történetileg elemzi, és ezzel figyelemreméltóan járul hozzá a marxizmus történetére vonatkozó kutatásokhoz is. Ennek egyik jellemző példája a szocialista fejlődés különböző osztályfelfogásainak értékelése.

Jelentős pozitívumként említették a résztvevők a disszertációnak azt a jellemzőjét, hogy a gazdasági és a politikai elemzések szerves egységet alkotnak. Míg hasonló írások egyik kritikus pontja, hogy a gazdasági és a politikai struktúra megítélésénél nehezen találkozik, addig itt nincs szükség találkozásra, mert ezen társadalmi tevékenységek szerves összefüggésekben mozognak az analízis során. A „civil társadalom” és „politikai állam” marxi kategóriái mai érvényű és konstruktív nézőpontot jelentenek a szerző munkájában.

Ugyancsak figyelemreméltónak ítélték a hozzászólók a vizsgálatnak azt az újszerű törekvését, hogy

az intézményes termelésen kívüli termelést és elosztást is bekapcsolta a struktúrakutatásba.

Végül, de nem utolsó sorban dicséző vélemények hangzottak el a gondolatok világos és frázismentes megfogalmazásáról, kiemelve a szerző stílusának tisztaságát és érthetőségét.

Amit a hozzászólók vitáltak

A történelmi elemzéseknél a Bernsteinről rajzolt képet többen leegyszerűsítettnek és egyoldalúnak ítélték. Megemlítették, hogy a Leninnel foglalkozó elemzések kevésbé kidolgozottak, mint a Marx-interpretációk. Bucharin esetében pedig nem a „Népszerű tankönyvet”, hanem az „Átmeneti korszak gazdasága” című írást kellett volna analizálni, mert adott összefüggésben az utóbbi a fontosabb.

Rámutattak a hozzászólók, hogy a struktúrafelfogás és a rétegződési kép kapcsolata még további vizsgálatokat igényelne, mielőtt olyan egyértelműen fogalmazhatnánk, mint a szerző.

A megfogalmazott kifogások és ellenvélemények azonban leginkább a tanulmány zárófejezetére összpontosultak. Néhány hozzászóló hangoztatta, hogy a mai magyar társadalom struktúrájára vonatkozó hipotézis rendező elvei nem eléggé egyértelműek. Az elmélettörténetileg kifejtett összefüggések logikája megtörik a hipotézis felállítása során. A termelés és fogyasztás dialektikáját sokkal alaposabban kellene megvizsgálni a struktúraösszefüggések vonatkozásában.

Kifogásolták, hogy bár a szerző megfogalmazza a szocializmus és kapitalizmus világméretű ellentmondását, ez az alapvető tényező nem kap megfelelő hangsúlyt a

részletek kifejtésénél. Ugyancsak kifogásolták, hogy az írás magától értetődőnek és egyértelműnek ábrázol olyan összefüggéseket, mint a szocialista termelési viszonyok, hatalmi mechanizmus stb. az érdekszerkezet vonatkozásában, holott ezek további vizsgálatot követelnek.

Bírálták a hozzászólók, hogy a többlettermék fogalmánál mint kulcskategóriánál keveredik a többlettermék megtermelésének kérdése a többlettermék felett való rendelkezés kérdésével. Nem világos — hangoztatták —, hogy mit jelent az elemzésekben a termelés? Ez pusztán gazdasági terminus, vagy annál több?

Többen azt fogalmazták meg, hogy a többlettermék feletti rendelkezés valóban súlyponti kérdés, de az analízis során a szerző nem bizonyítja plauzibilisen ennek struktúrameghatározó szerepét.

Egyesek azt kifogásolták, hogy a disszertációban nem rajzolódnak ki a többlettermék formái, pedig ezek biztosítanak a hipotézis logikai alapját, míg mások arra mutattak rá, hogy a rendelkezés nemcsak a többlettermékre, hanem az egész jövedelemre is vonatkozik.

Ezen kritikai megjegyzések következtében egyeseknek az volt a véleményük, hogy a disszertáció zárófejezetét ki kellene hagyni. Ezzel szemben mások azt hangsúlyozták, hogy a zárófejezet, azaz a mai magyar társadalom struktúráképe — mint hipotézis — az egész konstruktív elmélettörténeti vizsgálat próbaköve és értelme. A hipotézis kétségkívül vitatható és javítható, azonban mind az eddigi struktúrakutatói koncepciókat összehasonlítva, mind pedig a struktúrakutatás feladataival összevetve termékeny hipotézisnek tűnik, reális bázist nyújt a további vizsgálatokhoz, és

így elhagyása csak a kisebb ellenállás irányába való haladást jelentené a kandidátusi fokozat elnyerése során.

Ami a vitából hiányzott

Kolosi Tamás disszertációjának vitájából — mint a fentiekből láthatjuk — sem a dicsérő, sem az elmarasztaló kritikai megjegyzések nem hiányoztak. Ami egyedül hiányolható, az az, hogy a kritikus vélemények csak immanens kritikát nyújtottak. Ezt persze felfoghatjuk pozitív értéknek is, mert az immanens kritika, egy koncepció belső következetlenségeinek kimutatása a korrekt tudományos bírálat elengedhetetlen feltétele. Ami azonban mégis elgondolkodtató, az az, hogy akik kifogásolták, vagy elvetésre javasolták a disszertációt záró hipotézist, nem hivatkoztak, vagy nem tudtak hivatkozni egy ezzel szembeállítható struktúráképre. A hozzászólók egy része abból az igényből fogalmazta meg bírálatát, hogy a struktúrákutatók során az egymástól elkülönülő társadalmi csoportokat kell feltárni, jóllehet a dolgozat egyik legfontosabb érdeme és mondanivalója éppen az, hogy a kutatás fő feladatának nem a társadalom csoportokra osztását, hanem a társadalmi csoportoknak a strukturális viszonylatokban való mozgását és ennek feltárását tartja.

Ez a hiányosság persze semmivel nem mentheti a disszertáció hiányosságait, a koncepció egyenetlenségeit, de kétségkívül sokat levon a bíráló vélemények súlyából.

A vitavezető záróértékelése

Lakos Sándor a vita összefoglalásában a következőket állapította meg.

Kolosi Tamás disszertációjának munkahelyi vitája során a hozzászólók a disszertációt egyhangúlag érdemesnek ítélték arra, hogy a szerző azt kandidátusi értekezésként az Akadémiának benyújtsa.

Világossá vált a vita során, hogy a társadalmi struktúra kérdéseinek megoldásához alapkérdés a termelési viszony tudományos problémáinak megoldása és ez a disszertációval sem vált véglegesen megoldottá. A többlettermék, mint az elemzés súlyponti terminusa, csak része a gazdasági növekménynek a nemzeti vagyon, a nemzeti jövedelem stb. mellett és viszonyuk még tisztázásra szorul, de főképpen további megfontolás tárgyává teendő, hogy a szocializmus viszonyai között miért a terméktöbblet és a felette való rendelkezésnek van központi jelentősége a struktúráképalakulásánál.

Ugyancsak tovább kell dolgozni a civil társadalom és politikai állam összefüggő fogalmainak szocializmusra való alkalmazásán, mert az jelenlegi formájában félreérthető.

Mindezek következtében a tanulmány zárófejezetét, a szocializmus mai struktúrájára vonatkozó elméleti felvetést át kell dolgozni, és még inkább hangsúlyozni kell annak hipotetikus jellegét.

Végül: A disszertáció értékes munka, éppen azért, mert nagyon sok elméletileg megalapozott gondolatot tartalmaz — közöttük nagyon sok vitát inspiráló gondolatot is —, ami egy tudományos munkának alapvető értéke. A tanulmány pozitívuma azonban nem csupán ebben merül ki. Több ponton túljut a korábbi struktúraviták szintjén és kérdésfeltevésén is. A tulajdon és a munkamegosztás kérdésében is egy komplexebb, érettebb megközelítéshez jut el. Az eszmetörténeti alapok tekintetében a hazai és nemzet-

közi irodalom feldolgozásában is értékes, és újat is ad. A tanulmány erőssége az uralkodó termelési viszonyról írott eszme-futtatás, értékes gondolatsort jelentenek a közvetítési mechanizmusról írottak, a rétegződés tagozódásstruktúra elemeiről is ír nagyon fontos részgondolatokat, a kérdésfelvetések izgalma-

sak. A többletermék feletti rendelkezés gondolatának vizsgálata önmagában megint értékes kísérletnek is tekinthető. Tehát bátor, önálló, elmélyült munkával állunk szemben, gondos és a kérdéseket jól átgondoló tanulmány.

G. Cs.

Содержание

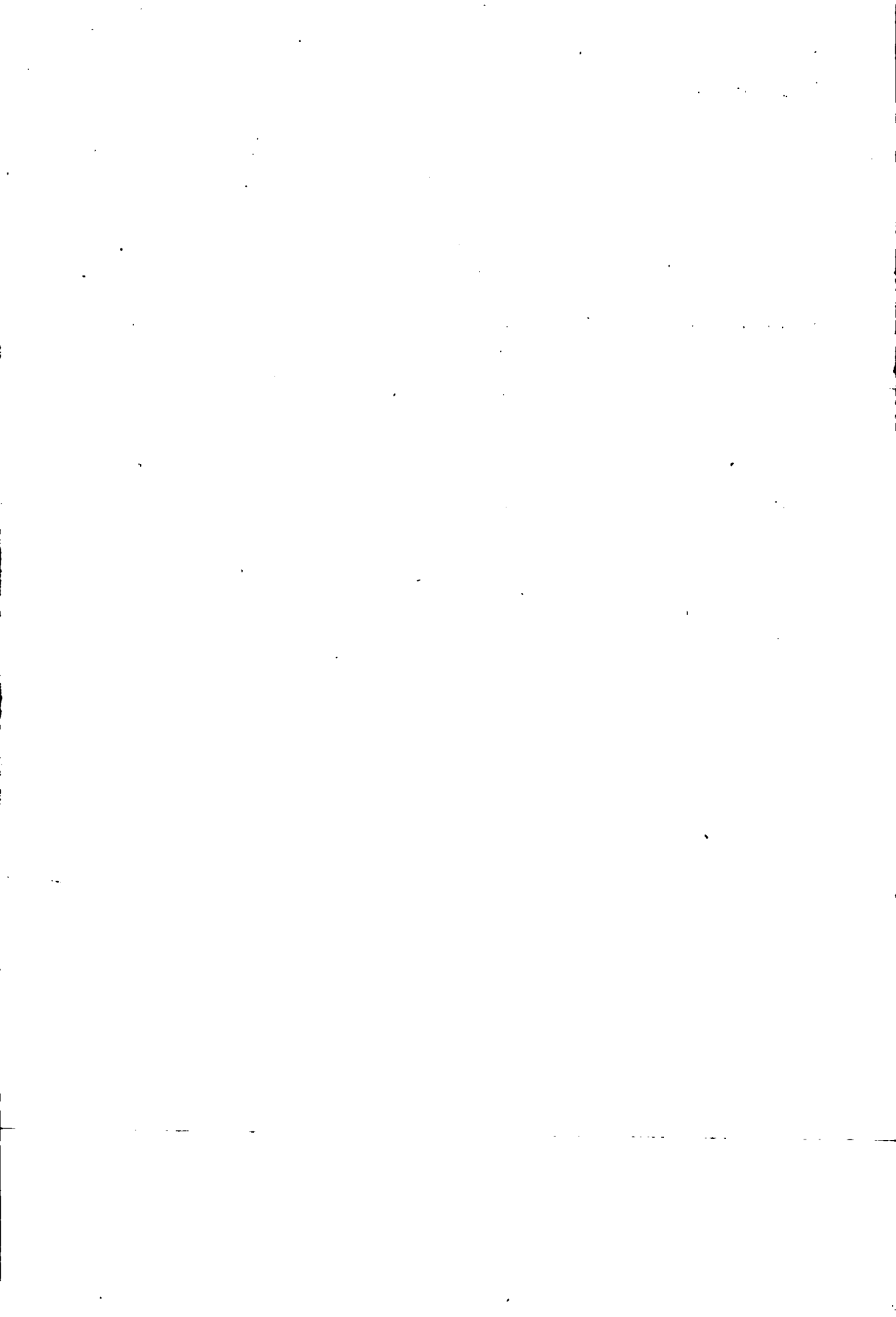
д-р. Геза Дэнкэ: Научно-техническая революция и человек	3
Ласло Модра: Политическая активность интеллигенции вне Будапешта	31
Золтан Баер: О некоторых вопросах социальной политики в Венгрии после 1945. г.	53
Тамаш Колоши-Жолт Папп: Исторические менения форм общественной структуры	72

ИНФОРМАЦИЯ

И. Кравченко - О. Трубицин: Проблемы изменений социальной структуры советского общества (Перевод из журнала Вопросы философии, но. 6. 1972. г.	98
Исследования по вопросам молодёжи в социалистических странах (Л. Э).	116

ИЗВЕСТИЯ ИЗ ИНСТИТУТА

О профессиональном образовании и структуре рабочего класса в Англии (д-р. Д. Погань).	126
Дискуссия диссертации (Обсуждение кандидатской диссертации Тамаша Колоши в Институте) (Ч. Г.)	133

Contents

STUDIES

<i>Dr. Géza Denke</i> : The scientific-technical revolution and man	3
<i>László Módra</i> : The political activity of professional intellectuals in the countryside	31
<i>Zoltán Bayer</i> : On some question of the development of our social policy after 1945	58
<i>Tamás Kolosi—Zsolt Papp</i> : Historical changes of the form of social structure .	72

INFORMATION

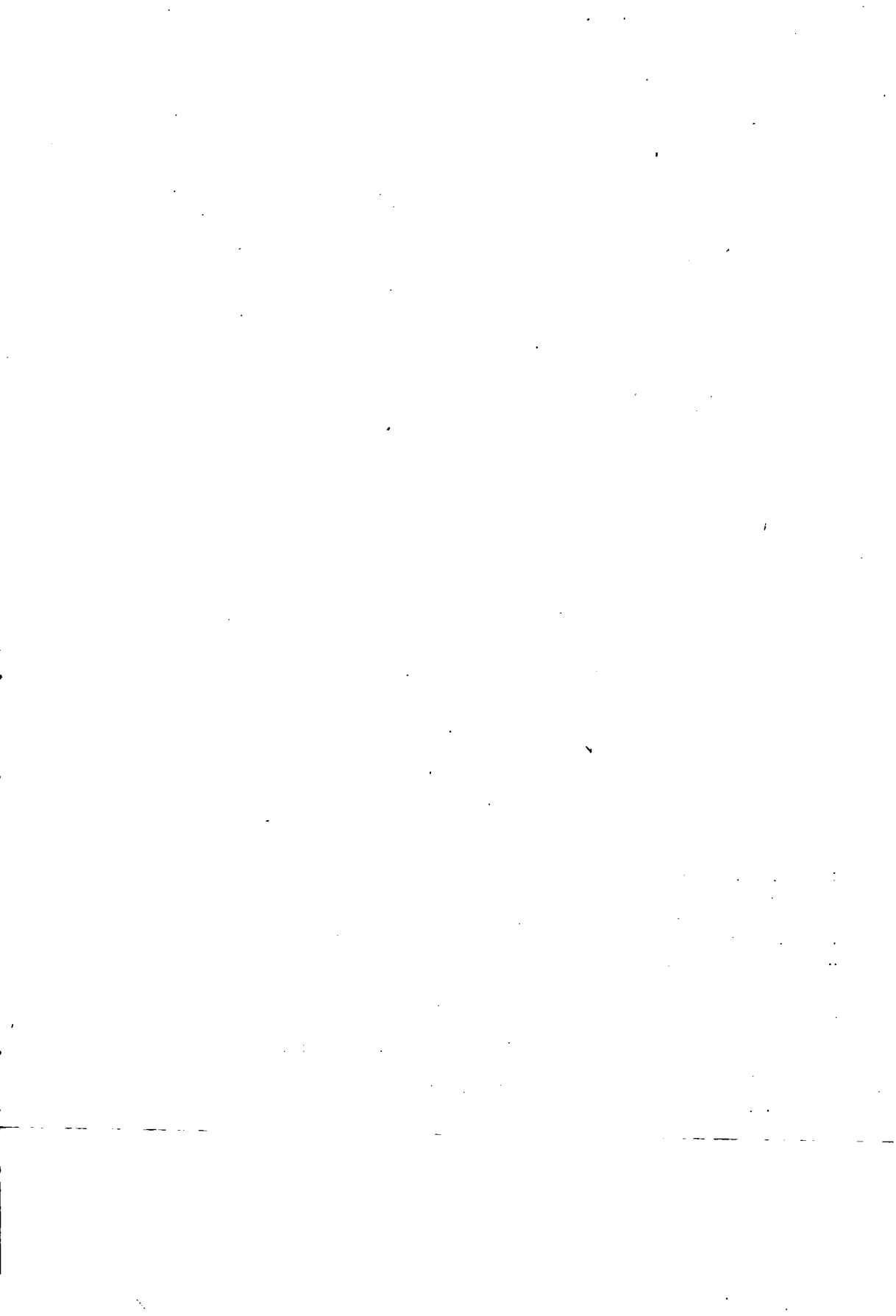
<i>I. Kravchenko—O. Trubitsin</i> : The problem of structural changes in the Soviet society (from <i>Voprosi Filosofii</i> , 1972/6.)	98
Youth research in socialist countries (<i>L. E.</i>)	116

NEWS OF THE INSTITUTE

On the training and the structure of the English working class (<i>Dr. György Pogány</i>)	126
On the discussion of a dissertation study. (The debate on Tamás Kolosi's candidate dissertation in the Institute) (<i>G. Cs.</i>)	133

MACYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).
Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi
Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)
Készült 3000 példányban, 12,6 (A5) ív terjedelemben
Index: 25828

74 1 73/4187 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Steltzer Ferenc

